V. İ. Lenin

Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi

SOL
YAYINLARI

BİRİNCİ BASKI

RUSYA'DA KAPİTALİZMIN GELİŞMESİ

GENİŞ-ÇAPLI SANAYİ İÇİN BİR İÇPAZARIN OLUŞMA SÜRECİ[1]

V. İ. LENİN

ÇEVİREN

SEYHAN ERDOĞDU

V. İ. Lenin'in *The Development of Capitalism in Russia — The Process of the Formation of a Home Market for Large-Scale Industry* (Moscow 1964) adlı yapıtını, İngilizcesinden Seyhan Erdoğdu dilimize çevirmiş, ve kitap, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi — Geniş-Çaplı Sanayi İçin Bir İçpazarın Oluşma Süreci* adı ile, *Sol Yayınları* tarafından, Eylül 1975 tarihinde, Ankara'da, *Orsel Matbaası*'nda dizdirilip bastırılmıştır.

İÇİNDEKİLER

17 Birinci Baskıya Önsöz
21 İkinci Baskıya Önsöz

BİRİNCİ BÖLÜM
NARODNİK İKTİSATÇILARIN TEORİK HATALARI
25

25 I. Toplumsal İşbölümü

Sanayilerin sayısındaki artış, 25-26. — Toplumsal işbölümünün bir sonucu olarak bir içpazarın yaratılması, 26. — Bu sürecin tarımda kendini göstermesi, 26-27. — Narodnik iktisatçıların görüşleri, 27.

27 II. Sınaî Nüfusun, Tarımsal Nüfus Aleyhine Büyümesi

Bu olgu ile meta ekonomisinin ve kapitalist ekonominin niteliği arasındaki zorunlu bağlantı, 27-28.

28 III. Küçük Üreticilerin Yıkımı

Narodniklerin hatalı görüşleri, 28-29. — *Kapital* yazarının bu konudaki görüşü, 29.

30 IV. Artı-Değerin Gerçekleştirilmesinin Olanaksızlığı Yolundaki Narodnik Teori

Bay V. V. ve N. —on'un teorisinin özü; bu teorinin hatalı niteliği, 30-32. — "Dışpazar", gerçekleştirme sorununa yanlış bir biçimde sokulmuştur, 32-33. — Adı geçen yazarların kapitalizmin çelişkilerini yüzeysel değerlendirişleri, 33.

34 V. Adam Smith'in, Kapitalist Toplumdaki Toplam Toplumsal Ürünün Üretimi ve Dolaşımı Hakkında Görüşleri ve Marx'ın bu Görüşleri Eleştirisi

Adam Smith'in değişmeyen sermayeyi işe katmaması, 34-36. — Bu hatanın ulusal gelir teorisi üzerine etkisi, 36.

37 VI. Marx'ın Gerçekleştirme Teorisi

Marx'ın teorisindeki temel öncüller, 37-38. — Basit yeniden üretim altında ürünün gerçekleştirilmesi, 38-39. — Marx'ın gerçekleştirme teorisinden çıkan ana sonuç, 39-40. — Üretken tüketimin önemi, 40-41. — Üretimin sınırsız büyümesine doğru itilme ile tüketimin sınırlı niteliği arasındaki çelişki, 41-43.

43 VII. Ulusal Gelir Teorisi

Proudhon, 43-45. — Rodbertus, 45-46. — Çağdaş iktisatçılar, 46. — Marx, 47-48.

48 VIII. Kapitalist Ulusun Niçin Bir Dışpazara İhtiyacı Vardır?

Bir dışpazar ihtiyacının nedenleri, 48-49. — Dışpazar ve kapitalizmin ilerici niteliği, 49-50.

50 IX. Birinci Bölümden Çıkan Sonuçlar

Yukarda incelenmiş olan önermelerin özeti, 50-51 — İçpazar sorununun özü, 51-52.

İKİNCİ BÖLÜM
KÖYLÜLÜĞÜN FARKLILAŞMASI

53

53 I. Novorosya İçin Zemstvo İstatistikleri

Köylülüğün iktisadi grupları, 53-56. — Ticarî tarım ve işgücünün alım ve satışı, 56. — Üst grup; toprağın, hayvanların ve aletlerin bir elde toplanması, 56-57, — Daha yüksek emek üretkenliği, 57-59. — Bay V. V.'nin at mülkiyetindeki azalma konusunda iddiası, 59-60. — Çiftlik emekçilerinin kiralanması ve Bay V. V.'nin bu olgu üzerine görüşü, 60-61. — Köylülüğün alt grubu; toprağın kiraya verilmesi, 61-62. — Orta grup; bu grubun istikrarsızlığı, 62-63. — Bay V. V. ve Karişev'in köylülerin kirayla tutmaları üzerine görüşleri, 65-67. — Narodniklerin, Bay Postnikov'un araştırmalarına karşı tutumları, 67-68.

69 II. Samara Eyaletine Ait Zemstvo İstatistikleri

Novouzensk uyezdindeki farklı köylü gruplarına ilişkin veriler, 69-70. — Farklı grupların elindeki topraklar ve kullandıkları topraklar, 70-71. — Bay Karişev'in toprak kiralama ve tahıl fiyatları üzerine görüşleri, 72-74. — Ücretli emek; köylülüğün farklılaşması ile bir içpazarın yaratılması, 74-75. — Samara eyaletindeki kır proletaryası, 75-76.

76 III. Saratov Eyaleti İçin Zemstvo İstatistikleri

Farklı grupların çiftliklerine ilişkin veriler, 76-77. — Çiftlik emekçilerinin kiralanması, 77-78. — Zemstvo istatistiklerinde "sanayiler", 78-79. — Kirayla tutmalar, 79-80. — Bay Karişev, N. —on ve Naress'in kirayla toprak tutma konusunda ileri sürdükleri iddialar, 80-85. — Kamişin ve öteki uyezdlerin bir karşılaştırması, 85-86. — Köylü ailelerin sınıflandırılmasının önemi, 86-89.

89 IV. Perm Eyaletine Ait Zemstvo İstatistikleri

Farklı grupların çiftliklerine ilişkin veriler, 89-91. — Çiftlik işçilerinin ve gündelikçilerinin kiralanması ve bunun önemi, 91-95.

— Toprağın gübrelenmesi, 93-95. — Gelişmiş aletler, 93-96. — Ticarî ve sınaî kuruluşlar, 96-97.

97 V. Orel Eyaletine Ait Zemstvo İstatistikleri

Farklı grupların çiftliklerine ilişkin veriler, 97. — Orel eyaletine ait verilerden çıkan farklılaşma tablosunun eksikliği, 97-100.

100 VI. Voronej Eyaletine Ait Zemstvo İstatistikleri

Voronej özetlerinde sınıflandırma yöntemleri, 100-102. — Zadonsk uyezdine ait veriler, 101. — Sanayiler, 101-104.

105 VII. Nijni-Novgorod Eyaletine Ait İstatistikler

Üç uyezd için çiftlik gruplarına ilişkin veriler, 105-108.

108 VIII. Öteki Eyaletlere Ait Zemstvo İstatistiklerine Bir Bakış

Novgorod eyaleti, Demyansk uyezdi, 108-109. — Çernigov eyaleti, Kozelets uyezdi, 109-110. — Yenisey eyaleti, 110. — Poltava eyaleti, üç uyezd, 111. — Kaluga eyaleti, 111-113. — Tver eyaleti, 113.

113 IX. Köylülüğün Farklılaşmasına İlişkin Yukarda Sözü Geçen Zemstvo İstatistiklerinin Özeti

Özetleme yöntemleri, 113-115. — Birleşik tablo ve grafik, 116-117 ve 123-124. — Grafikteki çeşitli sütunların incelenmesi, 115-123. — Farklılaşma derecesi açısından farklı yerler arasında karşılaştırma, 123-124.

124 X. Zemstvo İstatistikleri ve Ordu-At Sayım Sonuçlarının Özeti

21 eyaletin 112 uyezdi için Zemstvo istatistikleri, 124-126. — Avrupa Rusyası'nın 49 eyaleti için ordu-at sayımı sonuçları, 126. — Bu verilerin önemi, 126-128.

128 XI. 1888-1891 ve 1896-1900 Ordu-At Sayımlarının Karşılaştırılması

Avrupa Rusyası'nın 48 eyaletine ait veriler, 128-130. — Bay Viklyayev ve Çernenkov'un istatistikî çalışmaları, 130-131.

131 XII. Köylü Bütçelerine İlişkin Zemstvo İstatistikleri

Verilerin niteliği ve bunları ele alma yöntemleri, 131-133. — (A). Bütçelerin genel sonuçları, 133-139. — Harcamaların ve gelirlerin büyüklüğü, 133. — Harcamaların bileşimi, 133-134. — Gelirlerin bileşimi 134-136. — Bütçelerin nakit bölümleri, 136-137. — Vergilerin önemi, 137-139. — (B). Köylü çiftçiliğinin bir nitelendirmesi, 139-145. — Çiftlikler hakkında genel veriler, 139-140. — Mülkiyet ve aletler, 140-142. — Çiftlik harcaması, 142-144. — Tarımdan gelen gelir, 144. — Görünüşteki bir istisna, 144-145. — (C). Yaşam düzeyinin bir nitelendirmesi, 145-155. — Yiyeyeck için aynî harcama, 145-146. — Yiyecek için nakit harcama, 146-147. — Kişisel tüketim için geri kalan harcamalar, 148. — Kişisel ve üretken tüketim için nakit harcamalar, 148-149. — Köylülüğün üst "tabakası" hakkında Bay N. —on'un görüşleri, 150. — Kırsal işçiler ile köylülerin yaşam düzeyleri arasında bir karşılaştırma, 150-152. — Bay Şçerbina'nın yöntemleri, 153-155.

155 XIII. İkinci Bölümden Çıkan Sonuçlar

Meta ekonomisinin anlamı, 155. — 1) Köy topluluğu içindeki kapitalist çelişkiler, 155. — 2) "Köylülükten çıkma", 155-156. — 3) *Kapital*'de bu sürecin tanımı, 156-158. — 4) Köylü burjuvazi, 158-159. — 5) Kır proletaryası. Avrupa tipi küçük toprak sahibi kırsal işçi, 159-162. — 6) Orta köylülük, 162-163. — 7) Kapitalizm için bir içpazarın oluşması, 163. — 8) Artan farklılaşma; göçün önemi, 163-164. — 9) Tüccar ve tefeci sermayesi. Sorunun teorideki sunuluşu. Bu sermaye biçimleri ile sınaî sermaye arasındaki bağlantı, 164-166. — 10) Emek-hizmeti ve bunun köylülükteki farklılaşma üzerine etkisi, 166-167.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TOPRAK SAHİPLERİNİN ANGARYA İKTİSADINDAN KAPİTALİST İKTİSADA GEÇİŞLERİ
168

168 I. Angarya İktisadının Temel Özellikleri

Serf ekonomi sisteminin özü ve bunun koşulları, 168-170.

170 II. Angarya ve Kapitalist İktisat Sistemlerinin Birleşimi

Reformdan sonra, eski sistemin kalıntıları, 170-171. — Emek-hizmeti sistemi ve kapitalist sistem, 171-172; bunların nispî önemi, 172-174. — Emek-hizmeti sisteminden kapitalist sisteme geçiş, 174.

175 III. Emek-Hizmeti Sisteminin Tanımı

Emek-hizmeti tipleri, 175-177. — Ayni kiralamalar ve bunların önemi, 176-177. — Emek-hizmetinde emeğe ödeme yapılması, 177-180. — Emek-hizmetinde kişisel bağımlılık, 180. — Emek-hizmetinin genel değerlendirmesi, 180-181.

181 IV. Emek-Hizmeti Sisteminin Çöküşü

İki tip emek-hizmeti, 181-182. — Köylülükteki farklılaşmanın önemi, 183-184. — Bay Stebut'un görüşü, 184-185. — Çeşitli yayınlardaki görüşler, 185-186.

186 V. Soruna Narodnik Yaklaşım

Emek-hizmeti sisteminin idealleştirilmesi, 186-187. — Bay Kablukov'un iddiası, 187-190.

190 VI. Engelhardt'ın Çiftliğinin Öyküsü

Çiftliğin ilk durumu ve burada yapılan tedricî değişikliklerin yapısı, 190-194.

194 VII. Tarımda Makine Kullanımı

Tarım makineleri üretiminin gelişmesinde dört dönem, 194-195. — Resmi istatistiklerin eksikliği, 195-197. — Çeşitli tarım makinelerinin kullanımına ait veriler, 197-202.

202 VIII. Tarımda Makinenin Önemi

Makine kullanımının kapitalist niteliği, 202 204. — Makine kullanımının sonuçları, 204-208. — Narodniklerin tutarsızlığı, 208-210.

210 IX. Tarımda Ücretli Emek

"Tarımsal dışarı işleri", 210; bunların önemi, 210-211; çapları, 211-212. — Tüm Avrupa Rusyası'ndaki tarım işçilerinin sayısı, 212-214.

214 X. Tarımda Kiralanmış Emeğin Önemi

Tarım işçilerinin koşulları, 214-215. — Özel kiralama biçimleri, 215-217. — Küçük ve büyük patronların işçilerinin koşulları, 217. — Kamu denetiminin ilk unsurları, 217-219. — Tarımsal göçün narodniklerce değerlendirilmesi, 219-222.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TİCARÎ TARIMIN BÜYÜMESİ
223

223 I. Reform-Sonrası Rusyası'nda Tarımsal Üretim ve Ticarî Tarım Tipleri Üzerine Genel Veriler

1864-1865, 1870-1879, 1883-1887, 1885-1894'te tahıl ve patates üretimi, 223-224. — Patates ekimi ve önemi, 225-226. — Ticarî tarım alanları, 226 — Bay Kablukov'un iddiaları, 226-227.

227 II. Ticarî Tahıl Tarımı Alanı

Baş tahıl üretimi merkezindeki kayma, 227-228. — Dış bölgelerin koloni olarak önemi, 228-229. — Bu alandaki tarımın kapitalist niteliği, 229-231.

231 III. Ticarî Çiftlik Hayvancılığı Alanı, Süt Üretme Çiftçiliğindeki Gelişmeye Ait Genel Veriler

Farklı alanlardaki çiftlik hayvancılığının önemi, 231-233. — Bay Kovalevski ve Levitski'nin hesabı, 233. — Peynir yapımının gelişmesi, 235-236. — Resmî verilerin eksikliği, 236-237. — Teknik ilerleme, 237-238.

238 IV. Devam. Tanımlanan Alandaki Toprakbeyi Tarımı İktisadı

Tarımın rasyonelleştirilmesi, 238. — "Birleşik sütevleri" ve bunların önemi, 238-240. — Bir içpazarın oluşması, 240. — Tarım işçilerinin sınaî eyaletlere göçü, 240-241. İşçilerin yıl boyunca daha eşit dağılımı, 241-243. — Küçük çiftçilerin bağımlılığı ve Bay V. V.'nin bunu değerlendirişi, 243-244.

244 V. Devam. Süt Üretme Çiftçiliği Alanında Köylülüğün Farklılaşması

İneklerin köylüler arasında dağılımı, 244-245. — St. Petersburg uyezdine ait ayrıntılar, 247-249. — "Köylü tarımında ilerici eğilimler", 249-250. — Bu ilerlemenin yoksullar üzerine etkisi, 250-251.

251 VI. Keten-Yetiştirme Alanı

Ticarî keten-yetiştiriciliğindeki büyüme, 251-253. — Farklı ticarî tarım tipleri arasında değişim, 253-254. — Keten alanındaki "aşırılıklar", 253-254. — Teknik ilerlemeler, 254-256.

256 VII. Tarım Ürünlerinin Teknik İşlenmesi

Fabrika ya da teknik çiftçilik sisteminin önemi, 256.

257 1) Damıtma

Tarımsal damıtmanın ölçüsü, 257-258. — Patates damıtmasının gelişmesi ve önemi, 258-259.

259 2) Pancar Şekeri Üretimi

Şeker pancarı üretiminde büyüme, 259-260. — Kapitalist tarımın ilerlemesi, 260-262.

262 3) Patates Nişastası Üretimi

Büyümesi, 262-263. — Bu üretim dalının gelişmesindeki iki süreç, 263. — Moskova eyaletindeki, 263-264, ve Vladimir eyaletindeki nişasta "sanayii", 265.

265 4) Bitkisel Yağ Üretimi

Bu üretimin gelişmesindeki ikili süreç, 265-266. — Bir kulübe sanayii olarak yağcılık, 266-267.

267 5) Tütün Yetiştiriciliği

271 VIII. Sınaî Sebze ve Meyve Yetiştiriciliği; Yörekent Çiftçiliği

Ticarî meyve yetiştiriciliğindeki, 271 ve sebze yetiştiriciliğindeki büyüme, 271-272. — St. Petersburg, Moskova ve Yaroslavl eyaletlerinde köylü sebze yetiştiricileri, 272-273. — Ser sanayii, 273-274. — Sınaî karpuz yetiştiriciliği, 274-275. — Yörekent çiftçiliği ve nitelikleri, 275-276.

276 IX. Rus Tarımında Kapitalizmin Önemi Üzerine Sonuçlar

1) Tarımın işletmeye dönüşmesi üzerine, 277. — 2) Tarımda kapitalizmin özel nitelikleri, 277. — 3) Kapitalizm için bir içpazarın oluşması, 278. — 4) Rus tarımında kapitalizmin ilerici tarihî rolü, 278-282.

282 X. Tarımdaki Kapitalizm Üzerine Narodnik Teoriler. "Kış Zamanının Boş Kalması"

Bu teorinin dar ve basmakalıp niteliği, 282-283. — Sürecin çok önemli yönlerini içermemesi, 283-287.

287 XI. Devam. — Köy Topluluğu. — Marx'ın Küçük Çaplı Tarım Üzerine Görüşü. — Engels'in Çağdaş Tarımsal Bunalım Üzerine Düşüncesi

Narodniklerin köy topluluğu sorununu yanlış sunuşları, 287-288. — *Kapital*'deki bir pasajı yanlış anlayışları, 288-289. — Marx'ın köylü tarımını değerlendirişi, 289-290. — Tarım kapitalizmini değerlendirişi, 290. — Bay N. —on'un yersiz aktarması, 290-292.

BEŞİNCİ BÖLÜM
SANAYİ KAPİTALİZMİNİN İLK AŞAMASI

293

293 I. Ev Sanayii ve Elsanatları

Ev sanayiinin kalıntıları, 293-294. — Elsanatlarının hüküm sürme derecesi, 294-295. Bunların temel özellikleri, 295-296.

296 II. Sanayide Küçük Meta Üreticileri. Küçük Sanayilerdeki Sanat Ruhu

Elsanatlarından meta üretimine geçiş, 296-297. — Rekabet korkusu, 297-298.

299 III. Reformdan Sonra Küçük Sanayilerin Büyümesi. Bu Sürecin İki Biçimi ve Anlamı

Küçük sanayilerdeki büyümenin nedenleri, 299. — Sanayicilerin dış bölgelere yerleşmesi, 299-300. — Yerel nüfus arasında küçük sanayilerin büyümesi, 300-302. — Sermayenin kayması, 302-303. — Küçük sanayilerdeki büyüme ile köylülükteki farklılaşma arasındaki bağlantı, 303-304.

304 IV. Küçük Meta Üreticilerinin Farklılaşması. Moskova Eyaletindeki Elsanatçılarının Evden Eve Sayımına Ait Veriler.

Sorunun sunuluşu, 304. — Verileri işleme yöntemi, 304-306. — Birleşik tablo 307, ve grafik, 308. — Sonuçlar: ücretli emek, 306-309. — Emeğin üretkenliği, 309-311; gelirler, 311-312. — Elsanatı sanayilerinin küçük-burjuva yapısı, 312-313.

313 V. Kapitalist Basit İşbirliği

Önemi ve üretime etkisi, 313-315. — Arteller, 316.

317 VI. Küçük Sanayilerdeki Tüccar Sermayesi

Alıcının ortaya çıkmasına yolaçan koşullar, 317-318. — Dantela sanayiindeki tacir kadınlar, 318-320. — Pazarlama örgütü örnekleri, 320-322. — Narodniklerin görüşleri, 322-323. — Tüccar sermayesinin biçimleri, 322-324.

324 VII. "Sanayi ve Tarım"

Tablonun verileri, 324-325. — Ücretli İşçilerin tarımı, 325-326. — "Toprak emekçileri", 326-327. — Sanayi ve tarıma ilişkin öteki veriler, 327-331. — Çalışma döneminin uzunluğu, 331. — Özet, 331-332.

332 VIII. "Sanayiin Tarımla Birleşmesi"

Narodniklerin teorisi, 332. — Sanayiin tarımla birleşme biçimleri ve bunların farklı anlamları, 333-334.

334 IX. Kırlarımızdaki Kapitalizm-Öncesi Ekonomi Üzerine Bazı Görüşler

ALTINCI BÖLÜM
KAPİTALİST MANÜFAKTÜR VE KAPİTALİST EV SANAYİİ

338

338 I. Manüfaktürün Doğuşu ve Temel Özellikleri
Manüfaktür kavramı, 338-339. — İkili kaynağı, 339, ve önemi, 339.

340 II. Rus Sanayiinde Kapitalist Manüfaktür

340 1) Dokuma Sanayileri

343 2) Tekstil Sanayiinin Öteki Dalları. Keçe İşi

346 3) Şapka-Kasket ve Kenevir-İp İşleri

349 4) Tahta İşleme İşleri

353 5) Çiftlik Hayvanları Ürünlerinin İşlenmesi. Deri ve Kürk İşleri

359 6) Geri Kalan Hayvan Ürünlerini İşleme İşleri

363 7) Madenî Ürünlerin İşlenmesi

364 8) Madenî İşler. Pavlovo Sanayileri

367 9) Öteki Madenî İşler

370 10) Mücevher, Semaver ve Akordeon İşleri

374 III. Manüfaktürde Teknik İşbölümü ve Önemi
El üretimi, 375, çıraklık, 375. — Geniş-çaplı makineli sanayie bir hazırlık aşaması olarak işbölümü, 375-376; bunun işçiler üzerine etkisi, 376-377.

378 IV. Bölgesel İşbölümü ve Tarımın Sanayiden Ayrılması
Bay Karizomenov'un düşüncesi, 378. — Tarım-dışı merkezler, 379-380. — Manüfaktürün geçici niteliği, 380. — Nüfusun kültür düzeyinin yükselmesi, 380-381.

381 V. Manüfaktürün İktisadî Yapısı
Üretimin koşulları, 381-382. — Bay Orsiyannikov ve Karizomenov'un bunu tanımlayışları, 382-383.

384 VI. Manüfaktürde Tüccar ve Sınaî Sermayesi. "Alıcı" ve "Fabrika Sahibi"
Büyük ve küçük kuruluşlar arasındaki bağlantı, 384-386. — Narodniklerin hatası, 386.

386 VII. Manüfaktürün Bir Eki Olarak Kapitalist Ev Sanayii
Önemi, 386-387; tipik özellikleri, 387-389; yayılmasını hazırlayan koşullar, 389-390; artı-nüfus teorisindeki önemi, 390-391.

392 VIII. "Elsanatı" Sanayii Nedir?
Elsanatçıları üzerine bazı toplu istatistikler, 392-394. — Kapitalist ilişkiler içinde çalıştırılan işçilerin ağır basması, 393. — "Elsanatı" deyiminin muğlaklığı ve bunun istismar edilmesi, 394-395.

YEDİNCİ BÖLÜM

GENİŞ-ÇAPLI MAKİNELİ SANAYİİN GELİŞMESİ

396

396 I. Bilimsel Fabrika Kavramı ve "Fabrika" İstatistiklerinin Anlamı

398 II. Fabrika İstatistiklerimiz

Kaynakları, 398. — 60'lardaki yayınlar, 398-400. — *Askeri İstatistiki Özet*'in özel niteliği, 400-402. — Bay Orlov'un *Kılavuz*'u, 402-403. — Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığının *Derlemeler*'i, 404-405. — *1884-85 Rusya Sonuçları;* Bay Karişev'in hataları, 405-406. — Eyalet istatistik komitelerinin verileri, 406-407. — *Liste*, 407. — Rusya'daki fabrikaların sayısı büyüyor mu?, 408-409.

409 III. Geniş Çaplı Sanayiin Gelişmesi Üzerine Tarihî-İstatistikî Verilerin İncelenmesi

409 1) Tekstil İşleri

414 2) Tahta İşleme Sanayileri

416 3) Kimya, Çiftlik Hayvanı Ürünleri ve Seramik Sanayileri

417 4) Metalurji Sanayileri

418 5) Gıda Sanayileri

420 6) Dolaylı Vergi Ödeyenler ve Öteki İşler

422 7) Sonuçlar

423 IV. Madencilik Sanayiinin Gelişmesi

Urallar, özel nitelikleri, 423-428. — Güney, 428-429. — Kafkasya, 429. — Donetz havzasındaki büyük ve küçük madenler, 429-431. — Maden sanayiinin gelişmesine ait verilerin önemi, 431-432.

433 V. Büyük Kapitalist İşletmelerdeki İşçilerin Sayısı Büyüyor mu?

1865 ve 1890 yıllarına ait veriler, 433-435. — Narodniklerin yanlış yöntemi, 435-442.

442 VI. Buharlı Motor İstatistikleri

1875-1878 ve 1892 yıllarına ait veriler, 442-444.

444 VII. Büyük Fabrikaların Gelişmesi

1866, 1879, 1890 ve 1894-95 yıllarına ait veriler, 444-447. — Fabrika sanayiindeki ve maden sanayiindeki en büyük işletmeler, 447-448. — Bay N. —on'un hataları, 449-450.

450 VIII. Geniş-Çaplı Sanayiin Dağılımı

1879 ve 1890 yıllarında önde gelen fabrika sanayii merkezlerine ait veriler, 450-451. — Üç merkez tipi, 451-453. — Merkezlerin sınıflandırılması, 453-455. — Kırsal fabrika merkezlerinin büyümesi ve bunun önemi, 455-456.

457 IX. Kereste ve İnşaat Sanayilerinin Gelişmesi

Kereste sanayiinin büyümesi, 457-458; örgütlenmesi, 458-460. — İnşaat sanayiinde kapitalizmin büyümesi, 461-464.

461 X. Fabrikanın Eki

466 XI. Sanayiin Tarımdan Tam Olarak Ayrılması

Narodniklerin hatası, 466-467. — Moskova Zemstvo sağlık istatistikleri, 467-470

470 XII. Rus Sanayiinde Kapitalizmin Gelişmesindeki Üç Aşama

Bütün aşamalar arasındaki bağlantı, 470-472. — Özel teknik nitelikler, 472. — Kapitalist ilişkilerin büyümesi, 472-473. — Sanayideki gelişmenin niteliği, 473-474. — Sanayiin tarımdan ayrılması, 474-475. — Yaşama koşullarındaki farklılıklar, 476-477. — İçpazarın büyümesi, 478.

SEKİZİNCİ BÖLÜM
İÇPAZARIN OLUŞMASI

479

479 I. Meta Dolaşımının Büyümesi

Demiryollarının gelişmesi, 479-480. — Su ulaşımı, 480-481. — Ticaret ve bankalar, 481-484.

484 II. Ticarî ve Sınaî Nüfusun Büyümesi

484 1) Kentlerin Büyümesi

484 2) İç Yerleşmenin Önemi

490 3) Fabrika Kasaba ve Köyleri ile Ticarî ve Sınaî Kasaba ve Köylerin Büyümesi

492 4) Tarımsal Olmayan Dışarı İşler

Tarımsal olmayan dışarı işler, 492-501; ölçüleri ve büyümeleri, 492-504; ilerici rolleri, 498-501; narodnik yazarların bunları değerlendirişi, 502-503.

503 III. Ücretli Emek Kullanımındaki Büyüme.

Ücretli işçilerin yaklaşık sayısı, 503-504. — Kapitalist artı-nüfus, 504 — Narodniklerin hatası, 504-507.

507 IV. İşgücü İçin Bir İçpazarın Oluşması

Ücretlerin büyüklüğü ile bağlantılı olarak ücretli işçilerin temel hareketleri, 507-508. — Bir içpazarın oluşması, 508-510. — Bay N. —on'un "teori"si, 510-511.

511 V. Sınır Bölgelerinin Önemi, İçpazar mı, Dışpazar mı?

Kapitalizmin yayılma dürtüsü, 511-512. — Kafkasya örneği, 512-514. — Bir paranın oluşma sürecinin iki yönü, 514-515.

515 VI. Kapitalizmin "Misyonu"

Toplumsal emeğin üretkenliğinde artış, 515-517. — Emeğin toplumsallaştırılması, 517-518. — Narodniklerle ayrılıkların nedeni, 518-519.

520 EK I. Moskova Eyaletindeki Küçük köylü Sanayileri Üzerine Birleşik İstatistikî Tablo

521 EK II. Avrupa Rusyası'ndaki Fabrika Sanayii Üzerine İstatistikî Tablo

522 EK III. Avrupa Rusyası'ndaki Başlıca Sanayi Merkezleri

EKLER

527

529 Eleştirel Olmayan Eleştiri (Bay Skvortsov'un *Nauçnoye Obozrenye*'deki n° 12, 1889, "Meta Fetişizmi" Makalesi Üzerine)

529 I

535 II

540 III

549 Açıklayıcı Notlar

BİRİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

BURADA sunulan çalışmada, yazar, Rus kapitalizmi için bir içpazarın nasıl oluşmakta olduğu sorununu inceleme amacına yönelmiştir. Bildiğimiz gibi bu sorun, çok önceden, (başta Bay V. V. ve N. —on[2] olmak üzere), narodnik görüşlerin esas savunucuları tarafından ortaya atılmıştır, bu görüşleri eleştirmek ise, bize düşen bir görev olacaktır. Bu eleştiride, muhaliflerimizin görüşlerindeki hataları ve yanlış anlamaları incelemekle yetinmemizin mümkün olmadığını düşündük, ortaya atılan soruyu yanıtlarken, bize öyle geldi ki, bir içpazarın oluşumunu ve büyümesini gösteren gerçekleri kanıt olarak ileri sürmek yeterli olmayacaktır, çünkü, bu tip gerçeklerin gelişigüzel seçildiği ve tersini gösteren gerçeklerin ihmal edildiği yolunda itirazlar olabilir. Rusya'da kapitalizmin bütün gelişme sürecini incelemek, onu tümü ile tanımlamaya çalışmak, bize zorunlu göründü. Söylemeye bile gerek yok ki, böylesine geniş bir görev, eğer bazı sınırlamalar getirilmeseydi, bir tek kişinin gücünün ötesinde olurdu. İlk-

önce, başlığın kendisinden de anlaşılacağı gibi, Rusya'da kapitalizmin gelişmesi sorununu, yalnızca içpazar açısından ele alıyor ve dışpazar sorununu ve dış ticaretle ilgili verileri bir yana bırakıyoruz. İkincisi, salt Reform-sonrası dönemle yetiniyoruz. Üçüncüsü, esas olarak ve hemen hemen tamamen, içteki, salt Rus eyaletlere ilişkin verileri ele alıyoruz. Dördüncüsü, sürecin yalnızca iktisadî yönüyle yetiniyoruz. Ama gene de, belirtilen bütün sınırlamalara rağmen, geri kalan konu, son derece geniş bir konudur. Yazar, böylesine geniş bir konu ile uğraşmanın zorluklarına, hatta tehlikesine, gözlerini hiç de kapamış değil, ama ona öyle geliyor ki, Rus kapitalizminin içpazar sorununu aydınlatmak için, toplumsal ekonominin bütün alanlarında yer alan sürecin çeşitli yönleri arasındaki ilişkiyi ve karşılıklı bağları göstermek kesinlikle gereklidir. Bu yüzden, daha ayrıntılı bir çalışmayı, daha derin araştırmalara bırakarak, sürecin ana niteliklerinin incelenmesi ile yetineceğiz.

Çalışmamızın planı şöyledir: Birinci Bölümde, mümkün olduğu kadar kısa bir biçimde, soyut ekonomi politiğin kapitalizm için içpazar konusu üzerindeki temel teorik önermelerini inceleyeceğiz. Bu, çalışmanın geri kalanına, gerçeklere ilişkin kısmına bir çeşit giriş görevi yapacak ve daha ilerdeki açıklamalarımızda bizi, tekrar tekrar teoriye başvurmak gereğinden kurtaracaktır. Bundan sonraki üç bölümde, Reform-sonrası Rusya'da, tarımın kapitalist evrimini tanımlamaya çalışacağız, şöyle ki, İkinci Bölümde, köylülüğün farklılaşması ile ilgili Zemstvo istatistik verilerini; Üçüncü Bölümde, toprakbeyliği iktisadındaki geçiş dönemine ve bu iktisattaki angarya sisteminin yerini kapitalist sistemin alışına ait verileri; Dördüncü Bölümde de, ticarî ve kapitalist tarımdaki oluşumun, ilerlerken aldığı biçimlerle ilgili verileri inceleyeceğiz. Ondan sonraki üç bölüm, kapitalizmin sanayimizdeki gelişme aşamalarına ve biçimlerine ayrılacaktır; Beşinci Bölümde, kapitalizmin, sanayideki, yani *küçük köylü (elsanatı olarak bilinen) sanayiindeki* ilk aşamalarını; Altıncı Bölümde, kapitalist manüfaktür ve kapitalist ev sanayii ile ilgili verileri ve Yedinci bölümde geniş-çaplı makineli sanayiin gelişimi ile ilgili verileri inceleyeceğiz. Son bölümde (sekiz), tanımlanmış olan sürecin çeşitli yönleri arasındaki bağıntıyı belirtmeye ve bu sürecin genel bir görünümünü vermeye çalışacağız.

Not.[3] Çok yazık ki, bu çalışmada, K. Kautsky'nin, *Die Agrafrage* (Stuttgart, Dietz, 1899; I. Kesim. "Die Entwicklung der Land-

wirtschaft in der kapitalistischen Geselschaft"*)** adlı kitabındaki, "kapitalist toplumda tarımın gelişmesi"ne ilişkin mükemmel tahlilden yararlanamadık.

(Mevcut çalışmanın büyük bir kısmı dizildikten sonra elimize geçen) bu kitap, *Kapital*'in Üçüncü Cildinden sonra, son zamanların iktisadî yazınına yapılan en dikkate değer katkıdır. Kautsky, tarımın kapitalist evrimindeki "temel eğilimleri" araştırmaktadır; amacı, modern tarımdaki çeşitli olguları, "genel bir sürecin özel belirtileri olarak" incelemektir (Vorrede,*** VI). Rusya'nın gerek iktisadî, gerek iktisat-dışı alanlarda pek büyük özelliklere sahip olmasına karşın, bu genel sürecin Batı Avrupa'daki ve Rusya'daki temel özelliklerinin ne dereceye kadar özdeş olduğu kaydedilmeye değer bir noktadır. Örneğin, ilerleyen işbölümü ve makine kullanılması, genel olarak modern kapitalist tarıma özgürdür, (Kautsky, IV, b, c), bu, Reform-sonrası Rusya'da da farkedilen bir olgudur (ilerde bkz: Üçüncü Bölüm, VII ve VIII; Dördüncü Bölüm, özellikle IX). "Köylülüğün proleterleştirilmesi" süreci, (Kautsky'nin kitabında VIII. Bölümün başlığı) ücretli emeğin küçük köylüler arasında, her biçimde yayılmasıyla her yerde ortaya çıkmaktadır. (Kautsky, VIII, b); biz, bunun paralelini, Rusya'da, verilmiş-toprağa sahip, büyük bir ücretli işçiler sınıfının oluşmasında görüyoruz (ilerde bkz: İkinci Bölüm). Her kapitalist toplumda, bir küçük köylülüğün varlığı, tarımda, küçük üretimin teknik üstünlüğü yüzünden değil, küçük köylülerin, ihtiyaç düzeylerini, ücretli işçilerinkinin altına düşürmeleri yüzünden ve enerjilerini ücretli işçilerden çok daha fazla zorlamalarındandır (Kautsky, VI, b; Kautsky, tekrar tekrar, "ücretli tarım işçisi küçük köylüden daha iyi bir durumdadır" diyor: s. 110, 317, 320); aynı şey, Rusya'da da gözlemlenebilir (ilerde bkz: İkinci Bölüm, XI, C[4]). Bu nedenle, rusça deyimi kullanırsak, "tarımsal dışarı işler" ya da Almanların deyimiyle "göçmen köylülerin tarımsal ücretli emeğini", (Kautsky, s. 192. İlerde, karş: Üçüncü Bölüm, X); ya da işçilerin ve köylülerin, köylerden kentlere ve fabrikalara göçü gibi bir olguyu (Kautsky, IX, e; özellikle s. 343; ve daha birçok yerde ilerde karş: Sekizinci Bölüm, II); geniş-çaplı kapitalist sanayiin, kırsal bölgelere yerleşmesini (Kautsky, s. 187. İlerde Karş: Yedinci Bölüm, VIII) değerlendirmekte, Batı Avrupa ve Rus marksistlerinin birleşmeleri doğaldır. Tarımsal kapitalizmin

* *Tarım Sorunu*, Kısım I. "Kapitalist Toplumda Tarımın Gelişmesi." —ç.
** Rusça bir çevirisi mevcuttur.
*** Önsöz. —ç.

tarihî önemini aynı biçimde değerlendirdiğimizi, (Kautsky, birçok yerde, özellikle, s. 289, 292, 298. İlerde karş: Dördüncü Bölüm, IX), kapitalizm-öncesi ilişkilere kıyasla, tarımdaki kapitalist ilişkilerin *ilerici* niteliğini aynı biçimde kabul ettiğimizi, [Kautsky, s. 382: *"Des Gesindes'*in (kişi olarak bağımlı çiftlik emekçilerinin, hizmetkârların) ve *Der Instleute'*ın ("çiftlik emekçisi ile kiracı ekicinin arasında bir ara kategori": emek-hizmeti ile ödeme yaparak, toprak kiralayan köylü), çalışma saatleri dışında özgür insanlar olan gündelikçi emekçiler tarafından saf dışı edilmesi büyük bir toplumsal ilerleme olacaktır." İlerde karş: Dördüncü Bölüm, IX, 4]. Kautsky şunları kesinlikle açıklıyor: köy topluluğunun ortak olarak yürütülen geniş-çaplı modern tarımı benimsemesi "sözkonusu değildir" (s. 338); köy topluluğunun sağlamlaştırılmasını ve geliştirilmesini talep eden Batı Avrupalı tarımcılar, asla sosyalist değil, işçileri, küçük toprak parçalarıyla bağımlı kılmak isteyen büyük toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil eden insanlardır (s. 334); bütün Avrupa ülkelerinde, toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil edenler, tarım işçilerine toprak vererek onları bağımlı kılmak isterler ve daha şimdiden, buna uygun tedbirlere yasal etkinlik kazandırmaya çalışmaktadırlar (s. 162); elsanatı sanayiini (*Hausindustrie*) —kapitalist sömürünün bu en kötü biçimini— getirerek, küçük köylülüğe yardım etme yolundaki çabalarla, "en kararlı biçimde savaşılmalıdır" (s. 181). Narodnizm sözcülerinin, Batı Avrupa ve Rus marksistlerini kesin olarak birbirinden ayırma hususunda giriştikleri son çabalar karşısında, (bkz: Bay V. Vorontsov'un, 17 Şubat 1899'da Rus Sanayi ve Ticaretini Yükseltme Derneğinde yaptığı konuşma, *Novoye Vremya* ["Yeni Zamanlar"], n° 8.255, 19 Şubat 1899)[5] Batı Avrupa ve Rus marksistlerinin kesin bir görüş birliği içinde olduğunu belirtmeyi gerekli görüyoruz.

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ[*]

BU kitap, Rus devriminden önceki dönemde, 1895-1896'da büyük grevlerin patlak vermesinden sonra gelen hafif durgunluk sırasında yazılmıştır. O zamanlar, işçi sınıfı, kendi içine kapanmış gibiydi, genişliğine ve derinliğine yayılıyor ve 1901 gösteri hareketinin başlamasına ortam hazırlıyordu.

Bu yapıtta, iktisadî bir araştırmaya ve istatistiklerin eleştirel çözümlemesine dayanarak sunulan, Rusya'nın toplumsal ve iktisadî düzeninin ve dolayısıyla sınıf yapısının tahlili, bugün, devrimin ilerlemesi içinde, bütün sınıfların, açık siyasî faaliyeti ile doğrulanmıştır. Proletaryanın önder rolü, tamamen ortaya çıkmıştır. Ayrıca, tarih süreci içinde, proletaryanın gücünün, onun toplam nüfus içindeki payından sınırsız ölçüde daha büyük olduğu da ortaya çıkmıştır. Bunun ve diğer olgunun iktisadî temeli, önünüzdeki çalışmada sergilenmiştir.

Ayrıca, devrim, şimdi, köylülüğün ikili durumunu ve ikili rolünü

gitgide daha çok ortaya koymaktadır. Bir yandan, angarya iktisadının bir sürü kalıntısı ve serfliğin her çeşit kalıntısı ile birlikte, yoksul köylünün görülmemiş bir biçimde yoksullaşması, devrimci köylü hareketinin derin kaynaklarını, bir yığın olarak köylülüğün devrimci niteliğinin derin köklerini tümüyle açıklıyor. Öte yandan da, mevcut çeşitli siyasî partilerin ve sayısız ideolojik-siyasî eğilimlerin niteliği, devrimin ilerleyişi sırasında bu yığının, özünde mevcut olan çelişkili sınıf yapısını, küçük-burjuva niteliğini, onun içindeki mülk sahipliği ve proleterlik eğilimleri arasındaki uzlaşmaz karşıtlığı ortaya koyuyor. Yoksullaşmış küçük mülk sahibinin, karşıdevrimci burjuvazi ile devrimci proletarya arasında bocalaması, her kapitalist toplumda görülen önemsiz bir küçük üreticiler azınlığı zenginleşir, "yolunu bulur", burjuvalaşırken, büyük çoğunluğun ya tamamen mahvolması, ücretli işçiler veya dilenciler haline gelmesi, ya da ebediyen, adeta, bir proleter yaşantısıyla geçinmesi olgusu kadar kaçınılmazdır. Köylülük arasındaki bu her iki eğilimin iktisadî temeli, önünüzdeki çalışmada gösterilmiştir.

Bu iktisadî temelle, Rusya'da devrim, kuşkusuz, kaçınılmaz olarak bir burjuva devrimi olacaktır. Bu marksist önerme, hiç bir şekilde çürütülemez. Bu, asla unutulmamalı. Her zaman, Rus devriminin bütün iktisadî ve siyasî sorunlarına uygulanmalıdır.

Ama, bu önermeyi uygulamasını bilmek gerek. Farklı sınıfların durumlarının ve çıkarlarının somut bir tahlili, şu ya da bu soruna uygulanan bu gerçeğin kesin anlamını tanımlamak için bir araç olmalıdır. Plehanov'un başı çektiği, sağ-kanat sosyal-demokratları arasında pek sık raslanan karşıt düşünme biçimi, yani somut sorunlara verilecek cevabı, devrimimizin temel niteliği hakkındaki genel gerçeğin basit mantıkî gelişmesinde aramak çabası, marksizmin bayağılaştırılmasıdır ve diyalektik materyalizmle açıktan açığa alay etmektir. Bu devrimin, niteliği hakkındaki genel gerçekten, örneğin, devrimde "burjuvazinin önder rolü"nü ya da sosyalistlerin liberalleri desteklemesi gerektiğini çıkaran insanlar için, Marx, pek muhtemelen, bir keresinde, Heine'den aktardığı sözleri, gene tekrarlardı. "Canavar dişleri ektim, pireler biçtim."[7]

Rus devrimi, mevcut iktisadî temeliyle, gelişiminde ve sonucunda nesnel olarak iki anaçizgi izleyebilir.

Ya eski toprakbeyliği iktisadı, binlerce bağla serfliğe bağlanmış haliyle muhafaza edilir ve bu, yavaş yavaş salt kapitalist, "junker" iktisadı haline dönüşür. Emek-hizmetinden kapitalizme nihaî geçişin temeli, feodal toprakbeyliği iktisadının iç başkalaşımıdır. Devletin tarım sisteminin tümü kapitalist hale gelir ve uzun bir sü-

re için feodal özelliklerini korur. Ya da eski toprakbeyliği iktisadı, serfliğin bütün kalıntılarını ve her şeyden önce büyük toprak sahipliğini yok eden devrimle yıkılır. Emek-hizmetinden kapitalizme nihaî geçişin temeli, toprak beylerinin malikânelerine köylülük yararına el konulmasının sonunda müthiş bir hız kazanmış olan küçük köylü çiftçiliğinin özgür gelişimidir. Tarım sisteminin tümü kapitalist hale gelir, çünkü, serfliğin izleri ne kadar eksiksiz yok edilirse, köylülüğün farklılaşması o kadar hızlı ilerler. Bir başka deyişle: ya — esas olarak, toprak mülkiyetinin ve eski "üstyapının", baş dayanaklarının muhafaza edilmesi; dolayısıyla, liberal-monarşist burjuvazinin ve toprak beyinin egemen rol oynaması, hali-vakti yerinde köylülüğün hızla onların yanına geçmesi, geniş-çapta mülksüzleştirilmekle kalmayıp, buna ek olarak, kadetlerce[9] önerilen şu ya da bu türde, toprak-tazminatı ile köleleştirilmiş, ve irticaın egemenliği ile ezilmiş ve körletilmiş köylü yığınlarının çökmesi; böyle bir burjuva devriminin yürütücüleri, Ekimcilere[9] yakın tipteki politikacılar olacaktır. Ya da — toprakbeyliğinin ve buna tekabül eden eski "üstyapının" bütün ana dayanaklarının yıkılması; istikrarsız ya da karşı-devrimci burjuvazinin etkisiz hale getirilmesiyle proletaryanın ve köylü yığınlarının egemen rol oynaması; işçi ve köylü yığınlar için meta üretimi altında düşünülebilecek en iyi koşullarda, üretici güçlerin kapitalist bir temel üzerinde en hızlı ve en özgür gelişimi; dolayısıyla, ilerde işçi sınıfının sosyalist yeniden örgütlenmeyi, bu gerçek ve temel görevini başarması için en elverişli koşulların yaratılması. Kuşkusuz şu ya da bu tip kapitalist evrimin unsurlarının, sonsuz çeşitte birleşmeleri mümkündür ve ancak iflâh olmaz bilgiçler, yalnızca, Marx'ın farklı bir dönem hakkındaki şu ya da bu görüşünü aktararak ortaya çıkan özel ve karmaşık sorunları çözmeye kalkışabilirler.

Burada okura sunulan deneme, Rusya'nın devrim-öncesi iktisadının bir çözümlemesini vermektedir. Devrimci bir dönemde, bir ülkedeki yaşam, öyle bir hızla ve coşkuyla ilerler ki, siyasî mücadelenin ateşi içinde, iktisadî evrimin temel sonuçlarını tanımlamak olanaksızlaşır. Bir yanda Bay Stolipinler,[10] öte yanda da liberaller (hem de yalnız kadetler *à la* Struve değil, genel olarak tüm kadetler) devrimi, birinci modele göre başarmak için, düzenle, inatla ve tutarlı bir biçimde çalışıyorlar. Son zamanlarda tanık olduğumuz, 3 Haziran 1907 darbesi,[11] Rus halkının sözde temsilî organında toprak beylerinin tam egemenliğini sağlamaya uğraşan karşı-devrim için bir zafer demektir. Ama bu "zafer" ne ölçüde kalıcı bir zaferdir, bu başka bir sorun; devrimin ikinci tipte sonuçlanması

uğruna mücadele devam ediyor. Yalnızca proletarya değil, köylülüğün geniş yığınları da, azçok azimle, azçok tutarlı bir biçimde ve azçok bilinçli olarak bu sonuç için çalışıyorlar. Karşı-devrim, doğrudan yığın mücadelesini, açık şiddetle bastırmak için ne kadar çalışırsa çalışsın, kadetler, alçakça ve ikiyüzlü karşı-devrimci fikirleriyle onu boğmak için ne kadar uğraşırlarsa uğraşsınlar, bu mücadele, her şeye karşın, kâh burada, kâh orada patlak vermekte ve yüksek küçük-burjuva politikacı çevrelerinin, kesinlikle, (özellikle "halkçı sosyalistler" ve trudovikler[12]) kadetlerin ihanet havasına, molçalinizm[13] ve ılımlı ve merasim düşkünü darkafalıların ve bürokratların kendini beğenmişlik özelliklerine bulaşmış olmalarına karşın, "emek" siyasetine ve narodnik partilere de damgasını vurmaktadır.

Bu mücadele nasıl sonuçlanacak, Rus devriminin ilk hücumunun nihaî sonucu ne olacak — şimdiden bunu söylemek olanaksızdır. Bu yüzden, bu denemeyi baştan sona yeniden gözden geçirmenin henüz zamanı gelmemiştir,* (üstelik, işçi sınıfı hareketine katılan bir kimsenin âcil parti görevleri, ona hiç boş zaman bırakmıyor). İkinci baskı, devrim-*öncesi* Rus iktisadının tanımlanmasının sınırlarını aşamıyor. Yazar, metni tekrar gözden geçirmek ve düzeltmek ve en son istatistikî malzemelerden alınan *en hayatî* eklemeleri yapmakla yetinmek zorunda kalmıştır. Bunlar, son at-sayımlarına ilişkin veriler, hasat istatistikleri, 1897 Rusya nüfus sayımının sonuçları, fabrika istatistiklerinden alınan *yeni verilerdir* vb..

Temmuz 1907 YAZAR

* Böyle bir gözden geçirme, belki de mevcut çalışmanın devamını gerektirecektir. Bu durumda, Birinci Cilt, devrimden önceki Rus iktisadının bir tahliline, İkinci Cilt ise devrimin sonuçlarının ve başarılarının incelenmesine ayrılmalıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

NARODNİK İKTİSATÇILARIN TEORİK HATALARI[14]

PAZAR, gelişimi sırasında kapitalist ekonomiye dönüşen meta ekonomisine ait bir kategoridir ve ancak kapitalist ekonomi altında tam egemenlik ve evrensel geçerlilik kazanır. Bu yüzden, içpazara ilişkin temel teorik önermeleri incelemek için, basit meta ekonomisinden başlamalı ve onun tedricen kapitalist ekonomiye dönüşümünü izlemeliyiz.

I. TOPLUMSAL İŞBÖLÜMÜ

Meta ekonomisinin temeli, toplumsal işbölümüdür. İmalât sanayii, hammadde sanayiinden ayrılır, bunların herbiri meta olarak belirli ürünler üreten ve bunları başkalarının ürünleriyle değişen türlere ve alttürlere bölünürler. Böylece, meta ekonomisinin gelişimi, ayrı ve bağımsız sanayi dallarının sayısında bir artışa yol açar; bu gelişme, yalnızca her ayrı ürünün değil, hatta bir ürünün herbir ayrı parçasının yapımını — yalnızca bir ürünün yapımını değil,

hatta ürünü tüketime hazırlamadaki ayrı işlemleri bile, özel bir sanayi dalına dönüştürme eğilimini taşır. Doğal ekonomi altında, toplum, türdeş bir iktisadî birimler yığınından (ataerkil köylü ailelerinden, ilkel köy topluluklarından, feodal malikânelerden) oluşuyordu ve bu birimlerden herbiri, çeşitli türde hammaddelerin elde edilmesinden, bunların tüketim için en son hazırlığına kadar, bütün iktisadî faaliyet biçimleriyle uğraşıyordu. Meta ekonomisinde ise, türdeş olmayan iktisadî birimler doğar, ayrı iktisat dallarının sayısı artar, ve tek ve aynı iktisadî görevi gören iktisadî birimlerin sayısı azalır. Kapitalizm için bir içpazar yaratılması sürecinde baş etmen olan şey, toplumsal işbölümündeki işte bu ilerleyen gelişmedir. "... Temelin, meta üretimi ve onun mutlak biçimi olan kapitalist üretim olduğu her yerde" diyor Marx, "... ancak diğer metalar onlar için bir eşdeğer oluşturdukları sürece, yani, diğer ürünler, onların karşısına metalar ve değerler olarak çıktıkları sürece; böylece de, üreticilerin kendileri için âcil geçim araçları olarak değil de, metalar olarak, yalnızca, değişim-değerlerine (paraya) dönüştürülmeleriyle, yabancılaşmalarıyla kullanım-değerleri haline gelen ürünler olarak üretildikleri sürece ürünler, metadırlar, ya da gerçekleştirilecek, paraya çevrilecek bir değişim-değerine sahip kullanım-değerleridir. *Bu metaların pazarı, toplumsal işbölümü aracılığıyla gelişir,* üretken emeklerin birbirinden ayrılması, *onlara karşılıklı olarak birbirleri için pazar hizmeti gördürerek* bunların herbirinin ürününü, karşılıklı olarak meta haline, birbiri için eşdeğerler haline dönüştürür." (*Das Kapital,* III, 2, 177-178; Rusça çeviri, 526.[15] Tersi belirtilmedikçe, bütün aktarmalarda, italikler, tarafımızdan dizdirilmiştir, burada da öyle.)

Söylemeye gerek yok ki, yukarda değinilen, imalât sanayiinin, hammaddeler sanayiinden, imalâtın tarımdan ayrılması, tarımın kendisini de, bir sanayie, ekonominin *meta*-üreten bir dalına dönüştürür. Durmadan artan sayıda sanayi dalı yaratarak, ürün imalâtındaki çeşitli farklılıkları birbirinden ayıran uzmanlaşma süreci, tarımda da kendini göstererek, özel tarımsal bölgeler (ve çiftlik sistemleri)[1] yaratır ve yalnızca tarım ve sanayi ürünleri arasında de-

[1] Örneğin, I. A. Stebut, *Tarla Tarımının İlkeleri* adlı yapıtında, çiftçilik sistemlerini, pazarlanan esas ürüne göre ayırır. Üç temel çiftçilik sistemi vardır: (1) Tahıl yetiştirmek (Bay A. Skvortsov'un deyimiyle, tahıl çiftçiliği); (2) çiftlik hayvanları yetiştiriciliği (pazarlanan esas ürün, çiftlik hayvanı ürünüdür); ve (3) sınaî, (Bay A. Skvortsov'un deyimiyle teknik çiftçilik) pazarlanan esas ürün, teknik işlemden geçen tarımsal üründür. Bkz: A. Skvortsov, *Buharlı Taşıtların Tarım Üzerine Etkisi,* Varşova 1890, s. 68 ve devamı.

ğil, çeşitli tarım ürünleri arasında da değişime yol açar. *Ticarî* (ve kapitalist) tarımdaki bu uzmanlaşma, bütün kapitalist ülkelerde uluslararası işbölümüyle kendini gösterir, aşağıda ayrıntısıyla göstereceğimiz üzere, bu durum Reform-sonrası Rusya için de geçerlidir.

Demek ki, toplumsal işbölümü, meta ekonomisinin ve kapitalist ekonominin bütün gelişme sürecinin temelidir. Bu yüzden, bu süreçin, yapay tedbirlerin bir sonucu olduğunu, "izlenen yoldan bir sapmadan" vb. doğduğunu ilân eden narodnik teorisyenlerimizin, Rusya'daki toplumsal işbölümü gerçeğini gizlemeye ya da önemini küçültmeye çalışmış olmaları, çok doğaldır. Bay. V. V., "Rusya'da Tarımsal ve Sınaî İşbölümü" adlı makalesinde (*Vestnik Yevropi* ["Avrupalı Haberci"], 1884, n° 7), "Rusya'da toplumsal işbölümü ilkesinin hüküm sürdüğünü" "yadsımış" (s. 347), ve bu ülkede, toplumsal işbölümünün, "halkın yaşamının derinliklerinden fışkırmadığını, onun içine dışardan girmeye çabaladığını" ilân etmişti (s. 338). Bay N. —on, *Denemeler*'inde, satışa sunulan tahıl miktarındaki artış hakkında şunları ileri sürüyordu: "Bu olgu, üretilen tahılın, ülke çapında daha eşit dağıtıldığı, Arhangelskli balıkçının, şimdi, Samara tahılı tükettiği, ve Samaralı çiftçinin akşam yemeğine Arhangelsk balığı eklediği anlamına gelebilir. *Oysa, gerçekte, hiç de böyle bir şey olmamaktadır* (*Reform-Sonrası Toplumsal Ekonomimiz Üzerine Denemeler*, St. Petersburg 1893, s. 37). Burada Rusya'da hiç toplumsal işbölümü olmadığı şeklindeki kesin iddia, hiç bir veriye dayanılmadan ve genellikle bilinen gerçeklerin tersine, pervasızca öne sürülüyor! Rusya'daki kapitalizmin yapay niteliğine ilişkin narodnik teori, ancak, bütün meta ekonomisinin esas temeli olan şeyi, yani toplumsal işbölümünü yadsıyarak, ya da onu "yapay" ilân ederek kurulabilirdi.

II. SINAÎ NÜFUSUN, TARIMSAL NÜFUS ALEYHİNE BÜYÜMESİ

Meta ekonomisinden önceki dönemde, imalâtın hammaddeler sanayii ile birleşmiş olması ve hammaddeler sanayiinin başında tarımın gelmesi gerçeğinden dolayı, meta ekonomisinin gelişmesi, sanayi dallarının birbiri ardısıra tarımdan ayrılması biçimini alır. Meta ekonomisinin çok gelişmediği (ya da hiç gelişmediği) bir ülkenin nüfusu, hemen hemen tamamen tarımsaldır. Ancak bu, nüfusun yalnızca tarımla uğraştığı şeklinde anlaşılmamalıdır: bu, sadece, ta-

rımla uğraşan nüfusun, aynı zamanda, tarım ürünlerini de işlediği, ve değişimin ve işbölümünün hemen hemen hiç olmadığı anlamına gelir. Dolayısıyla, meta ekonomisinin gelişmesi, *eo ipso*, nüfusun gitgide büyüyen bir bölümünün tarımdan ayrılması, yani sınaî nüfusun tarımsal nüfus aleyhine büyümesi anlamına gelir. "*Tarım-dışı nüfusa kıyasla, tarımsal nüfusun sürekli olarak azalması, kapitalist üretimin yapısından gelir*, çünkü, sanayide (dar anlamıyla) değişmeyen sermayenin değişen sermaye aleyhine artması, değişen sermayedeki bu nispî azalışa rağmen, mutlak bir artışla beraber gider; öte yandan, tarımda, belirli bir toprak parçasından yararlanmak için gerekli olan değişen sermaye, mutlak olarak azalır; ancak, yeni toprağın ekime açılması ölçüsünde mutlak olarak artabilir, ama bu da, gene önkoşul olarak tarım-dışı nüfusta daha da büyük bir büyümeyi gerektirir." (*Das Kapital*, III, 2, 177. Rusça çeviri, s. 526.)[16] O halde, ticarî ve sınaî nüfusta tarımsal nüfus aleyhine bir artış olmaksızın kapitalizm düşünülemez ve herkes de bilir ki, bu olgu, en açık bir biçimde, bütün kapitalist ülkelerde ortaya çıkmaktadır. Bu durumun, içpazar açısından taşıdığı önemin çok büyük olduğunu tanıtlamaya bile gerek yok, çünkü içpazar, hem sanayiin evrimine, hem de tarımın evrimine ayrılmaz bir biçimde bağlıdır; sınaî merkezlerin kurulması, bunların sayıca artışı, ve nüfusu kendilerine çekmeleri, bütün kırsal sistem üzerinde çok derin bir etki yapmak ve ticarî ve kapitalist tarımda bir büyümeye yol açmak zorundadır. Narodnik iktisadın savunucularının, hem salt teorik tartışmalarında, hem de Rusya'da kapitalizm hakkındaki tartışmalarında, bu yasayı tamamen görmezlikten gelmeleri, daha da dikkate değer (bu yasanın Rusya'daki özel belirtilerine, daha ilerde, Sekizinci Bölümde uzun uzadıya değineceğiz). Bay V. V. ve N. —on'un kapitalizm için içpazara ilişkin teorileri, sadece önemsiz bir şeyi ihmal ediyor — nüfusun tarımdan sanayie akması ve bu gerçeğin tarım üzerindeki etkisi.[2]

III. KÜÇÜK ÜRETİCİLERİN YIKIMI

Buraya kadar basit meta üretimi ile uğraştık. Şimdi, kapitalist üretime geçiyoruz, yani basit meta üreticileri yerine, bir yanda üre-

[2] Sınaî nüfusun büyümesi sorununa karşı, Batı Avrupa romantiklerinin ve Rus narodniklerinin aynı tutumu benimsediklerini, "İktisadî Romantizmin Bir Tanımlaması. Sismondi ve Bizim Yerli Sismondicilerimiz" adlı makalemizde belirtmiştik. [Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2. —*ç.*]

tim araçları sahiplerinin, öte yanda da ücretli işçinin, işgücünü satan kişinin bulunduğunu varsayıyoruz. Küçük üreticinin ücretli işçi haline gelmesi, üretim araçlarını —toprak, aletler, atelyeler vb.— yitirdiğini, yani, "yoksullaştığını", "yıkıldığını" varsayar. Bu yıkımın, "nüfusun alım gücünü azalttığı", kapitalizm için "içpazarı daralttığı" yolunda bir görüş ileri sürülmektedir. (Bay N. —on, *loc. cit.*, s. 185. Ayrıca s. 203, 275, 287, 339-340 vb.. Bay V. V.'nin yazılarının çoğunda, aynı görüş ileri sürülmektedir.) Burada, Rusya'daki bu sürece ilişkin gerçek verilerle uğraşmıyoruz — bunları, daha sonraki bölümlerde, ayrıntısıyla inceleyeceğiz. Bu anda, sorun, salt teorik olarak konmaktadır, yani, sorun, kapitalist üretime dönüştüğü hallerde, genel olarak meta üretimiyle ilgilidir. Adını andığımız yazarlar da, bu sorunu teorik olarak koyuyorlar, yani küçük üreticilerin yıkımı şeklindeki basit gerçekten, içpazarın daraldığı sonucunu çıkartıyorlar. Bu görüş, kesinlikle yanlıştır ve iktisadî yazınımızda ısrarla varlığını koruması, ancak, narodizmin romantik önyargılarıyla açıklanabilir (dipnotta değinilen makaleye bakınız). Unutuluyor ki, üreticilerin bir bölümünün, üretim araçlarından "kurtarılması", zorunlu olarak, bunların başka ellere geçeceğini, sermayeye dönüşeceğini varsayar, dolayısıyla da, bu üretim araçlarının yeni sahiplerinin, önceden üretici tarafından tüketilen ürünleri, meta olarak üreteceğini, yani içpazarı genişleteceğini, üretim araçlarının yeni sahiplerinin üretimi genişletirken, yeni aletler, hammaddeler, ulaşım araçları vb. için ve ayrıca tüketim maddeleri için (bu yeni sahiplerin zenginleşmesi, doğal olarak onların tüketiminde bir artış demektir) pazara bir talep sunacağını varsayar. Unutuluyor ki, pazar için önemli olan, hiç bir zaman, üreticinin refahı değildir, para sahibi olmasıdır; daha önce esas olarak doğal ekonomiyi sürdüren, ataerkil köylünün refahındaki düşüş, elindeki para miktarında bir artışla pekâlâ bağdaşabilir, çünkü, bu tip bir köylü, ne kadar çok yıkıma uğrarsa, işgücünü satma yoluna başvurmaya o kadar çok mecbur olur ve pazardan sağlayacağı (çok az da olsa) geçim araçlarının payı o kadar büyük olur. "Tarımsal nüfusun bir bölümünün [topraktan] serbest bırakılması ile onların eski beslenme araçları da serbest bırakılmış olur. Bunlar, şimdi, değişen sermayenin" (işgücünün satın alınması için harcanan sermaye) "maddî unsurlarına dönüşmüşlerdir." (*Das Kapital*, I, 776.) "Tarımsal nüfusun bir bölümünün mülksüzleştirilmesi ve tarım dışına sürülmesi, yalnızca, emekçileri, onların geçim araçlarını, emek malzemesini, sınaî sermaye için özgür kılmakla kalmadı, *ayrıca içpazarı da yarattı.*" (*ibid.*, 778.)[17] O halde soyut teorik açıdan me-

ta ekonomisinin ve kapitalizmin geliştiği bir toplumda, küçük üreticilerin yıkımı, Bay N. —on ve V. V.'nin buradan çıkarmak istediklerinin tam karşıtı bir anlam taşır; içpazarın daralması değil, yaratılması anlamına gelir. Eğer Rus küçük üreticilerinin yıkımının, içpazarın daralacağı anlamına geldiğini önsel olarak ilân eden aynı Bay N. —on, gene de, Marx'ın az önce aktarılan karşıt iddialarını delil olarak aktarıyorsa, (*Denemeler*, s. 71 ve 114), bu, yalnızca, bu yazarın *Kapital*'den alıntılarla kendini yere çalmakta dikkate değer bir yeteneğe sahip olduğunu tanıtlar.

IV. ARTI-DEĞERİN GERÇEKLEŞTİRİLMESİNİN OLANAKSIZLIĞI YOLUNDAKİ NARODNİK TEORİ

İçpazar teorisinde bundan sonraki soru şudur. Biliyoruz ki, kapitalist üretimde bir ürünün değeri, üç kısma indirgenir: (1) birinci kısım, değişmeyen sermayenin, yani önceden, hammaddeler ve yardımcı maddeler, makineler ve üretim aletleri vb. biçiminde var olan ve sadece, bitmiş ürünün belli bir parçasında yeniden üretilen değerin yerine geçer; (2) ikinci kısım, değişen sermayenin yerini alır, yani işçinin geçimini karşılar, ve son olarak da, (3) üçüncü kısım, kapitaliste ait olan artı-değeri oluşturur. Çoğunlukla, ilk iki kısmın gerçekleştirilmesinin (yani pazarda, buna tekabül eden eşdeğer bir satış bulunmasının) güçlük arzetmeyeceği kabul edilir (sorunu, Bay N. —on ve V. V. havasında koyuyoruz), çünkü, birinci kısım üretime, ikinci kısım da işçi sınıfının tüketimine gider. Ama, üçüncü kısım —artı-değer— nasıl gerçekleştirilir? Hiç kuşkusuz bütünüyle kapitalistler tarafından tüketilemez. Bu yüzden, bizim iktisatçılar, artı-değerin gerçekleştirilmesi "güçlüğünden çıkış yolunun", "dışpazar elde etme" olduğu sonucuna varıyorlar. (N. —on, *Denemeler*, Kısım II, genel olarak § XV ve özel olarak s. 205; V. V., "Pazara Arzolunan Metalarda Fazlalık", *Oteçestvenye Zapiski* ["Anavatan Notları"], ve *Teorik İktisat Üzerine Makaleler*, St. Petersburg, 1895, s. 179 ve devamı.) Adı geçen yazarlar, kapitalist bir ulusun, bir dışpazara sahip olma ihtiyacını, kapitalistlerin ürünlerini başka bir yoldan gerçekleştiremeyecekleri önerisi ile açıklıyorlar. Onlara göre, Rusya'daki içpazar, köylülüğün yıkımı ve artı-değerin bir dışpazar olmaksızın gerçekleştirilmesinin olanaksızlığı yüzünden daralmaktadır, dışpazar da, kapitalist gelişme yoluna çok geç giren genç bir ülkeye kapalıdır — ve böylece, Rus kapitalizminin dayanaksız olduğu, ölü-doğduğu tanıtlanmıştır diye ilân edilmek-

tedir, salt önsel (ve üstelik teorik olarak yanlış) varsayımlara dayanan bir iddiadır bu.

Bay N. —on gerçekleştirme üzerine görüşlerini anlatırken (*Denemeler*'inin bu bölümünde Marx hakkında tek söz etmemiş olmasına rağmen), açıktır ki, Marx'ın, bu konudaki teorisini gözönünde tutmaktadır, ama bunu kesinlikle anlayamamış, biraz sonra göreceğimiz gibi, tanınmayacak hale getirinceye kadar tahrif etmiştir. Bu durum, onun görüşlerinin, bütün esas noktalarda, Bay V. V.'ninkilerle bağdaşması biçimindeki garip gerçeği açıklığa kavuşturuyor; Bay V. V.'yi teoriyi "anlamamakla" suçlayamayız, çünkü onun, teoriyi birazcık olsun bildiğinden şüphelenmek, ona yapılacak en büyük haksızlık olur. Her iki yazar da, teorilerini, konuyu ilk ele alan kendileriymiş gibi ve bazı sonuçlara "kendi başlarına" ulaşmışlar gibi anlatıyorlar; her ikisi de, eski iktisatçıların konu üzerindeki tartışmalarını tümüyle bilmezlikten geliyorlar ve her ikisi de *Kapital*'in II. Cildinde[3] çürütülmüş olan eski hataları tekrarlıyorlar. Her iki yazar da, her halde değişmeyen sermayenin gerçekleştirilmesinin hiç bir güçlük arzetmediğini düşünerek ürünün gerçekleştirilmesi sorununun tümünü, artı-değerin gerçekleştirilmesi sorununa indirgiyorlar. Bu çocukça görüş, narodnik gerçekleştirme teorisinin bütün diğer hatalarına kaynak olan, çok büyük bir hata içermektedir. İşin doğrusu şudur, gerçekleştirmeyi açıklamadaki güçlük, tamı tamına, değişmeyen sermayenin gerçekleştirilmesini açıklamadaki güçlükten ibarettir. Gerçekleştirilmesi için, değişmeyen sermayenin, tekrar üretime sokulması gerekir ve bu da, ancak, üretim araçları üreten sermaye için doğrudan doğruya uygulanabilir. Ama, eğer, sermayenin değişmeyen kısmını karşılayan ürün, tüketim maddelerinden oluşuyorsa, doğrudan doğruya, yeniden üretime sokulamaz; üretim araçları yapan toplumsal üretim kesimi ile tüketim maddeleri yapan kesim arasında bir *değişim* gereklidir. Sorunun bütün güçlüğü bu noktadadır, bizim iktisatçıların *farkına varmadığı* bir güçlüktür bu. Genel olarak konuşursak, Bay V. V., sorunu, kapitalist üretimin amacı birikim değil de tüketimmiş gibi koyuyor ve şu pek derin iddiayı ileri sürüyor. "Bir azınlığın eline,

[3] Bu açıdan, özellikle şaşırtıcı olan şey, Bay V. V.'nin, yazın ahlâkının bütün sınırlarını aşan küstahlığıdır. Teorisini açıkladıktan, ve özellikle gerçekleştirme sorunu ile uğraşan *Kapital*'in II. Cildinden hiç haberi olmadığını ele verdikten sonra, devam ediyor ve "önermelerimi kurarken" Marx'ın teorisinden "yararlandım" şeklinde tamamen asılsız bir söz ediyor!! (*Teorik İktisat Üzerine Makaleler*, III. Makale, "Üretim, Dağılım ve Tüketimin Kapitalist Yasası [aynen böyle!?!]" s. 162.)

gelişmelerinin belli bir aşamasında, organizmanın tüketim gücünün üstünde" (aynen alınmıştır!) "bir maddî eşyalar yığını akar" *loc. cit.*, 149) ve "ürünlerin bolluğuna yol açan şey, fabrikatörlerin ölçülülüğü ve onlarla yetinmesi değil, tüketim gücünü, artı-değerin büyüdüğü hızda artıramayan insan organizmasının [!!] sınırlılığı ve yeterince esnek olmayışıdır." (*ibid.*, 161.) Bay N. —on, sorunu koyarken kapitalist üretimdeki amacın tüketim olduğunu düşünmüyormuş gibi, üretim araçlarının, gerçekleştirme sorununa ilişkin rolünü ve önemini hesaba katıyormuş gibi görünmeye çalışır; oysa gerçekte, dolaşım süreci ve toplam toplumsal sermayenin yeniden üretimi hakkında hiç bir açık fikre sahip değildir, bir sürü çelişki içinde şaşırıp kalmıştır. Bu çelişkilerin hepsini ayrıntısıyla incelemeye girişmeyeceğiz (Bay N. —on'un *Denemeler*'inde s. 203-205); bu, pek nankör bir iş olurdu (zaten Bay Bulgakov,[4] *Kapitalist Üretimde Pazarlar*, Moskova 1897, s. 237-245, adlı kitabında bu işi kısmen yapmıştır), ve üstelik burada Bay N. —on'un iddialarını değerlendiriş biçimimizin haklı olduğunu tanıtlamak için, onun nihaî sonucunu, yani, artı-değerin gerçekleştirilmesi güçlüğünden çıkar yolun, dışpazar olduğu yolundaki görüşünü incelemek yeter. Bay N. —on'un bu sonucu (bu, esas olarak, Bay V. V.'nin ulaştığı sonucun basit bir tekrarıdır), onun, ne kapitalist toplumda ürünün gerçekleştirilmesini (yani içpazar teorisini), ne de dışpazarın rolünü, hiç bir şekilde anlamadığını en çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Gerçekten de, "gerçekleştirme" sorununa dışpazarı karıştırmakta sağduyunun zerresi var mı? Gerçekleştirme sorunu, kapitalist ürünün her parçası için, değer olarak (değişmeyen sermaye, değişen sermaye ve artı-değer) ve maddî biçimde (üretim araçları ve tüketim maddeleri, özellikle ihtiyaç maddeleri ve lüks eşya) pazarda kendisinin yerine geçecek olan bir başka ürün parçasının nasıl bulunacağıdır. Açıktır ki, dış ticaret, burada işin içine katılmamalıdır, çünkü, onu işe karıştırmak, sorunun çözümünü bir milim ilerletmez, sadece sorunu bir ülkeden birkaçına yayarak, çözümü uzaklaştırır. Artı-değerin gerçekleştirilmesindeki "güçlükten çıkış yolunun" dış ticarette olduğunu keşfeden aynı Bay N. —on, örneğin ücretler hakkında şunları ileri sürüyor: Yıllık ürünün doğrudan üreticilerce, işçilerce, ücretler biçiminde alınan kısmıyla, "geçim araç-

[4] Bugünkü okura, daha ilerde oldukça sık aktarma yapacağımız, Bay Bulgakov ve ayrıca Bay Struve ve Tugan-Baronovski'nin, 1899'da marksist olmaya çalıştıklarını hatırlatmak gereksiz olmayacak. Şimdi bunların hepsi, "Marx'ın eleştirmenleri" olmaktan da çıkıp, açıkça burjuva iktisatçıları haline gelmişlerdir. (*2. baskıya not.*[18])

larının, ancak, toplam ücretlere eşit olan kısmı, dolaşım dışına çekilebilir" (203). Şu soru ortaya çıkıyor, iktisatçımız, belli bir ülkedeki kapitalistlerin, tam da ücretler tarafından gerçekleştirilmeleri için gereken nicelikte ve nitelikte geçim araçları üreteceğini nereden biliyor? Bu konuda dışpazardan vazgeçebileceğini nereden biliyor? Açıktır ki, bunu bilmemektedir ve dışpazar sorununu tamamen bir kenara itmiştir, çünkü, değişen sermayenin gerçekleştirilmesi tartışılırken, önemli olan şey, ürünün bir kısmının yerine bir başka kısmının geçmesidir. Bu yerine geçişin, bir ülkede mi, yoksa iki ülkede mi olduğu hiç de önemli değildir. Oysa Bay N. —on, artı-değere ilişkin olarak bu zorunlu öncülden hareket ediyor ve sorunu, çözeceği yerde, dışpazardan söz ederek, geçiştiriveriyor. Ürünün dışpazarda satılması, bizatihi açıklama gerektirir, yani ürünün satılan kısmı için bir eşdeğer bulunması, kapitalist ürünün, birincinin yerine geçecek bir başka kısmının bulunması açıklanmalıdır. Bu yüzden, Marx der ki, gerçekleştirme sorununu incelerken, dışpazar, dış ticaret "tümüyle bir kenara bırakılmalıdır", çünkü, "yeniden üretilen yıllık ürün değerinin tahliline dış ticaretin karıştırılması, soruna veya çözümüne hiç bir yeni unsur katmadan, yalnızca karışıklık yaratır" (*Das Kapital*, II, 469).[19] Bay V. V. ve N. —on, artı-değerin gerçekleştirilmesine işaret etmekle, kapitalizmin çelişkilerinin, derin bir değerlendirmesini yaptıklarını sanıyorlardı. Oysa gerçekte, kapitalizmin çelişkilerinin son derece yüzeysel bir değerlendirmesini vermekteydiler, çünkü, eğer gerçekleştirmenin ve bundan doğan "bunalımların" vb. "güçlüklerinden" söz ediliyorsa, bu "güçlüklerin", yalnızca artı-değer için değil, kapitalist ürünün bütün parçaları için, sadece mümkün değil, aynı zamanda zorunlu olduğu da kabul edilmelidir. Üretimin çeşitli dallarının dağılımındaki oransızlık yüzünden beliren bu tür güçlükler, yalnızca, artı-değerin gerçekleştirilmesinde değil, değişen ve değişmeyen sermayenin gerçekleştirilmesinde de, yalnızca tüketim maddelerinden oluşan ürünün gerçekleştirilmesinde değil, üretim araçlarından oluşanların gerçekleştirilmesinde de, sürekli olarak ortaya çıkar. Bu türden "güçlükler" ve bunalımlar olmaksızın, genel olarak, hiç bir kapitalist üretim, ayrı ayrı üreticilerin tanımadıkları bir dünya pazarı için üretimleri, sözkonusu olamaz.

V. ADAM SMİTH'İN KAPİTALİST TOPLUMDAKİ TOPLAM TOPLUMSAL ÜRÜNÜN ÜRETİMİ VE DOLAŞIMI HAKKINDA GÖRÜŞLERİ VE MARX'IN BU GÖRÜŞLERİ ELEŞTİRİSİ

Gerçekleştirme teorisini doğru bir biçimde anlayabilmek için, Marx'a kadar, bu konuda ekonomi politikte rakipsiz hüküm sürmüş hatalı teorinin temelini atan Adam Smith'le işe başlamalıyız. Adam Smith, bir metaın fiyatını yalnızca iki parçaya bölüyordu: değişen sermaye (onun kullandığı terimle, ücretler) ve artı-değer ("kâr" ve "rantı" birleştirmiyor, böylece aslında toplam olarak üç kısım hesaplıyordu).[5] Gene bunun gibi, metaların toplamını, toplam yıllık toplumsal ürünü de, aynı kısımlara ayırıyor ve bunları doğrudan doğruya toplumdaki iki sınıfın: işçilerin ve kapitalistlerin (Smith'in deyimiyle girişimciler ve toprak beyleri) "geliri" olarak sınıflandırıyordu.[6]

Adam Smith, değerin üçüncü kısmını, değişmeyen sermayeyi atlarken neye dayanmaktadır? Onun bu kısmı görmemesi sözkonusu olamaz, Smith, bu kısmın da ücretlerden ve artı-değerden oluştuğunu varsayıyordu. Bu konuda şu görüşleri öne sürüyor: "Örneğin, tahılın fiyatında, bir kısım toprak beyinin rantını karşılar, bir başka kısım emekçilerin ücretlerini ya da emekçilerin bakımı ile tahılı üretmekte kullanılan çeki hayvanlarının bakımını karşılar ve üçüncüsü de çiftçinin kârını karşılar. Bu üç kısım, ya doğrudan doğruya ya da son tahlilde, tahıl fiyatının tümünü oluşturuyor görünmektedir. Çiftçinin stoklarını yenilemek, ya da çeki hayvanlarının ve diğer çiftçilik aletlerinin yıpranmasını karşılamak için, bir dördüncü kısım gerekli olduğu belki düşünülebilir. Ama, hesaba katılmalıdır ki, herhangi bir çiftçilik aletinin, örneğin çeki atının fiyatı da aynı parçalardan" (yani rant, kâr, ücretlerden) "oluşmuştur." "Bu nedenle, tahılın fiyatı, her ne kadar hem atın fiyatını, hem de bakımını karşılıyorsa da, fiyatın tümü, gene de, ya doğrudan doğruya ya da son tahlilde, bu üç parçaya, rant, emek ve kâra, ayrılır."[7] Marx

[5] Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, 4. baskı, 1801, c. 1, s. 75, Kitap I: "Emeğin Üretken Güçlerindeki İyileşmenin Nedenleri Hakkında, ve Emeğin Ürününün, Halkın Farklı Tabakaları Arasında Doğal Olarak Dağıldığı Düzen Hakkında", Bölüm VI, "Meta Fiyatlarını Oluşturan Kısımlar Hakkında", Bibikov'un Rusça çevirisi, (St. Petersburg, 1866), c. I, s. 171.

[6] *Loc. cit.*, I. s. 78. Rusça çeviri, I, s. 174.

[7] *Ibid.*, c. I, s. 75-76. Rusça çeviri, I, s. 171.

Smith'in bu teorisi için "şaşırtıcı" deyimini kullanır. "Onun kanıtı, yalnızca, aynı iddianın tekrarından ibarettir." (II, s. 366.)[20] Smith, bizi, "ordan oraya sürüklüyor" (I. B., 2. Aufl., s. 612*)[21] Çiftçilik aletleri fiyatının kendisinin de, bu üç parçaya ayrıldığını söylerken, Smith, şunu eklemeyi unutuyor: bu fiyat, ayrıca, bu aletlerin yapımında kullanılan üretim araçlarının fiyatını da içerir. Adam Smith'in (ve ondan sonra gelen iktisatçıların) değişmeyen sermayeyi ürün fiyatının dışında tutma hatası, kapitalist ekonomideki birikimin, yani üretimin genişlemesinin, artı-değerin sermayeye çevrilmesinin, yanlış kavranılması yüzündendir. Adam Smith, burada da. artı-değerin biriktirilen kısmının, sermayeye dönüştürülen kısmının tamamen üretici işçilerce tüketildiğini, yani bütünüyle ücretlere gittiğini varsayarak, değişmeyen sermayeyi atlamıştır, oysa gerçekte, artı-değerin biriktirilen kısmı, değişmeyen sermaye (üretim aletleri, hammaddeler ve yardımcı maddeler) ile ücretlerin toplamına harcanır. Smith'in (ve ayrıca Ricardo, Mill ve diğerlerinin) bu görüşünü, *Kapital*'in I. Cildinde (Kısım VII, "Sermaye Birikimi", Bölüm 22, "Artı-Değerin Sermayeye Dönüştürülmesi", Kesim 2, "Gittikçe Büyüyen Çapta Yeniden Üretim Hakkındaki, Ekonomi Politikteki Yanlış Kavrayış") eleştiren Marx, II. Ciltte şunları söylüyor: "Gösterilecektir ki, Adam Smith'in bütün ardıllarınca devralınan dogması, ekonomi politiğin, toplumsal yeniden üretimi sürecinin en basit işleyişini bile kavramasını engellemiştir" (I, 612).[22] Adam Smith, ürünün değerini, yeni yaratılan değerle karıştırdığı için bu hataya düşmüştür: bu sonuncusu, gerçekten de, değişen sermaye ve artı-değere ayrılırken, birincisi buna ek olarak değişmeyen sermayeyi de içerir. Marx, değer tahlilinde, yeni değer yaratan soyut emekle daha önce mevcut olan değeri, yeni yararlı bir ürün biçiminde yeniden üreten somut, yararlı emek arasında bir ayrım yaparak, bu hatayı çok önceden ortaya koymuştur.[23]

Kapitalist toplumda, ulusal gelir sorununu çözmek için, toplam toplumsal sermayenin yeniden üretim ve dolaşım sürecinin açıklanması, özellikle gereklidir. İşin en ilginç yanı şudur ki, Adam Smith bu sonuncu sorunla uğraşırken, artık, değişmeyen sermayeyi ülkenin toplam ürününe katmayan o hatalı teorisini sürdüremez duruma düşmüştür. "Büyük bir ülkede oturanların hepsinin gayrisafi geliri, topraklarının ve emeklerinin yıllık ürününün tümünü kapsar; safi gelir ise, birinci olarak sabit sermayelerinin; ve ikinci olarak da döner sermayelerinin bakım masraflarının çıkarılmasından son-

* C. I, 2. baskı, s. 612. —*ç.*

ra ne kalıyorsa; ya da sermayelerine el uzatmadan, âcil tüketim için sakladıkları stoka ne ilâve edebiliyorlarsa, ya da geçimleri, konforları ve eğlenceleri için ne harcayabiliyorlarsa odur." (A. Smith, *Wealth of Nations*, II. Kitap, "Stokların Yapısı. Birikimi ve Kullanılması Üzerine", Bölüm II, c. II, s. 18. Rus. çev., II. s. 21.) Böylece Adam Smith, sermayeyi, bunun ücretlere, kâra ve ranta, yani (net) gelire ayrıldığını ileri sürerek, ülkenin toplam ürününe katmazken; sermayeyi, tüketim maddelerinden (= net gelir) ayırarak, toplumun gayrisafi gelirine dahil ediyor. Marx'ın Adam Smith'te yakaladığı çelişki işte budur: eğer *ürünün* içinde hiç *sermaye* yoksa, *gelirin* içinde *sermaye* nasıl olabilir? Karş: *Das Kapital*, II, s. 355.)[7] Adam Smith, kendisi de farkına varmadan, toplam ürünün değerinin üç parçadan oluştuğunu kabul ediyor: yalnızca değişen sermaye ve artı-değerden değil, ayrıca da değişmeyen sermayeden. Daha ilerde, Adam Smith, gerçekleştirme teorisinde büyük önem taşıyan bir başka çok önemli farklılıkla karşılaşıyor. "Sabit sermayenin varlığını sürdürmek için yapılan bütün masraflar, diyor, açıktır ki, toplumun safi gelirinin dışında tutulmalıdır. Ne toplumun, yararlı makinelerini ve ticaret aletlerini, kârlı binalarını vb. ayakta tutmak için gerekli olan malzemeler, *ne de bu malzemeleri uygun biçime sokmak için gerekli olan emeğin ürettiği ürün asla net gelirin içinde yer alamaz.* Bu emeğin fiyatı, aslında bu safi gelir içinde yer alabilir, çünkü, bu işte çalıştırılan işçiler, ücretlerinin toplam değerini, hemen tüketmek için ayırdıkları fona katabilirler." Ama öteki tür emeklerde, hem (emeğin) "fiyatı" hem de (emeğin) "ürünü" "bu fona, fiyat işçinin fonuna, ürün başka insanların fonuna gider." (A. Smith, *ibid*.) Burada, iki tür emek arasında bir ayırım yapmak gerektiğinin kabul edildiğine dair bir belirti görüyoruz: biri, "safi gelire" girebilecek tüketim maddelerini üreten emek ve diğeri "yararlı makineler ve ticaret aletleri ... binalar vb.", yani hiç bir zaman kişisel tüketim için kullanılamayan maddeler üreten emek. Buradan, gerçekleştirmeyi açıklamak için, kişisel ve üretken (= üretime geri giden) iki tüketim biçimini birbirinden ayırmanın kesinlikle gerekli olduğunun kabul edilmesine bir adım kalıyor. Marx'ın, kapitalist toplumda, toplumsal üretimin gerçekleştirilmesine ilişkin parlak teorisini kurmasını mümkün kılan şey, Smith'in yaptığı bu iki yanlışın (değişmeyen sermayenin, ürünün değerinin dışında tutulması ve kişisel tüketimin, üretken tüketimle karıştırılması) düzeltilmesidir.

Adam Smith ile Marx arasındaki diğer iktisatçılara gelince, bunların hepsi Adam Smith'in hatasını tekrarlamışlar[8] ve bu neden-

le de bir adım bile ilerleyememişlerdir. Bunun sonucu olarak gelir teorilerinde hüküm süren karışıklıktan, sonra sözedeceğiz. Bir yanda Ricardo, Say, Mill ve diğerleri, öte yanda ise Malthus, Sismondi, Chalmers, Kirchmann ve diğerleri arasında sürdürülmüş olan, metalarda genel fazla üretim olasılığına ilişkin tartışmada, her iki taraf da Smith'in hatalı teorisine bağlı kalmış, dolayısıyla da Bay S. Bulgakov'un pek haklı olarak söylediği gibi "yanlış öncüllerden ve sorunun kendisinin yanlış konmasından ötürü, bu tartışmalar, ancak boş ve bilgiççe, lafebeliğine varabilmiştir." (*Loc. cit.*, s. 21. Bu lafebeliğine ait bir açıklama için bkz: Tugan-Baronovski'nin *Sınaî Bunalımlar*, vb., St. Petersburg 1894, s. 377-404.)

VI. MARX'IN GERÇEKLEŞTİRME TEORİSİ

Yukarda söylenenlerden, Marx'ın teorisinin dayandığı temel öncüllerin, aşağıdaki iki önerme olduğu kendiliğinden ortaya çıkar. Birinci önerme, kapitalist bir ülkenin toplam ürününün de, tek tek ürünlerde olduğu gibi aşağıdaki üç parçadan oluştuğudur: (1) değişmeyen sermaye, (2) değişen sermaye ve (3) artı-değer. Marx'ın *Kapital*'inin I. Cildinde verilen, sermayenin üretim sürecine ilişkin çözümlemeden haberdar olanlar için, bu apaçık bir şeydir. İkinci önerme, kapitalist üretimde iki ana kesimin birbirinden ayırdedilmesi gerektiğidir, yani (Kesim I) üretim araçlarının — üretken tüketime yarayan, yani üretime geri konacak olan maddelerin, insanlar tarafından değil de sermaye tarafından tüketilecek olan maddelerin üretimi; ve (Kesim II) tüketim maddelerinin, yani kişisel tüketim için kullanılan maddelerin üretimi. "Yalnızca bu ayrım bile, pazarlar teorisi hakkındaki bütün önceki tartışmalardan daha fazla teorik anlam taşır." (Bulgakov, *loc. cit.*, s. 27.) Ortaya şu soru çıkmaktadır: tek tek sermayenin üretim ve yeniden üretiminin tahlili, ürünlerin doğal biçimlerine göre yapılan böyle bir ayrıma gerek göstermezken ve ürünün doğal biçimi sorununu tümüyle bir kenara bırakırken, şimdi toplumsal sermayenin yeniden üretiminin tahlilinde böyle bir ayrım neden gerekli oluyor? Bütünüyle ürünün değişim-değerine dayanan kapitalist ekonomi üzerine teorik bir incelemeye, ürünün doğal biçimi sorununu hangi nedenlerle katabiliriz? Gerçek şu ki, tek tek sermayenin üretimi tahlil

[8] Örneğin, Ricardo, iddia ediyordu ki, "her ülkede, toprağın ve emeğin toplam ürünü, üç bölüme ayırılır: bunlardan bir bölümü ücretlere, öteki kârlara ve diğeri de ranta gider." (*Eserler*, Sieber'in çevirisi, St. Petersburg 1882, s. 221.)

edilirken, ürünün nerede ve nasıl satılacağı; ve işçiler tarafından hangi tüketim maddelerinin nerede ve nasıl, kapitalistler tarafından hangi üretim araçlarının nerede ve nasıl satın alınacağı sorunu, bu tahlile hiç bir katkısı olmadığından ve onunla ilişkili bulunmadığından bir kenara bırakılmıştı. O zaman, incelenmesi gereken tek şey, üretimdeki ayrı ayrı unsurların değeri ve üretim sonuçları idi. Oysa şimdi sorun şudur: İşçiler ve kapitalistler, tüketim maddelerini nereden elde edecekler; kapitalistler, üretim araçlarını nereden elde edecekler, üretilmiş olan ürün bütün bu talepleri nasıl karşılayacak ve üretimin genişlemesini nasıl mümkün kılacak? Dolayısıyla, burada, yalnızca "değerin yerine geçiş değil, ayrıca da, malzeme olarak yerine geçiş" (Stoffersatz. — *Das Kapital*, II, 389)[25] sözkonusudur, ve bu yüzden de toplumsal ekonomi sürecinde tamamen değişik roller oynayan ürünler arasında ayrım yapmak kesinlikle gereklidir.

Bir kere, bu temel önermeler hesaba katılırsa, kapitalist toplumda, toplumsal ürünün gerçekleştirilmesi sorunu, artık hiç bir güçlük arzetmez. Önce, basit yeniden üretim olduğunu, yani üretim sürecinin önceki çapta tekrarlandığını, birikimin bulunmadığını varsayalım. Açıktır ki (tüketim maddeleri biçiminde bulunan) Kesim I'deki değişen sermaye ve artı-değer, bu kesimdeki işçilerin ve kapitalistlerin kişisel tüketimi ile gerçekleştirilir (çünkü, basit yeniden üretim, artı-değerin tümünün tüketildiğini ve hiç bir bölümünün sermayeye dönüştürülmediğini varsayar). Ayrıca, üretim araçları biçiminde bulunan değişen sermaye ve artı-değer (Kesim I) gerçekleşebilmek için, üretim araçları yapımı ile uğraşan kapitalistler ve işçiler için tüketim maddeleri ile değişilmelidir. Öte yandan tüketim maddeleri biçiminde var olan değişmeyen sermaye de (Kesim II), gelecek yıl tekrar üretime sokulmak üzere, üretim araçlarıyla değişilmeksizin gerçekleşemez. Böylece, üretim araçlarındaki değişen sermaye ve artı-değerle tüketim maddelerindeki değişmeyen sermayenin değişimi ortaya çıkar: (üretim araçları kesimindeki) işçiler ve kapitalistler, bu yolla, geçim araçları elde ederlerken, (tüketim maddeleri kesimindeki) kapitalistler, ürünlerini elden çıkarırlar ve daha ilerdeki üretim için değişmeyen sermaye elde etmiş olurlar. Basit yeniden üretim altında, değişilen parçalar eşit olmalıdır: üretim araçlarındaki değişen sermaye ve artı-değer toplamı, tüketim maddelerindeki değişmeyen sermayeye eşit olmalıdır. Öte yandan, eğer gittikçe büyüyen bir çapta yeniden üretimin, yani birikimin olduğunu varsayarsak, birinci miktar, ikincisinden büyük olmalıdır, çünkü, *daha ötede* bir üretime

geçmek için, elde bir üretim araçları fazlası mevcut olmalıdır. Bununla birlikte, biz, gene, basit yeniden üretime dönelim. Toplumsal ürünün bir parçası, yani üretim araçlarındaki değişmeyen sermaye gerçekleştirilmemiş durumda kaldı. Bu, kısmen, aynı kesimin kapitalistleri arasındaki (örneğin kömür, demirle değişilir, çünkü, bu ürünlerin herbiri, ötekinin üretiminde gerekli bir malzeme ya da alet görevi yapar), kısmen de doğrudan doğruya üretime konularak (örneğin, çıkarılan kömürün, aynı işletmede, gene kömür çıkarılması için kullanılması; tarımda tohum vb.) gerçekleştirilir. Birikime gelince, gördüğümüz gibi, bunun başlangıç noktası, (bu kesimdeki kapitalistlerin artı-değerinden gelen) bir üretim araçları fazlasıdır, bu, tüketim maddelerindeki artı-değerin bir kısmının da sermayeye dönüştürülmesini gerektiren bir fazladır. Bu ek üretimin, basit yeniden üretimle nasıl birleştirileceğinin ayrıntılı bir incelemesini gereksiz buluyoruz. Gerçekleştirme teorisine ilişkin özel bir inceleme yapmak bizim görevimiz dışında kalıyor, yukardakiler de narodnik iktisatçıların hatasını göstermeye ve bizim içpazara ilişkin bazı teorik sonuçlara ulaşmamızı mümkün kılmaya yeter.[9]

Bizi ilgilendiren sorunla, yani içpazar sorunuyla ilgili olarak, Marx'ın gerçekleştirme teorisinden çıkarılacak temel sonuç şudur: kapitalist üretim, ve dolayısıyla içpazar, tüketim maddelerinden çok üretim araçlarından dolayı büyür. Bir başka deyişle, üretim araçlarındaki artış, tüketim maddelerindeki artışı geçer. Gerçekten de, gördük ki, tüketim maddelerindeki (Kesim II) değişmeyen sermaye, üretim araçlarındaki (Kesim I) değişen sermaye + artı-değer ile değişilir. Oysa, kapitalist üretimin genel yasasına göre, değişmeyen sermaye, değişen sermayeden daha hızlı büyür. Bu yüzden, tüketim maddelerindeki değişmeyen sermaye, tüketim maddelerindeki değişen sermaye ve artı-değerden daha hızlı çoğalmak

[9] Bkz: *Das Kapital*, II. Band, III. Abschn.,[28] burada, birikim, tüketim maddelerinin ihtiyaç maddeleri ve lüks eşya olarak bölünmesi, paranın dolaşımı, sabit sermayenin yıpranması vb. üzerine ayrıntılı bir araştırma bulunmaktadır. *Kapital*'in II. Cildini okumak olanağını bulamayan okurların, Bay S. Bulgakov'un yukarda adı geçen kitabında bulunan, Marx'ın gerçekleştirme teorisine ait açıklamayı okumaları öğütlenir. Bay Bulgakov'un açıklaması, şemalarını kurarken Marx'tan pek düşüncesizce bazı sapmalar yapan ve Marx''ın teorisini yetersiz bir biçimde açıklayan Bay M. Tugan-Baranovski'ninkinden (*Sınai Bunalımlar*, s. 407-438) daha doyurucudur; ayrıca kâr ve rant sorununa ilişkin çok önemli sorunlarda yanlış görüşlere sahip olan Bay A. Skvorsov'un verdiği açıklamadan (*Ekonomi Politiğin Temelleri*, St. Petersburg 1898, s. 281-295) da doyurucudur.

zorunda iken, üretim araçlarındaki değişmeyen sermaye, hem üretim araçlarındaki, değişen sermayedeki (+ artı-değer) artışı, hem de tüketim maddelerindeki değişmeyen sermayedeki artışı aşarak, hepsinden de hızlı çoğalmak zorundadır. Dolayısıyla, toplumsal üretimin, üretim araçları üreten kesimi, tüketim maddeleri üretenden daha hızlı büyümek zorundadır. Bu yüzden, kapitalizm için, içpazarın büyümesi, bir dereceye kadar, kişisel tüketimdeki büyümeden "bağımsızdır", ve esas olarak üretken tüketimden dolayı ortaya çıkmaktadır. Ama, bu "bağımsızlığı", üretken tüketimin, bütünüyle kişisel tüketimden ayrılmış olduğu şeklinde anlamak bir hata olacaktır: birincisi ikincisinden daha hızlı artabilir ve artmalıdır (ve burada onun "bağımsızlığı" sona erer), ama söylemeye gerek yok ki, son tahlilde, üretken tüketim, her zaman, kişisel tüketime bağlıdır. Marx, bu konuda şöyle diyor: "... Gördük ki (Kitap II, Kısım III) değişmeyen sermaye ile değişmeyen sermaye arasında sürekli dolaşım yer alır ..." (Marx, aynı kesimdeki kapitalistler arasındaki değişimle gerçekleştirilen, üretim araçlarındaki değişmeyen sermayeyi gözönünde tutuyor.) "Bu, başlangıçta, bireysel tüketimden bağımsızdır, çünkü hiç bir zaman bireysel tüketime girmez. Ama, bu tüketim, gene de onu kesinlikle sınırlar, çünkü değişmeyen sermaye asla kendi başına üretilmez, sadece ürünleri bireysel tüketime giden üretim alanlarında, ona daha fazla gerek duyulduğu için üretilir." (*Das Kapital*, III, 1.289; Rusça çeviri, s. 242.) [27]

Değişmeyen sermayenin bu daha büyük ölçüdeki tüketimi, üretici güçlerdeki, değişim-değeri cinsinden ifade edilen daha yüksek bir gelişme düzeyinden başka bir şey değildir, çünkü, hızla gelişen "üretim araçları", esas olarak, malzemeler, makineler, aletler, binalar ve geniş-çaplı, özellikle makineli üretim için gerekli diğer her çeşit eklentiden oluşur. Bu yüzden, toplumun üretici güçlerini geliştiren ve geniş-çaplı üretim ve makineli sanayii yaratan kapitalist üretimin de üretim araçlarından oluşan toplumsal zenginlik kesimindeki özel bir genişlemeyle ayırdedilmesi çok doğaldır.. "Bu durumda" (yani, üretim araçlarının üretiminde), "kapitalist toplumu vahşiden ayıran şey, Senior'un sandığı gibi, vahşinin, emeğini, bazan, gelire, yani tüketim maddelerine dönüştürülebilecek (değişilebilir) hiç bir ürün sağlamayacak biçimde harcama ayrıcalığı ve özelliği değildir. Hayır, aradaki fark şundan ibarettir:

"a) Kapitalist toplum, eldeki yıllık emeğin çoğunu ücretler ya da artı-değer biçiminde gelire dönüştürülmeyip ancak sermaye olarak görev yapabilen üretim araçlarının (bu nedenle, değişmeyen sermayenin) üretiminde kullanır.

"b) Bir vahşî, ok, yay, taştan çekiçler, baltalar, sepetler vb. yaparken, pekâlâ bilir ki, bu şekilde kullandığı zamanı, tüketim maddelerinin üretiminde harcamamıştır, sadece, ihtiyacı olan üretim araçlarını, stok etmiştir, o kadar." (*Das Kapital*, II, 436, Rusça çeviri, 333.[28] Kişinin üretimle ilişkisine ait bu "mükemmel bilgi", kapitalist toplumda, kapitalizmin yapısında bulunan, insanların toplumsal ilişkilerini, ürünlerin ilişkileri gibi gösteren fetişizm yüzünden — her ürünün, bilinmeyen bir tüketici için üretilmiş, ve bilinmeyen bir pazarda gerçekleştirilecek bir meta haline dönüşmesi yüzünden, ortadan kaybolmuştur. Ve birey olarak girişimci için ne *türden* madde ürettiği, hiç umursanmayan bir sorun olduğundan —her ürün bir "gelir" getirir— bu aynı yüzeysel, bireysel görüş açısı, toplumun tümüne ilişkin olarak, iktisatçı-teorisyenlerce de benimsenmiş ve, kapitalist ekonomideki, toplam toplumsal ürünün yeniden üretim sürecinin anlaşılmasını engellemiştir.

Üretimin (ve dolayısıyla içpazarın) esas olarak üretim araçlarından dolayı gelişmesi, yanılsamalı görünür ve kuşkusuz bir çelişki teşkil eder. Bu, "bizzat kendisi amaç olan" gerçek "üretimdir" — tüketimde buna tekabül eden bir genişleme olmaksızın üretimin genişlemesidir. Ama bu, doktrine ilişkin bir çelişki değil, gerçek hayatın çelişkisidir; tam da kapitalizmin yapısına ve bu toplumsal ekonomi düzeninin öteki çelişkilerine uygun düşen türden bir çelişkidir. Tüketimde buna tekabül eden bir genişleme olmaksızın üretimin genişlemesi, kapitalizmin tarihî misyonuna ve onun özgül toplumsal yapısına uygun düşmektedir; birincisi, toplumun üretici güçlerinin geliştirilmesinden ibarettir; ikincisi, bu teknik başarılardan nüfusun çoğunluğunun yararlanmasını engeller. Kapitalizmin yapısında bulunan üretimin sınırsız olarak büyütülmesine doğru yönelme ile halk yığınlarının sınırlı tüketimi (proleter oluşları yüzünden sınırlı) arasında kuşkusuz bir çelişki vardır. Narodniklerin seve seve aktardıkları ve onların içpazarın daralması, kapitalizmin ilerici olmayan niteliği vb., vb. hakkındaki görüşlerini sözüm ona destekleyecek olan bu önermelerde, Marx, işte bu çelişkiyi kaydetmektedir. İşte bu önermelerden bazıları: "Kapitalist üretim biçiminde çelişki: emekçiler metaların alıcısı olarak, pazar için önem taşırlar. Ama kendi metalarının —işgüçlerinin— satıcısı olarak, kapitalist toplum, onları asgarî fiyatta tutmaya çalışır." (*Das Kapital*, II, 303.)[29]

"Gerçekleştirme koşulları, çeşitli üretim dallarının orantılı ilişkisi ile ve toplumun tüketim gücü ile sınırlanmıştır. ... Ama üretkenlik, ne kadar gelişirse, tüketim koşullarının dayandığı dar te-

melle o kadar çok uyuşmaz olur." (*ibid.*, III,, 225-226.)[30] "Geniş üretici yığınlarının mülksüzleştirilmesine ve yoksullaştırılmasına dayanarak, sermaye değerinin korunması ve kendini genişletmesi sırasında ancak belli sınırlar içinde hareket edilebilir — bu sınırlar, sermayenin, üretimin sınırsız genişletilmesine doğru, bizzat kendisi amaç olan üretime doğru, emeğin toplumsal üretkenliğinde koşulsuz bir gelişmeye doğru yönelen amaçları uğruna kullandığı üretim yöntemleriyle sürekli olarak çatışmaya düşerler. ... Bu nedenle, kapitalist üretim biçimi, üretimin maddî güçlerini geliştirmek ve buna uygun bir dünya pazarı yaratmak için bir tarihî araçtır, ve aynı zamanda da, bu, tarihî görevi ve buna tekabül eden kendi toplumsal üretim ilişkileri arasında sürekli bir çatışma demektir." (III, 1, 232; Rusça çeviri, s. 194.)[31] "Bütün gerçek bunalımların nihaî nedeni, her zaman, kapitalist üretimin, üretim güçlerini, sanki, onlar için en son sınırı, sadece toplumun mutlak tüketim gücü teşkil ediyormuş gibi geliştirmeye yönelişine karşılık, yığınların yoksulluğu ve kısıtlı tüketimidir."[10] (III, 2, 21, Rusça çeviri, s. 395.)[33] Bütün bu önermeler, değindiğimiz çelişkiden, yani üretimin genişletilmesine doğru sınırsız yönelişle sınırlı tüketim arasındaki çelişkiden sözeder — başka bir şeyden değil.[11] *Kapital*'deki bu pasajlardan, Marx'ın kapitalist toplumda artı-değerin gerçekleştirilme olasılığını kabul etmediği, bunalımları tüketim azlığına bağladığı vb. sonucunu çıkarmak kadar akılsızca bir iş olamaz. Marx'ın gerçekleştirme tahlili, değişmeyen sermaye ile değişmeyen serma-

[10] Ünlü Ed. Bernstein'ın (Herostratos gibi ünlü) *Sosyalizmin Öncülleri* (*Die Voraussetzungen*, vb., Stuttgart. 1899, s. 67)[32] adlı yapıtında aktardığı pasaj, budur. Tabiî ki, bizim oportünist, marksizmden eski burjuva iktisadına dönerek, bunun, Marx'ın bunalımlar teorisinde bir çelişki teşkil ettiğini, Marx'ın görüşünün, "Rodbertus'un bunalımlar teorisinden pek farklı olmadığını" ilân edivermiştir. Oysa gerçekte, buradaki tek "çelişki" Bernstein'ın bir yanda iddialı savlarıyla, öte yanda da, akılsızca eklektisizmi ve Marx'ın teorisinin anlamını kavramak istememesi arasındadır. Bernstein'ın, gerçekleştirme teorisini anlamaktan ne kadar uzak olduğu, onun, toplam artı-üründeki büyük bir artışın, zorunlu olarak, bolluk içindeki insanların sayısında bir artış (ya da işçilerin yaşama düzeyinde bir iyileşme) anlamına geleceği, çünkü kapitalistlerin kendilerinin, izin verirseniz, ve "hizmetkârlarının" (Aynen böyle! s. 51-52) bütün artı-ürünü "tüketemeyecekleri" yolundaki gerçekten garip iddiasından anlaşılır! *(2. baskıya not.)*

[11] Bay Tugan-Baronovski, Marx'ın bu önermeyi ileri sürmekle, kendi gerçekleştirme teorisi ile çelişkiye düştüğünü düşünürken hata ediyor. (Bkz: *Mir* Boji ["Tanrının Toprağı"] dergisinde, "Kapitalizm ve Pazar" adlı makale, 1898, n° 6, s. 123.) Marx hiç de çelişki içinde değil, çünkü gerçekleştirme tahlilinde üretken tüketimle, kişisel tüketim arasındaki bağıntıya da işaret edilmiştir.

ye arasındaki dolaşımın, kişisel tüketim tarafından kesinlikle sınırlandığını göstermiştir; ama aynı tahlil, bu "sınırlılığın"[34] gerçek niteliğini de göstermiştir, göstermiştir ki, üretim araçlarına kıyasla, tüketim maddeleri, içpazarın oluşumunda ufak bir rol oynarlar. Ve üstelik, kapitalizmin çelişkilerinden, onun olanaksız olduğu, ilerici olmadığı vb. gibi sonuçlar çıkarmaktan daha saçma bir şey olamaz — böyle yapmak, hoş olmayan ama şüphe götürmeyen gerçeklerden kurtulmak için romantik hülyaların puslu tepelerine sığınmaktır. Üretimin sınırsız genişletilmesine doğru yönelişle sınırlı tüketim arasındaki çelişki, çelişkisiz asla var olamayan ve gelişemeyen kapitalizmin tek çelişkisi değildir. Kapitalizmin çelişkileri, onun tarihî olarak geçici bir niteliğe sahip olduğunu tanıtlar, ve onun yıkılışının ve yüksek bir biçime dönüşümünün koşullarını ve nedenlerini açığa çıkarır; ama, hiç bir şekilde, kapitalizmin mümkün olduğunu ya da önceki toplumsal ekonomi düzenlerine kıyasla ilerici niteliğe sahip bulunduğunu reddetmez.[12]

VII. ULUSAL GELİR TEORİSİ

Marx'ın gerçekleştirme teorisinin temel önermelerini özetledikten sonra, bunun, ulusal "tüketim", "dağılım" ve "gelir" teorisi açısından taşıdığı büyük öneme de kısaca değinmemiz gerekiyor. Bütün bu sorunlar, özellikle de sonuncusu, şimdiye kadar iktisatçıların gerçekten ayaklarını sürçtüren bir engeldi. Bu sorun hakkında ne kadar çok konuşur ve yazı yazarlarsa, Adam Smith'in temel hatasının yol açtığı karışıklık o kadar büyüyordu. Burada, bu karışıklıktan bazı örnekler vereceğiz.

Örneğin, Proudhon'un, eski teoriyi bir bakıma daha değişik bir biçimde sunmak dışında, esas olarak aynı hatayı tekrarladığını belirtmek ilginç olacaktır. Proudhon şöyle diyor:

"*A* (Bütün mülk sahiplerini, girişimcileri ve kapitalistleri temsil ediyor), 10.000 frankla bir işe başlıyor ve bununla, karşılık olarak mal üretecek olan işçilere peşin ödeme yapıyor; *A*, böylece, parasını metalara dönüştürdükten sonra, üretim süreci sonunda, diyelim, bir yıl sonunda, metaları gene paraya dönüştürmek zorundadır. Metalarını kime satar? Tabiî ki işçilere, çünkü toplumda yalnızca iki sınıf vardır — bir yanda girişimciler, öte yanda işçiler. Emeklerinin ürünü için, ücret olarak temel yaşam ihtiyaç-

[12] Karş: "İktisadî Romantizmin Bir Tanımlaması. Sismondi ve Bizim Yerli Sismondicilerimiz." [Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2. —ç.]

larını karşılamak üzere 10.000 frank alan bu işçiler, şimdi 10.000 franktan daha fazla ödemek zorundadırlar, yani, *A*'nın yıl başında düşünmüş olduğu faiz ve diğer kârlar biçiminde aldığı fazlalık için de ödeme yapmak zorundadırlar. İşçi, bu 10.000 frankı ancak borç alarak karşilayabilir ve dolayısıyla da, gitgide daha çok borca ve yoksulluğa gömülür. Şu iki şeyden biri gerçekleşmek zorundadır: ya işçi 10 üretmiş olmasına karşın 9 tüketebilir, ya da girişimciye ancak ücretinin tutarı kadar ödeme yapar, ki, bu durumda da girişimcinin kendisi iflâsa ve felâkete sürüklenir, çünkü, kendisi ödemek zorunda olduğu halde, sermaye üzerinden faiz almamış olur; (Diehl., *Proudhon*, II, 200, "Sanayi" adlı derlemeden aktarılmıştır. Makaleler, *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*'dendir.* Moskova, 1896, s. 101.)

Okurun da gördüğü gibi, bu, Bay V. V. ve N. —on'un yaygarasını yaptığı güçlüğün aynısıdır — artı-değer nasıl gerçekleştirilecek? Proudhon, yalnızca bunu daha kesin bir biçimde ifade etmiştir. Ve ifadesindeki bu kesinlik, bizim narodnikleri, ona daha da yaklaştırıyor: onlar da, Proudhon gibi "güçlüğün", artı-değerin (Proudhon'un terimleriyle faiz veya kâr) gerçekleştirilmesinde yattığını düşünüyorlar ve eski iktisatçılardan devraldıkları karışıklığın, yalnızca artı-değerin değil, *değişmeyen sermayenin* de gerçekleştirilmesini açıklamalarına engel olduğunu, yani karşılaştıkları "güçlüğün" kapitalist toplumda ürünün gerçekleştirme sürecinin tümünü anlamayışlarında yattığını kavrayamıyorlar.

Proudhon'un bu "teorisine" ilişkin olarak, Marx alayla şöyle der:

"Proudhon, bunu" (yani kapitalist toplumda ürünün gerçekleştirilmesini) "kavrama yeteneğinden yoksun olduğunu şu bilgisizce formülle sergiliyor: *l'ouvrier ne peut pas racheter son propre produit* (işçi kendi öz ürününü geri satın alamaz), çünkü, *prix de revient*'a (maliyet fiyatına) eklenen faiz, ürünün içinde bulunmaktadır." (*Das Kapital*, III, 2, 379; Rusça çeviri, 698, bu çeviride hatalar vardır.)[35]

Ve Marx, "Proudhon tarafından son derece dar bir biçimde konan güçlüğü, oldukça doğru olarak genelleştiren", Forcade adında, vülger iktisatçılardan birinin Proudhon'a yönelttiği sözleri aktarıyor. Forcade'a göre, metaların fiyatı, yalnızca ücretlerin üstünde bir fazlayı —kârı— değil, ayrıca da, değişmeyen sermayenin yerine geçen kısmı da içerir. Bundan dolayı da, Forcade, Prou-

* "Siyasal Bilimler Sözlüğü". —ç.

dhon'un tersine, kapitalistin de kârı ile metaları geri satın alamayacağı sonucuna ulaşmaktadır. (Forcade, sorunu çözmek şöyle dursun, anlamamış bile.)

Rodbertus da, sorunun çözümüne hiç bir katkıda bulunmamıştır. "Toprak rantı, sermaye kârı ve ücretlerin gelir olduğu"[13] tezine özel ağırlık verirken, "gelir" kavramına ilişkin açık bir anlayışa ulaşamadan kalmıştır. Ekonomi politiğin, eğer "doğru bir yöntem" izlemiş olsaydı, görevlerinin ne olacağına dair görüşlerini anlatırken (*loc. cit.*, s. 26), ulusal gelirin dağılımından da sözeder. "Onun" (yani gerçek "*ulusal* ekonomi biliminin" — italikler Rodbertus'undur) "toplam ulusal ürünün bir kısmının, her zaman, nasıl, üretimde tüketilen veya eskiyen sermayenin *yerini aldığını*, öteki kısmın da, *ulusal gelir* olarak toplumun ve üyelerinin doğrudan ihtiyaçlarını karşılamaya gittiğini göstermesi gerekirdi." (*ibid.*, s. 27.) Ama, gerçek bilimin bunu göstermesi gerekirken, Rodbertus'un "bilimi" hiç de böyle bir şey yapmadı. Okur görecek ki, Rodbertus, sadece, her halde, bunun sorunun yalnızca başlangıcı olduğunu bile görmeden, Adam Smith'i sözcüğü sözcüğüne tekrarlamakla kaldı. Ulusal sermayeyi, hangi işçiler yerine koyacak? Bunların ürünü nasıl gerçekleştirilecek? Bu konuda hiç bir şey söylemiyor. Rodbertus, teorisini (*diese neue Theorie, die ich der bisherigen gegenüberstelle** s. 32), ayrı ayrı tezler biçiminde özetleyerek önce, ulusal ürünün dağılımından şöyle söz ediyor: "Dolayısıyla rant" (bildiğimiz gibi, bununla Rodbertus, genellikle artı-değer denen şeyi kastediyor) "ve ücretler, ürünün, gelir olduğu ölçüde, ayrıldığı parçalardır." (s. 33.) Rodburtus'un öne sürdüğü bu son derece önemli koşul, aklına çok hayatî bir soru getirmeliydi: daha biraz önce gelirle "doğrudan ihtiyaçları karşılamaya" yarayan maddeleri kasdettiğini söylemişti; o halde, bir de kişisel ihtiyaçlara hizmet etmeyen ürünler vardır. Bunlar nasıl gerçekleştirilecek? Ama Rodbertus burada hiç bir muğlaklık görmüyor ve hemen saklı tutulan bu koşulu unutarak, düpedüz, "*ürünün üç parçaya bölünmesinden*" (ücretler, kâr ve rant) sözediyor (s. 49-50 ve diğerleri). Böylece Rodbertus, gerçekte, temel hatasıyla birlikte, Adam Smith'in teorisini tekrarlamış, ve gelir sorununa ilişkin olarak hiç bir şey açıklamamış oluyor. *Ulusal gelirin dağılımına* ilişkin, yeni, tam ve

[13] Dr. Rodbertus-Jagetzow, *Zur Beleuchtung der sozialen Frage*, Berlin 1875, s. 72 u. ff.. (*Toplumsal Sorunun Açıklanması Üzerine*, Berlin, s. 72 ve devamı. —ç.)

* Bugüne kadar mevcut olan teorilerin karşısına çıkardığım bu yeni teori. —ç.

daha iyi bir teori vaadinin,[14] sadece boş laf olduğu ortaya çıkıyor. İşin aslına gelince Rodbertus, bu konudaki teoriyi, bir adım bile ilerletmemiştir. "Gelir kavramlarının ne kadar karışık olduğu, Von Kirchmann'a yazdığı Dördüncü Toplumsal Mektup'taki (*Das Kapital*, Berlin, 1884) *paranın* ulusal gelire dahil edilip edilmeyeceği ve ücretlerin sermayeden mi yoksa gelirden mi alınacağı hakkındaki sonu gelmez spekülasyonlarından anlaşılmaktadır — Engels, bu spekülasyonların "skolastisizmin alanına girdiğini" söylüyor. (*Kapital*'in II. Cildine önsöz, s. XXI.)[15] [36]

Bugüne kadar iktisatçılar arasında ulusal gelir sorunu üzerine, tam bir karışıklık hüküm sürmüştür. Örneğin, *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*'deki (yukarda sözü edilen derleme, s. 81), "Bunalımlar" üzerine makalesinde, Herkner, kapitalist toplumda ürünün gerçekleştirilmesinden sözederken (§ 5, "dağılım"), toplumun bütün ürününü, gelirler halinde bölmekle, Adam Smith'in hatasını tekrarlamaktan başka bir şey yapmamış olan K. H. Rau'nun spekülasyonlarının "mükemmel" olduğunu ileri sürmektedir. R. Meyer, "gelir" üzerine makalesinde (*ibid.*, s. 283 ve devamı), (Adam Smith'in hatasını tekrarlayan) A. Wagner'in karışık tanımlarını aktarır ve "geliri sermayeden ayırmanın güç olduğunu" ve "en güç işin de kazançla (*Ertrag*) gelirin (*Einkommen*) ayırdedilmesi olduğunu" açıkça kabul eder.

Böylece görüyoruz ki, klasik iktisatçıların (ve Marx'ın), "dağılıma" ve "tüketime" yeter derecede önem vermedikleri hakkında uzun uzadıya laf eden iktisatçılar, "dağılımın" ve "tüketimin" en temel sorunlarına ilişkin, en ufak bir açıklama bile verememişlerdir. Bu, anlaşılır bir şeydir, çünkü, toplam toplumsal sermayenin yeniden üretim süreci ve toplumsal ürünün içerdiği çeşitli parçaların yerine konma süreci anlaşılmadıkça, "tüketim" tartışılamaz bile. Bu örnek, "dağılımı" ve "tüketimi" iktisadî yaşamdaki bağımsız bazı süreçlere ve olgulara tekabül eden bağımsız bilim dallarıymışçasına ayırmanın ne kadar saçma olduğunu, bir kere daha tanıtlamaktadır. Ekonomi politik, "üretimle" değil, üretimdeki in-

[14] *Ibid*, s. 32: "... bin ich genötigt, der vorstehenden Skizze einer besseren Methode auch noch eine vollständige, solcher besseren Methode entsprechende Theorie, wenigstens der *Verteilung des Nationalprodukts*, hinzuzufügen." (... daha iyi bir yöntemi olan bu özete, bu daha iyi yönteme uygun düşecek, en azından *ulusal gelirin dağılımına* ilişkin tam bir teori eklemek zorundayım." — ç.)

[15] İşte bunun için, K. Diehl, Rodbertus'un "gelir dağılımına ilişkin yeni bir teori" sunduğunu söylerken kesinlikle yanılmaktadır. (*Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, "Rodbertus" maddesi, c. V., s. 448.)

sanların toplumsal ilişkileriyle, toplumsal üretim düzeniyle uğraşır. Bu toplumsal ilişkiler araştırılıp, etraflıca tahlil edilince, her sınıfın üretimdeki yeri ve dolayısıyla, ulusal tüketimden aldığı pay, *böylelikle* belirlenmiş olur. Ve klasik ekonomi politiğin gelip dayandığı, ve "dağılım" ve "tüketim" konusundaki her türden uzmanın bir kıl payı ilerletemediği sorunun çözümü, klasik iktisatçıların teorilerinden hemen sonra gelen ve bireysel ve toplumsal sermayenin üretimi hakkındaki tahlili tamamlayan teori tarafından sağlanır.

Bağımsız olarak incelendiğinde kesinlikle çözülemeyecek olan skolastik spekülasyonlardan, tanımlamalardan, sınıflandırmalardan başka bir şey doğurmamış olan, "ulusal gelir" ve "ulusal tüketim" sorununun, toplam toplumsal sermayenin üretim süreci tahlil edildiğinde, bütünüyle çözülebildiği görülür. Üstelik, ulusal tüketimin, ulusal ürünle ilişkisi ve bu ürünün herbir parçasının gerçekleştirilmesi kavranıldığı zaman, bu sorun, ayrı bir sorun olmaktan çıkar. Artık iş, yalnızca bu ayrı parçalara *ad vermeye* kalır.

"Gereksiz güçlüklerden kaçınmak için, gayrisafi hâsıla (*Rohertrag*) ile net hâsılayı, gayrisafi gelir ve net gelirden ayırdetmek gerekir.

"Gayrisafi hâsıla, ya da gayrisafi ürün, yeniden üretilen toplam üründür.

"Gayrisafi gelir, üretime yatırılan ve tüketilen değişmeyen sermayenin yerine geçen değer parçasının ve üretilen toplam ürünün bununla ölçülen parçasının çıkarılmasından sonra kalan, "değer parçası ve bununla ölçülen gayrisafi üründür" (*Bruttoprodukts oder Rohprodukts*). O halde gayrisafi gelir, ücretler (ya da ürünün tekrar emekçinin geliri olmak üzere ayrılan parçası) + kâr + ranttır. Öte yandan, net gelir ise, ücretlerin çıkarılmasından sonra kalan ve, aslında böylece, sermayenin gerçekleştirdiği ve toprak beyi ile bölüşülecek olan artı-değeri, ve onunla ölçülen artı-ürünü temsil eden artı-değer ve dolayısıyla artı-üründür.

"... Toplumun tümünün gelirine bakarsak, ulusal gelir, ücretler *artı* kâr *artı* ranttan, böylece de, gayrisafi gelirden oluşur. Ama bütün toplum, kapitalist üretim temeli üzerinde, kapitalist görüş açısına dayandığı ve bundan dolayı yalnızca kâr ve rant olarak ayrılan geliri net gelir olarak gördüğü ölçüde, bu bile bir soyutlamadır" (III, 2, 375-376; Rusça çeviri, s. 695-696).[37]

Böylece, gerçekleştirme sürecinin açıklanması, gelir sorununu da açıklığa kavuşturmuş ve şu soru üzerinde açıklığa kavuşulmasına engel olan temel güçlüğü de ortadan kaldırmıştır: "biri için ge-

lir olan şey, öteki için" nasıl "sermaye olur"?, kişisel tüketim maddelerinden oluşan ve bir bütün olarak ücretler, kâr ve ranta ayrılan ürün, ayrıca hiç bir zaman gelir olamayacak olan değişmeyen sermaye kısmını da nasıl içerir? *Kapital*, II. Cilt, Üçüncü Kısımda verilen gerçekleştirme tahlili, bu sorulara tam bir yanıt vermiş ve *Kapital*'in III. Cildinin "gelirlerle" uğraşan sonuç kısmında, Marx'a, toplumsal ürünün ayrı ayrı parçalarına ad koymaktan ve okura II. Ciltte verilen tahlile bakmasını söylemekten başka yapacak bir şey kalmamıştır.[16]

VIII. KAPİTALİST ULUSUN NİÇİN BİR DIŞPAZARA İHTİYACI VARDIR?

Yukarda açıklanan, kapitalist toplumda ürünün gerçekleştirilmesi teorisine ilişkin olarak, şu soru doğabilir: Bu teori, kapitalist ulusun dışpazarlar olmaksızın yapamayacağı önermesiyle çelişmez mi?

Hatırlanmalıdır ki, kapitalist toplumda ürünün gerçekleştirilmesi konusundaki tahlil, dış ticaret olmadığı varsayımından hareket etmişti: yukarda, bu varsayıma zaten değinilmiş ve böyle bir tahlil için *hayatî* olduğu gösterilmişti. Açıktır ki, ithalât ve ihracat, sorunun açıklanmasına hiç yardım etmeyecek, yalnızca konuyu karıştıracaktı. Bay V. V. ve N. —on'un işlediği hata, dışpazarı artı-değerin gerçekleştirilmesini *açıklamak* üzere işin içine sokmalarındadır: dışpazara başvurmakla kesinlikle hiç bir şey açıklamamakta, yalnızca teorik hatalarını gizlemektedirler, bu işin bir yanı. Diğer yanı da, bu başvurmanın Bay V. V. ve N. —on'a, bu hatalı "teorilerin" yardımıyla, Rus kapitalizmi için bir içpazarın gelişmesi gerçeğini açıklamak ihtiyacından kaçınmak olanağını vermesidir.[17] "Dışpazar" onlar için, ülke içindeki kapitalizmin (ve dolayısıyla pazarın) gelişmesini gözden saklamaya yarayan bir bahaneden başka bir şey değildir — bu bahane onları, Rus kapitalizminin dışpazarları ele geçirdiğini gösteren gerçekleri incelemek ih-

[16] Bkz: *Das Kapital*, III, 2. VII. Abschnitt: "Die Revenuen", Bölüm 49: "Zur Analyse des Produktionsprozesses" (Rusça çeviri, s. 688-706). Burada Marx, eski iktisatçıların bu süreci anlamlarını engelleyen koşullara da işaret ediyor (s. 379-382; Rusça çeviri, 698-700). [38]

[17] Bay Bulgakov, yukarda aktarma yaptığımız yapıtında pek haklı olarak şöyle diyor: "Bugüne kadar, köylü pazarına arz sağlayan pamuklu sanayii, durmadan gelişmiştir, öyle ki, halkın tüketiminde mutlak azalma ..." (Bay N. —on'un sözünü ettiği) "... ancak teorik olarak düşünülebilir." (s. 214-215.)

tiyacından da kurtardığı için, daha da işlerine gelmektedir.[18]

Kapitalist bir ülkenin bir dışpazara sahip olma ihtiyacı hiç bir zaman, toplumsal ürünün (ve özellikle artı-değerin) gerçekleştirilme yasaları tarafından belirlenmez, her şeyden önce, kapitalizmin, ancak, devlet sınırları dışına taşan geniş ölçüde gelişmiş meta *dolaşımının* bir sonucu olarak ortaya çıkması gerçeği ile belirlenir. Bu yüzden dış ticaretl olmayan bir kapitalist ulus düşünülemez, böyle bir ulus da yoktur zaten.

Okurun da gördüğü gibi, bu neden, tarihî türde bir nedendir. Ve narodnikler, "kapitalistlerin artı-değeri tüketmelerinin olanaksızlığı" hakkında birkaç köhne lafla bundan kurtulamazlar. Eğer gerçekten, dışpazar sorusunu getirmek istemiş olsalardı, dış ticaretin gelişme tarihini, meta dolaşımının gelişme tarihini incelemiş olmaları gerekirdi. Ve bu tarihi inceledikten sonra, hiç kuşku yok ki, kapitalizmi, rasgele bir yoldan sapma olarak düşünemezlerdi.

İkinci olarak, toplumsal üretimin ayrı ayrı parçaları (değer olarak ve doğal biçimleriyle) arasındaki uygunluk, toplumsal sermayenin yeniden üretimi teorisinde zorunlu olarak varsayılır ve gerçekte, ancak, bir dizi sürekli dalgalanmaların ortalaması olarak oluşur — işte bu uygunluk, kapitalist toplumda, bilinmeyen bir pazar için çalışan farklı üreticilerin, ayrı ayrı varoluşları yüzünden, sürekli olarak bozulur. Birbiri için "pazar" görevi yapan çeşitli sanayi dalları, eşit olarak gelişmez, biri ötekini geçer, ve daha gelişmiş sanayi, bir dışpazar arar. Bu, hiç de "kapitalist ulusun artı-değeri gerçekleştirmesinin olanaksızlığı" anlamına gelmez — narodniklerce pek hevesle çıkartılıveren bu derin sonucu vermez. Yalnızca, farklı sanayilerin gelişimindeki oransızlığı gösterir. Eğer ulusal sermaye, *farklı bir biçimde* dağılmış olsaydı, aynı miktardaki ürün, ülke içinde gerçekleştirilebilirdi. Ama sermayenin bir sanayi alanını bırakıp ötekine geçmesi için, bu alanda bir bunalım olması gerekir; ve böyle bir bunalım tehdidi altında bulunan kapitalistleri, bir dışpazar aramaktan, ihracatı kolaylaştırmak için, malî yardımlar ve pirimler vb. aramaktan kim alakoyabilir?

Üçüncüsü, kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin yasası, üretim sürecinin, eski çapta, eski teknik temel üzerinde tekrarıdır: Toprak beylerinin angarya iktisadı, köylülerin doğal ekonomisi, sanayicilerin zanaatçı üretimi hep böyledir. Kapitalist üretim yasası ise, bunun tersine, üretim biçimlerinin sürekli değişimi ve üretim

[18] Volgin, *Bay Vorontsov'un Eserlerinde, Halkçılığın Doğruluğunun Kanıtlanması*, St. Petersburg 1896, s. 71-76.[39]

çapının sınırsız büyümesidir. Eski biçimler altında, iktisadî birimler, ne yapılarında, ne de büyüklüklerinde bir değişikliğe uğramaksızın ve toprak beyinin malikânesinin, köy ya da kır zanaatçıları ve küçük sanayiciler (elsanatçıları denen kişiler) için yakındaki küçük pazarın ötesine uzanmadan yüzyıllarca varlıklarını sürdürebilirlerdi. Kapitalist işletme ise, tersine, kaçınılmaz olarak, köy topluluğunun, yerel pazarın, bölgenin ve sonra da devletin sınırları dışına taşar. Devletlerin birbirinden ayrılığı ve kopukluğu, meta dolaşımı tarafından zaten kırıldığından, her kapitalist sanayideki doğal eğilim, onu, "bir dışpazar arama" zorunluluğuna iter.

Böylece, bir dışpazar arama zorunluluğu, hiç de, narodnik iktisatçıların sorunları görmek istedikleri gibi, kapitalizmin çürüklüğünü tanıtlamaz. Tam tersine. Bu zorunluluk, iktisadi düzenlerin eski devirlerdeki birbirinden ayrı ve kopuk durumlarını ve (dolayısıyla, fikrî ve siyasî hayatın sınırlılığını) yıkan, ve dünyadaki bütün ülkeleri bir tek iktisadî bütün halinde birbirine bağlayan kapitalizmin, tarihî açıdan ilerici görevini gözler önüne serer.

Burada görmekteyiz ki, dışpazar ihtiyacının son iki nedeni de, gene tarihî nitelikte nedenlerdir. Bunları anlamak için, ayrı ayrı her sanayi, bunun ülke içindeki gelişimi, kapitalist bir sanayie dönüşümü incelenmelidir, kısacası, ülkede kapitalizmin gelişmesine ilişkin gerçekler ele alınmalıdır; narodniklerin, hem içpazarın, hem de dışpazarın "olanaksız olduğu" yolundaki değersiz (ve anlamsız) sözlerin arkasına gizlenerek, bu gerçeklerden kaçma fırsatına sarılmalarına şaşmamak gerekir.

IX. BİRİNCİ BÖLÜMDEN ÇIKAN SONUÇLAR

Şimdi, yukarda incelenmiş olan ve içpazar sorunu ile doğrudan ilgisi olan teorik önermeleri özetleyelim.

1) Bir içpazarın oluşumunda (yani, meta üretiminin ve kapitalizmin gelişmesinde) temel süreç, toplumsal işbölümüdür. Bu, hammaddelerin işlenmesindeki farklı biçimlerin (ve bu işlemedeki farklı işlemlerin) birbiri ardısıra tarımdan ayrılmasından ve ürünlerini (şimdi *metalarını*) tarım ürünleriyle değişen bağımsız sanayi dalları haline gelmesinden ibarettir. Böylece, tarımın kendisi, sanayi haline gelir (yani meta üretir) ve onda da aynı uzmanlaşma süreci yer alır.

2) Yukardaki önermeden doğrudan doğruya çıkan bir sonuç

da, gelişen bütün meta ekonomisine ve ondan daha da fazla, kapitalist ekonomiye hükmeden şu yasadır — sınaî (yani tarım-dışı) nüfus, tarımsal nüfustan daha hızlı büyür ve nüfusun gitgide artan bir kısmını tarımdan imalât sanayiine çeker.

3) Basit meta üretiminden kapitalist üretime geçişin işareti olan (ve bu geçişin zorunlu koşulunu oluşturan) doğrudan üreticinin üretim araçlarından ayrılması, yani mülksüzleştirilmesi, içpazarı *yaratır*. Bu içpazarı *yaratma* süreci iki yönde ilerler: bir yandan, küçük üreticinin "kurtulmuş olduğu" *üretim araçları*, yeni sahiplerinin ellerinde, sermayeye dönüştürülür, meta üretimine yararlar ve dolayısıyla, kendileri de metaya dönüşürler. Böylece, bu üretim araçlarının basit yeniden üretimi bile, artık bunların satın alınmalarını gerektirir (önceden, bu üretim araçları, büyük kısmıyla doğal biçimde yeniden üretilir ve kısmen de evde yapılırdı), yani üretim araçları için bir pazar sağlar ve ondan sonra da şimdi, bu üretim araçlarının yardımıyla üretilen bu ürün de, bir metaya dönüştürülür. Öte yandan da, küçük üreticinin *geçim araçları*, değişen sermayenin, yani patronun (toprak sahibi, müteahhit, keresteci, fabrika sahibi vb., hangisi olursa olsun farketmez) işçi kiralamak için harcadığı para miktarının maddî unsurları haline gelir. Böylece, bu geçim araçları da şimdi metaya dönüştürülmüş olur, yani tüketim maddeleri için bir içpazar yaratır.

4) Kapitalist toplumda ürünün gerçekleştirilmesi (ve dolayısıyla, artı-değerin gerçekleştirilmesi) şu noktalar açıklığa kavuşturulmadan açıklanamaz — (1) tek tek ürünler gibi, toplumsal ürün değer cinsinden iki parçaya değil, üç parçaya ayrılır (Adam Smith'in ve onunla Marx arasında uzanan bütün ekonomi politik okulunun öğrettiği gibi, yalnızca değişen sermaye + artı-değer değil, değişmeyen sermaye + değişen sermaye + artı-değer), ve (2) doğal biçimiyle toplumsal ürün iki büyük kesime ayrılmalıdır: (üretken bir biçimde tüketilen) üretim araçları ve (kişisel olarak tüketilen) tüketim maddeleri. Bu temel teorik önermeleri koymakla Marx, kapitalist üretimde, genel olarak ürünün ve özel olarak da artı-değerin gerçekleştirilmesi sürecini her yönüyle açıkladı ve dışpazarı bu gerçekleştirme sorununa karıştırmanın tamamen yanlış olduğunu ortaya koydu.

5) Ayrıca, Marx'ın gerçekleştirme teorisi, ulusal tüketim ve gelir sorununa da ışık tuttu.

Yukarda söylenenlerden, kapitalist gelişme derecesine bağlı olmayan, kendi başına, ayrı bir sorun olarak, içpazar sorununun hiç de mevcut olmadığı kendiliğinden ortaya çıkar. İşte bunun için,

Marx'ın teorisi, hiç bir yerde ve hiç bir zaman bu sorunu ayrı olarak koymaz. Meta ekonomisi ortaya çıkınca, içpazar da ortaya çıkar: içpazar bu meta ekonomisinin gelişmesiyle yaratılır ve toplumsal işbölümünün yayılma derecesi, onun gelişme düzeyini belirler; içpazar, meta üretiminın, ürünlerden işgücüne uzanmasıyla yayılır; ve ancak işgücünün meta haline dönüşmesiyle orantılı olarak, kapitalizm, tüm ülke ekonomisini kucaklar, ki bu ekonomi, esas olarak, kapitalist toplumda gitgide daha önemli bir yer tutan üretim araçları sayesinde gelişir. Kapitalizm için "içpazar", toplumsal işbölümünü derinleştiren ve doğrudan üreticileri, kapitalist ya da işçiye dönüştüren, gelişen kapitalizmin kendisi tarafından yaratılır. İçpazarın gelişme derecesi, ülkedeki kapitalizmin gelişme derecesidir. (Narodnik iktisatçıların yaptığı gibi) kapitalizmin gelişme derecesinden ayrı olarak, içpazarın sınırları sorununu ortaya atmak yanlıştır.

İşte bu nedenle, Rus kapitalizmi için bir içpazarın nasıl oluştuğu sorusu şuna indirgenir: Rus ulusal iktisadının farklı yönleri nasıl ve hangi doğrultuda gelişmektedir? Bu farklı yönler arasındaki ilişki ve karşılıklı bağıntı neden ibarettir?

Bundan sonraki bölümler, bu soruların yanıtını içeren verilerin incelenmesine ayrılacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

KÖYLÜLÜĞÜN FARKLILAŞMASI

GÖRDÜK Kİ, kapitalist üretimde, bir içpazarın oluşmasının temeli, küçük çiftçilerin, tarım girişimcileri ve tarım işçileri olarak çözülmeleri sürecidir. Reform-sonrası dönemdeki Rus köylülüğünün iktisadî durumu üzerindeki hemen hemen her çalışma, köylülüğün "farklılaşması" denen şeye değinir. Dolayısıyla, bu olgunun bellibaşlı özelliklerini incelemek ve önemini saptamak, bize düşen bir görev olmalıdır. Aşağıdaki açıklamada, Zemstvo evden eve sayımlarındaki istatistikî verileri kullanacağız.[40]

I. NOVOROSYA İÇİN ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİ [41]

Bay V. Postnikov, *Güney Rusya'da Köylü Tarımı* (Moskova, 1891)[42] adlı kitabında, Taurida ve kısmen de Kerson ve Ekaterinoslav eyaletlerine ait Zemstvo istatistiklerini toplamış ve incelemiş bulunuyor. Bu kitap, köylülüğün farklılaşmasını konu alan ya-

pıtların en başta geleni sayılmalıdır, ve biz, Bay Postnikov'un derlediği verileri, benimsediğimiz sisteme göre, bazan da bunları Zemstvo yayınlarından alınan verilerle tamamlayarak, düzenlemeyi gerekli görüyoruz. Taurida'nın Zemstvo istatistikçileri, köylü ailelerini ekili alana göre sınıflandırmıştır — bu yöntem, bu bölgede, ekstansif tarıma dayanan tahıl ekiminin hâkim olması yüzünden, her grubun *ekonomisi hakkında* kesin bir hükme varmayı mümkün kılan çok doğru bir yöntemdir. Taurida köylülüğünün iktisadî grupları hakkında genel veriler şunlardır.[1] [Tablo 1.]

Ekili alanların dağılımındaki eşitsizlik çok büyüktür: Toplam ailelerin 2/5'i (bunlar nüfusun 3/10'unu teşkil ederler, çünkü bu ailelerin büyüklüğü ortalamanın altındadır) toplam ekili alanın 1/8'ine sahiptir; bunlar, pek az toprak eken, çiftçilikten aldıkları gelirle gereksinmelerini karşılayamayan yoksul gruba dahildir. Sonra, gene toplam ailelerin 2/5 kadarını oluşturan, topraktan gelen gelirle ortalama harcamalarını karşılayan orta köylüler vardır (Bay Postnikov'a göre, bir aileye, ortalama harcamalarını karşılayabilmek için 16-18 desiyatin ekili alan gerekir). Son olarak, ekili alanların yarısından fazlasını ellerinde toplayan (ailelerin 1/5 kadarı ve nüfusun 3/10'unu oluşturan) hali-vakti yerinde köylüler vardır, aile başına düşen ekin alanı, bu grubun yaptığı çiftçiliğin "ticarî" niteliğini açıkça göstermektedir. Çeşitli gruplardaki bu ticarî tarımın derecesini tam olarak hesaplayabilmek için, Bay Postnikov aşağıdaki yöntemi kullanıyor. Çiftlikteki toplam ekili alandan şu aşağıdakileri ayırıyor: (ailenin ve çiftlik emekçilerinin besinini karşılayan) besin alanı, (hayvanlara yem sağlayan) yem alanı ve çiftlik-hizmetleri alanı, tohumluk için ayrılan toprak parçası, binaların vb. bulunduğu toprak ve böylece ürünü satışa ayrılan pazar ya da ticarî alan bulunmuş oluyor. 5-10 desiyatin arası ekili alana sahip grupta, ekili alanın ancak %11,8'i pazar için ürün vermektedir, ekili alan (gruptan gruba) arttıkça bu yüzde de şöyle büyür: %36,5—%52—%61. Dolayısıyla, hali-vakti yerinde köylüler (iki üst grup), ticarî tarımla uğraşmaktadırlar ve yılda 574 ruble ile 1.500 ruble arasında oynayan bir gayrisafî nakit gelir sağlamaktadırlar. O zaman, bu ticarî ekim, kapitalist çiftçilik haline gelir, çünkü hali-vakti yerinde köylüler tarafından ekilen alanlar, aile emeği normunu (yani, bir ailenin kendi

[1] Aşağıdaki veriler esas olarak Taurida eyaletinin kuzeyinde, içerde bulunan üç uyezde, yani Berdyansk, Melitopal ve Dinyeper'e, ya da yalnızca sonuncusuna aittir.

[TABLO 1]

Köylü Grupları	Dinyeper Uyezdi (Aile Başına)			Üç Uyezd				
	Toplam Ailelerin Yüzdesi	Kadın-Erkek kişiler	Çalışan Erkekler	Toplam Ailelerin Yüzdesi	Aile Başına Ortalama Ekili Alan (Desiyatin* Olarak)	Toplam Ekili Alan (Desiyatin Olarak)	Toplam Ekili Alan (Toplama göre % olarak)	Toplam Ailelerin Yüzdesi
I. Hiç toprak ekmeyen	9,0	4,6	1,0	7,5	—	—	—	
II. 5 desiyatine kadar eken	11,0	4,9	1,1	11,7	3,5	34.070	2,4	40,2
III. 5-10 desiyatin eken	20,0	5,4	1,2	21,0	8,0	140.426	9,7	12,1
IV. 10-25 desiyatin eken	41,8	6,3	1,4	39,2	16,4	540.093	37,6	37,6 39,2
V. 25-50 desiyatin eken	15,1	8,2	1,9	16,9	34,5	494.095	34,3	
VI. 50 desiyatinden fazla eken	3,1	10,1	2,3	3,7	75,0	230.583	16,0	50,3 20,6
Toplam	*100*	*6,2*	*1,4*	*100*	*17,1*	*1.439.267*	*100*	

* Desiyatin = 2,70 *acre* = 1,0908 hektar. —ç.

emeğiyle ekebileceği toprak miktarını) aşar ve onları *işçi kiralama yoluna başvurma* zorunda bırakır: Taurida eyaletinin üç kuzey uyezdinde yazarın tahminlerine göre, hali-vakti yerinde köylüler 14.000'den fazla tarımsal işçi kiralamışlardır. Yoksul köylüler ise, bunun tersine, "işçilerin kaynağıdır" (5.000'in üstünde), yani işgüçlerini satma yoluna başvururlar, çünkü, örneğin 5-10 desiyatinlik grupta, toprağın ekiminden gelen gelir, aile başına, nakit olarak, sadece 30 ruble kadardır.[2] Dolayısıyla, burada kapitalist üretim teorisinin konusu olan bir içpazarın yaratılma sürecinin ta kendisini görmekteyiz — "içpazar", bir yandan ticarî, girişimci çiftçilik ürününün bir meta haline dönüşmesinin, bir yandan da kötü durumdaki köylülerce satılan işgücünün bir meta haline dönüşmesinin bir sonucu olarak büyür.

Bu olguyu daha yakından tanıyabilmek için, ayrı ayrı her köylü grubunun durumunu inceleyelim. En üst grupla işe başlayalım. Bu grubun sahip olduğu ve kullandığı toprak miktarına ilişkin veriler şunlardır [Tablo 2]:

[TABLO 2]

Aile Grupları	Taurida Eyaleti Dinyeper Uyezdi Aile Başına Ekili Toprak (Desiyatin)			
	Verilmiş Toprak	Satın Alınan	Kirayla Tutulan	Toplam
I. Hiç toprak ekmeyen	6,4	0,9	0,1	7,4
II. 5 desiyatine kadar eken	5,5	0,04	0,6	6,1
III. 5-10 desiyatin eken	8,7	0,05	1,6	10,3
IV. 10 25 desiyatin eken	12,5	0,6	5,8	18,9
V. 25-50 desiyatin eken	16,6	2,3	17,4	36,3
VI. 50 desiyatinden fazla eken	17,4	30,0	44,0	91,4
Ortalama	*11,2*	*1,7*	*7,0*	*19,9*

Şu halde, görüyoruz ki, hali-vakti yerinde olan köylüler, verilmiş-toprak bakımından en iyi durumda oldukları halde,[43] satın alınan ve kirayla tutulan toprakların büyük bir kısmını ellerinde

[2] Bay Postnikov'un doğru olarak saptadığı gibi, topraktan elde edilen parasal gelirin büyüklüğüne göre, gruplar arasındaki farklar çok daha büyüktür, çünkü hesaplamalarda: 1° eşit ürün ve 2° satılan tahıl için eşit fiyat varsayılmaktadır; oysa gerçekte, hali-vakti yerinde köylüler, daha iyi ürün alırlar ve tahıllarını daha elverişli durumda satarlar.

toplamakta ve küçük toprak sahipleri ve kapitalist çiftçiler haline gelmektedirler.[3] 17-44 desiyatinlik toprağın kirayla tutulması için yerel fiyatlarla, yılda 70-160 ruble civarında bir harcama gerekmektedir. Açıktır ki, burada, ticarî bir işlem sözkonusudur: toprak, bir meta, "bir para-yapma makinesi" haline gelmektedir.

Çiftçilik hayvanları ve aletlerle ilgili verileri inceleyelim [Tablo 3]:

[TABLO 3]

Aile Grupları	Taurida Eyaletinin Üç Uyezdi İçin Aile Başına Hayvanlar			Dinyeper Uyezdi Aile Başına		
	Çeki Hayvanları	Diğerleri	Toplam	Hiç Çeki Hayvanı Olmayan Aileler %	Taşıma Araçları*	Çift Sürme Aletleri**
I. Hiç toprak ekmeyen	0,3	0,8	1,1	80,5	—	—
II. 5 desiyatine kadar eken	1,0	1,4	2,4	48,3	—	—
III. 5-10 desiyatin eken	1,9	2,3	4,2	12,5	0,8	0,5
IV. 10-25 desiyatin eken	3,2	4,1	7,3	1,4	1,0	1,0
V. 25-50 desiyatin eken	5,8	8,1	13,9	0,1	1,7	1,5
VI. 50 desiyatinden fazla eken	10,5	19,5	30,0	0,03	2,7	2,4
Ortalama	*3,1*	*4,5*	*7,6*	*15,0*		

* Taşıma araçları: arabalar, kapalı ve açık vagonlar, vb..
** Çift sürme aletleri: sabanlar, pulluk vb..

O halde, hali-vakti yerinde olan köylülük, sahip olunan alet bakımından, yoksul ve hatta orta köylülükten çok daha iyi bir du-

[3] Belirtmek gerekir ki, hiç toprak ekmeyenlerin elindeki satın alınmış toprağın nispeten fazla miktarda oluşu, bu gruba dükkâncıların, sınaî kuruluş sahiplerinin vb. de dahil oluşundandır. Bu tip "köylülerin" gerçek çiftçilerle karıştırılması, Zemstvo istatistiklerinde ortak bir kusurdur. Bu kusura daha ilerde gene değineceğiz.

rumdadır. "Köylülük"ten sözederken insanların öne sürmekten pek hoşlandıkları "ortalama" rakamların, nasıl tümüyle uydurmaca olduğunu anlamak için bu tabloya bir gözatmak yeter. Köylü burjuvazinin ticarî tarımının yanısıra, burada, ticarî hayvancılık, yani kaba-yünlü koyun yetiştiriciliği görülür. Aletlere gelince, Zemstvo istatistik sonuçlarından[4] aldığımız, ileri tipte aletlere ilişkin ek rakamlar vereceğiz. Toplam harman ve orak makinelerinden (3.061), 2.841'i, ya da %92,8'i (toplam ailelerin 1/5'ini teşkil eden) köylü burjuvaziye aittir.

Hali-vakti yerinde köylülüğün, ortalamanın çok üstünde bir *çiftçilik tekniği* (daha büyük ölçüde çiftlik, aletlerin çok daha fazla oluşu, malî kaynakların bulunması vb.) kullanmaları, çok doğal bir şeydir; yani, hali-vakti yerinde köylüler "ekimlerini daha hızlı yaparlar, elverişli havadan daha iyi yararlanırlar, tohumu daha nemli toprağa ekerler", ve harmanlarını uygun zamanda kaldırırlar; buğdaylarını da tarladan kaldırılınca hemen döverler vb.. Ayrıca, çiftliğin büyüklüğü arttıkça, tarımsal ürünün üretimi için yapılan (ürünün birimi başına) harcamanın azalması da doğaldır. Bay Postnikov, aşağıdaki hesap sistemini kullanarak, bu önermeyi özellikle ayrıntılı olarak tanıtlar: köylülüğün çeşitli gruplarında, 100 desiyatinlik ekili alan başına düşen çalışan insan sayısını (kiralanan emekçiler dahil), çeki hayvanlarının, aletlerin vb. sayısını hesaplar. Çiftliğin büyüklüğü arttıkça, bu sayıların azaldığı tanıtlanmıştır. Örneğin, 5 desiyatinin altında ekenler, her yüz desiyatinlik verilmiş toprak başına, 28 çalışan kişi, 28 çeki hayvanı, 4,7 saban ve pulluk, ve 10 araba sahibi iken, 50 desiyatin üstünde ekenler 7 çalışan insana, 14 çeki hayvanına, 3,8 saban ve pulluğa ve 4,3 arabaya sahiptir. (Bütün gruplara ait daha ayrıntılı verileri atlarken, ayrıntılarla da ilgilenenlere Bay Postnikov'un kitabını salık veririz.) Yazarın ulaştığı genel sonuç şudur: "Çiftliğin büyüklüğü ve köylünün ektiği alan arttıkça, insan ve hayvanlara ait, işgücünün bakımı, geçimi için yapılan harcamalar, tarımdaki bu baş harcama unsuru, giderek azalır, ve geniş alanları eken gruplar arasındaki bu harcamalar, küçük ekili alanlara sahip gruplar arasındaki ekili desiyatin başına harcamalara kıyasla, hemen hemen yarı yarıya düşer." (*op. cit.*, s. 117.) Bay Postnikov, büyük köylü çiftliklerinin daha büyük üretkenliği ve dolayısıyla,

[4] *Melitopol Uyezdine Ait İstatistikî Sonuçlar*, Simferopol 1885, (*Taurida Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*. c. *I*),[4a] — *Dinyaper Uyezdine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. II, Simferopol 1886.

daha çok istikrarlı oluşları yasasına, çok haklı olarak büyük önem vermekte, yalnızca Novorosya'ya değil, ayrıca Rusya'nın merkezî eyaletlerine ait çok ayrıntılı verilerle bunu tanıtlamaktadır.[5] Meta üretimi, tahıl ekimine ne kadar çok girerse ve dolayısıyla, tarımcılar arasındaki rekabet, toprak ve iktisadî bağımsızlık mücadelesi ne kadar keskinleşirse, bu yasa o kadar güçlü bir biçimde ortaya çıkar; orta ve yoksul köylülerin, köylü burjuvazi tarafından sürülüp atılmasına yol açan bir yasadır bu. Ancak, şunu da belirtmek gerekir ki, tarımdaki teknik ilerleme, tarım sistemine ve tarla ekimi sistemine bağlı olarak, farklı biçimlerde ortaya çıkar. Bu ilerleme tahıl yetiştirmede ve ekstansif ekimde, ekili alanın salt genişlemesinde ve ekili alan birimi başına düşen işçi, hayvan vb. sayısının azalmasında ifadesini bulurken, hayvan yetiştiriciliği veya sınaî ürün çiftçiliğinde, aynı ilerleme, ekstansif tarımın benimsenmesiyle, örneğin, birim ekili alan başına daha fazla işçi gerektiren kök bitkilerinin ekiminde, ya da süt veren hayvan yetiştirmede, yem bitkilerinin ekiminde vb., vb. ifadesini bulur.

Köylülüğün üst grubunun tanımı yapılırken, büyük ölçüde ücretli emek kullandıkları da belirtilmelidir. Taurida eyaletinin üç uyezdine ait veriler şöyledir [Tablo 4]:

[TABLO 4]

Aile Grupları	İşçi Çalıştıran Çiftlikler (%)	Her Gruba Ait Ekili Alan Oranı (%)	
I. Hiç toprak ekmeyen	3,8	—	
II. 5 desiyatine kadar eken	2,5	2	
III. 5-10 desiyatin eken	2,6	10	
IV. 10-25 desiyatin eken	8,7	38	
V. 25-50 desiyatin eken	34,7	34	50
VI. 50 desiyatinden fazla eken	64,1	16	
Toplam	*12,9*	*100*	

[5] "Zemstvo istatistikleri itiraz kabul etmez bir biçimde tanıtlamaktadır ki, köylü çiftçiliğin çapı büyüdükçe, belirli bir ekim alanında kullanılan alet, işçi ve çeki hayvanı sayısı azalır." (*op. cit.*, s. 162.)

Bu yasanın Bay V. V.'nin iddialarında nasıl yansıdığına işaret etmek ilginç olacaktır. Bay V. V. yukarda değinilen makalede (*Vestnik Yevropi*, 1884, n° 7) şu karşılaştırmayı yapıyor: Merkezî kara-toprak kuşağında, her köylü atı başına, işlenebilir 5—7—8 desiyatin vardır, oysa "üç yıllık münavebe ku-

Bay V. V., yukarda değinilen makalede, bu sorunla ilgili olarak şöyle düşünüyor: Toplam köylü çiftliği sayısının bir yüzdesi olarak işçi çalıştıran çiftlikleri ele alıyor ve şu sonuca varıyor: "toprağın ekimi için, emek kiralama yoluna başvuran köylülerin sayısı, toplam insan yığınına oranla, oldukça önemsizdir: köylü kapitalizmini temsil eden şey, 100 köylü çiftçisinden, topu topu 2, 3 en fazla 5 çiftçidir. ... Bu" (Rusya'daki, emekçi çalıştıran köylü tarımı) "çağdaş iktisadî yaşama sıkı sıkıya kök salmış bir sistem değil, 100, 200 yıl önce de olduğu gibi, raslansal bir şeydir." (*Vestnik Yevropi*, 1884, n° 7, s. 332.) İşçi çalıştıran çiftlik sayısını toplam "köylü" çiftlikleri sayısıyla karşılaştırmak, bu sonuncu rakam çiftlik emekçilerine ait toprak parçalarını da kapsadığına göre, ne anlam ifade eder? Neden olmasın, bu yöntemle, Rus sanayiindeki kapitalizmi de başımızdan atabiliriz: Rusya'daki sanayilerle uğraşan toplam aile sayısının bir yüzdesi olarak, ücretli işçi çalıştıran sanayilerle uğraşan aileleri (yani büyük ve küçük fabrikatörleri) ele alırsak, sonuç, "insanların çoğunluğunun", "oldukça önemsiz" bir yüzdesi olacaktır. Emekçi çalıştıran çiftlik sayısıyla, gerçekten bağımsız olan, yani yalnızca tarıma dayanarak yaşayan ve işgüçlerini satma yoluna başvurmayanlara ait olan çiftlik sayısını karşılaştırmak çok daha doğru olur. Üstelik, Bay V. V., ufak bir noktayı, yani emekçi çalıştıran köylü çiftliklerinin en büyük çiftlikler arasında olduğunu gözden kaçırıyor: "Genel olarak ve ortalama üzerinden" hesaplandığında, "önemsiz" olan emekçi çalıştıran çiftlikler yüzdesinin, toplam üretimin yarısından fazlasını üstlenen ve satış için büyük miktarlarda tahıl üreten, hali-vakti yerinde köylülük arasında çok büyük yer kapladığı (%34-64) görülür. Bu yüzden, emekçi çalıştırmaya dayanan çiftçiliğin "raslantı eseri" doğduğu, 100-200 yıl önce de olmuş bir şey olduğu yolundaki düşüncenin ne kadar saçma olduğu anlaşılabilir. Üçüncü olarak, eğer ekimin gerçek özel niteliklerine önem verilmezse, "köylü kapitalizmi"nin göstergesi olarak yalnızca çiftlik emekçileri, ya-

rallarına göre" 7—10 desiyatin olması gerekmektedir (Batalin'in *Takvim*'i). "Dolayısıyla, Rusya'nın bu bölgesindeki nüfusun bir kısmında at sahipliğinin azalmasına, bir dereceye kadar, çeki hayvanları sayısıyla ekilecek alan arasındaki normal oranın yeniden kurulması gözü ile bakılabilir" (adı geçen makale, s. 346). Böylece köylülüğün yıkımı, tarımdaki ilerlemeye yol açar. Eğer Bay V. V., bu sürecin yalnızca tarımsal değil de toplumsal ve ekonomik yönlerine de dikkat etmiş olsaydı, görecekti ki, bu, kapitalist tarımın ilerlemesidir. Çünkü çeki hayvanlarıyla ekilebilir toprak arasındaki "normal oranın yeniden kurulması", ya kendi aletlerini edinen toprak beylerince, ya da büyük köylü tahıl yetiştiricilerince, yani köylü burjuvazi tarafından sağlanır.

ni düzenli işçiler alınabilir ve gündelikçiler ihmal edilebilir. Herkes tarafından bilinmektedir ki, gündelikçi kiralanması tarımda özellikle önemli bir rol oynar.[6]

En alt grubu ele alalım. Bu grup, hiç toprak ekmeyen ya da pek az eken köylülerden oluşur; bunlar "iktisadî durumları bakımından birbirlerinden pek farklı değillerdir ... her iki grup da, kendi köylülerine çiftlik emekçileri olarak hizmet ederler, ya da dışarda, esas olarak, tarımsal işlerde çalışırlar" (s. 134, *op. cit.*), yani kır proletaryasına dahildirler. Örneğin Dinyeper uyezdinde, en alt grup, ailelerin %40'ını ve hiç çift sürme aletine sahip olmayanlar ise toplam ailelerin %39'unu oluştururlar. Kır proletaryası, işgücünü satmanın yanısıra, verilmiş-toprak parçalarını kiraya vererek de bir gelir elde eder [Tablo 5]:

[TABLO 5]

Aile Grupları	Dinyeper Uyezdi	
	Verilmiş-Topraklarını Kiraya Veren Aileler (%)	Kiraya Verilen Verilmiş-Topraklar (%)
I. Hiç toprak ekmeyen	80	97,1
II. 5 desiyatine kadar eken	30	38.4
III. 5-10 desiyatin eken	23	17,2
IV. 10-25 desiyatin eken	16	8.1
V. 25-50 desiyatin eken	7	2,9
VI. 50 desiyatinden fazla eken	7	13,8
Uyezd için	*25,7*	*14,9*

Taurida eyaletinin üç uyezdinde, (1884-86'da) kiraya verilen topraklar, toplam ekilebilir köylü topraklarının %25'ine ulaşmaktadır. buna, köylülere değil de, orta-sınıf entelektüellerine kiraya verilen toprak dahil değildir. Toplam olarak, bu üç uyezddeki nüfu-

[6] İngiltere, klasik tarım kapitalizmi ülkesidir. Ve bu ülkede, çiftçilerin %40,8'i hiç emek kiralamaz: %68,1'i 2'den fazla işçi çalıştırmaz; %82'si 4'ten fazla işçi çalıştırmaz (Yanson, *Karşılaştırmalı İstatistikler*, c. II, s. 22-23; Kablukov, *Tarımdaki İşçiler*, s. 16'dan aktarılmıştır). Ama, insan, kendilerini günlüğüne kiralayan, göçmen ya da yerli (yani, kendi köylerinde "iş" bulan) tarım proleterleri yığınının varlığını unutursa, doğrusu ne de mükemmel bir iktisatçı olur hani.

sun 1/3'ü toprak kiraya verir, kır proletaryasının verilmiş-toprakları, esas olarak, köylü burjuvazi tarafından kirayla tutulmaktadır. Bu konuya ilişkin veriler şöyledir [Tablo 6]:

[TABLO 6]

[Gruplar]	Taurida Eyaletinin Üç Uyezdinde Komşulardan Kirayla Tutulmuş Verilmiş-Topraklar	
	Desiyatin	% olarak
Aile başına 10 desiyatine kadar eken köylüler tarafından	16.594	6
Aile başına 10-15 desiyatin ekenler tarafından	89.526	35
Aile başına 25 ve daha fazla desiyatin ekenler tarafından	150.596	59
Toplam	*256.716*	*100*

"Verilmiş-topraklar, Güney Rusya köylüleri arasında, şimdi yaygın bir spekülasyon konusudur. Toprak, senetle para verme işlerinde, teminat olarak kullanılır. ... Toprak, bir ya da iki yıl için ve daha uzun dönemler için — 8, 9 veya 11 yıllığına kiraya verilir veya satılır." (s. 139, *op. cit.*) Böylece, köylü burjuvazi, aynı zamanda, tüccar ve tefeci sermayesinin de temsilcisidir.[7] Burada, "kulak" ve "tefeci" ile "girişimci mujik" arasında hiç bir ortak nokta olmadığı yolundaki narodnik önyargının çarpıcı bir biçimde çürütüldüğünü görüyoruz. Tersine, hem tüccar sermayesinin (toprak teminatı karşılığında ödünç para verme, çeşitli ürünlerin satın alınması vb.), hem de sınaî sermayenin (ücretli işçiler vasıtasıyla ticarî tarım, vb.) ipleri, köylü burjuvazinin elinde birleşir. Bu sermaye biçimlerinden hangisinin öteki aleyhine gelişeceği, çevre koşullarına, Asyatik yaşam biçiminin ortadan kaldırılması ve kırsal bölgelerimizde kültürün yayılması derecesine bağlıdır.

Son olarak, (aile başına 10-25 desiyatin, ortalama olarak da 16,4 desiyatin eken) orta grubun durumunu inceleyelim. Bu gru-

[7] Ve kendisi de, "zengin köylülere", "büyük yardımda" bulunan, "çok sayıdaki" köy bankalarına ve tasarruf ve borç sandıklarına başvurur. "İktisaden zayıf köylüler kefil bulamazlar ve ödünç para alamazlar." (s. 368, *op. cit.*.)

bun geçici bir durumu vardır: Tarımdan aldığı gelir (191 ruble), ortalama bir Taurida'lının bir yılda harcadığı miktardan (200-250 ruble) biraz azdır. Burada, aile başına 3,2 çeki hayvanı düşer, oysa tam bir takım için 4 hayvan gerekir. Bu nedenle orta köylüye ait çiftliğin durumu istikrarlı değildir ve toprağını işlemek için "birlikte işe koşmaya" başvurmak zorundadır.[8][45]

Toprağın "birlikte işe koşma" temeli üzerinde ekimi, tabiî ki daha az üretkendir (bir yerden bir yere gitmek için zaman kaybı, atların yetmemesi vb.) öyle ki, örneğin bir köyde, Bay Postnikov'a şunu söylemişlerdir: "birlikte işe koşulan hayvanlar, günde bir desiyatinden fazla yer süremiyor, bu da normal hızın yarısıdır."[9] Eğer, orta gruptaki ailelerin 1/5'inin hiç çift sürme aletine sahip olmadığını (Bay Postnikov'un hesaplamalarına göre), bu grubun işçi kiralamaktan çok, işçi sağladığını da buna eklersek, bu grubun istikrarsız niteliği ve köylü burjuvazi ile kır proletaryası arasındaki geçici durumu açıklığa kavuşmuş olur. Orta grubun sürülüp atılması hakkında biraz daha ayrıntılı veri aktaracağız (bkz: Tablo [7]).

Demek ki, alt grubun üst grupça sürülüp atılması burada da görülmekle birlikte, verilmiş toprakların dağılımı en "eşit" biçimde yapılmıştır. Ama, *zorunlu olarak elde tutulan* topraktan, *özgür*, yani satın alınan, ya da kirayla tutulan toprağa geçer geçmez, durum, temelden değişir. Bu tip toprağın bir elde toplanması çok büyük ölçülere varmıştır ve bunun sonucu olarak, köylülerin kullandığı toplam toprağın dağılımı, verilmiş toprağın dağılımından tamamen farklıdır: orta grup, ikinci plana itilir (verilmiş-toprağın %46'sı — kullanılan toprağın %41'i), hali-vakti yerinde grup, elindeki toprakları büyük ölçüde genişletir (verilmiş-toprağın %28'i — kullanılan toprağın %46'sı), yoksul grup ise çiftçi safla-

[8] Melitopol uyezdinde, bu gruptaki 13.789 aileden, ancak 4.218'i topraklarını kendi hayvanlarıyla işlerler; 9.201'i "birlikte işe koşma" yoluna başvururlar. Dinyeper uyezdinde, 8.234 aileden, 4.029'u toprağı kendi hayvanlarıyla işlerler, 3.835'i "birlikte işe koşma" yoluna başvururlar. Bkz: Melitopol uyezdine ait Zemstvo istatistiki sonuçları (s. B. 195) ve Dinyeper uyezdine ait sonuçlar (s. B. 123).

[9] Yukarda değinilen makalede, Bay V. V., birlikte işe koşmanın, "işbirliği ilkesi" olduğunu uzun uzun anlatır. Köylülüğün, kesinlikle birbirinden ayrı gruplara bölündüğü, "birlikte işe koşmanın", köylü burjuvazi tarafından tarımdan sürülmekte olan yıkım halindeki çiftliklerin işbirliği olduğu gerçeğini örtbas edip, sonra da "genel olarak" "işbirliği ilkesi" hakkında konuşmak pek kolaydır doğrusu — bu işbirliği de, kır proletaryası ile kır burjuvazisi arasındaki işbirliği olsa gerek!

[TABLO 7]

TAURİDA EYALETİ DİNYEPER UYEZDİ[14]

Aile Grupları	Toplam Yüzdesi		Verilmiş Toprak		Satın Alman Toprak		Kirayla Tutulan Toprak		Kiraya Verilen Toprak		Grupların Yararlandığı Toplam Toprak		Ekili Alan	
	Aileler	Erkek-Kadın Kişiler	Des.	%	Des.	%	Des.	%	Des.	%	Des.	%	Des.	%
Yoksul . . .	39,9	32,6	56.445	25,5	2.003	6	7.839	6	21.551	65,5	44.736	12,4	38.439	11
Orta . . .	41,7	42,2	102.794	46,5	5.376	16	48.398	35	8.311	25,3	148.257	41,2	137.344	43
Hali-vakti yerinde . . .	18,4	25,2	61.844	28,0	26.531	78	81.646	59	3.039	9,2	166.982	46,4	150.614	46
Uyezd için toplam . .	*100*	*100*	*221.083*	*100*	*33.910*	*100*	*137.883*	*100*	*32.901*	*100*	*359.975*	*100*	*326.397*	*100*

rından atılır (verilmiş-toprağın %25'i — kullanılan toprağın %12'si).

Tablo, tekrar karşılaşacağımız ilginç bir olguyu, yani köylü tarımında, verilmiş-toprağın rolünün azaldığını sergilemektedir. Bu durum, en alt grupta, toprağın kiraya verilmesi yüzündendir, üst grupta ise, toplam çiftçilik alanınında satın alınan ve kirayla tutulan toprağın büyük ölçüde egemen olmasındandır. Reform-öncesi düzenin kalıntıları (köylülerin toprağa bağlanması ve eşit, vergisi belirlenmiş toprak tasarrufu), tarıma kapitalizmin girmesiyle kesin olarak yıkılmıştır.

Özellikle toprağın kirayla tutulmasına gelince, verilen rakamlar, narodnik iktisatçıların bu konudaki iddialarında çok sık raslanan bir hatayı açıklığa kavuşturmamızı mümkün kılıyor. Bay V. V.'nin ileri sürdüğü iddiaları ele alalım. Bay V. V., yukarda değinilen makalede, açıkça, toprağın kirayla tutulmasıyla köylülüğün dağılması arasındaki ilişki sorununu ileri sürüyor. "Toprağın kirayla tutulması, köylü çiftliklerinin, büyük ve küçük olarak farklılaşmasını ve ortalama, tipik grubun yıkılmasını kolaylaştırır mı?" (*Vestnik Yevropi, loc, cit.*, s. 339-340.) Bay V. V., bu soruyu olumsuz olarak yanıtlıyor. İddiaları ise şunlar: (1) "Kirayla toprak tutma yoluna başvuran çiftçilerin yüzdesinin büyüklüğü." Örnekler: farklı eyaletlerin farklı uyezdlerinde, sırasıyla %38-68; %40-70; %30-66; %50-60. (2) Aile başına düşen kirayla tutulmuş toprak parçalarının küçük ölçüde oluşu: Tambov istatistik sonuçlarına göre 3-5 desiyatin. (3) Verilmiş-toprakları küçük olan köylüler, büyük olanlardan daha çok kirayla toprak tutarlar.

Okurun, bu tip iddiaların doğruluğu bir yana, yerinde olup olmadığını değerlendirebilmesi için, Dinyeper uyezdine ait şu rakamları aktarıyoruz.[11] [Tablo 8.]

Şu soru ortaya çıkıyor: burada "ortalama" rakamların ne önemi olabilir? Kirayla toprak tutanların "çok" olması gerçeği —%56— kirayla tutulan toprakların zenginlerin elinde toplanması olgusunu gerçekten ortadan kaldırır mı? Açıkça çok mecbur kaldığı için ve yıkım demek olan koşullarda, 2 desiyatini fahiş bir fiyata (15 ruble) alan köylüyle, desiyatin başına 3,55 rublelik son derece düşük bir fiyata "toptan" toprak "satın alarak", kendi ye-

[10] Zemstvo İstatistik Sonuçları'ndan alınan veriler. Bu veriler, volostlara dahil olmayan yerleşme bölgeleri de dahil olmak üzere bütün uyezdi kapsarlar.[46] "Grubun yararlandığı toplam toprak" sütunundaki rakamlar, verilmiş, kirayla tutulan ve satın alınan toprakların toplamından, kiraya verilen toprağın çıkarılmasıyla, tarafımdan hesaplanmıştır.

[11] Melitopol ve Berdyansk uyezdlerine ilişkin veriler de bunlar gibidir.

[TABLO 8]

[Gruplar]	Kirayla Toprak Tutan Aileler (%)	Kirayla Toprak Tutan Aile Başına Ekilebilir Toprak (desiyatin)	Bir Desiyatin Toprağın Fiyatı (ruble)
5 desiyatine kadar eken	25	2,4	15,25
5-10 desiyatin eken	42	3,9	12,00
10-25 desyatin eken	69	8,5	4,75
25-50 desiyatin eken	88	20.0	3,75
50 desiyatinden fazla eken	91	48,6	3,55
Uyezd için	*56,2*	*12,4*	*4,23*

terli toprağından başka 48 desiyatin edinen köylüyü aynı kaba koyarak, kirayla tutulan "ortalama" toprak alanını hesaplamak [kirayla toprak tutan ev başına 12 des.. Çoğu kez, alınan ortalama, kirayla toprak tutan ev başına bile değil, mevcut ev başınadır. Örneğin, Bay Karişev, "Verilmemiş-Topraklar Dışı Toprakların Köylülerce Kirayla Tutulması" (Dorpat, 1892; *Zemstvo İstatistikî Araştırma Sonuçları*, c. II.) adlı çalışmasında böyle yapmaktadır] gülünç değil midir? Üçüncü iddia da, ötekiler kadar boştur: Bay V. V., "köylü topluluklarının tümüne" ilişkin rakamların (köylüleri, verilmiş-topraklara göre sınıflandırmakta) "topluluğun içinde geçenlerin doğru bir görünümünü vermediğini" kabul etmekle, bu iddiasını bizzat çürütmüş oluyor. (s. 342, *op. cit.*)[12]

[12] Bay Postnikov, Zemstvo istatistikleri tarafından yapılan buna benzer ilginç bir hatadan sözeder. Hali-vakti yerinde köylülerce yapılan ticarî çiftçiliğe ve bunların toprak talebine değinerek, şöyle diyor. "Zemstvo istatistikçileri, köylü yaşamındaki bu tip görünümleri, herhalde yerinde saymadıkları için, bunların önemini azaltmaya" ve kirayla toprak tutmanın zengin köylülerin rekabeti ile değil de, köylülerin toprağa olan ihtiyacı tarafından belirlendiğini tanıtlamaya çalışırlar. *Taurida Eyaleti Elkitabı*'nı (1889) derleyen Bay Werner, bunu tanıtlamak için, 1 ya da 2 kişinin çalıştığı ve 2 ya da 3 çeki hayvanı bulunan köylü gruplarını alarak, bütün Taurida eyaletindeki köylüleri, *verilmiş-toprak büyüklüğüne göre* sınıflandırdı. Bu grubun sınırları içinde, verilmiş-toprağın büyüklüğü arttıkça, kirayla toprak tutan aile sayısının ve miktarının azaldığı ortaya çıktı. Açıktır ki, yalnızca eşit sayıda çeki hayvanına sahip köylüler ele alındığından ve iki uçta bulunan gruplar dışarda bırakıldığından böyle bir hesap yöntemi, hiç bir şey tanıtlamaz. Çok doğaldır ki, çeki hayvanlarının sayısı eşit olduğu zaman, ekili toprak miktarı da eşit olmalıdır, ve dolayısıyla, verilmiş toprak parçası ne kadar küçükse, kirayla tutulan toprak

Kirayla tutulan toprakların, köylü burjuvazinin elinde toplanmasının bireysel kiralamaya özgü olduğunu ve köy topluluğunca yapılan kiralamalar için geçerli olmadığını düşünmek büyük bir hata olur. Böyle bir şey sözkonusu olamaz. Kirayla tutulan topraklar, her zaman, "para kimin elindeyse ona göre" dağılmıştır ve köylü grupları arasındaki ilişki, toprak topluluk tarafından kirayla tutulduğu zaman da, hiç bir şekilde değişmez. Bu yüzden, Bay Karişev'in, örneğin, toplulukça kiralama ile bireysel kiralama arasındaki ilişkinin, "komünal ve bireysel, iki ilke [!?] arasındaki çatışmayı" ifade ettiği (s. 159, *loc. cit*), toplulukça kiralamanın, "emek ilkesine ve kirayla tutulan toprağın topluluk üyeleri arasında eşit dağılımı ilkesine göre olduğu" (*ibid.*, 230) iddiası, tümüyle narodnik önyargılar âlemine aittir. Bay Karişev, "Zemstvo istatistikî araştırma sonuçlarını" özetleme görevini üstlenmesine karşın, kirayla tutulan toprakların küçük hali-vakti yerinde köylü gruplarının elinde toplanmasına ilişkin bütün bu bol Zemstvo istatistikî malzemesinden titizlikle kaçınmıştır. Bir örnek aktaralım. Taurida eyaletinin, adı geçen üç uyezdinde, köylü *topluluklarınca* kirayla tutulan devlet toprakları, gruplar arasında aşağıdaki şekilde dağılmıştır [Tablo 9]:

[TABLO 9]

[Gruplar]	Kirayla Toprak Tutan Aile Sayısı	Desiyatin Miktarı	Toplam Üzerinden %		Kirayla Toprak Tutan Aile Başına Düşen Desiyatin
5 desiyatine kadar eken	83	511	1	4	6,1
5-10 desiyatin eken	444	1.427	3		3,2
10-25 desiyatin eken	1.732	8.711	20		5,0
25-50 desiyatin eken	1.245	13.375	30	76	10,7
50 desiyatinden fazla eken	632	20.233	46		32,1
Toplam	*4.136*	*44.307*	*100*		*10,7*

"Emek ilkesinin" ve "eşit dağılım ilkesinin" küçük bir kanıtı! İşte Güney Rusya'daki köylü tarımına ilişkin Zemstvo istatis-

miktarı da o kadar büyüktür. Sorun, *eşit olmayan* sayıda çeki hayvanına, alete vb. sahip olan aileler arasında. kirayla tutulan toprakların nasıl dağıldığıdır.

tikî verileri bunlardır. Bu veriler, köylülüğün tam farklılaşmasını, kıra köylü burjuvazinin tümüyle egemen olmasını, hiç kuşkuya yer bırakmayacak biçimde ortaya koyuyor.[13] Bu yüzden Bay V. V. ve N. —on'un bu verilere karşı tutumu son derece ilginçtir, önceleri bu her iki yazarın da köylülüğün farklılaşması sorununun ortaya atılmasının gereğini kabul etmiş olmaları, durumu daha da ilginç yapıyor. (Bay V. V., yukarda değinilen 1884 yılına ait makalede ve Bay N. —on, 1880'de *Slovo*'da ["Söz"]. Bay N. —on, burada, köy topluluğunun içindeki "girişimci olmayan" mujikler toprağı ihmal ederlerken, "girişimci" olanların en iyi toprakları kendilerine ayırdıkları yolundaki ilginç olguya değiniyor; karş: *Denemeler*, s. 71.) Belirtmek gerekir ki, Bay Postnikov'un çalışması ikili bir nitelik taşıyor: yazar, bir yandan, son derece değerli Zemstvo istatistiklerini ustaca topluyor ve dikkatle inceliyor, bunu yaparken de, "köy topluluğunu, kentli aydınlarımızın hâlâ sandıkları gibi, türdeş bir bütün olarak görme eğiliminden" kaçınmayı başarıyor (s. 351, *op. cit.*). Öte yandan da, yazar, teorinin kılavuzluğunda ilerlemediğinden incelediği verileri değerlendirmeyi hiç başaramıyor ve bu verilere son derece dar bir açıdan, "alınacak tedbirler" açısından bakarak, "tarımsal-elsanatı fabrikası topluluğu" hakkında, "sınırlama", "yasaklama", "gözleme" vb., vb. gerektiği hakkında tasarılar kurmaya başlıyor. Bunun üzerine, bizim narodnikler de Bay Postnikov'un yapıtının birinci, olumlu kısmını ihmal ederek, dikkatlerini ikinci kısma toplamak için ellerinden geleni yapmışlardır. Hem Bay V. V., hem de Bay N. —on, Bay Postnikov'un hiç ciddî olmayan "tasarılarını" çürütmek için, pek ciddî bir havayla işe başlamışlar (Bay V. V., *Russkaya Mysıl* ["Rus Düşüncesi"], 1894, n° 2'de; Bay N. —on, *Denemeler*'inde, s. 233, dipnot), onu, Rusya'ya kapitalizmi sokmak şeklindeki kötü niyetinden dolayı suçlamışlar ve bugün, Güney Rusya'nın kırlık bölgelerinde kapitalist ilişkilerin varlığını ortaya koyan verilerden titizlikle kaçınmışlardır.[14]

[13] Genellikle, Novorosya'ya ilişkin verilerin, bu bölgenin özel niteliklerinden dolayı genel sonuçlar çıkarmaya elverişli olmadığı söylenir. Köylülüğün farklılaşmasının, burada, Rusya'nın geri kalan kısımlarından daha belirgin olduğunu yadsımıyoruz, ama aşağıda da görüleceği üzere, Novorosya'nın özel niteliği, hiç de, bazan sanıldığı kadar önemli değildir.

[14] Bay N. —on, Bay Postnikov'un "60 desiyatinlik köylü çiftlikleri tasarılarına" sahip olduğuna değiniyor. Ama, "tarım, kapitalistlerin eline geçtiğine göre", emeğin üretkenliği, "yarın" daha da büyüyebilir ve "60 desiyatinlik çiftlikleri 200 ya da 300 desiyatinlik çiftliklere dönüştürmek zorunlu [!] olur". Görüyorsunuz ya, ne kadar da basit: *mademki*, kırlık bölgelerimizdeki bugünün küçük-burjuvazisi, yarın büyük burjuvazi tarafından tehdit edilecektir, *o halde*,

II. SAMARA EYALETİNE AİT ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİ

Ülkenin güney bölgesinden, doğu bölgesine, Samara eyaletine geçelim. İncelenen en son uyezdi, Novouzensk uyezdini ele alalım: bu uyezde ilişkin istatistikî raporda, köylülerin, iktisadî durumlarına göre en ayrıntılı biçimde sınıflandırıldığını görüyoruz.[15] Köylü gruplarına ilişkin veriler şöyledir (aşağıdaki veriler kadın-erkek nüfusu toplam 164.146 kişi olan verilmiş-toprak sahibi 28.276 aileyi kapsamaktadır, yani, uyezdin yalnızca Rus nüfusu ele alınmış, Almanlar ya da çiftçiler —yani hem topluluk topraklarında hem de topluluk-dışı ayrı çiftliklerde çiftçilik yapan aileler— dahil edilmemiştir, Almanların ve çiftçilerin dahil edilmesi farklılaşma görünümünü büyük ölçüde artıracaktır). [Tablo 10.]

[TABLO 10]

Aile Grupları		Toplam Aileler Yüzdesi		Aile Başına Düşen Ortalama Ekili Alan (Desiyatin)	Toplam Ekili Alan Yüzdesi	
Yoksul	Hiç çeki hayvanı olmayan	20,7	37,1	2,1	2,8	8,0
	1 çeki hayvanı olan	16,4		5,0	5,2	
Orta	2-3 çeki hayvanı olan	26,6	38,2	10,2	17,1	28.6
	4 çeki hayvanı olan	11,6		15,9	11,5	
Zengin	5-10 çeki hayvanı olan	17,1	24,7	24,7	26,9	63.4
	10-20 çeki hayvanı olan	5,8		53,0	19,3	
	20 ve daha fazla çeki hayvanı olan	1,8		149,5	17,2	
	Toplam	*100*		*15,9*	*100*	

Bay N. —on, ne bugünün küçük-burjuvazisini, ne de yarının büyük burjuvazisini tanımamaktadır!

[15] *Samara Eyaletine Ait İstatistiki Sonuçlar*, c. VII, *Novouzensk Uyezdi*, Samara 1890. Buna benzer bir sınıflandırma da, Nikolayevsk uyezdi için ya-

Tarımsal üretimin bir elde toplanmasının çok önem kazandığı görülmektedir: "topluluk" kapitalistleri (toplam ailelerin 1/14'ü, yani, 10 ve daha fazla çeki hayvanı olan aileler), ekili alanların %36,5'ine sahiptirler — yani ailelerin %75,3'ünü oluşturan, tüm yoksul ve orta köylülüğün elinde bulunan ekili alan kadar! Burada da, her zamanki gibi, "ortalama" rakam (aile başına 15,9 desiyatinlik ekili alan) tamamen asılsızdır ve genel bir refah varmış gibi aldatıcı bir görünüm yaratmaktadır. Çeşitli grupların ekonomisine ilişkin öteki verileri inceleyelim. [Tablo 11.]

[TABLO 11]

Aile Grupları	Verilmiş-Toprakların Tümünü kendi Aletleriyle İşleyenler (%)	Gelişmiş Aletlere Sahip Köylüler (%)	Aile Başına Toplam Hayvan Sayısı (Büyükbaş Hayvan)	Toplam Hayvanların Yüzdesi	
Hiç çeki hayvanı olmayan	2,1	0,03	0,5	1,5	6,4
1 çeki hayvanı olan	35,4	0,1	1,9	4,9	
2-3 çeki hayvanı olan	60,5	4,5	4,0	16,8	28,6
4 çeki hayvanı olan	74,7	19,0	6,6	11,8	
5-10 çeki hayvanı olan	82,4	40,3	10,9	29,2	65,0
10-20 çeki hayvanı olan	90,3	41,6	22,7	20,4	
20 ve daha fazla çeki hayvanı olan	84,1	62,1	55,5	15,4	
Toplam	*52,0*	*13,9*	*6,4*	*100*	

Demek ki, en alt grupta, pek az bağımsız köylü çiftçi vardır; yoksul köylülerin hiç gelişmiş aleti yoktur, orta köylülüğün ise pek az sayıda vardır. Hayvanların bir elde toplanması, ekili alanların bir elde toplanmasından daha da ilerdedir; hali-vakti yerinde köylülerin, kapitalist hayvan yetiştiriciliğini, geniş-çaplı, kapitalist ekimle birleştirdikleri ortadadır. Öteki kutupta ise verilmiş-toprak sahibi çiftlik emekçileri ve gündelikçiler olarak sınıflandırabi-

pılmıştır (c. VI, Samara 1889), ama veriler çok daha az ayrıntılıdır. *Samara Eyaletine Ait Toplu Sonuçlar*, (c. VIII, Kısım 1, Samara 1892), yalnızca verilmiş toprakların büyüklüğüne göre bir sınıflandırma içerir. Bunun yetersiz niteliğine ilerde değineceğiz.

leceğimiz "köylüler" vardır, bunların ana geçim kaynakları (biraz sonra göreceğimiz gibi) işgüçlerinin satışıdır ve toprak sahipleri, bazan emekçilerini çiftliklerine bağlamak ve ücretleri azaltmak için onlara bir ya da iki hayvan da verirler.

Söylemeye gerek yok ki, köylü grupları, yalnızca, çiftliklerinin büyüklüğü açısından değil, çiftçilik yöntemlerinde de farklılık gösterirler: ilk olarak, en üst grupta, köylü çiftçilerin çok büyük bir yüzdesi (%40-60) gelişmiş aletlere sahiptir (esas olarak, demir sabanlar, ve ayrıca atla çekilen ya da buharlı harman makineleri, kalbur makineleri, orak makineleri vb.). Ailelerin %24,7'sinin, yani üst grubun elinde, toplam gelişmiş aletlerin %82,9'u toplanmıştır; ailelerin %38,2'si, yani orta grup, gelişmiş aletlerin %17'sine sahiptir; ailelerin %37,1'i ise, gelişmiş aletlerin %0,1'ine (5.724 aletin 7'sine) sahiptir.[16] İkinci olarak, az sayıda ata sahip olan köylüler, Novouzensk uyezdine ait sonuçları derleyen yazarın dediği gibi (s. 44-46) zorunluluk yüzünden, "farklı bir çiftçilik sistemi", çok ata sahip köylülerinkinden tümüyle farklı "bir iktisadî faaliyet sistemi" yürütmek durumunda kalmışlardır. Hali-vakti yerinde köylüler, "topraklarını dinlendirirler ... sonbaharda sürerler ... ilkbaharda bir kere daha sürerler, ve tırmıkladıktan sonra tohum ekerler ... toprak havalandırıldığı zaman, sürülmüş toprağın üzerinden merdane geçirirler ... çavdar için iki kere sürerler", oysa durumu iyi olmayan köylüler, "topraklarını dinlenmeye bırakmazlar, her yıl Rus buğdayı ekerler ... buğday için, ilkbaharda bir kez sürerler ... çavdar için ne nadasa bırakılmış, ne de sürülmüş toprak sağlarlar, sadece, tohumu ekmeden önce, toprağın üstünü biraz eşelerler ... buğday için, ilkbaharın sonuna doğru sürerler, bunun sonucu olarak da, çoğu kez buğday baş vermez ... çavdar için, bir kere sürerler, ya da sadece toprağın yüzünü biraz eşelerler, onu da uygun zamanda yapmazlar ... aynı toprak parçasını, düşünce-

[16] Bay V. V.'nin, bu verilerden (*Köylü Tarımında İlerici Eğilimler*, St. Petersburg 1892, s. 225), "köylü yığınlarının" eskimiş aletler yerine, gelişmişleri kullanmak şeklinde bir eğilim gösterdiği sonucunu çıkardığını belirtmek ilginç olacaktır. Kesinlikle yanlış olan bu sonuca ulaşmakta kullanılan yöntem çok basittir: Bay V. V., aletlerin nasıl dağıldığını gösteren tablolara bakma zahmetine katlanmadan, Zemstvo sonuçlarındaki toplam rakamları ele almıştır! Tahıl metaında üretim maliyetini düşürmek için makine kullanan, (topluluk üyesi) kapitalist çiftçilerin gösterdiği ilerleme, bir kalem darbesi ile, "köylü yığınlarının" ilerlemesine dönüştürülüvermiş. Ve Bay V. V. şunları yazmakta hiç tereddüt etmemiş: "Makineleri alanlar hali-vakti yerinde köylülerse de, bunlar bütün [aynen böyle!!] köylüler tarafından kullanılmaktadır." (221.) Yorum gerekmez.

sizce, her yıl, dinlendirmeye bırakmadan eker dururlar." Derleyici, "ve bunun gibi, hep devam ediyor" diye listeyi bitiriyor. "İyi durumda olan ile kötü durumda olan köylülerin çiftçilik sistemleri arasındaki köklü farka ilişkin saydığımız bu gerekçeler, sonuncular için düşük kalitede ve kötü ürün, birinciler içinse buna kıyasla, daha iyi ürün elde edilmesi sonucunu doğurur." (*ibid.*)

Ama, tarımsal topluluk düzeninde, böyle bir büyük burjuvazi nasıl doğabildi? Bunun yanıtı, grupların sahip olduğu ve kullandığı toprağa ilişkin rakamlardır. Bizim ele aldığımız kesimdeki köylüler (76 aile), toplam olarak 57.128 desiyatinlik satın alınmış toprağa ve 304.514 desiyatinlik kirayla tutulmuş toprağa sahiptirler, ki bunun 177.789 desiyatini 5.602 aile tarafından kirayla tutulmuş, verilmiş-toprak niteliğinde olmayan topraklardır; diğer köy topluluklarından kiralanan 47.494 desiyatinlik verilmiş-toprak 3.129 ailenin elindedir, ve kendi köy topluluklarından kiralanan 79.231 desiyatinlik verilmiş-toprak da 7.092 ailenin elindedir. Köylülerin toplam ekili alanının, 2/3'ünü oluşturan bu geniş toprak alanının dağılımı, aşağıda gösterilmiştir. [Bkz: Tablo 12.]

Burada, satın alınan ve kirayla tutulan toprakların, büyük ölçüde bir elde toplandığını görüyoruz. Toplam satın alınmış toprakların 9/10'undan fazlası ailelerin %1,8'inin, yani en zenginlerin elindedir. Kirayla tutulan bütün toprakların %69,7'si köylü kapitalistlerin elindedir, %86,6'sı ise, köylülüğün en üst grubunun elindedir. Verilmiş-toprakların kirayla tutulması ve kiraya verilmesine ilişkin rakamların karşılaştırılması, toprağın köylü burjuvazinin eline geçişini açıkça ortaya koymaktadır. Burada da, toprağın metaya dönüşmesi, toprağın toptan satış fiyatının ucuzlamasına (ve dolayısıyla da toprakta vurgunculuğa) yol açar. Verilmiş-toprak niteliği taşımayan kirayla tutulmuş bir desiyatinlik toprağın fiyatını saptarsak, aşağıdaki rakamları elde ederiz. En alt gruptan üste doğru sayarsak: 3,94; 3,20; 2,90; 2,75; 2,57; 2,08; 1,78 ruble. Narodniklerin, kirayla tutulmuş toprakların bir elde toplanmasını görmezlikten gelmekle hangi hatalara düştüklerini göstermek için, bir örnek olarak, Bay Karişev'in, ünlü *Hasatların ve Tahıl Fiyatlarının Rus Ulusal İktisadının Bazı Yönleri Üzerine Etkileri* (St. Petersburg 1897) sempozyumundaki iddialarını aktaralım. Bay Karişev, hasatın iyi gitmesiyle, tahıl fiyatları düşüp, kiralama fiyatları arttığı zaman, kirayla toprak tutan girişimciler, talebi azaltmak zorundadırlar ve böylelikle, kiralama fiyatları tüketim ekonomisinin temsilcileri tarafından yükseltilmiş olmaktadır, sonucuna varıyor (I, 288). Bu sonuç, tümüyle keyfidir: köylü burjuvazinin, tahıl

[TABLO 12]

Aile Grupları	Satın Alınmış Toprağa Sahip Aileler (%)	Aile Başına Düşen (Desiyatin)	Toplam Satın Alınmış Toprak (%)	Kirayla Tutulmuş Verilmiş-Topraklar						Toplam Kirayla Tutulmuş Topraklar (%)	Toprak Kiraya Veren Çiftçilik Yapmayan Aileler (%)
				Verilmiş-Topraklar Dışında Kirayla Tutulan Topraklar		Başka Topluluklarda		Kendi Topluluğunda			
				Kirayla Tutan Aileler (%)	Aile Başına Düşen (Des.)	Aileler (%)	Aile Başına Düşen (Des.)	Aileler (%)	Aile Başına Düşen (Des.)		
Hiç çeki hayvanı olmayan	0,02	100	0,2	2,4	1,7	1,4	5,9	5	3	0,6	47,0
1 çeki hayvanı olan	—	—	—	10,5	2,5	4,3	6,2	12	4	1,6	13,0
2-3 çeki hayvanı olan	0,02	93	0,5	19,8	3,8	9,4	5,6	21	5	5,8	2,0
4 çeki hayvanı olan	0,07	29	0,1	27,9	6,6	15,8	6,9	34	6	5,4	0,8
5-10 çeki hayvanı olan	0,1	101	0,9	30,4	14,0	19,7	11,6	44	9	16,9	0,4
10-20 çeki hayvanı olan	1,4	151	6,0	45,8	54,0	29,6	29,4	58	21	24,3	0,2
20 ve daha fazla çeki hayvanı olan	8,2	1.254	92,3	65,8	304,2	36,1	67,4	58	74	45,4	0,1
Toplam	*0,3*	*751*	*100*	*19,8*	*31,7*	*11,0*	*15,1*	*25*	*11*	*100*	*12*

fiyatlarındaki bir düşüşe karşın, kiralama fiyatlarını artırması pekâlâ mümkündür, çünkü, hasatın iyi gitmesi, fiyatlardaki düşüşü telâfi edebilir. Hali-vakti yerinde köylülerin, böyle bir telâfi olmasa bile, makine kullanımına geçip üretim maliyetini düşürerek kiralama fiyatlarını yükseltmesi de pekâlâ mümkündür. Tarımda makine kullanımının arttığını ve bu makinelerin köylü burjuvazinin elinde toplandığını biliyoruz. Bay Karişev, köylülüğün farklılaşmasını inceleyeceği yerde, ortalama bir köylülük hakkında keyfî ve doğru olmayan öncüller getiriyor. İşte bunun için de, yukarda değinilen yayında, bu yolla ulaştığı bütün sonuçlar ve çıkarsamalar, hiç bir değer taşımamaktadır.

Köylülük arasında farklı unsurların bulunduğunu anladıktan sonra, artık içpazar sorunu üzerinde kolayca açıklığa kavuşulabilir. Eğer, hali-vakti yerinde köylüler, toplam tarımsal üretimin 2/3'ünü denetim altında tutuyorlarsa, açıktır ki, satışa sunulan tahılda, çok daha büyük bir pay sahibidirler. Onlar satış için tahıl üretirlerken, kötü durumda olan köylüler, ek tahıl satın almak ve işgüçlerini satmak zorundadırlar. Veriler şunlardır:[17] [Tablo 13.]

[TABLO 13]

Aile Grupları	Kiralanmış Emekçi Kullanan Aileler (%)	Tarımsal Sanayide Çalışan Erkekler (%)
Hiç çeki hayvanı olmayan	0,7	71,4
1 çeki hayvanı olan	0,6	48,7
2-3 çeki hayvanı olan	1,3	20,4
4 çeki hayvanı olan	4,8	8,5
5-10 çeki hayvanı olan	20,3	5,0
10-20 çeki hayvanı olan	62,0	3,9
20 ve daha fazla çeki hayvanı olan	90,1	2,0
Toplam	*9,0*	*25,0*

Okuyucuya bizim narodniklerin iddiasıyla, içpazarın oluşum sürecine ilişkin bu verileri karşılaştırmasını öneririz. "Eğer mujik zenginse fabrika gelişir, tersi durumda aksi olur." (V. V., *İle-*

[17] İşgücünün satılmasıyla, istatistikçilerin (yerel ve köyden uzak) "tarımsal sanayiler" dedikleri şeyi bir tutuyoruz. Bu "sanayiler"le *düzenli ve gündelikçi emekçilerin* kastedildiği, sanayilere ilişkin tablodan açıkça ortaya çıkar (*Samara Eyaletine Ait Toplu Sonuçlar*, c. VIII): "Tarımsal sanayilerle" uğraşan 14.063 erkekten, 13.297'si (çobanlar ve rençperler dahil olmak üzere) çiftlik emekçileri ve gündelikçilerdir.

rici Eğilimler, s. 9.) Bay V. V.'nin, "fabrikanın" gereksindiği ve bir yanda ürünün ve üretim araçlarının, öte yanda da işgücünün metaya çevrilmesiyle yaratılan zenginliğin, toplumsal biçimiyle hiç ilgilenmediği ortadadır. Bay N. —on, tahıl satışından sözederken, bu tahılın "mujik-çiftçi" tarafından üretildiği (*Denemeler*, s. 24), bu tahılı taşımakla, "demiryollarının mujiğin sırtından geçinmiş olduğu" (s. 16) düşüncesiyle kendini avutuyor. Gerçekten de, bu "topluluk-üyesi" kapitalistler, "mujik" değil midir? Bay N. —on, 1880'de, "bir gün, bunu belirtme fırsatı bulacağız" diye yazıyordu, 1893'teki yeniden basımda ise, "komünal toprak tasarrufunun bulunduğu yerlerde, kapitalist ilkelere dayanan tarım, hemen hemen hiç yoktur (aynen böyle!!) ve bu ancak komünal bağların ya tümüyle kırıldığı ya da kırılmakta olduğu yerlerde mümkündür" (s. 59) diyordu. Bay N. —on, hiç bir zaman bu konuyu belirtmek "fırsatını" bulamadı, bulamazdı da, çünkü gerçekler, kesinlikle, "topluluk üyeleri" *arasında* kapitalist tarımın geliştiğini,[18] ve ünlü "komünal bağların", tamamen, emekçi kullanan büyük tahıl yetiştiricilerin çiftliklerine uygun hale geldiğini göstermekteydi.

Nikolayevsk uyezdindeki köylü grupları arasındaki ilişkiler de (adı geçen istatistikî sonuçlar, s. 826 ve devamı; köyünde oturmayanları ve topraksızları hesaba katmıyoruz) tamamen aynıdır. Örneğin, ailelerin %7,4'ü, yani (10 ve daha çok çeki hayvanına sahip olan) nüfusun %13,7'sini oluşturan zengin aileler, toplam çiftlik hayvanlarının %27,6'sını, ve kirayla tutulan toprakların %42,6'sını ellerinde topladıkları halde, ailelerin %29'u, yani (atı olmayan ya da bir atı olan) nüfusun %19,7'sini oluşturan yoksul aileler, çiftlik hayvanlarının %7,2'sine ve kirayla tutulan toprağın %3'üne sahiptirler. Nikolayevsk uyezdine ait tablolar, gene tekrar ediyoruz, ne yazık ki, çok sınırlıdır. Samara eyaletiyle işimizi bitirirken köylülüğün durumuna ilişkin son derece öğretici şu tanımlamayı, Samara eyaletine ait *Toplu Sonuçlar*'dan aktaralım.

"... Tarımsal üretim alanında, para tırtıklayan toprak spekülatörlerinin ortaya çıkmasıyla bağlantılı olarak, toprağı az köylülerin batı eyaletlerinden göç etmesiyle yoğunlaşan doğal nüfus artışı, her geçen yıl, kirayla toprak tutma biçimlerini karmaşıklaş-

[18] Bir örnek olarak ele aldığımız, Novouzensk uyezdi, (Bay V. V. ve şürekâsının terimini kullanırsak) "köy topluluğuna" özgü bir "direnme" göstermektedir: *Toplu Sonuçlar*'daki tablodan (s. 26), bu uyezddeki toplulukların %60'ının, toprağı yeniden bölüştürdüğünü, öteki uyezdlerde ise ancak %11-23'ünün bunu yaptığını görürüz (bütün eyalet için, toplulukların %13,8'i).

tırmış, toprağın değerini yükseltmiş ve toprağı, bazılarını hızla ve büyük ölçüde zengin eden ve diğer pek çoklarını da mahveden bir meta haline dönüştürmüştür. Son hususu göstermek üzere, sahibi tüccar —ve köylü— olan güneydeki bazı çiftliklerdeki ekili alan miktarını belirtelim, buralarda, 3.000-6.000 desiyatinin işlenmesi sık görülen bir şeydir, bazıları da, sahibi devlet olan onbinlerce desiyatinlik toprağı kiralayarak, 8-10-15 bin desiyatinlik toprak ekerler.

"Samara eyaletinde tarımsal (kırsal) proletaryanın varlığı ve büyümesi, büyük ölçüde, satış için tahıl üretiminin arttığı, kiralama fiyatlarının yükseldiği, bakir toprakların ve otlakların sürüldüğü, ormanların açıldığı vb. son zamanların bir ürünüdür. Bütün eyaletteki, topraksız aile sayısı, toplam olarak 21.624 iken, (verilmiş-toprağı olan aileler arasında) çiftçilik yapmayanların sayısı 33.772, hiç atı olmayan ve bir atı olan ailelerin toplam sayısı 110.604, aileyi beşbuçuk kişi sayarsak kadın-erkek toplam nüfusu da 600.000'dir. Bunlar, hukuken komün toprağında bir paya sahipseler de, biz, bunları da, proleter sayıyoruz; gerçekte bunlar, evde kalan ailelerini besleyebilmek için kendi verilmiş topraklarının 1/2 - 1 desiyatinini eken gündelikçi, çift sürücü, çoban, orakçı ve büyük çiftliklerdeki buna benzer işçilerdir." (s. 57-58.)

Demek ki, araştırmacılar, yalnız atı olmayan köylüleri değil, bir atı olanları da proleter olarak kabul ediyorlar. Bay Postnikov'un ulaştığı sonuca (ve grup tablolarındaki verilere) tamamen uyan ve köylülüğün en alt grubunun gerçek toplumsal ve iktisadî önemini ortaya koyan bu önemli sonucun üzerinde duruyoruz.

III. SARATOV EYALETİ İÇİN ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİ

Şimdi de, merkezî kara-toprak kuşağına, Saratov eyaletine geçelim. Kamişin uyezdini ele alalım, burası, köylülerin, çeki hayvanlarına göre, aşağıyukarı tam bir sınıflandırılmasına sahip olan tek uyezddir.[19]

[19] Bu eyaletin diğer dört kazası için, elde bulunan çeki hayvanlarına göre sınıflandırma, orta ve hali-vakti yerinde köylülüğü birmiş gibi hesaba katar. Bkz: *Saratov Eyaletine Ait Birleşik İstatistikî Sonuçlar*, Kısım I, Saratov 1888, B. Saratov eyaletinin köylü kategorilerine göre birleşik tabloları — Saratov istatistikçileri, tablolarını aşağıdaki şekilde hazırlamışlardır: bütün aileler, verilmiş-toprakların büyüklüğüne göre altı *kategoriye ayrılır*: her kategori, çeki hayvanlarının sayısına göre altı *gruba* ayrılır ve her grup da, ailedeki çalışan erkek sayısına göre dört *alt bölüme* ayrılır. Özet veriler, sadece *kate-*

Bütün uyezde ait veriler şöyledir (40.157 aile, kadın-erkek 263.135 kişilik nüfus. Ekili alan, 435.945 desiyatin, yani "ortalama" aile başına 10,8 desiyatin.) [Tablo 14]:

[TABLO 14]

Aile Grupları	Aileler (%)		Nüfus (Kadın-Erkek) (%)	Ortalama Ekili Alan (Des.)	Toplam Ekili Alan (%)		Ekili Toprağı Olmayan Aileler (%)	Aile Başına Düşen Hayvanlar (Büyükbaş Hayvan)	Toplam Hayvanlar (%)	
Hiç çeki hayvanı olmayan	26,4	46,7	17,6	1,1	2,8	12,3	72,3	0,6	2,9	11,8
1 çeki hayvanı olan	20,3		15,9	5,0	9,5		13,1	2,3	8,9	
2 çeki hayvanı olan	14,6		13,8	8,8	11,8		4,9	4,1	11,1	
3 çeki hayvanı olan	9,3	32,2	10,3	12,1	10,5	34,4	1,5	5,7	9,8	32,1
4 çeki hayvanı olan	8,3		10,4	15,8	12,1		0,6	7,4	11,2	
5 ve daha fazla çeki hayvanı olan	21,1	21,1	32,0	27,6	53,3	53,3	0,2	14,6	56,1	56,1
Toplam	*100*		*100*	*10,8*	*100*		*22,7*	*5,2*	*100*	

Demek ki, burada da, ekili alanların büyük tahıl yetiştiricilerin elinde toplandığını görüyoruz. Ailelerin beşte birini (ve nüfusun üçte bir kadarını) oluşturan hali-vakti yerinde köylülük,[20] toplam ekili alanların yarısından fazlasını elinde tutar (%53,3), bu alanın büyüklüğü yapılan çiftçiliğin ticarî niteliğini açıkça ortaya kor: aile başına ortalama 27,6 desiyatin düşmektedir. Hali-vakti yerinde

goriler için verildiğinden, *grup*larınkini kendimiz hesaplamak zorundayız. Bu tablonun önemi üzerinde ilerde duracağız.

[20] Şunu da belirtelim ki, aileleri iktisadî güçlerine ya da çiftlik büyüklüklerine göre sınıflandırdığımız zaman, köylülüğün, hali-vakti yerinde tabakasında, her zaman *daha büyük* aileler buluruz. Bu olgu, köylü burjuvazi ile payına daha büyük sayıda toprak düşen aileler arasındaki bağıntıyı göstermektedir; kısmen de bunun tersini gösterir: hali-vakti yerinde köylülüğün toprağı

köylülükte, ayrıca, aile başına düşen hayvan sayısı da epeycedir: (10 küçükbaş evcil hayvanı bir büyükbaş hayvan sayarsak, büyükbaş hayvan cinsinden) 14,6 baş ve uyezddeki, köylülerin toplam büyükbaş hayvan sayısının hemen hemen 3/5'i (%56'sı) köylü burjuvazinin elinde toplanmıştır. Kırlık bölgelerde, öteki kutupta ise durumun tam tersi görülür: örneğimizde ailelerin yarısından biraz azını (hemen hemen nüfusun 1/3'ünü) oluşturan, ama ancak toplam ekili alanların 1/8'ine ve toplam hayvan sayısının daha da azına (%11,8) sahip olan en alt grubun, kır proletaryasının her şeyden yoksun bırakıldığı saptanır. Bunlar, esas olarak, verilmiş-toprak sahibi çiftlik emekçileri, gündelikçiler ve sanayi işçileridir.

Ekili alanların bir elde toplanması ve tarımın ticarî niteliğinin artmasının yanısıra, bu tarımın kapitalist tarıma dönüşmesi de ortaya çıkar. Burada öteden beri bilinen bir olayı görürüz: alt gruplarda işgücünün satılması ve üst grupların bu işgücünü satın almaları. [Tablo 15.]

[TABLO 15]

Aile Grupları	Erkek Ücretli İşçi Çalıştıran Köylüler (%)	Sanayilerle Uğraşan Çiftlikler (%)
Hiç çeki hayvanı olmayan	1,1	90,9
1 çeki hayvanı olan	0,9	70,8
2 çeki hayvanı olan	2,9	61,5
3 çeki hayvam olan	7,1	55,0
4 çeki hayvanı olan	10,0	58,6
5 ve daha fazla çeki hayvanı olan	26,3	46,7
Toplam	*8,0*	*67,2*

Burada önemli bir açıklama yapmak gerekiyor. P. N. Skvortsov, makalelerinden birinde, Zemstvo istatistiklerinin, "sanayi" (ya da "iş") terimine çok fazla "geniş" bir anlam atfettiğini haklı olarak belirtmektedir. Gerçekten de, köylülerin, kendi verilmiş-toprakları dışında uğraştığı *her çeşit* iş, "sanayiler" kategorisine

bölmeye daha az istekli olduğunu gösterir. Ancak rakamlarımızdan anlaşılacağı gibi, büyük ölçüde emek kiralama yoluna başvuran, hali-vakti yerinde köylülük içindeki büyük ailelerin önemini de abartmamak gerekir. Bizim narodniklerimizin, o sözünü etmeyi pek sevdikleri "aile işbirliği", demek ki kapitalist işbirliğinin temelidir.

dahil edilmiştir; fabrika sahipleri ve işçiler, un değirmeni ve karpuz tarlası sahipleri, gündelikçiler, düzenli çiftlik emekçileri; alıcılar, tacirler ve vasıfsız işçiler; kereste tüccarları ve oduncular, yapı müteahhitleri ve yapı işçileri; serbest meslek sahipleri, kâtipler, dilenciler vb., bunların hepsi "sanayicidirler"! Sözcüklerin böyle vahşice yanlış kullanılması, geleneksel —ve hatta diyebiliriz ki resmî— bir görüşün kalıntısıdır; bu görüşe göre, "verilmiş-toprak", mujiğin "gerçek", "doğal" işidir, bütün diğer işler ayrım gözetilmeksizin "dışardaki" sanayilere dahil edilir. Serflik zamanında sözcüğü bu biçimde kullanmanın henüz *sa raison d'être** vardı, ama şimdi bu hemen göze çarpan bir çağdışılık olmuştur. Bu tip terimlerin muhafaza edilmesinin nedeni, kısmen, "ortalama" köylü hakkındaki masala olağanüstü bir biçimde uymaları ve köylülüğün farklılaşmasının incelenmesi *olasılığını* (özellikle, "dış" uğraşlarda çalışan köylülerin kalabalık ve çeşitli olduğu yerlerde, okura, Kamişin uyezdinin, sarpinka sanayiinin[47] önemli bir merkezi olduğunu hatırlatalım) *doğrudan doğruya ortadan kaldırmalarıdır.* Köylü "sanayileri", iktisadî tiplerine göre sınıflandırılmadıkça, "sanayiciler" arasında *patronlar* ve *ücretli işçiler* ayırımı yapılmadıkça, köylü çiftçiliğinin ailelere ilişkin sonuçlarını işlemek[21] yeterli olmayacaktır. Patronlar ve işçiler, iktisadî tiplerin en asgarî ayrımıdır, bunlar arasında ayırım yapılmadıkça, iktisadî istatistikler yeterli sayılamaz. Kuşkusuz, daha ayrıntılı bir sınıflandırma yapılsa daha iyi olur; örneğin ücretli işçi çalıştıran mülk sahipleri — ücretli işçi çalıştırmayan mülk sahipleri, — tacirler, alıcılar, dükkâncılar vb., alıcı için çalışan sanayiciler anlamına, zanaatçılar vb..

Tablomuza geri dönersek, görürüz ki, "sanayiler"i işgücünün satılması olarak kabul etmekte gene de haklıymışız, çünkü, köylü "sanayiciler" arasında, çoğunlukla hâkim unsur ücretli işçilerdir. Eğer, ücretli işçileri "sanayicilerden" ayırmak mümkün olsaydı, kuşkusuz, üst gruplarda, son derece küçük bir "sanayiciler" yüzdesi elde ederdik.

Ücretli-işçilere ilişkin verilere gelince, burada Bay Karizomenov'un görüşünün kesinlikle hatalı niteliğini belirtmeliyiz; bu görüşe göre, "hasat olarak biçme ve gündelikçilik için kısa vadeli [işçi] kiralanması gibi çok yaygın bir olgu, bir çiftliğin kuvvetini

[21] "İşlemek" diyoruz, çünkü evden eve yapılan sayımlarda elde edilen köylü sanayilerine ilişkin veriler çok kapsamlı ve ayrıntılıdır.

* Bir nedeni. —ç.

ya da zayıflığını gösteren tipik bir ölçüt olamaz" (*Toplu Sonuçlar*, "Önsöz", s. 46). Tersine, teorik düşünceler, Batı Avrupa örneği ve (aşağıda anlatılan) Rusya gerçekleri, bizi, gündelikçi kiralamayı kır burjuvazisinin çok tipik bir özelliği olarak kabul etmeye zorlamaktadır.

Son olarak, kirayla tutulan topraklara gelince, burada da, veriler, kirayla tutulan toprakların köylü burjuvazinin elinde toplandığını göstermektedir. Şunu da belirtelim ki, Saratov istatistikçilerinin birleşik tabloları, kirayla toprak tutan ve toprak kiraya veren köylülerin sayısını göstermez, sadece kirayla tutulan ve kiraya verilen toplam toprakları gösterir;[22] bu yüzden, kirayla tutulmuş ve kiraya verilmiş toprak miktarını, kiralayan aile başına değil de, *mevcut* aile başına saptamak durumundayız. [Tablo 16.]

O halde, burada da görüyoruz ki, köylüler zenginleştikçe, verilmiş-toprak bakımından daha iyi durumda olmalarına *karşın*, kirayla *daha fazla* toprak tutuyorlar. Gene burada da görüyoruz ki, hali-vakti yerinde olanlar, orta köylülüğü sürüp atmakta ve köylü tarımında verilmiş-toprakların rolü, kırlık bölgenin iki kutbunda da azalmaya yüztutmaktadır.

Toprak kiralamasına ilişkin bu verileri daha ayrıntılı olarak inceleyelim. Bay Karişev'in çok ilginç ve önemli araştırmaları ve iddiaları (adı geçen *Sonuçlar*) ve Bay N. —on'un bunlarda yaptığı "düzeltmeler", bu verilerle ilgilidir.

Bay Karişev, "kirayla toprak tutmanın kiracıların refah düzeyine bağlı olduğunu" göstermeye, özel bir bölüm (III) ayırmıştır. Ulaştığı genel sonuç şudur, "*diğer şeyler eşit olmak şartıyla*, kirayla tutulabilecek topraklar için mücadele, daha iyi durumda olanların lehinde yürür" (s. 156). "Nispeten daha zengin olan aileler ... daha az zenginleri arka plana iterler." (s. 154.) Dolayısıyla görüyoruz ki, Zemstvo istatistikî verilerinin genel bir gözden geçirilmesinden çıkarılan sonuç, incelediğimiz verilerin bizi ulaştırdığı sonucun aynısıdır. Üstelik, kirayla tutulan toprak miktarının, verilmiş-toprağın büyüklüğüne bağlı oluşunun incelenmesi, Bay Karişev'i, verilmiş-topraklara göre yapılan sınıflandırma "bizi ilgilendiren olgunun anlamını çarpıtır" sonucuna götürüyor (s. 139): "kirayla toprak tutma yoluna ... daha çok, (a) toprak bakımından *en kötü* durumda olan *kategoriler*, (b) bunların içinde de, bu bakım-

[22] Uyezddeki, kiraya verilen toplam ekilebilir toprak miktarı, 61.639 desiyatin, yani ekilebilir toplam verilmiş-toprakların (377.305 desiyatin) 1/6'sı kadardır.

[TABLO 16]

Aile Grupları	Aile Başına Düşen Desiyatin: Ekilebilir Verilmiş-Toprak	Aile Başına Düşen Desiyatin: Kirayla Tutulan Toprak	Aile Başına Düşen Desiyatin: Kiraya Verilen Toprak	Toplam Toprakların Yüzdesi: Verilmiş-Toprak		Toplam Toprakların Yüzdesi: Kirayla Tutulan		Toplam Toprakların Yüzdesi: Kiraya Verilen		Kullanılan Toplam Topraklar (Verilmiş-Toprak + Kiralanan — Kiraya Verilen)	
Çeki hayvanı olmayan	5,4	0,3	3,0	16		1,7		52,8		5,5	
1 çeki hayvanı olan	6,5	1,6	1,3	14		6,0		17,6		10,3	
2 çeki hayvanı olan	8,5	3,5	0,9	13		9,5		8,4		12,3	
3 çeki hayvanı olan	10,1	5,6	0,8	10	34	9,5	30,1	4,8	17,3	10,4	34,6
4 çeki hayvanı olan	12,5	7,4	0,7	11		11,1		4,1		11,9	
5 ve daha fazla çeki hayvanı olan	16,1	16,6	0,9	36		62,2		12,3		49,6	
Toplam	*9,3*	*5,4*	*1,5*	*100*		*100*		*100*		*100*	

dan *daha iyi* durumda olan *gruplar* başvurmaktadır. Açıktır ki, burada tamamen karşıt iki etki sözkonusudur, bunlardan birini karıştırmak, ötekinin kavranılmasına da engel olur." (*ibid.*) Köylü gruplarını, *iktisadî güçlerine göre* ayıran görüşe sıkısıkıya sarılırsak, doğal olarak, bu sonuca ulaşırız; bütün verilerimizde gördük ki, hali-vakti yerinde köylüler, verilmiş-toprak bakımından daha iyi durumda olmalarına karşın, kiralanabilir toprakları da kaparlar. Açıktır ki, ailenin zenginlik derecesi, kirayla toprak tutmada, *belirleyici* unsurdur, ve toprağın bölüşüm ve kiralama koşullarındaki değişiklikle birlikte, bu unsur da yalnızca değişikliğe uğrar, ama belirleyici olmaktan çıkmaz. Ancak Bay Karişev, "refahın" etkisini araştırmış olmasına karsın, yukarda değinilen görüş açısına sürekli olarak bağlı kalmamış ve bu yüzden de, kira-

cının toprağa sahip olma ölçüsüyle, kirayla toprak tutma arasındaki dolaysız bağıntıdan söz ederek, olguyu, *hatalı bir biçimde* tanımlamıştır. Bu, bir kusur. Bir diğer husus da şudur, Bay Karişev'in araştırmasının tek taraflılığı, onun, kiralanabilir toprakların zengin köylüler tarafından kapılmasının, gerçek önemini değerlendirmesini engellemiştir. "Verilmiş-toprak dışındaki toprakların kirayla tutulması" üzerine incelemesinde, kiracıların kendi çiftliklerini hesaba katmadan, kirayla toprak tutmalarına ilişkin Zemstvo istatistiklerini özetlemekle yetinmektedir. Doğal olarak daha şeklî olan, böyle bir inceleme yöntemiyle, toprağın kirayla tutulması ile "refah" arasındaki ilişki sorunu, toprağın kirayla tutulmasının ticarî niteliği sorunu çözülemezdi. Örneğin, Kamişin uyezdi hakkında Bay Karişev'in elinde, bizim elimizde olan veriler bulunuyordu, ama o, yalnızca toprağın kirayla tutulmasına ilişkin mutlak rakamları yeniden vermekle (bkz: Ek, n° 8, s. XXXVI) ve verilmiş-toprak sahibi aile başına düşen kirayla tutulmuş *orta lama* toprak miktarını hesaplamakla yetindi (metinde, s. 143). Kirayla tutulan toprakların hali-vakti yerinde köylülerin elinde toplanması, bunun sınaî niteliği, köylülüğün en alt grubunun toprak kiraya vermesiyle bağıntısı, bunların hepsi ihmal edilmiştir. Demek ki, Bay Karişev, Zemstvo istatistiklerinin, narodniklerin kirayla toprak tutma kavramını çürüttüğünü ve yoksul köylülerin, hali-vakti yerinde olanlar tarafından sürülüp çıkarıldığını ortaya koyduğunu görmemezlik edemezdi, ancak Bay Karişev bu olgunun hatalı bir tanımını verdi, onu bütün yönleriyle incelemedi ve "emek ilkesi" vb. hakkındaki o eski türküyü tekrarlayarak eldeki verilere ters düştü. Ama, köylülük içindeki iktisadî uyuşmazlık ve çatışmanın yalnızca söylenmesi bile narodniklere aykırı geldi ve Bay Karişev'i kendilerine göre "düzeltmeye" giriştiler. Kendi deyimiyle (s. 153, not) Bay N. Kablukov'un iddialarını Bay Karişev'e karşı "kullanan" Bay N. —on, bu "düzeltmeyi" bakın nasıl yapıyor. Bay N. —on, *Denemeler*, § IX'da kirayla toprak tutmayı ve bunun aldığı çeşitli biçimleri tartışır. Şöyle diyor: "Bir köylü, kendi toprağını işlemekle geçimini sağlamasına yetecek kadar toprağa sahipse, kirayla hiç toprak tutmaz." (s. 152.) Böylece, Bay N. —on, köylülerin kirayla toprak tutmasında, girişimci faaliyetin varlığını ve kiralanabilir toprakların, ticarî ürün yetiştiren zengin köylülerce kapıldığını, açıkça yadsıyor. Kanıtları? Hiç bir kanıt yok ortada: "halk üretimi" teorisi kanıtlanmıyor, bir yasa olarak öne sürülüyor. Bay N. —on, Bay Karişev'e yanıt olarak, Zemstvo'dan, Kralinsk uyezdi için çıkarılmış bir tablo sunuyor; bu tobloya göre,

"çeki hayvanları eşit olmak koşuluyla, verilmiş-toprak ne kadar küçükse, bu eksiklik, o ölçüde, kirayla tutulan topraklarla karşılanmalıdır" (s. 153)[23] ve gene; "eğer köylüler hayvan sahibi olma bakımından, tamamen aynı koşullarda bulunuyorlarsa ve kendi ailelerinde yeteri kadar işçi varsa, o zaman, verilmiş-toprakları ne kadar küçükse, kirayla o kadar çok toprak tutarlar" (154). Okur görecektir ki, bu tip "sonuçlar", sadece, Bay Karişev'in doğru olmayan ifade biçimine verilen kaçamaklı yanıtlardır, Bay N. —on'un boş sözleri ise, toprağın kirayla tutulması ve zenginlik arasındaki bağıntı konusunu, yalnızca bulanıklaştırmaktadır. *Eşit* sayıda çeki hayvanına sahip olunduğu zaman, bir ailenin ne kadar az toprağı varsa, kirayla o kadar çok toprak tutacağı ortada değil midir? Bunu belirtmeye bile gerek yok, çünkü, aslında sözkonusu olan şey, *zenginlikteki farklar* iken, burada bu zenginlik eşit olarak ele alınıyor. Bay N. —on'un, yeterli toprağa sahip olan köylülerin kirayla toprak tutmadığı yolundaki iddiası, bununla hiç bir şekilde kanıtlanmış olmuyor, tabloları ise, aktardığı rakamları anlamadığını gösteriyor; ellerindeki verilmiş-toprak miktarına göre köylüleri karşılaştırmakla, "zenginliğin" rolünü ve toprağın yoksullarca kiraya verilmesi (tabiî, bu sözü edilen hali-vakti yerinde köylülere kiraya verilmesi) ile bağıntılı olarak, kiralanabilir toprakların kapışılmasını daha da çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.[24] Okur, Kamisin uyezdinde, kirayla tutulmuş toprakların dağılımı hakkında aktarmış olduğumuz verileri hatırlasın; düşünün ki, "eşit sayıda çeki hayvanına sahip" köylüleri seçmiş ve bunları verilmiş-topraklarına göre kategorilere ve çalışan insan sayısına göre de alt bölümlere ayırmış olalım, bir köylü ne kadar az toprağa sahipse kirayla o kadar çok toprak tutar vb. diye de ilân edelim. Bu yöntem, hali-vakti yerinde köylülerin, ortadan kalkması sonucunu verir mi? Ama Bay N. —on, boş laflarıyla, bunların yok olmasını sağlayabiliyor ve narodnizmin eski önyargılarını tekrarlayabiliyor.

Bay N. —on'un, 0, 1, 2 vb. kişinin çalıştığı gruplara göre, aile başına düşen köylülerce, kirayla tutulan toprağı hesaplamak için kullandığı hiç bir işe yaramayan yöntemini, Bay L. Mares, *Hasatların ve Tahıl Fiyatlarının Etkisi vb.* (I, 34) adlı kitapta tekrarlıyor.

[23] İstatistikçiler Kamişin uyezdi için, tamamen buna benzer bir tablo veriyorlar. *Saratov Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. XI, *Kamişin Uyezdi*, s. 249 ve devamı. Bu yüzden, ele aldığımız uyezde ait verilerden de pekâlâ yararlanabiliriz.

[24] Bay N. —on'un aktardığı verilerin, ulaştığı sonuçları çürüttüğüne, Bay P. Struve, *Eleştirici Düşünceler* adlı yapıtında değinmiş bulunuyor.

(Narodnik görüşün ağır bastığı bu kitabın, diğer yazarları gibi) Bay Mares'in de cesaretle kullandığı "ortalamalardan" bir küçük örnek verelim. Mares'in iddiasına göre, Melitopol uyezdinde, kirayla toprak tutan aile başına düşen kiralanmış toprak miktarı, hiç çalışan erkeği olmayan ailelerde 1,6 desiyatin, bir çalışan erkeği olan ailelerde 4,4, iki çalışan erkeğe sahip ailelerde 8,3, üç çalışan erkeğe sahip ailelerde ise 14,0 desiyatindir (s. 34). Ve çıkarılan sonuç da şu: "kirayla tutulan topraklar, kişi başına, aşağıyukarı eşit bir biçimde dağılmıştır"!! Bay Mares, farklı iktisadî güce sahip aile gruplarına göre, kirayla tutulan toprakların *gerçek* dağılımını incelemeyi gerekli görmemiştir, oysa bunu, hem Bay V. Postnikov'un kitabından, hem de Zemstvo özetlerinden öğrenebilecek durumdaydı. Bir çalışan erkeğe sahip aileler grubunda, aile başına düşen 4,4 desiyatinlik kirayla tutulmuş "ortalama" toprak rakamı, 2-3 çeki hayvanına sahip, 5-10 desiyatin eken aileler grubundaki 4 desiyatin ve 4 ve daha fazla çeki hayvanına sahip, 50 desiyatinin üstünde toprak eken aileler gurubundaki 38 desiyatin gibi rakamların *toplanmasıyla* elde edilmiştir. (Bkz: Melitopol Uyezdine İlişkin Sonuçlar, s. D. 10-11). Zenginle yoksulu *toplayıp*, toplamı, toplanan birimler sayısına bölünce, her istediğin yerde "eşit dağılım" elde edilebilir, bunun şaşılacak bir tarafı yok!

Oysa, gerçekte, Melitopol uyezdinde, ailelerin %21'i, köylü nüfusunun %29,5'unu oluşturan (25 ve daha fazla desiyatinlik ekili alan sahibi) zengin aileler, —verilmiş-toprak ve satın alınmış toprak bakımından en iyi durumda olmalarına karşın— kirayla tutulmuş toplam ekilebilir toprakların %66,3'üne sahiptirler. (Melitopol Uyezdine İlişkin Sonuçlar, s. B. 190-194.) Öte yandan, ailelerin %40'ı, köylü nüfusunun %30,1'ini oluşturan (10 desiyatine kadar ekili alan sahibi olan) yoksul aileler —verilmiş-toprak ve satın alınmış toprak bakımından en kötü durumda olmalarına karşın— kirayla tutulmuş toplam ekilebilir toprakların %5,6'sına sahiptirler. Görülebileceği gibi, bu, "kişi başına eşit dağılıma" pek de benziyor hani!

Bay Mares, köylülerin kirayla toprak tutmalarına ilişkin bütün hesaplarını şu "varsayıma" dayandırmaktadır: "kirayla toprak tutan aileler esas olarak en kötü durumda" (verilmiş toprak bakımından ön kötü durumda) "olan iki gruba dahildir"; "kirayla toprak tutan nüfus arasında kiralanan topraklar kişi başına eşit [aynen böyle!] olarak dağılmaktadır"; ve "toprağın kirayla tutulması, köylülere, en kötü durumda olan gruplardan en iyi durumda olan gruplara geçiş olanağı verir" (34-35). Önceden de göster-

dik ki, *Bay Mares*'in *bütün bu "varsayımları" gerçeklerle doğrudan doğruya çelişmektedir.* Aslında, bunun tam tersi geçerlidir. Eğer Bay Mares – iktisadî hayattaki eşitsizliklerle uğraşırken (s. 35) (verilmiş toprak *tasarrufuna* göre sınıflandırma yerine) ailelerin iktisadî durumlarına göre sınıflandırılmasına ilişkin verileri ele alsaydı ve narodnik önyargıların köksüz "varsayımıyla" kendini sınırlamasaydı, bunu görmeden geçemezdi.

Şimdi, Kamişin uyezdini, Saratov eyaletindeki diğer uyezdlerle karşılaştıralım. Köylü grupları arasındaki oranlar her yerde aynıdır, dört uyezde (Volsk, Kuznetsk, Balaşov ve Serdobsk) ait aşağıdaki veriler de bunu göstermektedir; önceden de söylediğimiz gibi, bu verilerde, orta ve hali-vakti yerinde köylüler birleştirilmiştir. [Tablo 17.]

[TABLO 17]

Aile Grupları	Saratov Eyaletinde Dört Uyezd (Toplama Oranla % Olarak)						
	Aileler	Kadın ve Erkek Nüfus	Toplam Hayvanlar	Verilmiş Toprak	Kirayla Tutulan Toprak	Kullanılan Toplam Toprak	Ekili Alanlar
Hiç çeki havanı olmayan	24,4	15,7	3,7	14,7	2,1	8,1	4,4
1 çeki hayvanı olan	29,6	25,3	18,5	23,4	13,9	19,8	19,2
2 ve daha fazla çeki hayvanı olan	46,0	59,0	77,8	61,9	84,0	72,1	76,4
Toplam	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*

Şu halde, her yerde, yoksul köylülerin, zengin köylülerce sürülüp çıkarıldığını görüyoruz. Ama, Kamişin uyezdinde, hali-vakti yerinde köylülük, öteki uyezdlerdekinden daha kalabalık ve daha zengindir. Böylece, (Kamişin uyezdi de dahil olmak üzere) eyaletin beş uyezdinde, aileler, sahip oldukları çeki hayvanlarına göre aşağıdaki biçimde gruplandırılmıştır: hiç çeki hayvanı olmayan

%25,3; 1 hayvanı olan %25,5; 2 hayvanı olan %20; 3 hayvanı olan %10,8; ve 4 ve daha fazla hayvanı olan %18,4, oysa Kamişin uyezdinde, gördüğümüz gibi, hali-vakti yerinde grup daha büyük, kötü durumda olan grup ise biraz daha küçüktür. Ayrıca orta ve hali-vakti yerinde köylülüğü birleştirirsek, yani 2 ve daha fazla çeki hayvanına sahip grupları ele alırsak, sözkonusu uyezdler için, aşağıdaki verileri elde ederiz [Tablo 18]:

[TABLO 18]

UYEZDLERDE
2 VE DAHA FAZLA ÇEKİ HAYVANINA SAHİP AİLE BAŞINA

[Gruplar]	Kamişin	Volsk	Kuznetsk	Balaşov	Serdobsk
Çeki hayvanları	3,8	2,6	2,6	3,9	2,6
Toplam hayvanlar	9,5	5,3	5,7	7,1	5,1
Verilmiş-toprak (des.)	12,4	7,9	8,0	9,0	8,0
Kirayla tutulan toprak (des.)	9,5	6,5	4,0	7,0	5,7
Ekili alanlar	17,0	11,7	9,0	13,0	11,0

Bu demektir ki, Kamişin uyezdindeki refah içindeki köylüler daha zengindirler. Bu uyezd, en bol toprağa sahip uyezdlerden biridir; her kayıtlı 48 erkek başına 7,1 desiyatinlik verilmiş-toprak düşmektedir, oysa bu rakam, eyalet için 5,4 desiyatindir. Dolayısıyla, "köylülüğün" toprağının bol oluşu, sadece köylü burjuvazinin daha kalabalık olması ve daha çok servet sahibi olması anlamına gelir.

Saratov eyaletine ilişkin verilerin, gözden geçirilmesini bitirirken, köylü ailelerinin sınıflandırılmasından sözetmeyi de gerekli görüyoruz. Okurun da herhalde farketmiş olduğu gibi, verilmiş-topraklara göre yapılan bütün sınıflandırmaları *a limine** reddediyor ve yalnızca, iktisadî güce (çeki hayvanları, ekili alanlar) göre yapılan sınıflandırmayı kullanıyoruz. Neden bu sistemin benimsendiği açıklanmalıdır. Bizim Zemstvo istatistiklerinde verilmiş-topraklara göre sınıflandırma çok daha yaygındır ve bunun savunulmasında, çoğunlukla, ilk bakışta çok inandırıcı gelen aşağıdaki şu iki

* Hemen. —*ç.*

iddia ileri sürülmektedir.[25] Birinci olarak, tarımsal köylülerin yaşamını incelemek için, onları topraklarına göre sınıflandırmak doğal ve zorunludur deniliyor. Bu iddia, Rus yaşamının, temel bir özelliğini, yani verilmiş-toprak tasarrufunun özgür olmayan niteliğini görmezlikten gelmektedir, çünkü verilmiş-toprak tasarrufu, yasa zoruyla eşitlikçi bir nitelik taşır ve verilmiş-toprakların alım ve satımı son derece kısıtlanmıştır. Tarımsal köylülüğün farklılaşması sürecinin tümü, bu yasal sınırları aşan, gerçek hayata ait bir süreçtir. Köylüleri verilmiş-topraklara göre sınıflandırmakla, toprağını kiraya veren yoksul köylüyle kirayla toprak tutan ve toprak satın alan zengin köylüyü, toprağını terkeden yoksul köylüyle toprak "toplayan" zengin köylüyü, son derece zavallı bir durumda olan çiftliğini, pek az sayıda hayvanla işleten yoksul köylüyle bir sürü hayvana sahip olan, toprağını gübreleyen, yenilikler getiren vb., vb. zengin köylüyü aynı kaba koymuş oluyor. Bir başka deyişle kır proletaryası ile kır burjuvazisinin mensuplarını aynı kaba koyuyoruz. Bu şekilde elde edilen "ortalamalar", *farklılaşmaların üstünü örter* ve dolayısıyla tamamen uydurmacıdır.[26] Yukarda anlatılan, Saratov istatistikçilerinin hazırladığı birleşik tablolar, verilmiş-topraklara göre yapılan sınıflandırmanın yararsızlığını açıkça sergilememizi mümkün kılmaktadır. Örneğin, Kamişin uyezdindeki, verilmiş-toprak sahibi olmayan köylüler kategorisini ele alalım (bkz: *Birleşik Sonuçlar*, s. 450 ve devamı, Kamişin Uyezdine Ait Sonuçlar, c. XI, s. 174 ve devamı.) *Birleşik Sonuçlar*'ın derleyicisi, bu kategoriyi tanımlarken, ekili alan "çok önemsizdir" diyor

[25] Örneğin Saratov eyaletine ait *Toplu Sonuçlar*'a, Samara eyaletine ait *Toplu Sonuçlar*'a ve Voronej eyaletinin dört uyezdine ait *Değerlendirme Sonuçları*'na yazılan önsözlere ve diğer Zemstvo İstatistikî yayınlarına bakınız.

[26] Bay V. V. ile aynı düşüncede olduğumuzu söylemek için bu ender fırsatı kaçırmayalım. Bay V. V., 1885'te daha sonraki yıllarda, dergilerde çıkan makalelerinde "yeni tip Zemstvo istatistikî yayınları", yani ailelere ilişkin verileri yalnız verilmiş-topraklara göre değil, iktisadî güce göre de sınıflandırmayı mümkün kılan birleşik tabloları gayet iyi karşılamıştı. Bay V. V., o zamanlar şöyle yazıyordu: "İstatistikî verileri, *yalnız köy ve köy topluluğu* gibi, iktisadî bakımdan çok farklı olan köylü grupları kümesine uygulamak*la kalmamalı, bizzat bu gruplara da* uygulamalıdır" (V. V., "Yeni Tip bir Yerel İstatistikî Yayın", *Severni Vestnik* ["Kuzey Habercisi"],1885, n° 3, s. 189 ve 190. Saratov eyaletine ait *Toplu Sonuçlar*'a "Önsöz"de aktarılmıştır, s. 36.) Ne yazık ki, Bay V. V., daha sonraki çalışmalarında farklı köylü gruplarına ilişkin verilere gözatmak için hiç bir çaba harcamamış ve gördüğümüz gibi, Bay V. Postnikov'un kitabındaki gerçeklere ilişkin kısmı bile görmezlikten gelmiştir. Oysa, verilerin "çok farklı gruplar kümesine" göre değil de, çeşitli köylü gruplarına göre düzenlenmesi için ilk çaba, belki de Bay V. Postnikov'undur. O halde, nedir bunun nedeni?

("Önsöz", s. 45), yani bunları yoksullar kategorisine dahil ediyor. Tabloları ele alalım. Bu kategorideki "ortalama" ekili alan, aile başına 2,9 desiyatindir. Ama bakın, bu "ortalama" nasıl elde ediliyor: büyük üreticilerle (5 ve daha fazla çeki hayvanına sahip grupta, aile başına 18 desiyatin düşüyor; bu gruptaki aileler, toplam kategorinin 1/8 kadarını oluştururlar, ama, bu kategorideki ekili alanların hemen hemen yarısına sahiptirler) hiç atı olmayan, aile başına 0,2 desiyatin sahibi yoksul köylülerin toplanmasıyla! Çiftlik emekçileri çalıştıran aileleri ele alalım. Bu kategoride bunlardan pek az vardır — hepsi 77 aile, ya da %2,5. Ama bu 77 aileden 60'ı, aile başına düşen ekili alanın 18 desiyatin olduğu üst gruba dahildir ve bu grupta çiftlik emekçileri kullanan aileler, toplamın %24,5'idir. Açıktır ki (zenginleri mülksüzlerle toplayıp ortalamalar çıkardığımız zaman), köylülükteki farklılaşmanın üstünü örtmüş, mülksüz köylüleri gerçekte olduklarından daha iyi durumda göstermiş oluyoruz, öte yandan da, bunun tersine hali-vakti yerinde köylüleri, daha az güçlü gösteriyoruz; çünkü büyük verilmiş-topraklara sahip köylüler kategorisi, hali-vakti yerinde olan çoğunluğun yanısıra, kötü durumda olanları da içerir (verilmiş-toprağı büyük olan köy topluluklarında bile, her zaman, yoksul köylülerin de bulunduğu bir gerçektir). Şimdi verilmiş topraklara göre yapılan sınıflandırmayı savunmak için öne sürülen ikinci iddianın da doğru olmadığını açıkça görebiliyoruz. Bu tip bir sınıflandırma ile iktisadî güç göstergelerinin de (hayvan sayısı, ekili alan vb.), her zaman, verilmiş-toprağın büyüklüğündeki artışa uygun olarak düzenli bir artış göstereceği ileri sürülmektedir. Bu, kuşkusuz, bir gerçektir, çünkü verilmiş-toprak, iyi durumda olmakta başlıca etkenlerden biridir. Dolayısıyla, köylüler, nerede büyük verilmiş-toprağa sahiplerse, orada, her zaman, kır burjuvazisine dahil daha çok kişi vardır ve bunun sonucu olarak da, bütün kategoriye ait "ortalama" verilmiş toprak rakamları yükselmiş olur. Ama, bütün bunlardan, kırsal burjuvazi ile kırsal proletaryayı birleştiren bir yöntemin doğru olduğu sonucu hiç bir şekilde çıkarılamaz.

Sonuç olarak: köylü aileleri hakkındaki istatistikleri düzenlerken, verilmiş-topraklara göre sınıflandırmayla yetinmemek gerekir. İktisadî istatistikler, zorunlu olarak, çiftliğin tipini ve çapını, sınıflandırmanın temeli yapmak zorundadırlar. Bu tipleri ayırmak için kullanılan göstergeler, yerel koşullara ve tarım biçimlerine uygun olmalıdır, ekstansif tarım sözkonusu olduğu zaman, ekili alana göre, (ya da çeki hayvanlarının sayısına göre) sınıflandırma ile yetinilebilir; başka koşullar altında, sınaî ürün ekilen alanla-

rı, tarımsal ürünün teknik işleme tâbi tutulmasını, kök bitkileri ya da yem bitkileri ekimini, süt veren hayvan yetiştiriciliğini, sebzeciliği vb. hesaba katmak gerekir. Köylülük, tarımsal ve sınaî uğraşları, geniş çapta birleştirmişse, iki sınıflandırma sisteminin, yani tarımın tipi ve çapına göre sınıflandırma ile "sanayilerin" tipi ve çapına göre sınıflandırmanın birleştirilmesi zorunludur. Köylü ailelerine ilişkin sonuçları özetleme yöntemleri, ilk bakışta sanıldığı gibi, dar, özel ve ikinci derecede önemi olan bir sorun değildir. Tam tersine, bugün için, bunun, Zemstvo istatistiklerinin temel sorunu olduğunu söylemek abartma olmayacaktır. Aile sonuçlarının kapsamı ve bunları derleme teknikleri,[27] son derece mükemmel hale gelmiştir, ama yetersiz özetleme yüzünden, çok değerli bilgilerden büyük bir kısmı, kaybolup gitmekte ve araştırmacının elinde sadece (köy komünleri, volostlar, köylü kategorileri, verilmiş-toprak büyüklükleri vb. hakkında) "ortalama" rakamlar bulunmaktadır. Ama bu "ortalamalar", gördüğümüz ve sonra da göreceğimiz gibi, çoğu kez, tamamen uydurmadır.

IV. PERM EYALETİNE AİT ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİ

Zemstvo istatistiklerini gözden geçirirken, şimdi de koşulların tamamen farklı olduğu bir eyalete dönelim: Perm eyaleti, Krasnoufimsk uyezdini ele alalım. Bu uyezd için, elimizde, çiftçiliğin çapına göre yapılmış bir aile sınıflandırması var.[28] Uyezdin, tarımsal kesimine ilişkin genel veriler şunlardır (23.574 aile, 129.439 kadın-erkek nüfus) [Tablo 19]:

Şu halde, ekili alanların son derece küçük olmasına karşın, burada da, gruplar arasında aynı oranı, ekim alanlarının ve hayvanların, hali-vakti yerinde, küçük bir grup köylünün elinde aynı

[27] Zemstvo sayımlarının tekniği hakkında yukarda değinilen yayınlara ek olarak, Bay Fortunatov'un *Zemstvo İstatistiki Soruşturmalarının Sonuçları*'nın I. cildindeki makalesine bakınız. Samara eyaletine ait *Birleşik Sonuçlar*'a ve Saratov eyaletine ait *İstatistiki Sonuçlar*'a "Önsöz"de, Orel eyaletine ait *İstatistiki Sonuçlar*'da (c. II, Yelets uyezdi) ve *Perm Eyaleti Krasnoufimsk Uyezdine Ait İstatistiki Tarama Malzemesi*, c. IV'te aile kayıt kartlarının örnekleri verilmiştir. Perm kayıt kartı özellikle geniş kapsamlıdır.

[28] *Perm Eyaleti Krasnoufimsk Uyezdine Ait İstatistiki Tarama Malzemesi*, c. III: Tablolar, Kazan 1894. Karşılaştırma amacıyla, ilerde, aynı sınıflandırmaya sahip olan Ekaterinburg uyezdine ait temel verileri de aktaracağız. *Perm Eyaleti Ekaterinburg Uyezdine Ait İstatistiki Sonuçlar*. Ekaterinburg Uyezdi Zemstvosunca basılmıştır, Ekaterinburg 1891.

[TABLO 19]

Aile Grupları	Aileler (%)	Kadın-Erkek Nüfus (%)	Aile Başına Ekili Alan (Des.)	Toplam Ekili Alanlar (%)			Aile Başına Düşen Hayvan				
							Çeki Hayvanı	Toplam Büyükbaş Hayvan Sayısı	Toplam Hayvanlar (%)		
Toprak ekmeyen	10,2	6,5	—	—	8,9		0,3	0,9	1,7	15,4	
5 des. kadar eken	30,3	24,8	1,7	8,9			1,2	2,3	13,7		
5-10 des. eken	27,0	26,7	4,7	22,4			2,1	4,7	24,5		
10-20 des. eken	22,4	27,3	9,0	35,1			3,5	7,8	33,8		
20-50 des. eken	9,4	13,5	17,8	28,9	33,6	68,7	6,1	12,8	23,2	26,3	41,1
50 desiyatinden fazla eken	0,7	1,2	37,3	4,7			11,2	22,4	3,1		
Toplam	*100*	*100*	*5,8*	*100*			*2,4*	*5,2*	*100*		

şekilde toplandığını görüyoruz. Eldeki toprakla, iktisaden gerçekten kullanılan toprak arasındaki oran, şimdiye kadar tanımış olduğumuz eyaletlerdeki oranın aynıdır.[29] [Tablo 20.]

Kiralanabilir toprakların, zaten en iyi durumda olan hali-vakti yerindeki köylülerce kapılması, verilmiş-toprakların (kiraya vermek suretiyle) yoksul köylüden zengine geçişi, verilmiş-toprakların oynadığı rolün kırlık bölgelerin iki kutbunda, iki farklı yöne doğru azalması, aynen burada da görülüyor. Okura bu süreçler hakkında daha somut bir fikir verebilmek için, toprağın kirayla

[29] Bu köylülerin (bütün gurupların) elinde bulunan toplam verilmiş-topraklar, 410.428 desiyatin, yani aile başına "ortalama" 17,5 desiyatindir. Köylüler, bundan başka 53.882 desiyatinlik ekilebilir toprak ve 597.180 desiyatinlik otlak kiralayarak, toplam 651.062 desiyatinlik toprak edinmiş oluyorlar (ekilebilir toprak kiralayan aileler — 8.903, otlak kiralayan aileler — 9.167). Verilmiş-toprakların kiraya verilmesi ise şöyle: ekilebilir toprak — 50.548 desiyatin (8.553 köylü ve otlak — 7.186 desiyatin (2.180 köylü), böylece, hepsi 57.734 desiyatin ediyor.

[TABLO 20]

Aile Grupları	Aileler	Kadın-Erkek Nüfus	Toplam Toprak Yüzdeleri			
			Verilmiş-Toprak	Kirayla Tutulan	Kiraya Verilen	Kullanılan
Toprak ekmeyen	10,2	6,5	5,7	0,7	21,0	1,6
5 desiyatine kadar eken	30,3	24,8	22,6	6,3	46,0	10,7
5-10 desiyatin eken	27,0	26,7	26,0	15,9	19,5	19,8
10-20 desiyatin eken	22,4	27,3	28,3	33,7	10,3	32,8
20-50 desiyatin eken	9,4	13,5	15,5	36,4	2,9	29,8
50 desiyatinden fazla eken	0,7	1,2	1,9	7,0	0,3	5,3
Toplam	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*

tutulmasına ilişkin, daha ayrıntılı veriler sunuyoruz. [Tablo 21.]

Dolayısıyla, köylülerin üst gruplarında (bildiğimiz gibi, bunlar kirayla tutulan toprakların çoğunu ellerinde toplarlar) kirayla toprak tutma narodnik iktisatçıların bunun tersini iddia eden yaygın görüşlerine karşın, açıkça, sınaî, girişimci bir nitelik taşır.

Kiralanmış emekle ilgili verilere geçelim; bunlar eksiksiz olduklarından özellikle bu uyezd için değerlidir (özel olarak, gündelikçi tutulmasına ilişkin veriler de eklenmiştir) [Tablo 22]:

Burada, Saratov istatistikçilerinin, gündelikçi kiralamanın bir çiftliğin gücünün ya da zayıflığının tipik bir göstergesi olmadığı yolundaki görüşlerinin açıkça çürütüldüğünü görüyoruz. Tam tersine, gündelikçi kiralama, köylü burjuvazinin son derece tipik bir göstergesidir. Gündelik olarak kiralamanın bütün biçimlerinde, en zengin köylüler, ailedeki işçi bakımından en iyi durumda oldukları halde, iktisadî güç arttıkça, emekçi kiralayan köylüler yüzdesinin de arttığını görüyoruz. Burada da, aile işbirliği, kapitalist işbirliğinin temelidir. Ayrıca, gündelikçi kiralayan çiftliklerin sayısı, mevsimlik işçi tutan çiftlik sayısının 2 ½ *katıdır* (uyezd ortalaması) — burada ürün toplama işi için kiralanan gündelikçileri

[TABLO 21]

Aile Grupları	Aile Başına		Kirayla Ekilebilir Toprak Tutan Aileler (%)	Kiralayan Aile Başına Düşen Ekilebilir Toprak (Des.)	Kirayla Otlak Tutan Aileler (%)	Kiralayan Aile Başına Düşen Otlak (Des.)
	Kadın-Erkek	Verilmiş-Toprak (Des.)				
Toprak ekmeyen	3,51	9,8	0,0	0,7	7,0	27,8
5 desiyatine kadar eken	4,49	12,9	19,7	1,0	17,7	31.2
5-10 desiyatin eken	5,44	17,4	34,2	1,8	40,2	39,0
10-20 desiyatin eken	6,67	21,8	61,1	4,4	61,4	63,0
20-50 desiyatin eken	7,86	28,8	87,3	14,2	79,8	118,2
50 desiyatinden fazla eken	9,25	44,6	93,2	40,2	86,6	261,0
T o p l a m	*5,49*	*17,4*	*37,7*	*6,0*	*38,9*	*65,0*

ele alıyoruz; ne yazık ki, istatistikçiler, gündelikçi kiralayan toplam çiftlik sayısını vermemişlerdir; oysa bu bilgiler elde bulunmaktaydı. Üç, üst gruptaki 7.679 aileden 2.190'ı çiftlik emekçisi kullanır, 4.017 aile, yani hali-vakti yerinde gruptaki köylülerin çoğunluğu ise ürün kaldırma işi için gündelikçi kiralar. Kuşkusuz, gündelikçi kiralamak, hiç de Perm eyaletine özgü bir şey değildir, ve eğer yukarda, hali-vakti yerinde köylü gruplarındaki, toplam mülk sahibi sayısının 2/10, 6/10 ve 9/10'unun çiftlik emekçisi kullandığını gördüysek, bundan, doğrudan doğruya şu sonuç çıkar. Hali-vakti yerinde köylü ailelerinin *çoğunluğu*, şu ya da bu biçimde, kiralanmış emek kullanır. *Düzenli çiftlik emekçileri ve gündelikçiler yığınının oluşması, hali-vakti yerinde köylülüğün var olabilmesi için temel koşuldur.* Son olarak, gündelikçi kiralayan çiftlik sayısı ile düzenli çiftlik emekçileri kullanan çiftlik sayısı arasındaki oranın, *alt köylü gruplarından üst gruplara doğru gidildikçe azaldığını* belirtmek de ilginç olacaktır. Alt gruplarda, gündelikçi kiralayan çiftliklerin sayısı, düzenli çiftlik emekçisi kullananların sayısını her zaman kat kat aşar. Üst gruplarda ise, tam tersine, düzenli çiftlik emekçisi kullanan çiftliklerin sayısı, bazan, gündelikçi kiralayanların sayısından bile fazladır. Bu gerçek, köylülüğün üst grup-

[TABLO 22]

Aile Grupları	Aile Başına Çalışan Erkek	Emekçi Kiralayan Çiftlik Sayısı				Emekçi Kiralayan Çiftlikler (%)			
		Mevsimlik	Biçmek İçin	Toplamak İçin	Harman İçin	Mevsimlik	Biçmek İçin	Toplamak İçin	Harman İçin
Toprak ekmeyen	0.6	4	16	—	—	0,15	0,6	—	—
5 desiyatine kadar eken	1,0	51	364	340	655	0,7	5,1	4,7	9,2
5-10 desiyatin eken	1,2	268	910	1.385	1.414	4,2	14,3	20,1	22,3
10-20 desiyatin eken	1,5	940	1.440	2,325	1.371	17,7	27,2	43,9	25,9
20-50 desiyatin eken	1,7	1.107	1.043	1.542	746	50,0	47,9	69,6	33,7
50 desiyatinden fazla eken	2,0	143	111	150	77	83,1	64,5	87,2	44,7
Toplam	*1,2*	*2.513*	*3.884*	*5.742*	*4.263*	*10,6*	*16,4*	*24,3*	*18,8*

larında, emekçi kullanan çiftliklerin, ücretli emeğin düzenli istihdamına dayanan çiftliklerin oluştuğunu açıkça göstermektedir; ücretli emek, mevsimlere göre çok daha eşit bir biçimde dağılmakta ve daha pahalı ve daha zahmetli bir iş olan gündelikçi kiralamadan vazgeçmek mümkün olmaktadır. Bu arada, Vyatka eyaletinin Elobuga uyezdindeki kiralanmış emekle ilgili sonuçları da aktaralım (burada hali-vakti yerinde köylüler, orta köylülerle birleştirilmişlerdir) [Tablo 23]:

Her gündelikçinin bir ay (28 gün) çalıştığını varsayarsak, gündelikçi sayısı, mevsimlik işçilerin üç katı olacaktır. Bu arada şunu da belirtelim ki, Vyatka eyaletinde de, hem işçi kiralama, hem de kirayla toprak tutma ve kiraya toprak verme açısından, gruplar arasında, daha önceden bildiğimiz oranları buluruz.

Perm istatistikçilerinin verdiği, gübre kullanımına ilişkin, aile başına veriler çok ilginçtir. Bu verilerin incelenmesinden çıkan sonuç şudur [Tablo 24]:

Demek ki, burada da, yoksul ve zengin köylülerin uyguladığı tarım sistemleri ve yöntemleri arasında derin bir fark görüyoruz. Her yerde hali-vakti yerinde köylüler, köylülerin sahip oldukları

[TABLO 23]

Aile Grupları	Aileler		Kadın-Erkek Kişiler (%)	Kiralanan Emekçiler				Toplam Hayvanlar (%)	Ekilebilir Verilmiş-Topraklar (%)	Aileler (%)	
				Mevsimlik		Günlük					
	Sayı	%		Sayı	%	Sayı	%			Kirayla Toprak Tutan	Kiraya Toprak Veren
Atı olmayan	4.258	12,7	8,3	56	3,2	16.031	10,6	1,4	5,5	7,9	42,3
Bir atı olan	12.851	38,2	33,3	218	12,4	28.015	18,6	24,5	27,6	23,7	21,8
Birkaç atı olan	16.484	49,1	58,4	1.481	84,4	106.318	70,8	74,1	66,9	35,3	9,1
Toplam	*33.593*	*100*	*100*	*1.755*	*100*	*150.364*	*100*	*100*	*100*	*27,4*	*18,1*

[TABLO 24]

Aile Grupları	Gübre Kullanan Çiftlikler (%)	(Gübre Kullanan) Aile Başına Gübre (Araba)
5 desiyatine kadar eken	33,9	80
5-10 desiyatin eken	66,2	116
10-20 desiyatin eken	70,3	197
20-50 desiyatin eken	76,9	358
50 desiyatinden fazla eken	84,3	732
Toplam	*51,7*	*176*

hayvanların büyük bir kısmını kendi ellerinde topladıklarından ve çiftliği geliştirmek amacıyla emek harcama olanağına daha fazla sahip olduklarından, bu farklılık da her yerde mevcut olmalıdır. Bu nedenle, örneğin eğer, "köylülüğün", Reform-sonrası, hem atı ve sığırı olmayan bir aileler grubu yarattığını, hem de toprağı güb-

releme usulünü uygulayarak "tarımsal etkinliği artırdığını" öğreniyorsak, (Bay V. V., *Köylü Tarımında İlerici Eğilimler* adlı yapıtında bunu ayrıntısıyla anlatmıştır, s. 123-160 ve devamı). Bu, bize, "ilerici eğilimlerin", salt kır burjuvazisindeki ilerleme anlamına geldiğini açıkça gösterir. Bu durum, gelişmiş tarım aletlerinin dağılımında, daha da belirgin olarak görülür, buna ilişkin veriler de, Perm istatistiklerinde mevcuttur. Ancak, bu veriler, uyezdin tüm tarımsal kesimi için değil, sadece 23.574 aileden 15.076'sını kapsayan 3'üncü, 5'inci ve 4'üncü bölgeler için toplanmıştır. Kayıtlara geçen gelişmiş aletler şunlardır: 1.049 harman savurma makinesi, 225 tohum ayırma makinesi, 354 harman dövme makinesi, toplam 1.628 alet. Bunlar gruplar arasında şöyle dağılmıştır [Tablo 25]:

[TABLO 25]

Aile Grupları	100 Çiftlik Başına Düşen Gelişmiş Alet Sayısı	Toplam Gelişmiş Aletler	Toplam Gelişmiş Aletler Yüzdesi	
Toprak ekmeyen	0,1	2	0,1	
5 desiyatine kadar eken	0,2	10	0.6	
5-10 desiyatin eken	1,8	60	3,7	
10-20 desiyatin eken	9,2	299	18,4	
20-50 desiyatin eken	50,4	948	58,3	}
50 desiyatinden fazla eken	180,2	309	18,9	} 77,2
Toplam	*10,8*	*1.628*	*100*	

Bay V. V.'nin, gelişmiş aletlerin "bütün" köylüler tarafından kullanıldığı yolundaki "narodnik" tezinin bir kanıtı daha!

"Sanayilere" ilişkin veriler, bu kez, (1) köylülüğün kır burjuvazisine dönüşmesini (ticarî ve sınaî kuruluşların sahipliği) ve (2) köylülüğün kır proletaryasına dönüşmesini (işgücünün satılması, "tarımsal sanayiler" denilen şey) ortaya koyan iki ana tip "sanayi" arasında ayırım yapmamızı mümkün kılıyor. Aşağıdaki tablo, bu tamamen karşıt "sanayici" tiplerinin gruplara göre dağılmasını göstermektedir[30] [Tablo 26]:

Bu verilerin, ekili alanların dağılımına ve işçi kiralamaya iliş-

[TABLO 26]

Aile Grupları	100 Köylü Başına Düşen Ticarî ve Sınaî Kuruluşlar	Bu Kuruluşların Gruplara Göre Dağılımı Toplam Üzerinden %		Tarımsal Sanayilerle Uğraşan Çiftlikler %
Toprak ekmeyen	0,5	1,7		52,3
5 desiyatine kadar eken	1,4	14,3		26,4
5-10 desiyatin eken	2,4	22,1		5,0
10-20 desiyatin eken	4,5	34,3		1,4
20-50 desiyatin eken	7,2	23,1	61,9	0,3
50 desiyatinden fazla eken	18,0	4,5		—
Toplam	*2,9*	*100*		*16,2*

kin verilerle karşılaştırılması, köylülükteki farklılaşmanın kapitalizm için bir içpazar yarattığını bir kez daha gösterir.

Ayrıca, çok çeşitli olan uğraşlar, "sanayi" ya da "iş" başlığı altında, aynı kaba konunca "tarımın sanayilerle birleşmesi", (örneğin Bay V. V. ve N. —on'un yaptığı gibi) tekdüze, yapısı değişmeyen ve kapitalizm dışında bir şey olarak tanımlanınca, gerçeklerin nasıl ta temelden çarptırıldığını da görüyoruz.

Bitirirken, Ekaterinburg uyezdine ait verilerin, ötekilere benzerliğine işaret edelim. Uyezdde bulunan, 59.709 aileden, toprağı olmayanları (14.601 aile), yalnızca otlağı olanları (15.679 aile) ve verilmiş-topraklarını bütünüyle kendi haline bırakanları (1.612 aile) çıkarırsak, geri kalan 27.817 aile için aşağıdaki verileri elde ederiz: hiç toprak işlemeyen ya da az toprak işleyen (5 desiyatine kadar) 20.000 aile, 124.000 desiyatin içinden 41.000 desiyatinlik toplam ekili alana, yani ekili alanların 1/3'den azına sahiptir. Öte yandan, herbiri 10 desiyatinden fazla ekili alana sahip olan hali-vakti yerinde 2.859 aile, 49.751 desiyatinlik ekili alana ve kirayla tutulan toplam 67.000 desiyatinlik toprağın 53.000 desiyatinine (köylüden kiralanan 55.000 desiyatinlik toprağın 47.000 desiyatini de dahil) sahiptir. İki karşıt "sanayi" tipinin ve çiftlik emekçileri kullanan ailelerin, Ekaterinburg uyezdindeki dağılımının, bu farklılaşma

[30] "Tarımsal sanayiler" de, sadece son üç bölge için saptanmıştır. Ticarî ve sınaî kuruluşların toplam sayısı 692'dir, yani: 132 su değirmeni, 16 yağhane, 97 zift ve katran atelyesi, 283 "demirci dükkânı vb." ve 164 "dükkân, han, vb.".

göstergelerinin Krasnoufimsk uyezdindeki dağılımına tamamen benzediği görülüyor.

V. OREL EYALETİNE AİT ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİ

Elimizde, bu eyaletin Yelets ve Trubçevsk uyezdlerine ait köylü ailelerini, sahip oldukları çeki hayvanı sayısına göre sınıflandıran iki ciltlik istatistik bulunuyor.[31]

İki uyezdi birleştirerek, gruplara göre aşağıdaki verileri sunuyoruz [Tablo 27]:

Görülüyor ki, gruplar arasındaki genel ilişkiler, daha önce gördüğümüz (satın alınan ve kirayla tutulan toprakların hali-vakti yerinde olanların elinde toplanması, toprağın yoksul köylülerden bunlara geçmesi vb. gibi) ilişkilerin aynıdır. Aynı biçimde, kiralanan emek, "sanayiler" ve çiftçilikteki "ilerici eğilimler" açısından da, gruplar arasındaki ilişkiler tamamen birbirine benzemektedir. [Tablo 28.]

Demek ki, Orel eyaletinde de, köylülüğün birbirine tamamen karşıt iki tip halinde farklılaştığını görüyoruz: bir yanda kır proletaryası (toprağın terki ve işgücünün satılması), öte yanda ise köylü burjuvazi (toprak satın alma, özellikle, verilmiş-toprakları büyük ölçüde kirayla tutma, gelişmiş çiftçilik yöntemleri uygulama, düzenli çiftlik emekçileri ve gündelikçiler kiralama, ki bu verilerin dışında tutulmuştur, ticarî ve sınaî kuruluşların tarımla birleştirilmesi). Ancak, buradaki köylülerin yaptığı tarımın çapı, genel olarak, yukarda değinilen örneklerdekinden çok daha küçüktür; çok daha az sayıda büyük üretici vardır ve bu yüzden köylülüğün farklılaşması, bu iki uyezdle değerlendirildiğinde daha zayıf görünmektedir. "Görünmektedir" diyoruz, nedeni de şu: birincisi, burada, "köylülüğün" daha hızlı bir biçimde kır proletaryasına dönüştüğünü ve belli belirsiz bir kır burjuvazisi grubu doğurduğunu gözlemlememize karşın, öte yandan, daha önce kırlık bölgelerdeki

[31] *Orel Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. II, Moskova 1887. Yelets Uyezdi, ve c. III, Orel 1887. Trubçevsk Uyezdi. Bu sonuncu uyezde ait veriler, çevredeki köy topluluklarına ait verileri içermez. Biz, kirayla tutulan verilmiş-topraklarla, verilmiş-toprak dışındaki kiralamayı birleştirerek, kirayla toprak tutulmasına ilişkin ortak verileri ele almaktayız. Kiraya verilen toprakların miktarını, verilmiş-topraklarının tümünü kiraya veren aile sayısından, yaklaşık olarak çıkardık. Elde edilen rakamlar, her grubun kullandığı toprağı saptamak için temel teşkil etmektedir (verilmiş-toprak + satın alınan toprak + kirayla tutulan toprak — kiraya verilen toprak).

[TABLO 27]

Aile Grupları	Ailelerin Yüzdesi	Kadın-Erkek Nüfus (%)	Aile Başına Verilmiş-Toprak (Des.)	Toprak Yüzdesi		Kiraya Toprak Tutan Aileler (%)	Toprak Yüzdesi		Kullanılan Toplam Toprak		Aile Başına Büyükbaş Hayvan	Toplam Hayvanlar (%)
				Verilmiş-Toprak	Satın Alınan		Kirayla Tutan	Kiraya Veren	Yüzde	Aile Başına		
Atı olmayan	22,9	15,6	5,5	14,5	3,1	11,2	1,5	85,8	4,0	1,7	0,5	3,8
1 atı olan	33,5	29,4	6,7	28,1	7,2	46,9	14,1	10,0	25,8	7,5	2,3	23,7
2-3 atı olan	36,4	42,6	9,6	43,8	40,5	77,4	50,4	3,0	49,3	13,3	4,6	51,7
4 ve daha fazla atı olan	7,2	12,4	15,2	13,6	49,2	90,2	34,0	1,2	20,9	28,4	9,3	20,8
Toplam	*100*	*100*	*8,6*	*100*	*100*	*52,8*	*100*	*100*	*100*	*9,8*	*3,2*	*100*

[TABLO 28]

Aile Grupları	İşçi Kiralayan Çiftlikler (%)	Sanayilerle Uğraşan Aileler (%)	100 Çiftlik Başına Düşen Ticarî ve Sınaî Kuruluş	Gelişmiş Aletler (Yelets Uyezdi)	
				100 Çiftlik Başına Düşen Alet	Toplam Aletler (%)
Atı olan	0,2	59,6	0,7	0,01	0,1
1 atı olan	0,8	37,4	1,1	0,2	3,8
2-3 atı olan	4,9	32,2	2,6	3,5	42,7
4 ve daha fazla atı olan	19,4	30,4	11,2	36,0	53,4
Toplam	*3,5*	*39,9*	*2,3*	*2,2*	*100*

kır burjuvazisi kutbunun özellikle elle tutulur hale geldiği yerlerde, bunun tersinin örneklerini de görmüş bulunuyoruz. İkincisi, burada, özellikle yaygın (ailelerin %40'ı) bir gelişme gösteren "sanayiler", *tarımsal* köylülüğün farklılaşmasını (bu bölümde yalnız tarımsal köylülüğün sözünü ediyoruz) gözlerden gizlemektedir. Ve buradaki "sanayiciler"in içine, ücretli işçilerden oluşan bir çoğunluğun yanısıra, tüccarlardan, alıcılardan, girişimcilerden, mülk sahiplerinden vb. oluşan bir azınlık da dahildir. Üçüncü olarak, yerel tarımın, pazarla en çok bağı olan kesimlerine ilişkin verilerin yokluğu da, köylülüğün farklılaşmasını gözden gizliyor. Pazar için, ticarî ekim, burada, satış için tahıl üretmek üzere değil, kenevir üretmek üzere ekin alanlarını genişletmek amacıyla geliştirilmektedir. Ticarî işlemlerin en büyük kısmı, bu ürünle ilgilidir, ama ciltte bulunan tablolardaki veriler, çeşitli gruplarda tarımın *bu özel* yönünü ortaya koymamaktadır. "Kenevir üretimi, köylülerin gelirinin, ana kaynağıdır" (yani parasal gelirin. *Trubçevsk Uyezdine Ait Sonuçlar*, s. 5, köylerin tanımlanmasında ve daha birçok yerde), "köylüler esas olarak kenevir ekimi ile ilgilenmektedirler. ... Bütün gübre ... kenevir tarlalarında kullanılmaktadır" (*ibid.*, 87), her yerde

"kenevir teminatı karşılığında" borç verilmekte ve borçlar, kenevirle ödenmektedir (*ibid.*, birçok yerlerde). Hali-vakti yerinde köylüler, kenevir tarlalarını gübrelemek için, yoksullardan gübre satın alırlar (*Orel Uyezdine Ait Sonuçlar*, c. VIII, Orel 1895, s. 91-105), aynı köy topluluğu içinde ve dışardaki köy topluluklarında, kenevir tarlaları kiraya verilmekte ve kirayla tutulmaktadır (*ibid.*, 260) ve kenevirin işlenmesi, yukarda yoğunlaşmasına değindiğimiz, "sınaî kuruluşların" bir bölümünce yapılmaktadır. Yerel tarımın temel ticarî ürünü hakkında hiç bir bilgi vermeyen bir farklılaşma tablosunun, ne kadar eksik olduğu ortadadır.[32]

VI. VORONEJ EYALETİNE AİT ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİ

Voronej eyaletine ait sonuçlar, verdiği bilgilerin, görülmemiş bir biçimde eksiksiz oluşuyla ve sınıflandırılmalarının bolluğu ile ötekilerden ayrılır. Verilmiş-topraklara göre yapılan her zamanki sınıflandırmaya ek olarak, birkaç uyezd için, çeki hayvanlarına göre, çalışan insan sayısına (ailenin çalışma gücüne) göre, sanayilere göre (sanayiler ile uğraşmayanlar; sanayiler ile uğraşanlar: (*a*) tarımsal, (*b*) karma (*c*) ticarî ve sınaî nitelikte sanayiler ile uğraşırlar), çiftlik emekçilerine göre, (kendi üyesini çiftlik emekçisi olarak kullanan çiftlikler —çiftlik emekçisine sahip olmayan ve hiç bir üyesini böyle kullanmayan çiftlikler— çiftlik emekçisi kullanan aileler) sınıflandırmalar mevcuttur. Yukardaki son sınıflandırma, daha fazla sayıda uyezd için verilmiştir ve ilk bakışta, bunun, köylülüğün farklılaşmasını incelemek için en uygun sınıflandırma olduğu düşünülebilir. Oysa gerçekte durum bu değildir; çiftlik emekçisi sağlayan çiftlikler grubu, hiç de kır proletaryasının tümünü kucaklamaz, çünkü gündelikçileri, vasıfsız emekçileri, fab-

[32] Orel uyezdine ait sonuçları derleyen istatistikçinin belirttiğine göre (Tablo n° 57), hali-vakti yerinde köylülerin elde ettikleri büyükbaş hayvan başına gübre miktarı, yoksul köylülerinkinin hemen hemen *iki katıdır*. (Aile başına düşen hayvan 7,4 olan yerlerde, büyükbaş hayvan başına 391 *pud*, buna karşılık aile başına düşen hayvan 2,8 olan yerlerde, hayvan başına 208 *pud*. Ve bu sonuca, verilmiş-toprak parçalarına göre yapılan, köylülükteki farklılaşmanın gerçek derinliğini gizleyen sınıflandırmaya dayanılarak ulaşılmıştır.) Bu durumun nedeni, yoksulların samanı ve gübreyi yakıt olarak kullanmak, satmak vb.. zorunda oluşlarıdır. Dolayısıyla, büyükbaş hayvan başına "normal" gübre miktarı (400 *pud*), ancak köylü burjuvazi tarafından elde edilmektedir. Bay V. V., (sahip olunan atlardaki azalma konusunda yaptığı gibi) bu konuda da, hayvan sayısı ile gübre miktarı arasındaki "normal oranın yeniden kurulması" hakkında, istediği kadar tartışabilir.

rika işçilerini, yapı işçilerini, toprak tesviye işçilerini, ev hizmetkârlarını vb. sağlayan çiftlikler bunun içine dahil değildir. Çiftlik emekçileri, "köylülüğün" sağladığı ücretli işçilerin yalnızca bir bölümünü oluştururlar. Çiftlik emekçisi kullanan çiftlikler grubu da çok eksiktir, çünkü gündelikçi kiralayan çiftlikleri kapsamamaktadır. (Ne çiftlik emekçisi sağlayan, ne de kullanan) tarafsız grup, hiç atı olmayan binlerce köylüyü pek çok atı olan binlerce köylüyle, kirayla toprak tutan köylüleri toprak kiraya verenlerle, çiftçileri çiftçi olmayanlarla, binlerce ücretli işçiyi bir avuç patronla vb. birleştirerek, her uyezdde onbinlerce aileyi içine alır. Tarafsız grubun tümü için, örneğin, topraksız aileler ya da aile başına 3-4 desiyatinlik (verilmiş ve satın alınmış) toprağa sahip olanlarla, 25, 50 ve daha fazla desiyatinlik verilmiş-toprağa sahip olan ve ayrıca onlarca, yüzlerce desiyatinlik toprak satın alan aileleri birbirine ekleyerek (*Bobrov Uyezdine Ait Sonuçlar,* s. 336, sütun n° 148; Novokhopersk uyezdi, s. 22) — aile başına 0,8-2,7 hayvan düşen ailelerle, 12-21 hayvan düşenleri toplayarak (*ibid.*) genel "ortalamalar" elde edilir. Tabiî ki bu tip "ortalamalar"la, köylülüğün farklılaşması anlatılamaz, onun için çeki hayvanlarına göre sınıflandırmayı çiftçiliğin çapına göre yapılan sınıflandırmaya en çok yaklaşan sınıflandırma olarak ele almak zorundayız. Elimizde bu sınıflandırmayı veren dört cilt istatistik var (Zemliyansk, Zadonsk, Nijnedevitsk ve Korotoyak uyezdleri için), biz, bunlardan Zadonsk uyezdini seçmeliyiz, çünkü, ötekiler için, toprağın gruplara göre satın alınması ve kiraya verilmesine ilişkin ayrı sonuçlar verilmemiştir. Aşağıda bu dört uyezdle ilgili birleşik verileri sunacağız ve okur bu verilerden çıkan sonuçların ayrı olduğunu görecektir. Zadonsk uyezdindeki gruplara ait veriler şöyledir (15.704 aile, kadın-erkek 106.288 kişi, 135.656 desiyatinlik verilmiş-toprak, 2.882 desiyatinlik satın alınan toprak, 24.046 desiyatinlik kirayla tutulan ve 6.482 desiyatinlik kiraya verilen toprak). [Tablo 29.]

Gruplar arasındaki ilişkiler, burada da, bundan önce değinilen eyaletlerdekinin ve uyezdlerdekinin aynıdır (satın alınan ve kirayla tutulan toprağın bir elde toplanması, verilmiş-toprakların, topraklarını kiraya veren yoksul köylülerden, kirayla toprak tutan zengin köylülere geçmesi vb.); ama, burada zengin köylülerin oynadığı rol çok küçüktür. Köylü tarımın çapının son derece küçük oluşu, bura köylülerinin, toprağı işleyenlerden çok "sanayicilere" dahil olup olmadıkları sorusunu bile yaratmaktadır. "Sanayiler"e ait, her şeyden önce de bunların gruplara göre dağılımına ait veriler şöyledir [Tablo 30]:

[TABLO 29]

Aile Grupları	Ailelerin Yüzdesi	Aile Başına Kadın-Erkek Nüfus	Kadın-Erkek Nüfus %	Aile Başına Verilmiş-Toprak (Des.)	Topraklar Yüzdesi				Kullanılan Toplam Toprak		Ekilen Toplam Toprak		Aile Başına Toplam Hayvan
					Verilmiş-Toprak	Satın Alınan	Kirayla Tutulan	Kiraya Verilen	Aile Başına (Des.)	%	Aile Başına (Des.)	%	
Atı olmayan	24,5	4,5	16,3	5,2	14,7	2,0	1,5	36,9	4,7	11,2	1,4	8,9	0,6
1 atı olan	40,5	6,1	36,3	7,7	36,1	14,3	19,5	41,9	8,2	32,8	3,4	35,1	2,5
2-3 atı olan	31,8	8,7	40,9	11,6	42,6	35,9	54,0	19,8	14,4	45,4	5,8	47,0	5,2
4 ve daha fazla atı olan	3,2	13,6	6,5	17,1	6,6	47,8	25,0	1,4	33,2	10,6	11,1	9,0	11,3
Toplam	*100*	*6,8*	*100*	*8,6*	*100*	*100*	*100*	*100*	*10,1*	*100*	*4,0*	*100*	*3,2*

[TABLO 30]

Aile Grupları	Gelişmiş Aletler		Çiftlikler %		100 Çiftlik Başına Düşen Ticarî ve Sınaî Kuruluşlar	Çiftlikler %			Parasal Gelir %	
	100 Çiftlik Başına	Toplam Üzerinden %	Çiftlik Emekçisi Kiralayan	Çiftlik Emekçisi Sağlayan		"Sanayiler"le Uğraşan	Tahıl Satan	Tahıl Satın Alan	"Sanayiler"den	Tarımsal Üründen
Atı olmayan	—	—	0,2	29,9	1,7	94,4	7,3	70,5	87,1	10,5
1 atı olan	0,06	2,1	1,1	15,8	2,5	89,6	31,2	55,1	70,2	23,5
2-3 atı olan	1,6	43,7	7,7	11,0	6,4	86,7	52,5	28,7	60,0	35,2
4 ve daha fazla atı olan	23,0	54,2	28,1	5,3	30,0	71,4	60,0	8,1	46,1	51,5
Toplam	*1,2*	*100*	*3,8*	*17,4*	*4,5*	*90,5*	*33,2*	*48,9*	*66,0*	*29,0*

Gelişmiş aletlerin dağılımı ve iki karşıt tipte "sanayiin" (işgücünün satılması ve ticarî ve sınaî girişim) dağılımı, burada da, yukarda incelenen verilerin aynıdır. "Sanayilerle" uğraşan ailelerin çok büyük bir yüzde teşkil edişi, tahıl satın alan çiftliklerin, tahıl satan çiftliklerden ağır basması, "sanayiler"den gelen parasal gelirin tarımdan gelen parasal gelirden çok oluşu[33] — bütün bunlar, bu uyezdi, tarımsal olmaktan çok "sınaî" bir uyezd olarak görmemize yol açmaktadır. Ama, bu sanayilerin nasıl sanayiler olduğunu görelim. *Zemliyansk, Zadonsk, Korotoyak ve Nijnedevitsk Uyezdlerinde, Köylülerin Toprak Mülkiyeti Konusundaki Değerlendirme Sonuçları* (Voronej, 1889), kendi köylerinde ya da köylerinin dışında çalışan "sanayiciler"in mesleklerine ilişkin (toplam 222 meslek) bir liste vermekte, bu mesleklerin verilmiş topraklara göre yapılan

[33] Köylülüğün sayıca az olan üst grubunda, bunun tersini görüyoruz: tahıl satışı, tahıl alımından üstündür, *parasal* gelir esas olarak topraktan gelmektedir, çiftlik emekçisi kullanan, gelişmiş aletlere sahip olan, ve ticarî ve sınaî kuruluşlara sahip köylülerin yüzdesi yüksektir. (Sayıca az da olsa) köylü burjuvazinin bütün tipik özellikleri, burada da açıkça görülebilmektedir; bu özellikler, ticarî ve kapitalist tarımın büyümesi biçiminde ortaya çıkmaktadır.

gruplar arasında dağılımını ve her meslekteki gelir miktarını göstermektedir. Bu liste, *köylü "sanayilerinin" büyük çoğunluğunun, ücret karşılığı çalışmak olduğunu* ortaya koymaktadır. Zadonsk uyezdindeki 24.134 "sanayici"nin, 14.135'i çiftlik emekçisi, arabacı, çoban ve vasıfsız emekçidir, 1.813'ü yapı emekçisi, 298'i kasabada ve fabrikada çalışanlar ve diğer işçiler, 446'sı özel hizmetlerde çalışanlar, 301'i dilenci ve diğerleridir. Bir başka deyişle, "sanayiciler"in büyük çoğunluğu, kır proletaryasına mensup olan, işgüçlerini kırsal ve sınaî patronlara satan *verilmiş-toprak sahibi ücretli işçilerdir.*[34] O halde, belli bir eyalette ya da belli bir uyezdde, köylülüğün farklı grupları arasındaki oranı da aldığımızda, *her yerde* farklılaşmanın tipik özelliklerini görürüz, hem köylülerin nispeten geniş ekim alanlarına sahip olduğu, toprağı bol bozkır eyaletlerinde, hem de minyatür köylü çiftliklerinin bulunduğu toprakça en yoksul yerlerde, tarla ve tarım koşullarındaki derin farklara karşın, köylülüğün üst grubuyla alt grubu arasındaki oran, her yerde aynıdır. Ama, eğer farklı yerleri birbiriyle karşılaştırırsak, bazılarında, köylüler arasından kırsal girişimcilerin oluştuğunu özel bir açıklıkla görürüz, bazılarında ise, kırsal proletaryanın oluşumunu görürüz. Söylemeye bile gerek yok ki, her kapitalist ülkede olduğu gibi Rusya'da da, farklılaşma sürecindeki bu son olgu, ilk olguya nazaran çok daha büyük sayıda küçük çiftçiyi (ve çok muhtemelen, daha büyük sayıda bölgeyi) kucaklamaktadır.

[34] Zemstvo istatistiklerinde kullanılan anlamda "sanayiler" terimi hakkında yukarda söylenenleri tamamlamak üzere, bu bölgedeki köylü sanayilerine ilişkin daha ayrıntılı veriler aktaralım. Zemstvo istatistikçileri bunları altı kategoriye ayırmıştır: (1) Tarımsal sanayiler (4 uyezddeki toplam 92.889 "sanayici"den, 59.277'si). Bunların büyük çoğunluğu ücretli işçidir, ama aralarında, mülk sahipleri de vardır (karpuz yetiştirenler, sebze yetiştirenler, arıcılar, belki de bazı arabacılar vb.). (2) Zanaatçılar ve elsanatçıları (20.784 kişi). Gerçek zanaatçılar (= sipariş üzerine müşteri için çalışanlar) arasında pek çok ücretli işçi, özellikle yapı işçileri vb. bulunmaktadır. İkinci grupta ise 8.000'den fazla kişi bulunduğunu saptadık (bu rakam, muhtemelen, bazı mülk sahiplerini de içermektedir; fırıncılar vb.). (3) Hizmetçiler — 1.737 kişi. (4) Tüccarlar ve patron sanayiciler — 7.104 kişi. Önceden de söylediğimiz gibi, bu kategoriyi, genel "sanayiciler" yığınından ayırmak özellikle gereklidir. (5) Serbest meslekler — 1.090 dilenci dahil olmak üzere, 2.881 kişi, bunlardan başka, serseriler, jandarmalar, fahişeler, polisler vb. de vardır. (6) Kent ve fabrika işçileri ve diğer işçiler — 1.106 kişi, yerel sanayiciler — 71.112, göçmen sanayiciler 21.777; erkek — 85.255, kadın — 7.634. Kazançlar ise çok çeşitlidir: örneğin, Zadonsk uyezdinde 8.580 vasıfsız işçi, 234.677 ruble kazanırken, 647 tüccar ve patron sanayici 71.799 ruble kazanmaktadır. Bu son derece farklı "sanayiler"in hepsi aynı kaba konunca, bundan nasıl bir karışıklık doğacağı kolayca anlaşılır — oysa Zemstvo istatistikçilerimiz de, narodniklerimiz de genellikle böyle yapmaktadırlar.

VII. NİJNİ-NOVGOROD EYALETİNE AİT İSTATİSTİKLER

Nijni-Novgorod eyaletinin üç uyezdine —Knyajinin, Malaryev ve Vasil uyezdlerine— ait Zemstvo evden eve sayım sonuçları, bir tabloya indirgenmiştir, bu tabloda, köylü çiftlikleri (sadece verilmiş-toprak sahibi olanlar ve sadece kendi köylerinde yaşayan köylülere ait olan çiftlikler), sahip olunan çeki hayvanlarına göre beş gruba ayrılmışlardır (*Nijni-Novgorod Eyaletindeki Toprakların Değerlendirilmesine İlişkin Malzeme, İktisadî Bölüm,* c. IV, IX ve XII, Nijni-Novgorod 1888, 1889, 1890).

Bu üç uyezdi birleştirerek, aile gruplarına ilişkin aşağıdaki verileri elde ederiz (adı geçen üç uyezdde, veriler, 52.260 aileyi ve kadın-erkek 294.798 kişiyi kapsamaktadır. Verilmiş-topraklar 433.593 desiyatin; satın alınan 51.960 desiyatin; verilmiş-toprak, verilmiş-toprak dışındakiler, ekilebilir topraklar ve otlaklar gibi, kirayla tutulan bütün toprak çeşitleri hesaba katılırsa kirayla tutulan 86.007 desiyatin; kiraya verilen 19.274 desiyatin) [Tablo 31]:

Demek ki, burada da, verilmiş-toprak bakımından daha iyi durumda olmalarına karşın, (üst gruplardaki verilmiş-toprak yüzdesi, bu grupların nüfusun tümüne göre yüzdesinden daha büyüktür) hali-vakti yerinde köylülerin hem satın alınan toprakları ellerinde topladıklarını (toplam ailelerin %9,6'sı olan hali-vakti yerinde aileler, satın alınan toprakların %46,2'sine sahipken, toplam ailelerin 2/3'ünü oluşturan yoksul köylüler, bu toprakların 1/4'ünden azına sahiptirler), hem de kirayla tutulan toprakları ellerinde topladıklarını ve yoksulların kiraya verdiği verilmiş-toprakları "topladıklarını" görüyoruz. Bütün bunların sonucu olarak da, "köylülüğün" kullandığı toprakların *gerçek* dağılımı, verilmiş-toprakların dağılımından tamamen farklıdır. Atı olmayan köylülerin elinde, gerçekte, yasayla tanınan verilmiş-topraktan daha az toprak vardır. Bir atı ve iki atı olan köylüler, topraklarını ancak %10-%30 oranında (8,1 desiyatinden 9,4 desiyatine ve 10,5 desiyatinden 13,8 desiyatine kadar) artırdıkları halde, hali-vakti yerinde köylüler, topraklarını *birbuçuk-iki misli,* artırmaktadırlar. Gruplara ait verilmiş-topraklar arasındaki farklar çok azken, *ekimin gerçek çapındaki* farklılıklar çok büyüktür, bu da yukarda aktarılan hayvanlara ilişkin verilerden ve aşağıdaki ekili alanlara ilişkin verilerden anlaşılabilir. [Tablo 32.]

Gruplar arasındaki farkın, ekili alanlara göre değerlendirildiği zaman, gerçekten sahip olunan ve kullanılan toprak miktarına gö

[TABLO 31]

Aile Grupları	Aileler (%)	Aile Başına Kadın-Erkek	Kadın-Erkek Nüfus (%)	Verilmiş-Toprak		Satın Alınan Toprak	Toplam Toprakların Yüzdesi		Grubun Kullandığı Toplam Toprak		Toplam Hayvanlar	
				Aile Başına Desiyatin	Toplam Üzerinden %	Toplam Üzerinden %	Kirayla Tutulan	Kiraya Verilen	Aile Başına Düşen Desiyatin	Toplam Üzerinden %	Aile Başına Hayvan	Toplam Üzerinden %
Atı olmayan	30,4	4,1	22,2	5,1	18,6	5,7	3,3	81,7	4,4	13,1	0,6	7,2
1 atı olan	37,5	5,3	35,2	8,1	36,6	18.8	25,1	12,4	9,4	34,1	2,4	33,7
2 atı olan	22,5	6,9	27,4	10,5	28,5	29,3	38,5	3.8	13,8	30,2	4,3	34,9
3 atı olan	7.3	8,4	10,9	13.2	11,6	27,7	21,2	1,2	21,0	14,8	6,2	16,5
4 ve daha fazla atı olan	2.3	10,2	4,3	16,4	4,7	23.5	11,9	0.9	34,6	7,8	9,0	7,7
Toplam	*100*	*5,6*	*100*	*8,3*	*100*	*100*	*100*	*100*	*10,3*	*100*	*2,7*	*100*

[TABLO 32]

Aile Grupları	Aile Başına Düşen Ekili Alan (Des.)	Toplam Ekili Alanların Yüzdesi	Emekçi Kullanan Aileler (%)	Ticarî ve Sınaî Kuruluşa Sahip Köylüler (%)*	Tarımsal Dışarı İşlerine Sahip Aileler (%)
Atı olmayan	1,9	11,4	0,8	1,4	54,4
1 atı olan	4,4	32,9	1,2	2,9	21,8
2 atı olan	7,2	32,4	3,9	7,4	21,4
3 atı olan	10,8	15,6	8,4	15,3	21,4
4 ve daha fazla atı olan	16,6	7,7	17,6	25,1	23,0
Toplam	*5,0*	*100*	*2,6*	*5,6*	*31,6*

* Yalnızca Knyajinin uyezdi için.

re değerlendirildiği zamankinden, daha büyük olduğu görülür, verilmiş-toprakların büyüklüklerindeki farklara hiç değinmiyoruz bile.[35] Bu, verilmiş-topraklara göre sınıflandırmanın tamamen yararsız olduğunu tekrar tekrar bize gösteriyor, verilmiş-toprakların "eşitliği" artık yasal bir uydurmacadan başka bir şey değildir. Tablonun öteki sütunları, köylülük arasında, "tarımın sanayi ile birleşmesinin" nasıl oluştuğunu gösteriyor: hali-vakti yerinde köylüler, ticarî ve kapitalist tarımı, (çiftlik emekçisi kullanan ailelerin yüksek bir yüzde teşkil etmesi), ticarî ve sınaî girişimlerle birleştirdikleri halde, yoksullar, işgüçlerinin satışını ("dışardaki işler") çok önemsiz ölçüde ürün yetiştirmekle birleştirirler, yani verilmiş-toprağı olan çiftlik emekçisi ve güdelikçi haline gelirler. Şunu da belirtelim ki, dışarda işi olan ailelerin yüzdesinde, orantılı bir düşüş olmayışı, Nijni-Novgorod köylülüğünde, bu "işlerin" ve "sanayilerin" son derece çeşitli oluşuyla açıklanmaktadır. Bu-

[35] Eğer, atı olmayan köylülere ait, verilmiş-toprak büyüklüğünü (aile başına) 100 alırsak, daha yüksek grupların verilmiş-toprakları şöyle ifade edilecektir: 159, 206, 259, 321. Her grubun gerçekte elinde tuttuğu topraklara ilişkin rakamlar da şöyle olacaktır: 100, 214, 314, 477, 786; ekili alanlar için, grup rakamları ise: 100, 231, 378, 568, 873 olacaktır.

radaki sanayiciler, tarım işçileri, vasıfsız emekçiler, yapı ve tersane işçileri vb. yanında, nispeten çok büyük sayıda "elsanatçılarını", sınaî atelye sahiplerini, tüccarları, alıcıları vb. de kapsamaktadır. Böyle çeşitli tipteki "sanayiciler"in bir araya toplanmasıyla, "dışardan kazancı olan ailelere" ilişkin verilerin çarpıtılmış olacağı ortadadır.[36]

Çeşitli köylü gruplarının toprağı işlemelerindeki farklar sorununa gelince, Nijni-Novgorod eyaletinde, "gübre kullanmanın" sürülen topraklardaki, "... üretkenlik derecesini belirleyen temel koşullardan biri olduğunu" belirtelim. (*Knyajinin Uyezdine Ait Sonuçlar*, s. 79.) Ortalama çavdar mahsulü, kullanılan gübre miktarındaki artışla orantılı olarak büyümektedir: 100 desiyatinlik verilmiş-toprak başına 300-500 araba dolusu gübre kullanılırsa, çavdar ürünü desiyatin başına 47,1 meraya* ulaşır; 1.500 ve daha fazla araba dolusu gübre ile ise 62,7 meraya ulaşır (*ibid*, s. 84). O halde açıktır ki, gruplar arasındaki, tarımsal üretim çaplarına ilişkin farklar, ekili alanlardaki farklılıktan daha da büyük olacaktır ve Nijni-Novgorod istatistikçileri, yoksul ve hali-vakti yerinde köylülüğe ait tarlaların ürününü ayrı ayrı incelemeyip genel olarak köylü tarlalarının ürününü incelemekle büyük bir hata yapmışlardır.

VIII. ÖTEKİ EYALETLERE AİT ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİNE BİR BAKIŞ

Okurun da gördüğü gibi, köylülüğün farklılaşması sürecini incelerken, eğer aşağıyukarı geniş alanları kaplıyorlarsa, farklılaşmanın en önemli göstergeleri üzerine yeteri derecede ayrıntılı bilgi veriyorlarsa ve eğer (ki bu, özellikle önemlidir) çeşitli köylü gruplarını iktisadî güçlerine göre ayırmayı mümkün kılacak biçimde düzenlenmişlerse, yalnızca, Zemstvo evden eve sayım sonuçlarını kullanmaktayız. Yukarda sunulan yedi eyalete ilişkin veriler, bu saydığımız koşullara cevap veren, kullanabildiğimiz tüm Zemstvo istatistik malzemesini kapsamaktadır. Şimdi de, eksik kalmasın diye, geri kalan ve pek tam olmayan aynı türden verilere (yani evden eve sayımlara dayanan verilere) kısaca değinelim.

Novgorod eyaletinin Demyansk uyezdi için, at sayılarına göre

[36] Nijni-Novgorod köylülüğünün "sanayiler"i için bkz: Bay Plotnikov'un, *Nijni-Novgorod Eyaletinde Elsanatları Sanayii*, (Nijni-Novgorod 1894) kitabının sonundaki tablolar; ayrıca, özellikle, Gorbatov ve Semyonov uyezdleri için Zemstvo istatistikî sonuçları.

* 1 mera = 204 *pound* = 92,616 kg.. —*ç.*

gruplandırılmış köylü çiftliklerine ait bir tablo var. (*Novgorod Eyaleti, Demyansk Uyezdi Çiftlik Topraklarının Değerlendirilmesi İçin Malzeme,* Novgorod, 1888). Burada, toprağın kirayla tutulması ve kiraya verilmesine (desiyatin olarak) ilişkin hiç bir bilgi yok, ama mevcut veriler, bu eyaletteki, hali-vakti yerinde köylülerle yoksul köylüler arasındaki ilişkinin, öteki eyaletlerdekinin tamamen aynı olduğunu gösteriyor. Burada da, örneğin, alt gruptan üst gruba doğru (atı olmayan ailelerden 3 ve daha fazla atı olanlara doğru) ilerledikçe, çok ata sahip ailelerin, ortalamanın üstünde bir miktarda verilmiş-toprağa sahip olmalarına karşın, toprak satın alan ve kirayla tutan çiftliklerin yüzdesinde bir artış görülür. 3 ve daha fazla atı olan, toplam aile sayısının %10,7'sini, ve nüfusun %16,1'ini oluşturan aileler, bütün verilmiş-toprakların %18,3'üne, satın alınan toprakların %43,4'üne, (kirayla tutulan topraklarda, çavdar ve yulaf ekili alanlara göre karar verirsek) kirayla tutulan toprakların %26,2'sine, ve toplam "sınaî yapılar"ın da %29,4'üne sahiptirler. Öte yanda, ailelerin %51,3'ünü, nüfusun %40,1'ini oluşturan, atı olmayan ve bir atı olan aileler ise, ancak, verilmiş-toprakların %32,2'sine, satın alınan toprakların %13,8'ine, (yukarda belirtilen anlamda) kirayla tutulan toprakların %20,8'ine, ve "sınaî yapıların" %28,8'ine sahiptirler. Bir başka deyişle, burada da, hali-vakti yerinde köylüler, toprağı "kaptıkları" ve ticarî ve sınaî "meslekleri", tarımla birleştirdikleri halde, yoksullar toprağı terketmekte ve ücretli işçiler haline gelmektedirler ("sanayi ile uğraşan kişiler" yüzdesi, alt gruptan üst gruba doğru geçtikçe azalır — atı olmayan köylülerde %26,6'dan, 3 ve daha fazla atı olanlarda %7,8'e düşer). Bu veriler tam olmadığından, bunları, köylülüğün farklılaşmasına ilişkin malzemenin aşağıdaki özetine dahil edemiyoruz.

Aynı nedenle, Çernigov eyaleti Kozelets uyezdinin bir *kısmına* ait verileri de özete dahil edemiyoruz (*Çiftlik Topraklarının Değerlendirilmesi İçin Malzeme, Eyalet Zemstvo Kuruluna Bağlı Çernigov İstatistik Dairesi Tarafından Derlenmiştir,* c. V, Çernigov 1882; çeki hayvanlarının sayısına ilişkin veriler, uyezdin kara-toprak bölgesindeki 8.717 aile için sınıflandırılmıştır). Burada da, gruplar arasındaki ilişkiler aynıdır: nüfusun %28,8'ini toplam ailelerin %36,8'ini oluşturan hiç çeki hayvanına sahip olmayan aileler, verilmiş-toprakların %21'ine ve kirayla tutulan toprakların %7'sine sahiptirler, oysa, bu 8.717 ailenin kiraya verdiği toplam toprakların %63'ü de bunlardan gelmektedir. Öte yandan, ailelerin %14,3'ünü ve nüfusun %17,3'ünü oluşturan, 4 ve daha fazla çeki hayvanına sahip

aileler verilmiş-toprakların %33'4'üne ve kirayla tutulan toprakların %32,1'ine sahiptirler ve kiraya verilen toprakların ancak %7'si bunlardan gelmektedir. Ne yazık ki, öteki aileler (1-3 çeki hayvanına sahip olanlar) daha küçük gruplara ayrılmamışlardır.

Irkutsk ve Yenisey Eyaletlerindeki Kırsal Nüfusun Yerli Yaşamı ve Topraktan Yararlanma Biçimini Araştırmak İçin Kullanılacak Malzeme adlı yapıtta, Yenisey eyaletinin dört bölgesindeki köylü ve göçmen çiftliklerine ait son derece ilginç bir tablo (çeki hayvanlarının sayısına göre sınıflandırma) vardır (c. III, Irkutsk 1893, s. 730 ve devamı). Hali-vakti yerinde Sibiryalı ile göçmen arasındaki ilişkinin (ve en ateşli narodnik bile, bu ilişkide, ünlü topluluk ilkesini aramaya pek cesaret edemeyecektir!) bizim hali-vakti yerinde köy topluluğu üyelerimizle, atı olmayan ve bir atı olan "kardeşleri" arasındaki ilişkiyle temelde aynı olduğunu belirtmek ilginç olacaktır. Göçmenler ile eski köylüleri birleştirmekle (birincisi, ikincisi için işgücü olarak hizmet ettiğinden böyle bir birleştirme gereklidir) alt ve üst grupların, daha önce de gördüğümüz niteliklerini bulmuş oluruz. Nüfusun %24'ünü, ailelerin %39,4'ünü oluşturan alt gruplar (hiç atı olmayan ve 1 ya da 2 atı olanlar), toplam ekilebilir toprakların %6,2'sine ve toplam hayvanların %7,1'ine sahiptirler, oysa, ailelerin %36,4'ünü, nüfusun %51,2'sini oluşturan, 5 ve daha fazla ata sahip olan aileler, ekilebilir toprakların %73'üne ve toplam, büyükbaş hayvanların %74,5'ine sahiptirler. Aile başına 15-36 desiyatin eken (5-9, 10 ve daha fazla ata sahip) son gruplar, geniş ölçüde ücretli emeğe başvururlar (çiftliklerin %30-70'i ücretli işçi kullanır), oysa, aile başına, 0---0,2—3—5 desiyatin eken üç alt grup (çiftliklerin %20—35—59'u) işçi *sağlar*. Kirayla toprak tutma ve toprak kiraya vermeye ilişkin veriler, (kirayla tutulan toprakların hali-vakti yerinde olanların elinde toplanması biçimindeki) genel kuralın, şimdiye kadar rasladığımız tek istisnasıdır, ama bu kuralın doğruluğunu kanıtlar cinsten bir istisnadır. Sorun şudur ki, Sibirya'da bu kuralı yaratan koşullardan hiç birine raslamıyoruz, burada ne zorunlu ve "eşitlikçi" verilmiş-topraklar vardır, ne de yerleşmiş bir özel toprak mülkiyeti vardır. Hali-vakti yerinde köylü, ne toprak satın alır, ne de kirayla tutar, toprağa elkoyar (en azından bugüne kadar durum böyle olmuştur); toprağın kiraya verilmesi ve kirayla tutulması, daha çok komşular arasında dostça bir değişim niteliği taşımaktadır ve bu yüzden de, toprağın kirayla tutulmasına ve kiraya verilmesine ilişkin grup verileri hiç bir tutarlılık göstermemektedir.[37]

Poltava eyaletinin üç uyezdi için, ekili alanların nasıl dağıldığını yaklaşık olarak saptayabiliriz (farklı ekili toprak alanlarına sahip çiftliklerin sayısını bildiğimize göre —bu alanlar, istatistikî raporlarda, bu kadar desiyatinden şu kadar desiyatine diye belirtilmiştir— her bölümdeki aile sayısını belirtilen sınırlar içindeki ortalama ekili alanla çarparız). 362.298 desiyatinlik ekili alana sahip, 76.032 aile (yalnız köylüler; köylü olmayanlar dahil edilmemiştir) için aşağıdaki verileri elde ederiz: 19.017 aile (%25), aile başına 6 desiyatinden fazla eker, 209.195 desiyatinlik ekili alana (%57,8) sahiptir (bkz: *Poltava Eyaleti İçin İktisadî İstatistik Sonuçları*, Konstantinograd, Khorol ve Piryatin uyezdleri).[50] Burada, ekili *alanlar*, esas olarak daha küçükseler de, ekili alanların *dağılımı* Taurida eyaletinde gördüğümüze çok benzemektedir. Doğal olarak böyle eşit olmayan bir dağılım, ancak satın alınan ve kirayla tutulan toprakların bir azınlığın elinde toplandığı yerlerde görülebilir. İstatistikler, aileleri, iktisadî güçlerine göre sınıflandırmadıklarından, bu konuda elimizde tam veri yoktur, bu yüzden de Konstantinograd uyezdine ilişkin aşağıdaki verilerle yetinmek zorundayız. Özetleri derleyen yazar, kırlardaki toplumsal tabakaların yaptığı tarıma ilişkin bölümde (Bölüm II, § 5, "Tarım") şöyle diyor: "Genel olarak, eğer kirayla tutulan toprak parçaları, kirayla tutan şahıs başına düşen alan, (*1*) 10 desiyatine kadar, (2) 10-30 desiyatin ve (*3*) 30 desiyatinden fazla olmak üzere, üç kategoriye ayrılırsa, bunların herbiri için aşağıdaki veriler[38] elde edilir [Tablo 33]:

Yoruma gerek yok.

Kaluga eyaleti için, elimizde, sadece, 8.626 ailenin (eyaletteki toplam köylü aileleri sayısının 1/20 kadarı[39]) tohum ekimine ait aşağıdaki bölükpörçük ve eksik veriler bulunmaktadır. [Tablo 34.]

Yani, nüfusun %30,6'sını oluşturan, ailelerin %21,6'sı, çeki hay-

[37] "Çiftlik topraklarının kiraya verilmesine ve kirayla tutulmasına ilişkin gerçekleri ortaya koyan, yerel olarak toplanmış malzemenin, özel bir biçimde incelenmeye değmeyeceği düşünülmüştür, çünkü olgu ancak tohum halinde mevcuttur, toprağın kiraya verilmesi ve kirayla tutulması şeklinde, tek tük durumlar arada sırada görülür. Ama bunlar, tamamen geçici bir nitelik taşımakta ve Yenisey eyaletinin iktisadî yaşamı üzerinde henüz bir etki yapmamaktadırlar (*Malzeme*, c. IV. Kısım 1, s. V, Giriş). Yenisey eyaletinde, eski köylülere ait ekilebilir yumuşak toprakların, 424.624 desiyatini, "elkonulmuş aile" topraklarıdır.[49] Kirayla tutma (2.686 desiyatin) hemen hemen kiraya vermeye (2.639 desiyatin) eşittir ve elkonulan toplam toprakların yüzde-birini bile temsil etmez.

[38] *Özet*, s. 142.

[39] *1896 Yılı, Kaluga Eyaleti İstatistik Taraması*, 1897, s. 43 ve devamı, eklerde, 83, 113.

[TABLO 33]

[G r u p l a r]	Kiracılar Oranı (%)	Kirayla Tutulan Toprak Oram (%)	Kiracı Başına Kiralanmış Toprak (Des.)	İkinci Elden Kiralanan Topraklar (%)
Kirayla tutulan küçük toprak parçaları (10 desiyatine kadar)	86,0	35,5	3,7	6,6
Kirayla tutulan orta toprak parçaları (10-30 desiyatin)	8,3	16,6	17,5	3,9
Kirayla tutulan büyük toprak parçaları (30 desiyatinden fazla)	5,7	47,9	74,8	12,9
T o p l a m	*100*	*100*	*8,6*	*9,3*

[TABLO 34]

[G r u p l a r]	Ekili Alanlara Göre, Kış Ürünü Eken Aile Grupları						
	Hiç Ekmeyen	15 Meraya Kadar	15-30 Mera	30-45 Mera	45-60 Mera	60'dan Fazla	T o p l a m
Aileler, %	7,4	30,8	40,2	13,3	5,3	3,0	100
Nüfus, kadın-erkek, %	3,3	25,4	40,7	17,2	8,1	5,3	100
Ekili alanlar, %	—	15,0	39,9	22,2	12,3	10,6	100
Toplam çeki atları, %	0,1	21,6	41,7	19,8	9,6	7,2	100
Ekinden gelen gayri-safî gelir, %	—	16,7	40,2	22,1	21,0		100
Aile başına ekili alan, desiyatin	—	2,0	4,2	7,2	9,7	14,1	—

vanlarının %36,6'sına, ekili alanların %45,1'ine ve ekinden gelen, *gayrisafi* gelirin %43,1'ine sahiptir. Bu rakamların, ayrıca, satın alınan ve kirayla tutulan toprakların hali-vakti yerinde köylülü-

ğün elinde toplandığını gösterdiği de açıktır.

İstatistikî sonuçlardaki bilgilerin zenginliğine karşın, Tver' eyaleti için, evden eve sayımların işlenmesi çok yetersizdir; aileler, iktisadî güçlerine göre sınıflandırılmamışlardır. Bay Viklyayev, *Tver Eyaleti İçin İstatistikî Sonuçlar*'da (c. XIII, Kısım 2, *Köylü Tarımı*, Tver 1897), bu eksiklikten yararlanarak, köylülüğün arasındaki "farklılaşmayı" yadsımakta, "daha fazla eşitliğe" doğru bir eğilim keşfetmekte ve "halk üretimi" (s. 312) ve "doğal ekonomi" hakkında nağmeler düzmektedir. Bay Viklyayev, mevcut gruplar üzerine hiç bir kesin bilgi vermeden ve üstelik, farklılaşmanın köy topluluğu içinde yer aldığını, ve bu yüzden, "tabakalaşmadan" sözetmenin ve *yalnızca* köy topluluklarına ya da volostlara göre sınıflandırma yapmanın gülünç olduğunu kavramadan, "tabakalaşma" üzerine en cüretkâr ve temelsiz iddialara giriyor.[40]

IX. KÖYLÜLÜĞÜN FARKLILAŞMASINA İLİŞKİN, YUKARDA SÖZÜ GEÇEN ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİNİN ÖZETİ

Yukarda aktarılan, köylülüğün farklılaşmasına ilişkin verileri karşılaştırmak ve birleştirmek için, mutlak rakamları ele alıp, bunları gruplar halinde toplayamayacağımız ortadadır. Bunu yapabilmemiz için, elde, bütün bir bölgeler grubu için tam verilerin ve aynı tür sınıflandırma yöntemlerinin olması gerekirdi. Biz, ancak, *üst grupların alt gruplarla olan ilişkisini* (sahip olunan toprak, hayvan, aletler vb. açısından) karşılaştırabilir ve sıralayabiliriz. Örneğin, ailelerin %10'unun ekili toprakların %30'una sahip olma-

[40] Merak saikiyle, bir örnek verelim, Bay Viklyayev'in "genel sonucu" şöyle: "Tver eyaleti köylülerinin toprak satın almaları, eldeki toprakları, eşit büyüklüğe getirmektedir." (s. 11.) Kanıt? — Eğer, verilmiş-toprak büyüklüklerine göre *köy topluluğu gruplarını* ele alırsak, göreceğiz ki, *verilmiş-toprakları küçük olan toplulukla*r, toprak satın alan aileler arasında daha büyük bir yüzde oluştururlar. Bay Viklyayev, toprak satın alanların, verilmiş-toprakları küçük olan toplulukların *hali-vakti yerinde* üyeleri olduğunu hiç aklına bile getirmiyor! Tabiî ki, her yönüyle narodnik olan birinin çıkardığı bu türlü "sonuçlar" incelenmeye değmez. Üstelik Bay Viklyayev'in cüretkârlığı, kendi kampındaki iktisatçıları bile utandırmıştır. Bay Karişev, *Russkoye Bogotstvo*'da ["Rus Zenginliği"] (1698, n° 8), "ülke ekonomisinin bugün karşıkarşıya olduğu sorunlar arasında, Bay Viklyayev'in tuttuğu doğru yola" derin bir sempati duyduğunu belirtmekle birlikte, Bay Viklyayev'in büyük bir "iyimser" olduğunu, eşitlik eğilimi konusunda ulaştığı sonuçların "çok inandırıcı olmadığını", verilerinin "bize hiç bir şey anlatmadığını", sonuçlarının "temelsiz olduğunu" kabul etmek zorunda kalmıştır.

sı gerekçesiyle ifade edilen ilişki, mutlak rakamlardaki farkı ortadan kaldırmakta ve dolayısıyla da, herhangi bir yerdeki, buna benzer her ilişki ile karşılaştırmayı mümkün kılmaktadır. Ama, böyle bir karşılaştırmayı yapabilmek için, öteki yerde de, ailelerin tam %10'unu ayırmalıyız. Oysa, farklı uyezdler ve eyaletlerdeki grupların büyüklükleri, aynı değildir. Bu nedenle, her yerde, *aynı aileler yüzdesini* ele alabilmek için, bu grupları bölmek zorundayız. Ailelerin %20'sini hali-vakti yerinde köylüler ve %50'sini yoksul köylüler olarak ele almayı kabul edelim, yani üst gruplardan, ailelerin %20'sini oluşturan bir grup, alt gruplardan da %50'sini oluşturan bir grup kuralım. Bu yöntemi bir örnekle gösterelim. Alt gruptan üste doğru, aşağıdaki oranlarda beş grup olduğunu varsayalım: Ailelerin %30, %25, %20, %15 ve %10'u (toplam = %100). Bir alt grup oluşturmak için, birinci grubu ve ikinci grubun 4/5'ini alırız ($30 + \frac{25 \times 4}{5} = \%50$) ve bir üst grup oluşturmak içinse, son grubu ve sondan bir önceki grubun 2/3'ünü alırız ($10 + \frac{15 \times 2}{3} = \%20$), ekili alanlar, hayvanlar, aletler vb. ile ilgili yüzdeler, doğaldır ki, aynı yolla saptanacaktır. Yani, eğer yukarda verilen aile yüzdelerine tekabül eden ekili alan yüzdeleri: %15, %20, %20, %21 ve %24 ise (toplam = %100), o zaman, bizim üst grubumuz, ailelerin %20'si, ekili alanların ($24 + \frac{21 \times 2}{3} =$) %38'ine sahip olacak, alt grubumuz ailelerin %50'si ise, ekili alanların ($15 + \frac{20 \times 4}{5} =$) %31'ine sahip olacaktır.

Grupları bu şekilde parçalamakla, köylülüğün alt ve üst tabakaları arasındaki *gerçek ilişkiyi, bir milim bile* değiştirmediğimiz ortadadır.[41] Bu parçalama gereklidir, çünkü bu yolla, birinci olarak, 4—5—6—7 farklı grup yerine açıkça belirlenmiş göstergelere sahip üç büyük grup elde ederiz;[42] ikincisi de, çok değişik yerlerde, çok farklı koşullar altındaki köylülüğün farklılaşmasına ait veriler, ancak bu yolla karşılaştırılabilir hale gelir.

Gruplar arasındaki karşılıklı ilişkiyi değerlendirmek için, farklılaşma sorunu üzerindeki en önemli veriler olan aşağıdaki verileri

[41] Bu yöntem, ufak bir yanlışı içermektedir, bunun sonucu olarak da, farklılaşma gerçekte olduğundan daha az görülmektedir. Şöyle ki: üst gruba, bir sonraki grubun en üst üyeleri değil, ortalaması eklenmektedir; alt gruba da, bir sonraki grubun alt üyeleri değil, ortalaması eklenmektedir. Tabii ki, gruplar büyüdükçe ve grup sayısı azaldıkça, hata daha da büyür.

[42] Bir sonraki bölümde göreceğiz ki, ele aldığımız grupların oranları, aile başına düşen at sayısına göre sınıflandırılan tüm Rus köylülüğünün oluşturduğu grupların oranlarına çok yakındır.

cle alıyoruz: (*1*) aile sayısı; (*2*) köylü nüfusundaki kadın-erkek insan sayısı; (*3*) verilmiş-toprak miktarı; (*4*) satın alınan toprak; (*5*) kirayla tutulan toprak; (*6*) *kiraya verilen toprak;* (*7*) grubun sahip olduğu ya da kullandığı toplam topraklar (verilmiş + satın alınan + kirayla tutulan — kiraya verilen); (*8*) ekili alanlar; (*9*) çeki hayvanları sayısı; (*10*) toplam hayvan sayısı; (*11*) çiftlik emekçisi kullanan aile sayısı; (*12*) *işleri* olan aile* sayısı (ücret karşılığı çalışmanın, işgücünün satılmasının egemen olduğu "iş" biçimlerini mümkün olduğu kadar ayırarak); (*13*) ticarî ve sınaî kuruluşlar ve (*14*) gelişmiş tarım aletleri. İtalikle yazılan maddeler (toprak kiraya verme ve "işler") çiftliğin zayıfladığını, köylünün mahvolduğunu ve işçi haline geldiğini gösterdiklerinden, *olumsuz* bir anlam taşırlar. Bütün öteki veriler ise, çiftliğin geliştiğini ve köylünün kırsal girişimci haline geldiğini gösterdiklerinden, *olumlu* bir anlam taşırlar.

Bütün bu konulara ilişkin olarak, her çiftlik grubu için, uyezd ya da bir eyaletin birkaç uyezdindeki toplam üzerinden, yüzdeleri hesaplarız ve sonra da (anlattığımız yöntemle) ailelerin üst grupta bulunan %20'sine ve ailelerin alt gruptaki %50'sine, toplam toprağın, ekili alanın, hayvanların vb. yüzde kaçının düştüğünü buluruz.[43]

Bu biçimde hazırlanmış olan ve 7 eyaletin 21 uyezdine ait verileri içeren bir tablo sunuyoruz, bu tablo 558.570 aileyi ve kadın-erkek 3.523.418 kişilik bir nüfusu kapsamaktadır. [Tablo 35 A ve B.]

Bu birleşik tabloyu gözler önüne sermek ve çok farklı yerlerde üst köylü gruplarının alt gruplarla ilişkisinin tamamen birbirine benzediğini açıkça göstermek için aşağıdaki grafiği düzenledik ve tablodaki yüzdeleri grafik üzerinde işaretledik. Aileler toplamının yüzdelerini gösteren sütunun sağına doğru, iktisadî güce ilişkin *olumlu* göstergeleri (eldeki toprağın genişlemesi, hayvan sayısında artış vb.) ifade eden bir eğri uzanmaktadır; sola doğru ise, iktisadî gücün *olumsuz* göstergelerini (toprak kiraya vermek, iş-

[43] Okurdan, mutlak rakamlarla değil, köylülüğün üst ve alt tabakaları arasındaki ilişki ile uğraştığımızı unutmamasını dileyeceğiz. Bu yüzden, örneğin, şimdi, çiftlik emekçisi kullanan (ya da "tarımsal dışarı iş"e sahip) aileler sayısını belli bir gruptaki aile sayısının yüzdesi olarak değil, uyezddeki çiftlik emekçisi kullanan (ya da "tarımsal dışarı iş"e sahip) toplam aileler sayısının yüzdesi olarak alıyoruz. Bir başka deyişle, şimdi bulduğumuz, her grubun ne ölçüde ücretli emek kullandığı (ya da işgücünü satma yoluna başvurduğu) değil, sadece, ücretli emek kullanımı (ya da "tarımsal dışarı işler"e, işgücünün satışına katılma) açısından alt ve üst gruplar arasındaki ilişkidir.

* İngilizce metinde "*employments*"; Fransızca metinde "*un gagne-pain d'appoint*". —*ç.*

TABLO [35] A.* — *ÜST* GRUPLARDAN AİLELERİN %20'SİNİ KAPSAYAN BİR GRUP OLUŞTURULMUŞTUR

Eyaletler	Uyezdler	Grafikteki Çizgi No	Uyezdler ya da Uyezd Grupları İçin Yüzdeler													
			Kiraya Verilen Toprak	"Tarımsal Dışarı İşler"e Sahip Aileler	Toplam Aileler	Kadın-Erkek Nüfus	Toprak				Ekili Alanlar	Hayvanlar		Ticarî ve Sınaî Kuruluşlar	Çiftlik Emekçisi Kullanan Aileler	Gelişmiş Aletler
							Verilmiş	Satın alınan	Kirayla Tutan	Toplam Kullanılan		Çeki	Toplam			
Taurida	Dinyeper Melitopol ve Berdiansk	1	9,7	12,6	20	27,0	36,7	78,8	61,9	49,0	49,1	42,3	44,6	—	62,9	85,5
Samara	Novouzensk	—	0,7	—	20	28,4	—	99	82	—	56	62	57	—	78,4	72,5
	Nikolayev	—	0,3	4,1	20	29,7	—	—	60,1	—	—	48,6	47,1	—	62,7	—
	Ortalama	2	0,5	4,1	20	29	—	99	71	—	56	55,3	52,0	—	70,5	72,6
Saratov	Kamişin	3	11,7	13,8	20	30,3	34,1	—	59	47	50,5	57,4	53,2	—	65,9	—
Perm	Krasnoufimsk	—	7,8	0,6	20	26,8	30	—	58,3	49,6	49,2	42,5	41,2	42,8	66,4	86,1
	Ekaterinburg	—	—	4,3	20	26,1	—	—	83,7	—	55,1	42,3	41,8	37,0	74,9	—
	Ortalama	4	7,8	2,4	20	26,4	30	—	71	49,6	52,1	42,4	41,5	39,9	70,6	86,1
Orel	Yelets ve Troubçevsk	5	2,7	15,8	20	27,4	29,0	63,4	51,7	38,2	—	42,1	37,8	49,8	57,8	75,5
Voronej	Zadonsk	6	11,9	11,6	20	28,1	29,1	66,8	53,6	34,6	33,9	41,7	39,0	47,4	56,5	77,3
	Zadonsk Zemliyansk Korotoyak ve Nijnedevitsk	—	12,5	12,6	20	28,1	30,9		49,2	34,1	—	38	37,2	45,9	48,4	70,1
Nijni-Novgorod	Knyajinin Vasil Malaryev	7	3,8	13,7	20	27,8	29,4	59,7	50,8	36,5	38,2	46,3	40,3	51,2	54,5	—

*Tablonun notları için 118. sayfaya bakınız. —ç.

TABLO [35] B.* — *ALT* GRUPLARDAN AİLELERİN %50'SİNİ KAPSAYAN BİR GRUP OLUŞTURULMUŞTUR

Eyaletler	Uyezdler	Grafikteki Çizgi No	Uyezdler ya da Uyezd Grupları İçin Yüzdeler													
							Toprak					Hayvanlar				
			Kiraya Verilen Toprak	"Tarımsal Dışarı İşler"e Sahip Aileler	Toplam Aileler	Kadın Erkek Nüfus	Verilmiş	Satın alınan	Kirayla Tutan	Toplam Kullanılan	Ekili Alanlar	Çeki	Toplam	Ticari ve Sınai Kuruluşlar	Çiftlik Emekçisi Kullanan Aileler	Gelişmiş Aletler
Taurida	Dinyeper Melitopol ve Berdiansk	1	72,7	68,2	50	41,6	33,2	12,8	13,8	23,8	21,5	26,6	26	—	15,6	3,6
Samara	Novouzensk	—	93,8	74,6	50	39,6	—	0,4	5,0	—	16,3	11,3	14,4	—	4,4	2,8
	Nikolayev	—	98	78,6	50	38	—	—	11,1	—	—	17,8	20,3	—	7,1	—
	Ortalama	2	95,9	76,6	50	38,8	—	0,4	8	—	16,3	14,5	17,3	—	5,7	2,8
Saratov	Kamişin Volsk Kuznetsk Balaşov ve Serdobsk	3	71,5	60,2	50	36,6	33	—	9,8	18,6	14,9	9,6	14,3	—	7,5	—
		—	64,6	—	50	37,6	35	—	14,1	25,2	21	14,7	19,7	—	—	—
Perm	Krasnoufimsk	—	74	93,5	50	40,7	37,4	—	6,5	19,2	16,7	23,1	24	23,8	6,1	2
	Ekaterinburg	—	—	65,9	50	44,7	—	—	8,7	—	21,2	30,5	30,8	35,6	10,4	—
	Ortalama	4	74	79,7	50	42,7	37,4	—	7,6	19,2	18,9	26,8	27,4	29,7	8,2	2
Orel	Elets ve Troubçevsk	5	93,9	59,3	50	39,4	37,2	8,9	12,9	24,9	—	17,7	23	20,2	7,8	2,4
Voronej	Zadonsk Zadonsk Zemliyansk Korotoyak ve Nijnedevitsk	6	63,3	65,3	50	39,2	37,5	11	13,8	31,9	31	20	24,6	23,2	9,1	1,3
Nijni-Novgorod	Knyajinin Vasil Malarvev	—	67	63,8	50	37,2	33,6		15,4	29,9	—	20,3	23,4	17,3	13,1	3,6
		7	88,2	65,7	50	40,6	37,7	15,4	16,4	30,9	28,6	17,2	24,8	16,1	18,9	—

* Tablonun notları için 118. sayfaya bakınız. —ç.

TABLO [35] A VE B İÇİN NOTLAR

(1) Taurida eyaleti için kiraya verilen topraklarla ilgili sonuçlar, yalnızca iki uyezde aittir: Berdiyansk ve Dinyeper.

(2) Aynı eyalet için, gelişmiş alet kategorisi, biçerleri ve toplama makinelerini de kapsamaktadır.

(3) Samara eyaletinin, iki uyezdi için, kiraya verilen toprak yüzdesi yerine, çiftçilik yapmayıp, verilmiş-topraklarını kiraya veren aileler yüzdesi alınmıştır.

(4) Orel eyaleti için, kiraya verilen toprak miktarı (dolayısıyla da, kullanılan toplam toprak miktarı) yaklaşık olarak saptanmıştır. Aynı şey Voronej eyaletinin dört uyezdi için de geçerlidir.

(5) Orel eyaleti için, gelişmiş aletlere ilişkin sonuçlar, sadece Yelets uyezdi için bulunmaktadır.

(6) Voronej eyaleti için, işi olan aile sayısı yerine, (üç uyezdde, Zadonsk, Korotoyak ve Nijnedevitsk) çiftlik emekçisi sağlayan aile sayısını aldık.

(7) Voronej eyaleti için, gelişmiş aletlere ait sonuçlar, sadece iki uyezd için vardır: Zemliyansk ve Zadonsk.

(8) Nijni-Novgorod eyaleti için, genel olarak, "sanayilerle" uğraşan aileler yerine, dışarda iş sahibi olan aileleri aldık.

(9) Bazı uyezdler için, ticarî ve sınaî kuruluş sayısı yerine, ticarî ve sınaî kuruluş sahibi aile sayısını almak zorunda kaldık.

(10) İstatistikî sonuçlar, "işlerle" ilgili birkaç sütunluk veri sağladığı zaman, kesin olarak ücret karşılığı çalışmayı, işgücünün satılmasını ifade eden "işleri" seçmeye çalıştık.

(11) Kirayla tutulan toprakların —verilmiş-topraklar, verilmiş-toprak harici olanlar, ekilebilir topraklar, otlaklar— mümkün olduğu ölçüde, tümü ele alınmıştır.

(12) Okura hatırlatalım ki, Novouzensk uyezdinde, ayrılmış çiftlik sahipleri ve Almanlar dahil edilmemiştir; Krasnoufimsk uyezdinde, uyezdin sadece tarımsal kesimi ele almıştır; Ekaterinburg uyezdinde, topraksız köylüler ve yalnızca otlaklarda bir pay sahibi olanlar dahil edilmemiştir; Troubçevsk uyezdinde çevredeki köy toplulukları dahil edilmemiştir; Knyajinin uyezdinde, Bolşoye Muraşkino sanayi köyü dahil edilmemiştir, vb.. Bunları kısmen kendimiz katmadık, kısmen de malzemenin yapısı dolayısıyla böyle yaptık. Bu nedenle, açıktır ki, köylülüğün farklılaşması, gerçekte, bizim tablomuzda ve grafiğimizde gözükenden daha belirgin olmalıdır.

gücünün satılması: bu sütunlar koyu renkle gösterilmektedir) ifade eden bir eğri uzanmaktadır. Grafiğin, *üstteki* yatay çizgisinden, her *kesiksiz* eğriye kadar olan mesafe, *hali-vakti yerinde* grupların toplam köylü tarımı içindeki payını gösterir, *alttaki* yatay çizgiden her *kesikli* eğriye kadar olan mesafe ise, yoksul grupların toplam içindeki payını gösterir. Son olarak da, birleşik verilerin genel niteliği hakkında açık bir fikir verebilmek için, bir "ortalama" eğrisi çizdik (grafikte belirtilen yüzdelerden, aritmetik ortalamaları hesaplayarak bu eğriyi bulduk; ötekilerden ayırdedilebil-

mesi için, "ortalama" eğrisini kırmızı yaptık). Bu "ortalama" eğrisi, deyim yerindeyse, günümüzde Rus köylülüğündeki tipik farklılaşmayı göstermektedir.

Şimdi, farklılaşma konusunda, yukarda sunulan (§ I-VII) verileri özetlemek için, bu grafiği sütun sütun inceleyelim.

Aileler yüzdesini veren sütunun sağındaki ilk sütun, üst ve alt gruplara ait olan *nüfus* oranını gösterir. Görüyoruz ki, her yerde, hali-vakti yerinde köylü ailelerinin büyüklüğü ortalamanın üstünde, yoksul köylü ailelerinin büyüklüğü ise ortalamanın altındadır. Bu gerçeğin önemine daha önce de değinmiştik. Ayrıca ekleyelim ki, karşılaştırmaların tümünde ev halkı, aile yerine, (narodniklerin pek hoşlandıkları gibi) bireyi birim olarak almak yanlış olacaktır. Hali-vakti yerinde ailenin harcamaları, ailenin büyük olmasından dolayı artarken, öte yandan büyük ailede, toptan harcamalar azalır (yapı, ev eşyaları, ev halkının ihtiyaçları, vb., vb. için harcamalar; Engelhardt, *Kırdan Mektuplar*'ında[51] ve Trirogov, *Köy Topluluğu ve Nüfus Vergisi*, St. Petersburg 1882, adlı kitabında, büyük ailelerin iktisadî üstünlüklerini özellikle belirtmişler). Bu nedenle, karşılaştırmalarda, bireyi birim olarak almak ve bu azalmayı hesaba katmamak, büyük ve küçük ailelerdeki "bireyin" durumunu sunî olarak ve yanlış bir biçimde aynı saymak anlamına gelir. Bu arada şunu da belirtelim, grafik, hali-vakti yerinde köylülerin; tarımsal üretimde nüfus başına hesap edilince düşecek paydan çok daha büyük bir pay elde ettiklerini açıkça göstermektedir.

Bundan sonraki sütun, verilmiş-topraklara aittir. Bu toprakların dağılımında, en büyük ölçüde eşitlik görülür, verilmiş-toprakların yasal niteliği gereği, bu, böyle olmak zorundadır. Ama, burada bile, yoksul köylülerin, hali-vakti yerinde köylüler tarafından sürülüp çıkarılması süreci başlamıştır: *her yerde*, üst grupların elinde bulunan verilmiş-toprak payının, bunların nüfus içindeki payından biraz daha büyük olduğunu, alt grupların payının ise daha küçük olduğunu görüyoruz. "Köy topluluğu", köylü burjuvazinin çıkarlarına hizmet etme eğilimindedir. Ancak, *gerçek* toprak tasarrufu ile karşılaştırıldığında, verilmiş-toprakların dağılımındaki eşitsizlik gene de çok önemsiz sayılır. Verilmiş-toprakların dağılımı (grafikten de açıkça görüldüğü gibi) toprağın ve çiftlik mallarının gerçek dağılımı hakkında hiç bir fikir vermez.[44]

[44] Verilmiş-topraklara göre sınıflandırmanın köylülüğün farklılaşmasını incelemekte hiç bir işe yaramadığını görmek için, grafiğe bir göz atmak yeter.

Bundan sonra satın alınan topraklarla ilgili sütun gelir. Her durumda, bu topraklar, hali-vakti yerinde olanların elinde toplanmıştır: ailelerin beşte-biri, köylülerin elindeki toplam satın alınmış toprakların onda-altısına ya da yedisine sahipken, ailelerin yarısını oluşturan yoksul köylüler, en fazla %15'ine sahiptirler! Şu halde, buna bakarak, "köylülüğün" mümkün olduğu kadar çok toprağı, mümkün olduğu kadar ucuza almasına olanak sağlanması hakkındaki "narodnik" gevezeliğin önemini değerlendirebiliriz.

Sonraki sütun, kirayla tutulan topraklara aittir. Burada da. her yerde, toprakların hali-vakti yerinde olanların elinde toplandığını görüyoruz (ailelerin beşte-biri, kirayla tutulan toplam toprakların onda 5-8'ine sahiptir.) Üstelik bunlar, yukarda gördüğümüz gibi, toprağı, daha ucuza kiralarlar. Kirayla tutulabilen toprakların, köylü burjuvazi tarafından kapılması, "köylülerin kirayla toprak tutmalarının" *sınaî bir nitelik taşıdığını* (ürününü satmak amacıyla toprak satın alınması) açıkça göstermektedir.[45] Ancak, bunları söylerken ihtiyaç yüzünden kirayla toprak tutulması gerçeğini asla yadsımıyoruz. Tam tersine, grafik, toprağa dört elle sarılan yoksul köylüler tarafından, kirayla toprak tutulmasının bütünüyle *farklı* bir nitelik taşıdığını göstermektedir (ailelerin yarısı, kirayla tutulan toplam toprağın, onda 1-2'sine sahiptir). Köylü var, köylü var.

Toprağın kirayla tutulmasına ilişkin sütunla, *toprağın kiraya*

[45] Bay Karişev'in kitabında, kirayla toprak tutma konusundaki *Sonuç* (Bölüm VI), çok tuhaftır. Bay Karişev, köylülerin kirayla toprak tutmalarında sınaî bir nitelik bulunmadığına dair, hiç bir temeli olmayan ve Zemstvo istatistikleriyle çelişen iddialarından sonra, (W. Roscher'den, vb. alınan) bir "rant teorisi" ileri sürüyor, bir başka deyişle Batı Avrupalı kapitalist çiftçilerin isteklerini, bilimsellik salçasına bulayıp sunuyor: "toprağın uzun vadeyle kiraya verilmesi" ("gerekli olan şey, toprağın ... köylü tarafından 'etkin' bir biçimde kullanılmasıdır", s. 371) ve kiracının ücretleri, faizi, yatırılan sermayenin yeniden ödenmesini ve girişimci kârım karşılamasını mümkün kılacak, ılımlı kiralar (373). Bay Karişev, bu türden bir "teorinin", bilinen narodnik reçete: "önleyin" reçetesi ile yanyana ortaya çıkmasından hiç de rahatsız olmuş görünmüyor. Kapitalist çiftçiliği "önlemek" için Bay Karişev, kapitalist çiftçilik "teorisini" öne sürüyor! Bir yandan, bütün narodnik önyargıları paylaşan ve Sismondi gibi klasik, küçük-burjuva teorisyenlerine içtenlikle sempati duyan (bkz: Karişev, *Avrupa Kıtasında Toprakların Miras Yoluyla Devamlı Kiralanması*, Moskova 1885), ama öte yandan da, toprağın kirayla tutulmasının, köylülükteki farklılaşmaya "hız" verdiğini (s. 396), "daha iyi durumda olan tabakanın" daha yoksul tabakayı sürüp çıkardığını ve tarımsal ilişkilerdeki gelişmenin, kesinlikle tarımsal ücretli emeğe yol açtığını (s. 397) kabul etmek zorunda kalan Bay Karişev'in kitabındaki temel çelişki, doğal olarak, bu tip bir "sonuç"la tamamlanmaktadır.

verilmesine ilişkin sütunu (*soldan*, yani olumsuz göstergeler arasından, ilk sütun) karşılaştırdığımız zaman, kirayla toprak tutmamanın "köylü tarımındaki" çelişkili anlamı çok canlı bir biçimde ortaya çıkar. Burada, tam tersi bir durum görüyoruz: topraklarını esas kiraya verenler alt gruplardır (kiraya verilen toprakların onda 7-8'i, ailelerin yarısı tarafından sağlanır), bunlar verilmiş-topraklarını başlarından atmaya uğraşırlar ve bu topraklar (yasal yasaklara ve sınırlamalara karşın) girişimci çiftçilerin eline geçer. O halde, "köylülüğün" kirayla toprak tutmasından ve "köylülüğün" topraklarını kiraya vermesinden sözedildiği zaman, biliyoruz ki, bunların birincisi esas olarak köylü burjuvazi, ikincisi de köylü proletarya için geçerlidir.

Satın alınan, kirayla tutulan ve kiraya verilen topraklar ile verilmiş-topraklar arasındaki ilişki, *ayrıca*, grupların *elinde tuttuğu gerçek toprak miktarını da* belirler (sağdan beşinci sütun). Her durumda görüyoruz ki, köylülerin tasarrufunda olan toplam toprakların gerçek dağılımı ile, verilmiş-toprakların "eşitliği" arasında hiç bir ortak yan yoktur. Ailelerin %20'si toplam topraklarının %35-%50'sine sahipken, %50'si %20-%30'una sahiptir. *Ekili alanların* dağılımında (bir sonraki sütun), alt grubun üst grup tarafından sürülüp çıkarılması daha da büyük bir açıklıkla görülür, bu, belki de, çoğu kez, yoksul köylülüğün, toprağını iktisadî olarak kullanamaması ve öylece bırakmasındandır. Her iki sütun da (eldeki toplam topraklar ve ekili alanlar) göstermektedir ki, toprağın satın alınması ve kirayla tutulması, alt grupların, genel iktisadî sistem içindeki payının *azalmasına*, yani bunların hali-vaktiyerinde azınlık tarafından topraktan çıkarılmasına yol açar. Bu sonuncular, artık köylü iktisadında egemen bir rol oynamakta, ellerinde topladıkları ekili alan miktarı, hemen hemen köylülerin geri kalanının elindeki ekili alan miktarına erişmektedir.

Bundan sonraki iki sütun, çeki hayvanlarının ve diğer hayvanların köylülük içindeki dağılımını gösterir. Hayvanların yüzdesi, ekili alanlar yüzdesinden çok az farklıdır: başka türlü de olamazdı zaten, çünkü çeki hayvanlarının (ve öteki hayvanların) sayısı ekili alan miktarını belirler ve ekili alanlar da, hayvan sayısını belirler.

Sonraki sütun, köylülüğün çeşitli gruplarının toplam ticarî ve sınaî kuruluş sayısı içindeki payını göstermektedir. Ailelerin beştebiri (hali-vakti yerinde grup), bu kuruluşların hemen hemen yarısını elinde toplamışken, ailelerin yarısı, yoksullar, bunların 1/5 kadarına sahiptir,[46] yani köylülüğün burjuvaziye dönüşmesini ifade

eden, "sanayiler", esas olarak en zengin çiftçilerin elinde toplanmıştır. Dolayısıyla, hali-vakti yerinde köylüler, tarıma (toprak satın alma, kirayla tutma, işçi kiralama, aletlerin geliştirilmesi vb.), sınaî kuruluşlara, ticarete ve tefeciliğe sermaye yatırırlar: tüccar ve girişimci sermayesi, birbirine sıkı sıkıya bağlıdır ve bu sermaye biçimlerinden hangisinin egemen olacağını çevre koşulları belirler.

"İş" sahibi ailelere ilişkin veriler de (olumsuz göstergeler arasında, *soldan* birinci sütun) "sanayileri" gösterir, ama bunlar, ters bir anlam taşırlar ve köylünün proleter haline gelişini belirtirler. *Bu* "sanayiler", yoksulların elinde toplanmıştır (bunlar, ailelerin %50'sini ve işi olan toplam ailelerin ise %60-%90'ını oluştururlar), oysa, hali-vakti yerinde grupların buradaki rolü çok önemsizdir (unutmamak gerekir ki, bu "sanayiciler" kategorisinde de, patronlar ve işçiler arasında bir ayırım çizgisi çekemedik). Bu iki "sanayi" tipinin nasıl tamamen birbirinin karşıtı olduğunu görmek ve bu tipleri, alışılagelmiş biçimde, bir araya getirmekle ne büyük bir karışıklık yaratıldığını kavramak için, "işlerle" ilgili verileri, "ticarî ve sınaî kuruluşlarla" ilgili verilerle karşılaştırmak yeter.

Çiftlik emekçisi kullanan aileler, her durumda, hali-vakti yerinde köylü grubu arasında toplanmıştır (ailelerin %20'si, emekçi kullanan toplam çiftlik sayısının onda 5-7'sini oluşturur), bu gruptakiler (daha büyük ailelere sahip olmalarına karşın) onları "destekleyecek" bir tarım emekçileri sınıfı olmadan varlıklarını sürdüremezler. Burada, yukarda anlatılan önermenin çarpıcı bir biçimde doğrulandığını görüyoruz: emekçi kullanan çiftlik sayısını, toplam köylü "çiftliği" sayısıyla (tarım emekçilerinin "çiftlikleri" dahil) karşılaştırmak saçmadır. Emekçi kullanan çiftlik sayısını, köylü ailelerinin *beşte-biri* ile karşılaştırmak *çok daha doğrudur.* Çünkü, hali-vakti yerinde azınlık, bu tip çiftliklerin tümünün 3/5'ini ya da hatta 2/3 kadarını oluşturmaktadır. Köylülük arasından emekçi kiralayan girişimci, ihtiyacı olduğu için, yani ailedeki işçi sayısı yetersiz olduğu için, adam kiralama durumunu çoktan aşmıştır: ailelerin %50'sini oluşturan, yoksul ve *küçük aile sahibi* köylüler, emekçi kiralayan toplam çiftlik sayısının, sadece 1/10 kadarını meydana getirirler (şunu da belirtelim, burada da, ihtiyaç

[46] Bu rakam bile (bütün kuruluşların 1/5'i) kuşkusuz bir abartmadır, çünkü toprak ekmeyen ve atı olmayan ve bir atı olan köylüler kategorisi, tarım emekçilerini, vasıfsız emekçileri vb., çiftçi olmayanlarla (dükkâncılar, zanaatçılar vb.) bir kaba koymaktadır.

yüzünden işçi kiralama durumunda olmayan dükkâncılar, sanayiciler vb., yoksullar arasında sayılmıştır).

Gelişmiş aletlerin dağılımını gösteren son sütuna, Bay V. V.'nin yaptığı gibi "köylü tarımında ilerici eğilimler" başlığını koyabilirdik. Bu aletlerin en "âdil" biçimde dağıldığı yer, Samara eyaletinde, Novouzensk uyezdidir. Burada, toplam ailelerin beşte-birini oluşturan hali-vakti yerinde aileler, 100 aletten sadece 73'üne sahiptir, ailelerin yarısını oluşturan yoksullar ise, yüz aletten tam üçüne sahiptir.

Şimdi değişik yerlerdeki köylü farklılaşmasını karşılaştıralım. Grafik, bu açıdan, iki tip yeri, çok açık bir biçimde ortaya çıkarmaktadır: Taurida, Samara, Saratov ve Perm eyaletlerindeki tarımsal köylülüğün farklılaşması, Orel, Voronej ve Nijni-Novgorod eyaletlerindeki farklılaşmadan çok daha yoğundur. Grafikte, ilk dört eyalete ait eğriler, kırmızı ortalama çizgisinin altına düştüğü halde, son üç eyalete ait eğriler, ortalamanın üstünde bulunmakta, yani tarımın, hali-vakti yerinde azınlığın elinde toplanmasının daha az olduğu görülmektedir. Birinci tipteki yerler, toprağı en bol olan, ekstansif tarım yapan, tümüyle tarımcı yerlerdir. (Perm eyaletinde, uyezdlerin tarımsal kesimleri seçilmiştir.) Bu nitelikte bir tarımda, tarımsal köylülüğün farklılaşması kolaylıkla ortaya çıkmakta ve bu yüzden de, açıkça görülebilmektedir. Buna karşılık, ikinci tipteki yerlerde, bir yandan, bizim verilerimizde belirtilmeyen türde, ticarî bir tarım görülmektedir; örneğin, Orel eyaletinde kenevir ekimi gibi. Öte yandan da, gerek ücret karşılığı çalışma anlamında (Voronej eyaleti Zadonsk uyezdi) gerekse tarım-dışı uğraşlar anlamında (Nijni-Novgorod eyaleti), "sanayilerin" çok büyük önem taşıdığı görülmektedir. Her iki durumun da, tarımsal köylülüğün farklılaşması sorunu açısından taşıdığı önem çok büyüktür. Birincisinden (farklı yerlerde, farklı ticarî tarım ve tarımsal gelişme biçimlerinden) sözetmiş bulunuyoruz. İkincisinin önemi ("sanayilerin" rolü) de, en az bunun kadar açıktır. Eğer belli bir yerde, köylülerin çoğunluğu, verilmiş-toprak sahibi çiftlik emekçileri, gündelikçiler ve sanayilerde çalışan ücretli işçilerse, tarımsal köylülüğün farklılaşması da, kuşkusuz, çok zayıf bir biçimde görünecektir.[47] Ama, bu sorun hakkında doğru

[47] Orel, Voronej ve diğerleri gibi, merkezî kara-toprak eyaletlerinde de, köylülükteki farklılaşmanın, toprak kıtlığı, ağır vergiler ve emek-hizmeti sisteminin geniş ölçüde hüküm sürmesi yüzünden aslında çok daha zayıf olması, pekâlâ mümkündür: bu saydıklarımızın hepsi, farklılaşmayı geciktiren durumlardır.

bir fikir edinmek istiyorsak, kır proletaryasının bu tipik temsilcilerini köylü burjuvazinin tipik temsilcileriyle karşılaştırmamaz gerekir. Belirli olmayan bir iş peşinde güneye giden, Voronejli verilmiş-toprak sahibi gündelikçi, geniş toprak parçaları eken Taurida köylüsüyle karşılaştırılmalıdır. (Kalugalı, Nijni-Novgorodlu ve Yaroslavlı) marangoz, Yaroslavlı veya Moskovalı sebze yetiştiricisiyle ya da sütünü satmak için inek besleyen köylüyle vb. karşılaştırılmalıdır. Gene bunun gibi bir yerdeki köylülüğün çoğunluğu verilmiş-topraklarından geçiminin ancak pek az bir kısmını karşılayabiliyor ve imalât sanayileriyle uğraşıyorlarsa, köylülüğün farklılaşmasına ilişkin veriler, sanayilerle uğraşanlardaki farklılaşmaya ilişkin verilerle tamamlanmalıdır. Beşinci Bölümde bu sonuncu sorun üzerinde duracağız; şimdilik, yalnızca tipik tarımsal köylülüğün farklılaşmasıyla ilgileniyoruz.

X. ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİ VE ORDU-AT SAYIM SONUÇLARININ[52] ÖZETİ

Daha önce göstermiştik ki, köylülüğün üst grubu ile alt grubu arasındaki ilişki, kır burjuvazisi ile kır proletaryası arasındaki ilişkiyi niteleyen aynı özelliklere sahiptir; bu ilişkiler, son derece değişik koşulları olan çok farklı yerlerde, çok büyük ölçüde birbirlerine benzemektedir; bunların sayısal ifadeleri bile (yani grupların sahip olduğu toplam ekili alan, hayvan sayısı vb. yüzdeleri) nispeten, çok küçük sınırlar içinde oynar. Bütün bunlar, doğal olarak şu soruyu getirir: farklı yerlerdeki gruplar arasındaki *ilişkilere* ait bu veriler, Rus köylülüğünün tümüne dahil *gruplar* hakkında bir fikir edinmemize ne dereceye kadar yarayabilir? Bir başka deyişle, hangi sonuçlar, tüm Rus köylülüğünün, üst ve alt gruplarının bileşimini ve bunlar arasmdaki karşılıklı ilişkiyi değerlendirmemizi mümkün kılabilir?

Bu türden sonuçlar, bizde pek azdır, çünkü Rusya'da, ülke içindeki bütün tarımsal çiftlikleri kaydeden tarım sayımları yapılmamıştır. Köylülüğümüzün hangi iktisadî gruplara bölündüğü hakkında hüküm vermemize yarayacak tek malzeme, birleşik Zemstvo istatistikleri ve çeki hayvanlarının (ya da atlarının) köylü aileleri arasındaki dağılımını gösteren, ordu-at sayım sonuçlarıdır. Bu malzeme ne kadar yetersiz olursa olsun, gene de, bunlardan, (tabiî çok genel, yaklaşık ve toplam olarak) bazı sonuçlar çıkarılabilir; özellikle, çok atı olan köylülerin az atı olanlara oranı, daha önce incelenmiş ve çok çeşitli yerlerde dikkate değer bir

biçimde birbirine benzediği bulunmuş olduğundan, bu sonuçlar ilginç olacaktır.

Bay Blagoveşçenski'nin *Birleşik Zemstvo Evden Sve Sayımından Çıkan İktisadî Sonuçları'*ndaki (c. I, *Köylü Tarımı*, Moskova 1893),[53] verilere göre, Zemstvo sayımları, 22 eyaletteki, 123 uyezdde, 2.983.733 köylü ailesini ve kadın-erkek 17.996.317 kişilik bir nüfusu kapsamaktadır. Ama, sahip olunan çeki hayvanlarına göre, ailelerin dağılımına ilişkin veriler, her yerde aynı türden değildir. Bu yüzden, ailelerin dört grup halinde değil de, 3 grup halinde sınıflandırıldıkları, üç eyaletteki 11 uyezdi[48] konu-dışı tutmak zorunda kaldık. Geri kalan *21 eyaletteki 112 uyezd* için, 15 milyonluk bir nüfusa sahip, hemen hemen 2,5 milyon aileyi kapsayan aşağıdaki toplu rakamları elde ettik. [Tablo 36.]

[TABLO 36]

Çiftlik Grupları	Aileler	Aileler Yüzdesi		Çeki Hayvanları*	Toplam Üzerinden Çeki Hayvanları %	Aile Başına Çeki Hayvam
Çeki hayvanı olmayan	613.238	24,7	53,3	—	—	—
1 çeki hayvam olan	712.256	28,6		712.256	18,6	1
2 çeki hayvanı olan	645.900	26,0		1.291.800	33,7	2
3 ve daha fazla çeki hayvanı olan	515.521	20,7		1.824.969	47,7	3,5
Toplam	*2.486.915*	*100*		*3.829.025*	*100*	*1,5*

* Bir çift öküz, bir at hesabıyla, öküzler de atlara eklenmiştir.

Bu veriler, Avrupa Rusyası'ndaki toplam köylü ailelerin dörtte-birinden biraz azını kapsamaktadır (Bakanlar Kurulu Sekreterliği tarafından yayınlanan, *Avrupa Rusyası'ndaki Kırsal Nüfusun İktisadî Durumu Üzerine Birleşik İstatistikî Malzeme*, St. Petersburg 1894, adlı yapıtta, Avrupa Rusyası'ndaki eyaletlerdeki volostlarda 10.589.967'si köylü ailesi olmak üzere, 11.223.962 aile bulunduğu belirtilmektedir). Atların, bütün Rusya köylüleri arasında dağılışına ilişkin veriler, *Rus İmparatorluğu İstatistikleri*, XX., *1888 Or-*

[48] Saratov eyaletinde 5 uyezd, Samara eyaletinde 5 uyezd ve Besarabya eyaletinde 1 uyezd.

du-At Sayımı (St. Petersburg 1894) ve *Rus İmparatorluğu İstatistikleri*, XXXI., *1891 Ordu-At Sayımı* (St. Petersburg 1894), içinde bulunmaktadır. Birinci basım, 1888'de (Polonya Krallığındaki 10 eyalet de dahil olmak üzere) 41 eyalet için toplanan verilerin bir tahlilini, ikinci basım ise, Avrupa Rusyası'ndaki 18 eyaletten başka, Kafkasya, Kalmuk Bozkırı ve Don Askerî Bölgesi için toplanan verilerin bir tahlilini içermektedir.

Avrupa Rusyası'nın 49 eyaletini ele alır (Don bölgesine ait veriler tam değildir) ve 1888 ve 1891 verilerini birleştirirsek, *köy topluluklarındaki köylüler*e ait olan toplam at sayısının dağılımı hakkında aşağıdaki görünüm ortaya çıkar [Tablo 37]:

[TABLO 37]

AVRUPA RUSYASI'NIN 49 EYALETİNDE

Çiftlik Grupları	Köylü Aileleri			Sahip Olunan At			Aile Başına At Sayısı
	Toplam	%		Toplam	%		
Atı olmayan	2.777.485	27,3	55,9	—	—		—
1 atı olan	2.909.042	28,6		2.909.042	17,2		1
2 atı olan	2.247.827	22,1		4.495.654	26,5		2
3 atı olan	1.072.298	10,6	22,0	3.216.894	18,9	56,3	3
4 ve daha fazla atı olan	1.155.907	11,4		6.339.198	37,4		5,4
Toplam	*10.162.559*	*100*		*16.960.788*	*100*		*1.6*

Demek ki, Rusya'nın her yerinde, çeki atlarının köylüler arasındaki dağılımı, grafiğimizde belirttiğimiz, "ortalama" farklılaşma derecesine çok yakındır. Aslında, çözülme biraz daha derindedir: ailelerin %22'sinin elinde, (10,2 milyon aileden 2,2 milyonu) 17 milyon attan 9½ milyonu, yani toplam sayının %56,3'ü bulunmaktadır. 2,8 milyon ailelik geniş bir yığın, hiç ata sahip değilken, tek at sahibi olan 2,9 milyon aile, toplam at sayısının %17,2'sine sahiptir.[49]

Yukarda, gruplar arasındaki ilişkilerde saptadığımız kurallara

[49] Atların köylüler arasındaki dağılımının son zamanlarda nasıl değiştiği, 1893-1894 ordu-at sayımına ait aşağıdaki verilerden anlaşılabilir (*Rus İmparatorluğu Istatistikleri*, XXXVII). Avrupa Rusyası'nın 38 eyaletinde 1893-1894'te 8.288.987 köylü ailesi vardı; bunlardan 2.641.754'ünün, ya da %31,9'unun hiç atı yoktu; %31,4 — bir ata; %20,2 — 2 ata; %8,7 — 3 ata; %7,8 — 4 ve

dayanarak, şimdi bu verilerin gerçek anlamını değerlendirebiliriz. Eğer ailelerin beşte-biri, toplam at sayısının yarısına sahipse, bundan, hiç yanılmaksızın, bu ailelerin, köylülerin toplam tarımsal üretiminin en az yarısını (ve belki de daha fazlasını) ellerinde topladıkları sonucu çıkarılabilir. Böyle bir üretim yoğunlaşması, ancak, bu hali-vakti yerinde köylülük, satın alınan ve köylülerce kirayla tutulan verilmiş-toprak ve verilmiş-toprak haricindeki toprakların büyük bir bölümünü kendi elinde topladığı hallerde mümkün olabilir. Esas olarak toprak satın alan ve kirayla tutanlar, her halükârda, verilmiş-toprak bakımından en iyi durumda olmalarına karşın, bu hali-vakti yerinde azınlıktır. "Ortalama" Rus köylüsü, işlerin en iyi gittiği zamanda bile, zarzor geçinebilirken (geçinebildiği de şüpheli ya), durumu ortalamanın epeyce üstünde olan hali-vakti yerinde azınlık, bağımsız çiftlik yoluyla sadece bütün masraflarını karşılamakla kalmaz, ayrıca bir de fazla elde eder. Ve bu da, onların meta üreticileri oldukları, satış için tarımsal ürün yetiştirdikleri anlamına gelir. Üstelik de, bunlar, nispeten geniş-çapta ekim yaptıkları çiftliklerle, ticarî ve sınaî kuruluşları birleştirerek, kır burjuvazisi haline gelirler — "girişimci" Rus mujiğinin en belirgin niteliğinin esas bu tür "sanayiler" olduğunu daha önce görmüştük. Hali-vakti yerinde azınlık, en kalabalık aileye, aile içinde en fazla sayıda işçiye sahip olmasına karşın (bunlar, her zaman, hali-vakti yerinde köylülüğe has özellikler olmuştur, ailelerin 1/5'i nüfusun daha büyük bir bölümünü, yaklaşık olarak 3/10'unu oluşturmaktadır), en geniş çapta sürekli çiftlik emekçisi ve gündelikçi kullanmaktadır. Emekçi kiralama yoluna başvuran toplam Rus köylü çiftlikleri sayısının, büyük bir çoğunluğu hali-vakti yerinde azınlığa dahildir. Gerek bundan önce yapılan tahlile dayanarak, gerekse bu grubun nüfus içindeki oranıyla, toplam çeki hayvan sayısı ve dolayısıyla ekili alanlar ve genel olarak çiftçilik içindeki payını karşılaştırarak, bu sonuca ulaşmakta haklıyız. Son olarak, ancak bu hali-vakti yerinde azınlık, "köylü tarımındaki ilerici eğilimlere" sürekli bir biçimde katılabilir. [54] İşte bu azınlıkla, köylülüğün geri kalan kısmı arsındaki ilişki böyledir; ama söylemeye gerek yok ki, bu ilişki, farklı biçimlere bürünür ve tarım koşullarında, çiftçilik sistemlerinde ve ticarî tarım biçimlerindeki farklara göre, başka başka yollarla ortaya çıkabilir.[50] Köylü farklılaşmasındaki esas eğilimler başka bir

daha fazla ata sahipti. Köylülerin elindeki at sayısı 11.560.358 idi, bunun %22,5'i tek atı olan köylülere, %28,9'u iki atı olanlara; %18,8'i 3 atı olanlara ve %29,8'i de daha çok atı olanlara aitti. Böylece, köylülerin %16,5'ini oluşturan, hali-vakti yerinde köylüler, toplam at sayısının %48,6'sına sahipti.

şey, bu farklılaşmanın farklı yerel koşullara göre büründüğü biçimler başka bir şeydir.

Atı olmayan ve bir atı olan köylülerin durumu bunun tam karşıtıdır. Yukarda gördük ki, Zemstvo istatistikçileri, (atı olmayanlar bir yana) tek atı olanları bile kır proletaryası kategorisine dahil etmektedirler. O halde, biz de, atı olmayan bütün köylüleri ve bir atı olanların 3/4'ünü (toplam ailelerin yarısı) kır proletaryası kategorisine dahil eden, yaklaşık hesaplamalarımızda, durumu hiç de abartmış değiliz. Verilmiş-toprak bakımından en kötü durumda olan bu köylüler, çoğu kez, aletleri, tohumları vb. olmadığından verilmiş-topraklarını kiraya verirler. Köylüler tarafından satın alınan ve kirayla tutulan toplam topraklar içinde, bunların payı, acınacak bir kırıntıdan başka bir şey değildir. Çiftlikleri, hiç bir zaman geçimlerini karşılamaya yetecek kadar kazanç getirmeyecektir; esas geçim kaynakları "sanayiler" ya da "işler", yani işgücünün satılmasıdır. Bunlar, verilmiş-toprak sahibi işçilerden, sürekli çiftlik emekçilerinden, gündelikçilerden, vasıfsız emekçilerden, yapı işçilerinden vb., vb. oluşan bir sınıftır.

XI. 1888-1891 ve 1896-1900 ORDU-AT SAYIMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

1896 ve 1899-1900 ordu-at sayımları, en yeni verileri, yukarda aktarılan verilerle karşılaştırmamızı mümkün kılmaktadır.

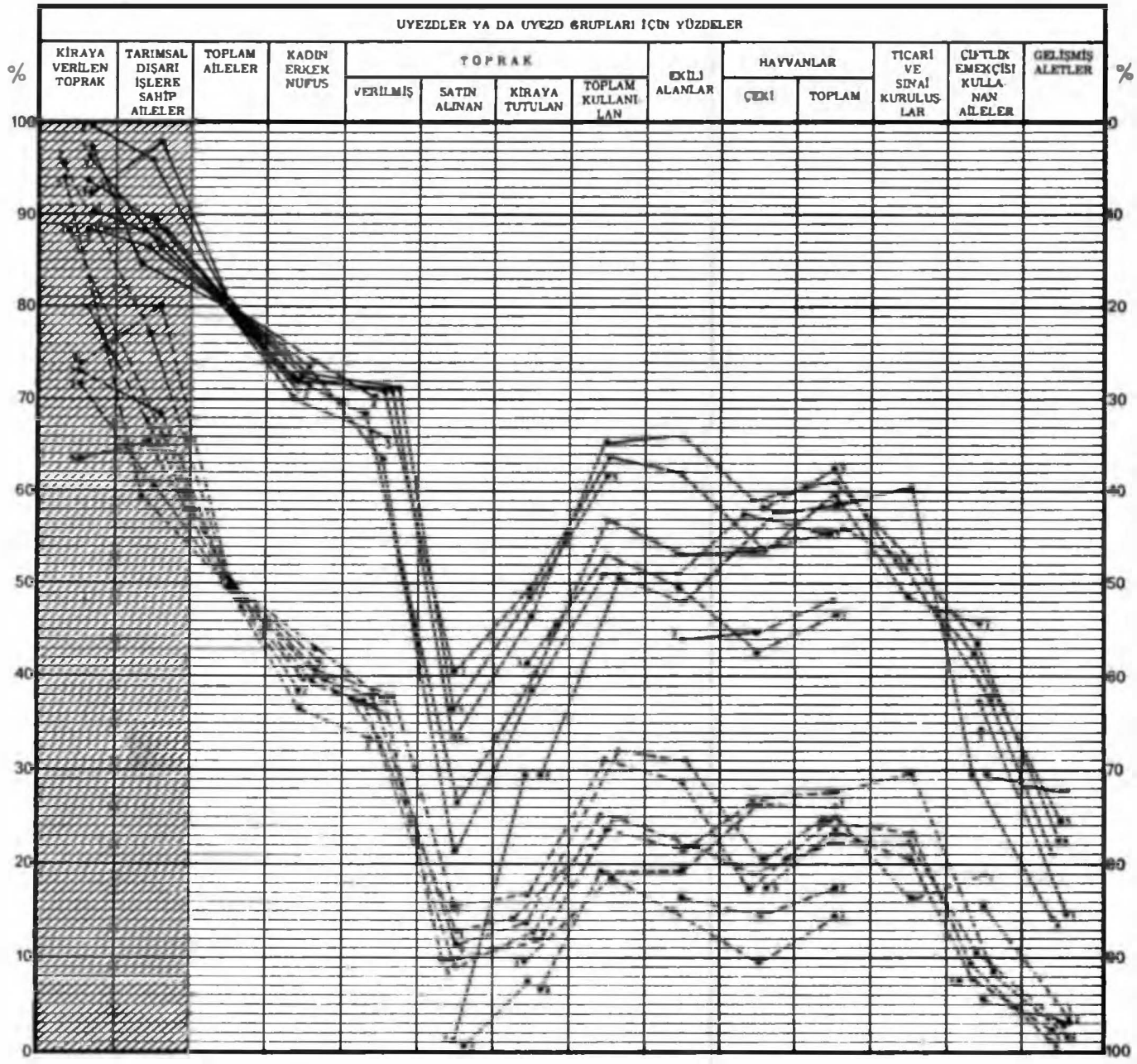
5 güney eyaletini (1892), geri kalan 43 eyaletle (1889-1900) birleştirirsek, Avrupa Rusyası'ndaki 48 eyalet için aşağıdaki verileri elde ederiz. [Tablo 38.]

1888-1891 için 49 eyalete ilişkin verileri sunmuştuk. Bunlardan, yalnız biri için, Arkangel eyaleti için elimizde en son veriler yok. Bu eyalete ait rakamları daha önce verilen rakamlardan çıkarırsak, 1888-1891 döneminde, aynı 48 eyalet için aşağıdaki tabloyu elde ederiz [Tablo 39]:

1888-1891 ile 1896-1900 yıllarının karşılaştırılması, köylülüğün mülksüzleştirilmesinin hızlandığını ortaya koyacaktır. Aile sayısı, hemen hemen 1 milyon artmıştır. At sayısı, çok az da olsa, azalmıştır. Atı olmayan aileler sayısı, özellikle hızlı bir biçimde artmış ve bunların yüzdesi 27,3'ten 29,2'ye çıkmıştır. 5,6 milyon olan yok-

[50] Örneğin, süt veren hayvan beslenen bölgelerde at sayısına göre değil de sahip olunan inek sayısına göre sınıflandırma yapmanın çok daha doğru olacağı pekâlâ düşünülebilir. Pazar için bahçecilik yapılan yerlerde her iki gösterge de yetersiz kalacaktır, vb..

A VE B TABLOLARINI [35] GÖSTEREN GRAFİK

Kesiksiz çizgiler, (üst yatay çizgiden hesaplarsak) *hali-vakti yerinde* köylülüğün toplam toprak, ekili alan, hayvanlar vb. içindeki payını yüzde olarak gösterir.

Kesikli çizgiler, (alt yatay çizgiden hesaplarsak), *yoksul* köylülüğün, toplam toprak, ekili alan, hayvanlar vb. içindeki payını, yüzde olarak gösterir.

Siyah çizgiler, tek tek uyezdlerde, ya da uyezd gruplarındaki —bunların numaraları (1-7) A ve B tablolarında gösterilmiştir— farklılaşma derecesini belirtir.

Kırmızı çizgiler, "ortalama" farklılaşma derecesini, (yani, çizelgede gösterilen yüzdelerin aritmetik ortalamasını) belirtir.

[TABLO 38]

1896-1900

Çiftlik Grupları	Köylü Aileleri			Sahip Olunan At			Aile Başına At Sayısı
	Toplam	%		Toplam	%		
Atı olmayan	3.242.462	29,2	59,5	—	—		—
1 atı olan	3.361.778	30,3		3.361.778	19,9		1
2 atı olan	2.446.731	22,0		4.893.462	28,9		2
3 atı olan	1.047.900	9,4	18,5	3.143.700	18,7	51,2	3
4 ve daha fazla atı olan	1.013.416	9,1		5.476.503	32,5		5,4
Toplam	*11.112.287*	*100*		*16.875.443*	*100*		*1,5*

[TABLO 39]

1888-1891

Çiftlik Grupları	Köylü Aileleri			Sahip Olunan At			Aile Başına At Sayısı
	Toplam	%		Toplam	%		
Atı olmayan	2.765.970	27,3	55,8	—	—		—
1 atı olan	2.885.192	28,5		2.885.192	17,1		1
2 atı olan	2.240.574	22,2		4.481.148	26,5		2
3 atı olan	1.070.250	10,6	22,0	3.210.750	18,9	56,4	3
4 ve daha fazla atı olan	1.154.674	11,4		6.333.106	37,5		5,5
Toplam	*10.116.660*	*100*		*16.910.196*	*100*		*1,6*

sul (atı olmayan ve bir atı olan) köylü sayısı, şimdi 6,6 milyonu bulmuştur. Aile sayısındaki artışın hepsi, yoksul aile sayısını kabartmaya yaramıştır. At bakımından zengin olan ailelerin yüzdesi düşmüştür. Çok atı olan aile sayısı 2,2 milyonken, şimdi 2 milyona inmiştir. Orta ve hali-vakti yerinde (2 ve daha fazla atı olan) ailelerin toplam sayısı, hemen hemen aynı kalmıştır (1888-1891'de 4.465.000, 1896-1900'de 4.508.000).

O halde, bu verilerden çıkarılacak sonuçlar şunlardır.

Köylülüğün sefaletinin ve mülksüzleştirilmesinin hızlandığından

kuşku duyulamaz.

Köylülüğün, üst grubu ile alt grup arasındaki ilişkiye gelince, bu, hemen hemen hiç değişmemiştir. Eğer, yukarda anlatılan biçimde, ailelerin %50'sinden alt grupları, %20'sinden de üst grupları oluşturursak, şu sonucu elde ederiz: 1888-1891'de ailelerin %50'si, yoksullar, atların %13,7'sine sahipti. Ailelerin %20'si, zenginler ise %52,6'sına sahipti. 1896-1900'de, ailelerin %50'si, yoksullar, köylülerin elindeki toplam atların, gene %13,7'sine sahipken, ailelerin %20'si, zenginler, toplam at sayısının %53,2'sine sahipti. Dolayısıyla, gruplar arasındaki ilişki, hemen hemen hiç değişmemiştir.

Son olarak, köylülük, bir bütün olarak, at bakımından yoksullaşmıştır. Çok atı olan ailelerin hem sayısı, hem de yüzdesi azalmıştır. Bu, bir yandan, Avrupa Rusyası'nda, genel olarak, köylü tarımın çöktüğünü açıkça ortaya kor. Öte yandan da, Rusya'da, tarımda kullanılan at sayısının, ekili alanlara göre normal derecede yüksek olduğu unutulmamalıdır. Bir küçük-köylü ülkesinde, başka türlü olamazdı zaten. Dolayısıyla, at sayısındaki düşüş, bir dereceye kadar, *köylü burjuvazi arasında*, "çeki hayvanları sayısı ile, ekilebilir toprak miktarı arasındaki normal oranın yeniden kurulmasını" yansıtır (yukarda, Bay V. V.'nin bu konuya ilişkin iddialarına bakınız, Bölüm II, § 1). Bay Viklyayev'in ("Rus Tarımsal Gerçeği Üzerine Denemeler", St. Petersburg, *Khozyain* ["Çiftçi"] dergisinde yayınlanmıştır) ve Bay Çernenkov'un (*Çiftçi Tarımının Nitelikleri*, Kısım I, Moskova 1905) son yapıtlarında bu konu üzerinde hangi iddialarda bulunduklarına da değinmek yerinde olacaktır. Bu yazarlar, atların, köylülük arasındaki dağılımına ait rakamların çeşitliliği karşısında, öylesine bir havaya girmişlerdir ki, istisadî tahlili, istatistikî bir uygulama haline getirmişlerdir. Köylü çiftliklerinin tiplerini (gündelikçi, orta köylü, girişimci) inceleyecekleri yerde, sanki bütün dünyayı, aritmetikteki büyük çabalarıyla şaşırtmak istermişcesine, amatörler gibi, bir sürü rakam sütununu incelemişlerdir.

Bu rakam oyunu sayesindedir ki, Bay Çernenkov, benim "farklılaşmayı" (eski değil) yeni ve, her nedense, tamamen kapitalist bir olgu olarak değerlendirirken, "önyargıyla hareket ettiğim" itirazını yöneltebilmiştir. Bay Çernenkov, tabiî ki, istatistiklerden sonuçlar çıkardığımı ve iktisadı unuttuğumu — atların sayısında ve dağılımındaki basit bir değişikliğe dayanarak, bir şeyler kanıtlamaya çalıştığımı düşünmekte serbesttir! Köylülüğün farklılaşmasını akıllıca değerlendirebilmek için, sorunu bir bütün olarak ele almalıdır: kirayla toprak tutma, toprak satın alma, ma-

kineler, dış işler, ticarî tarımdaki büyüme ve ücretli emek, bunların hepsi değerlendirilmelidir. Yoksa, Bay Çernenkov, bunların da, ne "yeni" ne de "kapitalist" olgular olmadığını mı düşünüyor?

XII. KÖYLÜ BÜTÇELERİNE İLİŞKİN ZEMSTVO İSTATİSTİKLERİ

Köylülüğün farklılaşması sorununu tamamlamak için, bunu bir başka yönden daha — köylü bütçelerine ilişkin çok ayrıntılı verilere göre inceleyelim. Böylece, sözkonusu köylülük tipleri arasındaki farklılığın, ne kadar derin olduğunu açıkça göreceğiz.

Zemliyansk, Zadonsk, Korotoyak ve Nijnedevitsk Uyezdlerinde Köylülerin Toprak Mülkiyeti Üzerine Değerlendirme Sonuçları'nın (Voronej 1889) ek bölümünde, "tipik çiftliklerin yapısı ve bütçeleri hakkında" istatistikler bulunmaktadır. Bu istatistiklerde hiç bir eksiklik yoktur.[51] 67 bütçenin bir tanesini (Korotoyak uyezdine ait bütçe n° 14) eksik olduğu için bir kenara bırakıyor ve geri kalanları, çeki hayvanlarına göre, aşağıdaki biçimde altı gruba ayırıyoruz: (*a*) atı almayan; (*b*) 1 atı olan; (*c*) 2 atı olan; (*d*) 3 atı olan; (*e*) 4 atı olan ve (*f*) 5 ve daha fazla atı olan (grupları göstermek için a—f harflerini kullanacağız). İşin aslında, (gerek alt, gerekse üst grupların iktisadında, "sanayilerin" büyük önem taşıdığı düşünülürse), bu türde bir sınıflandırma, bu bölge için pek uygun değildir, ama yukarda incelediğimiz evden eve sayım sonuçlarıyla bütçe verilerini karşılaştırabilmek için bu yolu tutmak zorundayız. Böyle bir karşılaştırma, ancak, "köylülük", gruplara ayrılarak yapılabilir, oysa gördüğümüz ve ilerde de göreceğimiz gibi, genel ve yuvarlak "ortalamalar", tamamen uydurmadır.[52] Bu arada, şu ilginç olguyu da belirtelim, "ortalama" bütçe rakamları, hemen hemen, her zaman, ortalamanın üstündeki çiftlik tipinin özelliklerini yansıtır; yani, gerçekleri, aslında olduğundan daha

[51] Bu verilerin büyük kusuru, birincisi, farklı göstergelere göre yapılmış sınıflandırmaların yokluğu; ikincisi de, seçilen çiftlikler hakkında, tablolara dahil edilemeyen bilgiler veren metnin bulunmayışıdır. (Örneğin Ostrogojsk uyezdi bütçelerine ilişkin verilere bu tür bir metin eklenmiştir.) Üçüncüsü, bütün tarım-dışı uğraşlara ve her türden "tarımsal dışarı işler"e ait verilerin son derece yetersiz oluşudur ("sanayiler"in tümüne *sadece 4 sütun* ayrılınışken, elbise ve ayakkabıların tanımı tek başına, 152 sütun almaktadır!).

[52] Örneğin Bay Şçerbina, gerek Voronej Zemstvo yayınlarında, gerekse *Hasatların ve Buğday Fiyatlarının Etkisi* vb. adlı kitaptaki köylü bütçelerine ilişkin makalesinde tamamen bu tür "ortalamalar" kullanır.

iyi gösterir.[53] Bunun nedeni, belki de, bizzat "bütçe" teriminin, en azından asgarî ölçüde bir dengeye sahip ve yoksullar arasında pek kolay raslanmayan bir çiftlik tipini öngörmesidir.

Bunu sergilemek amacıyla, sahip olunan çeki hayvanlarına göre sınıflandırılmış olan bütçe verilerini ve ailelere ait öteki verileri karşılaştıralım. [Tablo 40.]

[TABLO 40]

Çiftlik Grupları	Toplam	Yüzde		Bütçe Sayısı, %			
				Voronej Eyaletinin 4 Uyezdinde	Voronej Eyaletinin 9 Uyezdinde	21 Eyaletin 112 Uyezdinde	Avrupa Rusyası'nda 49 Eyalette
Çeki hayvanı olmayan	12	18,18		17,9	21,7	24,7	27,3
1 çeki hayvanı olan	18	27,27		34,7	31,9	28,6	28,6
2 çeki hayvanı olan	17	25,76		28,6	23,8	26,0	22,1
3 çeki hayvanı olan	9	13,64					
4 çeki hayvanı olan	5	7,575	28,79	18,8	22,6	20,7	22,0
5 ve daha fazla çeki hayvanı olan	5	7,575					
Toplam	*66*	*100*		*100*	*100*	*100*	*100*

Bu, açıkça gösteriyor ki, bütçe rakamlarından, ancak ayrı ayrı her köylü grubu için "ortalama" alınarak yararlanılabilir. İşte biz de, bu verilerle, bunu yaptık. Bunları üç başlık altında veri-

[53] Örneğin, Moskova eyaleti (*Sonuçlar*, c. V ve VII), Vladimir eyaleti (*Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*), Voronej eyaleti, Ostrogojsk uyezdi (*Sonuçlar*, c. II, Kısım 2) ve özellikle (Vyatka, Kerson, Nijni-Novgorod, Perm ve öteki eyaletlerdeki) *Elsanatları Sanayiini Araştırma Komisyonunun Raporları*'nda aktarılan bütçe verileri böyledir. Bay Karpov ve Manokin tarafından *Raporlar*'da, Bay P. Semyonov tarafından (*Köy Topluluğunun İncelenmesi İçin Malzeme*'de, St. Petersburg 1880) ve Bay Osadçi tarafından (*Şçerbina Volostu, Elisavetgrad Uyezdi, Kerson Eyaleti*) verilen bütçeler, çeşitli köylü gruplarını tanımladıkları için, diğer bütçelerle karşılaştırıldığında daha doyurucudur.

yoruz: (A) genel bütçe sonuçları; (B) tahıl tarımın niteliği; (C) yaşam düzeyinin niteliği.

(A) harcama ve gelir miktarına ilişkin genel veriler şöyledir [Tablo 41]:

[TABLO 41]

ÇİFTLİK BAŞINA RUBLE OLARAK

Aile Başına Kadın-Erkek Kişiler	Gayri Safi		Net Gelir	Parasal				
	Gelir	Harcamalar		Gelir	Harcamalar	Bakiye	Borçlar (Ruble)	Ödenmemiş Borçlar
a) 4,08	118,10	109,08	9,02	64,57	62,29	+ 2,28	5,83	16,58
b) 4,94	178,12	174,26	3,86	73,75	80,99	— 7,24	11,16	8,97
c) 8,23	429,72	379,17	50,55	196,72	165,22	+31,50	13,73	5,93
d) 13,00	753,19	632,36	120,83	318,85	262,23	+56,62	13,67	2,22
e) 14,20	978,66	937,30	41,36	398,48	439,86	—41,38	42,00	—
f) 16,00	1.766,79	1.593,77	173,02	1.047,26	959,20	+88,06	210,00	6
8,27	*491,44*	*443,00*	*48,44*	*235,53*	*217,70*	*+17,83*	*28,60*	*7,74*

Demek ki, farklı grupların bütçe tutarları, büyük ölçüde değişiklik gösterir; iki uçtaki grupları bir yana bıraksak bile, *e*'deki bütçe, *b*'dekinden beş kattan da fazladır, oysa *e*'deki aile büyüklüğü *b*'dekinden üç kat daha azdır.

Şimdi harcamaların dağılımını inceleyelim[54] [Tablo 42]:

Burada, hem proleterlerin, hem de *mülk sahiplerinin* bulundu-

[54] *Sonuçlar*, bütün "gıda dışındaki kişisel harcamalar ve çiftlik harcamalarını", hayvanların bakımı için yapılan harcamalardan ayırmakta ve örneğin, aydınlanma ve kira harcamalarını, birinci başlık altında yan yana koymaktadır. Bunun yanlış olduğu ortadadır. Biz, *kişisel* harcamaları, *çiftlik* için ("üretken") harcamalardan ayırdık ve katran, ip, beygirlerin nallanması, yapıların tamiri, araçlar, koşum takımı, emekçiler ve götürü işçileri, çoban, kirayla toprak tutma ve hayvanların ve kümes hayvanlarının bakımı için yapılan harcamaları, bu ikinci başlık altında topladık.

[TABLO 42]

ÇİFTLİK BAŞINA ORTALAMA HARCAMA

Gıda İçin		Diğer Kişisel Harcamalar		Çiftlik İçin		Vergi ve Sorumluluklar		Toplam	
Ruble	%	Ruble	%	Ruble	%	Ruble	%	Ruble	%
a) 60,98	55,89	17,51	16,05	15,12	13,87	15,47	14,19	109,08	100
b) 80,98	46,47	17,19	9,87	58,32	33,46	17,77	10,20	174,26	100
c) 181,11	47,77	44,62	11,77	121,42	32,02	32,02	8,44	379,17	100
d) 283,65	44,86	76,77	12,14	222,39	35,17	49,55	7,83	632,36	100
e) 373,81	39,88	147,83	15,77	347,76	37,12	67,90	7,23	937,30	100
f) 447,83	28,10	82,76	5,19	976,84	61,29	86,34	5,42	1.593,77	100
180,75	*40,80*	*47,30*	*10,68*	*180,60*	*40,77*	*34,35*	*7,75*	*443,00*	*100*

ğunu görmek için her grubun toplam harcamasına kıyasla, çiftlik için yaptığı harcamalara bir gözatmak yeter: *a* grubunda çiftlik harcamaları toplam harcamaların sadece %14'ü olduğu halde, *f* grubunda bu, toplam harcamaların %61'idir. Çiftlik harcamalarını gösteren mutlak rakamlardaki farklar ise ortadadır. Bu harcamalar, yalnızca atı olmayan köylülerde değil, bir atı olan köylülerde de, çok azdır ve tek atı olan "köylü", (kapitalist ülkelerde) her zaman görülen, ufak bir parça toprağı olan çiftlik emekçisi ve gündelikçi tipine çok daha yakındır. Ayrıca, gıda için yapılan harcamalar *yüzdesinde* de, büyük ölçüde fark olduğunu belirtelim (*a*'nın harcaması, *f*'nin harcamasının hemen hemen iki katıdır); bildiğimiz gibi, böyle büyük bir yüzde, düşük bir yaşam düzeyinin kanıtıdır ve *mülk sahibinin* bütçesini *işçinin* bütçesinden en kesin biçimde ayıran şey de budur.

Şimdi gelir kalemlerini ele alalım[55] [Tablo 43]:

O halde, her iki uçtaki grupta, yani, atı olmayan proleter köy-

[55] "Önceki yıllardan kalan" kalemi, tahıl (ayni) ve paradan ibarettir; ayni ve nakit, gayrisafi harcama ve gelir sözkonusu olduğuna göre burada toplam rakamlar verilmiştir. — "Sanayiler"e ilişkin dört sütun, "sanayiler" hakkında *başka hiç bir bilgi* vermeyen, *Sonuçlar*'dan aynen aktarılmıştır. Şunu da belirtelim ki, E grubunda, arabacılığın sınai kuruluşlar başlığı altına konması gerekirdi; arabacılık bu grubun iki mensubuna, 250'şer ruble gelir getirmektedir ve bunlardan biri, bir çiftlik emekçisi kullanmaktadır.

[TABLO 43]

[Gruplar]	Çiftlik Başına Ortalama Gelir			Toplam	"Sanayiler"den Gelen Gelir Kalemleri			
	Tarımdan[*]	"Sanayiler"den	Önceki Yıllardan Kalan		"Kişisel Sanayiler"den	Arabacılıktan	Sınaî Kuruluşlar ve Girişimlerden	"Çeşitli Gelirler"
a)	57,11	59,04	1,95	118,10	36,75	—	—	22,29
b)	127,69	49,22	1,21	178,12	35,08	6	2,08	6,06
c)	287,40	108,21	34,11	429,72	64,59	17,65	14,41	11,56
d)	496,52	146,67	110	753,19	48,77	22,22	48,88	26,80
e)	698,06	247,60	33	978,66	112	100	35	0,60
f)	698,39	975,20	93,20	1.766,79	146	34	754,40	40,80
	292,74	*164,67*	*34,03*	*491,44*	*59,09*	*19,36*	*70,75*	*15,47*

lü ile kırsal girişimcide, "sanayilerden" gelen gelir, tarımdan gelen gayrisafi geliri aşmaktadır. Alt köylü gruplarının "kişisel sanayileri", tabiî ki, esas olarak ücret karşılığı çalışmadır; *toprağın kiraya verilmesinden gelen gelir* ise, "çeşitli gelirler" arasında önemli bir kalemdir. "Bağımsız çiftçiler" grubu içinde, toprak kiraya vererek elde ettiği gelir, tarımdan elde ettiği gelirin birazcık altında ve hatta bazan bu gelirden daha da fazla olanlar bile bulunmaktadır. Örneğin, atı olmayan köylülerden birinin tarımdan elde ettiği gayrisafi gelir 61,9 ruble, toprak kiraya vererek aldığı ise 40 rubledir; bir başkasının, tarımdan aldığı gelir 31,9 ruble, toprak kiraya vererek aldığı ise 40 rubledir. Üstelik, unutulmamalıdır ki, toprağın kiraya verilmesinden ve çiftlik emekçiliğinden gelen gelir, tamamen "köylünün" kişisel gereksinmelerini karşılamaya gider, oysa gayrisafi tarımsal gelirden çiftliğin yürütülmesi için yapılan harcamaları da çıkarmak gerekir. Bu çıkarmayı yaptıktan sonra, göreceğiz ki, atı olmayan köylünün net geliri, tarımdan 41,99 ruble, "sanayilerden" ise 59,04 rubledir. Bir atı olan köylü için bu miktarlar, 69,37 ruble ve 49,22 rubledir. Bu rakamların basit bir sıralaması bile gösteriyor ki, geçinmek için yapılan harca-

maların bir kısmını karşılayan (ve bu nedenle ücretleri azaltan) verilmiş-toprağa sahip, tarım emekçisi tipleriyle karşı karşıya bulunuyoruz. Bu köylü tiplerini, *mülk sahipleriyle* (tarımcılar ve sanayiciler) karıştırmak, açıkça bilimsel araştırmanın tüm gereklerini ihmal etmek demektir.

Kırın öbür ucunda, bu *mülk sahiplerini* görüyoruz. Bunlar, bağımsız tahıl tarımıyla, (mevcut yaşam düzeyine göre) oldukça önemli sayılan, birkaç yüz ruble tutarında bir gelir getiren ticarî ve sınaî faaliyetleri birleştirirler. "Kişisel sanayiler" başlığının, son derece belirsiz bir şey oluşu, bu bakımdan, alt ve üst gruplar arasındaki farkı gözlerden gizlemektedir, bu "kişisel sanayilerden" gelen gelirlerin miktarı, bu farkın derecesini gözler önüne serer (okura hatırlatalım ki, Voronej istatistiklerinde "kişisel sanayiler" kategorisinin içine, dilencilik, tarımsal çalışma, kâhya, yönetici olarak hizmet, vb., vb. de girer).

Net gelirin miktarına gelince "bilanço"ların en berbatına (1-2 ruble) sahip olan ve hatta parasal yönden açık veren atı olmayan ve bir atı olan köylüler, hemen, gene göze çarparlar. Bu köylülerin kaynakları, ücretli işçilerinkinden küçük değilse, büyük de değildir. Ancak 2 atı olan köylülerden itibaren, en azından, net gelirlere ve birkaç düzine rublelik bilançolara raslıyoruz (ki böyle olmasa, düzenli bir çiftçilik yapılması olanaksız olurdu). Hali-vakti yerinde köylülük arasında net gelirler (120-170 rublelik) miktarlara ulaşır, bu da onları Rus işçi sınıfının genel düzeyinin çok üstüne çıkarır.[56]

Tabiî ki, işçilerin ve patronların bir kategoride toplanması, ve "ortalama" bir bütçe çıkarılması, "mütevazı bir refah" ve "mütevazı" bir net gelir görünümü yaratır: gelir 491 ruble, harcamalar 443 ruble, bilanço 18 rublesi nakit olmak üzere 48 ruble. Ama böyle bir ortalama, tamamen uydurmadır. Bu ortalama, sadece, alt gruplardaki (*a* ve *b*; yani 66 bütçeden 30'u) köylü yığınlarının müt-

[56] Büyük bir açık veren (41 ruble), ama bunu ödünç para olarak kapatan *e* kategorisi, bu durumun bir istisnasıdır. Bu olay, (bu kategorideki 5 aileden) üç ailenin, 200 rubleye malolan düğünler yapmış olmasıyla açıklanmaktadır. (Bu 5 ailenin toplam açığı, 206 ruble 90 kopek tutmaktaydı.) Bunun sonucu olarak, bu grubun, gıda dışındaki kişisel tüketim harcamaları, kadın-erkek, kişi başına 10 ruble 41 kopek gibi çok yüksek bir rakama ulaşmıştı, oysa, zengin grup da (*f*) dahil olmak üzere, başka hiç bir grupta, bu harcama 6 rubleye bile ulaşmaz. Dolayısıyla, bu açık, yoksul köylülerdeki açığın tamamen karşıtı bir nitelik taşır. Bu açık, asgarî gereksinmeleri karşılama yeteneksizliğinden değil, o yılın geliri ile orantılı olmayan bir biçimde artmış olan gereksinmelerden doğmaktadır.

hiş yoksulluğunu gözlerden gizlemeye yarar; bu köylüler, pek az gelirleriyle (aile başına 120-180 rublelik *gayrisafi* gelir) iki yakalarını bir araya getiremezler ve esas olarak düzenli çiftlik emekçiliği ve gündelikçilik yaparlar.

Gelir ve harcamaların nakit ve aynî olarak, tam hesaplanması, köylülükteki farklılaşma ile *pazar* arasındaki ilişkiyi saptamamızı mümkün kılmaktadır. Pazar için, nakit gelir ve harcamalar önemlidir. Çeşitli gruplarda, bütçenin nakit kısmının, toplam bütçeye oranı şöyledir [Tablo 44]:

[TABLO 44]

[G r u p l a r]	Gayrisafi Harcamalar İçindeki Nakit Harcama Yüzdesi (Brüt)	Gayrisafi Gelir İçindeki Nakit Gelir Yüzdesi (Brüt)
a)	57,10	54,6
b)	46,47	41,4
c)	43,57	45,7
d)	41,47	42,3
e)	46,93	40,8
f)	60,18	59,2
	49,14	*47,9*

Şu halde görüyoruz ki, *orta gruplardan, her iki uçtaki gruplara doğru gidildikçe* nakit gelir ve harcamaların yüzdesi (harcamalar daha da düzenli bir biçimde olmak üzere) artar. Atı olmayan köylü ile çok atı olan köylü de, çiftçiliğin ticarî niteliği, açık bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Bu demektir ki, her ikisi de, esas olarak, meta satışıyla geçinirler, yalnız birinde meta işgücü iken, ötekinde, satış için (ve göreceğimiz gibi) önemli ölçüde ücretli emek kullanılarak üretilmiş olan eşyalardır, yani sermaye biçimini alan bir üründür. Bir başka deyişle, bu bütçeler, ayrıca, bize gösteriyor ki, *köylülüğün farklılaşması,* köylüyü, bir yandan bir çiftlik emekçisine, öte yandan da bir küçük-meta üreticisine, bir küçük-burjuvaya dönüştürerek, *kapitalizm için bir içpazar yaratır.*

Bu verilerden çıkartılan, bunun kadar önemli olan bir başka sonuç da, *bütün köylü gruplarında, çiftçiliğin, büyük ölçüde ticarî nitelik kazanmış* olması, *pazara bağlı* hale gelmesidir: *hiç bir durumda*, gelirin ya da harcamaların nakit kısmı %40'ın altına düş-

mez. Bu rakamı yüksek olarak kabul etmek gerekir, çünkü burada sözkonusu olan küçük tarımcıların, büyükbaş hayvanların bakımını, yani samanı, kepeği vb. bile içeren gayrisafi gelirleridir.[57] Açıktır ki, merkezî kara-toprak kuşağındaki köylülük bile (ki burada, genellikle, para ekonomisi, sınaî kuşakdakinden, ya da uzaktaki bozkır bölgelerindekinden daha az gelişmiştir), alım-satım yapmadıkça kesinlikle varlığını sürdüremez ve daha şimdiden pazara, *paranın gücüne*, tümüyle bağımlı hale gelmiştir. Bu gerçeğin ne kadar önemli olduğunu, ve artık geri gelmemek üzere yok olup gitmiş olan doğal ekonomiye karşı duydukları sempatiye kapılarak bu gerçeğin hiç sözünü etmek istemeyen narodniklerimizin ne büyük bir hataya düştüklerini[58] belirtmeye bile gerek yok. Modern toplumda, satmadan yaşamak olanaksızdır, ve meta üretiminin gelişimini geciktiren her şey, üreticilerin durumlarının kötüleşmesine yol açar. Marx, köylüyü kastederek şöyle der: "Kapitalist üretim biçiminin sakıncaları, bu yüzden, burada, kapitalist üretim biçiminin yetersiz oluşundan doğan sakıncalarla birleşmektedir. Köylü, ürünlerini meta olarak üretebileceği koşullar olmaksızın, tüccar ve sanayici haline gelir." (*Das Kapital*, III, 2, 346; Rusça çeviri, s. 671.)[58]

Şunu da belirtelim ki, bütçe verileri, vergilerin meta üretiminin gelişmesinde önemli bir rol oynadığı yolundaki hâlâ oldukça yaygın olan görüşü kesinlikle çürütmektedir. Kuşkusuz, muafiyet-rantı ve vergiler, bir zamanlar değişimin gelişmesinde, önemli bir etkendi, ama bugün, meta üretimi, iyice yerleşmiş ve vergilerin *yukarda belirtilen önemi* de tamamen ikinci plana geçmiştir. Köylülerin toplam nakit harcamalarıyla, vergi ve yükümlülükler için yapılan harcamaları karşılaştırırsak %15,8'lik bir oran buluruz (gruplar için, bu oran, sırasıyla şöyledir: (*a*) %24,8; (*b*) %21,9; (*c*) %19,3; (*d*) %18,8; (*e*) %15,4 ve (*f*) %9). Demek ki, vergiler için yapılan azamî harcama, köylünün mevcut toplumsal iktisat koşullarında kaçınılmaz olarak yaptığı geri kalan nakit harcamaların üçte-biri tutarındadır. Ancak, eğer vergilerin, değişimin gelişmesindeki rolünü ele alacak yerde, vergileri gelire oranla incelersek, bu oranın çok yüksek olduğunu göreceğiz. Küçük çiftçinin ya da, hatta, verilmiş-toprak sahibi çiftlik emekçisinin harcamalarının ye-

[57] Büyükbaş hayvanların bakımı için yapılan harcamalar, hemen tümüyle aynîdir: 66 ailenin bu kalem için yaptığı 6.316,21 rublelik toplam harcamanın sadece, 1.535,2 rublesi nakittir, *ve bunun da 1.102,5 rublesi*, kuşkusuz sınaî amaçla 20 at besleyen bir *çiftçi*-girişimci tarafından harcanmıştır.

[58] Düşük tahıl fiyatlarının önemi hakkındaki tartışmalarda (1897) bu hataya çok sık raslanmaktadır.[57]

dide-birini yutan vergilerin varlığı, Reform-öncesi döneme ait geleneklerin, bugünkü köylü üzerinde ne ağır bir etkiye sahip olduğunu, bize, çarpıcı bir biçimde gösteriyor. Üstelik, vergilerin köy topluluğu içindeki dağılımı, şaşırtıcı bir biçimde, eşitsizdir: köylü ne kadar iyi durumdaysa, toplam harcamalarının o kadar az bir bölümü vergilere gider. Atı olmayan köylü, gelirine oranla, çok ata sahip köylünün ödediğinden hemen hemen üç kat fazla vergi öder (yukarda bkz: harcamaların dağılımına ait tablo). Vergilerin, köy topluluğu içindeki dağılımından sözediyoruz, çünkü, bir desiyatinlik verilmiş toprak başına düşen vergi ve yükümlülükler miktarını hesaplarsak, bunların hemen hemen aynı olduğunu görürüz. Bütün anlatılanlardan sonra, bu eşitsizlik bizi şaşırtmayacaktır; çünkü, köy topluluğu, zorunlu, feodal niteliğini korudukça, bu eşitsizlik köy topluluğumuzda kaçınılmaz bir şeydir. Bildiğimiz gibi, köylüler, vergilerin tümünü, eldeki topraklarına göre paylaşırlar: vergi payı ve toprak payı, onların kafasında, bir tek "ruh" ya da "kişi" kavramında birleşmiştir.[59] Ama, gördüğümüz gibi, köylülüğün farklılaşması, bugünün kırsal bölgelerinin her iki ucunda da, verilmiş-toprakların rolünün azalmasına yolaçar. Doğal olarak, bu koşullar altında, vergilerin eldeki verilmiş-topraklara göre dağılması (ki bu, köy topluluğunun zorunlu niteliğiyle ayrılmaz bir biçimde bağlıdır), vergi yükünün, hali-vakti yerinde köylülerden yoksullara kaymasına yol açar. Köy topluluğu (yani, toprağı reddetme hakkının tanınmadığı, ortak sorumluluk)[59] yoksul köylü için, gitgide daha çok *zararlı* hale gelir.[60]

(B) köylü tarımın niteliğini anlatmaya geçerken, çiftliklere ait genel verileri aktarmakla işe başlayalım [Tablo 45]:

Bu tablodan açıkça anlaşılmaktadır ki, toprakların kiraya verilmesi ve kirayla tutulması, aile ve ekili alan büyüklüğü, çiftlik emekçileri kullanılması vb. bakımından gruplar arasındaki ilişkiler, bütçe verilerinde ve yukarda incelenmiş olan toptan verilerde gösterilen ilişkilerin aynıdır. Dahası var: her grubun iktisadına

[59] Bkz: V. Orlov, *Köylü Tarımı, Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. IV. Kısım I. — Trirogov, *Köy Topluluğu ve Baş Vergisi* — Keussler, *Zur Geschichte und Kritik des Bäuerlichen Gemeindebesitzes in Russland* ["Rusya'daki Köylü Komünal Toprak Mülkiyetinin Tarihine ve Eleştirisine Katkı"]. — V. V., *Köy Topluluğu (Zemstvo İstatistikî Araştırma Sonuçları*, c. I).

[60] Söylemeye gerek yok ki, Stolipin'in, (Kasım 1906) köy topluluğunu dağıtmasıyla, yoksul köylü daha da fazla zarar görecektir. Bu da, Rus *"enrichissez-vous"* ["*zenginleşin*"] parolasıdır: Kara-Yüzler — zengin köylüler! Sallanan mutlakiyeti desteklediğiniz sürece, yağmalayabildiğiniz her şeyi yağmalayın! (2. *baskıya not.*)

[TABLO 45]

Gruplar	Köylü Sayısı	Aile Başına Kadın-Erkek Nüfus	Aile Başına Düşen İşçi			Çiftlik Emekçisi Kullanan Aileler	Köylü Sayısı		Aile Başına Verilmiş-Toprak (Des.)	Aile Başına Ekili Alan			Kadın-Erkek Kişi Başına Ekili Alan	Kirayla Tutulan Toprakların Kendi Topraklarına Göre Yüzdesi
			Ailedeki	Tutulan	Toplam		Toprak Kiraya Veren	Kirayla Toprak Tutan		Kendi Topraklarında	Kirayla Tutulan Topraklarda	Toplam		
a)	12	4,08	1	—	1	—	5	—	5,9	1,48	—	1,48	0,36	—
b)	18	4,94	1	0,17	1,17	3	—	5	7,4	2,84	0,58	3,42	0 69	20,5
c)	17	8,23	2,17	0,12	2,29	2	—	9	12,7	5,62	1,31	6,93	0,84	23,4
d)	9	13,00	2,66	0,22	2,88	2	—	6	18,5	8,73	2,65	11,38	0,87	30,4
e)	5	14,20	3,2	0,2	3,4	1	—	5	22,9	11,18	6,92	18,10	1,2,	61,9
f)	5	16,00	3,2	1,2	4,4	2	—	5	28	10,50	10,58	21,08	1,32	100,7
Toplam	*66*	*8,27*	1,86	*0,21*	*2,07*	*10*	*8*	*30*	*12.4*	*5.32*	*2,18*	*7,5*	*0.91*	*41.0*

ait mutlak rakamlar uyezdlerin tümüne ait verilere çok yakındır. Bütçe verileri ile yukarda incelenen verilerin karşılaştırması şöyledir [Tablo 46]:

Demek ki, atı olmayan ve tek atı olan köylülerin durumu, bütün adı geçen bölgelerde hemen hemen aynıdır, öyle ki, bütçe verilerinin yeteri kadar tipik olduğunu kabul edebiliriz.

Farklı gruplardaki köylü çiftliklerine ait mallara ve aletlere ilişkin verileri aktarıyoruz. [Tablo 47.]

Bu tablo, çeşitli gruplar arasında sahip oldukları aletler ve çiftlik hayvanları bakımından ne ölçüde fark olduğunu göstermektedir. Daha önce, toptan verilere dayanarak, bu konudan sözetmiştik. Burada, çeşitli grupların mal sahibi olma derecelerinin, tamamen farklı olduğunu görüyoruz, bu, öyle bir farktır ki, yoksul köylünün atları bile zengin köylününkilerden çok farklıdır.[61] Tek atı olan köylünün atı, gerçek bir "yaşayan at parçasıdır" — gerçi "bir atın dörtte biri" değildir ama, tam olarak, bir atın "elliikide yirmi-

[TABLO 47]

Gruplar	Ruble Olarak Değer (Çiftlik Başına)						Ruble Olarak Değer			Çiftlik Başına Düşen Bina	Çiftlik Başına Büyükbaş Hayvan	Bir Çeki Atının Değeri	Aleti Olmayan Köylü Sayısı	Gelişmiş Aletlere Sahip Köylü	Aletlerin Değeri
	Yapılar	Aletler	Hayvanlar ve Kümes Hayvanları	Kapkacak	Giysiler	Toplam	Aletler ve Çiftlik Hayvanları	Çiftlik Başına Düşen Bina	Ekili Desiyatin Başına Aletler ve Çiftlik Hayvanları						
a)	67,25	9,73	16,87	14,61	39,73	148,19	36,29	26,60	18,04	3.8	0.8	—	8	—	—
b)	133,28	29.03	62,04	19,57	61.78	305,70	61,83	91,07	26,56	5,9	2.6	27	—	—	—
c)	235,76	76.35	145,89	51,95	195,43	705,38	85,65	222,24	32,04	7.6	4,9	37	—	—	—
d)	512,33	85,10	368,94	54,71	288.73	1.309,81	100,75	454,04	39,86	10,2	9.1	61	1	1	50
e)	495,80	174 16	442,06	81,71	445.66	1.639,39	115,45	616,22	34,04	11,4	12,8	52	1	1	50
f)	656,20	273.99	934,06	82,04	489.38	2.435,67	152,23	1.208,05	57,30	13.0	19.3	69	3	3	170.3
Topl.	*266,44*	*74.90*	*212,13*	*41,24*	*184.62*	*779,33*	*94,20*	*287,03*	*38,20*	*7,5*	*5,8*	*52*	*8*	*5*	*270.3*

[TABLO 46]

AİLE BAŞINA*

[G r u p l a r]	Atı Olmayanların Sahip Oldukları				Tek Atı Olanların Sahip Oldukları			
	Kadın-Erkek Nüfus	Kiraya Tutulan Toprak (Desiyatin)	Ekili Alanlar (Des.)	Toplam Hayvanlar	Kadın-Erkek Nüfus	Kiraya Tutulan Toprak (Desiyatin)	Ekili Alanlar (Des.)	Toplam Hayvanlar
Bütçeler	4,1	—	1,5	0,8	4,9	0,6	3,4	2,6
4 uyezd, Voronej eyaleti	4,4	0,1	1,4	0,6	5,9	0,7	3,4	2,7
Novouzenski uyezdi, Samara eyaleti	3,9	0,3	2,1	0,5	4,7	1,4	5,0	1,9
4 uyezd, Saratov eyaleti	3,9	0,4	1,2	0,5	5,1	1,6	4,5	2,3
Kamişin uyezdi, Saratov eyaleti	4,2	0,3	1,1	0,6	5,1	1,6	5,0	2,3
3 uyezd, Nijni-Novgorod eyaleti	4,1	0,2	1,8	0,7	5,2	1,1	4,4	2,4
2 uyezd, Orel eyaleti	4,4	0,1	?	0,5	5,7	1,0	?	2,3

* Ekili alan, Voronej eyaletinin 4 uyezdi için değil, yalnız Zadonsk uyezdi için verilmiştir.

yedisi"dir![62] [61]

Çiftlik harcamalarınına ilişkin verileri ayrıntısıyla ele alalım.[63] [Tablo 48.]

Bu veriler, çok açıktır. Bunlar, yalnızca atı olmayan köylünün

[61] Alman tarımsal yazınında, Drechsler'e ait, ellerindeki toprak miktarına göre sınıflandırılmış olan çeşitli köylü gruplarının sahip olduğu büyükbaş hayvanların *ağırlığı* hakkında veriler içeren birkaç monografi yayınlanmıştır.[60] Bu veriler, küçük köylülerin sahip oldukları büyükbaş hayvanların, büyük köylülerin, özellikle toprak beylerinin sahip olduklarına oranla, *son derece düşük* kalitede olduğunu, Rus Zemstvo istatistiklerinden aktardığımız rakamların ortaya serdiğinden daha da çarpıcı bir biçimde ortaya sermektedir. Pek yakında bu verileri inceleyip yayınlayacağımı umarım. (*2. baskıya not.*)

[62] Eğer çeşitli köylü gruplarına ait olan bina, alet ve hayvan değerlerinin bütçe ölçüleri, yukarda aktarılan Avrupa Rusyası'nın 49 eyaletine ait özetlenmiş verilere uygulanırsa, görülecektir ki, köylü ailelerinin beşte-biri, köylülüğün geri kalan kısmından, çok daha fazla miktarda üretim araçlarına sahiptir.

[63] Çiftlik hayvanlarının bakımı için yapılan harcamalar, esas olarak aynîdir; çiftlik harcamalarının geri kalan kısmı, esas olarak, parasaldır.

[TABLO 48]

AİLE BAŞINA DÜŞEN ÇIFTLİK HARCAMALARININ BİLEŞİMİ
(RUBLE OLARAK)

Gruplar	Çobanlar ve Ufaktefek Şeyler İçin	Satınalma ve Onarım			Kirayla Toprak Tutma	Emekçiler ve Götürü İş	Toplam	Büyükbaş Hayvan Yemi	Toplam
		Yapılar	Aletler ve Çiftlik Hayvanları	Toplam					
a)	0,52	2,63	0,08	2,71	0,25	3,52	7,00	8,12	15,12
b)	2,94	4,59	5,36	9,95	6,25	2,48	21,62	36,70	58,32
c)	5,73	14,38	8,78	23,16	17,41	3,91	50,21	71,21	121,42
d)	12,01	18,22	9,70	27,92	49,32	6,11	95,36	127,03	222,39
e)	19,32	13,60	30,80	44,40	102,60	8,20	174,52	173,24	347,76
f)	51,42	56,00	75,80	131,80	194,35	89,20	466,77	510,07	976,84
Toplam	*9,37*	*13,19*	*13,14*	*26,33*	*35,45*	*10,54*	*81,69*	*98,91*	*180,60*

çiftliğinin değil, bir atı olan çiftçininkinin de, nasıl tam bir yıkım içinde olduğunu; bu tip köylüleri, çiftlikleri için yüzlerce ruble harcayan, aletlerini iyileştirebilen, "çalışan adam" tutan, geniş-çapta "toprak satın alan", yılda, 50, 100 ve 200 rublelik toprak kirası ödeyen, az sayıda, ama güçlü köylülerle aynı kaba koyan geleneksel yönetimin ne kadar yanlış olduğunu çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır.[64] Bu arada şunu da belirtelim ki, atı olmayan köylünün, "emekçiler ve götürü-iş" için nispeten fazla harcama yapması, büyük bir ihtimalle istatistikçilerin, birbirinden tamamen farklı iki olguyu, patronunun aletleriyle çalışmak zorunda olan işçi kiralanması, yani çiftlik emekçisi ya da gündelikçi kiralanması ile, kiraya verenin toprağını kendi aletleriyle işlemek zorunda olan komşu köylünün kiralanmasını, bu bir tek başlık altında toplamalarıyla açıklanabilir. Anlam bakımından birbirinin tamamen karşıtı olan bu "kiralama" biçimleri V. Orlov'un yaptığı gibi kesin olarak bir-

[64] Bay Karişev'in uzun vadeli sözleşmeler, daha düşük kiralar, iyileştirmeler için bedel ödenmesini vb. öneren "rant teorisi", bu tip "girişimci mujik"e kim bilir ne kadar sevimli geliyor. Çünkü onun da istediği tam budur.

birinden ayrılmalıdır. (Bkz: *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VI, Kısım I.)

Şimdi, tarımdan gelen gelire ilişkin verileri inceleyelim. Ne yazık ki, *Sonuçlar*'da bu veriler çok yetersiz bir biçimde incelenmiştir (belki de az olduklarındandır bu). Örneğin, ürünün ne getirdiği sorunu incelenmemiştir: her bir ürün türünün satışına ve satış koşullarına ilişkin hiç bilgi verilmemiştir. Bu nedenle, aşağıdakı kısa tablo ile yetinelim. [Tablo 49.]

[TABLO 49]

TARIMDAN GELEN GELİR
(RUBLE)

Gruplar	Toplam		Nakit Gelir		Sanayilerden Gelen Çiftlik Başına Gelir
	Çiftlik Başına	Kadın-Erkek Kişi Başına	Çiftlik Başına	Tarımdan Gelen Toplam Gelir (%)	
a)	57,11	13,98	5,53	9,68	59,04
b)	127,69	25,82	23,69	18,55	49,22
c)	287,40	34,88	54,40	18,93	108,21
d)	496,52	38,19	91,63	18,45	146,67
e)	698,06	49,16	133,88	19,17	247,60
f)	698,39	43,65	42,06	6,02	975,20
	292,74	*35,38*	*47,31*	*16,16*	*164,67*

Bu tabloda hemen göze çarpan istisna, en geniş alanı ekmesine karşın, üst grupta tarımdan gelen gelir yüzdesinin büyük ölçüde düşmesidir. Demek ki, geniş-çaplı çiftçilik, esas olarak doğal ekonomidedir. Tarım ile girişimci niteliğe sahip "sanayiler" arasındaki bağın ne olduğu yolundaki önemli soruya ışık tutan, bu görünüşteki istisnayı daha yakından incelemek, son derece ilginç olacaktır. Önceden de görmüş olduğumuz gibi, bu tip sanayiler, çok ata sahip köylülerin bütçelerinde özellikle büyük bir önem taşırlar. İncelediğimiz verilerden çıkardığımıza göre, bu bölgedeki köylü burjuvazinin en tipik özelliği, tarım ile ticarî ve sınaî işlet-

meleri birleştirme eğilimidir.[65] Birinci olarak, bu tip çiftçileri, salt ve basit çiftçilerle karşılaştırmanın yanlış olduğunu, ikinci olarak da bu koşullar altındaki tarımın çoğu kez yalnızca doğal ekonomi gibi göründüğünü anlamak zor değildir. Tarım ile tarımsal ürünün teknik işlenmesi (değirmencilik, yağcılık, patates-nişastası imalâtı, içki yapımı vb.) birleştirildiği zaman, bu tip çiftçilikten gelen parasal gelir, tarımdan gelen gelir olarak değil de, sınaî kuruluşlardan gelen gelir olarak ele alınabilir. Aslında, gerçekten de, bu durumda tarım, doğal değil, ticarî ekonomi olacaktır. Bir tarımsal ürün yığınını, çiftlik emekçilerinin ve bazı sınaî işletmelerde (örneğin posta işinde) kullanılan atların bakımı için aynî olarak tüketen bir çiftlik için de, aynı şey söylenebilir. Üst grupta gördüğümüz çiftlik tipi, işte tam budur. (Korotoyak uyezdinde 1 Nolu bütçe. 18 kişilik aile, 4 çalışan aile üyesi, 5 çiftlik emekçisi ,20 at; tarımdan gelen gelir — hemen hemen hepsi aynî olmak üzere 1.294 ruble, ve sınaî işletmelerden gelen gelir — 2.676 ruble. Ve bu tip bir "doğal ekonomi köylü çiftliği", genel bir "ortalama" çıkarma amacıyla, atı olmayan ve tek atı olan çiftliklerle birleştiriliyor.) Bu örnek, tarımsal faaliyetin çapına ve tipine göre yapılan sınıflandırmayı, "sınaî" faaliyetin çapı ve tipine göre yapılan sınıflandırma ile birleştirmenin ne kadar önemli olduğunu bize bir kez daha gösteriyor.

(C) Şimdi, köylülerin geçim düzeyine ilişkin verileri inceleyelim. Yiyecek için yapılan, aynî harcamalar, *Sonuçlar*'da eksik yansıtılmıştır. En önemli kalemleri seçelim: tarımsal ürünler ve et.[66] [Tablo 50.]

Bu tablo, atı olmayan ve tek atı olan köylüleri birleştirmekte ve bunları geri kalan köylülerle karşılaştırmakta haklı olduğumuzu gösteriyor. Adı geçen bu köylü gruplarının ayırdedici özelliği, yiyeceğin yetersiz ve düşük kalitede oluşudur (patates). Tek atı olan köylünün yiyeceği, bazı bakımlardan atı olmayan köylünün-

[65] Atı olmayan 12 köylüden bir teki bile, sınaî kuruluşlardan ve girişimlerden hiç bir gelir elde etmemektedir; tek ata sahip olan 18 köylüden, biri; iki ata sahip 17 köylüden, ikisi; üç ata sahip 9 köylüden, üçü; 4 ata sahip 5 köylüden, ikisi; 4 ve daha fazla ata sahip 5 köylüden, dördü, sınaî kuruluş ve girişimlerden gelir elde etmektedir.

[66] *Sonuçlar*'da geçen aşağıdaki kalemleri bir başlık altında topluyoruz: sığır eti, koyun eti, domuz eti ve domuz yağı. Diğer tahıl türleri, çavdar cinsinden hesaplanmıştır ve burada, Nijni-Novgorod istatistikçilerinin benimsediği, Yanson'un *Karşılaştırmalı İstatistik*'indeki ölçüler esas alınmıştır. (Bkz: Gorbatov uyezdine ait *Malzeme*. Hesaplamanın dayandığı temel: özümlenen protein yüzdesi.)[62]

[TABLO 50]

KADIN-ERKEK KİŞİ BAŞINA

Gruplar	Tahıl Ürünleri				Çavdar Cinsinden Aynı Ürünler (*Pud*)				
	Çavdar Unu (Mera)	Arpa ve Darı Unu (Mera)	Darı ve Kara Buğday (Mera)	Buğday ve İnce Buğday Unu (*Paund*)	Patates (Mera)	Çavdar ve Buğday	Diğer Tahıllar	Toplam	Et (*Pud*)
a)	13,12	0,12	1,92	3,49	13,14	13,2	4,2	17,4	0,59
b)	13,21	0,32	2,13	3,39	6,31	13,4	3,0	16,4	0,49
c)	19,58	0,27	2,17	5,41	8,30	19,7	3,5	23,2	1,18
d)	18,85	1,02	2,93	1,32	6,43	18,6	4,2	22,8	1,29
e)	20,84	—	2,65	4,57	10,42	20,9	4,2	25,1	1,79
f)	21,90	—	4,91	6,25	3,90	22,0	4,2	26,2	1,79
	18,27	*0,35*	*2,77*	*4,05*	*7,64*	*18,4*	*3,8*	*22,2*	*1,21*

kinden bile kötüdür. Bu konuda bile, genel "ortalama", tamamen uydurmadır; köylü yığınlarının yetersiz beslenmesi, yoksul köylülerin hemen hemen birbuçuk katı kadar tarımsal ürün ve üç katı kadar[67] et tüketen, hali-vakti yerinde köylülüğün, yeterli beslenmesi ile gözlerden gizlenmektedir.

Köylülerin yiyeceklerine ilişkin geri kalan verileri karşılaştırmak amacıyla, bütün ürünler, değerleri üzerinden ruble olarak ele alınmalıdır [Tablo 51]:

Şu halde, köylülerin yiyeceğine ilişkin genel veriler, yukarda söylenenleri kanıtlamaktadır. Birbirlerinden ayrı üç grubun varlığı kesinlikle görülür: alt grup (atı olmayan ve tek atı olanlar), orta grup (iki ve üç at) ve yiyeceği hemen hemen alt grubun iki ka-

[67] Köylülerin et tüketiminin, kentte oturanlarınkinden ne ölçüde düşük olduğu, aşağıdaki bölükpörçük verilerden bile anlaşılmaktadır. Moskova'da 1900 yılında, kent mezbahalarında 4 milyon *pud* ağırlığında ve toplam 18.986.714 ruble 59 kopek değerinde büyükbaş hayvan kesilmişti. (*Moskovskiye Vedomosti* ["Moskova Kayıtları"], 1901, n° 55.) Bu, kadın-erkek, kişi başına, yılda 4 *pud* kadar ya da hemen hemen 18 ruble eder. (2. *baskıya not.*)

[TABLO 51]

KİŞİ BAŞINA
(RUBLE)

Gruplar	Her Tür Un ve Tahıl	Sebze, Bitkisel Yağ, Meyve	Patates	Toplam Hayvansal Ürün*	Toplam Hayvansal Ürün*	Satın Alınan Toplam Ürün**	Toplam Ürün	Parasal Kısım	Nakit Harcama	
									Tarım Ürünleri İçin	Hayvan Ürünleri İçin
a)	6,62	1,55	1,62	9,79	3,71	1,43	14,93	5,72	3,58	0,71
b)	7,10	1,49	0,71	9,30	5,28	1,79	16,37	4,76	2,55	0,42
c)	9,67	1,78	1,07	12,52	7,04	2,43	21,99	4,44	1,42	0,59
d)	10,45	1,34	0,85	12,64	6,85	2,32	21,81	3,27	0,92	0,03
e)	10,75	3,05	1,03	14,83	8,79	2,70	26,32	4,76	2,06	—
f)	12,70	1,93	0,57	15,20	6,37	6,41	27,98	8,63	1,47	0,75
	9,73	*1,80*	*0,94*	*12,47*	*6,54*	*2,83*	*21,84*	*5,01*	*1,78*	*0,40*

* Sığır eti, domuz eti, domuz yağı, koyun eti, tereyağı, süt ürünleri, tavuk ve yumurta.

** Tuz, tuzlu ve taze balık, ringa balığı, votka, bira, çay, şeker.

tı olan üst grup. Genel "ortalama" ise, bu iki uçtaki grupları yok etmektedir. Yiyecek için yapılan *nakit* harcamalar, her iki uçtaki grupta —kır proleterleri ve kır burjuvazisi arasında— gerek mutlak, gerekse nispî olarak en yüksek düzeydedir. Birinciler, orta köylülere nazaran *daha az tükettikleri* halde, onlardan *daha fazla satın alırlar;* satın aldıkları ürün, yeteri kadar sahip olmadıkları en gerekli tarımsal üründür. Sonuncular ise, daha fazla tükettiklerinden ve özellikle tarımsal olmayan malların tüketimini artırdıklarından daha fazla satın alırlar. Bu iki uçtaki grupların bir karşılaştırması, bize kapitalist bir ülkede, kişisel tüketim maddeleri için nasıl bir içpazar yaratıldığını açıkça gösteriyor.[68]

[68] Tarımsal ürün için yapılan parasal harcamaların başında, esas olarak yoksullarda görülen, çavdar alımı gelir; sonra da sebze alımı gelir. Sebze harcamaları, kadın-erkek nüfus başına 85 kopek olarak bulunmuştur (bu, *b*

Kişisel tüketim için geri kalan harcama kalemleri şunlardır [Tablo 52]:

[TABLO 52]

KADIN-ERKEK NÜFUS BAŞINA HARCAMALAR
(RUBLE)

Gruplar	Mal, Giysi	Yakıt (Saman)	Giysi, Ayakkabı	Aydınlanma	Diğer Ev İhtiyaçları	Yiyecek Dışındaki Toplam Kişisel Tüketim	Para Olarak Harcanan Kısım	Yiyecek ve Diğer Tüketim Harcamaları Toplamı	Para Olarak Harcanan Kısım
a)	9,73	0,95	1,46	0,23	1,64	4,28	3,87	19,21	9,59
b)	12,38	0,52	1,33	0,25	1,39	3,49	3,08	19,86	7,84
c)	23,73	0,54	2,47	0,22	2,19	5,42	4,87	27,41	9,31
d)	22,21	0,58	1,71	0,17	3,44	5,90	5,24	27,71	8,51
e)	31,39	1,73	4,64	0,26	3,78	10,41	8,93	36,73	13,69
f)	30,58	1,75	1,75	0,21	1,46	5,17	3,10	33,15	11,73
	22,31	*0,91*	*2,20*	*0,22*	*2,38*	*5,71*	*4,86*	*27,55*	*9,87*

Bu harcamayı, kadın-erkek nüfus başına hesaplamak her zaman doğru değildir, çünkü, örneğin yakıt masrafı, aydınlanma, ev eşyaları vb. aile üyelerinin sayısıyla orantılı değildir.

Bu veriler, ayrıca, köylülüğün (yaşam düzeyine göre) üç ayrı gruba ayrıldığını da gösterir. Üstelik, aşağıdaki ilginç özellikte ortaya çıkar: kişisel tüketimin tümü için yapılan harcamaların nakit kısmı, *alt* gruplarda en yüksek düzeyde olduğu halde (*a* grubunda harcamaların yarısı parasaldır), üst gruplarda, nakit harcamalar artış göstermez, ancak üçte-bir oranına ulaşır. Bu durum, yukarda belirtilen parasal harcamaların her iki uçtaki gruplarda genellikle

grubunda 56 kopekten, *e* grubunda 1 ruble 31 kopeke kadar uzanır) ve bunun 47 kopeki parasal harcamadır. Bu ilginç gerçek gösteriyor ki, bırakın kent nüfusunu, kırsal nüfus arasında bile, ticarî tarım biçimlerinden birinin ürünü için, yani pazar için yapılan bahçecilik bakımından bir pazar oluşmuştur. Bitkisel yağ için yapılan harcamaların 2/3'ü aynîdir; yani, bu alanda ev üretimi ve ilkel elsanatı hâlâ egemendir.

arttığı gerçeği ile nasıl bağdaştırılabilir? Açıktır ki, üst gruplarda, *nakit* harcamalar, esas olarak, *üretken tüketim* (çiftlik için yapılan harcamalar) için olduğu halde, alt gruplarda bu, *kişisel tüketim* içindir. Bu konudaki kesin veriler şunlardır [Tablo 53]:

[TABLO 53]

Gruplar	Çiftlik Başına Düşen Nakit Harcamalar (Ruble)				Çiftlik Başına Düşen Nakit Harcama, %				Harcamalardaki Nakit Kısım %	
	Kişisel Tüketim İçin	Çiftlik İçin	Vergiler ve Yükümlülükler İçin	Toplam	Kişisel Tüketim İçin	Çiftlik İçin	Vergiler ve Yükümlülükler İçin	Toplam	Kişisel Tüketim	Çiftlik
a)	39,16	7,66	15,47	62,29	62,9	12,3	24,8	100	49,8	50,6
b)	38,89	24,32	17,77	80,98	48.0	30,0	22,0	100	39,6	41,7
c)	76,79	56,35	32,02	165,16	46,5	34,1	19,4	100	34,0	46,4
d)	110,60	102,07	49,55	262,22	42,2	39,0	18,8	100	30,7	45,8
e)	190,84	181,12	67,90	439,86	43,4	41,2	15,4	100	38,0	52,0
f)	187,83	687,03	84,34	959,20	19,6	71,6	8,8	100	35,4	70,3
	81,27	*102,23*	*34,20*	*217,70*	*37,3*	*46,9*	*15,8*	*100*	*35,6*	*56,6*

Dolayısıyla, köylülüğün, kır proletaryasına dönüşmesi, esas olarak, tüketim maddeleri için bir pazar yarattığı halde, kır burjuvazisine dönüşmesi, esas olarak, üretim araçları için bir pazar yaratır. Bir başka deyişle, "köylülüğün" alt grupları arasında, işgücünün meta haline geldiğini, üst gruplarda ise üretim araçlarının sermaye haline geldiğini görüyoruz. Her iki dönüşüm de, teorinin genel olarak kapitalist ülkeler için ortaya koyduğu, içpazarın yaratılması sürecine yol açar. İşte bunun için, F. Engels, 1891 kıtlığından sözederken, bunun *kapitalizm için bir içpazar yaratılması*[63] anlamına geldiğini söylüyordu — bu önerme, köylülüğün yıkımını ataerkil ekonominin, kapitalist ekonomiye dönüşümü olarak değil de, sadece, "halk üretimi"nin bozulması olarak gören narodniklere saçma gelmektedir.

Bay N. — on, köylülüğün farklılaşması ile bir içpazar yaratılması sürecinin farkına bile varmadan, içpazar konusunda koca bir kitap yazmıştır. "Devlet Gelirlerimizdeki Artışı Nasıl Açıklayacağız?" (*Novoye Slovo* ["Yeni Söz"], 1896, n° 5, Şubat) başlıklı makalesinde, bu konu üzerinde şöyle fikir yürütüyor: Amerikan işçisinin gelir tabloları gösteriyor ki, gelir ne kadar düşükse, yiyecek için yapılan nispî harcamalar da o kadar yüksektir. Dolayısıyla yiyecek tüketiminde bir düşüş olursa, öteki ürünlerin tüketiminde daha da büyük bir azalma olur. Rusya'da, ekmek ve votka tüketiminde bir azalma var; o halde, öteki ürünlerin tüketiminde de bir azalma olur, bundan da, köylülüğün hali-vakti yerinde "tabakasının" daha fazla tüketimi, yığınların tüketimindeki azalmayla rahat rahat dengelenmiştir sonucu çıkar. — Bu iddia, üç hata içermektedir: birincisi, köylünün yerine işçiyi koymakla, Bay N. —on, sorundan kaçmış oluyor; sözkonusu olan şey, işçilerin ve *patronların yaratılması* sürecidir. İkincisi, köylü yerine işçiyi koymakla, Bay N. —on, bütün tüketimi, kişisel tüketime indirgiyor ve üretken tüketimi, üretim araçları pazarını unutuyor. Üçüncüsü, Bay N. —on, köylülüğün farklılaşması sürecinin, aynı zamanda, doğal ekonominin yerine meta ekonomisinin geçmesi süreci olduğunu, dolayısıyla da, pazarın, tüketimdeki artışla değil, (daha bol olsa da) aynî tüketimin (pek bol olmasa da) nakit tüketime ya da ödemeli tüketime dönüşmesiyle yaratılabileceğini unutuyor. Az önce gördük ki, atı olmayan köylüler daha az tüketirler, ama orta köylülükten daha fazla kişisel tüketim maddeleri alırlar. Yoksullaşırlar, ama aynı zamanda daha fazla para alır ve harcarlar, — ve sürecin bu her iki yanı da, kapitalizm için gereklidir.[69]

Bitirirken, bütçe rakamlarından yararlanarak, köylülerin ve kırsal işçilerin yaşam düzeylerini karşılaştıralım. Kişisel tüketim düzeyini, kişi başına değil de, çalışan yetişkin insan başına hesaplarsak (yukarıda sözü geçen derlemede Nijni-Novgorod istatistikçilerinin kullandığı oranlara göre), şu tabloyu elde ederiz [Tablo 54]:

[69] İlk bakışta çelişkili gibi görünen bu gerçek, aslında, gerçek hayatta her adımda karşılaştığımız kapitalizmin temel çelişkileriyle tam bir uyum içindedir. Bunun içindir ki, kır yaşamını yakından gözleyenler, teoriden tamamen bağımsız olarak bu gerçeği saptayabilmişlerdir. Engelhardt, kulaktan, satıcıdan vb. sözederken şöyle diyor: "Onun faaliyetlerini genişletmesi için, köylülerin yoksul olması ... köylülerin eline daha fazla para geçmesi önemlidir." (*Kırdan Mektuplar*, s. 493.) Engelhardt'ın, "sağlam [aynen böyle!!] tarımsal yaşam"a karşı beslediği sempati, onun, bazan, ünlü köy topluluğu içindeki en derin çelişkileri açığa vurmasını engelleyememiştir.

[TABLO 54]

ÇALIŞAN YETİŞKİN KİŞİ BAŞINA

Gruplar	Tüketilen Ürün						Ruble Olarak Harcamalar			
	Çavdar Unu (Mera)	Arpa ve Darı Unu (*Pud*)	Darı ve Karabuğday (Mera)	Buğday ve İnce Buğday Unu (*Pud*)	Patates (Mera)	Çavdar Cinsinden Toplam Tarımsal Ürün	Et (*Pud*)	Yiyecek İçin	Geri Kalan Kişisel Tüketim İçin	Toplam
a)	17,3	0,1	2,5	4,7	17,4	23,08	0,8	19,7	5,6	25,3
b)	18,5	0,2	2,9	4,7	8,7	22,89	0,7	22,7	4,8	27,5
c)	26,5	0,3	3,0	7,3	12,2	31,26	1,5	29,6	7,3	36,9
d)	26,2	1,4	4,3	2,0	9,0	32,21	1,8	30,7	8,3	39,0
e)	27,4	—	3,4	6,0	13,6	32,88	2,3	32,4	13,9	46,3
f)	30,8	—	6,9	8,5	5,5	36,88	2,5	39,3	7,2	46,5
	24,9	*0,5*	*3,7*	*5,5*	*10,4*	*33,78*	*1,4*	*29,1*	*7,8*	*36,9*

Kırsal işçilerin yaşam düzeyine ilişkin verileri bununla karşılaştırmak için, önce ortalama emek fiyatlarını ele almalıyız. Voronej eyaletinde yıllık olarak kiralanan bir çiftlik emekçisinin, 10 yıl için (1881-1891) ortalama ücreti 57 ruble, yeme içme vb. masrafları ile birlikte ise 99 ruble[70] idi, öyle ki, yeme içme vb. masrafları 42 ruble tutuyordu. Verilmiş-toprak sahibi çiftlik emekçilerinin ve gündelikçilerin (atı olmayan ve tek atı olan köylüler) kişisel tüketim miktarı, bu düzeyin çok altındadır. Bir ailenin geçim maliyeti, atı olmayan köylü için (4 kişilik bir aile) sadece 78 ruble ve tek atı olan "köylü" için (5 kişilik bir aile) 98 rubledir, yani *bir çiftlik emekçisinin geçim maliyetinden daha azdır.* (Atı olmayan ve tek atı olan köylülerin bütçelerine, çiftlik harcamalarını ve vergi yükümlülüklerini dahil etmedik, çünkü, bu bölgede, verilmiş-topraklar,

[70] *Çiftçilerden Alınan Tarımsal ve İstatistikî Veriler*, Tarım Bakanlığı yayınları, c. V, St. Petersburg 1892; S. A. Korolenko, *Çiftliklerdeki Kiralanmış Emek*, vb..

vergilerin miktarından daha düşük olmayan bir para karşılığında kiraya verilmektedir.) Beklendiği gibi, verilmiş-toprağına bağlanmış olan emekçinin durumu, bu bağdan kurtulmuş olan emekçinin durumundan daha kötüdür (insanların verilmiş-topraklara bağlanmasıyla, toprak köleliğinin ve kişisel bağımlılığın çok büyük ölçüde geliştiğine değinmiyoruz bile). Çiftlik emekçisinin nakit harcamaları, tek atı olan ve atı olmayan köylünün kişisel tüketim için yaptığı nakit harcamalardan çok daha yüksektir. Dolayısıyla, halkın verilmiş-topraklarına bağlı tutulması, içpazarın gelişimini geciktirmektedir.

İkinci olarak, çiftlik emekçilerinin kişisel tüketimine ilişkin Zemstvo istatistiklerinden yararlanabiliriz. *Orel Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*'dan, Karışev uyezdine ait verileri ele alalım (c. V, Kısım 2, 1892). Bu veriler, 158 ücretli tarım emeği olayına ait bilgilere dayanmaktadır.[71] Aylık ilişkiyi yıllık ilişkiye çevirirsek aşağıdaki tabloyu elde ederiz [Tablo 55]:

[TABLO 55]

[Gruplar]	Orel Eyaletinde Bir Çiftlik Emekçisinin Beslenmesi			Voronej Eyaletinde Bir "Köylü"nün Beslenmesi	
	En Az	En Çok	Ortalama	Tek Atı Olan	Atı Olmayan
Çavdar unu (*pud*)	15,0	24,0	21,61	18,5	17,3
Bulgur (*pud*)	4,5	9,0	5,25	2,9	2,5
Darı (*pud*)	1,5	1,5	1,5	+4,8 ince buğday unu (pound)	4,9
Patates (mera)	18,0	48,0	26,9	8,7	17,4
Çavdar cinsinden toplam*	22,9	41,1	31,8	22,8	23,0
Domuz yağı (pound)	24,0	48,0	33,0	28,0	32,0
Bütün yiyeceklerin yıllık maliyeti (ruble)	—	—	40,5	27,5	25,3

* Yukarda belirtilen biçimde hesaplanmıştır.

[71] Orel ve Voronej eyaletlerindeki koşullar arasında pek az fark vardır, göreceğimiz gibi, verilen bilgiler, önceden karşılaştığımız türdendir. S. A. Korolenko'nun yukarda adı geçen yapıtındaki verileri almıyoruz (Bay Maress'in *Hasatların Etkisi*'ndeki, I, 11, makalesinde, bu verileri nasıl birleştirdiğine

Dolayısıyla, tek atı olan ve atı olmayan köylülerin yaşam düzeyi, *çiftlik emekçisininkinden daha yüksek değildir*, ve ancak, çiftlik emekçisinin asgarî yaşam düzeyine yaklaşmaktadır.

Buna göre köylülüğün alt grubuna ait verilerin taranmasından çıkan genel sonuç şudur: gerek köylülüğün alt kesimini dışına süren öteki gruplarla ilişkisi açısından, gerekse ailenin geçim harcamalarının ancak bir kısmını karşılayan çiftliğinin çapı, geçim kaynakları (işgücünün satılması) ve son olarak da yaşam düzeyi açısından, bu grubu, *verilmiş-toprak* sahibi *çiftlik emekçileri ve gündelikçiler* arasında saymak gerekir.[72]

Böylece köylü bütçeleri hakkındaki Zemstvo istatistiklerinin sergilenmesini bitirirken, *Değerlendirme Sonuçları*'nın derleyicisi ve *Hasatların ve Tahıl Fiyatlarının Etkisi* vb. (c. II.) adlı ünlü kitaptaki, köylü bütçeleri üzerine makalenin yazarı Bay Şçerbina'nın, bütçe verilerini incelerken kullandığı yöntemleri incelemeden geçemeyiz.[64] Bay Şçerbina, *Sonuçlar*'ın bir yerinde, "ünlü ekonomi politikçi K. Marx'ın" teorisini kullandığını söylemektedir (s. 111); işin aslında, bu teoriyi kesinlikle tahrif etmekte, değişmeyen ve değişen sermaye arasındaki farkı, sabit ve döner sermaye arasındaki farkla karıştırmakta (*ibid*), ve tamamen saçmalayarak gelişmiş kapitalizme ait bu terim ve kategorileri, köylü tarımına uygulamaktadır vb. (*Passim*). Bay Şçerbina'nın, bütçe verilerine ilişkin incelemesinin tümü, "ortalama büyüklükler"in kaba ve görülmemiş bir istismarından başka bir şey değildir. Bütün değerlendirme sonuçları, "ortalama" köylüyle ilgilidir. 4 uyezd için hesaplanan topraktan gelen gelir, çiftliklerin sayısına bölünmüştür, (bu gelirin, atı olmayan köylü için aile başına 60 ruble kadar, zengin köylü için 700 ruble kadar olduğunu hatırlayalım). "Çiftlik başına düşen", "değişmeyen sermaye miktarı" (aynen böyle diyor!!?) (s.

bakınız), çünkü yazarın kendisi bile, bu verileri sağlayan toprak sahibi bayların, bazan "çok ileri gittiklerini" kabul ediyor.

[72] Çiftlik emekçilerinin yaşam düzeyi ile, köylülüğün alt grubunun yaşam düzeyini karşılaştırmamızdan, narodnikler, belki de, köylülüğün topraktan yoksun bırakılmasından vb. "yana olduğumuz" sonucunu çıkaracaklardır. Böyle bir sonuç yanlış olacaktır. Söylediklerimizden ancak, köylülerin, özgürce topraklarını elden çıkarma, verilmiş-topraklarını bırakma ve köy topluluğunu terketme hakları üstündeki bütün kısıtlamaların kaldırılmasından "yana olduğumuz" sonucu çıkar. Verilmiş-toprak sahibi bir çiftlik emekçisi olma ile, buna sahip olmayan bir çiftlik emekçisi olma durumlarından, hangisinin daha elverişli olduğu konusunda, ancak köylünün kendisi karar verebilir. Onun için, bu tip kısıtlamalar hiç bir nedenle ve hiç bir biçimde haklı gösterilemez. Öte yandan, narodniklerin bu kısıtlamaları savunması, topraksız çiftlik emekçisini, bizim tarımcıların çıkarına uygun olarak hizmetkâr haline sokmaktadır.

114), yani bütün malın değeri saptanıyor; aletlerin "ortalama" değeri, ticarî ve sınaî kuruluşların ortalama değeri (aynen böyle!), çiftlik başına 15 ruble olarak bulunuyor. Bay Şçerbina, bu kuruluşların, hali-vakti yerinde azınlığın özel mülkleri olduğu yolundaki ayrıntıyı unutuyor, ve bunları, herkes arasında "eşit olarak" pay ediyor! Kirayla toprak tutmak için yapılan "ortalama" harcama saptanıyor (s. 118); daha önce gördüğümüz gibi, bu, tek atı olan köylü için 6 ruble, zengin köylü için ise 100-200 ruble tutarındadır. Bunların hepsi ekleniyor ve çiftlik sayısına bölünüyor. "Sermayenin onarımı" için yapılan "ortalama" harcama bile saptanıyor (*ibid*). Bunun ne anlama geldiğini ancak Tanrı bilir. Eğer, aletlerin ve çiftlik hayvanlarının yerine konması ve onarımı anlamına geliyorsa, daha önce de aktarmış olduğumuz rakamlar şöyledir: atı olmayan köylüde, bu harcama, çiftlik başına *8 (sekiz) kopek*'e eşittir, zengin köylüde ise *75 ruble*'dir. Eğer bu "köylü çiftliklerini" toplar ve toplanan kalemler sayısına bölersek, Bay Şçerbina'nın Ostrogojsk uyezdine ait sonuçlarda (c. II, Kısım 2, 1887) keşfettiği ve daha sonra pek parlak bir biçimde uyguladığı "ortalama ihtiyaçlar yasası"nı elde edeceğimiz açık değil midir? Ve böyle bir "yasa"dan, "köylünün asgarî ihtiyaçlarını değil, ortalama düzeydeki ihtiyaçlarını karşıladığı" (s. 123 ve birçok yerlerde), köylü tarımının özel bir "gelişme tipi" olduğu (s. 100) vb., vb. sonucunu çıkarmak zor olmayacaktır. Kır proletaryası ile, köylü burjuvaziyi "eşit kılan" bu ustaca yol, daha önceden de karşılaştığımız verilmiş-topraklara göre sınıflandırma ile destekleniyor. Eğer bunu, örneğin bütçe verilerine uygulamış olsaydık, verilmiş-toprağın yarısını (23,5 desiyatin) kiraya veren, 1,3 desiyatin eken, esas olarak "kişisel sanayiler" sayesinde yaşayan (hayret, kulağa nasıl da hoş geliyor!), ve kadın-erkek 10 kişi için 190 rublelik bir gelir sağlayan (Korotoyak uyezdinde 10 Nolu bütçe) köylü ile; ek olarak, kirayla 14,7 desiyatinlik toprak tutan, 23,7 desiyatin eken, çiftlik emekçileri kullanan ve kadın-erkek 10 kişi için 1.400 rublelik bir geliri olan (Zadonsk uyezdinde 2 Nolu bütçe) köylü gibi köylüleri bir grupta (örneğin, aile başına 15-20 desiyatinlik, büyük verilmiş-toprak parçalarına sahip olan köylüler kategorisinde), birleştirebilirdik. Eğer, çiftlik emekçilerinin ve gündelikçilerin çiftliklerini, işçi çalıştıran köylülerin çiftlikleriyle toplar da, toplamı, eklenen kalemler sayısına bölersek, özel bir "gelişme tipi" bulacağımız ortada değil mi? Her zaman ve yalnız köylü tarımına ilişkin "ortalama" verileri kullanmak yeter, köylülüğün farklılaşması hakkındaki "yanlış fikirleri" bir daha geri doğmamak üzere yok etmiş

olursunuz. *Hasatların Etkisi* vb. adlı kitaptaki makalesinde, bu yöntemi *en grand** kullanmakla, Bay Şçerbina'nın yaptığı şey işte budur. Bu makalede, bütün Rus köylülüğünün bütçelerini hesaplamak için büyük bir çabaya girişilmiş — ve hep, o aynı, denenmiş, "ortalamalar" yolu kullanılmış. Rus iktisadî yazınının gelecekteki tarihçisi, narodnizmin önyargıları yüzünden, iktisadî istatistiğin en basit gereklerinin bile unutulduğunu, yani patronlar ile ücretli işçiler arasında onları birleştiren toprak tasarrufu biçimine ve aralarındaki orta tiplerin çokluğuna ve çeşitliliğine bakılmaksızın kesin bir ayrım yapmak gerektiğinin unutulduğunu hayretle görecektir.

XIII. İKİNCİ BÖLÜMDEN ÇIKAN SONUÇLAR

Yukarıda incelenmiş olan verilerden çıkartılacak ana noktaları özetleyelim.

1) Bugünkü Rus köylülüğünün içinde bulunduğu toplumsal ve ekonomik durum, meta ekonomisidir. (Güney doğu sınır bölgelerine ya da sınaî eyaletlere kıyasla bu konuda en geri bölge olan) merkezî tarım kuşağında bile, köylü, tamamen pazara bağlıdır; bu bağlanış vergilerin ödenmesinden başka, ayrıca, hem kişisel tüketimi, hem de çiftçiliği açısındandır.

2) Köylülük (tarımsal ve köy topluluğu) arasındaki toplumsal ve ekonomik ilişkiler sistemi, her meta ekonomisinin ve her kapitalist düzenin yapısında bulunan bütün çelişkilerin burada da var olduğunu bize göstermektedir: rekabet, iktisadî bağımsızlık için mücadele, (satın alınabilir ve kirayla tutulabilir) toprakların kapılması, üretimin bir azınlığın elinde toplanması, çoğunluğun proletarya saflarına itilmesi, bunların, ticarî sermaye ve çiftlik emekçisi kiralanması aracılığıyla, bir azınlık tarafından sömürülmesi gibi. Köylülük arasında, tamamen kapitalist sisteme özgü bu çelişkili biçimin damgasını taşımayan, yani çıkarlar arasındaki bir mücadeleyi ve düşmanlığı ifade etmeyen, bazıları için lehte, ötekiler için aleyhte olmayan bir tek iktisadî olgu bile görülmez. Toprağın kirayla tutulmasında, toprağın satın alınmasında, tamamen karşıt tipteki "sanayiler"de durum hep böyledir; ayrıca çiftçilikteki teknik ilerlemede de durum budur.

Yalnız Rusya'daki kapitalizm açısından değil, genel olarak narodnik doktrinin taşıdığı anlam açısından da bu sonuca büyük önem

* Büyük ölçüde. —ç.

veriyoruz. "Topluluk" tipi köydeki, iktisadî ilişkiler sisteminin, hiç de özel bir iktisadî biçim olmadığını ("halk üretimi" vb. gibi), sadece sıradan bir küçük-burjuva iktisat biçimi olduğunu açık ve çürütülmez biçimde gösteren, işte asıl bu çelişkilerdir. Geçen yarım yüzyılda, bizde egemen olan teorilere karşın, Rus topluluk köylülüğü, kapitalizmin muhalifi olmamış, tam tersine, onun en derin ve en sağlam temeli olmuştur. En derin — çünkü burada, bütün "yapay" etkilerden uzakta ve kapitalizmin gelişmesini engelleyen bütün kurumlara karşın, bizzat "topluluğun" içinde, kapitalizmin unsurlarının durmadan oluştuğunu görmekteyiz. En sağlam — çünkü, genel olarak tarım, özel olarak da köylülük, uzak geçmişe ait geleneklerin, ataerkil yaşama ait geleneklerin çok yoğun baskısı altındadır, bunun sonucu olarak da, kapitalizmin dönüşüm yaratan etkileri (üretici güçlerin gelişmesi, bütün toplumsal ilişkilerin değişmesi vb.) burada çok yavaş ve tedricen ortaya çıkar.[73]

3) Köylülük arasındaki iktisadî çelişkilerin tümü, köylülüğün farklılaşması dediğimiz şeyi oluşturur. Köylülerin kendileri de çok yerinde ve açık bir biçimde bu oluşumu "köylülükten çıkma" terimiyle tanımlıyorlar.[74] Bu oluşum, eski, ataerkil köylülüğün kesinlikle dağıldığını ve *yeni tip* kır sakinlerinin doğduğunu gösteriyor.

Bu tipleri tanımlamaya geçmeden önce, şu noktaya da değinelim. Bizim yazınımızda, çok önceden bu süreçten söz edilmiştir ve sık sık da edilmektedir. Örneğin Valuyev Komisyonunun[66] çalışmalarından yararlanan Bay Vasilçikov, o zamanlar, Rusya'da "kır proletaryasının" oluşmasından ve "köylünün toplumsal durumundaki farklılaşmadan" söz etmişti. (*Toprak Mülkiyeti ve Tarım,* 1. baskı, c. I, Bölüm IX.) V. Orlov (*Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar,* c. IV, Kısım 1, s. 14) ve daha birçokları da bu gerçeğe değinmişti. Ama bütün bu değinmeler bölükpörçük kalmıştır. Bu olguyu sistematik bir biçimde incelemek için hiç bir çaba gösterilmemiştir. İşte bu yüzden de, Zemztvo evden eve sayımlarının sağladığı zengin verilere rağmen, bugüne kadar bu olgu hakkında yeterli bilgiye sahip olamadık. Bu konuyla ilgili bir başka gerçek de şudur: bu sorunla uğraşan yazarların çoğunluğu, köylülüğün parçalanmasını, basit bir mülk eşitsizliğinin ortaya çıkması olarak, genel olarak narodniklerin ve özel olarak da Bay Karişev'in (*Kirayla Toprak Tutma* hakkındaki kitabına ve *Russkoye Bogatstvo*'daki

[73] Bkz: *Das Kapital,* I², s. 527.[65]

[74] 1892 yılı, *Nijni-Novgorod Eyaletine Ait Tarımsal İnceleme.*

makalelerine bakınız) pek sevdikleri terimi kullanırsak, basit "farklılaşma" olarak görmüşlerdir. Kuşkusuz, mülk eşitsizliğinin ortaya çıkması bütün sürecin başlangıç noktasıdır, ama bu süreç, hiç de, mülk "farklılaşmasıyla" sınırlanmış değildir. Eski köylülük, yalnızca "farklılaşmakla" kalmıyor, tamamen dağılıyor, yok oluyor, her bakımdan yeni tipteki kır sakinleri tarafından, tarımdan atılıyor — bu yeni tipler, meta ekonomisinin ve kapitalist üretimin egemen olduğu bir toplumun temelidir. Bu tipler, kır burjuvazisi (esas olarak küçük-burjuvazi) ve kır proletaryasıdır — tarımdaki meta üreticileri sınıfı ile ücretli tarım işçileri sınıfıdır.

Tarımsal kapitalizmin oluşma süreci hakkındaki salt teorik tahlilin, küçük üreticilerin farklılaşmasının bu süreçte önemli bir etken olduğunu belirtmesi, son derece öğreticidir. *Kapital*'in III. Cildindeki en ilginç bölümlerden birini, yani Kırkyedinci Bölümü, "Kapitalist Toprak Rantının Doğuşu"nu kastediyoruz. Marx, bu doğuşun, başlangıç noktası olarak *emek-rantı* (*Arbeitsrente*)[75] alır — "burada, doğrudan üretici, fiilen ya da hukuken kendisine ait olan emek aletlerini kullanarak (saban, sığır vb.) haftanın bir kısmında, gerçekten kendisine ait olan toprağı eker, geri kalan günlerde ise, feodal beyden hiç bir karşılık almadan, feodal beyin malikânesinde çalışır. ..." (*Das Kapital*, III, 2, 323; Rusça çeviri, 651). Öteki rant biçimi, *aynî-ranttır* (*Produktenrente*), burada, doğrudan üretici, ürünün tamamını, bizzat kendisinin işlediği toprakta üretir, ve artı-ürünün tümünü aynî olarak toprak sahibine verir. Burada, üretici daha bağımsız hale gelmiştir ve emeği ile, vazgeçilmez gereksinmelerini karşılayan ürün miktarının üstünde bir fazla elde etme olanağını bulmaktadır. Bu rant "biçimi de ayrı ayrı doğrudan üreticilerin iktisadî durumunda daha büyük farklılıklara yol açacaktır. En azından böyle bir farklılaşma olanağı mevcuttur ve doğrudan üreticinin kendisinin de, öteki emekçileri doğrudan doğruya sömürme yollarını elde etmesi mümkündür." (s. 329; Rusça çeviri, 657.)[66] O halde, doğal ekonomi hâlâ egemenken, bağımlı köylünün, bağımsızlığında bir genişleme olur olmaz, hemen orada köylülerdeki farklılaşmanın tohumları ortaya çıkacaktır. Ama bu

[75] Rusça çeviride (s. 651 ve devamı) bu terim "*trudovaya renta*" olarak verilmiştir ["*trudovaya*" "*trud*" — emek sözcüğünün sıfat biçimidir, —ç.]. Sanırız, bizim çevirimiz ["*otrabotoçnaya renta*" — emek harcayarak çalışmak, emek karşılığı ödemek anlamına gelen "*otrabotat*"tan türetilmiştir. —ç.] daha doğrudur, çünkü, Rus dilinde, bağımlı köylünün toprak sahibi için çalışması anlamına gelen, "*otrabotki*" [emek-hizmeti, — ç.] diye özel bir terim bulunmaktadır.[67]

tohumlar, ancak bundan sonraki rant biçimi altında, aynî-rantın biçiminde basit bir değişikliği yansıtan *para-rant* altında gelişebilirler. Doğrudan üretici, toprak sahibine, ürünü değil, bu ürünün fiyatını verir.[76] Bu rantın temeli gene aynıdır: doğrudan üretici, şimdiye kadar olduğu gibi, geleneksel olarak toprağı tasarrufunda bulundurur, ama "bu rant tipinin temeli ... yok olma yolundadır". (330.) Para-rant "ticarette, kent sanayiinde, genel olarak meta üretiminde ve dolayısıyla da para dolaşımında önemli ölçüde bir gelişme öngörür" (331).[69] Bağımlı köylü ile toprak sahibi arasındaki genel yargılara bağlı geleneksel ilişki, burada sözleşmeye dayanan salt bir para ilişkisine dönüşür. Bu, bir yandan eski köylülüğün mülksüzleştirilmesine, öte yandan da, köylünün toprağını ve özgürlüğünü satın almasına yol açar. "Üstelik aynî-rantın para-ranta dönüşmesi, para karşılığı kendilerini kiraya veren, mülksüz bir gündelikçiler sınıfının oluşması ile kaçınılmaz olarak bir arada ilerler, hatta bu gündelikçiler sınıfının oluşumu daha önce başlar. Bu yeni sınıfın ancak münferit bir biçimde ortaya çıktığı doğuş döneminde, kira ödemelerine tâbi olan *(rentepflichtigen)* daha zengin köylüler arasında ücretli tarım emekçilerini, kendi hesaplarına sömürme âdeti, zorunlu olarak gelişir. ... Bu yolla, yavaş yavaş, belirli bir miktar servet biriktirme ve geleceğin kapitalistleri haline gelme olanağına kavuşurlar. Kendi kendine çalışan toprağın eski zilyetleri ise, kapitalist kiracılar için bir yeşerme ortamı sağlamış olurlar ki, bunun gelişmesi, kırlık bölgelerin sınırları ötesindeki kapitalist üretimin genel gelişmesi tarafından belirlenir." (*Das Kapital,* III, 2, 332; Rusça çeviri 659-660.)[70]

4) Her iki uçtaki köylü gruplarının, orta "köylülük" aleyhine gelişmesine yol açan köylülükteki farklılaşma, iki yeni tip kır sakini yaratır. Her iki tipin ortak özelliği, ekonomilerin meta, para niteliğidir. Bu yeni tiplerden birincisi, kır burjuvazisi ya da hali-vakti yerinde köylülüktür. Çeşitli biçimleriyle ticarî tarım yapan bağımsız köylüler (bellibaşlı biçimler Dördüncü Bölümde tanımlana-

[76] Para-rant ile kapitalist toprak-rantı arasında kesin bir ayırım yapılmalıdır: ikincisi, tarımda kapitalistlerin ve ücretli işçilerin varlığını öngörür; birincisi ise bağımlı köylülerin varlığını, Kapitalist rant, artı-değerin, patronun kârı çıktıktan sonra kalan bölümüdür, oysa para-rant, köylünün toprak sahibine ödediği, artı-ürünün tümünün fiyatıdır. Rusya'da para-ranta bir örnek, köylünün toprak beyine ödediği, muafiyet rantıdır. Kuşkusuz köylülerimizin şimdi ödemek zorunda oldukları vergiler de, kısmen para-rantı temsil ederler. Bazan, köylülerin kirayla toprak tutmaları da, para-rant ödemelerine benzer: köylünün ödemek zorunda olduğu yüksek rantın, ona, az bir ücretten başka bir şey bırakmadığı hallerde, bu böyledir.

caktır), sonra, ticarî ve sınaî kuruluş sahipleri, ticarî işletme sahipleri vb. bu gruba dahildir. Ticarî tarım ile, ticarî ve sınaî işletmelerin birleştirilmesi, özellikle *bu* köylülüğe has olan "tarımın sanayi ile birleştirilmesi" tipidir. Tahıl satmak amacıyla kirayla toprak tutma (tarımsal kuşakta) bunların çiftliklerinde çok büyük bir rol, çoğu kez verilmiş topraklardan daha önemli bir rol oynadığından, bu hali-vakti yerinde köylüler arasından bir kapitalist çiftçiler sınıfı doğar. Çoğu durumda, çiftliğin büyüklüğü, ailede mevcut olandan daha büyük bir emek gücü gerektirir, bu nedenle, bir çiftlik emekçileri ve daha da önemlisi, bir gündelikçiler grubunun oluşması, hali-vakti yerinde köylülüğün var olması için zorunlu bir koşuldur.[77] Bu köylülerin net gelir biçiminde elde ettikleri fazla nakit, ya bizim kırsal bölgelerimizde son derece gelişmiş olan ticarî işlemlere ve tefeciliğe yöneltilir, ya da elverişli koşullar altında, toprak satın almaya, çiftliği iyileştirmeye vb. yatırılır. Bir sözcükle, bunlar, küçük tarımcılardır. Köylü burjuvazi, sayısal olarak, köylülüğün küçük bir azınlığını, muhtemelen toplam aile sayısının ancak beşte-birini (nüfusun yaklaşık olarak onda-üçünü) oluşturur; kuşkusuz bu oran, bölgelere göre, büyük ölçüde dalgalanmaktadır. Ama, toplam köylü tarımında, köylülüğe ait toplam üretim araçları miktarında, köylülüğün yetiştirdiği toplam ürün miktarında sahip olduğu ağırlık açısından, köylü burjuvazi, kesinlikle egemen durumdadır. Bunlar, bugünkü kırsal bölgelerin efendileridir.

5) Öteki yeni tip, kır proletaryası, verilmiş-toprak sahibi, ücretli işçilerdir. Bu grup, hiç toprağı olmayanlar da dahil olmak üzere, yoksul köylüleri içerir; ama, Rus kır proletaryasının en tipik temsilcisi, verilmiş-toprak sahibi çiftlik emekçisi, gündelikçi, vasıfsız emekçi, yapı işçisi ya da öteki verilmiş-toprak sahibi işçilerdir. Bir parçacık toprak üzerinde yapılan önemsiz çiftçilik, tam bir yıkım halinde olan bir çiftlik (toprağın kiraya verilmesi bunu özellikle tanıtlıyor), işgücünü satmadan yaşamanın olanaksız oluşu (= yoksul köylülerin "sanayiler"i), son derece düşük bir yaşam düzeyi (muhtemelen, verilmiş-toprağı olmayan işçininkinden bile düşük) — işte bu tipin, ayırdedici özellikleri bunlardır.[78] Top-

[77] Ücretli emek kullanımının, "küçük-burjuva" kavramının, temel özelliği olmadığını belirtelim. Bu kavram toplumsal iktisat sisteminin yukarda tanımladığımız (XIII, 2) çelişkileri içerdiği, özellikle üreticiler yığınının ücretli işçilere dönüştüğü hallerde pazar için yapılan tüm bağımsız üretimi kapsar.

[78] Yoksul köylüleri, verilmiş-toprak sahibi ücretli işçiler sınıfına dahil etmenin doğru olduğunu tanıtlamak için, işgücünü hangi köylülerin ve nasıl sattığını göstermek yetmez, ayrıca, hangi patronların, nasıl işgücü satın aldığını da göstermek gerekir. Bu konu, ilerdeki bölümlerde anlatılacaktır.

lam köylü ailelerinin en az yarısını (yaklaşık olarak nüfusun 4/10'unu), yani bütün atı olmayan köylüleri ve tek atı olan köylülerin büyük bir kısmını, kır proletaryasına dahil etmek gerekir (kuşkusuz, bu toptan ve yaklaşık bir hesaptır ve farklı bölgelere, yerel koşullara göre, az ya da çok önem taşıyan değişikliklere uğrayabilir). Köylülüğün böyle büyük bir bölümünün daha şimdiden kır proletaryasına dahil olduğuna inanmaya bizi iten nedenler yukarda açıklanmıştır.[79] Ayrıca eklemek gerekir ki, kapitalizmin, özgür topraksız işçi gerektirdiği yolundaki teorik önerme, bizim yazınımızda, çoğu kez, son derece basmakalıp bir anlayışla ele alınmaktadır. Bu önerme, esas eğilimi yansıtması bakımından doğrudur, ama kapitalizm, tarıma, özellikle yavaş olarak ve son derece çeşitli biçimler altında girer. Kırsal işçiye toprak verilmesi, çoğu kez bizzat kırsal patronların çıkarınadır, ve bunun için de, ufak bir toprak parçasına sahip kırsal işçi tipi, bütün kapitalist ülkelerde görülebilen bir tiptir. Bu tip, farklı ülkelerde farklı biçimler alır: İngiliz rençberi, Fransa'daki ya da Ren eyaletlerindeki küçük toprak parçasına sahip köylü ile aynı şey değildir, ve bu sonuncular da, Prusya'daki Knecht'ın aynısı değillerdir. Bunların herbiri özel bir tarımsal sistemin, geçmişteki özel tarımsal ilişkilerin izlerini taşır — ama bu durum, iktisatçının, onların hepsini, tek tip tarım proleteri olarak sınıflandırmasına engel teşkil etmez. Ufak toprak parçası üzerinde hak sahibi olmasının hukukî temeli, böyle bir sınıflandırmada hiç önemli değildir. İster toprak onun tam mülkiyetinde olsun (küçük bir toprak parçasına sahip köylüde olduğu gibi), ister sadece toprak beyinin, ya da *Rittergutsbesitzer*'in* izniyle toprağı kullanıyor olsun, nihayet, ya da bu toprağa Büyük-Rus

[79] Prof. Conrad'a göre, Almanya'da, gerçek köylü için gösterge, bir çift çeki hayvanına sahip olmaktır. (*Gespannbauerngüter*), bkz: *Toprak Mülkiyeti ve Tarım* (Moskova 1896, s. 84-85). Rusya için biraz daha yüksek bir gösterge konmalıdır. "Köylü" kavramını tanımlarken, Conrad, "kiralanmış emek" ya da genel olarak "yardımcı sanayiler"le uğraşan kişi ya da aile yüzdesini ele alıyor (*ibid*). — Maddî olgular üzerinde bir otorite olduğu yadsınamayacak olan Prof. Stebut, *1882*'de, şöyle yazıyordu: "Serfliğin yıkılışından beri, ufak iktisadî birime sahip, yalnızca tahıl üretmekle uğraşan köylü, yani, esas olarak Rusya'nın merkezî kara-topraklar kuşağındaki köylüler, çoğu durumda, zanaatçı, çiftlik emekçisi ya da gündelikçi haline geldiler, bunlar için tarım, artık, yalnızca yardımcı bir uğraştır." (*Rus Tarımı, Yetersizlikleri ve İyileştirme Çareleri Üzerine Makaleler*, Moskova 1883, s. 11.) Açıktır ki, buradaki zanaatçılar, sanayideki (yapı vb.) işçileri de kapsamaktadır. Bu terimlerin kullanılışı ne kadar yanlış olursa olsun, bizim yazınımızda, hatta özellikle iktisat yazınında, bu çok yaygın bir kullanımdır.

* Malikâne beyi. —ç.

köylü topluluğunun bir üyesi olarak sahip olsun — hiç farketmez.[80] Yoksul köylüleri, kır proletaryası arasında saymakla, hiç de yeni bir şey söylemiş olmuyoruz. Bu terim, daha önce de, birçok yazar tarafından sıksık kullanılmıştır, ve ancak narodnikler, genel olarak köylülükten, kapitalizme karşı bir şeymiş gibi sözetmekte ve "köylülüğün" çoğunluğunun, daha şimdiden, genel kapitalist üretim sistemi içinde, ücretli tarım ve sanayi işçileri olarak tamamen belirli bir yer işgal ettiği gerçeğine gözlerini kapamakta direnmektedirler. Bizde, insanlar, köy topluluğunu ve köylülüğü vb. muhafaza eden tarım sistemine övgüler düzmekten ve onu, tarımın, kapitalizm temeli üzerinde örgütlendiği Ostsee sistemiyle karşılaştırmaktan pek hoşlanıyorlar. Bu nedenle, Ostsee bölgesindeki[72] hangi tarımsal nüfus tiplerinin, bazan, çiftlik emekçileri ve gündelikçiler sınıfına sokulduğuna bir gözatmak ilginç olacaktır. Ostsee eyaletlerindeki köylüler, büyük toprak parçalarına (ayrı ayrı parçalar olarak, 25-50 desiyatin) sahip olanlar, (3-10 desiyatinlik toprağa sahip olan) rençberler ve topraksız köylüler olarak ayrılmaktadır. Bay S. Korolenko'nun çok haklı olarak dediği gibi, rençber "merkezî eyaletlerdeki genel Rus köylüsü tipine çok benzer" (*Kiralanmış Emek*, s. 495); zamanını, devamlı olarak, iş aramak, ve toprağını işlemek arasında bölmek zorundadır. Ama bizim için asıl ilginç olan, *çiftlik emekçilerinin* iktisadî durumudur. İşin aslında, toprak beyleri, bunlara, ücret yerine, *toprak dağıtmayı* kârlı bulmaktadırlar. Ostsee çiftlik emekçilerinin topraklarından bazı örnekler verelim. (1) 2 desiyatinlik toprak (*Loftstelle*'i desiyatine çevirdik: 1 *Loftstelle* = 1/3 desiyatin); koca, günde 25 kopeklik bir

[80] *Handwört. der Staatswiss*'ten (*Toprak mülkiyeti ve Tarım*, Moskova 1896), Avrupa tarımında görülen çeşitli ücretli emek biçimlerine ilişkin örnekler aktaralım. J. Conrad şöyle diyor: "Köylülerin sahip oldukları toprak parçalarını, *parselden*, 'topraksız köylünün' ya da 'bahçecinin' ufak toprak parçasından ayırdetmek gerekir, bu ufak toprakların sahipleri, ek olarak, dışarda da bir uğraş ve iş edinmek zorundadırlar." (s. 83-84.) "Fransa'da, 1881 sayımına göre, 18 milyon kişi, yani nüfusun yarısından biraz azı, geçimlerini tarımdan sağlamışlardır: 9 milyon toprak sahibi, 5 milyon kiracı çiftçi ve yarıcı, 4 milyon gündelikçi ve ufak toprak parçası sahibi, ya da geçimini esas olarak ücretli emekle sağlayan kiracı. ... Fransa'da tarım emekçilerinin en az %75'inin kendi toprakları olduğu varsayılmaktadır." (s. 233, Goltz.) Almanya'da kırsal işçiler, *toprak sahibi olan* aşağıdaki kategorileri kapsarlar: 1° kutnikler, rençberler, bahçıvanlar [bizim armağan-topraklı köylülerimiz gibi bir şey]; 2° sözleşmeli gündelikçiler, bunlar, toprak sahibi olup, yılın belirli bir kısmında ücret karşılığı çalışırlar [bizim "üçgünlükçüler" ile karşılaştırınız]. [71] "Almanya'da büyük toprak mülkiyetinin egemen olduğu bölgelerde, sözleşmeli gündelikçiler, tarım emekçilerinin çoğunluğunu oluştururlar." (s. 236); 3° kirayla tutulan topraklarda çiftçilik yapan tarım emekçileri (s. 237).

ücret karşılığında yılda 275 gün, karısı ise 50 gün çalışıyor; (2) $2^2/_3$ desiyatinlik toprak; "çiftlik emekçisi, 1 at, üç inek, üç koyun ve 2 domuz beslemektedir" (s. 508, 518); çiftlik emekçisi bir hafta çalışıp, bir hafta çalışmıyor, karısı 50 gün çalışıyor; (3) 6 desiyatinlik toprak (Bauska uyezdi, Korland eyaleti), "çiftlik emekçisi, 1 at, üç inek, üç koyun ve birkaç domuz beslemektedir" (s. 518), haftada 3 gün çalışıyor, karısı yılda 35 gün çalışıyor; (4) Korland eyaleti, Hasenpoth uyezdi — 8 desiyatinlik toprak, "çiftlik emekçileri, herhalde, unlarını değirmende bedava öğütür, parasız tıbbî yardım ve ilâç alır ve çocuklarını okula yollar." (s. 519) vb.. Okurun dikkatini, bu çiftlik emekçilerinin *topraklarının büyüklüğüne ve yaptıkları tarımın çapına*, yani narodniklerin görüşüne göre, bizim köylüleri, kapitalist üretime tekabül eden Avrupa'daki genel tarım sisteminden ayıran koşullara çekmek isteriz. Adı geçen yayında verilen *bütün* örnekleri birleştirelim: 10 çiftlik emekçisi, 31,5 desiyatinlik toprağa sahiptir, yani emekçi başına ortalama 3,15 desiyatin düşmektedir. Burada, *yılın daha az bir kısmında* toprak beyi için çalışan (koca, yılın yarısında, karısı 30-50 gün) köylülerle, herbiri 2, hatta 3 inek sahibi olan tek atlı köylüler de, çiftlik emekçilerinin içinde sayılmıştır. Şimdi, soru şudur: bizim "topluluk köylüsü" ile bu tipteki bir Ostsee çiftlik emekçisi arasındaki o ünlü fark nedir? Ostsee bölgesinde, her şey kendi adıyla çağrıldığı halde, Rusya'da çiftlik emekçileri, zengin köylülerle birleştiriliyor, "ortalamalar" çıkarılıyor ve "topluluk ruhu", "emek ilkesi", "halk üretimi" ve "tarımla sanayilerin birleşmesi" hakkında duygusal laflar ediliyor.

6) Bu Reform-sonrası "köylülük" tipleri arasındaki halka ise, *orta köylülüktür*. Bunlar, meta üretimindeki gelişmenin *asgarî düzeyde* oluşuyla göze çarparlar. Bu köylü kategorisine ait bağımsız tarımsal emek, muhtemelen, yalnızca en iyi yıllarda, ve özellikle elverişli koşullar mevcut olduğu zaman geçimlerini karşılarlar, bunun için de durumları son derece tehlikelidir. Orta köylü, çoğu kez emek-hizmeti vb. ile ödenmek üzere borçlanma yoluna başvurmadan, gene, kısmen, işgücünün satılması demek olan, fazladan bir "yardımcı" iş aramadan vb. iki yakasını bir araya getiremez. Her kötü hasat, orta köylü yığınlarını proletarya saflarına fırlatır. Toplumsal ilişkilerinde, bu grup, eğilim duyduğu, ama ancak küçük bir mutlu azınlığın dahil olmayı başardığı üst grupla, tüm toplumsal evrim hareketiyle itildiği alt grup arasında sallanıp durur. Böylece, özel olarak, kapitalist ekonomiye has olan bir süreç yer alır, ortadaki üyeler silinip gider, uçtakiler pekişir — bu, "köy-

lülükten çıkma" sürecidir.

7) *Köylülüğün farklılaşması, kapitalizm için bir içpazar yaratır.* Alt grupta, pazarın oluşumu, tüketim maddelerinden dolayı gerçekleşir (kişisel tüketim pazarı). Kır proletaryası, orta köylülüğe oranla, daha *az tüketir*, üstelik de, en kötü kalitede yiyecek tüketir (ekmek yerine patates vb.), ama *daha çok satın alır*. Bir köylü burjuvazinin oluşması ve gelişmesi ise, iki biçimde pazar yaratır: Birinci ve esas olarak, üretim araçları için (üretken tüketim pazarı), çünkü hali-vakti yerinde köylülük gerek "zor durumdaki" topak beylerinden, gerekse yıkım halindeki köylülerden "topladığı" üretim araçlarını sermayeye dönüştürme çabasındadır. İkincisi, daha zengin köylülerin gereksinmelerinin artmasından dolayı, burada da, kişisel tüketim için bir pazar yaratılır.[81]

8) Köylülükteki farklılaşmanın ilerleyip ilerlemediği ve eğer ilerliyorsa, hangi hızla ilerlediği konusunda, elimizde birleşik tablolardaki verilerle karşılaştırabileceğimiz kesin istatistikler yoktur (§ I-VI). Buna şaşmamak gerekir, çünkü şimdiye kadar, (daha önce de belirttiğimiz gibi) köylülükteki farklılaşmayı durağan haliyle bile, sistematik olarak incelemek ve bu sürecin hangi biçimler içinde gerçekleştiğini belirtmek için hiç bir çaba harcanmamıştır.[82] Ama, kırsal bölgelerimizin iktisadına ait bütün genel veriler, kesintisiz ve hızla artan bir farklılaşmayı göstermektedir: bir yandan, "köylüler" topraklarını bırakıyor ve kiraya veriyorlar, atı olmayan köylülerin sayısı büyüyor, "köylüler" kentlere kaçıyor vb.; öte yandan "köylü tarımındaki ilerici eğilimler" de kendi yolunu izliyor, "köylüler" toprak satın alıyor, çiftliklerini iyileştiriyor, demir saban kullanıyor, ot tarımını, sütçülüğü vb. geliştiriyor. Oluşumun bu birbirine tamamen karşıt iki yönünde, hangi "köylülerin" yer aldığını artık biliyoruz.

Üstelik, göç hareketinin gelişmesi, köylülüğün, özellikle de tarımsal köylülüğün farklılaşmasına büyük bir hız vermektedir. Çok

[81] Örneğin, Reform-sonrası dönemde, köylülüğün toptan yıkımıyla birlikte, üretimi büyük bir hızla artan pamuklu eşyalar için, pazarın dev adımlarla genişlemesi, ancak, köylülükteki farklılaşmanın bir içpazar yarattığı gerçeği ile açıklanabilir. İçpazar hakkındaki teorilerini, bu bizim tekstil sanayi örneğiyle açıklayan, Bay N. —on, bu çelişkili olgunun varlığını açıklamaktan acizdir.

[82] Tek istisna, I. Hourwich'in, *The Economics of the Russian Village*, New York 1892, (Rusça çeviri, *Rus Köyünün Ekonomisi*, Moskova 1896) adlı değerli yapıtıdır. Bay Hourwich'in, iktisadî güçlerine göre sınıflandırılmış köylü gruplarına ait hiç bir birleşik tablo vermeyen, Zemstvo istatistikî sonuçlarını nasıl bir ustalıkla işlediğine şaşmamak elde değil.

iyi bilinmektedir ki, köylüler, esas olarak tarımcı eyaletlerden (sanayici eyaletlerden göç, yok denecek kadar azdır), en çok da, (köylülüğün farklılaşmasını geciktiren) emek-hizmetinin en çok geliştiği, yoğun nüfuslu, merkezî eyaletlerden göç etmektedirler. Bu, birinci nokta. İkinci nokta ise, göç alanlarını terkedenlerin esas olarak, *orta durumdaki* köylüler oluşu, yerlerinde kalanların ise esas olarak uçtaki gruplar oluşudur. Böylece, göç, bu alanlardaki köylülüğün farklılaşmasını hızlandırmakta ve farklılaşma unsurlarını yeni yerlere taşımaktadır (Sibirya'daki göçmenlerin, yeni yaşamlarının ilk dönemindeki ücretli tarım emeği).[83] Köylülüğün farklılaşması ile göç arasındaki bu bağ, I. Hourwich'in kusursuz araştırma yapıtı, *Sibirya'ya Köylü Göçü*'nde (Moskova 1888) etraflıca kanıtlanmıştır. Okura narodnik basınımızın sessizce geçiştirmek için büyük çaba harcadığı bu kitabı, hararetle öğütleriz.[84]

9) Bilindiği gibi, bizim kırsal bölgelerimizde, tüccar ve tefeci sermayesi, önemli bir rol oynar. Bu olgu hakkında, sayısız örnek vermeyi ve kaynak göstermeyi gereksiz buluyoruz: bunları herkes bilir ve zaten konumuzla da doğrudan doğruya ilgili değillerdir. Bizi ilgilendiren tek soru şudur: kırsal bölgelerimizdeki tüccar ve tefeci sermayesi ile köylülüğün farklılaşması arasında ne ilişki vardır? Yukarda tanımlanan çeşitli köylü gruplarının arasındaki ilişkilerle, alacaklı köylüler ve borçlu köylüler arasındaki ilişkilerin bir bağlantısı var mıdır? Tefecilik farklılaşmada bir etken ve bir itici güç müdür, yoksa bu farklılaşmayı geciktirmekte midir?

Önce, sorunun teoride nasıl konduğuna bakalım. *Kapital*'in yazarınca yapılan kapitalist üretim tahlilinde, bildiğimiz gibi, tüccar ve tefeci sermayesine çok büyük bir önem verilmiştir. Marx'ın bu konudaki görüşünün temel noktaları şunlardır: (1) bir yandan tüccar ve tefeci sermayesi, öte yandan ise sınaî sermaye [yani ister tarımda, ister sanayide olsun, üretime yatırılan sermaye], tek tip iktisadî olguyu yansıtırlar; bu olgu, kârla satmak için meta satın almak şeklinde, bir genel formülle ifade edilebilir. (*Das Kapital*, I, 2, Abschnitt, Bölüm IV, İkinci Almanca baskıda özellikle s. 148-149.)[73] (2) Tüccar ve tefeci sermayesi, her zaman tarihsel olarak, sanayi sermayesinin oluşumundan önce gelir, ve mantıken, bu oluşumun *zorunlu* öncülüdür. (*Das Kapital*, III, 1, s. 312-316; Rusça çeviri, s. 262-265; III, 2, 132-137, 149; Rusça çeviri, s. 488-492, 502);[74]

[83] Göçün sınırlandırılmasının, köylülükteki farklılaşma üzerinde büyük bir geciktirici etkisi vardır.

[84] Ayrıca bkz: Bay Prüimak'ın *Sbirya'ya Göçün İncelenmesi İçin Sayısal Malzeme*. (*2. baskıya not.*)

ama kendi başlarına ne tüccar sermayesi, ne de tefeci sermayesi, sınaî sermayenin (yani kapitalist *üretimin*) doğuşu için *yeterli* öncülü temsil etmezler; bunlar, her zaman eski üretim biçimini yıkıp, onun yerine kapitalist üretim biçimini geçirmezler; kapitalist üretim biçiminin oluşumu, "tamamen, tarihî gelişme aşamasına ve bu aşamaya eşlik eden koşullara bağlıdır". (*ibid.*, 2, 133; Rusça çeviri, s. 489.)[75] "Bunların" (ticarî sermaye ve tüccar sermayesi), "eski üretim biçimini ne dereceye kadar yıkacakları, sağlamlıklarına ve iç yapılarına bağlıdır. Ve bu yokolma sürecinin nereye varacağı, başka bir deyişle, hangi yeni üretim biçiminin eskisinin yerini alacağı, ticarete değil eski üretim biçiminin kendi niteliğine bağlıdır." (*ibid.*, III, 1, 316; Rusça çeviri, 265.)[76] (3) Tüccar sermayesinin bağımsız gelişimi. Kapitalist *üretimin* gelişme derecesiyle ters orantılıdır (*ibid.*, s. 312; Rusça çeviri, 262);[77] tüccar ve tefeci sermayesindeki gelişme ne kadar büyükse, sınaî sermayedeki (= kapitalist *üretimdeki*) gelişme o kadar küçüktür, tersi için de aynı durum sözkonusudur.

Dolayısıyla, Rusya'ya uygulanmış biçimiyle, yanıtlanması gereken soru şudur: Tüccar ve tefeci sermayesi, sanayi sermayesine bağlanmakta mıdır? Ticaret ve tefecilik, eski üretim biçimini parçalarken, onun yerine kapitalist üretim biçiminin mi, yoksa başka bir sistemin mi geçmesine yol açıyor?[85] Bunlar gerçek sorulardır. Rus ulusal iktisadının bütün yönleri gözönünde tutularak yanıtlandırılması gereken sorulardır. Yukarda incelemiş olduğumuz veriler, köylü tarımı konusunda, bu soruya bir yanıt, hem de olumlu bir yanıt veriyor. "Kulak" ve "girişimci mujik"in, tek ve aynı iktisadî olgunun, iki biçimi olduğunu reddeden, bunları birbiriyle hiç bir bağı olmayan, birbirine karşıt olgular olarak ele alan, sıradan narodnik görüş, kesinlikle temelsizdir. Narodnik önyargılardan biri olan bu görüşü, şimdiye kadar hiç kimse kesin iktisadî verilere dayanan bir tahlille kanıtlama çabasını bile göstermemiştir. Oysa veriler, bu durumun tersini gösteriyor. İster köylü, üretimi genişletmek amacıyla işçi kiralıyor olsun, isterse toprak (yukarda akta-

[85] Bay V. V., *Kapitalizmin Kaderi*'nin ilk sayfalarında bu soruya değinmiş, ama ne bu yapıtında, ne de öteki yapıtlarında, Rusya'daki tüccar sermayesi ile sınaî sermaye arasındaki ilişkiyi inceleme çabasına girmemiştir. Bay N. —on, Marx'ın teorisinin sadık bir izleyicisi olduğunu iddia etmesine karşın, açık ve kesin olan, "tüccar sermayesi" kategorisi yerine, kendi uydurduğu, belirsiz ve dağınık, "sermayeye dönüştürme" ya da "gelirin sermayeye dönüştürülmesi" terimini koymayı yeğlemektedir; bu bulanık terimin gölgesine sığınarak, bu soruyu başarıyla ve düpedüz geçiştirmiştir. Ona göre, Rusya'daki kapitalist üretimin öncüsü, tüccar sermayesi değil... "halk üretimi"dir.[78]

rılan, zenginlerin geniş çapta kirayla toprak tutmaları hakkındaki verileri hatırlayalım) ya da bakkaliye ticareti yapsın, isterse de kenevir, saman, sığır vb. ya da para ticareti (tefecilik) yapsın, bir tek iktisadî tipi temsil eder ve yaptığı faaliyetler de, temelde, tek ve aynı iktisadî ilişkiye indirgenir. Üstelik, Rus köy topluluğunda, sermayenin rolünün, toprak köleliği ve tefecilik ile sınırlanmadığı, sermayenin üretime de yatırıldığı, hali-vakti yerinde köylünün parasını, yalnızca ticaret kuruluşlarına ve girişimlerine yatırmakla kalmayıp (daha yukarıya bakınız) çiftliğini iyileştirmeye, toprak satın almaya ve kirayla tutmaya, gelişmiş aletler edinmeye ve işçi kiralamaya vb. yatırması gerçeğinden açıkça anlaşılmaktadır. Eğer, kırsal bölgelerimizdeki sermaye, toprak köleliği ve tefecilikten başka bir şey yaratabilecek durumda olmasaydı, üretime ilişkin verilerden, köylülükteki farklılaşmayı, bir kır burjuvazisinin ve kır proletaryasının oluşumunu çıkaramazdık; köylülüğün tümü, sefalet içinde yüzen, oldukça yeknesak bir çiftçi tipini temsil edecek, köylülük içinde yalnızca tefeciler sivrilecek ve bunlar da, tarımsal üretimdeki ilerleme ve örgütlenme dereceleriyle değil de, ancak sahip oldukları para miktarıyla göze çarpacaklardı. Son olarak, yukarda incelenen verilerden şu önemli önerme çıkar: kırsal bölgelerimizdeki tüccar ve tefeci sermayesinin bağımsız gelişimi, köylülükteki farklılaşmayı *geciktirir*. Ticaretteki gelişme, kırı kente yaklaştırarak, ilkel köy pazarlarını yok ederek, köy dükkâncısının tekelini yıkarak ilerledikçe, ve Avrupa ölçülerine uygun kredi biçimleri, köy tefecisinin yerini alarak geliştikçe, köylülükteki farklılaşma da daha çok derinliğine ilerler. Küçük ticaretin ve tefeciliğin dışına itilen, hali-vakti yerinde köylülere ait sermaye, daha bol miktarda, üretime doğru, şimdiden akmaya başladığı yere doğru akacaktır.

10) Köylülüğün farklılaşmasını geciktiren kırsal bölgelerimiz iktisadındaki bir başka önemli olgu da, angarya iktisadının kalıntıları, yani emek-hizmetidir. Emek-hizmeti, emeğin aynî olarak ödenmesine, dolayısıyla da, meta üretimindeki zayıf gelişmeye dayanır. Emek-hizmeti, çok zengin olmayan (aksi halde, emek-hizmeti köleliğine boyun eğmeyecektir), ama aynı zamanda proleter de olmayan, (emek-hizmetine girişmek için, kendi aletlerine sahip olmak, en azından bir ölçüde "sağlam" bir köylü olmak gerekir), orta köylünün varlığını öngörür ve gerektirir.

Yukarda, köylü burjuvazinin, bugünkü kırsal bölgelerin efendileri olduğunu söylediğimizde, farklılaşmayı geciktiren kölelik, tefecilik, emek-hizmeti vb. gibi etkenleri gözönünde tutmadık. Aslın-

da, bugünkü kırsal bölgelerin gerçek efendileri, çoğu kez, köylü burjuvazinin temsilcileri değil, köy tefecileri ve komşu toprak sahipleridir. Ancak, bunları gözönünde tutmamakta tamamen haklıyız, çünkü, aksi halde, köylülük arasındaki iktisadî ilişkilerin iç yapısını incelemek olanaksız olurdu. Narodniğin de aynı yöntemi kullandığını belirtmek ilginç olacaktır, yalnız, o, yarı-yolda durmakta ve düşüncelerini mantıkî sonucuna ulaştırmamaktadır. Bay V. V., *Kapitalizmin Kaderi*'nde, vergi yükünden sözederken, bu nedenlerden dolayı, "doğal [aynen böyle!] bir yaşamın" (287), köy topluluğunun, "*mir*"in koşulları, artık ortadan kalkmıştır diyor. Mükemmel! Ama sorun tamı tamına şudur: kırsal bölgelerimizde artık mevcut olmayan bu "doğal koşullar" nelerdir? Bu soruya bir yanıt alabilmek için, deyim yerindeyse kırsal bölgelerimizdeki yaşamın bu "doğal koşullarını" gizleyen Reform-öncesi kalıntıları kaldırıp atarak, köy topluluğu içindeki iktisadî ilişkiler sistemini incelemek gerekir. Eğer Bay V. V., bunu yapmış olsaydı, bu köy ilişkileri sisteminin köylülükteki kesin farklılaşmayı ortaya koyduğunu, kölelik, tefecilik, emek hizmeti vb., ne kadar ortadan kalkarsa, köylülükteki farklılaşmanın o kadar derinliğine ilerleyeceğini görecekti.[86] Yukarda, Zemstvo istatistiklerine dayanarak gösterdik ki, bu farklılaşma artık gerçekleşmiştir ve köylülük, tamamen birbirine karşıt gruplara bölünmüştür.

[86] Bu arada şunu da belirtelim. Bay V. V.'nin *Kapitalizmin Kaderi* adlı yapıtından, ve özellikle yukardaki aktarmayı yaptığımız VI. Bölümden sözederken, buradaki çok iyi ve oldukça doğru sayfalara işaret etmemek elde değildir. Bu sayfalarda, yazar, "kapitalizmin kaderinden" söz *etmiyor*, hatta kapitalizmden bile hiç söz *etmiyor*, vergi toplama yöntemlerini anlatıyor. Bay V. V.'nin, bu yöntemlerle, angarya iktisadının kalıntıları arasındaki kopmaz bağları görmemesi tam ona özgü bir tutum; (ilerde göreceğimiz gibi) *Bay V. V. angarya iktisadının kalıntılarını idealize etmeyi çok iyi becerir.*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM [*]

TOPRAK SAHİPLERİNİN ANGARYA İKTİSADINDAN KAPİTALİST KİTİSADA GEÇİŞLERİ

ŞİMDİ köylü iktisadından, toprakbeyi iktisadına geçmeliyiz. Görevimiz, bugünkü toplumsal ve iktisadî sistemi, toprakbeyliği iktisadını, temel özellikleriyle incelemek ve Reform-sonrası dönemde, bu sistemin geçirdiği evrimin niteliğini tanımlamaktır.

I. ANGARYA İKTİSADININ TEMEL ÖZELLİKLERİ

Bugünkü toprakbeyi iktisadı sistemini incelerken, başlangıç noktası olarak, bu iktisat sistemini, serflik döneminde hüküm sürdüğü biçimde ele almalıyız. O günlerdeki iktisadî sistemin özü şuydu: Tarımsal iktisadın belirli bir birimine, yani, belirli bir malikâneye ait toprakların tümü, beylerin ve köylülerin toprağı olmak üzere bölünmüştü; bu ikincisi de, köylüler arasında küçük parçalar halinde dağıtılmıştı; köylüler, bu toprakları, (ek olarak, örneğin kereste,

bazan büyükbaş hayvan vb. gibi, başka üretim araçları da alarak) kendi emekleri ve kendi aletleri ile ekerler ve geçimlerini oradan elde ederlerdi. Bu köylülere ait emeğin ürünü, gerekli ürünü, teorik ekonomi politiğin terminolojisini kullanırsak, geçim araçlarını sağladığından köylüler için ve işçi sağladığından toprak beyi için — gerekli ürünü oluşturur; tıpkı sermaye değerinin değişen bölümünün yerini alan ürünün, kapitalist toplumda gerekli bir ürün oluşu gibi. Öte yandan, köylülerin artı-emeği, *aynı* aletlerle, toprak beyinin toprağını ekmelerinden ibaretti; bu emeğin ürünü toprak beyine giderdi. Dolayısıyla, o zamanlar, artı-emek, gerkli-emekten, yer açısından ayrılıyordu; toprak beyi için onun toprağını, kendileri için kendi toprak paylarını ekiyorlardı; toprak beyi için haftanın bazı günlerinde, kendileri için ise öteki günlerde çalışıyorlardı. Bu ekonomide, köylülerin toprak payları, (modern terimlerle ifade edersek) aynî ücret, ya da toprak beylerine işçi sağlamak için bir araç görevi görmekteydi. Köylülerin toprak paylarını, kendilerinin ekmeleri, toprakbeyi iktisadının bir koşuluydu ve bunun amacı, köylüye geçim "sağlamak" değil, toprak beyine işçi sağlamaktı.[1]

Angarya [Rusça: *barşçina*] iktisadı dediğimiz iktisat sistemi işte budur. Bu sistemin varlığı, açıktır ki, aşağıdaki şu zorunlu koşulları öngörür: birincisi, doğal ekonominin hâkimiyeti. Feodal malikâne, kendi kendini yöneten, kendi içine kapalı, dış dünya ile çok az ilişkisi olan bir varlık olmalıdır. Özellikle, serfliğin son döneminde gelişen, toprak beyleri tarafından satış için tahıl üretimi, daha şimdiden eski rejimin yıkıldığını müjdelemektedir. İkincisi, böyle bir iktisat, doğrudan üreticiye, genel olarak üretim araçlarının özel olarak da toprağın dağıtılmasını ve aksi taktirde toprak beylerine, işçi sağlanması güvence altında olmayacağından, bu üreticinin toprağa bağlanmasını gerektiriyordu. O halde, angarya iktisadında ve kapitalist iktisat koşullarında, artı-ürün elde etme yöntemleri, tamamen birbirinin karşıtıdır: birincisi, üreticiye toprak sağlanması temeline dayanır, ikincisi ise, üreticinin topraktan koparılmasına dayanır.[2] Üçüncüsü, böyle bir iktisat sisteminin bir koşulu da, köylü-

[1] A. Engelhardt, *Kırdan Mektuplar*ında (St. Petersburg 1855, s. 556-557) bu iktisat sisteminin son derece canlı bir tanımını vermiştir. Yazar, çok haklı olarak, feodal iktisadın, kesin, düzenli ve tam bir sistem olduğunu, bunun yöneticisinin de, köylülere toprak dağıtan ve onlara çeşitli işler veren toprak beyi olduğunu belirtmektedir.

[2] Engels, nüfusun çoğunluğunun mülksüzleştirilmesi, yoksulluğun ve baskının büyük evrensel nedenidir diyen Henry George'un bu görüşüne karşı

nün toprak beyine kişisel bağımlılığıdır. Eğer toprak beyi köylünün kişiliği üzerinde doğrudan güç sahibi olmasaydı, bir parça toprağa sahip ve kendi çiftliğini işleten bir adamı, kendisi için çalışmaya zorlayamazdı. Dolayısıyla, bu iktisadî rejimi tanımlarken Marx'ın dediği gibi, "iktisadî baskı dışında baskı" gerekliydi (ve, yukarda, daha önceden de belirtildiği gibi, Marx bunu *emek-rant* kategorisine dahil ediyordu; *Das Kapital*, III, 2, 324).[81] Bu zorlama, köylünün serf olma durumundan, toplumsal mevkilerde hak sahibi olmayışına kadar uzanan, çok çeşitli biçim ve derecelerde olabilir. Dördüncüsü ve sonuncusu, tanımlanan bu iktisat sisteminin bir koşulu ve sonucu da, tekniğin son derece düşük ve durgun halidir, çünkü, çiftçilik, yoksulluğun ezdiği ve kişisel bağımlılık ve cehaletin alçalttığı, küçük köylülerin elindedir.

II. ANGARYA VE KAPİTALİST İKTİSAT SİSTEMLERİNİN BİRLEŞİMİ

Serfliğin kaldırılmasıyla, angarya iktisadının temelleri sarsıldı. Bu sistemin bütün temel direkleri, doğal ekonomi, malikâne mülkünün kendi içine kapalı, kendi kendine yeten niteliği, çeşitli parçaları arasındaki yakın bağlantı, toprak beyinin köylüler üzerindeki gücü sarsıldı. Köylünün çiftliği, toprak beyininkinden ayrıldı; köylü, toprağını geri satın alacak ve onun tam sahibi olacaktı; toprak beyi, biraz önce yukarda görüldüğü gibi, tamamen karşıt bir temele dayanan, kapitalist çiftçilik sistemini benimseyecekti. Ama, tümüyle farklı bir sisteme bu geçiş, iki farklı nedenden ötürü, kuşkusuz hemen gerçekleşemezdi. Birincisi, kapitalist üretim için gerekli olan koşullar henüz mevcut değildi. Ücret karşılığı çalışmaya alışkın bir insan sınıfı gerekiyordu; köylüye ait aletlerin yerine toprak beyininkiler geçmeliydi; tarım, beyin işi gibi değil, herhangi bir ticarî ve sınaî işletmedeki temeller üzerinde örgütlenmeliydi. Bütün bu koşullar, ancak, yavaş yavaş biçimlenebilirdi, ve bazı toprak beylerinin, Reformdan henüz sonra, dışardan makine ve hatta işçi getirme çabaları, fiyaskodan başka bir

çıkarken, 1887'de şöyle yazıyordu: "Bu, tarihsel olarak, tamamen yanlıştır. ... Ortaçağlarda, halkın toprağının elinden *alınması* değil, tam tersine, onlara toprak *verilmesi* feodal baskının kaynağı olmuştur. Köylü toprağını koruyordu, ama ona bir serf ya da soylu-olmayan köylü olarak bağlıydı ve beye, emek ya da ürün olarak haraç vermek zorunda bırakılmıştı." (*The Condition of the Working Class in England in 1844*, New York 1887, "Önsöz", s. III.)[*]

sonuç veremezdi. İşlerin kapitalist biçimde yürütülmesine hemen geçişin mümkün olmayışının bir başka nedeni de, eski angarya iktisat sisteminin temellerinin sarsılması, ama henüz tümüyle yıkılmamasıydı. Köylülerin çiftlikleri, toprak beylerininkilerden tümüyle ayrılmış değildi, çünkü, bu sonuncular, köylülere ait toprak paylarının en hayatî bölümlerine, "kopartılıp alınan topraklara",[82] ormanlara, çayırlara, su kaynaklarına, otlaklara vb. sahip olmaya devam ediyorlardı. Bu topraklar (ya da buralardan geçiş hakkı) olmaksızın, köylüler, kesinlikle, bağımsız çiftçilik yürütemiyorlar, böylece de, toprak beyleri, emek-hizmeti biçiminde, eski iktisat sistemini sürdürebiliyorlardı. "İktisadî baskı dışında baskı" uygulama olanağı da, köylülerin geçici bağımlılık durumları,[83] ortak sorumluluk, bedenî ceza, kamu işlerinde zorunlu çalışma vb. biçiminde devam etmekteydi.

Demek ki, kapitalist iktisat hemen doğamaz, angarya iktisadı da hemen yokolamazdı. Bu yüzden de, mümkün olan tek iktisat sistemi, hem angarya sisteminin hem de kapitalist sistemin özelliklerini birleştiren, geçici bir sistemdi. Ve gerçekten de, Reform sonrasında, toprak beylerinin uyguladığı çiftçilik sistemi, tamı tamına bu özellikleri taşır. Geçici bir döneme özgü sayısız türde biçimlere sahip olan çağdaş toprakbeyi tarımı, çok çeşitli birleşimler halinde iki ana sistemden ibarettir — *emek-hizmeti*[3] sistemi ve *kapitalist* sistem. Birinci sistem, toprak beyine ait toprakların, komşu köylülere ait aletlerle ekilmesidir, (ödeme, ister işe göre ücretteki gibi para olarak, ister yarıcılıkta olduğu gibi ürün olarak, ister toprak ya da yer olarak yapılsın), ödemenin biçimi, bu sistemin temel niteliğini değiştirmez. Bu, doğrudan doğruya, angarya iktisadının bir kalıntısıdır,[4] ve angarya iktisadının yukarda açıklanan iktisadî nitelikleri, hemen hemen tümüyle, emek-hizmeti sistemine

[3] Şimdi, "angarya" terimi yerine, "emek-hizmeti" terimini koyuyoruz, çünkü, bu ikincisi, daha büyük ölçüde Reform-sonrası ilişkileri yansıtmaktadır ve artık yazınımızda genellikle benimsenmiştir.

[4] İşte özellikle canlı bir örnek: "Yelets uyezdinin (Orel eyaleti) güneyinde" diye yazıyor bir Tarım Bakanlığı muhabiri, "büyük toprak beylerine ait çiftliklerde, yıllık emekçiler yardımıyla ekimin yanısıra, toprağın büyük bir kısmı da, kendilerine kirayla verilen toprak karşılığında, köylüler tarafından işlenmektedir. Eski serfler, önceki toprak beylerinden toprak kiralamaya ve karşılığında onların topraklarını işlemeye devam ederler. Bu tip köyler, filan toprak beyine ait "*corvée*" adını taşımaya devam ederler." (S. A. Korolenko. *Kiralanmış Emek,* vb., s. 118.) İşte bir başka örnek daha: "Benim çiftliğimde", diye yazıyor bir başka toprak beyi, "bütün iş, eski köylülerimce yapılmaktadır (yaklaşık olarak 600 kişinin bulunduğu 6 köy); bunun karşılığında, sığırları için otlaklardan yararlanabilirler (2.000-2.500 des.), sadece,

uygulanabilmektedir (tek istisna, emek-hizmeti sisteminin biçimlerinden birinde, angarya iktisadının koşullarından birinin yok olmasıdır, yani, işe göre ücrette, emeğin karşılığı aynî olarak değil para olarak verilmektedir). Kapitalist çiftçilik sistemi, toprağı, toprak sahibinin aletleriyle işleyen (yıllık, mevsimlik, günlük, vb.) işçilerin, kiralanmasından ibarettir. Yukarda adı geçen sistemler, gerçekte, en çeşitli ve görülmemiş biçimlerde içiçe geçmişlerdir: toprak beylerine ait bir yığın malikânede, bu iki sistemin farklı çiftçilik biçimlerine uygulanan bir birleşimi mevcuttur.[5] Böyle farklı, ve hatta karşıt iktisat sistemlerinin uygulamada, bir dizi, çok derin ve karmaşık çatışmaya ve çelişkiye yol açması, bu çelişkilerin baskısıyla, bir dizi çiftçinin iflâs etmesi vb. çok doğaldır. Bütün bu olgular, her geçiş dönemine özgü olgulardır.

Bu iki sistemin nispî etkileri nedir sorusunu ortaya atacak olursak, her şeyden önce, bu konuda hiç bir kesin istatistiğe sahip olmadığımızı söylemek zorundayız ve bu istatistikler pek de toplanabileceğe benzemiyor; böyle bir şey için sadece bütün malikânelerin değil, bütün malikânelerde uygulanan tüm iktisadî işlemlerin kayıtları gereklidir. Yalnızca, bu sistemlerden birinin ya da ötekinin egemenliği açısından tek tek yerlerin genel tanımları biçiminde yaklaşık veriler mevcuttur. Bu türden veriler, bütün Rusya için, özetlenmiş bir biçimde, Tarım Bakanlığına ait, yukarda adı geçen yayında, *Kiralanmış Emek* vb.'de verilmiştir. Bay Annenski bu verilere dayanarak, bu sistemlerin etkilerini gösteren son derece çarpıcı bir tablo hazırlamıştır (*Hasatların Etkisi* vb.[54] I, 170). Bu verileri bir tablo halinde özetleyelim ve 1883-1887 döneminde, özel mülk sahiplerinin toprakları üzerindeki ekili alana ilişkin rakamlarla destekleyelim. (*Rusya İmparatorluk İstatistikleri*'ne göre, IV. 1883'ten 1887'ye kadar beş senelik dönemde, Avrupa Rusyası'ndaki ortalama hasat. St. Petersburg 1888.)[6] [Tablo 56.]

mevsimlik işçiler, ilk sürmeyi yapar ve tohum ekme makinesiyle tohumu ekerler." (*İbid.*, s. 325, Kaluga uyezdinden.)

[5] "Malikânelerin çoğu, aşağıdaki biçimde yönetilmektedir: çok küçük bir kısım da olsa, toprağın bir kısmı, toprak sahipleri tarafından, kendi aletleriyle, yıllık olarak kiralanan emekçilerin" ve öteki "işçilerin yardımıyla ekilmektedir, ama toprağın geri kalan kısmının tümü, ya yarıya" ya da toprak veya para karşılığında "ekim için köylülere kiraya verilmektedir". (*Kiralanmış Emek*, *ibid.*, 96.) "... Malikânelerin çoğunda, hemen hemen bütün ya da her halükârda pek çok kiralama biçimlerine aynı anda başvurulmaktadır" (yani "çiftliğe insan gücü sağlama" yöntemlerine). *Rusya'da Tarım ve Ormancılık*, Şikago sergisi için Tarım Bakanlığınca basılmıştır, St. Petersburg 1893, s. 79.

[6] Avrupa Rusyası'ndaki 50 eyaletten şu aşağıdakiler dahil edilmemiştir:

[TABLO 56]

Toprak Sahiplerinin Malikânelerinde Egemen Olan İktisat Sistemine Göre Eyalet Grupları	Eyalet Sayısı			Özel Toprak Sahiplerinin Malikânelerinde Bütün Tahıl ve Patetes Alanı (Bin Des.)
	Kara-Topraklar Kuşağında	Kara-Topraklar Kuşağı Dışında	Toplam	
I. *Kapitalist* sistemin egemen olduğu eyaletler	9	10	19	7.407
II. *Karışık* bir sistemin egemen olduğu eyaletler	3	4	7	2.222
III. *Emek-hizmeti* sisteminin egemen olduğu eyaletler	12	5	17	6.281
Toplam	*24*	*19*	*43*	*15.910*

Demek ki, salt Rus eyaletlerinde, emek-hizmeti sistemi egemen olmasına karşın, bugün, bir bütün olarak Avrupa Rusyası'nda, kapitalist toprak beyi çiftçilik sisteminin egemen olduğu kabul edilmelidir. Üstelik, tablomuz, bu egemenliğin çok eksik bir görünümünü yansıtmaktadır, çünkü, eyaletlerin I. Grubu, emek-hizmeti sisteminin hiç uygulanmadığı bazı eyaletleri de kapsarken (örneğin, Baltık

Arçangel, Vologda, Olonetz, Viyatka, Perm, Orenburg ve Astrakan. Bu eyaletlerde, 1883-1887 döneminde, özel toprak sahiplerinin malikânelerindeki ekili alan miktarı, bütün Avrupa Rusyası'ndaki bu tip topraklar üzerindeki, ekili toplam 16.472.000 desiyatinin, 562.000 desiyatini tutarındadır. — Grup I, şu aşağıdaki eyaletleri kapsamaktadır: 3 Baltık eyaleti, 4 batı eyaleti (Kovno, Vilna, Grodno ve Minsk), 2 güney-batı eyaleti (Kiev, Voliniya, Podolsk), 5 güney eyaleti (Kerson, Taurida, Beserabya, Ekaterinoslav, Don), ve 1 güney-doğu eyaleti (Saratov); ondan sonra da, St. Petersburg. Moskova ve Yaroslavl eyaletleri gelmektedir. Grup II, Vitebsk, Mogilev, Smolensk, Kaluga, Voronej, Poltava ve Harkov eyaletlerini içerir. Grup III, geri kalan eyaletleri kapsar. — Daha kesin olabilmek için, özel toprak sahiplerinin toprakları üzerindeki toplam ekili alandan, kiracılara ait olan tohum ekili alanı çıkarmak gerekir, ama böyle istatistikler mevcut değildir. Bu tip bir düzeltmenin, kapitalist sistemin egemenliği şeklindeki sonucumuzu pek az değiştireceğini de eklemeliyiz, çünkü kara-topraklar kuşağındaki toprak sahiplerine ait alanların büyük bir kısmı kiraya verilmektedir ve bu kuşakta bulunan eyaletlerde, emek-hizmeti sistemi egemendir.

eyaletleri), III. Grup, kapitalist sistemin en azından kısmen uygulanmadığı bir tek eyalet, ve bütün olasılıklar hesaba katıldığında, bir tek çiftlik mülkü bile içermemektedir. İşte bunun, Zemstvo istatistiklerine dayanılarak sergilenmesi (Raspopin, "Zemstvo İstatistiklerine Göre Rusya'da Özel Toprak Sahipleri Tarımı", *Yuridişeski Vestnik*'den ["Yasal Haberci"], 1887, n° 11-12. n° 12, s. 634) [Tablo 57]:

[TABLO 57]

Kursk Eyaletindeki Uyezdler	Emekçi Kiralayan Malikâneler %		Çiftlik Emekçisi Kullanan Malikâneler %	
	Orta	Büyük	Orta	Büyük
Dmitrovsk	53,3	84,3	68,5	85,0
Fatej	77,1	88,2	86,0	94,1
Lgov	58,7	78,8	73,1	96,9
Sudja	53,0	81,1	66,9	90,5

Son olarak, şunu da belirtmek gerekir ki, bazan emek-hizmeti sistemi kapitalist sistemle içiçe geçer ve onunla öylesine kaynaşır ki, birini ötekinden ayırdetmek, hemen hemen olanaksız hale gelir. Örneğin, bir köylü, karşılığında belli sayıda gün çalışmayı yükümlenerek, kirayla bir parça toprak tutar (bildiğimiz gibi, bu çok yaygın bir uygulamadır; bir sonraki bölümdeki örneklere bakınız). Böyle bir "köylü" ile, belli sayıda gün için çalışmayı yükümlenerek bir toprak parçası alan, Batı Avrupa ya da Ostsee "çiftlik emekçisi" arasında bir ayrım çizgisini nasıl çekeceğiz? Yaşam, temel nitelikleri karşıtları oluşturan iktisat sistemlerini, kendi içlerinde olağanüstü bir biçimde, derece derece birleştiren biçimler yaratır. "Emek-hizmeti" sisteminin nerede bittiğini, "kapitalizmin" nerede başladığını söylemek olanaksızlaşır.

Çağdaş toprakbeyi tarımın bütün çeşitli biçimlerinin, iki sisteme — çeşitli birleşimlerde, emek-hizmeti ve kapitalist sistemlere indirgendiği yolundaki temel gerçeği saptadıktan sonra, bu iki sistemin iktisadî bir tanımını vermeye geçeceğiz ve iktisadî evrimin genel hareketi içinde, bunlardan hangisinin ötekini safdışı ettiğini saptayacağız.

III. EMEK-HİZMETİ SİSTEMİNİN TANIMI

Emek-hizmeti, daha önce, yukarda da görüldüğü gibi, son derece çeşitli biçimler alır. Bazan, köylüler, parasal bir ödeme karşılığında, kendi aletleriyle, toprak sahibinin tarlalarını ekmeyi yükümlenirler — "işe göre ücret", "desiyatin işleri"[7] "dönem" ekimi[8],[85] (yani, bir desiyatinlik yazlık ekin, bir desiyatinlik güzlük ekin) vb.. Bazan da köylüler, ya bütün borç, ya da faizi karşılığında çalışmayı yükümlenerek borca tahıl ya da para alırlar.[9] Bu biçim altında, genel olarak, emek-hizmeti sistemine özgü olan bir özellik büyük bir açıklıkla ortaya çıkar — bu tip emek kiralamanın, köleci, tefeci niteliği. Bazı hallerde, köylüler "başkasının mülküne tecavüz ettikleri için" çalışırlar (yani, büyükbaş hayvanların başkasının toprağına haksız yere girmeleri karşılığında, yasayla saptanan cezayı çalışarak ödemeyi yüklenirler) ya da sadece "saygı nedeniyle" (bkz: Engelhardt, *loc. cit.*, 56) yani, bedavadan, ya da bir kadeh içki karşılığında çalışırlar ki, toprak beyinin vereceği öteki "işleri" kaybetmesinler. Son olarak, ya yarıcılık biçiminden ya da doğrudan doğruya kirayla tutulan toprak için, kullanılan yerler vb. için çalışma biçiminde toprak karşılığında emek-hizmeti çok yaygındır. Kirayla tutulan toprak için ödeme, çoğu kez, çok değişik biçimler alır, hatta bunlar bazan birleşirler, öyle ki, para-rantın yanısıra, aynî-rantı ve "emek-hizmeti"ni de görürüz. İşte birkaç örnek: her desiyatin için, ekilmek üzere $1^1/_2$ desiyatin + 10 yumurta + 1 tavuk + 1 günlük kadın emeği; 43 desiyatinlik yazlık ekin toprağı için desiyatin başına nakit olarak 12 ruble ve 51 desiyatinlik güzlük ekin toprağı için desiyatin başına nakit olarak 16 ruble + şu kadar yulaf yığınının, 7 sert buğday yığınının ve 20 çavdar yığınının harmanlanması + 5 desiyatinden az olmayan kirayla tutulan toprakların desiyatin başına 300 araba yükü düşmek üzere kendi hayvanlarına ait gübreyle gübrelenmesi (Karişev, *Kirayla Tutmalar*, s. 348). Bu durumda köylünün gübresi bile, özel toprak sahibinin çiftliğini oluşturan parçalardan biri haline dönüştürülmüştür. Emek-hizmetinin, yaygın ve çeşitli niteliği, onu belirtmek için kullanılan terimlerin

[7] *Ryazan Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar.*

[8] Engelhardt, *loc. cit.*.

[9] *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. V, Kısım I, Moskova 1879, s. 186-189. Bu kaynakları sadece örnek olarak veriyoruz. Köylü tarımı ve özel toprak sahibi tarımına ilişkin bütün yazınımızda, buna benzer bir yığın bilgi bulunacaktır.

çokluğundan anlaşılır: *otrabotki, otbuçi, otbuçtki, barşçina, basarinka, posobka, panşçina, postupok, viyemka* vb. (*ibid.*, 342). Bazan köylü, "mal sahibinin buyuracağı her işi" yapacağına (*ibid.*, 346) ya da "onu dinleyeceğine", ona "kulak vereceğine", "yardım edeceğine" söz verir. Emek-hizmeti, "kırsal yaşamdaki bütün iş dönemlerini kapsar. Emek-hizmeti olaraktır ki, tarla ekimi, tahıl ve saman kaldırılmasına ilişkin bütün işlemler yapılır, odun hazırlanır, yükler taşınır" (346-347), damlar ve bacalar onarılır (354, 348), ve kümes hayvanları ve yumurta getirilmesi yükümlenilir. St. Petersburg eyaleti, Gdov uyezdini inceleyen bir araştırmacı, çok haklı olarak, karşılaşılacak emek-hizmeti tiplerinin "eski, Reform-öncesi, angarya niteliğinde" olduğunu belirtiyor (349).[10]

Özellikle ilginç bir emek-hizmeti biçimi de, toprak karşılığında emek-hizmeti, yani, emek-hizmeti ile kiralama ve kiranın aynî olarak ödenmesi denen şeydir.[11] Bundan önceki bölümde köylülerin kirayla toprak tutmalarında, kapitalist ilişkilerin nasıl kendini gösterdiğini gördük; burada ise, sadece angarya iktisadının bir kalıntısı olan[12] ve bazan, farkedilmeden, ufak toprak parçaları dağıtarak, malikâneye tarım işçileri sağlama biçiminde, kapitalist sisteme geçen, "kirayla tutmayı" görüyoruz. Zemstvo istatistikleri, bu tip "kirayla tutma ile", kiraya verenin kendi yaptığı çiftlik arasındaki bu bağıntıyı, hiç bir kuşkuya yer vermeyecek biçimde saptıyor. "Özel toprak sahiplerine ait malikânelerde, kendi yaptıkları çiftçiliğin gelişmesiyle, bu mal sahipleri, ***bir işçi arzının gereken zamanda var olmasını garantilemek*** zorunda kaldılar. Bu yüzden birçok yerlerde bunlar arasında, emek-hizmeti temeli üzerinde ya da emek-hizmeti ile birlikte, ürünün bir kısmı karşılığında, köylülere toprak dağıtma eğilimi başgösterdi. ..." Bu çiftçilik sistemi "... oldukça yaygındır.

[10] Marx'ın *Kapital*'in c. III, 47. Bölümünde belirttiği, tarımdaki temel kapitalizm-öncesi ilişki biçimlerinin, Rusya'daki çok çeşitli emek-hizmeti biçimlerini ve her türden ek ödemelerle, kirayla toprak tutma biçimlerini, tümüyle kapsaması dikkate değer bir husustur. Bundan önceki bölümde, üç temel biçim olduğunu belirtmiştik: (1) emek-rant, (2) aynî-rant ve, (3) para-rant. Bu yüzden, Marx'ın, toprak-rantı ile ilgili bölümde, örnekleme için, özellikle Rus verilerini istemesi çok doğaldır.

[11] *Zemstvo İstatistikî Araştırma Sonuçları*'na göre, (c. II), köylülerce kirayla tutulan bütün toprakların, %76'sı karşılığında para, %3-7'si karşılığında emek-hizmeti, %13-17'si karşılığında ürünün bir bölümü ve nihayet %2-3'ü karşılığında farklı yöntemlerin bir bileşimi ile ödeme yapılmaktadır.

[12] Karş: s. 134'teki[bu kitabın 171-172. sayfalarındaki] dipnottaki [4] örnekler. Angarya iktisadı mevcutken, toprak beyi, köylü kendisi için çalışsın diye, köylüye toprak verirdi. Toprak, emek-hizmeti temeli üzerinde kiralandığında, sorunun iktisadî yönünün aynı olduğu ortadadır.

Kiraya verenler ne kadar çok, bizzat kendileri çiftçilik yaparlarsa, kiraya verilecek toprak miktarı o kadar küçük ve bu tip topraklara olan talep o kadar büyük olur, bu toprak kiralama biçimi de o kadar yaygın olarak gelişir." (*İbid.*, s. 226; bkz: ayrıca 367.) Demek ki, burada toprak sahibinin kendi çiftliğini bırakmadığı çok özel türde bir kirayla tutma görüyoruz; ama, *özel toprak sahibinin yaptığı ekimin gelişmesini* yansıtan şey, elde tutulan alanın genişletilmesi vasıtasıyla, köylü çiftliğinin sağlamlaşmasını değil, *köylünün bir tarım emekçisine dönüşmesini* yansıtır. Bundan önceki bölümde gördük ki, köylüye ait çiftlikte, kirayla toprak tutma çelişkili bir anlam taşır: bazıları için bu, çiftliklerindeki kârlı bir genişlemedir; başkaları için ise, müthiş bir ihtiyaç yüzünden yapılan bir iştir. Şimdi ise görüyoruz ki, toprak beyine ait çiftlikte de, toprağın kiraya verilmesi çelişkili bir anlam taşır: bazı durumlarda bu, kira ödenmesi karşılığında, çiftliğin bir başka kişiye devridir; öteki durumlarda ise bu, kişinin kendi çiftliğini yürütmek için kullandığı, kişinin malikânesine insan gücü sağlayan bir yöntemdir.

Emek-hizmetinde, emek karşılığı ödeme sorununa geçelim. Çeşitli kaynaklardan alınan veriler, emek-hizmeti ve bağımlılık temeli üzerinde kiralanan emek için yapılan ödemenin, her zaman, kapitalist, "özgür" kiralama durumundakinden *düşük* olduğu gerçeğini doğrulamakta birleşiyorlar. Bunun birinci kanıtı şudur: aynî-rant, yani emek-hizmeti ve yarıcılığa (ki bunun, sadece emek-hizmeti ve bağımlı çalışma olduğunu az önce gördük) dayanan rant, her yerde, bir genel kural olarak, para-ranttan *daha pahalı*, çok daha pahalı (*İbid.*, s. 250), bazan onun iki katıdır (*İbid.*, 356, Rjev uyezdi, Tver eyaleti). İkincisi, aynî-rant, en büyük ölçüde, yoksul köylü grupları arasında gelişmiştir (*İbid.*, 261 ve devamı). Bu, salt ihtiyaçtan doğan bir kirayla toprak tutmadır, bu yoldan, ücretli tarım işçisi haline dönüşmeye artık direnemeyen köylünün, kirayla toprak tutması halidir. Hali-vakti yerinde köylüler, para karşılığında kirayla toprak tutmak için ellerinden gelen her şeyi yaparlar. "Kiracı, kirasını para olarak ödemek ve böylece başkalarının toprağını kullanmanın maliyetini düşürmek için her fırsattan yararlanır" (*İbid.*, 265) — ve yalnızca kirayla toprak tutmanın maliyetini düşürmek için değil, bağımlı çalışmadan kaçmak için de diye eklememiz gerekir. Don Rostovu uyezdinde, *köylünün hasattan aldığı payda azalma olmasına karşın*, kiralar yükseldikçe, para-ranttan vazgeçilip skopşçina'ya[86] başvurulması şeklinde dikkate değer bir alay görülmektedir. (*İbid.*, s. 266.) Köylüyü tamamen yıkan ve onu bir çiftlik emekçisi haline döndüren aynî-rantın anlamını, bu olay tam

bir açıklıkla sergilemektedir.[13] Üçüncüsü, emek-hizmeti ile kiralama ve kapitalist "özgür" kiralama durumlarındaki, emeğin fiyatı doğrudan doğruya karşılaştırıldığında, sonuncunun daha büyük olduğu görülür. Tarım Bakanlığının, yukarda aktarma yaptığımız, *Kiralanmış Emek* vb. adlı yayınında, güz ekini ekilen bir desiyatinlik toprağın, köylünün kendi aletleriyle tam ekimi için, ortalama ücretin 6 ruble olduğu hesaplanmıştır (merkezî kara-topraklar kuşağına ait 8 yıllık veriler, 1883-1891). Ama, eğer, aynı miktar işin, emek kiralanması temeli üzerinde maliyetini hesaplayacak olursak, atın yaptığı işi hesaba katmadan, yalnızca emekçinin yaptığı işin 6 ruble 19 kopeklik olduğunu buluruz (atın yaptığı iş için ödenen miktar, 4 ruble 50 kopekten aşağı kabul edilemez, *loc, cit.*, 45). Derleyici, haklı olarak,

[13] Kirayla toprak tutmaya ilişkin son verilerin özeti (Bay Karişev, *Hasatların Etkisi* vb., c. 1, adlı yapıtında) şu gerçeği tamamen doğrulamıştır: köylüleri, yarıcılık ya da emek-hizmeti temeli üzerinde kirayla toprak tutmaya iten şey, yalnızca ihtiyaçtır ve aynî-rant her yerde köylü için kıyas kabul etmez bir biçimde nakit-ranttan daha pahalı olduğundan (s. 342-346), halivakti yerinde köylüler, para karşılığında kirayla toprak tutmayı tercih ederler (s. 317-320). Ancak, bütün bu gerçekler, Bay Karişev'in, durumu, sanki "yoksul köylü ... ekili alanlarını başkalarının toprağıyla, yarıcılık temeli üzerinde biraz genişletmekle yiyecek ihtiyacını daha iyi karşılayabilecekmiş" gibi sunmasını engellememiştir (321). İşte "doğal ekonomi" lehinde bir taraf-girlik, insanı böyle görülmemiş düşüncelere sürükler! Aynî-rant ödemenin, nakit ödemeden daha pahalı olduğu, bunun tarımda bir tür aynî ücret sistemi oluşturduğu, köylünün tamamen yıkıma uğradığı ve bir çiftlik emekçisine dönüştüğü tanıtlanmış bulunuyor — ama gene de bizim iktisatçı, "yiyeceklerin" iyileşmesinden sözediyor! Kiranın, ürünün yarısıyla ödenmesi, izninizle, "kırsal nüfusun muhtaç kesiminin" kirayla toprak tutarak, toprak edinmesine "... yardım eder" (320). Bizim iktisatçı, en kötü koşullarla, köylünün bir çiftlik emekçisine dönüşmesi koşuluyla toprak edinmeye, "yardım" adını veriyor. Ortaya şu soru çıkıyor: "kırsal nüfusun muhtaç kesimine" bu türden "yardıma" her zaman hazır olmuş ve şimdi de hep hazır olan, Rus narodnikleri ile, Rus tarımcıları arasında ne fark var? Bu arada, ilginç bir örnek verelim. Besarabya eyaleti, Kotin uyezdinde, bir yarıcının ortalama günlük kazancının 60 kopek olduğu, yaz mevsiminde bir gündelikçininkinin ise 35-50 kopek olduğu hesaplanmıştır. "*Ne de olsa bir yarıcının kazancının, bir çiftlik emekçisininkinden daha yüksek olduğu* görülmektedir." (344; italikler Bay Karişev'e aittir.) Bu "ne de olsa" lafı, pek tipiktir, Ama, çiftlik emekçisinden farklı olarak, yarıcı, çiftlik için masraf yapar, öyle değil mi? Bir ata ve koşum takımına sahip olması gerekir, öyle değil mi? Neden bu masraflar hiç hesaba katılmıyor? Besarabya eyaletinde, yazın, ortalama günlük ücret 40-77 kopek olduğu halde (1883-1887 ve 1888-1892), atı ve koşum takımı olan bir emekçinin ortalama ücreti, 124-180 kopektir (1883-1887 ve 1888-1892). Çiftlik emekçisi, "ne de olsa" yarıcıdan daha çok kazanıyor gibi "görünmüyor mu?". Beserabya eyaletinde, 1882-1891 döneminde, kendi atı olmadan çalışan bir emekçinin ortalama günlük ücreti 67 kopek olarak hesaplanmıştır (*ibid.*, 178).

bunun "kesinlikle anormal" olduğunu düşünmektedir (*İbid.*). Biz, sadece şunu saptayacağız: salt kapitalist kiralama durumunda, emek için yapılan ödemenin, her türlü bağımlılık ilişkisi altında ve diğer kapitalizm-öncesi ilişkiler altında yapılan ödemeden daha büyük olduğu gerçeği, yalnızca, tarım için değil, sanayi için de, ve yalnızca Rusya'da değil, başka ülkelerde de geçerlidir. Bu soruna ilişkin daha kesin ve daha ayrıntılı veriler şunlardır (*Saratov Uyezdine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. I, Kısım III, s. 18-19. Bay Karişev'in *Kirayla Tutmalar* adlı yaıtından aktarılmıştır s. 353). (Bkz: Tablo [58].)

[TABLO 58]

BİR DESİYATİNİ EKMEK İÇİN ÖDENEN ORTALAMA FİYAT
(RUBLE OLARAK)
SARATOV UYEZDİ

İş Kategorisi	Kış Sözleşmesinde Ücretlerin %80-%100'ü Önceden Ödenecek	Ekilebilir Toprağın Kirayla Tutulması İçin Emek-Hizmeti Altında		Kiralanmış Emek	
		Yazılı Sözleşme Koşullarına Göre	Kiracıların Sözlerine Göre	Kiralayanların Sözlerine Göre	Kiralananların Sözlerine Göre
Tam ekim ve hasat, araba ile taşıma ve harman dövme ile birlikte	9,6	—	9,4	20,5	17,5
Aynı şey, harman dövme olmaksızın (ilkbahar ürünleri)	6,6	—	6,4	15,3	13,5
Aynı şey, harman dövme olmaksızın (güz ürünleri)	7,0	—	7,5	15,2	14,3
Çift sürme	2,8	2,8	—	4,3	3,7
Hasat (biçme ve araba ile taşıma)	3,6	3,7	3,8	10,1	8,5
Hasat (taşıma olmaksızın)	3,2	2,6	3,3	8,0	8,1
Tırpanla biçme (taşıma olmaksızın)	2,1	2,0	1,8	3,5	4,0

Böylece emek-hizmeti altında (tıpkı, tefecilikle birleşmiş bağımlı kiralama altında olduğu gibi), emek için ödenen fiyatlar, genellikle kapitalist kiralama altındaki fiyatların yarısından azdır.[14] Emek-hizmetini ancak o bölgede bulunan ve "bir parça toprak verilmesi" gereken bir köylü yükümlenebileceğinden, ödenen miktardaki bu büyük düşüş, verilmiş-toprağın, aynî-ücret olarak taşıdığı önem açıkça belirtmektedir. Böyle durumlarda, verilmiş-toprak parçası, bugüne kadar, toprak beyine ucuz emek arzını, "garantileyen" bir araç olarak görev yapmaya devam etmiştir. Ama özgür ve "yarı-özgür"[15] emek arasındaki fark, ödemedeki farklılıkla bitmiyor. Çok büyük önem taşıyan bir durum da, bu ikinci emek biçiminin, her zaman, kiralanan kişinin, kendisini kiralayana, kişisel bağımlılığını öngörmesidir, her zaman, "iktisadî baskı dışında baskı"nın, az ya da çok sürdürülmesini öngörmesidir. Engelhardt çok haklı olarak diyor ki, emek hizmeti ile geri ödenmek üzere, borç para verilmesi, bu tip borçların daha güvenli oluşuyla açıklanır: köylüden, haciz yoluyla ödeme sağlamak zor bir iştir. "ama yetkililer, köylüyü üstlendiği işi yapmaya zorlayacaklardır, hatta kendi tahılı tarlada kalsa bile". (*loc. cit.*, 216.) "Ancak yıllarca süren kölelik, bey için harcanan serf emeği", çiftçinin bir başkasının buğdaylarını taşımak için kendi tahılını yağmur altında bırakmasına yol açan "kayıtsızlığı" (bu, yalnızca görünüştedir) "doğurabilmiştir". (*İbid.*, 429.) Nüfusu, şu ya da bu biçimde oturduğu yere, "topluluğa" bağlamadan, yurttaşlık haklarında belli bir eksiklik olmadan, bir sistem olarak emek-hizmeti olanaksız olurdu. Kuşkusuz, emek-hizmeti sisteminin yukarıda tanımlanan özelliklerinin kaçınılmaz bir sonucu, düşük emek üretkenliğidir: emek-hizmeti sistemine dayanan çiftlik yöntemleri, ancak kalıp gibi değişmez olabilir; bağımlı köylünün emeği, kalite olarak serf emeğine yaklaşık bir şey olmaktan öteye gidemez.

Emek-hizmeti ve kapitalist sistemlerin birleşimi, bugünkü toprak beyi çiftçilik sistemini, iktisadî örgütlenmesinde, geniş-çaplı makineli sanayi gelişmeden önce, bizim tekstil sanayimizde hüküm sü-

[14] Bundan sonra, örneğin, Prens Vasilçikov gibi bir narodniğin kapitalizmi eleştirilmesini gerici olarak nitelendirimekten başka ne yapabilir? Prens Vasilçikov dokunaklı bir biçimde "kiralanmış" sözcüğünün çelişkili olduğunu iddia ediyor, çünkü, kiralama, bağımsızlığın olmamasını öngörür, bağımsızlığın olmaması da "özgürlüğü" ortadan kaldırır. Bu narodnik kafalı toprak beyi, kuşkusuz, kapitalizmin bağımlı—bağımsız olmama yerine özgür—bağımsız olmamayı getirdiğini unutuyor.

[15] Bay Karişev'in kullandığı bir ifade, *loc. cit.*. Ne yazık ki, Bay Karişev, yarıcılık ile kirayla toprak tutma, "yarı-özgür" emeğin yaşamasına "yardım etmektedir" sonucunu çıkarmamış!

ren sisteme benzer hale koymaktadır. Orada, işlemlerin bir kısmını, tüccar kendi aletleri ve ücretli işçilerle yapıyordu (ipliğin hazırlanması, kumaşın boyanması ve son işlemlerin yapılması vb.), işlemlerin diğer kısmı, tüccar için, onun malzemelerini kullanarak çalışan köylü elsanatçılarının aletleriyle yapılıyordu. Burada işlemlerin bir kısmını, patronun aletlerini kullanarak ücretli işçiler yapıyor, öteki kısmı ise, başkalarının toprağında çalışan köylülerin emeği ve aletleriyle yapılıyor. Orada, sınaî sermaye ile tüccar sermayesi birleşmişti ve elsanatçıları, sermayenin baskısı altında ezilmenin yanısıra, bağımlılığın subusta-zanaatçıların aracılığının, aynî-ücret sisteminin (*truck-system*) vb. yükünü de taşıyorlardı. Burada da, sınaî sermaye ile, tüccar ve tefeci sermayesi birleşmiş, yamsıra da ödemelerdeki her türlü düşüşü ve üreticinin kişisel bağımlılığında yoğunlaşmayı getirmişti. Orada, ilkel el-emeği tekniğine dayanan bu geçici sistem, yüzyıllarca sürmüş ve otuz yıl kadar süre içinde, geniş-çapta makineli sanayi tarafından yerle bir edilmiştir; burada da, emek-hizmeti, hemen hemen *Rus*'un doğuşundan beri geleneksel tekniği sürdürerek devam etmektedir (toprak sahipleri ta *Russkaya Pravda*[87] zamanında, soylu-olmayan köylüleri bağımlılığa zorlamışlardır) ve ancak Reform-sonrası dönemde yerini hızla kapitalizme terketmeye başlamıştır. Her iki halde de, eski sistem, sadece üretim biçimlerinde (ve dolayısıyla bütün toplumsal ilişkilerde) durgunluk ve Asyatik yaşam biçiminin egemenliği anlamına gelir. Her iki halde de, yeni kapitalist ekonomi biçimleri, yapılarındaki bütün çelişkilere karşın, büyük bir ilerleme teşkil ederler.

IV. EMEK-HİZMETİ SİSTEMİNİN ÇÖKÜŞÜ

Şimdi şu soru ortaya çıkıyor: emek-hizmeti sisteminin, Reform-sonrası Rusya iktisadı ile bağıntısı nedir?

Her şeyden önce, meta ekonomisindeki büyüme, emek-hizmeti sistemi ile çatışır, çünkü sonuncusu doğal ekonomiye, değişmeyen tekniğe, toprak beyi ile köylü arasında kopmaz bağlara dayanır. Bu nedenledir ki, bu sistem, eksiksiz biçimiyle, tümüyle uygulanamaz bir sistemdir ve meta ekonomisinde ve ticarî tarımdaki her ilerleme bunun uygulanabilme koşullarını sarsar.

Bundan sonra, şu durumu hesaba katmamız gerekir. Yukarıda anlatılanlardan bugünkü toprakbeyi tarımında uygulanan biçimiyle, emek-hizmetinin iki tipe ayrılması gerektiği sonucu çıkar: (1) ancak çeki hayvanlarına ve aletlere sahip bir köylü çiftçinin yapaca-

ğı emek-hizmeti (örneğin "dönem desiyatin" ekimi saban sürme vb.) ve (2) hiç alete sahip olmayan bir kır proletaryasının yapabileceği emek-hizmeti (örneğin yolma, biçme, yığma, harmanlama vb.). Açıktır ki, gerek köylü, gerekse toprakbeyi tarımı için, birinci ve ikinci tip emek-hizmeti karşıt anlamı taşır ve sonuncu tip, hiç sezilmeyen bir dizi geçişlerle kapitalizmle kaynaşarak, doğrudan doğruya kapitalizme geçişi oluşturur. Bizim yazımımızda emek-hizmetinden söz edilirken, genellikle bu ayrım yapılmaz. Oysa, emek-hizmetinin kapitalizm tarafından yokedilmesi süreci içinde, ağırlık merkezinin birinci tip emek-hizmetinden ikincisine kayması büyük önem taşır. İşte, *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*'dan bir örnek: "Malikânelerin *çoğunda* ... tarlaların ve ürünlerin ekimi, yani dikkatli yapılıp yapılmamaları hasatı etkileyen işler, düzenli işçiler tarafından yapılırken, hasat, yani zamanında ve hızla yapılması birinci derecede önemli olan işler, borç para karşılığında ya da otlağın veya başka yerlerin kullanılması karşılığında komşu köylülere verilir." (c. V, Kısım 2, s. 140.) Bu tip çiftliklerde işçilerin çoğu, emek-hizmetine göre kiralanır, ama kapitalist sistem kuşkusuz egemendir ve "komşu köylüler", temelde, Almanya'daki onlar gibi toprak sahibi olan ve onlar gibi yılın belli bir kısmında ücret karşılığında çalışan "sözleşmeli gündelikçiler" gibi (yukarda bkz: s. 161, dipnot) kırsal işçilere dönüşmüşlerdir. Köylülerin sahip olduğu at sayısının büyük ölçüde düşmesi, ve 90'ların kötü ürün yıllarının bir sonucu olarak atı olmayan ailelerin sayısının artması,[16] emek-hizmetinin kapitalist sistem tarafından yokedilmesi sürecinin hızlanmasında, büyük bir rol oynamıştır.[17]

[16] 48 eyaletteki 1893-1894 at sayımları, bütün at sahiplerinin elindeki atların sayısında %9,6'lık, at sahibi kişilerin sayısında ise 28.321'lik bir düşüş olduğunu göstermektedir. Tambov, Voronej, Kursk, Ryazan, Orel, Tula ve Nijni-Novgorod eyaletlerinde, 1888 ve 1893 arasında, atların sayısındaki düşüş %21,2 idi. Kara-topraklar kuşağının diğer yedi eyaletinde, 1891 ve 1893 arasındaki düşüş %17 idi. Avrupa Rusyası'nın 38 eyaletinde, 1888-1891'de, 7.922.260 köylü ailesi vardı, bunların, 5.736.436'sı at sahibi idi; 1893-1894'te, bu eyaletlerde 8.288.987 aile vardı, bunların 5.647.233'ü at sahibi idi. Dolayısıyla, at sahibi olan ailelerin sayısında 89.000'lik bir azalma olurken, atı olmayan ailelerin sayısında 456.000'lik bir artış olmuştur. Atı olamayan aileler yüzdesi %27,6'dan %31,9'a çıkmıştır. (*Rusya İmparatorluk İstatistikleri*, XXXVII, St. Petersburg 1896.) Yukarda gösterdik ki, Avrupa Rusyası'nın 48 eyaletinde, atı olmayan aileler sayısı, 1888-1891'de 2,8 milyondan, 1896-1900'de 3,2 milyona — yani %27,3'ten %29,2'ye çıkmıştır. Dört güney eyaletinde (Beserabya, Ekaterinoslav, Taurida, Kerson) atı olmayan aileler sayısı, 1896'da 305.800'den, 1904'te 341.60'e yani %34,7'den %36,4'e çıkmıştır. (*2. baskıya not.*)

[17] Ayrıca karş: S. A. Korolenko, *Kiralanmış Emek*, vb., s. 46-47, burada,

Nihayet, emek-hizmeti sistemindeki çöküşün en önemli nedenlerinden biri, köylülükteki farklılaşmada aranmalıdır. (*Birinci* tipteki) emek-hizmeti ile köylülüğün orta grubu arasındaki bağıntı açık ve —yukarda görmüş olduğumuz gibi— önseldir ve Zemstvo istatistikleriyle tanıtlanabilir. Örneğin, Voronej eyaleti, Zadonsk uyezdine ait özet, köylülüğün çeşitli gruplarında, götürü-iş yapan çiftlik sayısına ilişkin sonuçlar verir. İşte, yüzde olarak veriler şöyledir [Tablo 59]:

[TABLO 59]

Aile Grupları	Gruptaki Toplam Köylüler İçinde, Götürü İş Alan Köylüler Yüzdesi	Toplam Üzerinden %	
		Aile Sayısı	Götürü İş Alan Aileler
Atı olmayan	9,9	24,5	10,5
1 atı olan	27,4	40,5	47,6
2-3 atı olan	29,0	31,8	39,6
4 atı olan	16,5	3,2	2,3
Uyezd için	*23,3*	*100*	*100*

Yukardan açıkça anlaşılmaktadır ki, iki uçtaki gruplarda, götürü-işe katılma daha az görülür. Götürü-iş alan aileler yüzdesinin en büyük olduğu grup, köylülüğün orta grubudur. Zemstvo istatistik özetlerinde götürü-iş, sık sık genel olarak "tarımsal dışarı işler" kategorisine dahil edildiğinden, dolayısıyla, burada, orta köylülüğün tipik "tarımsal dışarı işler"inden bir örnek görüyoruz — tıpkı bir önceki bölümde, köylülüğün alt ve üst gruplarının tipik "tarımsal dışarı işler"ini tanıyışımız gibi. Orada incelenen "tarımsal dışarı iş" tipleri, kapitalizmin gelişimini ifade eder (ticarî ve sınaî kuruluşlar ve işgücünün satılması), oysa burada sözünü ettiğimiz "tarımsal dışarı iş" tipi, tam tersine, kapitalizmin geriliğini ve emek hizmetinin egemenliğini ifade eder (eğer, toplam "götürü-iş" içinde egemen olan işlerin, birinci tip emek-hizmetine dahil ettiğimiz türden işler olduğunu varsayarsak).

1882 ve 1888 at sayımlarına dayanılarak, nasıl köylülerin elindeki at sayısındaki düşüşün yamsıra, özel toprak sahiplerinin elindeki at sayısında bir artışın ortaya çıktığına dair örnekler verilmektedir.

Doğal ekonominin ve orta köylülüğün çöküşü ne kadar büyük olursa, emek-hizmeti de kapitalizm tarafından o kadar güçlü bir biçimde yok edilmek zorundadır. Doğal olarak, hali-vakti yerinde köylülük, emek-hizmeti sistemi için bir temel görevi yapamaz, çünkü köylüyü en az ödeme yapılan işleri, kendi çiftliği için yıkım olan işleri üstlenmeye iten şey, yalnızca tam bir yoksulluktur. Ama, kır proletaryası da emek-hizmeti sistemi için aynı ölçüde uygun değildir, ancak başka bir nedenden ötürü: kendine ait bir çiftliğe sahip olmayan ya da acınacak bir parça toprağı olan kır proletaryası, toprağa, "orta" köylü kadar bağlanmamıştır ve bunun sonucu olarak da, bir başka yere gitmek ve "özgür" koşullarda, yani daha yüksek ödemenin yapıldığı ve bağımlılığın tümüyle kalktığı bir durumda, ücret karşılığı çalışmak, onun için çok daha kolaydır. Bizim tarımcıların, kentlere gitmek için ya da genel olarak "dışarı işler" için, yerlerini bırakan köylülere karşı duydukları evrensel hoşnutsuzluk, köylülerin "çok az bağlılığı" olduğu yolunda yakınmaları, buradan doğuyor (aşağıda bkz: s. 221). Salt kapitalist ücretli emeğin gelişmesi, emek-hizmeti sistemini ta kökünden yıkmaktadır.[18]

Köylülüğün farklılaşması ile emek-hizmetinin kapitalizm tarafından yok edilmesi arasındaki bu kopmaz bağa —teoride çok açık olan bu bağa— toprak beylerine ait malikânelerdeki çeşitli çiftçilik yöntemlerini gözlemleyen tarım yazarlarının, çok önceden değinmiş olduklarını belirtmek büyük önem taşır. Prof. Stebut, 1857 ve 1882

[18] İşte özellikle çarpıcı bir örnek: Zemstvo istatistikçileri, Ekaterinoslav eyaleti, Bakmut uyezdinin çeşitli kısımlarında, para karşılığı kirayla tutma ile, aynî olarak kirayla tutmanın, birbirlerine kıyasla etkilerini şöyle anlatıyorlar:

"Para karşılığı kirayla tutma, en çok ... tuz ve kömür madeni bölgelerinde ve en az da bozkırlarda ve salt tarımsal alanlarda yaygındır. Köylüler, genel olarak, başkaları için çalışmaya istekli değillerdir ve özellikle, özel malikânelerdeki, sıkıcı ve az ücret verilen işleri kabul etmeye gönülsüzdürler. Kömür madenlerinde, cevher-madeciliğinde ve genel olarak metalürjide, iş, ağır ve işçinin sağlığı için zararlıdır, ama genel olarak söylersek, daha iyi ödeme yapılmakta ve bu işler, nakit aylık veya haftalık ücret olma umudu ile işçiyi kendine çekmektedir; çünkü işçi, toprak beyinin malikânesinde çalıştığı zaman, çoğunlukla para almaz, bunun nedeni, onun, orada ya kirayla tutmuş olduğu bir 'lokma' toprak karşılığında, ya da ödünç aldığı saman veya tahıl karşılığında çalışıyor olması, ya da, günlük ihtiyaçlarını vb. karşılayabilmek için ücretini önceden almanın yolunu bulmuş olmasıdır.

"Bütün bunlar, işçiyi malikânelerde çalışmaktan kaçınmaya iter, ve işçi, toprak beyinin 'malikânesinden' başka bir yerde para kazanma fırsatı olduğu zaman, malikânelerde çalışmaz. Ve bu fırsat, en çok, işçilere 'iyi' para ödenen, birçok madenlerin bulunduğu yerlerde ortaya çıkar. Köylü, maden-

arasında Rus tarımı üzerine yazdığı makaleler koleksiyonuna ait önsözde şöyle diyor: "Topluluk köylüsü tarımında, *çiftçi sanayiciler, çiftlik emekçilerinden farklılaşmaktadır.* Büyük çapta çiftçiler haline gelen birinciler, çiftlik emekçisi kullanmaya başlıyorlar ve çoğu kez ekin alanlarını biraz büyütmeyi ya da çoğu halde götürü-iş alma dışında bir yolla yapılmayan otlak topraklarını kullanma hakkını elde etmeyi kesinlikle gerekli görmedikçe götürü-iş almayı bırakıyorlar, öte yanda ise, sonuncular, atları olmadığından hiç götürü-iş almazlar. *Dolayısıyla da, ücretli emeğe dayanan çiftçiliğe geçişin, hem de hızlı bir geçişin gerektiği ortadadır,* çünkü hâlâ desiyatin başına götürü-iş alan köylüler, atlarının zayıf durumu ve üstlendikleri işlerin çoğunluğundan ötürü, gerek kalite, gerekse zamanında gerçekleştirme açısından kötü işler çıkarmaya başlarlar." (s. 20.)

Bugünkü Zemstvo istatistik malzemesinde de köylülüğün yıkımının, emek-hizmeti sisteminin kapitalizm tarafından yokedilmesine yol açtığı gerçeğine değinilmektedir. Örneğin Orel eyaletinde, tahıl fiyatlarındaki düşüşün, birçok kiracıları yıktığı ve toprak sahiplerinin kapitalist çizgide ekilen alanları artırmak zorunda kaldığı gözlemlenmiştir. "Toprak beyleri tarafından ekilen alandaki gelişmeyle birlikte, her yerde, götürü-iş yerine düzenli çiftlik işçisinin emeğini koymaya ve köylülere ait aletleri kullanmayı kaldırmaya doğru bir eğilim ... modern aletleri kullanarak toprağın ekimini iyileştirmeye, ot ürünleri yetiştirmeye ... çiftçilik sistemini değiştirmeye, çiftlik hayvancılığını yayma ve geliştirmeye ve kârlı bir hale getirmeye doğru bir eğilim görülür." (*1887-88 İçin Orel Eyaletine Ait Tarım Özeti*, s. 124-126; P. Struve'nin *Eleştirel Sözleri*'nden aktarılmıştır, s. 242-244.) Poltava eyaletinde, 1890'da, tahıl fiyatları düşükken, "köylülerin, kirayla toprak tutmalarının, ... bütün eyalette azaldığı" görülmüştü. "... Dolayısıyla, birçok yerlerde tahıl fiyatlarındaki bü-

de kazandığı 'para' ile, bir malikânede çalışmayı üstlenmeden, kirayla toprak tutabilir ve böylece para ile kiralama ağırlık kazanır." (*Zemstvo İstatistikî Araştırma Sonuçları*, c. II, s. 265.) Öte yandan, uyezdin, sınaî nitelikte olmayan, bozkır bölümlerinde *skopşçina* ve emek-hizmeti temeline dayanan, kirayla toprak tutma egemen olur.

Demek ki, köylü, emek hizmetinden kurtulmak için madenlere bile kaçmaya hazırdır! Nakit olarak zamanında ödeme, kiralamanın kişilere bağlı olmayan biçimi, düzenli çalışma saatleri, işçiyi öylesine kendine çeker ki, yeraltındaki madeni bile, tarıma, bizim narodniklerin pek sevimli buldukları tarıma yeğ tutarlar. Bütün sorun şu ki, köylü, acı deneyiyle, tarımcıların ve narodniklerin idealize ettikleri emek-hizmetinin gerçek değerini bilmektedir, salt kapitalist ilişkilerin bundan ne kadar daha iyi olduğunu bilmektedir.

yük düşüşe karşın, toprak sahiplerinin, düzenli emek kullanarak ektikleri alanda bir artış olmuştu." (*Hasatların Etkisi*, vb., I, 304.) Tambov eyaletinde, atların yaptığı iş için ödenen fiyatlarda önemli bir artış olduğu görülmüştü; 1892-94 dönemindeki üç yıl için, bu fiyatlar 1889-1891 dönemindeki üç yıla ait fiyatlardan %25-30 fazla idi. (*Novoyeslovo*, 1895, n° 3, s. 187.) Köylülere ait atların sayısındaki azalmanın doğal bir sonucu olan, atların yaptığı işin maliyetindeki bu artış, emek-hizmetinin kapitalist sistem tarafından tarımdan atılmasına neden olur.

Kuşkusuz, emek-hizmetinin, kapitalizm tarafından ortadan kaldırıldığını tanıtlamak için, bu ayrı ayrı kaynakları kullanmak niyetinde değiliz: bu konu üzerinde hiç bir kesin istatistik yoktur. Biz, bunları, yalnızca, köylülüğün farklılaşması ile, emek-hizmetinin kapitalizm tarafından ortadan kaldırılması arasında bir *bağıntı* olduğunu göstermek için kullanıyoruz. Bu ortadan kaldırmanın sürdüğünü çürütülmez bir biçimde kanıtlayan, genel ve geniş çapta veriler, tarımda makine kullanımına ve özgürce kiralanan emek kullanımına ilişkindir. Ama, bu verilere geçmeden önce, narodnik iktisatçıların, Rusya'daki özel toprak sahiplerinin yaptığı çağdaş çiftçilik üzerine görüşlerini ele alalım.

V. SORUNA NARODNİK YAKLAŞIM

Emek-hizmeti sisteminin, sadece, angarya iktisadının bir kalıntısı olduğu hususunu narodnikler bile yadsımıyor. Tam tersine, Bay N. —on (*Denemeler*, § IX ve Bay V. V., *Oteşestvenniye Zapiski*'deki, 1882, n° 8-9, "Köylü Tarımımız ve Fennî Tarım" adlı makalesinde özellikle açık bir biçimde) —kabul edilişlerindeki genel biçim yeterli olmamakla birlikte— bu hususu kabul etmekteler. Daha da şaşırtıcı olan şey, narodniklerin, mevcut özel toprak sahibi tarımının, emek-hizmeti ile kapitalist sistemlerin bir birleşimi olduğu ve dolayısıyla, birincisi ne kadar gelişmişse, ikincisinin o kadar zayıf olacağı, ya da bunun tersi yolundaki açık ve basit gerçeği kabul etmemek için ellerinden geleni yapmalarıdır. Narodnikler, bu sistemlerden herbirinin, emeğin üretkenliği, işçinin emeğinin ödenmesi, Reform-sonrası Rusya iktisadının temel özellikleri vb. ile olan ilişkilerini tahlil etmekten kaçınmaktadırlar. Sorunun bu temel üzerinde, *gerçekte yer alan "değişikliği"* kabul etme temeli üzerinde konulması, emek-hizmeti sisteminin kapitalizm tarafından gitgide ilerleyen bir biçimde yok edilmesinin kaçınılmaz olduğunu kabul etmek demektir. Narodnikler, bu sonuca ulaşmaktan kaçınmak için,

emek-hizmeti sistemini idealize etmekle bile kalmamışlardır. Bu korkunç idealleştirme, toprakbeyi iktisadının evrimi konusundaki narodnik görüşlerin temel özelliğidir. Bay V. V., "zaferleri, onlar için en büyük yıkımla sonuçlanmış olsa da, halk ... tarım tekniğinin biçimi uğruna mücadelenin galibidir" diye yazacak kadar ileri gitmiştir (*Kapitalizmin Kaderi*, s. 288). *Böyle* bir "zaferi" kabul etmek, yenilgiyi kabul etmekten daha beliğdir! Bay N. —on, angarya ve emek-hizmeti iktisadı altında, köylülere toprak dağıtılmasında, "üretici ile, üretim araçları arasında bağ kurma" "ilkesini" bulmuş, ama bu toprak dağıtımının, toprak beylerine, emek arzını garantileyen bir araç hizmeti görmesi yolundaki ufacık koşulu unutmuştur. Belirtmiş olduğumuz gibi, Marx, kapitalizm-öncesi tarım sistemlerini tanımlarken, genel olarak, Rusya'da mevcut olan *bütün* iktisadî ilişki biçimlerini tahlil etmiş ve küçük-çaplı üretimin ve gerek emek-rantı, gerek aynî-rant, gerekse para-rantta, köylü ile toprak arasında bir bağın gerekli olduğunu açıkça vurgulamıştır. Ama bu, bağımlı köylüye toprak dağıtılmasını üretici ile üretim araçları arasında ebedî bir bağ "ilkesi" durumuna yükseltmek, hiç aklına gelebilir miydi? Üretici ile üretim araçları arasındaki *bu* bağın, ortaçağ sömürüsünün kaynağı ve koşulu olduğunu, teknik ve toplumsal durgunluğun temelini teşkil ettiğini ve zorunlu olarak, her türlü "iktisadî baskı dışında baskı"yı gerektirdiğini bir an bile unutmuş mudur?

Emek-hizmetinin ve bağımlılığın, tamamen buna benzer bir idealleştirmesini de, Bay Orlov ve Kablukov, Moskova Zemstvo *Sonuçlar*'ından, Podolsk uyezdinde, Bayan Kostinskaya diye birinin çiftliğini model olarak aktarırken yapıyorlar (bkz: c. V, Kısım I, s. 175-176, ve c. II, s. 59-62, Bölüm II). Bay Kablukov'un görüşüne göre, bu çiftlik "işlerin, böyle bir karşıtlığı" (yani toprak beyi ve köylü tarımı arasındaki çıkarlar karşıtlığını) "önleyebilecek [aynen böyle!!] ve gerek köylü tarımı, gerekse özel tarım için bir gelişme [aynen böyle!] koşulana ulaşmaya yardımcı olacak bir biçimde düzenlenebileceğini" tanıtlamaktadır. (c. V, Kısım I, s. 175-176.) Demek ki, köylülein gelişme koşulu ... emek-hizmeti ve bağımlılıktan ibaret oluyor. Bunlar *hiç bir otlağa veya sığır alanına sahip değillerdir* (c. II, s. 60-61) —ki bu, Bay Narodniklerin onlara "sağlam" köylüler gözü ile bakmalarını engellemiyor— bu alanları kirayla tutarlar, bunun karşılığını mal sahibi kadına *çalışma ile* öder, "malikânesindeki bütün işleri ... baştan sona kadar, tam vaktinde ve hızla yaparlar".[19]

Bu, doğrudan doğruya angarya hizmetinin bir kalıntısı olan bir

iktisadî sistemin idealleştirilmesinin son sınırıdır.

Bütün bu tür narodnik düşüncelerde kullanılan yöntemler çok basittir; yalnızca köylüye toprak verilmesinin, angarya ya da emek-hizmeti iktisadının koşullarından biri olduğunu unutmak yeter, yalnızca bu sözde "bağımsız" çiftçinin, emek-rant, aynî-rant ve pararant ödemesi gerektiği koşulunu atlamamız yeter — ve "üretici ile üretim araçları arasındaki bağa" ilişkin "saf" fikre ulaşmış oluruz. Ama kapitalizm ile kapitalizm-öncesi sömürü biçimleri arasındaki gerçek ilişki, bu biçimleri ele almamakla, hiç mi hiç değişmez.[20]

Biraz da Bay Kablukov'un, bir başka, çok tuhaf iddiasını ele alalım. Bay Kablukov'un emek-hizmetini idealleştirdiğini görmüştük; ama çok ilginçtir ki, bir istatistikçi olarak, Moskova eyaletindeki *gerçek salt kapitalist* çiftlik tiplerini tanımladığı zaman, bu tanım, kendisine karşın ve çarpıtılmış bir biçimde, Rus tarımındaki kapitalizmin ilerici niteliğini tanıtlayan gerçeklerin ta kendisini yansıtmaktadır. Okurun dikkat etmesini rica eder ve oldukça uzun aktarmalarımız için önceden özür dileriz.

Moskova eyaletinde, kiralanmış emek kullanan eski tip çiftliklerin yanısıra "... bütün geleneklerle, tümden bağını koparmış, ve olgulara sade bir biçimde, insanların bir gelir kaynağı olacak her sanayie baktıkları gözle bakan, yeni, son zamanlara ait, doğmakta olan bir çiftlik tipi görülecektir. Bu durumda, tarıma ... beyin zevk için yaptığı bir uğraş, herhangi bir kimsenin girişebileceği bir iş gözü ile

[19] Karş: Volgin, *op. cit.*, 280-281.

[20] "Deniliyor ki, para karşılığı kirayla tutma yerine emek-hizmeti ile kirayla tutmanın yayılması ... geriletici bir olgudur. Ama, bunun istenen ya da yararlı bir şey olduğunu söylüyor muyuz ki? Biz ... hiç bir zaman bunun ilerici bir şey olduğunu söylemedik." Bay Çuprov, *Hasatların Etkisi* vb.'nin bütün yazarları adına böyle söylüyor. (Bkz: 1 ve 2 Mart, 1897, Özgür Ekonomi Derneğinin (ÖED) Tartışmaları Stenografik Raporu, s. 38.) Bu sözler, şeklen bile doğru değildir, çünkü Bay Karişev (bkz: yukarda) emek-hizmetini, kırsal nüfusa "yardım" olarak tanımlamaktadır. Ve özünde, bu sözler, emek-hizmetini idealleştiren bütün narodnik teorilerin gerçek içeriğiyle, kesinlikle çelişmektedir. Düşük tahıl fiyatlarının önemi sorununu doğru olarak *sunmuş olmaları* (1897), Bay T.—Baronovski ve Struve için büyük şereftir: bu fiyatları değerlendirirken ölçütümüz, böyle fiyatların emek-hizmetinin kapitalizm tarafından yok edilmesini hızlandırıp hızlandırmadıkları olmalıdır. Böyle bir sorunun gerçeklere ilişkin bir soru olduğu ortadadır ve bunu yanıtlarken, biz, yukarda değinilen yazarlardan biraz farklı davranıyoruz. Metinde sunulan verilere dayanarak (bkz: özellikle bu bölümün VII. kesimi ve ayrıca Dördüncü Bölüm), düşük tahıl fiyatı döneminin, emek-hizmeti sisteminin kapitalizm tarafından önceki yüksek tahıl fiyatı tarihsel dönemine göre, daha çok olmasa bile daha az da olmayan bir hızla yok edilmesiyle kendini göstereceğinin, mümkün, hatta muhtemel olduğunu düşünüyoruz.

bakılmaktadır. ... Hayır, burada ... özel bilgi sahibi olmak gerektiği, kabul edilmektedir. ..." (üretimin örgütlenmesi açısından) "hesaplamanın dayandığı temel, bütün diğer üretim biçimlerindekinin aynıdır." (*Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. V, Kısım I. s. 185-186.)

Bay Kablukov, 70'lerde, ancak "son zamanlarda doğan" bu yeni çiftlik tipine ait bu tanımın, tamı tamına, tarımdaki kapitalizmin ilerici niteliğini kanıtladığını farketmemektedir. İlk kez, tarım "beyin zevk için yaptığı bir uğraş" olmaktan çıkarıp sıradan sanayi haline getiren şey, kapitalizmdir; ilk kez, insanları "olgulara sade bir biçimde bakmaya", "geleneklerle bağı koparmaya" ve "özel bilgi" ile kendilerini donatmaya iten şey, kapitalizmdir. Kapitalizmden önce, bu, hem gereksiz, hem de olanaksızdı, çünkü, farklı malikânelerin, köy topluluklarının ve köylü ailelerinin çiftlikleri "kendini idare ediyordu", başka çiftliklere bağımlı değildi ve dünyada hiç bir güç, onları, yıllar süren durgunluklarından çekip çıkaramazdı. Kapitalizm, ayrı ayrı üreticilerin ürünlerinin toplumsal muhasebesini yaratan (pazar aracılığıyla) ve onları toplumsal gelişimin isteklerini hesaba katmaya iten güç oldu. İşte, bütün Avrupa ülkelerinde tarımda kapitalizmin ilerici rolünü bu teşkil eder.

Şimdi, Bay Kablukov'un, bizim salt kapitalist çiftliklerimizi nasıl tanımladığına kulak verelim:

"Ancak o zaman, işgücü, doğayı işlemekte gerekli bir etmen olarak hesaba katılmaktadır; bu etmen olmaksızın, toprak beyinin malikânesindeki tüm örgütlenme boşa gidecektir. Demek ki, önemi çok iyi değerlendirilmekle birlikte, aynı zamanda, bu unsura, serflikte olduğu gibi, ya da bugün emeğin ürettiklerinin değil de, ki emeğin harcanmasındaki amaç doğrudan doğruya bunun elde edilmesidir, bu emeğin daha değerli ürünler üretmek için harcanması ve böylelikle bunun sonuçlarından yararlanılması çabasının değil de, işçinin aldığı ürün payını azaltma çabasının, bey için emeğin maliyetini mümkün olduğu kadar sıfıra yaklaştırma arzusunun, malikânenin kârlılığının temeli yapıldığı hallerdeki gibi, bağımsız bir gelir kaynağı gözü ile bakılmamaktadır." (s. 186.) Koparılıp alınan topraklardan yararlanma karşılığındaki emeğe dayanan çiftliğe de değinilmektedir. "Bu koşullar altında, bir çiftliğin kârlı olması için, çiftlik sahibi, ne bilgiye, ne de özel niteliklere gerek duyar. Bu emekten elde edilen her şey, bütünüyle, toprak sahibine ait geliri temsil eder ya da her halükârda, döner sermaye için hemen hiç bir harcama yapılmadan elde edilen bir geliri temsil eder. Ama, böyle bir çiftçilik, kuşkusuz, iyi yürütülemez ve buna sözcüğün dar anlamıyla çift-

çilik adı verilemez, bütün otlakların ve öteki yerlerin kiraya verilmesine ne kadar çiftçilik denebilirse, buna da, o kadar denebilir; burada hiç bir iktisadî örgütlenme yoktur." (186.) Ve yazar, emek-hizmeti karşılığında koparılıp alınan toprakların kiraya verilmesine ilişkin örnekler aktararak şu sonuca varıyor: "Çiftlik iktisadında, topraktan gelir elde etme biçiminde esas önemli olan şey, madde ve güçleri üzerine etkiden çok, işçi üzerine etki için çaba harcamada yatar." (189.)

Bu iddia, yanlış bir teorik açıdan bakıldığında, gerçek olayların görünümünün nasıl çarpıtılacağına dair son derece ilginç bir örnektir. Her toplumsal sistemde, üretim, madde ve onun güçleri üzerine "etki için harcanan çaba"da oluşur. Her toplumsal sistemde, ancak artı-ürün, toprak sahibinin "gelir" kaynağı olabilir. Bay Kablukov'un görüşüne karşın, her iki açıdan da, emek-hizmeti sistemi, kapitalist sistemle tamamen özdeştir. Bunların aralarındaki gerçek fark şudur: emek-hizmeti, zorunlu olarak, en düşük düzeyde, emek üretkenliği öngörür; dolayısıyla artı-ürünü artırarak geliri artırmak olanağı mevcut değildir; bu, ancak, bir yolla, yani her türlü bağımlı kiralama biçimleri kullanılarak yapılabilir. Salt kapitalist ekonomide ise, tam tersine, bağımlı kiralama biçimleri bir kenara bırakılmalıdır, çünkü proleter, toprağa bağlı olmadığından, bağımlılık nesnesi olarak yararsızdır — emeğin üretkenliğini artırmak, yalnızca mümkün değil, geliri artırmak ve şiddetli rekabete karşı koymak için tek araç olarak gerekli hale gelir. Demek ki, emek-hizmetini idealleştirmek için büyük gayret gösteren Bay Kablukov tarafından bizzat verilen salt kapitalist çiftliklerimizin tanımı, Rus kapitalizminin, zorunlu olarak tarımın rasyonalizasyonu ve bağımlılığın kaldırılmasını *talep eden* koşulları *yarattığı*, emek-hizmetinin ise, tam tersine, tarımın rasyonelleştirilmesi olanağını *kaldırdığı*, teknik durgunluğu ve üreticinin bağımlı durumunu sürdürdüğü yolundaki gerçekle tamamen uyuşmaktadır. Tarımımızda kapitalizmin zayıf olması gerçeği karşısında, geleneksel narodnik sevincinden daha saçma bir şey olamaz. Eğer zayıfsa, daha kötü ya, çünkü, bu, yalnızca, üretici için kıyas kabul etmez bir biçimde daha külfetli olan kapitalizm-öncesi üretim biçimlerinin gücünü göstermektedir.

VI. ENGELHARDT'IN ÇİFTLİĞİNİN ÖYKÜSÜ

Narodnikler arasında, Engelhardt tamamen özel bir yer tutar. Onun emek-hizmetini ve kapitalizmi değerlendirmesini eleştirmek

bir önceki bölümde zaten söylenmiş olanların bir tekrarı anlamına gelecektir. Engelhardt'ın narodnik görüşlerinin karşısına, Engelhardt'ın kendi çiftliğinin öyküsünü çıkarmak çok daha uygun olur kanısındayız. Böyle bir eleştiri, ayrıca, olumlu bir anlam taşıyacaktır, çünkü bu çiftliğin evrimi, adeta, minyatür olarak, Reformsonrası Rusya'daki, tüm özel toprak sahibi tarımının temel özelliklerini yansıtmaktadır.

Engelhardt çiftliğe yerleştiği zaman, çiftlik, "gerçek çiftliğe" engel olan, geleneksel emek-hizmeti ve bağımlılığa dayanıyordu (*Kırdan Mektuplar*, 559). Emek-hizmeti, büyükbaş hayvan yetiştiriciliğindeki kötü durumun, toprağın kötü bir biçimde ekiminin ve modası geçmiş tarla ekimi sistemlerindeki tekdüze devamın nedeniyle (118), "Eski biçimde çiftçiliği sürdürmenin ... olanaksız olduğunu gördüm". (118.) Bozkır bölgelerden gelen tahılın rekabeti, fiyatları düşürüyor ve çiftçiliği kâr getirmeyen bir iş haline sokuyordu (83).[21] Göreceğiz ki, ta baştan beri, çiftlikte, emek-hizmeti sisteminin yanısıra, kapitalist sistem de belirli bir rol oynamıştır; eski biçimde yürütüldüğü dönemde, çok az sayıda da olsa, çiftlikte, ücretli işçiler de kullanılmıştır (sığır-çobanı ve diğerleri), ve Engelhardt'ın iddiasına göre, (verilmiş-toprak sahibi köylüler arasından tutulan) çiftlik emekçisinin ücreti, "inanılmaz derecede düşüktü" (11), düşüktü çünkü, sığır yetiştiriciliğinin kötü bir halde olduğu düşünülürse, "*daha fazla vermek olanaksızdı*". Emek üretkenliğinin düşük oluşu, ücretleri artırmayı olanaksızlaştırıyordu. O halde, Engelhardt'ın çiftliğinin başlangıç noktası, bütün Rus çiftliklerine özgü, hepimizin bildiği özelliklerdir: emek-hizmeti, bağımlılık, en düşük düzeyde emek üretkenliği, emeğe yapılan "görülmemiş derecede düşük" ödeme, tekdüze çiftçilik. Engelhardt, bu duruma ne gibi değişiklikler getirdi? Geniş-çapta emek kullanımını gerektiren ticarî ve sınaî bir ürün olan keten ekmeye başladı. Ekimin ticarî ve kapitalist niteliği de buna paralel olarak yoğunlaştı. Ama emeği nasıl elde edecekti? Engelhardt, önce, yeni (ticarî) ekimde eski sistemi, emek-hizmetini kullanmaya çalıştı. Bundan hiç bir sonuç çıkmadı; iş, kötü yapılıyor, "desiyatin"in, "güruh halinde çalışmaya" ve bağımlı emek koşullarına bütün güçleriyle direnen köylülerin güçleri dışında olduğu ortaya çıkıyordu. "Sistem değiştirilmeliydi. Bu arada, ben de, durumumu

[21] Ucuz tahıl rekabetinin, teknikteki değişikliğe ve dolayısıyla emek-hizmeti yerine özgür kiralamanın konmasına neden olduğu gerçeğine özellikle dikkat etmek gerek. Bozkır bölgelerden gelen tahılın rekabeti, yüksek tahıl fiyatı yıllarında bile hissedilmişti; ama, düşük fiyat dönemi, bu rekabeti özellikle güçlendirmektedir.

düzeltmiştim. Kendime ait atlar, koşum takımları, arabalar, saban ve tapanlar edinmiştim ve şimdiden çiftliği düzenli işçilerle yürütebilecek durumdaydım. Kısmen düzenli işçilerimle, kısmen de belirli işler için emekçi tutarak, iş temeli üzerinde, keten üretmeye başladım." (218.) Demek ki, yeni çiftçilik sistemine ve ticarî ekime geçiş, emek-hizmetinin yerine kapitalist sistemin geçmesini gerekli kılmaktadır. Emeğin üretkenliğini artırmak için, Engelhardt, kapitalist üretimde çok kullanılan yönteme, parça-başına işe başvurdu. Kadınlar yığın ya da *pud* hesabı çalışmak üzere tutuluyorlardı ve Engelhardt (biraz da safça bir zafer sevinci ile) bu sistemin başarısından sözetmektedir; ekim maliyeti artmıştı (desiyatin başına 25 rubleden, 35 rubleye), ama kâr da 10 rubleden 20 rubleye çıkmıştı: Bağımlı emekten kiralanmış emeğe geçilince kadınların emek üretkenliği artmış (gecede yarım *puddan*, tam bir *puda*) ve kadınların kazancı da, ("bizim buralarda görülmemiş bir biçimde") günde 30-50 kopek yükselmişti. Yerel tekstil tüccarı, Engelhardt'ı öve öve bitiremiyordu: "Sizin keten, ticarete büyük bir hız verdi." (219.)

İlkönce, ticarî ürünün ekimine uygulanan kiralanmış emek, yavaş yavaş diğer tarımsal işlemleri de kucaklamaya başladı. Sermayenin emek-hizmeti sistemi dışına çıkarttığı ilk işlemlerden biri harman kaldırma oldu. Çok iyi biliniyor ki, özel toprak sahiplerinin yürüttüğü bütün çiftliklerde, bu iş, çoğunlukla kapitalist çizgide yapılmaktadır. Engelhardt şöyle yazıyor: "Toprakların bir kısmını, dönem ekimi için köylülere kiraya veriyorum, çünkü aksi takdirde çavdar biçimi ile başetmek bana zor gelecekti." (211.) Demek ki, emek-hizmeti, işin en çok olduğu mevsimde, çiftçiye bir gündelikçi arzı sağlayarak, doğrudan doğruya kapitalizme geçiş görevi yapıyor. Başlangıçta, dönem ekimine, harman kaldırma da dahildi, ama burada da, yapılan işin düşük niteliği çiftçiyi kiralanmış emeğe başvurmak zorunda bıraktı. Toprak, harman kaldırma olmaksızın dönem ekimi için kiraya verilmeye başlandı, harman kaldırma, kısmen çiftlik emekçileri tarafından, kısmen de bir müteahhit aracılığıyla bir ücretli işçi ekibi tarafından parça-başına fiyatla yapılıyordu. Burada da emek-hizmeti yerine kapitalist sistemin geçmesinin sonuçları şunlardı: (1) emeğin üretkenliğinde bir artış: önceden 16 kişi günde 900 demet kaldırıyordu, şimdi 8 kişi 1.000 demet kaldırıyor; (2) üründe artış; (3) harman kaldırma süresinde bir azalma; (4) işçilerin kazançlarında bir yükselme; (5) çiftçilerin kârlarında bir artış. (212.)

Üstelik, kapitalist sistem çift sürme işlemlerini de kapsamıştı. Kara sabanlar yerine, pulluklar getirildi ve iş bağımlı köylüden

çiftlik emekçisine geçti. Engelhardt, zafer havası içinde, getirdiği yeniliğin başarısını, emekçilerin çalışkanlığını duyuruyor ve tamamen haklı olarak, emekçiye yapıştırılan geleneksel tembellik ve namussuzluk suçlamalarının "serflik ayıbı" ve "bey için harcanan" bağımlı emek yüzünden olduğunu ve yeni çiftçilik örgütünün çiftçiden de bazı şeyler istediğini bildiriyor: girişimcilik, insanları tanımak ve onları idare etmeyi bilmek, işi ve işin kapsamını bilmek, tarımın teknik ve ticarî yönlerini tanımak — yani feodal bir bağımlılığın baskısı altındaki kırların oblomovlarının[89] sahip olmadıkları ve olamayacakları yetenekler. Tarım tekniğindeki çeşitli değişiklikler kopmaz bir biçimde birbirine bağlıdır ve kaçınılmaz olarak tarım iktisadının dönüşümüne yol açar. "Örneğin, keten ve yonca ekimini getirdiğinizi varsayalım — bu, hemen, bir sürü başka değişikliği de gerekli kılacak ve bunlar yapılmazsa, iş, düzgün yürümeyecektir. Çift sürme aletlerinin değiştirilmesi, kara sabanlar yerine pulluklar, tahta tapanlar yerine demir tapanlar konulması gerekecek ve bu da farklı tipte bir at, *farklı tipte bir emekçi, emekçilerin kiralanması açısından farklı bir çiftçilik sistemi* vb. gerektirecektir." (154-155.)

Böylece, tarım tekniğindeki değişmenin, emek-hizmetinin kapitalizm tarafından yok edilmesine kopmaz bağlarla bağlı olduğu ortaya çıkar. Bu açıdan özellikle ilginç olan bir husus da, bu yok edişin tedricen yer almasıdır: çiftçilik sistemi, şimdiye kadar olduğu gibi, emek-hizmeti ile kapitalizmi birleştirmektedir, ama esas ağırlık yavaş yavaş birinciden ikinciye kaymaktadır. Engelhardt'ın yeniden düzenlenmiş çiftçiliğinin nasıl işlediğine ilişkin bir tanımlama şöyledir:

"Bugünlerde yapılacak çok işim var, çünkü bütün çiftçilik sistemini değiştirdim. İşin önemli bir kısmı, düzenli emekçiler ve gündelikçiler tarafından yapılıyor. İş, son derece çeşitli. Buğday yetiştirmek için çalılıkları temizliyor, keten yetiştirmek için kuş ağaçlarını söküyorum. Dinyeper kıyısında kirayla çayır arazi tuttum ve yonca, bir sürü çavdar ve pek çok keten ektim. Çok sayıda işçiye ihtiyacım var. Bunları sağlamak için, zamanında düzenlemeler yapmak gerekiyor, çünkü, işin çok olduğu mevsim başladığı zaman, herkes, ya kendi evinde, ya da başka çiftliklerde çalışıyor olacak. Bu emek, yapılacak iş karşılığında avans para ya da tahıl verilerek sağlanır." (s. 116-117.)

Dolayısıyla, "gereken biçimde" yürütülen bir çiftlikte bile, emek hizmeti ve bağımlılık devam etmektedir; ama, birincisi, bunlar, şimdi özgür kiralamaya kıyasla ikincil bir durumdadırlar ve

ikincisi, emek-hizmeti sisteminin kendisi de bir değişikliğe uğramıştır; halen devam eden, esas olarak ikinci tip emek sistemidir, bu, köylü çiftçilerin emeği değil, düzenli emekçilerin ve tarım gündelikçilerinin emeğidir.

Demek ki Engelhardt'ın kendi çiftliği, Engelhardt'ın narodnik teorilerinin çürütülmesi işinde, bütün iddialardan daha başarılıdır. Engelhardt, rasyonel çizgilerde çiftçilik yapma işine girişmiş, ama mevcut toplumsal ve iktisadî koşullarda, çiftliği, çiftlik emekçileri kullanma temeli üzerinde örgütleme yolu dışında, bu işi yapma olanağı bulamamıştır. Tarımdaki teknik düzeyin yükseltilmesi ve emek hizmetinin yerine kapitalizmin geçmesi, genel olarak Rusya'daki özel toprak sahiplerine ait bütün çiftliklerde olduğu gibi, bu çiftlikte de yanyana ilerlemiştir. Bu süreç, Rus tarımında makine kullanımında, çok açıkça yansımaktadır.

VII. TARIMDA MAKİNE KULLANIMI

Reform-sonrası dönem, tarım makinesi üretimindeki gelişme ve tarımda makine kullanımı açısından, dört döneme ayrılır.[22] Birinci dönem, köylü reformundan hemen önceki ve hemen sonraki yılları kapsar. Toprak beyleri, ilkönce, serflerin "ödenmemiş" emekleri olmadan da işlerini yürütebilmek ve özgür işçilerin tutulmasıyla ilgili güçlüklerden kaçınmak için, yabancı makineler almaya koştular. Bu girişim, kuşkusuz başarısızlıkla sonuçlandı; heyecan kısa zamanda söndü ve 1863-1864 yıllarından itibaren yabancı makinelere olan talep düştü. 70'lerin sonu, 1885'e kadar süren ikinci dönemin başlangıcı oldu. Bu dönem, makine ithalindeki son derece düzenli ve son derece hızlı artışla dikkati çeker; yerli üretim de, düzenli olarak, ama ithalâttan daha yavaş bir biçimde artmıştır. 1881'den 1884'e kadar, tarım makinesi ithalâtında, kısmen 1881'de tarım makinesi üreten fabrikaların ihtiyaçları için gümrüksüz pik-demir ve dök-

[22] Bkz: *Rusya Sanayii Üzerine Tarihî-İstatistikî İnceleme*, c. I. St. Petersburg 1883 (1882 sergisi için basılmıştır), V. Çerniyayev'in makalesi: "Tarım Makineleri Üretimi". — Yukarda adı geçen yapıt, c. II, St. Petersburg 1886, IX. grupta. — *Rusya'da Tarım ve Ormancılık* (St. Petersburg 1893, Şikago sergisi için basılmıştır), V. Çerniyayev'in makalesi: "Tarım Alet ve Makineleri", — *Rusya'nın Üretici Güçleri*, St. Petersburg 1896 (1896 sergisi için basılmıştır), Bay Lenin'in makalesi: "Tarım Alet ve Makineleri" (Kesim 1). — *Vestnik Finansov* ["Malî Haberci"], 1896, n° 51 ve 1897, n° 21. — V. Raspopin, adı geçen makale. Bunlardan yalnızca son değindiğimiz makale sorunu siyasî-iktisadî bir temel üzerinde koymaktadır, bütün ötekiler tarım uzmanlarınca yazılmıştır.

me-demir ithalâtının kaldırılması yüzünden özellikle hızlı bir artış olmuştur. Üçüncü dönem, 1885'ten 90'ların başına kadar uzanır. O zamana kadar gümrüksüz ithal edilen tarım makinelerine, şimdi (*pud* başına 50 altın kopeklik) bir ithalât vergisi konmuştu. Yüksek vergi, makine ithalâtında büyük bir düşüşe yol açarken, yerli üretim de, o zamanlar başgösteren tarımsal bunalım yüzünden yavaş gelişmekteydi. Nihayet 90'ların başında açıkça, tarım makineleri ithalâtında yeni bir yükselişle ve yerli üretimde özellikle hızlı bir artışla dikkati çeken dördüncü dönemin başladığı görülür.

Bu konuları sergilemek üzere istatistikler aktaralım. Çeşitli dönemlerde senelik ortalama tarım makinesi ithalâtı şöyleydi [Tablo 60]:

[TABLO 60]

Dönemler	Bin Pud	Bin Ruble
1869-1872	259,4	787,9
1873-1876	566,3	2.283,9
1877-1880	629,5	3.593,7
1881-1884	961,8	6.318
1885-1888	399,5	2.032
1889-1892	509,2	2.596
1893-1896	864,8	4.868

Ne yazık ki, Rusya'daki tarım makineleri ve aletlerin üretimine ilişkin böyle tam ve kesin veriler mevcut değildir. Bizim fabrika —ve— atelye istatistiklerimizin yetersiz durumu, genel olarak, makine üretimiyle, özel olarak tarım makinesi üretiminin karıştırılması ve tarım makinelerinin, "fabrika" ve "elsanatı" üretimi arasında ayrım yapmak için kesin olarak saptanmış, hiç bir kuralın bulunmaması — bütün bunlar, Rusya'da tarım makineleri üretimine ilişkin tam bir görünüm elde edilmesini engellemektedir. Yukarda değinilen kaynaklarda mevcut olan bütün verilerin birleştirilmesiyle Rusya'da tarım makineleri üretimine ilişkin şu görünümü elde ederiz [Tablo 61]:

Bu veriler, ilkel tarım aletlerinin yerlerini gelişmiş aletlere (ve dolayısıyla ilkel çiftçilik biçimlerinin, kapitalizme) terketme sürecindeki gücü göstermektedir. 18 yıl içinde tarım makineleri kullanımı 3,5 kattan fazla artmıştır ve bunun nedeni, esas olarak, dört kattan fazla artan yerli üretimdeki genişlemedir. Bu tip üretimin

[TABLO 61]

TARIM MAKİNELERİ VE ALETLERİNİN ÜRETİMİ, İTHALÂT VE KULLANIMI (BİN RUBLE)

Yıllar	Polonya Krallığında	3 Baltık Eyaletinde	Güneydeki 4 Bozkır Eyaletinde, (Don, Ekaterinoslav, Taurida, Kerson)	Avrupa Rusyası'ndaki Geri Kalan Eyaletlerde	Avrupa Rusyası ve Polonya Krallığındaki 50 Eyalette Toplam Olarak	Tarım Makineleri İthalâtı	Tarım Makineleri Kullanımı
1876	646	415	280	988	2.329	1.678	3.957
1879	1.088	433	557	1.752	3.830	4.000	7.830
1890	498	217	2.360	1.971	5.046	2.519	7.565
1894	381	314	6.183	2.567	9.445	5.194	14.639

ana merkezinin Vistula ve Baltık eyaletlerinden, Güney Rusya bozkır eyaletlerine kayışı da dikkate değer bir husustur. 70'lerde, Rusya'daki tarım kapitalizminin ana merkezi, batı ucundaki eyaletler olduğu halde, 1890'larda, salt Rus eyaletlerinde daha da büyük tarım kapitalizmi bölgeleri yaratıldı.[23]

Demin aktarılan verilere ilişkin olarak şunu da eklemek gerekir: bunlar incelenen konuya ait resmî (ve bildiğimiz kadarıyla tek) bilgiye dayanmakla birlikte, tamam olmaktan çok uzaktırlar ve farklı yıllar için tümüyle karşılaştırılabilir nitelikte değillerdir. 1876-1879 yılları için, 1882 sergisi için *özel olarak* derlenmiş olan sonuçlar mevcuttur; bunlar en kapsamlı verilerdir, tarım aletlerinin yalnızca fabrika üretimini değil, "elsanatı" üretimini de içerirler; 1876-1879'da, Avrupa Rusyası'nda, ve Polonya Krallığında, ortalama olarak 340 kuruluş bulunduğu halde, "fabrika" istatistik verilerine göre, 1879'da, Avrupa Rusyası'nda tarım makine ve aletleri üreten fabrikalar 66'dan çok değildi. (Orlov'un, 1879 için *Fab-*

[23] Son yıllarda, durumun nasıl değiştiği hakkında bir değerlendirme yapılabilmesi için, 1900-1903, *Rusya Yıllığı*'ndan veriler aktarıyoruz (İstatistik Merkez Komitesince basılmıştır, St. Petersburg 1906). İmparatorluktaki, tarım makineleri üretiminin değeri, 12.058.000 ruble olarak, 1902 ithalât değeri, 15.240.000 ruble olarak ve 1903 ithalât değeri 20.615.000 ruble olarak hesaplanmıştır. (*2. baskıya not.*)

rika ve Atelyeler Kılavuzu'ndan hesaplanmıştır.) Bu rakamlar arasındaki büyük fark, şu gerçekle açıklanır: 340 kuruluşun üçte-birinden azı (100) buhar gücü sahibidir ve yarıdan fazlası (196) el emeği ile işletilmektedir; 340 kuruluştan 236'sı, kendilerine ait bir döküm evine sahip değillerdir ve dökümlerini dışarda yaptırırlar (*Tarihî-İstatistikî İnceleme, loc. cit.*). Öte yandan, 1890 ve 1894'e ait veriler *Rusya'daki Fabrika Sanayiine İlişkin Veriler Derlemesi*'nden (Ticaret ve Sanayi Bakanlığınca yayınlanmıştır) alınmıştır.[24] Bu veriler, tarım makine ve aletlerinin, "fabrika" üretimini bile, tümü ile kapsamamaktadır; örneğin, *Derleme*'ye göre, 1890'da, Avrupa Rusyası'nda bu sanayi ile uğraşan 149 atelye olduğu halde, Orlov'un *Kılavuz*'u tarım makine ve aletleri üreten 163 atelyeden sözetmektedir; 1894'te adı geçen ilk sonuçlara göre, Avrupa Rusyası'nda bu türden 164 atelye vardı (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 21, s. 544), ama *Fabrika ve Atelyeler Listesi*'ne göre, 1894-95'te tarım makine ve aletleri üreten 173'ten fazla fabrika bulunuyordu. Tarım makine ve aletlerinin, küçük çapta, "elsanatı" üretimine gelince, bunlar, bu verilere hiç katılmamıştır.[25] Bu nedenle, 1890 ve 1894 yıllarına ait verilerin, gerçek olguları, olduğunun çok aşağısında gösterdiğinden hiç kuşku duyulamaz; Rusya'da 1890'ların başında, 10 milyon ruble kadar tutarında tarım makine ve aletlerinin yapıldığını, (*Tarım ve Ormancılık*, 359) ve 1895'te 20 milyon rubleye yakın bir tutarda tarım makine ve aletlerinin yapıldığını (*Vestnik Finansov*, 1896, n° 51) gözönünde tutan uzmanların görüşleriyle de, bu durum doğrulanmaktadır.

Rusya'da imal edilen tarım makine ve aletlerinin tiplerine ve miktarına ilişkin biraz daha ayrıntılı veriler aktaralım. 1876'da

[24] *Vestnik Finansov*'da (1897, n° 21), 1888-1894 için karşılaştırmalı veriler sunulmuştur, ama bunların kaynağı özel olarak belirtilmemiştir.

[25] Tarım aletlerinin imali ve onarımı ile uğraşan toplam atelye sayısı, 1864 için 64 olarak; 1871 için 112 olarak; 1874 için 203 olarak; 1879 için 340 olarak; 1885 için 435 olarak; 1892 için, 400 olarak; ve 1895 için yaklaşık 400 olarak verilmiştir. (*Rusya'da Tarım ve Ormancılık*, s. 358, ve *Vestnik Finansov*, 1896, n° 51.) Öte yandan *Derleme*'nin hesabına göre, 1888-1894'te bu türden yalnızca 157-217 fabrika bulunuyordu (7 yıl ortalaması 183). Tarım makineleri "fabrika" üretiminin, "elsanatı" üretimine oranını gösteren bir örnek şöyledir: hesaplara göre, 1894'te Perm eyaletinde, hepsi birden 28.000 rublelik bir üretime sahip olan yalnızca 4 "fabrika" vardı, oysa bu sanayi dalı için, 1894-95 sayımı, hepsi birden 50.000 rublelik bir üretime sahip, 94 "elsanatı kuruluşu" gösteriyor ve dahası, "elsanatı" kuruluşları sayısı, 6 ücretli işçi çalıştıran ve 8.000 rubleden fazla bir üretime sahip olanları da kapsıyordu. (*Perm Eyaletindeki Elsanatı Sanayiinin Durumu Üzerine Bir Deneme*, Perm 1896.)

25.835 aletin, 1877'de 29.590 aletin, 1878'de 35.226 aletin, 1879'da 47.892 tarım makine ve aletinin üretildiği düşünülmektedir. Bugün bu rakamların ne ölçüde aşıldığı aşağıdaki rakamlardan anlaşılabilir: 1879'da 14.500 kadar pulluk, 1894'te ise 75.500 pulluk imal edilmiştir. (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 21.) "Beş yıl önce, köylü çiftliklerinde pullukların daha yaygın kullanımını sağlamak için alınacak tedbirler sorunu, çözüm bekleyen bir sorun iken, bugün, bu, kendi kendine çözümlenmiştir. Bir köylünün pulluk satın alması artık seyrek raslanan bir olay olmaktan çıkmış ve her gün görülen bir şey haline gelmiştir ve şimdi, köylülerin edindiği pulluk sayısı, her yıl binlere ulaşmaktadır."[26] Rusya'da kullanılan ilkel tarım aletlerinin çokluğu, hâlâ, pulluk üretimi ve satışı için geniş bir alan bırakmaktadır.[27] Saban kullanımındaki ilerleme, elektrik kulanılması konusunu bile ortaya çıkarmıştır. *Torgovo-Promişlennaya Gazeta*'daki ["Ticarî ve Sınaî Haberler"] (1902, n° 6), bir rapora göre, Elektrik Mühendislerinin İkinci Kongresinde, "V. A. Rjevski'nin okuduğu, 'Tarımda Elektrik' konulu bir tez, büyük ilgi uyandırmıştı". Konuşmacı, birtakım mükemmel çizimlerle, Almanya'da elektrikli sabanlar yardımıyla tarlaların sürülmesini göstermiş ve bir toprak sahibinin isteği üzerine, güney eyaletlerinin birinde bulunan malikânesi için, bu plan ve hesaplamalara dayanarak, toprağın buyöntemle sürülmesi ile etkilenecek ekonomileri gösteren rakamlar vermişti. Bu plana göre, yılda 540 desiyatin sürülmesi önerilmekteydi, bunun da bir kısmı yılda iki kez sürülecekti. İzin derinliği $4^1/_2$ — 5 *verşok** arasında değişecekti. Toprak, sırf kara-topraktı. Plan, sabanlara ek olarak, öteki tarla-işleri için makineler ve ayrıca bir harman dövme makinesi ve bir değirmen gerektiriyordu; değirmen, 25 beygirgücünde olacaktı, yılda 2.000 saat çalışacağı hesaplanmıştı. 50 mm. kalınlığında 6 verstlik havaî kablo da dahil olmak üzere, malikânenin tümüyle donatılmasının maliyeti, 41.000 ruble olarak hesaplanmıştı. Bir desiyatinin sürüm maliyeti, eğer değirmen kurulmuşsa, 7 ruble 40 kopek, eğer değirmen kurulmamışsa 8 ruble 70 kopek olacaktı. Gösterilmişti ki, emeğin, çeki hayvanlarının vb. yerel maliyetleriyle, elektrikli gereçlerin kullanımı birinci durumda, 1.013 rublelik bir tasarrufa yol açacak, ikinci durumda

[26] *Rusya'daki Elsanatı Sanayii Hakkında Raporlar ve Araştırmalar*, Devlet Malları Bakanlığınca yayınlanmıştır, c. I, St. Petersburg 1892, s. 202. Aynı zamanda, köylüler tarafından yapılan saban üretimi de fabrika üretiminee zorlandığından, düşmektedir.

[27] *Rusya'da Tarım ve Ormancılık*, s. 360.

* *Verşok* = 4,4 cm. —ç.

ise, değirmen olmayınca daha az güç kullanılacağından, tasarruf 966 ruble olacaktı.

Harman dövme ve savurma makineleri üretiminde böyle ani değişiklikler görülmemektedir. Çünkü, bunların üretimi çok önceden, nispeten daha iyi yerleşmiş bulunmaktadır.[28] Gerçekten de, bu makinelerin "elsanatı" üretimi için, Ryazan eyaletinin Sapojok kentinde ve çevre köylerde, özel bir merkez kurulmuş ve köylü burjuvazinin yerel üyeleri, bu "sanayi"den çok para kazanmışlardır (bkz: *Raporlar ve Araştırmalar*, I, s. 208-210). Biçerlerin üretiminde özellikle hızlı bir yayılma görülmüştür. 1879'da, bu makinelerden 780 kadar üretilmişti; 1893'te, yılda 7.000-8.000 kadarının satıldığı; 1894-95'te ise 27.000 kadarının satıldığı hesaplanmıştı. 1895'te örneğin, Taurida eyaleti Berdyansk kentinde, "bu üretim dalında", yani biçer üretiminde, "Avrupa'daki atelyelerin en büyüğü olan J. Greaves'e ait olan atelyeler", 4.464 biçer çıkarmıştı. Taurida eyaletindeki köylüler arasında, biçerler o kadar yaygın bir hale gelmişti ki, başkalarına ait tahılların makine ile biçilmesi şeklinde yeni bir iş doğmuştu.[29]

Daha az yaygın olan, öteki tarımsal aletler için de benzer veri-

[28] 1879'da 4.500 harman dövme makinesi, 1894-1895'te ise 3.500 kadar harman dövme makinesi üretilmiştir. Ancak, sonuncu rakam elsanatı sanayiinin üretimini kapsamamaktadır.

[29] Örneğin, 1893'te, "Falz-Fein'e ait (200.000 desiyatinlik toprağı vardır) Uspenski malikânesinde, makineleriyle 700 köylü toplanmış ve hizmetlerini sunmuşlardır, ama bunların yarısı eli boş dönmüş, ancak 350 kişiye iş verilmiştir." (Şakovskoy, *Tarımsal Dışarı İşler*, Moskova 1896, s. 161.) Ama öteki bozkır eyaletlerinde, özellikle Transvolga eyaletlerinde, biçerler henüz yaygın bir biçimde kullanılmamaktadır. Gene de, son yıllarda, bu eyaletler de, Novorossiya'ya yetişmek için çok çaba harcamaktadırlar. Böylece, Syzran-Vyazma demiryolu 1890'da 75.000 *pud*, 1891'de 62.000 *pud*, 1892'de 88.000 *pud*, 1893'te 120.000 *pud* ve 1894'te 212.000 *pud* ağırlığında tarım makineleri, yük çekme traktörleri ve parçalar taşımıştır; bir başka deyişle, beş yıl gibi bir zamanda, taşınan miktarlar, hemen hemen üç katına çıkmıştır. Ukolovo demiryolu istasyonu, 1893'te 30.000 *pud* kadarlık ve 1894'te 82.000 *pud* kadarlık bir ölçüye varan, yerel olarak imal edilmiş tarım makineleri göndermiştir, oysa 1892'ye kadar ve 1892'de, istasyondan gönderilen tarım makinelerinin ağırlığı, yılda 10.000 *pud*'dan da azdı. "Ukolovo istasyonu, esas olarak, Kanino ve Smikovo köylerinde, ve kısmen de Ryazan eyaletine bağlı Sapojok kentinde üretilmiş olan harman dövme makinelerini gönderir. Kanino köyünde, Yermakov, Karev ve Golikov'a ait, esas olarak tarım-makinesi parçalarıyla uğraşan, üç dökümevi vardır. Makinelerin tamamlanması ve birleştirilmesi, yukarda adı geçen iki köyde (Kanino ve Smikovo) yapılır, bunların hemen bütün nüfusu, bu işte çalışır." (*Syzran-Vyazma Demiryolunun, 1894'teki Ticarî Faaliyeti Üzerine Kısa Bir Gözden Geçirme*, Kısım IV, Kaluga 1896, s. 62-63.) Bu örnekte ilginç olan şey, ilk olarak, düşük tahıl fiyatları yılları olan, bu

ler mevcuttur, tohum serpme makineleri, şimdi düzinelerce atelye tarafından üretilmekte ve 1893'te yalnızca iki atelyede üretilen (*Tarım ve Ormancılık*, 360) daha mükemmel çizgi açıcıları, şimdi yedi atelyede birden üretilmektedir (*Üretici Güçler*, I, 51); bunların ürünleri de, Güney Rusya'da özellikle yaygın bir satışa sahiptir. Tarımın bütün dallarında ve bazı tür ürünlerin üretimine ilişkin bütün işlemlerde makine kullanılmaktadır: özel gözden geçirmelerde, harman savurma makinelerinin, tohum-ayırma makinelerinin, tohum temizleme makinelerinin (triörlerin), tohum-kurutma makinelerinin, balyalama makinelerinin, keten lifleme makinelerinin vb. yaygın kullanımına değinilmektedir. Pskov eyaleti Zemstvo idaresi tarafından basılan, 1898 için, *Tarım Raporuna Ek*'te (*Severni Kurier* ["Kuzey Habercisi"], 1899, n° 32), makine kullanımındaki artış, özellikle evde kullanmak üzere keten üretiminden, ticarî amaçla yapılan üretime geçişle bağıntılı olarak keten-lifleme makinelerinin kullanımındaki artış belirtilmiştir. Pulluk sayısında bir artış vardır. Tarım makineleri sayısını artırmakta ve ücretleri yükseltmekte, göçün etkisine değinilmiştir. Stavropol eyaletinde (*İbid.*, n° 33), bu eyalete göçün büyümesiyle bağıntılı olarak, tarım makineleri de gitgide artan bir çapta kullanılmaktadır. 1882'de 908 makine vardı; 1891-1893'te ortalama 29.275; 1894-1896'da ortalama 54.874; ve 1895'te 64.000 tarım aleti ve makineleri mevcuttu.

Makine kullanımındaki artış, doğal olarak, motor talebinin artışına yol açar; buharlı motorların yanısıra "bizim çiftliklerde, son zamanlarda, benzinli motorlar da hızla yayılmaya başlamıştır" (*Üretici Güçler*, I, 56), ve bu tür motorun, dışarda henüz yedi yıl önce ortaya çıkmış olmasına karşın, Rusya'da, şimdiden bu motorları üreten 7 fabrika vardır. Kerson eyaletinde, 70'lerde, tarımda sadece 134 buharlı motor kaydedilmiştir (*Rusya İmparatorluğunda, Buharlı Motor İstatistikleri İçin Malzeme*, St. Petersburg 1882), 1881'de ise 500 buharlı motor kaydedilmiştir (*Tarihî-İstatistikî İnceleme*, c. II, tarım aletlerine ait kısım). 1884-1886'da, eyaletin (6 uyezdi içinden) üç uyezdinde, 435 buharlı harman dövme makinesi kayıtlara geçirilmiştir. "Bugün (1895), bu, en azından iki katına ulaşmış olmalıdır." (Tezyakov, *Kerson Eyaletinde Tarım İşçileri ve Bunlar İçin Sıhhî Gözetim Örgütü*, Kerson 1896, s. 71.) *Vestnik Finansov*'un dediğine göre (1897, n° 21), Kerson eyaletinde, "1.150 kadar buharlı harman dövme makinesi vardır ve Kuban bölgesin-

son yıllardaki dev üretim artışı ve ikinci olarak da, "fabrika" üretimi ile "elsanatı" denen şeyin üretimi arasındaki bağıntıdır. Bu sonuncusu, fabrikanın bir "eklentisinden" başka bir şey değildir.

deki sayı da hemen hemen bunun aynıdır vb. ... Son zamanlarda buharlı harman dövme makinesi edinilmesi sınaî bir nitelik kazanmıştır. ... Öyle durumlar vardır ki, beş bin rublelik buharlı motora sahip bir harman dövme makinesi iki ya da üç iyi hasat yılında maliyetini tamamen kurtarmakta ve sahibi, hemen aynı koşullarda bir başkasını satın almaktadır. Böylece, Kuban bölgesindeki küçük çiftliklerde, bu tip makinelerden 5, hatta 10'una birden sık sık raslanmaktadır. Buralarda, bunlar, birazcık iyi örgütlenmiş olan her çiftlik için hayatî bir yardımcı haline gelmişlerdir." "Genel olarak konuşursak, bugün, Rusya'nın güneyinde, on binden fazla buharlı motor, tarımsal amaçlarla kullanılmaktadır." (*Üretici Güçler,* IX, 151.)[30]

Bütün Avrupa Rusyası'nda tarımda kullanılan buharlı motor sayısının, 1875-1878'de, yalnızca 1.351 olduğunu ve eksik sonuçlara göre (*1903 Yılına Ait Fabrika Müfettişleri Raporları Derlemesi*) 1901'de bu sayının 12.091, 1902'de 14.609, 1903'te 16.021 ve 1904'te 17.287 olduğunu hatırlarsak, son 20 ya da 30 yıl içinde, bu ülkede, tarım kapitalizminin yol açtığı büyük devrim gözlerimizin önüne serilecektir. Zemstvolar bu sürece büyük ölçüde yardımcı olmuşlardır. 1897 başlarında "11 eyaletin ve 203 uyezdin Zemstvo kurullarının koruması altında, bir milyon ruble civarında döner sermayeye sahip", Zemstvo tarım makine ve alet depoları mevcuttu. (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 21.) Poltava eyaletinde, Zemstvo depolarının, döner parası, 1890'da 22.600 rubleden 1892'de 94.000 rubleye ve 1895'te 210.100 rubeleye çıkmıştır. Altı yıl içinde, 12.600 pulluk, 500 harman savurma makinesi ve tohum ayıklama makinesi, 300 biçer ve 200 atla çalışan harman dövme makinesi satılmıştır. "Zemstvo

[33] Karş: *Russkaya Vyedomosti* ["Rus Gazetesi"]'deki Taurida eyaletine bağlı Perekop uyezdinden gelen bir haber, 19 Ağustos 1898 (n° 167). "Çiftçilerimiz arasında, biçerlerin ve buhar —ve at— gücüyle çalışan harman dövme makinelerinin yaygın kullanımı sayesinde ... tarla işi çok hızlı ilerlemektedir. 'Loğlarla' harman dövme biçimindeki modası geçmiş yöntem, geride kalmıştır. ... Kırımlı çiftçi, her yıl ekim alanını artırmakta ve bu yüzden, ister istemez, gelişmiş tarım alet ve makinelerinin yardımına başvurmak zorunda kalmaktadır. Loğlarla, günde 150-200 *pud*luk tahıldan fazlasını dövmek mümkün değilken, 10 beygirgücünde bir buharlı harman dövme makinesi, 2.000-2.500 *pud*luk atla çalışan, bir harman dövme makinesi 700-800 *pud*luk iş yapacaktır. İşte bunun için, tarım aletlerine, biçerlere ve harman dövme makinelerine olan talep, yıldan yıla öyle hızla büyümektedir ki, tarım aletleri üreten fabrikalar ve atelyeler, bu yıl olduğu gibi, stoklarını tüketmekte ve çiftçilerin taleplerini karşılayamamaktadırlar." Çiftçileri üretim maliyetlerini azaltmaya *zorlayan* tahıl fiyatlarındaki düşüş, gelişmiş aletlerin daha fazla kullanılmasının en önemli nedenlerinden biri sayılmalıdır.

depolarındaki aletlerin baş alıcıları, kazaklar ve köylülerdir; satılan toplam pullukların ve atla çalışan harman dövme makinelerinin %70'ini bunlar satın almışlardır. Tohum ekme makinelerinin ve biçerlerin alıcıları, esas olarak toprak sahipleri, hatta 100 desiyatinin üstünde toprağı olan büyük toprak sahipleridir." (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 4.)

Ekaterinoslav eyaleti Zemstvo yönetim kurulunun 1895 yılına ait raporuna göre, "eyaletteki gelişmiş tarım aletleri kullanımı, hızla yayılmaktadır". Örneğin Verkne-Dinyeper uyezdinde durum şudur [Tablo 62]:

[TABLO 62]

[G r u p l a r]	1894	1895
Özel toprak sahiplerine ait saban, tırmık, kültüvatör	5.220	6.752
Köylülere ait saban, tırmık kültüvatör	27.271	30.112
Özel toprak sahiplerine ait atla çalışan harman dövme makineleri	131	290
Köylülere ait atla çalışan harman dövme makineleri	671	838

(*Vestnik Finansov*, 1897, n° 6)

Moskova Eyaleti Zemstvo Yönetim Kuruluna ait verilere göre 1895'te, Moskova eyaletindeki köylüler 41.210 pulluğa sahipti; bütün ailelerin %20,2'sinin bu tip sabanı vardı. (*Vestnik Finansov*, 1896, n° 31.) Tver eyaletinde, 1896'da yapılan özel bir kayda göre, 51.266 pulluk vardı, bu, toplam sayısının %16,5'inin elinde bulunuyordu. Tver uyezdinde, 1890'da yalnızca 290 pulluk, 1896'da ise 5.581 pulluk mevcuttu. (*Tver Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. XIII, Kısım 2, s. 91, 94.)

Dolayısıyla, köylü burjuvaziye ait çiftliklerdeki sağlamlaşma ve gelişmenin ne kadar hızlı olduğunu değerlendirebiliriz.

VIII. TARIMDA MAKİNENİN ÖNEMİ

Tarım makineleri üretiminde ve Rusya'nın Reform-sonrası tarımında makine kullanımında son derece hızlı bir gelişme olduğu gerçeğini saptadıktan sonra, şimdi de bu olgunun toplumsal ve iktisadî önemini incelemeliyiz. Köylü ve toprakbeyi tarımına ilişkin

olarak yukarıda söylenenlerden şu sonuçlar çıkartılabilir: bir yandan, tarımda makine kullanımını doğuran ve bunu yaygınlaştıran etmen kapitalizmdir; öte yandan da, tarımda makine kullanılması, kapitalist bir nitelik taşımaktadır, yani kapitalist ilişkilerin kurulmasına ve daha da gelişmesine yol açmaktadır.

Bu sonuçlardan birincisi üzerinde duralım. Gördük ki, emek-hizmeti iktisat sistemi ve bununla kopmaz bağları olan ataerkil köylü iktisadı, yapıları gereği, alışılmış tekniğe, modası geçmiş üretim yöntemlerinin muhafazasına dayanırlar. Bu iktisadî rejimin iç yapısında, tekniğin dönüşmesini teşvik edecek hiç bir şey yoktur; tersine, bu iktisat sisteminin bir kenara çekilmiş ve tecrit edilmiş olma niteliği ve bağımlı köylünün yoksulluğu ve ezilmiş durumu, iyileştirme olanaklarını engellemektedir. Özellikle şu gerçeği belirtelim ki, emek-hizmeti sisteminde, emeğe yapılan ödeme (daha önce de gördüğümüz gibi) kiralanmış emek kullanılan durumdakinden çok daha düşüktür, ve çok iyi bilinmektedir ki, düşük ücretler, makine kullanımına geçilmesinde en önemli engellerden biridir. Ve olaylar, gerçekten de gösteriyor ki, tarım tekniğinin değişmesi için yaygın bir hareket, ancak meta ekonomisi ve kapitalizmin geliştiği Reform-sonrası dönemde başlamıştır. Kapitalizmin ürünü olan rekabet ve çiftçinin dünya pazarına bağımlılığı, tekniği zorunlu olarak değiştirirken, tahıl fiyatlarındaki düşüş, bu zorunluluğu özellikle âcil hale getirdi.[31]

İkinci sonucu açıklamak için, toprakbeyi ve köylü tarımını ayrı ayrı incelememiz gerekir. Bir toprak beyi, bir makine ya da gelişmiş bir alet kullanmaya başladığı zaman, (kendisi için çalışmış olan) köylünün aletleri yerine, kendisininkilerini kor; dolayısıyla da emek-hizmetinden, kapitalist çiftçilik sistemine geçmiş olur. Tarım makinelerinin yaygınlaşması, emek-hizmetinin kapitalizm tarafından yok edilmesi anlamına gelir. Kuşkusuz, örneğin, toprak kiraya verirken, bir biçerde ya da harman dövme makinesinde vb. günlük çalışma biçiminde emek-hizmeti sunulması koşulu öne sü-

[31] "Son iki yıldır, düşük tahıl fiyatlarının ve ne pahasına olursa olsun tarımsal işleri ucuzlatma ihtiyacının etkisi ile, biçerler de ... öyle yaygın bir biçimde kullanılmaya başlandı ki, depolar, bütün istekleri zamanında karşılayamaz oldular." (Tezyakov, *loc. cit.*, s. 71.) Bugünkü tarımsal bunalım, kapitalist bir bunalımdır. Bütün kapitalist bunalımlar gibi, bu da, bir yerde, bir ülkede ve tarımın bir dalında, kapitalist çiftçi ve köylüleri yıkarken, aynı zamanda, bir başka yerde, bir başka ülkede, öteki tarım dallarında, kapitalizmin gelişmesine büyük bir hız verir. Bugünkü bunalımın bu temel niteliğini ve onun iktisadî yapısını anlamamaları, Bay N. —on'un, Kablukov'un vb., vb. bu konudaki düşüncelerinin temel hatasını oluşturmaktadır.

rülebilir. ama bu, ikinci tipte emek-hizmeti, köylüyü bir gündelikçi haline getiren emek-hizmeti olacaktır. Dolayısıyla bu tür "istisnalar", özel toprak sahiplerine ait çiftliklerde gelişmiş aletler kullanılmaya başlanmasının, bağımlı (narodnik terminolojiye göre "bağımsız") köylüyü bir ücretli işçi haline dönüştüreceği yolundaki genel kuralı tanıtlamaya yarar — tıpkı, evde yapılmak üzere dışarı iş veren alıcının, kendi aletlerini edinmesinin, bağımlı "elsanatçısını" bir ücretli işçiye dönüştürmesinde olduğu gibi. Toprak beyine ait çiftliğin kendi aletlerini edinmesi, kaçınılmaz olarak, emek-hizmetiyle geçim araçlarını sağlayan orta köylülüğün temellerinin sarsılmasına yol açar: Daha önceden de görmüştük ki, emek-hizmeti, orta köylünün özgül "sanayii'dir, dolayısıyla da orta köylünün aletleri, yalnızca köylü tarımını değil, toprakbeyi tarımını da oluşturan bir parçadır.[32] O halde, tarım makinelerinin ve gelişmiş aletlerin yayılmasıyla, köylülüğün mülksüzleştirilmesi ayrılmaz bir biçimde birbirine bağlıdır. Bir önceki bölümde anlatılanlardan sonra, gelişmiş aletlerin köylülük arasında yayılmasının da aynı önemi taşıdığı, hemen hiç açıklama gerektirmemektedir. Buhar gücü ile çalışan dokuma tezgâhının, elsanatçısı dokumacıyı hiç acımadan safdışı edişi gibi tarımda sistemli olarak makine kullanılması da, ataerkil "orta" köylüyü tarımdan atar.

Tarımda makine kullanılmasının sonuçları, daha önce söylemiş olduklarımızı doğrulamakta ve bütün iç çelişkileriyle, kapitalist ilerlemedeki bütün tipik özellikleri yansıtmaktadır. Makineler, bugünkü dönemden önce, toplumsal gelişmenin hemen hemen hiç dokunmadığı, tarımdaki emek üretkenliğini çok büyük ölçüde artırır. Bu nedenledir ki, Rus tarımında makine kullanımının büyümesi gerçeği bile, Bay N. —on'un Rusya'da tahıl üretiminde "mutlak durgunluk" ve hatta, tarımsal emeğin "üretkenliğinde bir düşüş" olduğu yolundaki iddiasının nasıl kesinlikle temelsiz olduğunu görmemize yeter. Genel olarak saptanmış gerçeklerle çelişen ve Bay N. —on'un kapitalizm-öncesi düzeni idealleştirmek için gerek duyduğu bu iddiaya gene döneceğiz.

Üstelik, makineler, üretimin yoğunlaşmasına ve tarımda kapi-

[32] Bay V. V., bu gerçeği (orta köylülüğün varlığının, büyük ölçüde toprak beyleri arasında emek-hizmeti çiftçilik sisteminin varlığına bağlı olduğu gerçeğini) şu orijinal yolla ifade ediyor: "mülk sahibi, deyim yerindeyse, ona (köylüye) ait aletlerin bakım masraflarını paylaşır." Bu konudaki doğru bir yorumunda Bay Sanin şöyle diyor: "Emekçi toprak beyi için çalışıyormuş gibi değil, toprak beyi emekçi için çalışıyormuş gibi görünmektedir." A. Sanin, *Halk Üretimi Üzerine Bazı Düşünceler*, Hourwich'in *Rus Köy İktisadı*'nın Rusça çevirisine ek, Moskova 1896, s. 47.

talist işbirliği uygulamasına yol açar. Bir yandan, makine kullanılmaya başlanması geniş-çaplı bir sermaye gerektirir ve dolayısıyla ancak büyük çiftçilerin gücü dahilindedir; öte yandan da, makineler ancak çok büyük miktarda ürün sözkonusu olduğu zaman işe yarar; makine kullanımına başlanmasıyla, üretimin genişletilmesi bir zorunluluk olur. Bu yüzden, biçerlerin, buharlı harman dövme makinelerinin vb. yaygın kullanımı, tarımsal üretimdeki yağunlaşmaya işaret eder ve gerçekten de daha sonra göreceğiz ki Rusya'daki makine kullanımının özellikle yaygın olduğu tarımsal bölge (Novorossiya) aynı zamanda, çiftliklerin oldukça büyük ölçüde oluşuyla da göze çarpmaktadır. Şu konuya da değinip geçelim: tarımdaki yoğunlaşmayı, salt ekili alanların geniş ölçüde büyütülmesi biçiminde anlamak hata olacaktır (Bay N. —on'un yaptığı gibi); gerçekte, tarımsal üretimdeki yoğunlaşma, ticarî tarım biçimlerine bağlı olarak, çok değişik biçimlerde ortaya çıkar (bu konuda bir sonraki bölüme bakınız). Üretimin yoğunlaşması ile çiftlikteki işçilerin yaygın işbirliği, kopmaz bağlarla birbirine bağlıdır. Yukarda, tahılın, *yüzlerce* biçerin aynı zamanda işletilerek hasat edildiği büyük bir malikâne örneği görmüştük. "4-8 at tarafından çekilen harman dövme makineleri, yarısı kadın ve çocuk, yani yarı-işçi olmak üzere, 14-23, hatta daha fazla işçi gerektirir. ..." (Kerson eyaletindeki) "bütün büyük çiftliklerde görülebilecek olan, 8-10 beygirgücünde, buharlı harman dövme makineleri, yarısından fazlası yarı-işçi, 12-17 yaş arasında kız ve oğlan çocuk olmak üzere bir arada 50-70 işçi gerektirirler." (Teziyakov, *loc. cit.*, 93.) Aynı yazar, haklı olarak, şöyle diyor: "Herbirinde 500-1.000 işçinin hep birlikte toplandıkları büyük çiftlikler, rahatça sınaî kuruluşlara benzetilebilirler." (s. 151.)[33] Demek ki, bizim narodnikler "köy topluluğu"nun, tarıma, işbirliğini, "kolayca getirebileceğini" iddia ederken, yaşam, kendi yolunu izlemiş ve kapitalizm, köy topluluğunu, karşıt çıkarlara sahip iktisadî gruplara ayıracak, ücretli işçilerin yaygın işbirliğine dayanan, büyük çiftlikler yaratmıştır.

Yukardakilerden açıkça anlaşılmaktadır ki, makineler, kapitalizm için bir içpazar *yaratır*: birincisi, üretim araçları için (makine-yapımı sanayiinin, madencilik sanayiinin, vb., vb. ürünleri için) bir pazar; ikincisi de, işgücü için bir pazar. Görmüş olduğumuz gibi, makine kullanımına başlanması, emek-hizmeti yerine kiralanmış emeğin geçmesine ve emekçi çalıştıran köylü çiftliklerinin ortaya çıkma-

[33] Karş: Ayrıca bir sonraki bölüm, II. Kesimde. Orada Rusya'nın bu bölgesindeki kapitalist çiftliklerin büyüklüğüne ilişkin daha ayrıntılı veriler sunulmuştur.

sına yol açar. Tarım makinelerinin geniş çapta kullanılması, bir ücretli tarım işçileri yığınının varlığını öngörür. Tarım kapitalizminin en yüksek ölçüde gelişmiş olduğu yerlerde, makine kullanımına başlama ile birlikte ücretli emeğin *getirilmesi* süreci, bir başka süreçle, yani ücretli işçilerin makine tarafından sürülüp atılmasıyla kesişir. Bir yandan, bir köylü burjuvazinin oluşması ve toprak sahiplerinin emek-hizmetinden kapitalizme geçmeleri, ücretli işçiler için bir talep *yaratır*, öte yandan da, çiftçiliğin çoktandır ücretli emeğe dayandığı yerlerde, makineler, ücretli işçileri *sürüp atarlar*. Rusya'nın tümü için, her iki sürecin, genel etkisi nedir, yani tarım işçileri sayısı azalmakta mıdır, yoksa yükselmekte midir, bunu göstermek için elimizde hiç bir kesin ve kapsamlı istatistik bulunmamaktadır. Hiç kuşku yok ki, şimdiye kadar bu sayı yükseliyordu (bir sonraki kısıma bakınız). Şimdi de yükselmeye devam ettiğini düşünüyoruz:[34] birincisi, ücretli işçilerin makinelerce tarımdan atılmasına ilişkin veriler, yalnız Novorossiya için mevcutken, diğer kapitalist tarım bölgelerinde (Baltık ve batı bölgesi, doğunun uç bölgeleri, bazı sınaî eyaletler), bu süreç, henüz geniş çapta farkedilmemektedir. Emek-hizmetinin egemen olduğu büyük bir bölge kalmaktadır ve bu bölgede makine kullanımına başlanması, ücretli işçiler için bir talep yaratmaktadır. İkincisi, entansif tarımın gelişmesi (örneğin, kök bitkileri üretimine başlanması), ücretli emeğe olan talebi büyük ölçüde artırır, (bkz: Dördüncü Bölüm). Kuşkusuz kapitalizmin gelişmesinin belli bir döneminde, yani, bütün ülkedeki tarım, tümüyle kapitalist çizgiler üzerinde örgütlendiği ve en değişik tarımsal işlemlerde makine kullanılması genel bir şey olduğu zaman, (ücretli sanayi işçilerine karşı) ücretli tarım işçilerinin mutlak sayısında bir düşüş olacaktır.

Novorossiya'ya gelince, yerel soruşturmacılar, burada, yüksek derecede gelişmiş kapitalizmin olağan sonuçlarını kaydetmektedirler. Makineler, ücretli işçileri sürüp atmakta ve tarımda, kapitalist bir yedek ordu yaratmaktadırlar. "Kerson eyaletinde de, işçilere görülmemiş fiyatların ödendiği günler geçmiştir. Tarım aletlerindeki yaygınlaşma ... sayesinde" (ve başka nedenlerle) "*işçi fiyatları durmadan düşüyor.*" (İtalikler yazara aittir.) ... "Büyük çiftliklerin, işçilerden bağımsız hale gelmesini sağlayan,[35] ve aynı za-

[34] Açıklamaya bile gerek yok ki, köylülük yığınına sahip bir ülkede, ücretli tarım işçilerinin sayısında mutlak bir artış, kırsal nüfusta, yalnızca nispî değil, mutlak bir azalmayla da, pekâlâ bir arada gidebilir.

[35] Bay Ponomaryov bu konuda şöyle diyor: "Makineler, ürün toplama fiyatını da düzenlemekle, her halükârda, işçileri de, aynı zamanda disiplin al-

manda da işçiye olan talebi azaltan, tarım aletleri dağılımı, işçileri zor duruma sokuyor." (Tezyakov, *loc. cit.*, 66-71.) Bir başka Zemstvo sağlık görevlisi, Bay Kudryavtsev de, *Taurida Eyaleti, Kakovka Kasabasında Bulunan Nikoloyev Panayırındaki Göçmen Tarım İşçileri ve Bunların 1895 Yılındaki Sıhhî Gözetimi* (Kerson, 1896) adlı yapıtında aynı şeye değinmektedir. "İşçi fiyatları ... düşmeye devam ediyor, ve göçmen işçilerin önemli bir bölümü işsiz kalıyor ve hiç bir şey kazanamaz oluyorlar; yani iktisat bilimi diliyle, yedek emek ordusu — sunî nüfus fazlası yaratılıyor." (61.) Bu yedek ordunun yol açtığı, emek fiyatlarındaki düşüş, bazan öylesine büyük olmuştur ki, "makine sahibi olan pek çok çiftçi" (1895'te) "makine yerine el emeği ile ürünü kaldırmayı tercih etmiştir!" (*İbid.*, 66, *Sbornik Kersanskogo Zemstva* ["Kerson Zemstvosu Sempozyumu"]'dan, Ağustos 1895.) Bu olay, kapitalist makine kullanımının yapısında mevcut olan çelişkilerin ne kadar derin olduğunu, bütün iddialardan daha çarpıcı ve inandırıcı biçimde ortaya koymaktadır!

Makine kullanımının bir başka sonucu da, kadın ve çocuk emeği istihdamındaki büyümedir. Mevcut kapitalist tarım sistemi, genel olarak konuşursak, fabrika işçileri arasındaki hiyerarşiyi çok anımsatan, belli bir işçi hiyerarşisine yol açmıştır. Örneğin, Güney Rusya'daki eyaletlerde, şu kategoriler mevcuttur: (a) *tam işçiler*, her işi yapabilecek yetişkin erkekler; (b) *yarı-işçiler*, 20 yaşa kadar kadın ve erkekler; yarı-işçiler tekrar iki kategoriye ayrılırlar: (aa) 12, 13-15, 16 yaşındakiler —bunlar sözcüğün tam anlamıyla yarı-işçidir— ve (bb) *çok güçlü yarı-işçiler*; 16-20 yaş arası, ekin biçme dışında tam işçinin yaptığı bütün işleri yapabilen, "malikânelerde kullanılan dille 'üçte-iki' işçiler".[36] Son olarak (c) *pek az yardımı* olan yarı-işçiler, 8 yaşın altında ve 14 yaşın üstünde olmayan çocuklar; bunlar, domuz çobanı, dana çobanı, zararlı ot temizleyicisi, çiftçi yamağı olarak iş görürler. Çoğu kez, yalnızca yemek ve giyecek karşılığında çalışırlar. Tarım aletleri kullanılmaya başlanması, "tam işçi emeğinin fiyatını düşürür" ve bunun yerine, kadın ve çocuklara ait daha ucuz emeğin konmasını mümkün kılar.

tına almış oluyorlar." (*Selskoye Kozyaistvo i Lesovodstvo* ["Tarım ve Ormancılık"]'daki makale, *Vestnik Finansov*, 1896, n° 14'ten aktarılmıştır.) Hatırlanacağı gibi, "kapitalist fabrikanın Pendar'ı",[90] Dr. Andrew Ure, makineleri, işçiler arasında "düzen" ve "disiplin" yarattıkları için sevinçle karşılıyordu. Rusya'daki tarım kapitalizmi, daha şimdiden yalnızca "tarımsal fabrikalar" değil, bu fabrikaların "Pendarlarını" da yaratmayı başarmıştır.

[36] Tezyakov, *loc. cit.*, 72.

Göçmen emeğine ait istatistikler, erkek emeği yerine kadın emeği geçirildiğini doğrulamaktadır: 1890'da Kerson kenti ve Kakovka kasabasında, kayıtlı toplam işçi sayısının %12,7'si kadındı; 1894'te, kadınlar, bütün eyaletteki işçilerin %18,2'sini (56.464 işçiden 10.239'u); 1895'te ise %25,6'sını (48.753 işçiden 13.474'ünü) oluşturuyorlardı. Çocuklar 1893'te %0,7 oranındaydı (10-14 yaş arası), 1895'te ise bu oran %1,69 oldu (7-14 yaş arası). Kerson eyaleti, Elisavetgrad uyezdindeki malikânelerde, yerel işçiler arasında, çocuklar %10,6 oranındaydı (*ibid.*).

Makineler, işçilerin emeğinin yoğunluğunu artırır. Örneğin, en yaygın (buğdayın elle atıldığı) biçer tipine, "*lobogreyka*" ya da "*çubogreyka*"* şeklinde özel bir ad verilmiştir, çünkü, bununla, çalışan işçinin olağanüstü bir çaba harcaması gerekmektedir: işçi burada dağıtım aygıtının yerini almaktadır. (Bkz: *Üretici Güçler*, I, 52.) Aynı şekilde harman dövme makinesinin kullanımı da emek yoğunluğunu artırır. Kapitalist makine kullanma biçimi, (her yerde olduğu gibi), burada da, işgününün uzatılması için güçlü bir neden meydana getirir. Önceden hiç bilinmeyen bir şey olan gece çalışması, tarımda da ortaya çıkar. "İyi hasat yıllarında ... bazı malikânelerde ve birçok köylü çiftliklerinde", sunî aydınlatma — meşale ışığı ile (92) "iş, gece bile sürdürülür". (Tezyakov, *loc. cit.*, 126.) Son olarak, sistematik makine kullanımı, tarımsal işçiler arasında sarsıntılar yaratır; makinelerde genç kadın ve çocukların kullanılması, doğal olarak, özellikle büyük bir yaralı sayısına yol açmaktadır. Örneğin, Kerson eyaletindeki hastane ve dispanserler, tarım mevsimi sırasında "hemen hemen tamamen yaralı hastalarla" dolarlar ve "tarım makine ve aletlerindeki insanı mahveden acımasız çalışma sonucu durmadan sakatlanan, dev bir tarım işçileri ordusunun tedavisi için sahra hastaneleri gibi" hizmet görürler. (*İbid.*, 126.) Tarım makinelerinin yol açtığı yaralarla uğraşan özel bir tıbbî yazın doğmaktadır. Tarım aletlerinin kullanımını düzenlemek üzere zorunlu kurallar getirilmesi için öneriler yapılmaktadır (*İbid*). Geniş-çaplı makine imalâtı, sanayide olduğu gibi, tarımda da, zorunlu olarak, üretimin devlet tarafından denetlenmesi ve düzenlenmesini gerektirmektedir. Bu tür denetimin getirilmesi için harcanan çabalardan aşağıda söz edeceğiz.

Bitirirken, narodniklerin, tarımda makine kullanılmasına karşı takındıkları son derece tutarsız tavra değinelim. Makine kullanımının yararını ve ilerici niteliğini kabul etmek, bunu geliştiren ve

* Tam karşılığı "kaş-terleten", ya da "alın-terleten". —ç.

kolaylaştıran bütün tedbirleri savunmak ve aynı zamanda da, Rus tarımında, makinenin, kapitalist bir biçimde kullanıldığı gerçeğini görmezlikten gelmek, küçük ve büyük tarımcıların görüşlerine garkolmak anlamına gelir. Oysa, bizim narodniklerin yaptıkları, tamı tamına, hangi tip köylü ve toprakbeyi çiftliklerinin makine kullanımına geçtiğini incelemeye bile girişmeden, tarım makineleri ve gelişmiş aletler kullanımının kapitalist niteliğini görmezlikten gelmek olmuştur. Bay V. V., Bay V. Çerniyayev'e, kızarak, "kapitalist tekniğin temsilcisi" diyor. (*İlerici Eğilimler*, 11.) Sanki Rusya'da makine kullanımının kapitalist nitelikte oluşunun suçlusu, Bay V. Çerniyayev, ya da Tarım Bakanlığındaki bir başka resmî görevliymiş gibi! Bay N. —on, "gerçeklerden ayrılmayacağı" yolundaki tumturaklı vaadine karşın *(Denemeler*, XIV), bizim tarımımızda makine kullanımını geliştiren şeyin kapitalizm olduğu gerçeğini görmezlikten gelmeyi tercih etmiş ve hatta değişimin, tarımda emek üretkenliğini azalttığı şeklinde komik bir teori bile uydurmuştur! (s. 74.) Gerçekler üzerine, hiç bir inceleme yapılmadan öne sürülen bu teoriyi eleştirmek, ne mümkündür, ne de gereklidir. Bay N. —on'un düşüncelerinden ufak bir örnek aktarmakla yetinelim. Bay N. —on şöyle diyor: "Eğer bu ülkede, emeğin üretkenliği iki katına çıksaydı, bir *çetvert** buğday için 12 değil, 6 ruble ödemek zorunda olacaktık, hepsi bu kadar." (234.) Hiç de hepsi bu kadar değil, pek değerli iktisatçı. "Bu ülkede" (aslında meta ekonomisinin bulunduğu her ülkede), teknikteki gelişme, tek tek çiftçiler tarafından başlatılır, gerisi ancak yavaş yavaş buna ayak uydurur. "Bu ülkede", ancak kırsal girişimciler tekniklerini geliştirebilecek durumdadır. "Bu ülkede", küçük, büyük kır girişimcilerinin bu ilerleyişi, köylülüğün yıkımıyla ve bir kır proletaryasının doğuşuyla kopmaz bir şekilde bağlantılıdır. Dolayısıyla, kır girişimcilerinin çiftliklerinde kullanılan gelişmiş teknik, toplumsal bakımdan zorunlu hale gelecekse (ancak bu koşulla, fiyat yarı yarıya düşürülecektir), bu, hemen hemen bütün tarımın kapitalistlerin eline geçmesi demek olacaktır; bu, milyonlarca köylünün tam anlamıyla proleterleştirilmesi demek olacaktır; bu, tarım-dışı nüfusta büyük bir artış ve fabrika sayısında bir yükseliş demek olacaktır (çünkü, bizim tarımımızda emeğin üretkenliği iki katına çıkacak olursa, makine-yapım sanayiinde, madencilik sanayiinde, buharlı ulaşımda, bir yığın yeni tip çiftlik binası, dükkân, ambar, kanal vb., vb. yapımında, dev bir gelişme olmalıdır). Bay N. —on, onda her za-

* Iki hektolitre değerinde hacim ölçüsü. —ç.

man raslanan ufak muhakeme hatasını burada da tekrarlıyor: kapitalizmin gelişmesiyle zorunlu olarak, birbirini izleyen adımları atlıyor, kapitalizmin gelişmesi ile zorunlu olarak bir arada giden, içiçe geçmiş toplumsal ve ekonomik değişiklikler karmaşasını atlıyor ve sonra da kapitalizm tarafından "mahvedilme" tehlikesi karşısında ağlayıp sızlıyor.

IX. TARIMDA ÜCRETLİ EMEK

Şimdi, tarım kapitalizminin baş belirtisine — kiralanmış emek kullanımına geçiyoruz. Reform-sonrası iktisadın bu özelliği, en güçlü biçimde, güney ve doğu Avrupa Rusyası'nın en dış bölgelerinde, "tarımsal göç" olarak bilinen ücretli tarım işçilerinin o yığın halindeki yer değiştirmelerinde ortaya çıkar. Bu nedenle, önce Rusya'daki tarım kapitalizminin bu ana bölgesine ilişkin verileri aktaracağız, sonra da Rusya'nın tümüne ait verileri inceleyeceğiz.

Köylülerimizin, ücret karşılığı çalışma peşinde giriştikleri büyük hareketlerden, yazınımızda çok önceden sözedilmişti. Bunların çeşitli eyaletlerdeki nispî etkilerini saptamaya çalışmış olan Flerovski (*Rusya'da İşçi Sınıfının Durumu*, St. Petersburg 1869) bunlara değinmişti. 1875'te, Bay Çaslavski, "tarımsal dışarı işlere" ilişkin bir genel gözden geçirme sunmuş (*Siyasî Bilgi Özeti*, c. II) ve bunların gerçek önemini belirtmişti ("yarı-serseri bir nüfus yapısı taşıyan bir şey ... geleceğin çiftlik emekçileri niteliğinde bir şey ... oluşmuştu"). 1887'de, Bay Raspopin, bu olguya ait Zemstvo istatistiklerini topladı ve bunları genel olarak köylülere ait "tarımsal dışarı işler" olarak değil, tarımda bir ücretli işçiler sınıfının oluşma süreci olarak değerlendirdi. 90'larda Bay S. Korolenko, Rudner, Tezyakov, Kudryavtsev ve Şakovskoy'un yapıtları çıktı, bunlar sayesinde, bu olgunun çok daha etraflı bir incelemesi yapılmış oldu.

Ücretli tarım işçilerinin *göç ettikleri* esas bölge, Besarabya, Kerson, Taurida, Ekaterinoslav, Don, Samara, Saratov (güney kısmı) ve Orenburg eyaletlerini kucaklar. Biz Avrupa Rusyası'yla kendimizi sınırlıyoruz, ama, dikkat edilmelidir ki, hareket, durmadan daha ilerilere yayılmakta (özellikle son dönemde) ve Kuzey Kafkasya ve Ural bölgelerini vb. kaplamaktadır. Bu bölgedeki (ticarî tahıl tarımı bölgesi) kapitalist tarıma ilişkin veriler bir sonraki bölümde sunulacaktır; orada da tarım emekçilerinin göç ettikleri diğer yerlere işaret edeceğiz. Tarım emekçileri, esas olarak, merkezî kara-toprak eyaletlerinden göç etmektedirler: Karon, Sim-

birsk, Penza, Tambov, Ryazan, Tula, Orel, Kursk, Voronej, Harkov, Poltava, Çernigov, Kiev, Podoliya ve Volhiniya.[37] Demek ki, işçilerin hareketi, en yoğun nüfuslu yerlerden, en seyrek nüfuslu yerlere, yerleşmenin devam ettiği yerlere doğru;[38] emek-hizmetinin en gelişmiş olduğu yerlerden emek-hizmetinin az gelişmiş, kapitalizmin ise çok gelişmiş olduğu yerlere doğru ilerlemektedir. O halde, işçiler "yarı-özgür" emekten, özgür emeğe doğru kaçmaktadırlar. Bu kaçışın, yalnızca, yoğun nüfuslu bölgelerden seyrek nüfuslu bölgelere doğru bir hareketten ibaret olduğunu düşünmek hatalıdır. İşçilerin hareketi üzerine bir çalışma (Bay S. Korolenko, *loc. cit.*), şu garip ve önemli gerçeği ortaya çıkarmıştır: işçiler, birçok bölgelerden öyle büyük sayılarda göç ederler ki, bu yerlerde işçi kıtlığı doğar, bu da başka yerlerden gelen işçilerle karşılanır. Dolayısıyla, işçilerin ayrılışı, yalnızca, nüfusun belli ve ülkede daha eşit bir biçimde yayılma eğilimini değil, işçilerin, daha iyi koşullara sahip bölgelere gitme eğilimini de ifade eder. Terkedilen bölgede, emek-hizmeti bölgesinde, tarım işçilerinin ücretleri *özellikle düşükken*, işçileri çeken bölgede, kapitalizm bölgesinde, çok daha yüksek olduğunu hatırlarsak, bu eğilim, bizim için tamamen aydınlanmış olacaktır.[39]

"Tarımsal göç"ün derecesine gelince, genel veriler, yalnızca Bay S. Korolenko'nun yukarda değindiğimiz kitabında vardır. Karolenko, işçi fazlasının (*yerel* talebe oranla), bütün Avrupa Rusyası için yukarda saydığımız tarımsal göçün kaynaklandığı 15 eyaletteki 2.137.000 kişi de dahil olmak üzere, 6.360.000 olduğunu hesaplamıştır, oysa göç edilen 8 eyaletteki işçi açığının 2.173.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir. Bay S. Korolenko'nun hesaplama yöntemleri her zaman yeterli olmasa da, (aşağıda da tekrar tekrar göreceğimiz gibi) ulaştığı genel sonuçların yaklaşık olarak doğru olduğu, ve göçmen işçi sayısının, yalnızca bir abartma olmamakla kalmayıp, gerçekleri olduğundan aşağı gösterdiği kabul edilmelidir. Hiç kuşku yok ki, güneye gelen bu iki milyon işçinin bir kısmı tarım işçisi olmayan işçilerdir. Ama Bay Şakovskoy (*loc. cit.*) tamamen keyfî bir biçimde, yaklaşık olarak, bu sayının yarısını sanayi iş-

[37] Rusya'daki ücretli işçilerin hareketini bütün bir süreç olarak incelediğimiz Sekizinci Bölümde, çeşitli yerlerden göçün nitelik ve doğrultusunu daha ayrıntılı olarak tanımlayacağız.

[38] Bir zamanlar Çaslavski'nin belirttiğine göre, işçilerin ulaştıkları yerlerde, serfler, toplamın %4,15'ini, işçilerin terkettikleri yerlerde ise %40-60'ını oluşturuyorlardı.

[39] Bkz: 10 yıllık veriler tablosu, Sekizinci Bölüm, IV. Kesim: işgücü için bir içpazar oluşması.

çilerinin oluşturduğunu tahmin etmektedir. Birincisi, bütün kaynaklar gösteriyor ki, bu bölgeye göç eden işçiler *esas olarak* tarım işçileridir; ikincisi ise, tarım işçileri, buralara, yalnızca yukarda değinilen eyaletlerden gelmemektedir. Bizzat Bay Şakovskoy, Bay S. Korolenko'nun hesaplarını doğrulayan bir rakam aktarıyor. Onun dediğine göre, 11 kara-toprak eyaletinde (bunların içine, yukarda tanımlanan, tarım işçilerinin göç edip bıraktığı bölge de dahildir), 1891 yılında, toplam 2.000.703 pasaport ve kimlik kartı çıkarıldığı halde (*loc. cit*, s. 24), Bay S. Korolenko'nun hesaplarına göre, bu eyaletleri terkeden işçi sayısı, sadece 1.745.913 idi. Dolayısıyla, Bay Korolenko'nun rakamları hiç de abartılmış değildir ve Rusya'daki toplam göçmen kır işçisi sayısının 2 milyonun üstünde olması gerektiği ortadadır.[40] Evlerini ve verilmiş-topraklarını terkeden, (evleri ve verilmiş-toprakları olduğu hallerde), böyle bir "köylüler" yığınının varlığı, küçük çiftçilerin, kır proleterlerine dönüşmesi, büyüyen tarım kapitlazminin ücretli emeğe olan dev talebi biçimindeki heybetli süreci canlı olarak tanıtlamaktadır.

Şimdi şu soru ortaya çıkıyor: Avrupa Rusyası'ndaki gerek göçmen, gerekse yerli toplam ücretli tarım işçisi sayısı nedir? Bizim bildiğimiz, bu soruyu yanıtlamak için girişilen tek çaba, Bay Rudnev'in, *Avrupa Rusyası'ndaki Köylü Sanayileri* (*Sbornik Saratovskogo Zemstva* ["Saratov Zemstvosu Sempozyumu"], 1894, n° 6 ve 11) adlı çalışmasında görülür. Bu son derece değerli çalışma, Avrupa Rusyası'ndaki 19 eyaletin 148 uyezdine ait Zemstvo istatistiklerinin bir özetini vermektedir. 5.129.863 çalışan erkeğin (18-60 yaş arası) 2.798.122'si, yani çalışan toplam köylü sayısının %55'i, toplam "sa-

[40] Bay S. Korolenko'nun rakamlarını kontrol etmek için bir başka yol var. Bay Tezyakov ve Kudryavtsev'e ait yukarda sözü geçen kitaplardan öğrendiğimize göre, "iş" peşinde dolaşırken, demiryollarından hiç olmazsa kısmen yararlanan tarım işçileri sayısı, toplam işçilerin 1/10 kadarıdır (her iki yazarın rakamlarını birleştirirsek, sorguya çekilen 72.635 işçiden, yalnızca 7.827'sinin, yolculuğun bir kısmını trenle yaptığı sonucuna ulaşırız). Ama, 1891 yılında bellibaşlı üç demiryolunun, incelenen doğrultuda taşımış oldukları işçi sayısı 200.000'i geçmez (170.000-189.000) — Bay Şakovskoy'un bize söylediği gibi (*loc. cit.*, s. 71, demiryolu sonuçlarına göre). Dolayısıyla Güneye giden toplam işçi sayısı 2 milyon kadar olmalıdır. Bu arada şunu da belirtelim, trenle yolculuk yapan tarım işçilerinin çok küçük oranda oluşu, demiryollarımızdaki yolcu trafiğini esas olarak tarım işçilerinin yarattığını varsayan Bay N. —on'un bu görüşünün yanlışlığını göstermektedir. Bay N.—on, tarım-dışı işçilerin daha yüksek ücret aldıkları ve dolayısıyla demiryollarından daha çok yararlandıkları ve bu işçilerin (örneğin, yapı işçileri, toprak tesviye işçileri, yükleme-boşaltma işçileri ve daha birçokları) göç mevsiminin de, ilkbahar ve yaz olduğu gerçeğini gözden kaçırmıştır.

nayici" sayısı olarak verilmiştir.[41] Yazar, "tarımsal sanayiler" başlığı altında, yalnızca *kiralanmış* tarım emekçisi olarak çalışmayı toplamaktadır (çiftlik emekçileri, gündelikçiler, çobanlar, sığır çobanları). Rusya'nın çeşitli bölgelerinde ve eyaletlerinde, çalışma yaşında bulunan toplam erkek sayısı içinde tarım işçilerinin yüzdesini hesaplayan yazar, kara-topraklar kuşağında, bütün çalışan erkeklerin %25 kadarının, kara-topraklar dışındaki bölgede ise %10 kadarının, kiralanmış tarım emeği ile uğraştıkları sonucuna ulaşmıştır. Bu, bize, Avrupa Rusyası'ndaki tarım işçileri sayısını, 3.395.000, ya da yuvarlak hesap 3'/₂ milyon olarak veriyor. (Rudnev, *loc. cit.*, s. 448. Bu sayı, çalışma yaşındaki toplam erkek sayısının %20'sidir.) Bu konuyla ilgili olarak şunu da söylemek gerekir ki, Bay Rudnev'e göre, "gündelikçilik ve tarımsal götürü-iş, istatistikçiler tarafından, ancak bunlar sözkonusu kişi ya da ailenin baş uğraşı oldukları zaman sanayiler kategorisine konmaktadır." (*loc. cit.*, 446.)[42]

Bay Rudnev'in rakamı, asgarî olarak kabul edilmelidir, çünkü, birincisi, 80'lere, hatta bazan 70'lere ait olan Zemstvo sayım sonuçları aşağıyukarı zamanını doldurmuştur ve ikincisi de, tarım işçilerinin yüzdesi saptanırken tarım kapitalizminin çok gelişmiş olduğu Baltık ve Batı eyaletleri hiç hesaba katılmamıştır. Ancak, başka veri olmadığından, bu 3'/₂ milyonluk rakamı ele almak zorundayız.

Dolayısıyla, öyle görünüyordu ki, köylülerin *beşte-biri,* daha şimdiden "baş uğraşlarının", zengin köylüler ve toprak beyleri için ücretli emek olduğu bir duruma ulaşmışlardır. Burada, kır proletaryasının işgücü için bir talebi olan birinci grup girişimcileri görüyoruz. Bunlar, *alt köylülük grubunun hemen hemen yarısını* çalıştıran kırsal girişimcilerdir. Demek ki, bir kırsal girişimciler sınıfının oluşmasıyla, "köylülüğün" alt grubundaki genişleme, ya-

[41] Bay Rudnev'in de belirttiği gibi, "sanayiler"le, satın aldıkları veya kirayla tuttukları kendi topraklarındaki ekim dışında, çiftçilerin yaptığı her tür uğraş kastedilmektedir. Kuşkusuz, bu "sanayiciler"in çoğu, tarım ya da sanayideki ücretli işçilerdir. Bu yüzden, bu rakamlarla, bizim, kır proleterlerinin sayısına ilişkin tahminimiz arasındaki yakınlığa okurun dikkatini çekeriz: İkinci Bölümde, kır proleterlerinin, köylülerin %40'ını oluşturduğu varsayılmıştı. Burada, "sanayiciler"in, köylülerin %55'ini oluşturduğunu ve her halükârda, bunların %40'ından fazlasının, her tür kiralanmış emek işine giriştiklerini görüyoruz.

[42] Bu yüzden, bu rakam, kiralanmış tarımsal emeğin baş uğraş teşkil etmediği ama kendi çiftlikleri kadar da önem taşıdığı köylü yığınlarını içermemektedir.

ni kır proleterlerinin sayısındaki artış arasında tam bir karşılıklı bağ gözlemlenecektir. Bu kırsal girişimciler arasında, köylü burjuvazi önemli bir rol oynar: örneğin, Voronej eyaletinin 9 uyezdinde, çiftlik emekçilerinin %43,4'ü köylüler tarafından çalıştırılmaktadır (Rudnev, 434). Bu yüzdeyi, bütün kırsal işçiler ve bütün Rusya için ölçü olarak alırsak, köylü burjuvazinin birbuçuk milyon kadar tarım işçisi talep ettiği görülecektir. Tek ve aynı "köylülük", pazara, kendine patron arayan milyonlarca işçi sürmekte — ve ücretli işçilere karşı yoğun bir talep yaratmaktadır.

X. TARIMDA KİRALANMIŞ EMEĞİN ÖNEMİ

Şimdi kiralanmış emek kullanımı ile tarımda şekillenen yeni toplumsal ilişkilerin bellibaşlı özelliklerini tanımlamaya ve bunların önemini anlatmaya çalışalım.

Böyle büyük yığınlar halinde, güneye gelen tarım işçileri, köylülüğün en yoksul tabakasına dahildir. Kerson eyaletine gelen işçilerin 7/10'u, tren bileti için paraları olmadığından, yolculuğu yürüyerek yaparlar; "demiryolları ve ulaşıma uygun nehir kıyıları boyunca hızla hareket eden trenlerin ve düzgün süzülen gemilerin sunduğu harikulâde görünümü hayranlıkla seyrederek yaya vaziyette, yüzlerce ve binlerce verst yürürler" (Tezyakov, 35). Ortalama olarak, işçi, yanına 2 ruble almaktadır;[43] çoğu kez, pasaport alacak parası bile yoktur ve on kopeklik aylık kimlik kartı alır. Yolculuk 10-12 gün sürer ve böyle uzun bir yürüyüşten sonra (bazan soğuk bahar çamurunda yalınayak olmak üzere), yolcunun ayakları şişer, hissizleşir ve yaralanır. İşçilerin 1/10 kadarı *dubi* (kaba tahtalardan yapılan, 50-80 kişi taşıyan ve genellikle ağzına kadar dolu olan büyük kayıklar) ile yolculuk ederler. Resmî bir komisyon raporu (Zvegintsev Komisyonu)[91] bu tip yolculuğun büyük tehlikelerine değiniyor: "bir yıl bile geçmez ki, bu ağzına kadar dolu *dubi*lerden biri, ikisi, hatta daha fazlası, yolcularıyla birlikte suyun dibini boylamasın" (*ibid.*, 34). İşçilerin büyük bir çoğunluğu verilmiş-topraklara sahiptir, ama bu topraklar hiç bir önem taşımayacak kadar küçüktür. Bay Tezyakov haklı olarak diyor ki: "Aslında, bu binlerce tarım işçisi, tek geçim yolları dışarı işler olan, topraksız köy proleterleridir. ... Topraksızlık hızla bü-

[43] Yolculuk parası, eldeki mallar, hatta ev eşyaları satılarak, verilmiş-toprak payı ipotek edilerek eşya, elbise vb. rehine konarak ve hatta emekle ödenmek üzere, "rahiplerden, toprak beylerinden ve yerel kulaklardan" ödünç para alınarak sağlamr. (Şakovskoy, 55.)

yümekte ve aynı zamanda da kır proletaryasının saflarını genişletmektedir." (77.) İşçi adaylarının, yani ilk kez iş arayanların sayısı, bu büyümedeki hızlılığı, çarpıcı bir biçimde doğrulamaktadır. Bu adayların oranı %30 gibi yüksek bir orandır. Bu arada, bu rakam, *sürekli* tarım işçisi grupları yaratan sürecin ne kadar hızlı olduğunu değerlendirmemizi de mümkün kılmaktadır.

İşçilerin yığın halinde göçü, çok gelişmiş kapitalizme özgü, özel kiralama biçimlerine yol açmıştır. Güneyde ve güney-doğuda binlerce işçinin toplandığı ve patronların bir araya geldiği birçok emek pazarları doğmuştur. Bu pazarlar, genellikle, kentlerde, sınaî merkezlerde, ticaret yapılan köylerde ve panayırlarda kurulur. Ayrıca, bu merkezlerin sınaî niteliği, tarım-dışı işlerde çalışmayı hemen kabul eden işçiler için özellikle çekicidir. Böylece, Kiev eyaletinde, Şpola ve Smela'da (büyük, pancar şekeri sanayi merkezleri) ve Belaya Tserkov kentinde emek pazarları kurulmaktadır. Kerson eyaletinde, bu pazarlar ticarî köylerde (Novoukrayinka, Birzula ve Mostovoye, buralarda pazar günleri 9.000'den fazla işçi toplanır, ve daha birçok köyler), demiryolu istasyonlarında (Znamenka, Dolinskaya vb.) ve kentlerde (Elisavetgrad, Bobrinets, Voznesensk, Odessa ve diğerleri) toplanır. Yazın, kent halkı, Odessalı emekçiler ve "kadetler" (serserilere verilen yerel ad) de tarım işlerinde ücret karşılığı çalışmaya gelirler. Odessa'da, kır işçileri, Seredinskaya Meydanı (ya da "Orakçılar Pazarı") denen yerde kiralanırlar. "İşçiler, daha iyi kazanç elde edecekleri umuduyla, başka pazarlara gitmeden Odessa'nın yolunu tutarlar." (Tezyakov, 58.) Krivoy Rog kasabası, işçilerin tarım ve madencilik için kiralandığı önemli bir merkezdir. Taurida eyaletinde, Kakovka kasabası, emek pazarıyla özellikle dikkati çekmektedir; burada eskiden 40.000 gibi yüksek bir sayıda işçi toplanırdı, doksanlarda, 20.000-30.000 işçi toplanıyordu ve şimdi bazı verilerden anladığımıza göre bu sayı daha da küçülmüştür. Besarabya eyaletinde Akkerman kentine; Ekaterinoslav eyaletinde, Ekaterinoslav kentine ve Lozovaya istasyonuna; Don eyaletinde, her yıl, 150.000 işçinin doluştuğu Don Rostavu'na değinmemiz gerekir. Kuzey Kafkasya'da, Ekoterinodar ve Novorossiisk kentleri, Tikhoretskaya istasyonu ve diğer yerler. Samara eyaletinde (Saratov'un karşısında) Pokrovskaya köyü, Balakova köyü ve diğer yerler. Saratov eyaletinde, Kvalynsk ve Volsk kentleri. Simbirsk eyaletinde, Syzran kentine de değinmeliyiz. Böylece, kapitalizm, dış bölgelerde, "tarımla sanayilerin birleşiminin" yeni bir biçimini, yani tarımsal ve tarım-dışı kiralanmış emeğin birleşimini yaratmıştır.

Böyle bir birleşimin, geniş çapta olabilmesi, ancak, kapitalizmin nihaî ve en yüksek aşamaya ulaştığı dönemde, hünerin, "el emeğinin" önemini azaltan, bir işten diğerine geçişi kolaylaştıran ve kiralama biçimlerini eşitleyen geniş-çaplı makine sanayii döneminde mümkündür.[44]

Gerçekten de, bu bölgedeki kiralama biçimleri, kapitalist tarımda görülen çok özel ve çok tipik biçimlerdir. Merkezî kara-topraklar kuşağında çok tipik biçimlerdir. Merkezî kara-topraklar kuşağında çok sık raslanan bütün yarı-ataerkil, yarı-bağımlı kiralanmış emek biçimleri, burada ortadan kalkmaktadır. Geri kalan tek ilişki, kiralayanlarla kiralanan arasındaki ilişkiden, işgücünün alım ve satımı için yapılan ticarî bir işlemden ibarettir. Gelişmiş kapitalist ilişkilerde her zaman olduğu gibi, işçiler, günlük, ya da haftalık kiralamayı tercih ederler, bu, onların, ücreti, emeği olan talebe daha tam uydurmalarını mümkün kılar. "(40 verstlik bir yarıçap içindeki) her pazar alanı için, fiyatlar matematik bir kesinlikle saptanmıştır, ve patronların fiyat düşürmesi çok güçtür, çünkü pazara gelmiş olan mujik, daha düşük ücretle çalışmaktansa, yatmayı ya da başka bir yere gitmeyi tercih eder." (Şakovskoy, 104.) Belirtmeye gerek yok ki, emeğe ödenen fiyatlardaki şiddetli dalgalanmalar, pek çok sözleşmenin bozulmasına yol açar — ancak, patronların genellikle iddia ettikleri gibi tek taraflı olarak değil, iki taraflı olarak: "her iki taraf da ittifak kurarak hareket eder": emekçiler, daha fazla talep etmek için, patronlar ise daha az vermek için aralarında anlaşırlar. (*ibid.*, 107.)[45] Sınıflar arasındaki ilişkilerde, "hissizce para ödemenin", nasıl açıkça egemen olduğu, örneğin şu aşağıdaki gerçekten anlaşılabilir: "tecrübeli

[44] Bay Şakovskoy tarım ve tarım-dışı emeğin birleşiminin bir başka biçiminden sözediyor. Binlerce sal, Dinyeper'den aşağı, nehrin alt kısımlarındaki kentlere doğru akmaktadır. Her salda, çoğu Orel eyaletinden gelen Bela-Ruslar ve Büyük-Ruslar olmak üzere 15-20 işçi (salcı), bulunur. "Bütün yolculuk için, hemen hemen hiç bir şey almazlar"; esas olarak biçme ve harman dövme işlerinde çalışmayı ummaktadırlar. Bu umutları ancak "iyi" yıllarda gerçekleşir.

[45] "İyi bir senenin hasat zamanında, işçi galip durumdadır ve onu geri çekilmeye zorlamak güç bir iştir. Ona bir fiyat önerilmiştir, ama bunun üzerinde düşünmez; istediğimi verin, olsun bu iş diye tekrarlar durur. Bunun nedeni emeğin kıt oluşu değil, işçilerin dediği gibi 'şimdi sıra bizim' düşüncesinde yatar." (Bir volost kâtibinin raporu; Şakovskoy, 125.)

Toprak beyi olan bir muhabir şunları itiraf ediyor: "Eğer mahsul kötü ise ve emeğin fiyatı düşmüşse, kulak patron, sözleşme sona ermeden işçiyi atmak için bu durumdan yararlanır ve işçi ya aynı bölgede iş arayarak ya da ülke içinde dolaşarak, mevsimi geçirir." (*İbid.*, 132.)

patronlar çok iyi bilirler ki", işçiler, ancak yiyecek stoklarını yiyip bitirdikleri zaman "boyun eğeceklerdir". "Bir çiftçi şöyle anlatıyordu: kendisi işçi kiralamak için pazara geldiği zaman ... sopasıyla torbalarını dürterek işçiler arasında yürürmüş [aynen böyle!]: eğer torbada ekmekleri kalmışsa, onlarla konuşmaz, pazardan ayrılırmış" ve "pazardaki torbalar boşalıncaya kadar" beklermiş. (*Selski Vestnik* ["Kır Habercisi"], 1890, n° 15, *ibid.*, 107-108.)

Herhangi bir yerdeki gelişmiş kapitalizmde olduğu gibi, burada da, işçinin, özellikle küçük sermaye tarafından eritildiğini görürüz. Büyük patron, salt ticarî nedenlerle,[46] çok az yararı olan ve eğer anlaşmazlık olursa büyük ölçüde kayba yol açacak olan, adi baskılardan kaçınmak zorundadır. Bunun için, büyük patronlar (300-800 işçi çalıştıranlar) örneğin, işçilerinin hafta sonunda ayrılıp gitmelerini engellemeye çalışırlar, kendileri, fiyatları, emeğe olan talebe göre saptarlar; hatta bazıları, bölgedeki emek fiyatı yükselirse, bir ücret artışı sistemi bile benimserler — bütün kanıtlar, bu artışların, daha iyi çalışma ve tartışmaların yokluğu ile fazlasıyla telafî edildiğini göstermektedir. (*İbid.*, 130-132; 104.) Küçük bir patron ise, tersine, önemsiz şeylere takılır. "Çiftçiler ve Alman kolonları işçilerini dikkatle 'seçer' ve onlara %15-20 fazla öderler; ama onlardan 'sıkıp çıkardıkları' iş miktarı yüzde elli fazladır." (*İbid.*, 116.) Böyle bir patron için çalışan "hizmetçiler", kendi deyimleriyle "gece gündüz bilmezler". Orakçı kiralayan kolonlar, bunların oğullarını da, *nöbetle*, tam arkalarından gitme işine koşarlar, (yani işçileri hızlandırmak için), öyle ki, günde üç kere değişen hızlandırıcılar, yenilenmiş enerjiyle, işçileri işe devama zorlamaya gelirler: "İşte bunun için, bitkin görünüşlerinden, Alman kolonları için çalışmış olanları ayırdetmek çok kolaydır. Genel olarak söylersek, çiftçiler ve Almanlar, daha önceden toprak sahiplerine ait malikânelerde çalışmış olanları kiralamaktan kaçınırlar. *'Bizim hızımıza dayanamazsın'*, açıkça böyle derler." (*İbid.*).[47]

Geniş-çaplı sanayi, büyük işçi yığınlarını bir araya toplayarak, üretim yöntemlerini değiştirip, sınıflar arasındaki ilişkileri gözden saklayan bütün geleneksel, ataerkil örtü ve perdeleri yok ederek,

[46] Karş: Fr. Engels, *Zur Wohnungsfrage*, Vorwort. (F. Engels, *Konut Sorunu*, "Önsöz". —ç.)[92]

[47] Kuban bölgesindeki "Kazaklar" da aynı özellikleri gösterirler: "Kazaklar, ya kişi olarak, ya da topluluk aracılığıyla hareket ederek, emek fiyatını düşürmek için, mümkün olan her yönteme başvururlar." (Aynen böyle! Ne yazık ki, "topluluğun" bu son görevi hakkında elimizde daha ayrıntılı bilgi

her zaman, halkın dikkatinin bu ilişkilere yönelmesine, kamu denetimi ve düzenlemesi için çaba harcanmasına yol açar. Fabrika teftişleriyle çok canlı bir biçimde ifade edilen bu olgu, kapitalist Rus tarımında da, tam bu tarımın en gelişmiş olduğu bölgede görülmeye başlanmıştır. Kerson eyaletinde, işçilerin sağlık koşulları sorunu, ta 1875'te, Kerson Zemstvosundaki Doktorların İkinci Eyalet Kongresinde ortaya atılmış ve 1888'de bu konu tekrar ele alınmıştır; 1889'da işçilerin yaşadığı koşulların incelenmesi için bir program hazırlanmıştı. 1889-1890'da (çok daha yeterli bir ölçüde) yapılan sağlık koşulları soruşturması, uzak köylerdeki emek koşullarını gözlerden gizleyen örtüyü biraz araladı. Görüldü ki, örneğin, çoğu durumda, işçiler oturacak konutlara sahip değildir; barakalar sağlanmışsa, bunlar, genellikle, sıhhî açıdan çok kötü yapılmışlardır ve *yeraltı sığınaklarıyla* karşılaşılması da pek seyrek raslanır olaylardan değildir — buralarda örneğin çobanlar oturur, rutubet, aşırı kalabalık, soğuk, karanlık ve boğucu hava yüzünden büyük sıkıntı çekerler. Sağlanan yiyecek çoğu kez yetersizdir. İşgünü, bir kural olarak, 12½ — 15 saattir, ki bu, büyük-çaplı sanayideki olağan işgününden (11-12 saat) çok daha uzundur. Günün en sıcak zamanında, işe ara verilmesine yalnızca "bir istisna olarak" raslanır — ve beyin hastalıkları çok sık görülen olaylardandır. Makinelerde çalışma, mesleğe göre işbölümüne ve meslek hastalıklarına yol açar. Örneğin harman dövme makinelerinde, "silindirciler" (bunlar desteleri silindirin içine korlar; iş çok tehlikeli ve çok yorucudur: saman tozu yüzlerine çarpar) ve "atıcılar" (bunlar desteleri atarlar, iş öyle ağırdır ki, her bir ya da iki saatte, nöbet değiştirmek gerekir) çalışırlar. Kadınlar samanları süpürür, çocuklar bunları kenara taşırlar, 3-5 emekçi de yığın halinde istiflerler. Bütün eyalette harman dövme işinde çalışanların sayısı, 200.000'den fazla olmalıdır. (Tezyakov, 94.)[48] Bay Tezyakov'un, tarım işlerindeki sağlık koşulları açısından ulaştığı sonuçlar şunlardır: "Genel olarak söylersek, eskilerin, çiftçi emeğinin, 'uğraşların en hoşu ve en sağlıklısı' olduğu yolundaki görüşü, ta-

yok!): "Yiyeceği azaltmak, iş miktarını artırmak, ücreti kesmek, işçilerin pasaportlarını vermemek, belli çiftçilerin işçi çalıştırmasını yasaklayan resmî kararlar benimsemek, aksi takdirde, belli bir oranın üstünde ceza koymak vb.." ("Kuban Bölgesinde Göçmen İşçiler", A. Beloborodov, *Severni Vestnik* Şubat 1896, s. 5.)

[48] Bu arada şunu da belirtelim ki, bu işlem, harman dövme, çoğu kez kiralanmış emekçiler tarafından yapılır. Bütün Rusya'da, harman dövmede çalıştırılanların sayısının ne kadar büyük olması gerektiğini buradan anlayabiliriz!

rımda kapitalist anlayışın egemen olduğu günümüzde hemen hemen hiç doğru değildir. Tarıma makinenin girmesiyle, tarım emeğinin sağlık koşulları iyileşmemiş, kötüye gitmiştir. Makine tarım alanına, burada şimdiye kadar pek az görülmüş olan öyle bir emek uzmanlaşması getirmiştir ki, bu, kırsal nüfus oranmda meslek hastalıklarının gelişmesine ve bir sürü ciddî yaralanmalara yol açmıştır." (94.)

Sağlık koşulları üzerine yapılan soruşturmaların bir sonucu (kıtlık yılı ve koleradan sonra), ilâç ve gıda depoları kurma çabası oldu; emekçiler buralara kaydedilecek, sıhhî gözetim altına alınacak ve ucuz yemek sağlanacaktı. Bu örgütün çapı ve sonuçları ne kadar mütevazı olursa olsun, varlığı ne kadar sallantıda olursa olsun,[49] gene de, tarım kapitalizminin eğilimlerini açığa vuran önemli bir tarihî olay olarak kalacaktır. Kerson Eyaleti Doktorları Kongresinde, pratisyenler tarafından toplanan verilere dayanılarak şunlar önerilmişti: ilâç ve yiyecek depolarının önemini, bu depoların sağlık koşullarını iyileştirmek gereğini ve bu depolara, emek fiyatları ve dalgalanmaları üzerine bilgi sağlayan emek borsaları niteliği verecek biçimde faaliyetlerini genişletmek gereğini kabul etmek; "sınaî işletmelerde yapıldığı gibi" (s. 155), önemli sayıda işçi çalıştıran, azçok büyük çiftliklerin hepsinde sıhhî teftişler yapmak; tarım makinelerinin kullanımını ve kazaların kaydedilmesini düzenleyen kesin kurallar koymak; işçilerin tazminat hakkı, daha iyi ve daha ucuz buharlı ulaşım sağlanması sorununu ortaya atmak. Rusya Beşinci Doktorlar Kongresi, tıbbî ve sıhhî teftiş örgütü konusunda Kerson Zemstvosunun faaliyetlerine ilişkin olarak, ilgili Zemstvoların dikkatini çeken bir karar kabul etti.

Bitirirken, tekrar narodnik iktisatçılara dönelim. Yukarda gördük ki, bunlar, emek-hizmetini idealleştirir ve bu sisteme kıyasla, kapitalizmin ilerici niteliğine gözlerini kaparlar. Şimdi, buna, narodniklerin, işçilerin "göçünün" aleyhinde bir eğilime sahip olduklarını ve *yerel* "işlerden" yana çıktıklarını da ekleyelim. Örneğin, bu olağan narodnik görüşü Bay N. —on şöyle ifade ediyor:

[49] Kerson Eyaletinde, altı uyezdin Zemstvo Meclislerinden dördü, bu sisteme karşı çıktıklarını bildirirler; Bay Tezyakov bunların işçiler için gözetim örgütü kurulması sorunu üzerindeki düşüncelerini naklediyor. Yerel toprak sahipleri, eyalet Zemstvo kurulunu "işçileri tam birer aylak haline getirmekle" suçladılar.

"Köylüler ... iş aramaya koyuluyorlar. ... Bunun iktisadî açıdan ne dereceye kadar yararlı olduğu sorulabilir. Kişi olarak, tek tek köylüler için değil, bir bütün olarak köylülük için, ulusal-iktisadî açıdan ne dereceye kadar yararlıdır? ... Belirtmek istediğimiz şey, yakınlarda pekçok iş bulunabilecek gibi görünürken, her yıl, bütün yaz, göçebe kuşlar gibi, Tanrı bilir nereye yolculuk edilmesinin, salt iktisadî yararsızlığıdır. ..." (23-24.)

Biz, narodnik teoriye rağmen, iddia ediyoruz ki, işçilerin "göçebe kuşlar gibi dolaşması", yalnızca, işçilerin kendilerine "salt iktisadî" yararlar sağlamakla kalmaz, ayrıca, buna genel olarak ilerici bir şey gözüyle bakmak gerekir; halkın dikkati, dışarı işlerin yerine, yerel "yakındaki uğraşların" konmasına değil, tam tersine, göçün önüne çıkan tüm engellerin kaldırılmasına, bunun her yolla kolaylaştırılmasına, işçilerin tüm yolculuk koşullarında maliyet indirimi ve iyileştirmeler yapılmasına vb. çekilmelidir. İddiamız şu temellere dayanmaktadır:

1) "Göçebelik", işçilere, şu şekilde "salt iktisadî" yarar sağlar: işçiler ücretlerin yüksek olduğu, iş arama durumlarının daha lehte olduğu yerlere giderler. Bu husus, bu kadar basit olmasına karşın, çoğu kez, daha yüksek, sözde "ulusal-iktisadî" görüş açısından bakmayı sevenlerce unutulmaktadır.

2) "Göçebelik" bağımlı kiralama biçimlerini ve emek-hizmetini yok eder.

Örneğin, şunu hatırlayalım: önceleri, göçün pek az geliştiği dönemde, güneyli toprak sahipleri (ve daha başka patronlar), işçileri kiralamada, şu aşağıdaki sisteme seve seve başvururlardı: adamlarını kuzeydeki eyaletlere yollarlar (ve kırsal memurlar aracılığıyla), vergisini ödeyemeyenleri bunlar için son derece aleyhte koşullarla kiralarlardı.[50] Dolayısıyla, işverenler serbest rekabetten yararlanırken, iş arayanlar yararlanamazdı. Köylülerin emek-hizmeti ve bağımlılıktan kurtulmak için madenlere bile kaçmak istediklerine dair örnekler vermiştik.

Bu nedenle, "göçebelik" sorunu konusunda, bizim tarımcıların, narodniklerle omuz omuza olmalarına şaşmamak gerek. Örneğin Bay S. Korolenko'yu ele alalım. Kitabında, işçilerin "göçüne" karşı olan birçok toprak beyinin görüşünü veriyor ve "tarımsal dışarı işlere" karşı bir sürü "kanıt" gösteriyor: "sefahat", "kül-

[50] Şakovskoy, *loc. cit.*, s. 98 ve devamı. Yazar köylülerin lehte koşullarda kiralanması için kâtiplere ve köy büyüklerine ödenen "ücretlerin" listesini bile veriyor. —Tezyakov, *loc. cit.*, s. 65.— Trirogov, *Köy Topluluğu ve Baş Vergisi*, "Ulusal İktisattaki Bağımlılık" başlıklı makale.

hanbeyce alışkanlıklar", "sarhoşluk", "namussuzluk", "ailesini başından atmak ve anababa gözetiminden kurtulmak için, aileyi terk etme çabası", "eğlence ve daha parlak bir hayat özlemi" vb.. Ama özellikle ilginç bir iddia da şu: "Nihayet, bir atasözünün dediği gibi, 'yuvarlanmayan taş yosun tutar', bir yerde kalan adam da, kuşkusuz, mal edinir ve ona değer verir." (*loc. cit.*, 84.) Atasözü gerçekten de, bir yere bağlı kalan adama neler olacağını çok canlı bir biçimde anlatıyor. Bay S. Korolenko, yukarda değindiğimiz olgudan, yani "çok" fazla sayıda işçinin belli eyaletleri terketmesi ve böylece yaratılan açığın, başka eyaletlerden gelen işçilerce kapatılmasından, özellikle rahatsız olmaktadır. Bay S. Korolenko, örneğin Voronej eyaletine ilişkin olarak bu gerçekten söz ederken, bu durumun nedenlerinden birine, yani çok sayıda köylünün, armağan-toprak parçalarına sahip oluşuna değiniyor. "Maddî bakımdan, nispeten kötü durumda olan ve çok az olan mallarına aldırış etmeyen bu tip köylüler, daha da sık olarak yükümlendikleri sorumlulukları yerine getirmezler ve genellikle, bulundukları yerde bir yığın iş bulabilseler de, daha da istekle, başka eyaletlere giderler." "Kendi yetersiz verilmiş-topraklarına çok az bağlılık duyan [aynen böyle!] ve hatta bazan hiç aleti olmayan bu tip köylüler, yurtlarını daha bir istekle terkederler ve yerel işler üzerinde, ve hatta bazan haczedilecek hiç bir şeyleri olmadığından yükümlenilen sorumluluklar üzerinde hiç düşünmeden, şanslarını kendi köylerinden çok uzaklarda denemeye giderler." (*İbid.*.)

"Çok az bağlılık!" Deyim tam budur.

"Göçebeliğin" zararları ve "yakındaki" yerel "uğraşların" tercih edilmesi gereğinden sözedenler, bunun üzerinde düşünmelidir![51]

[51] Narodnik önyargıların, zararlı etkisi hakkında işte bir örnek daha. Mükemmel yapıtından sık sık aktarmalar yaptığımız Bay Tezyakov, Kerson eyaletinde büyük bir emek açığı olmasına karşın, Kerson eyaletindeki birçok yerel işçinin Taurida eyaletine gittiğini belirtiyor. Tezyakov buna "son derece tuhaf bir olgu" diyor: "bu, patronlar için bir kayıp olduğu gibi, bulundukları yerdeki işlerini terkeden ve Taurida'da hiç iş bulamama riskine giren işçiler için de bir kayıptır" (33). Biz ise, tam Tersine, Bay Tezyakov'un sözlerinin son derece tuhaf olduğunu düşünüyoruz. İşçiler, kendi yararlarına olan şeyi, gerçekten anlamıyorlar mı ve sağlayabilecekleri en elverişli iş koşullarını aramak hakkına sahip değiller mi? (Taurida eyaletinde tarım işçilerinin ücretleri, Kerson eyaletindekilerden daha yüksektir.) Gerçekten de, mujiiğn kayda geçtiği ve "verilmiş-toprak edindiği" yerde yaşamak ve çalışmak *zorunda* olduğunu mu düşünmemiz gerekiyor?

3) "Göçebelik", nüfusta hareketlilik yaratılması demektir. Göcebelik, köylülerin "yosun tutmasını" engelleyen en önemli etmenlerden biridir. Tarih, onlara, zaten gereğinden fazla yosun bağlatmış bulunuyor. Nüfus hareketli hale gelmedikçe gelişemez ve insanların, güney ve kuzeyde, tarımda ve sanayide, başkentte ve ıssız yerlerde, farklı ilişkiler ve farklı durumlarla özgürce karşı karşıya gelerek öğrenebilecekleri şeyleri, bir köy okulunun da öğretebileceğini düşünmek saflık olur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TİCARÎ TARIMIN BÜYÜMESİ

KÖYLÜ ve toprakbeyi iktisadının, iç iktisadî yapısını inceledikten sonra, şimdi de tarımsal üretimdeki değişiklikler sorununu ele almalı ve sormalıyız: bu değişiklikler, kapitalizmde ve içpazarda bir büyümeyi mi ifade ediyorlar?

I. REFORM-SONRASI RUSYASI'NDA TARIMSAL ÜRETİM VE TİCARÎ TARIM TİPLERİ ÜZERİNE GENEL VERİLER

Her şeyden önce, Avrupa Rusyası'ndaki tahıl üretimine ilişkin genel istatistiklere bir göz atalım. Hasatlarda görülen önemli dalgalanmalar yüzünden, tek tek dönemlere ya da tek tek yıllara ait

[1] Yalnız bu nedenle bile, Bay N. —on, bir on yılın 8 yılına ait rakamlardan en cesurane sonuçları çıkarmakla kesinlikle hata işlemektedir.

veriler tamamen işe yaramaz hale gelmektedir.[1] Farklı dönemleri ve birçok yıla ait verileri ele almak gerekir. Elimizde şu veriler var: 60'lar dönemi için, 1864-1866 verileri (*Askerî İstatistikî Özet*, IV, St. Petersburg 1871, eyalet raporları verileri). 70'ler için, Tarım Bakanlığının on yılın tamamına ait sonuçları (*Rus Sanayii Üzerine Tarihî-İstatistikî İnceleme*, c. I, St. Petersburg 1883). Ve son olarak, 1880'ler için, 1883-1887 arası, beş yıllık verilere sahibiz (*Rusya İmparatorluğu İstatistikleri*, IV); bu beş yıllık dönem seksenlerin tümünü temsil edebilir, çünkü, 1880-1889 arası 10 yıllık ortalama hasat, 1883-1887 arası beş yıllık ortalamadan bile daha yüksektir (bkz: *Rusya'da Tarım ve Ormancılık*, Şikago Sergisi için yayınlanmıştır, s. 132 ve 142). Ayrıca, 90'lardaki evrimin eğilimini değerlendirmek için 1885-1894 arası on yıla ait verileri ele alıyoruz (*Üretici Güçler*, I, 4). Son olarak da 1905 yılına ait veriler (*Rusya Yıllığı*, 1906) günümüzün değerlendirilmesi için tamamen yeterlidir. 1905 hasatı, 1900-1904 arası beş yıllık ortalamadan ancak biraz düşüktür.

Bütün bu verileri karşılaştıralım.[2] [Tablo 63.]

[TABLO 63]

AVRUPA RUSYASI'NIN 50 UYEZDİ

Dönemler	Kadın-Erkek Nüfus (Mil.)	Tahıl *artı* Patates (Mil. Çetvert)		Patates (Mil. Çetvert)		Nüfus Başına Net Ürün (Çetvert)		
		Ekilen	Net Ürün	Ekilen	Net Ürün	Tahıl	Patates	Toplam
1864-1866	61,4	72,2	152,8	6,9	17,0	2,21	0,27	2,48
1870-1879	69,8	75,6	211,3	8,7	30,4	2,59	0,43	3,02
1883-1887	81,7	80,3	255,2	10 8	36,2	2,68	0,44	3,12
1885-1894	86,3	92,6	265,2	16,5	44,3	2,57	0,50	3.07
(1900-1904)-1905	107,6	103,5	396,5	24,9	93,9	2,81	0,87	3,68

[2] 1883-1887 dönemi için, 1885 nüfusunu aldık, artış %1,2 olarak kabul edildi. Bildiğimiz gibi, valilere ait raporlardaki verilerle, Tarım Bakanlığının verileri arasındaki fark önemli değildir. 1905 yılına ait rakamlara ulaşırken, *pud*, *çetvert*'e çevrilmiştir.

Buradan görüyoruz ki, 1890'lara kadar, Reform-sonrası dönem, gerek tahıl, gerekse patates üretiminde kesin bir artışla kendini gösterir. Tarımsal emeğin üretkenliği artmıştır: birincisi, net ürünün büyüklüğü ekili alanların büyüklüğünden daha hızlı artmıştır (seyrek istisnalarla); ikincisi, aklımızdan çıkarmamamız gerekir ki, tarımsal üretimle uğraşan nüfus, bu dönemde, nüfusun tarımdan ticaret ve sanayie yönelmesi yüzünden ve köylülerin Avrupa Rusyası'nın sınırları dışına göç etmesi yüzünden, sürekli olarak azalmıştır.[3] Özellikle dikkate değer bir gerçek de, *ticarî* tarımın büyümesidir: nüfus başına düşen tahıl miktarında (tohum çıkartıldıktan sonra) bir artış olurken, bu nüfus arasında da, sürekli olarak büyüyen bir toplumsal işbölümü görülür; ticarî ve sınaî nüfusta artış olur; tarımsal nüfus kır girişimcileri ve kır proletaryası olarak bölünür; tarımın kendisinde, uzmanlaşma yaygınlaşır, öyle ki, satış için üretilen tahıl miktarı, ülkede üretilen toplam tahıl miktarından çok daha hızlı artar. Toplam tarımsal üretimde, patateslerin payının artması, sürecin kapitalist nitcliğini çarpıcı bir biçimde ortaya kor.[4] Patates ekili alanlardaki artış, bir yandan, tarım tekniğinde bir ilerleme (kök bitkilerinin ekimine geçiş) ve tarımsal ürünün teknik işlemesindeki artış (damıtma ve patates nişastası yapımı) anlamına gelir. Öte yandan da kırsal girişimci sınıf açısından, bu, nispî artı-değer üretimi demektir (işgücünün bakım maliyetinin ucuzlaması, halkın beslenmesinin kötüleşmesi). 1885-1894 arası on yıla ait veriler, ayrıca gösterdi ki, köylülüğün mülksüzleştirilmesini büyük ölçüde yoğunlaştıran 1891-1892 bunalımı, tahıl üretiminde önemli bir düşüşe ve bütün ürünlerde bir azalmaya yol açmıştır. Ama patatesin, tahılların yerini alması süreci, öyle bir kuvvetle devam etti ki, azalan ürüne karşın, kişi başına patates

[3] Bay N. —on, "bunların sayısında" (tarım üretimi ile uğraşan kişilerin sayısında) "bir düşüş olduğunu varsaymak hiç bir temele dayanmaz, durum tam tersidir" (*Denemeler*, 33, not) derken tamamen yanılmaktadır. Bkz: Sekizinci Bölüm, II. Kesim.

[4] Kişi başına düşen net patates ürünü 1864-1866 ve 1870-1890 arasında, Avrupa Rusyasındaki, istisnasız bütün bölgelerde artmıştı. 1870-79 ve 1883-1887 arasında ise, artış, 11 bölgenin 7'sinde ortaya çıktı (Baltık, Batı, Sınaî, Kuzey-Batı, Kuzey, Güney, Bozkır, Aşağı ve Transvolga bölgelerinde).

Karş: *Çiftçilerden Elde edilen Malzemeye Dayanan İstatistikî Tarımsal Bilgi*, c. VII, St. Petersburg 1897 (Tarım Bakanlığı tarafından yayınlanmıştır).[94] 1871'de, Avrupa Rusyası'nın 50 eyaletinde, patates ekili alan 790.000 desiyatindi, 1881'de 1.375.000 desiyatin ve 1895'te 2.154.000 desiyatindi, yani 15 yılda %55'lik bir artış olmuştu. 1841'deki patates ürününü 100 olarak alırsak, daha sonraki yıllar için şu rakamları elde ederiz: 1861 — 120; 1871 — 162; 1881 — 297; 1895 — 530.

üretimi arttı. Nihayet, son beş yılda da (1900-1904), tarımsal üretimde bir artış, tarımsal emeğin üretkenliğinde bir artış ve işçi sınıfının koşullarında bir kötüleşme (patateslerin oynadığı rolde bir artış) görülür.

Yukarda da belirttiğimiz gibi, ticarî tarımın büyümesi, tarımdaki uzmanlaşma olarak kendini gösterir. Bütün ürünlerin üretimine ilişkin geniş-çaplı ve toptan veriler bu sürecin ancak en genel belirtilerini yansıtabilirler (o da her zaman değil), çünkü bu durumda farklı alanların özel nitelikleri ortadan kalkmaktadır. Oysa, Rusya'da, Reform-sonrası tarımın en tipik özelliklerinden biri, farklı tarımsal alanların ayırdedilmesidir. Böylece, aktarmalar yaptığımız, *Rus Sanayii Üzerine Tarihî-İstatistikî İnceleme*'de (c. I, St. Petersburg 1883), aşağıdaki tarım alanları sıralanmaktadır: keten alanı, "hayvancılığın egemen olduğu" ve özellikle, "süt veren hayvan yetiştiriciliğinin büyük ölçüde geliştiği bölge"; taneli ürünlerin egemen olduğu bölge, özellikle, üç-tarla alanı ve gelişmiş nadas ya da çayıra bırakılmış çok-tarla sisteminin uygulandığı alan ("esas olarak dışpazara sevkedilmek üzere, seçkin denen en değerli tahılların üretimi ile kendini gösteren" bozkır kuşağının bir kısmı); pancar alanı, damıtmak amacıyla patates ekimi yapılan alan. "Bu belirtilen iktisadî alanlar, Avrupa Rusyası'nda, nispeten yakın zamanlarda doğmuşlardır ve her geçen yıl gitgide daha çok gelişmeye devam etmekte ve daha da ayıdedilir hale gelmektedirler." (*loc. cit.*, s. 15.)[5] Dolayısıyla şimdi, bizim görevimiz, tarımdaki bu uzmanlaşma sürecini incelemek olmalıdır ve çeşitli biçimleriyle, ticarî tarımda bir büyüme görülüp görülmediğini, bu süreç içinde kapitalist tarımın ortaya çıkıp çıkmadığını ve kapitalist tarımın, yukarda köylü ve toprakbeyi tarımına ilişkin genel verileri tahlil ederken belirttiğimiz özellikleri taşıyıp taşımadığını araştırmalıyız. Söylemeye gerek yok ki, bizim amaçlarımız açısından, temel ticarî tarım bölgelerinin tanımı ile yetinmemiz yeterli olacaktır.

Ama, ayrı ayrı alanlara ilişkin verileri incelemeden önce, şunu belirtelim: gördüğümüz gibi, narodnik iktisatçılar, Reform-sonrası dönemin tipik özelliğinin, *ticarî* tarımdaki büyüme olduğu gerçeğinden kaçınmak için, ellerinden geleni yapmaktadırlar. Doğal olarak, böyle yapmakla, tahıl fiyatlarındaki düşüşün, tarımdaki uz-

[5] Ayrıca karş: *Rusya'da Tarım ve Ormancılık*, s. 84-88; burada bir de tütün bölgesi eklenmiştir. Bay D. Semyonov ve A. Fortunatov'un çizdiği haritalar, belirli ürünlerin egemen olduğu alanları göstermektedir: örneğin, çavdar, yulaf ve keten alanı, Pskov ve Yaroslavl eyaletleri; çavdar, yulaf ve patates alanı, Gradno ve Moskova eyaletleri vb..

manlaşmayı ve tarım ürünlerinin değişim alanına çekilmesini teşvik etmek zorunda olduğunu da görmezlikten geliyorlar. İşte bir örnek. *Hasatların ve Tahıl Fiyatlarının Etkisi* adlı ünlü kitabın yazarlarının hepsi, tahıl fiyatının doğal iktisat için önemli olmadığı önermesinden hareket eder ve bu "bilinen gerçeği" durmadan tekrarlarlar. Ancak, bu yazarlardan biri, Bay Kablukov, *meta üretimindeki genel koşullar altında* bu önermenin esas olarak yanlış olduğunu gözlemlemiştir. Bay Kablukov şöyle yazıyor: "Tabiî ki, pazara sürülen tahılın üretim maliyetinin, tüketicinin çiftliğinde yetişen tahılınkinden daha düşük olması mümkündür, bu durumda hububat ekiminden diğer ürünlere" (ya da başka işlere diye ekleyelim) "geçmek, tüketici çiftliğin de yararına olacaktır ve dolayısıyla, tahılın pazar fiyatı, *onun* üretim maliyetiyle uyuşmaz olur olmaz, bu fiyat, onun için de önem kazanacaktır." (I, 98, not, italikler yazara aittir.) Ama Kablukov "bunu hesaba katamayız" diye kestirip atıyor. Nedendir bu? Çünkü, öyle görünmektedir ki: (1) öteki ürünlere geçiş, "ancak belli koşulların var olduğu yerlerde" mümkündür. Bu boş bilinen gerçek aracılığıyla (dünyadaki her şey ancak belli koşullarda mümkündür!) Bay Kablukov, Rusya'daki Reform-sonrası dönemin, tamı tamına tarımdaki uzmanlaşmanın ve nüfusun tarım dışına kaymasının koşullarını yarattığı ve yaratmaya devam ettiği gerçeğini rahatça geçiştirmektedir. ... (2) Çünkü, "bizim iklimde, besin değeri açısından hububata eşit bir ürün bulmak olanaksızdır". İddia, çok orijinal ve sadece konunun baştan savılmak istendiğini ifade ediyor. Eğer, öteki ürünlerin satışı ve ucuz tahıl alımından sözediyorsak, öteki ürünlerdeki besin değerinin, bu sorunla ne ilgisi olabilir?... (3) Çünkü, "tüketici tipteki tahıl çiftlikleri, her zaman varolmak için mantıkî bir temele sahiptirler". Bir başka deyişle, çünkü Bay Kablukov "ve meslektaşları", doğal ekonomiyi "mantıkî" kabul etmektedirler. Gördüğümüz gibi, iddia, çürütülemez niteliktedir.

II. TİCARİ TAHIL TARIMI ALANI

Bu alan, Avrupa Rusyası'nın güney ve doğusundaki dış bölgeyi, Novorossiya ve Transvolga bozkır eyaletlerini kapsar. Buradaki tarımın ayırıcı özelliği, ekstansif niteliği ve satış için tahıl üretiminin büyük çapta oluşudur. Kerson, Besarabya, Taurida, Don, Ekaterinoslav, Saratov, Samara ve Orenburg eyaletlerini ele alacak olursak, göreceğiz ki, 1883-1887'de 13.887.000'lik bir nüfus için net hububat ürünü (yulaf hariç), 41,2 milyon *çetverte*, yani Avru-

pa Rusyası'ndaki 50 eyaletin toplam net ürününün dörtte birinden fazlasına ulaşmıştır. Burada en çok ekilen ürün, ihraç edilen baş tahıl türü olan buğdaydır.[6] Tarım, burada (Rusya'daki diğer alanlarla karşılaştırırsak) en hızlı biçimde gelişmektedir ve bu eyaletler, önceden başı çeken merkezî kara-topraklar eyaletlerini, arka plana itmişlerdir [Tablo 64]:

[TABLO 64]

Eyalet Alanları	Dönemlere Göre Kişi Başına Net Tahıl Ürünü[7]		
	1854-1866	1870-1879	1883-1887
Güney-Bozkır	2,09	2,14	3,42
Aşağı Volga ve Transvolga	2,12	2,96	3,35
Merkezî Kara-Topraklar	3,32	3,88	3,28

Demek ki, temel tahıl üretimi merkezinde bir *kayma* vardır: 1860'larda ve 1870'lerde, merkezî kara topraklar eyaletleri, ötekilerin hepsinden önde gidiyordu, ama 1880'lerde, bu eyaletler, önceliği bozkır ve Aşağı-Volga eyaletlerine verdiler; bunların tahil üretimleri *azalmaya* başladı.

Tanımlanan alanda, tarımsal üretimin büyük ölçüde artması yolundaki ilginç gerçek, Reform-sonrası dönemde, dış bozkır bölgelerinin, Avrupa Rusyası'ndaki uzun süredir meskûn olan merkezî kısmın *kolonileri* oluşuyla açıklanır. Boş toprakların bolluğu, büyük bir göçmen akımını çekmiş, bunlar, ekili alanları hızla genişletmişlerdir.[8] *Ticarî* ürünlerin, geniş ölçüde gelişmesi, ancak bu koloni-

[6] %14,3 oranında buğday ekili alana sahip olan Saratov eyaleti dışında, adı geçen öteki eyaletlerde, buğday ekili alan oranı %37,6--%57,8 arasındadır.

[7] Yukarda verilen kaynaklar, eyalet alanları, *Tarihî-İstatistikî İnceleme*'ye göredir. "Aşağı- Volga ve Trans-Volga" alanı, kötü bir biçimde oluşturulmuştur, çünkü büyük ölçüde tahıl üretimine sahip olan bozkır eyaletlerine (tahılı, kendi gıda ihtiyacına yetmeyen) Astrahan eyaleti ve merkezî kara-topraklar kuşağına dahil edilmesi daha uygun olan Kazan ve Simbirsk eyaletleri de eklenmiştir.

[8] Dış bölgelerdeki büyük nüfus artışı için ve 1885-1897 döneminde, iç eyaletlerden yüz binlerce köylünün, bu kısımlara göç edişi için, Bay V. Mihayilovski'nin topladığı malzemeye bakınız. (*Novoye Slovo* ["Yeni Söz"], Haziran 1897.) Ekili alanlardaki artış için, V. Postnikov'un yukarda adı geçen çalış-

lerin, bir yandan merkezî Rusya ile, öte yandan da, Avrupa'nın tahıl ithal eden ülkeleriyle, sıkı iktisadî ilişkiler içinde olması yüzünden mümkün olmuştur. Merkezî Rusya'da sanayiin gelişmesi, ve dış bölgelerde ticarî çiftçiliğin gelişmesi kopmaz bir biçimde birbirine bağlıdır ve bunlar birbirleri için pazar yaratırlar. Sınaî eyaletler, Güneyden tahıl almış, oraya, fabrikalarının ürünlerini satmış ve kolonilere, emek, zanaatçı (bkz: Beşinci Bölüm, III. kesim, küçük sanayicilerin dış bölgelere göçü) ve üretim araçları (kereste, yapı malzemeleri, aletler vb.) sağlamışlardır. Ancak bu toplumsal işbölümü sayesindedir ki, bozkır bölgelere gelip yerleşenler, salt tarımla uğraşabilmiş ve içpazarda ve özellikle dışpazarda büyük miktarlarda tahıl satabilmişlerdir. Ancak içpazarlarla ve dışpazarlarla yakın ilişkileri sayesindedir ki, bu bölgelerin iktisadî gelişimi böyle hızlı bir biçimde ilerleyebilmiştir; ve bu, tamı tamına bir kapitalist gelişmedir, çünkü ticarî tarımdaki büyümenin yanısıra aynı ölçüde hızlı bir nüfusun sanayie kayması süreci, kentlerin büyümesi ve yeni büyük-çaplı sanayi merkezlerinin kurulması süreci görülmektedir (bkz: aşağıda Yedinci ve Sekizinci Bölüm).[9]

Bu alandaki, ticarî tarımın, tarımdaki teknik ilerleme ve kapitalist ilişkilerin yaratılması ile bağlantılı olup olmadığı sorununa gelince, bununla yukarıda ilgilenmiştik. İkinci Bölümde, bu yerlerdeki, köylülerce ekilen alanların ne kadar geniş olduğunu ve burada kapitalist ilişkilerin, köy topluluğu içinde bile, ne kadar keskin bir biçimde ortaya çıktığını görmüştük. Bir önceki bölümde de, gördük ki, bu alanda, makine kullanımında özellikle hızlı bir artış olmuştur, tarımda şimdiye dek görülmemiş çapta, ve ücretli işçilerin geniş bir işbirliğinin gerçekleştiği vb. büyük çiftliklerin yaratıl-

masına, Samara eyaleti için Zemstvo istatistik sonuçlarına; V. Grigoryev'in *Ryazan Eyaletinden Köylü Göçü* adlı yapıtına bakınız. Ufa eyaleti için, Remezov'un *Vahşî Başkırya'daki Yaşamdan Çizgiler*'ine bakınız — bu yapıt, "kolonicilerin" nasıl gemi yapımı için kereste kestiklerini ve "vahşî" Başkırlardan "temizlenen" tarlaları nasıl "buğday fabrikalarına" dönüştürdüklerini canlı bir biçimde anlatmaktadır. Bu, Almanya'nın Afrika gibi bir yerdeki herhangi bir sömürüsü ile karşılaştırılabilecek bir sömürge siyaseti örneğidir.

[9] Karş: Marx, *Das Kapital*, III, 2, 289, — kapitalist koloninin temel özelliklerinden biri, yerleşecek olanların kolayca bulabileceği, boş toprakların bolluğudur. (Bu parçanın Rusça çevirisi s. 623, tamamen yanlıştır.)[95] Ayrıca bkz: III, 2, 210, Rusça çeviride, s. 553, — tarımsal kolonilerdeki büyük tahıl fazlası, bunların tüm nüfusunun, önceleri, "hemen hemen tamamen çiftçilikle ve özellikle" sınaî ürünlerle değişilen "yığınsal tarım ürünleri üretimiyle uğraşmaları" gerçeği ile açıklanabilir. "Bunlar [koloni devletler] başka koşullar altında kendileri üretmek zorunda olacakları ... nihaî ürünleri dünya pazarı aracılığıyla alırlar."[96]

dığı, dış bölgelerdeki kapitalist çiftlikler, yüzbinlerce ve milyonlarca ücretli işçiyi, kendilerine çekmektedirler. Şimdi bu görünümü tamamlamak üzere ekleyecek pek az şeyimiz kalıyor.

Dış bozkır bölgelerdeki özel malikâneler, bazan, yalnızca büyük oluşlarıyla ayırdedilmekle kalmaz, ayrıca da, bunlar, çok geniş çapta bir tarıma sahne olmaktadırlar. Yukarda, Samara eyaletindeki 8, 10 ve 15 bin desiyatinlik ekili alanlara değinmiştik. Taurida eyaletinde, Falz-Fein 200.000 desiyatin, Mordvinov ise 80.000 desiyatin sahibidir; herbiri 60.000 desiyatine sahip iki kişi vardır, "ve birçok mülk sahipleri, 10.000 desiyatinle 25.000 desiyatin arası toprağa sahiptir" (Şahovskoy, 42). Çiftliğin çapı hakkında, örneğin şu gerçekten bir fikir edinilebilir: 1893'te Falz-Fein için ot biçen (1.000'i köylülere ait) 1.100 makine vardı. Kerson eyaletinde, 1893'te, 3,3 milyon desiyatinlik ekili alan vardı, bunun 1,3 milyon desiyatini, özel mülk sahiplerine aitti; eyaletin beş uyezdinde, (Odessa uyezdi hariç) 1.237 orta-boy çiftlik (250-1.000 desiyatin arası toprak), 405 büyük çiftlik (1000-2500 desiyatin) ve herbiri 2.500 desiyatinden fazla toprağa sahip 226 çiftlik vardı. 1890'da, 526 çiftlikten toplanan verilere göre, bunlar, 35.514 işçi çalıştırıyorlardı, yani çiftlik başına, ortalama 67 işçi, bu 67 işçiden 16-30 kişisi yıllık emekçilerdi. 1893'te, Elisavetgrad uyezdindeki azçok büyük olan 100 çiftlikte, %17,4'ü yıllık, %39,5'i mevsimlik emekçi, %43,1'i de gündelikçi olan, 11.197 işçi çalışıyordu çiftlik başına ortalama 112 işçi!).[10] Ekin alanlarının, uyezddeki gerek özel toprak sahiplerine, gerekse köylülere ait, *bütün* tarımsal işletmeler arasındaki dağılımına ilişkin veriler şöyledir [Tablo 65]:[11]

[TABLO 65]

[G r u p l a r]	[Sayı]		Yaklaşık Ekili Alan (Bin Desiyatin)	
Hiç ekim yapılmayan çiftlikler	15.228		—	
5 desiyatine kadar ekilen çiftlikler	26.963		74,6	
5-10 desiyatin ekilen çiftlikler	19.194		144	
10-25 desiyatin ekilen çiftlikler	10.234		157	
25-100 desiyatin ekilen çiftlikler	2.005		91	
100-1.000 desiyatin ekilen çiftlikler	372	2.387	110	215
1.000 desiyatinden fazla ekilen çiftlikler	10		14	
U y e z d t o p l a m ı	*74.006*		*590,6*	

Demek ki, köylülerin yüzde 3'ünden biraz fazlası (eğer yalnızca ekim yapanları hesaba katarsak, yüzde 4'ü), toplam ekili alanların üçte-birinden fazlasını ellerinde toplamakta, bu alanların işlenmesi ve hasat edilmesi için yığınlarca mevsimlik işçi ve gündelikçi gerekmektedir.

Son olarak, Samara eyaleti, Novouzensk uyezdine ilişkin veriler şöyledir.

İkinci Bölümde, yalnızca Rus köylü tarımındaki topluluk-içi verilmiş-toprakları ele almıştık; şimdi Almanları ve çiftlik köylülerini (topluluk-dışı toprak parçalarını işleyenleri) de buna ekliyoruz. Ne yazık ki, elimizde özel toprak sahiplerinin çiftliklerine ait veriler bulunmamaktadır.[12] [Tablo 66.]

Açıktır ki, bu veriler hakkında yorum yapmaya gerek yok. Tanımlanan alanın, Rusya'daki tarım kapitalizmi açısından en tipik alan olduğunu —kuşkusuz tarımsal anlamda değil, toplumsal ve ekonomik anlamda tipik— gözlemek fırsatını bulmuştuk. En büyük özgürlük içinde gelişen bu koloniler, Reform-öncesi yaşama ait bir yığın kalıntı kapitalizmin gelişmesini geciktirmeseydi, Rusya'nın geri kalan kısımlarında da hangi ilişkilerin gelişebileceğini ve gelişmesi gerektiğini bize göstermektedir. Ancak, tarım kapitalizmi biçimleri, aşağıda da görüleceği üzere son derece çeşitlidir.

III. TİCARÎ ÇİFTLİK HAYVANCILIĞI ALANI. SÜT ÜRETME ÇİFTÇİLİĞİNDEKİ GELİŞMEYE AİT GENEL VERİLER

Şimdi, Rusya'daki bir başka çok önemli tarım kapitalizmi alanına, yani hububatın değil de, çiftlik hayvanı ürünlerinin asıl önem taşıdığı bölgeye geçiyoruz. Bu bölge, Baltık ve batı eyaletlerinden başka, kuzey eyaletleri, sınaî eyaletler ve bazı merkezî eyaletlerin (Ryazan, Orel, Tula ve Nijni-Novgorod) bir kısmını kucaklar. Burada hayvanlar süt ürünü için yetiştirilirler ve tarımın bü-

[10] Tezyakov, *loc. cit.*.

[11] *Kerson Eyaletindeki Toprakların Değerlendirilmesi İçin Malzeme*, c, II, Kerson 1886. Her grubun ektiği desiyatin miktarı, ekili alan ortalamasıyla, çiftlik sayısı çarpılarak saptanmıştır. Grup sayısı azaltılmıştır.

[12] Novouzensk uyezdine ait sonuçlar. — Tüm kirayla tutulan topraklar, devlet toprakları, özel mülk olan topraklar ve verilmiş topraklar ele alınmıştır. Rus çiftlik köylülerine ait gelişmiş aletlerin bir listesi şöyledir: 609 pulluk, 16 buharlı harman dövme makinesi, 89 atla çekilen harman dövme makinesi, 64 atla çekilen tırmık, 61 harman savurma makinesi ve 64 biçer. Çalıştırılan işçi sayısına gündelikçiler dahil değildir.

[TABLO 66]

Samara Eyaleti Novouzensk Uyezdi	Aileler	Toprak (Desiyatin)		Ekili Alan	Hayvanlar (Büyükbaş Cinsinden Toplam)	Gelişmiş Tarım Aletleri	Çalıştırılan İşçi	Aile Başına Ortalama			
								Toprak (Desiyatin)			
		Satın Alınan	Kiralanan					Satın Alınan	Kiralanan	Ekili Alan	Hayvanlar (Büyükbaş Cinsinden Toplam)
Uyezd toplamı	51.348	130.422	751.873	816.133	343.260	13.778	8.278	2,5	14,6	15,9	6,7
10 ve daha fazla çeki hayvanına sahip çiftlikler	3.958	117.621	580.158	327.527	151.744	10.598	6.055	29	146	82	38
Bunlar içinde 20 ve daha fazla çeki hayvanına sahip Rus çiftçileri	218	57.083	253.669	59.137	39.520	1.013	1.379	261	1.163	271	181

tün niteliği, bu tür daha değerli pazar ürünlerinden, mümkün olduğu kadar çok elde etmek üzere ayarlanmıştır.[13] "Gözlerimizin önünde, gübre için çiftlik hayvancılığından, süt ürünleri için çiftlik hayvancılığına doğru, belirgin bir geçiş olmaktadır; bu, son on yıl içinde özellikle dikkati çekecek hale gelmiştir." (Bir önceki dipnotta adı geçen yapıt. *ibid.*) İstatistikler kullanarak Rusya'daki çeşitli bölgeleri bu açıdan tanımlamak çok zordur, çünkü, burada önemli olan toplam boynuzlu hayvan sayısı değil, süt veren büyük sürü hayvanları sayısı ve bunların niteliğidir. Eğer 100 kişi başına düşen toplam hayvan sayısını ele alırsak, bunun Rusya'nın dış bozkır bölgelerinde en yüksek ve kara-topraklar kuşağı dışında en düşük olduğunu görürüz (*Tarım ve Ormancılık*, 274); görürüz ki, zaman geçtikçe, bu sayı *azalmaktadır* (*Üretici Güçler*, III, 6; Bkz: *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, I). Demek ki, burada, Roscher'in kendi zamanında belirttiği şeyi, yani nüfus başına düşen hayvan sayısının "eksantif çiftlik hayvancılığı" alanlarında, en yüksek düzeyde olduğunu gözlemliyoruz. (W. Roscher, *Nationaloekonomik des Ackerbaues*, 7- te Aufl., Stuttg., 1873, s. 563-564.*) Ancak biz, ekstansif çiftlik hayvancılığıyla ve özellikle süt üretme çiftçiliğiyle ilgileniyoruz Bu yüzden, bu olguya ilişkin kesin bir tahmin yaptığımızı iddia etmeden, yukarda sözü geçen *Deneme*'nin yazarlarınca yapılan *yaklaşık* hesaplama ile yetinmek zorundayız; böyle bir hesaplama, süt üretme çiftliğinin gelişme derecesi açısından, Rusya'daki çeşitli bölgelerin nispî durumlarını açıkça sergileyecektir. Bu hesaplamayı *inextenso*** veriyoruz, ulaşılan bazı ortalamaları ve "fabrika" istatistiklerine göre, 1890'daki peynir imalât sanayiine ait verileri de buna ekliyoruz. [Tablo 67.]

Veriler çok eski olmasına karşın, bu tablo, özel süt üretme çiftçiliği alanlarının doğuşunu, buralarda ticarî tarımın gelişmesini

[13] Rusya'nın başka kısımlarında, çiftlik hayvancılığı farklı bir türdedir. Örneğin, Güney ve Güney-Doğu sınırında, çiftlik hayvancılığının en yaygın biçimi, yani, eti için sığır semirtilmesi yerleşmiş bulunmaktadır. Daha kuzeyde, büyükbaş hayvan, çeki hayvanı olarak kullanılmaktadır. Son olarak da, merkezî kara-topraklar kuşağında, büyükbaş hayvan "gübre yapma makinesi" olarak kullanılmaktadır. V. Kovalevski ve I. Levitski, *Avrupa Rusyasının Kuzeyinde ve Merkezî Kuşağında Süt Üretme Çiftçiliğine ait İstatistikî Deneme* (St, Petrsburg 1879). Bu yapıtın yazarları da, tarım uzmanlarının çoğu gibi, sorunun toplumsal ekonomik yönüne pek az ilgi göstermekte ya da bu yönü pek az anlamaktadırlar. Örneğin, çiftliklerin daha kârlı hale geldiği gerçeğinden, doğrudan doğruya bunların, "halkın refahını ve besinini" sağladıkları sonucunu çıkartmak tamamen yanlıştır (s. 2).

* W. Roscher, *Tarım İktisadı*, 7. baskı, Stuttgart 1873, s. 563-564. --ç.

** Tam olarak, ayrıntısıyla. —ç.

[TABLO 67]

Eyalet Grupları	Kadın Erkek Nüfus (Bin) (1873)	Sağmal İnek (Bin)	Miktar		İnek Başına Ortalama Süt Ürünü (*Vedro*)	100 Kişiye			1879'da Peynir, Yumuşak Peynir Ve Tereyağı	1890 da Peynir
			Süt (Bin *Vedro**)	Tereyağı (Bin *Pud*)		Sağmal İnek	Süt (*Vedro*)	Tereyağı (*Pud*)	Bin Ruble	
I. Baltık ve Batı (9)	8.127	1.101	34.070	297	31	13.6	420	3,6	?	469
II. Kuzey (10)	12.227	1.407	50 000	461	35	11,4	409	3,7	3.370,7	563
III. Sınai (Kara-Toprakların dışında kalan) (7)	8.822	662	18.810	154	28	7,5	214	1,7	1.088	295
IV. Merkezi (Kara-Topraklar) (8)	12.387	785	16.140	133	20	6,3	130	1,0	242.7	23
V. Güney Kara-Toprak, Güney-Batı, Güney ve Doğu-Bozkır (16)	24.087	1.123	20.880	174	18	4,6	86	0.7	—	—
Avrupa Rusyası'ndaki 50 eyalet toplamı	65.650	5.078	139.900	1.219	27	7,7	213	1,8	4.701,4	1.350

* 1 *vedro* = 2,6 galon. —ç.

(süt satışı ve sütün işlenmesi) ve süt veren hayvanların verimindeki artışı açıkça sergilemektedir.

Süt üretme çiftçiliğinin gelişmesini değerlendirmek için, yalnızca, tereyağ üretimi ve peynir yapımına ilişkin verilerden yararlanabiliriz. Bu sanayi, Rusya'da, 18. yüzyılın, hemen sonunda (1795) doğmuştur; toprak beylerine ait malikânelerde peynir yapımı, 19. yüzyılda gelişmeye başlamış, ama 1860'larda ağır bir bunalıma uğramıştır; bu da köylüler ve tüccarlar tarafından peynir yapılması dönemini başlatmıştır.

Avrupa Rusyası'mn 50 eyaletindeki peynir yapım kuruluşlarının sayısı şöyleydi:[14]

1866'da 226 işçi çalıştıran 119.000 ruble değerinde ürüne sahip 72 kuruluş
1879'da 289 işçi çalıştıran 225.000 ruble değerinde ürüne sahip 108 kuruluş
1890'da 865 işçi çalıştıran 1.350.000 ruble değerinde ürüne sahip 265 kuruluş

Demek ki, 25 yılda, üretim on kattan fazla artmıştır; son derece eksik olan bu verilerden, sadece olgunun dinamikliği anlaşılabilir. Biraz daha ayrıntılı malzeme aktaralım. Vologda eyaletinde, tam olarak belirtirsek, 1872'de, Yaroslavl-Vologda demiryolu açıldığı zaman süt üretme çiftçiliğinde bir gelişme başladı; o zamandan sonra, çiftçiler sürülerini iyileştirmeye, ot yetiştirilmesine geçmeye, gelişmiş aletler edinmeye başladılar ... ve süt üretme çiftçiliğini salt iktisadî bir temel üzerine oturtmaya çalıştılar" (*İstatistikî Deneme*, 20). Yaroslavl eyaletinde, 70'lerin sözde "peynir yapım artelleri" ile "zemin hazırlanmıştır", "peynir yapımı, 'artel' başlığını muhafaza ederek, özel işletme temeli üzerinde gelişmeye devam etmektedir" (s. 25); —şunu da ekleyelim— *Fabrika ve Atelyeler Kılavuzu*'nda, peynir yapım "artelleri", ücretli işçi çalıştıran kuruluşlar olarak tanımlanır. *Deneme*'nin yazarları, peynir ve tereyağı üretimini, 295.000 ruble değil, *resmî* sonuçlara göre, 412.000 ruble olarak tahmin ediyorlar (kitabın birçok yerine dağılmış olan rakamlardan hesaplanmıştır); rakamın düzeltilmesi, taze tereyağı

[14] Veriler, *Askeri İstatistiki Özet*'ten ve Bay Orlov'un *Kılavuz*'undan (1. ve 3. baskılar) alınmıştır. Bu kaynaklara ilişkin olarak, Yedinci Bölüme bakınız. Sadece şunu belirtelim ki, aktarılan rakamlar, gelişmenin gerçek hızını asgariye indirirler, çünkü "fabrika" ya da "atelye" terimi 1879'da, 1866'da olduğundan daha dar bir anlamda kullanılmaktadır. 1890'da ise, 1879'da kullanıldığından da daha dar bir anlamda. *Kılavuz* un 3. baskısında, 230 fabrikanın kuruluş tarihine ilişkin bilgi mevcuttur. Buna göre, 1870'ten önce sadece 26 tane, 70'lerde 68, 80'lerde 122 ve 1890'da 14 tane kurulmuştur. Burada üretimdeki hızlı bir artıştan söz edilmektedir. Son *Fabrikalar ve Atelyeler Listesi*'ne gelince (St. Petersburg 1897), burada tam bir kaos hüküm sürmektedir: peynir yapımı iki ya da üç eyalet için kaydedilmiş ve geri kalanlarda tamamen ihmal edilmiştir.

ve peynir üretiminin değerini 1.600.000 ruble yapar, eğem, buna saf tereyağı ve yumuşak peyniri de eklersek, 4.701.400 ruble yapar, burada ne Baltık eyaletlerini, ne de batı eyaletlerini hesaba katmıyoruz.

Son döneme ilişkin olarak, Tarım Bakanlığının, yukarda değinilen *Kiralanmış Emek*, vb. adlı yayınından şu görüşleri aktaralım. Genel olarak sınaî eyaletler için şöyle deniyor: "Süt üretme çiftçiliğindeki gelişme, bu alandaki çiftliklerin durumunda tam bir devrime yol açmıştır; bu, "ayrıca, dolaylı olarak, tarımda da bir iyileşmenin doğmasına yardımcı olmuştur"; "bölgedeki süt üretme çiftçiliği, her geçen yıl gelişmektedir" (258). Tver Eyaletinde, "gerek özel toprak sahipleri, gerekse köylüler arasında, büyükbaş hayvan besleme yöntemlerini geliştirme eğilimi görülmektedir"; çiftlik hayvancılığından gelen gelir, 10 milyon ruble olarak hesaplanmıştır (s. 274). Yaroslavl eyaletinde ' süt üretme çiftçiliği ... her geçen yıl gelişmektedir. ... Peynir ve tereyağı yapımı adeta sınaî bir nitelik bile kazanmaya başlamıştır .. komşulardan ve hatta köylülerden ... süt satın alınmaktadır. Bütün bir sahipler şirketi tarafından yürütülen peynir fabrikalarına raslanmaktadır." (285.) Yaroslavl eyaleti, Danilov uyezdindeki bir muhabir şöyle yazıyor: "Buradaki özel toprak sahiplerinin yaptığı tarımın, bugünkü eğilimi şu yöndedir: (1) üç-tarla ekin münavebesinden beş-tarla ve yedi-tarla ekin münavebesine geçiş, tarlalara yeşillik ekilmesi; (2) kullanılmayan toprakların sürülmesi; (3) süt üretme çiftçiliğine başlanması ve bunun sonucu olarak, büyükbaş hayvanların daha sıkı bir biçimde seçilmesi ve beslenmelerinin geliştirilmesi." (292.) Peynir ve tereyağ üretimi değerinin —valinin bir raporuna göre— 1889'da 240.000 rubleye (istatistikî sonuçlara göre, 1890'da bu değer 136.000 rubledir) ulaştığı Smolensk eyaleti için de aynı şey söylenebilir. Kaluga, Kavno, Nijni-Novgorod, Pskov, Esthland ve Vologda eyaletlerinde de, süt üretme çiftçiliğinin geliştiği kaydedilmektedir. Vologda eyaletindeki tereyağı ve peynir üretimi değeri, 1890 istatistiklerine göre, 35.000 ruble, valinin raporuna göre 108.000 ruble, *ve 389 fabrikaya* ait bir toplam sunan 1894 yerel sonuçlarına göre *500.000 ruble* olarak hesaplanmıştır. "Bu, istatistiklerin dediği. Oysa gerçekte, çok daha fazla fabrika vardır, çünkü, Vologda Zemstvo Kurulunun araştırmalarına göre, yalnızca Vologda Uyezdinde 224 fabrika bulunmaktadır." Üretim üç uyezdde gelişmiş, dördüncüsüne kısmen girmiştir.[15] Bundan, gerçek duruma yaklaşabilmek için,

[15] *Nedelya* ["Hafta"], 1896, n° 13. Süt üretme çiftçiliği o kadar kârlıdır ki,

yukarıdaki rakamların kaç katının alınması gerektiğini anlayabiliriz. Bir uzmanın, bugün tereyağı ve peynir yapan kuruluşların sayısının "birkaç bine ulaştığı" yolundaki yalın görüşü (*Rusya'da Tarım ve Ormancılık*, 229), sözde kesin olan 265 rakamına göre, olayların daha doğru bir görümünü sunmaktadır.

Demek ki, veriler, bu özel tipte ticarî çiftlikteki dev gelişme konusunda hiç bir kuşkuya yer bırakmamaktadır. Burada da, kapitalizmdeki büyümenin yanısıra, geleneksel tekniğin dönüştüğü görülür. Örneğin *Tarım ve Ormancılık*'ta şöyle deniyor: "Peynir yapımı alanında, Rusya'da, son 25 yılda, belki de başka herhangi bir ülkede yapılandan çok fazla şey yapılmıştır." (301.) Bay Blajin, "Süt Üretme Çiftçiliğinde Teknik İlerleme" (*Üretici Güçler*, III, 38-45 başlıklı makalesinde aynı şeyi söylüyor. Esas değişiklik, kaymağı çökertmeye bırakmak biçimindeki "çok eski" yöntemin yerini, kaymağın santrifüj makinelerce (ayırıcılar) ayrılması sisteminin almasıdır.[16] Makine, hava sıcaklığına bakılmadan işin yürütülmesini mümkün kılmış, sütten elde edilen tereyağı ürününü %10 artırmış, ürünün kalitesini iyileştirmiş, tereyağı üretiminin maliyetini azaltmış (makine, daha az emek, yer ve buz gerektirdiği gibi, daha az da araç gerektirir) ve üretimin yoğunlaşmasına yol açmıştır. Büyük köylü kilerleri ortaya çıkmıştır; "bunların elinden günde 500 *puda* varan miktarlarda süt geçmektedir, süt çökelmeye bırakıldığı zamanlar ... böyle bir şey olanaksızdı" (*ibid.*). Üretim aletlerinde gelişmeler olmakta (sürekli kazanlar, vidalı cendereler, gelişmiş kilerler) ve kaymağın mayalanması için gerekli olan laktik asit basili tipinin saf kültürlerini sağlayan bakteriyoloji, üretime yardım etmektedir.

Demek ki, tanımladığımız iki ticarî tarım alanında, pazar gereklerinin yol açtığı teknik gelişmeler, esas olarak, değişmesi en kolay olan ve pazar için özellikle önem taşıyan işlemlerde uygulanmıştır: ticarî tahıl tarımında, biçme, harman dövme ve harman savurma, ve ticarî çiftlik hayvancılığı alanında, hayvansal ürün-

kentli tacirler bu işe koşmuşlar ve bu arada, hesapların, mal olarak kapatılması gibi yöntemler getirmişlerdir. Büyük bir fabrikaya sahip olan bir yerel toprak sahibi, köylüleri alıcılara bağımlılıktan kurtarmak ve "yeni pazarlar ele geçirmek" için, "süt için hemen nakit ödeme yapan" bir artel örgütledi. Bu, artellerin ve ünlü "satış örgütlerinin" gerçek anlamını, yani, sınaî sermayenin gelişimi *aracılığıyla* tüccar sermayesinden "kurtuluşu" ortaya koyan tipik bir örnektir.

[16] 1882'ye kadar, Rusya'da hemen hiç ayırıcı yoktu. Bunlar, 1886'dan sonra, öyle hızla yayılmışlardır ki, eski yöntemin yerini kesinlikle almışlardır. 1890'da, tereyağı-çıkaran ayırıcılar bile ortaya çıktı.

lerin teknik işlenmesi. Büyükbaş hayvan beslenmesine gelince, sermaye, şimdilik bunu küçük üreticiye bırakmayı daha kârlı bulmaktadır: bırakın, "kendi" sığırına, "gayretle" "çok çalışarak" baksın (ve gayreti ile Bay V. V.'yi hayran bırakssın — bkz: *İlerici Eğilimler*, s. 73); bırakın süt-veren makineye bakma biçimindeki en zor, en kaba işi o yapsın, Sermayenin elinde, yalnızca kaymağı sütten ayıracak en son gelişmeler ve yöntemler bulunmakla kalmıyor, sermaye, ayrıca, "kaymağı" bu "gayretten", sütü, yoksul köylünün çocuklarından ayıracak yöntemlere de sahip bulunuyor.

IV. DEVAM. TANIMLANAN ALANDAKİ TOPRAKBEYİ TARIMI İKTİSADI

Toprakbeyi malikânelerindeki, süt üretme çiftçiliğinin, tarımın rasyonelleştirilmesine yol açtığı konusunda, tarımcıların ve çiftçilerin kanıtlarını aktarmıştık. Burada şunu ekleyelim ki, Zemztvo istatistiklerinin, Bay Raspopin tarafından[17] bu sorun açısından tahlili, bu sonucu tamamen doğrulamaktadır. Daha ayrıntılı veri için, okura, Raspopin'in makalesine başvurmasını öğütleriz, burada, yalnızca Raspopin'in ulaştığı ana sonucu veriyoruz. "Bir yanda, çiftlik hayvanı yetiştiriciliği ve süt üretme çiftçiliğinin durumu ile, öte yanda, bakımsız kalan çiftlik sayısı ve çiftçiliğin yoğunluğu arasındaki bağ, su götürmez. Süt veren büyükbaş hayvan yetiştiriciliğinin, süt üretme çiftçiliğinin en çok geliştiği (Moskova eyaletine bağlı uyezdlerde, bakımsız çiftlikler yüzdesi en düşük ve çok gelişmiş tarla ekimine sahip malikâneler yüzdesi en yüksek düzeydedir. Moskova eyaletinin heryerinde, sürülen topraklar azaltılmakta ve çayır ve otlak haline dönüştürülmektedir, tahıl münavebeleri, yerlerini, çok-tarlalı ot münavebelerine bırakmaktadır. Artık, tahıl değil, yem bitkileri ve süt veren sığır egemendir ... hem yalnız Moskova eyaletindeki çiftçilik yapılan malikânelerde değil, sınaî Moskova bölgesinin her yerinde." (*loc. cit.*,)

Yağ üretiminin ve peynir yapımının çapı özellikle önemlidir, çünkü bu, girişimci çiftçilik haline dönüşen ve gelenekle bağlarını kopartan tarımda, tam bir devrim olduğunun kanıtıdır. Kapitalizm,

[17] Bu sorun da, Bay Raspopin tarafından (belki de yazınımızda ilk kez olarak) doğru, teorik yönden sağlam bir görüş açısına dayanılarak *ortaya atılmıştır*. Raspopin, en başta şunu gözlemliyor: "çiftlik hayvancılığının verimindeki artış" —özellikle de süt üretme çiftçiliğinin gelişimi— bu ülkede, *kapitalist* çizgiler üzerinde ilerlemekte ve sermayenin tarıma girişinin en önemli göstergelerinden biri olmaktadır.

tarım ürünlerinden birini kendine tâbi kılmakta, ve çiftçiliğin bütün diğer yönleri bu ana ürüne uydurulmaktadır. Süt veren büyükbaş hayvan yetiştiriciliği, ot ekimini, üç-tarla sisteminden, çoktarla sistemlerine geçişi vb. gerektirir. Peynir yapımındaki artık ürünler, pazar için büyükbaş hayvan semirtilmesine yarar. Yalnız sütün işlenmesi değil, tarımın tümü, ticarî bir girişim haline gelir.[18] Peynir üretimi ve tereyağı imalinin etkisi, yalnızca yapıldıkları çiftlik üzerinde kalmaz, çünkü çoğu kez, süt, çevre köylülerinden ve toprak beylerinden satın alınmaktadır. Sermaye, süt satın almakla, özellikle 70'lerde yaygın hale gelen sözde "birleşik sütevleri" denen örgütle, küçük tarımcıları da kendine tâbi kılar. (Bkz, Bay Kovalevski ve Levitski'nin *Deneme*'si.) Bunlar büyük kentlerde ya da onların çevrelerinde örgütlenmiş olan, trenle getirilen büyük miktarlarda sütü işleyen kuruluşlardır. Süt gelir gelmez, kaymağı alınır ve taze olarak satılır. Kaymağı alınmış süt ise daha yoksul alıcılara düşük bir fiyatla satılır. Belli bir kalitede ürün almayı sağlamak için, bu kuruluşlar, bazan, ürünü sunanlarla sözleşmeler imzalar, onları ineklerini beslemekle belli kurallara bağlı kalmaya zorlarlar. Bu tür büyük kuruluşların, ne büyük önem taşıdığı hemen görülebilir. Bunlar bir yandan halk pazarını ele geçirirler (daha yoksul kent sakinlerine, kaymağı alınmış süt satışı), öte yandan da, kır girişimcilerinin pazarını büyük ölçüde genişletirler. Kır girişimcileri, ticarî çiftçiliği genişletmek ve geliştirmekte büyük bir teşvik görmektedirler. Geniş-çaplı sanayi, belli kalitede ürün talep ederek ve "normal" standardın altına düşen küçük üreticiyi pazar dışına iterek (ya da tefecilerin eline terkederek), onları adeta bir çizgiye getirir. Ayrıca, sütün kalite bakımından, örneğin içindeki yağa göre) derecelendirilmesi de, aynı doğrultuda uygulanacaktır; çeşit çeşit süt dansimetreleri icat eden teknisyenler, bu işle pek meşguldürler; uzmanlar da bütün kalpleriyle bu işten yanadırlar (bkz: *Üretici Güçler*, III, 9 ve 38). Bu açıdan, birleşik sütevlerinin, kapitalizmin gelişmesinde oyna-

[18] Dr. Jıbankov, *Smolensk Eyaletindeki Fabrika ve Atelyelerin Sıhhî İncelemesi* (Smolensk, 1894, c. I, s. 7) adlı yapıtında şöyle der: "Asıl peynir yapımıyla uğraşan işçilerin sayısı ... çok önemsizdir. Hem peynir yapımı, hem de tarım için gerekli olan yardımcı işçiler çok daha fazladır; bunlar, çobanlar, sütçüler vb.'dir; bütün [peynir] fabrikalarında, bu işçilerin sayısı, asıl peynir yapımcılarını, iki, üç hatta dört kat geçer." Bu arada şunu da belirtelim ki, Dr. Jıbankov'un tanımına göre, burada emek koşulları sağlığa çok aykırı ve işgünü aşırı ölçüde uzundur (16-17 saat), vb.. Demek ki, bu ticarî tarım alanında da, tarımcının, geleneksel saf ve temiz uğraş kavramı, yanlış bir kavramdır.

dıkları rol, elevatörlerin ticarî tahıl tarımında oynadıkları role çok benzer. Elevatörler, tahılı kalitesine göre ayırarak, onu, tek başına bir ürün olmaktan çıkarıp, genel bir ürün haline sokarlar (avukatların deyimiyle *res fungibilis*[97]), yani ilk kez onu değişime tamamen uygun hale getirirler (*Toprak Mülkiyeti ve Tarım* sempozyumunda, M. Sering'in, Amerika Birleşik Devletleri'nde tahıl ticareti üzerine makalesine bakınız, s. 281 ve devamı). Demek ki, elevatörler, tahıl metaı üretimine büyük bir hız kazandırır ve ayrıca kaliteye göre derecelendirmeyi getirerek bu üretimdeki teknik gelişimi teşvik ederler. Böyle bir sistem, küçük üreticiye ikili bir darbe indirir. Birincisi, büyük üreticilerin yüksek kaliteli tahılını, standard olarak koyar, meşrulaştırır ve böylece yoksul köylünün, düşük kaliteli tahılının değerini büyük ölçüde düşürür. İkincisi, tahılın, büyük-çaplı kapitalist sanayi çizgileri üzerinde derecelendirilmesini ve depolanmasını örgütleyerek, büyük üreticilerin bu kalemle ilgili harcamalarını azaltır ve onlar için tahıl satışını kolaylaştırır ve basitleştirir, böylelikle, pazarda arabasından satış yapmak biçiminde ataerkil ve ilkel yöntemlere sahip küçük üreticiyi, tamamen kulakların ve tefecilerin merhametine bırakır. Dolayısıyla, son yıllardaki elevatör yapımındaki hızlı gelişme, sermayenin bir zaferi, tahıl işindeki küçük meta üreticisinin ise çöküşü anlamına gelmektedir; tıpkı, kapitalist "birleşik sütevleri"nin ortaya çıkışı ve gelişmesinde olduğu gibi.

Yukardaki malzemeden açıkça anlaşılmaktadır ki, ticarî çıftlik hayvancılığının gelişmesi, bir içpazar yaratmaktadır;[19] birincisi, üretim araçları için — süt işleme donatımı, binalar, büyükbaşhayvan sundurmaları, geleneksel üç-tarla sisteminden, çoktarla ekin münavebelerine geçiş için gerekli olan gelişmiş tahıl aletleri, vb.; ikincisi de, işgücü için. Sınaî bir temele oturtulan çiftlik hayvancılığı, "gübre için" yapılan eski çiftlik hayvancılığından çok daha fazla sayıda işçi gerektirir. Süt üretme çiftçiliği alanı —sınaî ve kuzey-batı eyaletleri— gerçekten de, tarım emek-

[19] Ticarî çiftlik hayvancılığı *için pazar*, esas olarak sınaî nüfusun büyümesi ile yaratılır, ki bununla ilerde ilgileneceğiz. (Sekizinci Bölüm II. kesim.) Dış ticarete gelince, bu konuda şunları söylemekle yetinelim: Reform-sonrası dönemin başlangıcında, peynir ihracatı ithalâtın çok altındaydı, ama 90'larda bunlar hemen hemen eşit duruma geldi (1891-1894 arası 4 yıl için yıllık ortalama ithalât 41.800 *pud*, ihracat ise 40.600 *pud* tutarındaydı; 1886-1890 arası beş yılda, ihracat ithalâtı geçti). İnek ve koyun tereyağı ihracatı her zaman ithalâtı büyük ölçüde aşmıştır; bu ihracat hızla artmaktadır: 1866-1870'te ortalama yıllık ihracat 190.000 *pud*, 1891-1894'te ise 370.000 *pud* tutarındaydı (*Üretici Güçler*, III, 37).

çisi yığınlarını kendine çekmektedir. Bir çok insan, Moskova, St. Petersburg, Yaroslavl ve Vladimir eyaletlerinde tarımsal iş aramaya gidiyor; daha az, ama gene de önemli bir sayı da, Novgorod, Nijni-Novgorod ve diğer kara-topraklar dışındaki eyaletlere gidiyor. Moskova'daki ve diğer eyaletlerdeki, Tarım Bakanlığı muhabirlerine göre, özel toprak sahiplerinin yaptığı çiftçilik, gerçekte, esas olarak diğer bölgelerden gelen emekçilerce yürütülmektedir. Mantığa aykırı gelen bu durum — tarım işçilerinin, tarım eyaletlerinden, bölgeyi yığın olarak terkeden sınaî işçiler yerine, tarım işlerini yapmak üzere, sınaî eyaletlere göç etmesi (bu işçiler ençok merkezî kara-toprak eyaletlerinden ve kısmen de kuzeyden gelirler — son derece tipik bir olgudur (bu konuda bkz: S. A. Korolenko, *loc. cit.*). Bu olgu, bütün hesaplamalardan ve iddialardan daha inandırıcı bir biçimde tanıtlamaktadır ki, en az kapitalist olan, merkezî kara-toprak eyaletlerinde, çalışan insanların geçim düzeyleri ve koşulları, en çok kapitalist olan, sınaî eyaletlerdekinden, kıyas kabul etmez bir biçimde daha düşük ve daha kötüdür; bu olgu tanıtlamaktadır ki, bütün kapitalist ülkelere özgü olan şu olgu, Rusya'da da evrensel bir gerçek haline gelmiştir: sanayideki işçilerin koşulları, tarımdaki işçilerinkinden daha iyidir (çünkü tarımda, kapitalizmin baskısına, bir de, kapitalizm-öncesi sömürü biçimlerinin baskısı eklenmektedir). Bu, tarımdan sanayie kaçışı açıklamaktadır, oysa yalnızca sınaî eyaletlerden tarıma doğru bir akım mevcut olmamakla kalmıyor (örneğin, bu eyaletlerden hiç göç yoktur), ayrıca, "inek çobanı" (Yaroslavl eyaleti), "kazak" (Vladimir eyaleti) ve "toprak emekçisi" (Moskova eyaleti) diye çağrılan, bu "yontulmamış" kır işçilerini küçük görmek yolunda bir eğilim de başgösteriyor.

Kışın sığır gütmenin, yazın olduğundan daha çok sayıda işçi gerektirdiğini belirtmek de önemlidir. Bu nedenle ve ayrıca da, tarımsal işlem mesleklerindeki gelişme yüzünden, tanımlanan bölgede, emeğe olan talep hem artar, hem de *bütün yıl boyunca* ve yıllık dönemler boyunca *daha eşit olarak dağılır*. Bu ilginç olguyu değerlendirmek için en güvenilir malzeme, eğer birkaç yıl için ele alınırsa, ücretlere ait verilerdir. Büyük-Rus ve Küçük-Rus[98] eyaletlerindeki gruplarla kendimizi sınırlayarak, bu verileri sunuyoruz. Özel toplumsal koşulları ve sunî nüfus birikimleri (Yahudi yerleşme bölgesi) yüzünden, batı eyaletleri dahil edilmemiştir. Baltık eyaletleri ise, kapitalizmin en gelişmiş olduğu yerlerdeki ilişkileri göstermek amacıyla verilmiştir.[20] [Tablo 68.]

Üç temel sütunun italik olarak basıldığı bu tabloyu inceleye-

[TABLO 68]

Eyalet Grupları	10 Yıllık Ortalamalar (1881-1891)			8 Yıllık Ortalamalar (1883-1891)					
	İşçi Ücreti (Ruble)		Yaz Ücreti, Yıllık Ücretin Yüzdesi Olarak	Hasatta Gündelikçinin Ücreti (Kopek)		Fark	Gündelikçinin Ücreti (Kopek)		Fark
	Yıllık Kiralanan	Yaz İçin Kiralanan		En Düşük Ortalama	En Yüksek Ortalama		Ekim Sırasında	Hasatta (Ortalama)	
I. Güney ve Doğu, Dış Bölgeler	78	50	%64	64	181	117	45	97	52
II. Merkezî Kara-Toprak Eyaletleri	54	38	%71	47	76	29	35	58	23
III. Kara-Toprak Dışındaki Eyaletler	70	48	%68	54	68	14	49	60	11
Baltık Eyaletleri	82	53	%65	61	70	9	60	67	7

lim. Birinci sütun, yaz ücretinin yıllık ücrete oranını gösteriyor. Bu oran ne kadar *düşükse* ve yaz ücreti, yıllık ücretin yarısına ne kadar çok yaklaşıyorsa, emeğe olan talep bütün yıl boyunca o kadar eşit bir biçimde dağılmakta ve *kışın işsizlik o kadar az olmaktadır*. Bu bakımdan, en kötü durumda olan eyaletler —emek-hizmeti sisteminin hüküm sürdüğü ve kapitalizmin az geliştiği alan olan— merkezî kara-toprak eyaletleridir.[21] Sınaî eyaletlerde, süt

[20] I. Grup (kapitalist tahıl tarımı alanı) 8 eyaletten oluşmaktadır: Besarabya, Kerson, Ekaterinoslav, Don, Samara, Saratov ve Orenburg. II. Grup, (kapitalizmin en az geliştiği alan) 12 eyaletten oluşuyor: Kazan, Simbirsk, Penza, Tambov, Ryazan, Tula, Orel, Kursk, Voronej, Harkov, Poltava ve Çernigov. III. Grup (kapitalist süt üretme çiftçiliği ve sınaî kapitalizm alanı) 10 eyaletten oluşuyor: Moskova, Tver, Kaluga, Vladimir, Yaroslavl, Kostroma, Nijni-Novgorod, St. Petersburg, Novgorod ve Pskov. Ücretleri gösteren rakamlar, ortalama eyalet rakamlarıdır. Kaynak: Tarım Bakanlığı yayını: *Kiralanmış Emek*, vb..

[21] Bay Rudnev de, buna benzer bir sonuca ulaşıyor: "Yıllık olarak kira-

üretme çiftçiliği alanlarında, emeğe olan talep daha fazla, kışın işsizlik daha azdır. Birkaç yıllık dönemler boyunca da, burada ücret en istikrarlı durumdadır, bu, hasat mevsiminde en düşük ve en yüksek ücret arasındaki farkı gösteren ikinci sütundan anlaşılabilir. Son olarak, ekim mevsimindeki ücretle, hasat mevsimindeki ücret arasındaki fark da, kara-toprak kuşağı dışında en azdır, yani işçilere olan talep bahar ve yaz boyunca daha eşit dağılmıştır. Değinilen bütün açılardan, Baltık eyaletleri, kara-toprak dışındaki eyaletlerden bile önde gelirken, göçmen işçileri ve en büyük yoğunluktaki hasat dalgalanmalarıyla bozkır eyaletleri, ücretlerde en büyük istikrarsızlıkla kendilerini gösterirler. Böylece, ücretlere ait veriler tanımlanan alandaki tarım kapitalizminin yalnızca, ücretli-emek için bir talep yaratmakla kalmayıp, ayrıca, bu talebi bütün yıla daha eşit bir biçimde dağıttığını da tanıtlar.

Son olarak, tanımlanan alandaki küçük tarımcının, büyük çiftçiye bağımlılığının bir başka tipine daha değinmeliyiz. Bu, toprak beylerine ait sürülerin, köylüden satın alınan büyükbaş hayvanla doldurulmasıdır. Toprak beyleri, büyükbaş hayvanı kendileri yetiştirmektense, yoksulluk yüzünden "zararına" satmak zorunda kalan köylülerden satın almayı daha kârlı bulurlar — tıpkı, sözde elsanatı sanayiindeki, bizim alıcıların, çoğu kez, mamul ürünü, elsanatçısından yıkım anlamına gelecek kadar ucuz bir fiyatla satın almayı, bunları kendi atelyelerinde imal etmeye yeğtutması gibi. Küçük üreticinin aşırı çöküşünü ve ancak, gereksinmelerindeki ardı arkası kesilmeyen azaltmalarla, modern topluma ayak uydurabildiğini tanıtlayan bu gerçek, Bay, V. V.'nin elinde, küçük "halk" üretimi lehinde bir kanıt haline döndürülüyor! ... "Büyük çiftçilerimizin ... yeter derecede bağımsız davranmadıkları sonucunu çıkarmaya hakkımız vardır. ... Oysa, köylü ... çiftçilikte gerçek iyileştirmeler yapma konusunda daha büyük yetenek sahibi olduğunu göstermektedir." (*İlerici Eğilimler*, 77.) Bağımsızlığın yokluğu şu gerçekle ifade ediliyor: "Bizim süt üreten çiftliklerimiz ... köylülerin (ineklerini), pek ender olarak bu inekleri yetiştirme maliyetinin yarısına ulaşan —genellikle bu maliyetin, üçte-birinden fazla olmayan ve hatta çoğu kez bu maliyetin dörtte-biri olan— bir fiyata satın alırlar." (*ibid.*, 71). Çiftlik hayvancılarının, ti-

lanan emekçilerin yaptığı işe, nispeten daha yüksek değer biçildiği yerlerde, yaz işçisinin ücreti, yıllık ücretin yarısına daha çok yaklaşmaktadır. Dolayısıyla, tersine olarak, batı eyaletlerinde ve hemen hemen, bütün yoğun nüfuslu, merkezî kara-toprak eyaletlerinde, yazın işçinin emeğine çok düşük bir değer biçilmektedir." (*loc. cit.*, 455.)

carî sermayesi, küçük köylüleri tamamen bağımlı hale getirmiştir, onları çok ucuz bir fiyata büyükbaş hayvan yetiştiren sığır çobanları haline getirmiş, karılarını ise sütçü yapmıştır.[22] Bundan, ticarî sermayenin sınaî sermayeye dönüşümünü geciktirmenin bir anlam taşımadığı, üreticinin yaşam düzeyinin çiftlik emekçisininkinin altına düşmesine yol açan küçük üretimi desteklemenin bir anlam taşımadığı sonucunun çıkarılması gerekir. Ama, Bay V. V, öyle düşünmüyor. Bay V. V., köylünün sığırına bakmaktaki "gayretine" bayılıyor (s. 73. *loc. cit.*), "bütün yaşamını ineği ve koyunu" ile birlikte geçiren köylü kadının, "çiftlik hayvancılığından" elde ettiği "güzel sonuçlara" hayrandır (80). Elbette, ne şans! "Bütün yaşamını ineği ile geçirmek" (bunun sütü, gelişmiş kaymak ayırıcılarına gider) ve bu yaşamın ödülü olarak da, bu ineğin bakım "maliyetinin dörtte-birini" almak! Şimdi, gerçekten de, bunun üstüne, insan nasıl "küçük halk üretiminden" yana çıkmamazlık edebilir!

V. DEVAM. SÜT ÜRETME ÇİFTÇİLİĞİ ALANINDA KÖYLÜLÜĞÜN FARKLILAŞMASI

Süt üretme çiftçiliğinin, köylülüğün durumu üzerine etkilerini inceleyen yazında, sürekli olarak çelişkilerle karşılaşırız: bir yandan, çiftçilikteki ilerleme, gelirlerin büyümesi, tarım tekniğinin iyileşmesi ve gelişmiş aletlerin edinilmesinden sözedilmektedir; öte

[22] İşte, genel olarak Rus köylüsünün geçim düzeyi ve yaşama koşullarına ilişkin iki tanım. M. Y. Saltikov, *Yaşamdaki Küçük Şeyler* de, "girişimci mujik" hakkında şunları yazıyor: "Mujiğin her şeye ihtiyacı vardır, ama her şeyden çok da ... kuvvetini harcama yeteneğine, kendi emeğini kısıtlamamaya ihtiyacı vardır. ... Girişimci mujik" (çalışırken) "ölür". "Karısı ve büyük çocukları da, forsalardan beter çalışırlar."

V. Veresayev, "Lizar" başlıklı bir öyküsünde, (*Severni Kurier* ["Kuzey Habercisi"], 1899, n° 1) Pskov eyaletinde, "artışı önlemek için" damla vb. kullanılmasını savunan Lizar adlı bir mujiğin öyküsünü anlatmaktadır. Yazar şöyle diyor: "Daha sonra, birçok Zemstvo doktorlarından ve özellikle ebelerden işittim ki, onlar da sık sık, köydeki karı-kocaların buna benzer istemleriyle karşılaşmaktadırlar." "Belli bir yönde ilerleyen yaşam, bütün yolları denemiş ve sonunda, bir çıkmaz sokağa ulaşmıştır. Bundan kaçış yoktur. Onun için de, doğal olarak, sorunun yeni bir çözümü doğmaya ve gitgide gelişmeye başlamıştır."

Kapitalist toplumdaki köylünün durumu gerçekten de ümitsizdir ve bu durum, küçük mülk sahiplerine sahip Fransa'da olduğu gibi, köy topluluklarına sahip Rusya'da da, doğal olarak, kuşkusuz ... "sorunun" doğal olmayan 'bir çözümüne" değil, küçük ekonominin çöküşünü geciktirmek için doğal olmayan çarelere yol açmıştır.

yanda ise, yiyeceklerin kötüleştiği, yani bağımlılık tipleri yaratıldığı ve köylülerin mahvolduğu hakkında sözlere raslamaktayız. İkinci Bölümde anlatılanlardan sonra, bu çelişkilere şaşmamalıyız: biliyoruz ki, bu karşıt görüşler, karşıt köylü gruplarıyla ilişkilidir. Bu konuyu daha kesin değerlendirebilmek için, köylü ailelerinin, aile başına düşen inek sayısına göre sınıflandırılmasını gösteren verileri ele alalım.[23] [Tablo 69.]

Demek ki, kara-toprak kuşağı dışındaki köylüler arasında, ineklerin dağılımı, kara-toprak eyaletlerindeki köylüler arasında çeki hayvanlarının dağılımına çok benzemektedir (bkz: İkinci Bölüm). Üstelik, tanımlanan alanda, süt veren büyükbaş hayvanların yoğunlaşmasının, çeki hayvanlarının yoğunlaşmasından daha büyük olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durum, köylülükteki farklılaşmanın, ticarî çiftçiliğin yerel biçimine sıkı sıkıya bağlı olduğu gerçeğini açıkça belirtmektedir. Aynı bağlantı, aşağıdaki verilerle de, açıkça gösterilmektedir (ne yazık ki, bunlar, yeterince tamam değillerdir). (Bay Blagoveşçenski'nin 21 eyaletin 122 uyezdi için verdiği) toplam Zemstvo istatistiklerini ele alırsak, aile başına 1,2 ineklik bir ortalama elde ederiz. Dolayısıyla, kara-toprak kuşağı dışında, köylülüğün, kara-toprak kuşağındakinden daha fazla ineğe sahip olduğu ve Petersburg eyaletindeki köylülüğün, genel olarak kara-toprak kuşağı dışındakinden daha iyi durumda olduğu ortadadır. Öte yandan, 22 eyaletin 123 uyezdinde, büyükbaş hayvanı olmayan ailelerîn oranı %13 iken, bu oran, ele aldığımız 18 uyezdde, %17'ye ve Petersburg eyaletinin 6 uyezdinde %18,8'e ulaşır. Demek ki, köylülüğün farklılaşması, (şimdi bizim incelediğimiz açıdan), en çok Petersburg eyaletinde belirgindir, bunun arkasından genel olarak kara-toprak kuşağı dışındaki yerler gelir. Bu belirtiye göre, *ticarî* çiftçilik, köylülüğün farklılaşmasında baş etmendir.

Veriler göstermektedir ki, köylü ailelerinin yarısı kadarı (hiç

[23] Bay Blagoveşçenski'nin *Birleşik Sonuçlar*'ından[99] alman Zemstvo istatistikleri. Bu 18 uyezddeki, 14.000 kadar aile, sahip olunan hayvan sayısına göre sınıflandırılmamıştır. Toplam, 289.079 aile değil, 303.262 aile olacaktır. Bay Blagoveşçenski, kara-toprak eyaletlerindeki iki uyezd için de, benzer veriler aktarmaktadır, ama bu uyezdlerin tipik olmadığı apaçıktır. Tver eyaletinin 11 uyezdinde (*İstatistikî Sonuçlar*, XIII, 2) hiç ineği olmayan verilmiş-toprak sahibi ailelerin yüzdesi yüksek değildir (9,8), ama 3 ve daha fazla ineğe sahip olan ailelerin %21,9'u, toplam inek sayısının %48,4'ünü ellerinde toplamaktadır. Atı olmayan aileler, %12,2'yi oluştururlar; 3 ve daha fazla atı olan ailelerin oranı ise sadece %5,1'dir ve bunlar, toplam at sayısının sadece %13,9'una sahiptirler. Bu arada şunu da belirtelim, (ineklerinkine kıyasla) atların daha az yoğunlaşması, öteki kara-toprak dışı eyaletlerde de görülür.

[TABLO 69]

Aile Grupları	St. Petersburg, Moskova, Tver ve Smolensk Eyaletlerine Ait 18 Uyezd					St. Petersburg Eyaleti 6 Uyezdi				
	Aile Sayısı	%	İnek Sayısı	%	Aile Başına Düşen İnek	Aile Sayısı	%	İnek Sayısı	%	Aile Başına Düşen İnek
İneği olmayan aileler	59.336	20,5	—	—	—	15.196	21,2	—	—	—
1 ineği olan aileler	91.737	31,7	91.737	19,8	1	17.579	24,6	17.579	13,5	1
2 ineği olan aileler	81.937	28,4	163.874	35,3	2	20.050	28,0	40.100	31,0	2
3 ve daha fazla ineği olan aileler	56.069	19,4	208.735	44,9	3,7	18.676	26,2	71.474	55,5	3,8
Toplam	*289.079*	*100*	*464.346*	*100*	*1,6*	*71.501*	*100*	*129.153*	*100*	*1,8*

ineği olmayanlar ya da bir ineği olanlar) süt üretme çiftçiliğinin sağladığı yararlara, ancak olumsuz yönden katılırlar. Tek ineği olan köylü, ancak yoksulluk yüzünden, kendi çocuklarının gıdasından keserek süt satacaktır. Öte yandan, ailelerin beşte-biri (3 ve daha fazla ineğe sahip olanlar), toplam süt üretme çiftçiliğinin, muhtemelen yarıdan fazlasını kendi ellerinde toplamışlardır, çünkü onların büyükbaş hayvanlarının kalitesi ve çiftliklerinin kârlılığı, "ortalama" köylününkilerden daha yüksektir.[24] Süt üretme çiftçiliğinin ve genel olarak kapitalizmin çok gelişmiş olduğu bir yere ait veriler, bu sonucu ilginç bir biçimde sergilemektedir. Petersburg uyezdinden sözediyoruz.[25] Uyezdin, esas olarak Rusların oturduğu, yazlık evlerin bulunduğu bölümünde, süt üretme çiftçiliği, özellikle yaygın bir biçimde gelişmiştir; burada en çok ekilen ürünler şunlardır: ot (ekilebilir verilmiş-toprakların %23,5'i, bu rakam uyezd için %13,7'dir), yulaf (ekilebilir toprakların %52,3'ü) ve patates (%10,1). Tarım, doğrudan doğruya, yulaf, patates, saman, süt ve at çekim kuvveti isteyen, St. Petersburg pazarının etkisindedir (*loc. cit.*, 168). Nüfusa kayıtlı ailelerin %46.3'ü, "süt sanayii ile" uğraşmaktadır. Toplam inek sayısının %91'i, pazara süt sağlar. Bu sanayiden gelen gelir, 713.470 rubleye ulaşmaktadır (aile başına 203 ruble, inek başına 77 ruble). Yer, St. Petersburg'a ne kadar yakınsa, büyükbaş hayvanın kalitesi o kadar yüksek, bakımı o kadar daha iyidir. Süt iki yolla satılmaktadır: (1) hemen oradaki alıcılara, (2) St. Petersburg'daki "süt üretme çiftlikleri"ne vb.. Bu ikinci tip pazarlama, çok daha kârlıdır, çünkü, "bir ya da iki ineğe, bazan da daha fazlasına sahip çiftliklerin çoğu ... sütlerini, doğrudan doğruya St. Petersburg'a gönderememektedir" — bunların atı yoktur, ufak miktarları araba ile göndermek kârlı değildir vb.. Süt alıcılarının içine, yalnızca, uzman tüccarlar de-

[24] Aşağıdaki gibi genel sözlerle karşılaşınca karşıt köylü gruplarına ilişkin olan bu veriler akla getirilmelidir: "Süt veren hayvan yetiştiriciliğinden gelen, aile başına, yılda 20-200 ruble arası bir gelir, geniş kuzey eyaletleri alanında, yalnızca çiftlik hayvancılığını genişletmek ve geliştirmekte en önemli araç olmakla kalmaz, ayrıca, tarla ekimini geliştirmek ve hatta —hem gerek büyükbaş hayvan bakımında, hem de o zamana kadar ihmal edilmiş olan toprağı, gereken biçimde ekilmiş bir duruma getirmekte— nüfusa, o bölgede iş alanı yaratmak, iş aramak üzere göç etmeyi azaltmak etkisine de sahiptir." (*Üretici Güçler*, III, 18.) Bir bütün olarak göç, azalmamakta, artmaktadır. Ancak, bazı bölgelerdeki azalma, ya hali-vakti yerinde köylüler yüzdesinin yükselmesine, ya da "o bölgedeki işlerin", yani, yerel kırsal girişimciler için çalışmanın gelişmesine bağlı olabilir.

[25] *St. Petersburg Eyaleti İktisadı Üzerine İstatistik İçin Malzeme*, c. V. Kısım II, St. Petersburg 1887.

ğil, kendi sütevleri olan kişiler de girer. Aşağıdaki veriler uyezddeki iki volosta aittir [Tablo 70]:

[TABLO 70]

St. Petersburg Uyezdindeki İki Volost	Aile Sayısı	Bunlara Ait İnek Sayısı	Aile Başına Düşen İnek	Bu Ailelerin Kazançları (Ruble)	Kazanç	
					Aile Başına	İnek Başına
Alıcılara süt satan aileler	441	1.129	2,5	14.884	33,7	13,2
St. Petersburg'da süt satan aileler	119	649	5,4	29.187	245,2	44,9
T o p l a m	*560*	*1.778*	*3,2*	*44.071*	*78,8*	*24,7*

Bundan, süt üretme çiftçiliğinin sağladığı yararların, kara-toprak kuşağı dışındaki bütün küylüler arasında nasıl dağıldığı anlaşılabilir; görmüş oiduğumuz gibi, bu köylüler arasında, süt veren büyükbaş hayvan yoğunlaşması, bu 560 aile arasındaki yoğunlaşmadan daha büyüktür. Bize de, St. Petersburg uyezdindeki köylü ailelerin %23,1'inin, işçi kiraladığını eklemek kalıyor (her yerdeki tarımda olduğu gibi, burada da, bunların çoğu, gündelikçidir). "Tarım işçilerinin hemen hemen yalnızca, tam-işleyen çiftliklere sahip aileler tarafından kirlandığını aklımızda tutarsak" (bunlar, uyezddeki toplam aile sayısının yalnızca %40,4'ünü oluştururlar), "bu tip çiftliklerin yarısından fazlasının, kiralanmış emek olmaksızın işlerini yürütemeyeceği sonucuna ulaşmamız gerekir." (158.)

O halde, Rusya'nın karşıt uçlarında, en farklı yerlerde, St. Petersburg'da ve diyelim, Taurida eyaletinde, "köy topluluğu içindeki" toplumsal ve iktisadî ilişkilerin, tamamen aynı olduğu ortaya çıkmaktadır. Her iki yerdeki "mujik çiftçiler" (Bay N. —on'un deyimi), kırsal girişimciler azınlığı ve kır proleteryası yığını olarak farklılaşırlar. Tarımın belirgin özelliği, kapitalizmin, bir bölgede, kırsal iktisadın bir yönünü, başka bir bölgede ise, başka bir yönünü kendine tâbi kılmasıdır; bunun içindir ki, birbirinin aynı iktisadî

ilişkiler, tarımda ve günlük hayatta en çeşitli biçimlerde ortaya çıkmaktadır.

Tanımlanan alanda da, köylülüğün, karşıt sınıflara ayrıldığı gerçeğini saptadıktan sonra, süt üretme çiftçiliğinin rolü üzerine genellikle öne sürülen çelişkili görüşler hakkında kolaylıkla açıklığa kavuşabileceğiz. Çok doğal olarak, hali-vakti yerinde köylülük, çiftçilik yöntemlerini geliştirmek ve iyileştirmek için teşvik edilmiş olmaktadır ve bunun sonucu olarak da, ot ekimi yaygınlaşmakta ve ticarî çiftlik, hayvancılığın hayatî bir parçası haline gelmektedir. Ot ekimindeki gelişme, örneğin, Tver eyaletinde gözlemlenebilir; bu eyaletin en ileri uyezdi olan Kaşin Uyezdinde, bütün köylü ailelerinin altıda-bir gibi yüksek bir oranı, yonca eker. (*Sonuçlar*, XIII, 2, s. 171.) Ayrıca, şunu da belirtmek ilginç olacaktır; satın alınan topraklarda, otla kaplı olan oranı, verilmiş-topraklardakinden daha büyüktür. Köylü burjuvazi, doğal olarak, özel toprak mülkiyetini, komünal tasarrufa tercih etmektedir.[26] *Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*'nde de (c. II, 1896), gene esas olarak satın alınan ve kirayla tutulan topraklarda olmak üzere, ot ekimindeki artışa, birçok kereler değinildiğini görmekteyiz.[27] Aynı yayında, gelişmiş aletlerin yayılmasından sözedilir: pulluklar, harman dövme makineleri, silindirler vb.. Tereyağı ve peynir yapımı vb. çok büyük ölçüde gelişmektedir. Novgorod eyaletinde, ta 80'lerin başında, köylülüğün çiftlik hayvanı yetiştiriciliğinde, genel bir gerileme ve azalmanın yanısıra, süt için kârlı bir pazarın bulunduğu ve buzağıların sütle beslenmesinin eski bir sanayi olduğu, tek tek, belli bazı yerlerde, bir gelişmenin de görüldüğü kaydedilmiştir. (Biçkov, *Novgorod Uyezdinin Üç Volostundaki Çiftçilerin İktisadî Durumu ve Yaptıkları Çiftçilik Hakkında, Evden Eve Soruşturmalar Üzerine bir Makale*, Novgorod 1882.) Bir tip ticarî çiftlik hayvancılığı olan buzağıların sütle beslenmesi, genel olarak konuşursak, Novgorod ve Tver eyaletlerinde, ve büyük kentlerden çok uzak olmayan diğer yerlerde, oldukça yaygın bir sanayidir. (Bkz: Tarım Bakanlığı tarafından yayınlanan, *Kiralanmış Emek*, vb..) Bay Biçkov şöyle diyor:

[26] Büyükbaş hayvan beslenmesinde köklü bir iyileşme, ancak, satış için süt üretiminin geliştiği yerlerde gözlemlenmektedir (s. 219, 224).

[27] s. 39, 65, 136, 150, 154, 167, 170, 177 ve diğerleri. Reform-öncesi vergi sistemimiz, burada da, tarımdaki ilerlemeyi geciktirmektedir. Bir muhabir şöyle yazıyor: "Çiftliklerin kalabalıklaşması yüzünden, volostun her yerinde, ot ekimine geçilmiştir; ancak, yonca, vergi borçlarını kapamak üzere satılmaktadır" (91). Bu eyaletteki vergiler bazan öyle büyüktür ki, toprağını kiraya veren köylünün kendisi, bu toprağı tutan kişiye bir miktar para ödemek zorunda kalmaktadır.

"Bu sanayi, niteliği gereği, zaten hali-vakti yerinde olan önemli sayıda inek sahibi köylülere gelir getirir, çünkü, tek inekle ve hatta bazan az verimli iki inekle, buzağıların sütle beslenmesi düşünülemez." (*Loc. cit.*, 101.)[28]

Ama, tanımlanan alanda, köylü burjuvazinin iktisadî başarılarının en belirgin göstergesi, köylülerce emekçi kiralanmasıdır. Yerel toprak sahipleri karşılarına rakiplerin çıktığını hissetmekte ve Tarım Bakanlığı ile haberleşmelerinde, bazan, işçi kıtlığını, bunların hali-vakti yerinde köylülerce kapılması gerçeğine bile bağlamaktadırlar. (*Kiralanmış Emek*, 490.) Köylülerce emekçi kiralanması, Yaroslavl, Vladimir, St. Petersburg ve Novgorod eyaletlerinde görülmüştür (*loc. cit.*, birçok yerde). Ayrıca, *Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*'nin birçok yerinde, bu hususa değinilmiştir.

Ama, hali-vakti yerinde azınlığın bu ilerleyişi, yoksul köylü yığınları için ağır bir yüktür. Örneğin, Yaroslavl eyaleti, Ribinsk uyezdi, Koprin volostunda, —"peynir yapımı artellerinin ünlü kurucusu, V. İ. Blandov'un" inisiyatifiyle— peynir yapımının yaygınlaştığı görülür.[29] "Herbiri tek ineğe sahip, daha yoksul köylüler ... sütlerini (peynir fabrikasına) gönderildiklerinde, kuşkusuz, bunu kendi gıdalarından keserek yapmaktadırlar"; oysa, hali-vakti yerinde köylüler, sığırlarını iyileştirmektedirler (s. 32-33). Üstlenilen ücretli emek tipleri arasında, evden uzakta peynir yapım kuruluşlarındaki işlerin olduğu da görülür; genç köylüler arasından, bir usta peynir yapımcıları grubu doğmaktadır. Poşekonye uyezdinde, "peynir ve tereyağı kuruluşlarının sayısı ... yıldan yıla artmaktadır", ama "peynir ve tereyağı yapımının köylülerin yaptığı çiftçiliğe sağladığı yararlar, peynir ve tereyağı kuruluşlarımızın köylü yaşamına getirdiği zararları hemen hemen hiç karşılamamaktadır". Köylüler kendi rızalarıyla, çoğu kez açlığa terkedilmektedir, çünkü bir yerde, bir peynir ya da tereyağı fabrikasının açılmasıyla, süt oraya gönderilmekte, ve köylüler genellikle, sulu süt içmektedirler. Aynî öde-

[28] Bu arada şunu da belirtelim ki, yerel köylülüğe ait "sanayilerin" çeşitliliği, Bay Biçkov'u kazançlarına göre, iki tip sanayici arasında ayırım yapmaya itmiştir. 3.251 kişinin (nüfusun %27,4'ü) 100 rubleden az kazandığı ortaya çıkmıştır; bunların kazancı toplam 102.000 ruble, ya da kişi başına ortalama 31 rubledir. 454 kişi, 100 rublenin üstünde kazanmaktadır (nüfusun %3,8'i); bunların kazancı, toplam 107.000 ruble, ya da kişi başına ortalama 236 rubledir. Birinci grup esas olarak, her tür ücretli işçiden, ikinci grup ise, tacirler, saman tüccarları, kerestecıler vb.'den oluşmaktadır.

[29] *Fabrika ve Atelyeler Kılavuzu*'nda, Koprin volostundaki "peynir yapımı artellerine" değinilmektedir, Blandovlar, peynir yapım sanayiindeki en büyük firmadır: 1890'da, bunlar, altı eyalette 25 fabrikaya sahip bulunuyordu.

me, moda haline gelmektedir (s. 43, 54, 59 ve diğerleri), öyle ki, "halkımızın" küçük üretiminin de "kapitalist" fabrikalarda aynî ödemeyi yasaklayan yasanın kapsamına alınmamış olmasına esef etmek gerekecektir.[30]

Böylece, sorunla doğrudan doğruya ilişkisi olan insanların görüşleri de, bizim ulaştığımız, köylülerin çoğunluğunun yerel tarımın ilerlemesinde tamamen olumsuz bir rol oynadığı sonucunu doğrulamaktadır. Ticarî tarımın ilerlemesi, alt köylü gruplarının durumunu kötüleştirir ve onları, bütünüyle, çiftçilerin safından atar. Şunu da belirtelim ki, narodnik yazında, süt üretme çiftçiliğindeki ilerleme ile, köylülerin beslenmesi arasındaki çelişkiye değinilmiştir (sanırım, ilk kez Engelhardt tarafından). Ama, asıl bu örnek, köylülük arasında ve tarımda oluşan bu olgunun, narodniklerce değerlendirilmesindeki dargörüşlülüğü kavramamızı mümkün kılmaktadır. Bir yerdeki, bir biçimdeki bir çelişkiye işaret etmekte ve bunun bütün toplumsal ve iktisadî sisteme özgü olduğunu, her yerde, değişik biçimlerde kendini gösterdiğini anlamamaktadırlar. Bir "kârlı sanayiin" çelişkili anlamına işaret etmekte ve köylülük arasında, bütün öteki türdeki "yerel sanayilerin", "yerleştirilmesini" şiddetle istemektedirler. Bir tarımsal ilerleme biçiminin, çelişkili anlamına işaret etmekte ve örneğin, makinelerin sanayide olduğu gibi tarımda da, aynı siyasî ve ikitsadî anlamı taşıdığını anlamamaktadırlar.

VI. KETEN YETİŞTİRME ALANI

Kapitalist tarımın ilk iki alanını, yaygın niteliklerinden ve burada görülen ilişkilerın tipik oluşundan dolayı, oldukça ayrıntılı bir biçimde tanımladık. Bundan sonraki açıklamalarımızda, çok önemli bazı bölgeler üzerine daha kısa görüşler ileri sürmekle yetineceğiz.

Keten, sözde "sınaî ürünlerin" başlıcasıdır. Terimin kendisi, burada *ticarî* çiftçiliğin sözkonusu olduğunu göstermektedir. Örneğin, "keten" eyaletî olan Pskov'da, keten, çoktandır, yerel bir

[30] Bay Stari Maslodel'in [Eski Tereyağ Yapımcısı] tipik görüşü şöyledir: "Bugün, kırı görmüş ve tanımış olan ve onun 40 ya da 50 yıl önceki durumunu hatırlayan herkes, aradaki farka hayret edecektir. Eski köylerde, bütün evlerin içi ve dışı aynıydı; oysa bugün, kulübelerin yanında güzel evler yükselmekte, yoksulların yanında zenginler yaşamakta, ayaklar altında ezilen ve horgörülenlerin yanında, ziyafetler veren ve eğlenenler yaşamaktadır. Eskiden, insan, sık sık, bir tek topraksız köylünün bulunmadığı köylere raslardı; şimdi, her köyde, en az beş, bazan tam bir düzine topraksıza ras-

deyimle, köylülerin "ilk parası" idi. (*Askerî İstatistikî Özet*, 260.) Keten yetiştiriciliği, sadece para yapmak için bir araçtır, Reform-sonrası dönem, bir bütün olarak, ticarî keten yetiştirilmesinde kesin bir artışla kendini gösterir. Böylece, 60'ların sonunda, Rusya'daki keten üretimi, yaklaşık 12 milyon *pud* lif (*ibid.*, 260); 80'lerin başında ise, 20 milyon *pud* lif olarak hesaplanmıştı (*Rus Sanayii Üzerine Tarihî-İstatistikî İnceleme*, c. I, St. Petersburg 1883, s. 74); bugün, Avrupa Rusyası'nın 50 eyaletinde, 26 milyon *pudun* üstünde lif toplanmaktadır.[31] Asıl keten yetiştirme alanında (karatoprak kuşağı dışındaki 19 eyalet), keten ekili alanlar, son yıllarda şöyle değişmiştir: 1893 — 952.100 desiyatin ve 1897 — 967.500 desiyatin. Bütün Avrupa Rusyası için (50 eyalet), 1896 yılında, keten ekili alan 1.617.000 desiyatin ve 1897'de, 1.669.000 desiyatindi (*Vestnik Finansov, ibid.*, 1898, n° 7), oysa bu rakam 1890'ların başında, 1.399.000 desiyatin idi (*Üretici Güçler*, I, 36). Bunun gibi, yayınlarda ifade edilmiş olan genel görüşler de, ticarî keten yetiştiriciliğindeki büyümeyi doğrulamaktadır. Böylece, Reformdan sonra, ilk iki on yıl için, *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, şunları söylemektedir: "Sınaî amaçlarla keten ekilen bölge, birkaç eyalette genişletilmiştir" (*loc. cit.*, 71), bunun nedeni, özellikle, demiryollarının yaygınlaşmasıdır. Bay V. Prugavin, Vladimir eyaleti Yuryev uyezdine ilişkin olarak seksenlerin başında şöyle yazıyordu: "Keten ekimi ... burada, son 10. 15 yıldan beri çok yaygın hale gelmiştir." "Ba-

lanıyor. Ve gerçeği söylemek gerekirse, köylerdeki bu değişmede tereyağı yapımının büyük payı vardır. 30 yılda, tereyağı yapımı, birçoklarını zengin etti, evlerini güzelleştirdi; tereyağı sanayiinin gelişmesi döneminde süt sağlayan birçok köylüler zengin oldu, daha fazla büyükbaş hayvan edindi ve topluluk temeli üzerinde ya da birey olarak toprak satın aldı; ama pek çoğu da, yoksulluğa düştü; köylerde topraksız köylüler ve dilenciler ortaya çıktı." (*Jizn* ["Yaşam"], 1899, n° 8, *Severni Kray* ["Kuzey Bölgesi"]nden aktarılmıştır, 1899, n° 223). (*2. baskıya not.*)

[31] Merkezi İstatistik Komitesine göre, 1893-1897 ortalaması, 26.291.000 *puddu*. Bkz: *Vestnik Finansov*, 1897, n° 9; ve 1898, n° 6. Önceleri keten üretimi istatistikleri çok hatalıydı; bu nedenledir ki, uzmanların, çok çeşitli kaynakları ele alarak yaptıkları karşılaştırmalara dayanan yaklaşık tahminleri kullanmayı yeğ tuttuk. Üretilen keten miktarı, yıldan yıla büyük ölçüde dalgalanmaktadır. Bu nedenle, örneğin, *altı* yıllık rakamlardan, keten üretimindeki "düşmeye" ve "keten ekili alanların azalmasına" dair, en cüretkâr sonuçları çıkarmaya girişen Bay N. —on (*Denemeler*, s. 236 ve devamı), en görülmemiş hatalara düşmüştür (P. B. Struve'nin, *Eleştirici Görüşler*'de, bu hataları incelemesine bakınız, s. 233 ve devamı). Metinde söylenenlere şunu da ekleyelim ki, Bay N. —on'un aktardığı verilere göre, 1880'lerde, keten ekili alanların azamî büyüklüğü, 1.372.000 desiyatin, toplanan lifin ağırlığı ise 19.245.000 *pud* idi, oysa, 1896-1897'de, bu alan, 1.617.000-1.669.000 desiyatin, toplanan lifin ağırlığı ise 31.713.000-30.139.000 *pud* idi.

zı büyük aileler, yılda 300-500 ve daha fazla rublelik keten satarlar. ..." Bunlar (keten tohumunu) "Rostov'dan satın alırlar. ... Bu kesimlerdeki köylüler, tohum seçmekte çok dikkatlidirler." (*Vladimir Eyaleti Yuryev Uyezdinde Köy Topluluğu, Elsanatları Sanayii ve Tarım*, Moskova 1884, s. 86-89.) *Tver Eyaletine Ait Zemstvo İstatistik Sonuçları*'nda belirtildiğine göre (c. XIII, Kısım 2), "en önemli ilkbahar tahıl ürünleri, arpa ve yulaf, yerini patates ve ketene bırakmaktadır" (s. 151); bazı uyezdlerde örneğin Zubtsov, Kaşin ve diğer uyezdlerde ilkbahar ürünü ekili alanların 1/3-3/4'ünü kaplar. Bu uyezdlerde, özellikle kirayla tutulan, bakir ve kullanılmamış topraklarda gelişen "keten yetiştiriciliği, sanayie özgü, açıkça ifade edilmiş spekülatif bir niteliğe bürünmüştür" (s. 145). Ayrıca, gene bu yapıta göre, boş toprakların hâlâ bulunduğu yerlerde, (bakir topraklar, işlenmeyen boş topraklar, ormandan temizlenen sahalar) keten yetiştiriciliği özellikle yaygınlaşmaktadır, ama eskiden beri keten yetiştiren bazı eyaletlerde, "keten ekimi ya eski çaptadır ya da hatta, yerini, örneğin tarıma yeni sokulan kök bitkileri, sebze vb. ekimine" yani, diğer ticarî tarım tiplerine, "bırakmaktadır". (*Vestnik Finansov*, 1898, n° 6, s. 376, ve 1897, n° 29.)

Keten ihracatına gelince, Reformdan sonraki ilk iki on yıl boyunca, bu ihracat dikkate değer bir hızla arttı: 1857-1861 yıllarında ortalama 4,6 milyon *puddan*, 1867-1871 yıllarında 8,5 milyon *puda*, 1877-1881 yıllarında ise 12,4 *puda* yükseldi; ama ondan sonra 1894-1897 yıllarında ortalama 13,3 milyon *pud* tutan ihracatın durağan hale geldiği görülmektedir.[32] Ticarî keten yetiştiriciliği, doğal olarak, yalnızca tarım ve sanayi arasındaki değişime değil (keten satışı ve mamul mal alımı), ayrıca *farklı ticarî tarım tipleri* arasındaki değişime de (keten satışı ve tahıl alımı) yol açtı. Bu ilginç olguya ait aşağıdaki veriler gösteriyor ki, kapitalizm için bir içpazar, yalnızca, nüfusun tarımdan sanayie kaymasıyla değil, ayrıca da, ticarî çiftçilikteki uzmanlaşmayla da yaratılır.[33] [Tablo 71.]

Ticarî keten yetiştiriciliğindeki bu büyüme, bildiğimiz gibi baş keten ekicisi olan köylülüğü nasıl etkiler?[34] "Pskov eyaletinde yolculuk ederken ve onun iktisadî yaşamını gözlemlerken, insan, arasıra görülen büyük ve zengin birimler, köycükler ve köylerin yanısıra, aşırı derecede yoksul birimleri de görmemezlik edemiyor:

[32] Bu rakamlar keten, keten-lifi ve keten-kıtığına aittir. Bkz: *Tarihi-İstatistikî İnceleme*, P. Struve, *Eleştirel Görüşler* ve *Vestnik Finansov*, 1897, n° 26 ve 1898 n° 36.

[33] Bkz: N. Strokin, *Pskov Eyaletinde Keten Yetiştiriciliği*, St. Petersburg 1882. Yazar, bu verileri, Vergi Komisyonunun, *Tutanaklar*'ından almıştır.

[TABLO 71]

("Keten Eyaleti") Pskov'da, Demiryolu Aracılığıyla Yapılan Alışveriş
(Ortalamalar, Bin *Pud* Olarak)

Dönemler	Çıkan Keten	Gelen Tahıl ve Un
1860-1861	255,9	43,4
1863-1864	551,1	464,7
1865-1866	793,0	842,6
1867-1868	1.053,2	1.157,9
1869-1870	1.406,9	1.809,3

bu aşırılıklar, keten alanındaki iktisadî yaşamın tipik bir özelliğidir." "Keten yetiştiriciliği, spekülatif bir dönüş yapmıştır" ve ketenden gelen gelirin "büyük bir kısmı alıcılar tarafından ve topraklarını keten ekimi için kiraya verenlerce cebe indirilir". (Strokin, 22-23.) Çok yüksek kiralar, gerçek "para-rantı" oluştururlar (yukarıya bakınız), ve köylülerin çoğu alıcılara "tam ve çaresiz bir bağımlılık" durumundadırlar (Strokin, *ibid.*). Tüccar sermayesinin egemenliği bu bölgede çok önceden kurulmuştur[35] ve Reform-sonrası dönemin ayırıcı özelliği, bu sermayedeki büyük yoğunlaşma, eski küçük alıcıların tekelinin sarsılması ve bütün keten ticaretini ele geçiren "keten acentalarının" kurulmasıdır. Bay Strokin, Pskov eyaleti hakkında şöyle diyor: "Keten yetiştiriciliğinin önemi ... sermayenin birkaç kişinin elinde toplanmasında ifadesini bulur." (s. 31.) Sermaye, keten yetiştiriciliğini bir kumar haline sokarak, büyük sayıda küçük tarımcıyı mahvetti; bunlar, ketenin kalitesini düşürdüler, toprağı yordular, verilmiş-topraklarını kiraya verme durumunda kaldılar ve sonunda "göçmen" işçiler safına katıldılar. Öte yandan ise, küçük bir hali-vakti yerinde köylüler ve tacirler azınlığı, teknik iyileştirmeler getirebiliyorlardı — rekabet de bunu zorunlu kılıyordu. Gerek elle çalışan (25 rubleye mal oluyordu) gerekse atla çalışan (üç kat pahalıydı), *couté* ditme alet-

[34] Keten ekili 1.399.000 desiyatinlik alanın, 745.400 desiyatini kara-toprak kuşağı dışındadır, bunun ancak %13'ü özel mülk sahiplerine aittir. Kara-toprak kuşağında, keten ekili 609.600 desiyatinin %44,4'ü özel mülk sahiplerine aittir (*Üretici Güçler*, I, 36).

[35] *Askerî-İstatistikî Özet*, o zamanlar şu gerçeğe işaret etmişti: "Köylülerin ektiği keten, çoğu kez, aslında, *bulinya*lara aittir", (küçük alıcıların yerel adı) "köylü ise sadece tarlasında bir emekçidir" (595). Bkz: *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, s. 88.

leri kullanılmaya başlandı. 1869'da, Pskov eyaletinde bu tip sadece 557 makine vardı, 1881'de ise, 5.710 tane vardı (4.521'i elle çalışan, 1.189'u atla çalışan).[36] *Tarihî-İstatistikî İnceleme*'de şunları okuyoruz: "Bugün her sağlam köylü ailesinin elle çalışan bir *couté* makinesi vardır, buna artık, gerçekte, 'Pskov ditme aleti' denmektedir." (*loc. cit.*, 82-83.) Makine sahibi olan bu "sağlam" aileler azınlığının, köylülüğün geri kalan kısmına oranının ne olduğunu İkinci Bölümde görmüş bulunuyoruz. Tohumları çok kötü temizleyen ilkel mekanizmaların yerine, Pskov Zemstvosu, gelişmiş tohum temizleyicileri (triörler) getirmeye başlamıştır ve "daha zengin köylü sanayiciler", şimdi, bu makineleri bizzat satın almayı ve keten yetiştiricilerine kiraya vermeyi daha kârlı bulmaktadırlar (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 29, s. 85). Büyük keten alıcıları, kurutma odaları ve sıkıştırma yerleri kurar ve keteni ayıklamak ve ditmek üzere işçi kiralarlar (bkz: Bay V. Prugavin'in verdiği örnek, *loc. cit.*, 115). Son olarak şunu da ekleyelim ki: keten lifinin işlenmesi, oldukça büyük sayıda işçi gerektirir: bir desiyatinlik keten ürünü için, 26 işgünü gerçek tarımsal çalışma gerektiği, lifi saplardan ayırmak için ise 77 gün gerektiği hesaplanmıştır (*Tarihî-İstatistikî İnceleme*, 72). Böylece, keten yetiştiriciliği, bir yandan çiftçinin kışın daha fazla meşgul olmasına, öte yandan da, keten yetiştiriciliği ile uğraşan toprak beylerinin ve hali-vakti yerinde köylülerin, ücretli emek talebinin doğmasına yol açar (bkz: Üçüncü Bölüm, VI. Kesimdeki örnek).

Demek ki, keten yetiştirme alanında da, ticarî çiftçiliğin büyümesi, sermayenin egemenliğine ve köylülüğün farklılaşmasına yol açar. Bu son sürecin karşısına çıkan çok büyük bir engel, kuşkusuz, son derece yüksek olan, toprak kiraları,[37] tüccar sermayesinin baskısı, köylünün verilmiş-toprağına bağlanması ve verilmiş-toprak için yapılan ödemenin yüksekliğidir. Dolayısıyla, köylülerce toprak satın alınmasındaki[38] ve iş bulmak için göç edilmesinde-

[36] Strokin, 12.

[37] Bugün, keten toprağı kiraları, keten fiyatındaki azalma yüzünden düşüyor, ama, örneğin Pskov keten alanında, 1896'da, keten ekili toprak miktarı azalmamıştır (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 29).

[38] Köylülerce toprak satın alınmasındaki gelişme açısından, Pskov eyaleti, Rusya'da önde gelen eyaletlerden biridir. *Kırsal Nüfusun İktisadî Durumu Üzerine Birleşik İstatistikî Malzeme*'ye göre (Bakanlar Kurulu Sekreterliğince basılmıştır), burada, köylülerce satın alınan topraklar, ekilebilir toplam verilmiş-toprakların %23'üne ulaşmaktadır. Bu, 50 eyalet içinde en yüksek orandır. Bu durumda, 1 Ocak 1892 tarihinde, erkek köylü nüfus başına ortalama 0-7

ki[39] gelişme, ne kadar yaygın olursa, ve gelişmiş aletlerin ve ekim yöntemlerinin kullanılması ne kadar yayılırsa, sınaî sermaye, tüccar sermayesinin yerini o kadar çabuk alacak, köylülük arasında, bir kır burjuvazisinin oluşması ve toprak beyi için emek hizmeti sisteminin yerine, kapitalist sistemin geçmesi o kadar çabuk olacaktır.

VII. TARIM ÜRÜNLERİNİN TEKNİK İŞLENMESİ

Yukarda, (Birinci Bölüm, I. kesim), tarım konusunu işleyen yazarların, çiftçilik sistemlerini, ana pazar ürününe göre sınıflandırırlarken, sınaî ya da teknik çiftçilik sistemini, özel bir kategoriye dahil ettiklerini belirtme fırsatı bulmuştuk. Bu sistemin özü, tarım ürününün, (kişisel ya da üretken) tüketime gitmeden önce teknik işlemden geçmesidir. Bu işlemi uygulayan kuruluşlar, ya hammaddenin üretildiği çiftliklerin bir parçasını oluştururlar, ya da hammaddeyi köylülerden satın alan özel sanayicilere aittirler. Ekonomi politik açısından, bu iki tip arasındaki fark önemli değildir. Teknik tarım işlerindeki büyüme, kapitalizmin gelişmesi bakımından son derece önemlidir. Birincisi, bu büyüme, ticarî çiftçilikteki gelişme biçimlerinden birini, üstelik de tarımın, kapitalist toplumun bir sanayi dalına dönüşmesini en canlı şekilde gösteren bir biçimi temsil eder. İkincisi, tarım ürünlerinin teknik işlenmesindeki gelişme, genellikle, tarımdaki teknik ilerleme ile yakından bağlantılıdır: bir yandan, işlenmek üzere hammadde üretilmesinin kendisi, tarımsal gelişmeyi gerekli kılar (örneğin, kök bitkilerinin ekimi); öte yandan da, işlemeden artan ürünler, çoğu kez tarımda kullanılır ve böylece tarımın etkinliğini artırır, en azından, bir ölçüde, tarım ile sanayi arasındaki dengeyi, ve karşılıklı bağı yeniden kurar; bu dengenin ve bağın bozulması, kapitalizmdeki en derin çelişkilerden biridir.

Dolayısıyla, şimdi Reform-sonrası Rusya'da, teknik tarım işlerinin gelişmesini tanımlamalıyız.

desiyatinlik satın alınmış toprak düşmektedir. Bu açıdan, yalnız Novgorod ve Taurida eyaletleri, Pskov eyaletini geçer.

[39] İstatistiklerin gösterdiğine göre, iş aramak üzere Pskov eyaletini terkeden erkeklerin sayısı, 1865-1875'ten, 1896 ya kadar *hemen hemen dört kat* artmıştır (*Pskov Eyaletindeki Köylü Nüfusa Ait Sanayiler*, Pskov, 1898, s. 3).

1) Damıtma

Burada, damıtmaya yalnızca tarım açısından bakıyoruz. Dolayısıyla, damıtmanın hızla büyük fabrikalarda yoğunlaşması üzerinde (kısmen dolaylı vergi gerekleri yüzünden), üretimin ucuzlamasına yol açan fabrika tekniğindeki hızlı ilerleme üzerinde ve üretimdeki bu ucuzlamayı aşan ve çok yüksek miktarda oldukları için tüketimin ve üretimin büyümesini geciktiren dolaylı vergilerdeki artış üzerinde durmamıza gerek yoktur.

Bütün Rusya İmparatorluğundaki, "tarımsal" damıtmaya ait veriler şunlardır[40] [Tablo 72]:

[TABLO 72]

1896-1897'de Damıtmaevleri	Damıtmaevi Sayısı		Damıtılan Öz (Bin *Vedro*)	
Tarımsal	1.474	1.878	13.521	24.331
Karma	404		10.810	
Sınaî	159		5.457	
T o p l a m	*2.037*		*29.788*	

Demek ki, damıtmaevlerinin 9/10'u, (toplam ürünün 4/5'ini bunlar üstlenir) doğrudan doğruya tarımla ilgilidir. Bu kuruluşlar, büyük kapitalist işletmeler olarak, üzerinde kuruldukları bütün toprakbeyi çiftliklerine de aynı niteliği verirler (damıtmaevleri, hemen hemen tamamen, toprak beylerine, esas olarak da soylulara aittirler). İncelediğimiz bu ticarî çiftçilik tipi, özellikle, merkezî karatoprak eyaletlerinde gelişmiştir; Rusya İmparatorluğundaki toplam damıtmaevi sayısının 1/10'u (1896-97'de, 225'i tarımsal ve karma olmak üzere 239 tane) burada toplanmıştır ve bunlar, toplam öz ürünlerinin dörtte-birinden fazlasını (1896-1897'de 6.828.000 *vedro*'su tarımsal ve karma damıtmaevlerinde olmak üzere, 7.785.000

[40] 4 Haziran 1890 yasası, tarımsal damıtma için aşağıdaki ölçütleri koydu: 1) damıtma mevsimi. Eylül 1'den, Haziran 1'e kadar, tarla işi yapılmadığı zaman; 2) damıtılan öz miktarı ile malikânedeki ekilebilir toprakların. desiyatin miktarı arasındaki oran. Kısmen tarımsal, kısmen de sınaî damıtma yapan fabrikalara, karma damıtmaevi denilmektedir (bkz: *Vestnik Finansov*, 1896, n° 25 ve 1898, n° 10).

vedro) üretirler. Böylece, emek-hizmetinin egemen olduğu alanda (diğer alanlarla karşılaştırıldığında) tarımın ticarî niteliği, çoğu kez, tahıl ve patatesten votka yapılması olarak ortaya çıkar. Reformdan bu yana, Rusya İmparatorluğunun tümüne ait aşağıdaki verilerden de anlaşılabileceği gibi,[41] patatesin damıtılması özellikle hızlı bir gelişme göstermiştir. [Tablo 73.]

[TABLO 73]

[Dönemler]	Damıtmak İçin Kullanılan Malzemeler (Bin *Pud*)		
	Tüm Ürünler	Patates	Patates %
1867'de	76.925	6.950	9,1
10 yıllık Ortalama 1873/74—1882/83	123.066	65.508	53
10 yıllık Ortalama 1882/83—1891/92	128.706	79.803	62
1893-94'te	150.857	115.850	76
1896-97'de	144.038	101.993	70,8

Demek ki, damıtılan ürünler miktarı, genel olarak, iki kat arttığında, kullanılan patates miktarı 15 kat kadar artmıştır. Bu gerçek, yukarda saptanmış olan (bu bölümün I. Kesimi) patates alanı ve ürünündeki büyük artışın tarım tekniğindeki gelişme, üç-tarla sisteminin yerine çok-tarla ekin münavebesinin geçmesi vb. ile birlikte, tamıtamına ticarî bir kapitalist çiftçilikteki büyümeyi gösterdiği önermesini, çarpıcı bir biçimde doğrulamaktadır.[42] Damıtmanın en çok geliştiği alan, ayrıca da (Rus eyaletleri içinde, yani Baltık ve batı eyaletleri hesaba katılmadığı zaman) kişi başına en yüksek net patates mahsulü ile kendini gösterir. Böylece, kuzey karatoprak eyaletlerinde, 1864-1866, 1870-1879 ve 1883-1887 rakamları, sırası ile 0,44 0,62 ve 0,60 *çetvert* olduğu halde, bütün Avrupa

[41] Kaynaklar: *Askerî İstatistikî Özet*, 427; *Üretici Güçler*, IX, 49 ve *Vestnik Finansov*, 1898, n° 14.

[42] Karş: Raspopin, *loc. cit.*, — *Tarihi-İstatistikî İnceleme*, *loc. cit.*, s. 14. Damıtmanın yan ürünleri (artık), çoğu kez, (hatta yalnızca tarımsal kuruluşlarca değil, ticarî kuruluşlarca bile), ticarî et sığırcılığında kullanılır. — Karş: *Tarımsal İstatistikî Bilgi*, c. VII, s. 122 ve devamı.

Rusyası için (50 eyalet) bu rakamlar 0,27, 0,43 ve 0,44 *çetverttir.* Daha 80'lerin başında, *Tarihî-İstatistikî İnceleme* şöyle yazıyordu: "patates ekiminin en yaygın olmasıyla göze çarpan bölge, kara-toprak kuşağının merkez ve kuzeyindeki bütün eyaletleri, Volga ve Transvolga eyaletlerini ve kara-toprak dışındaki merkezî eyaletleri kapsar" *loc. cit.*, s. 44).[43]

Toprak beylerinin ve hali-vakti yerinde köylülerin patates ekimini genişletmeleri, kiralanmış emeğe olan talepte bir artış demektir, bir desiyatinlik patates ekimi, bir desiyatinlik tahıl ekiminden çok daha fazla emek gerektirir[44] ve örneğin, merkezî kara-toprak alanında, makine kullanımı, hâlâ pek azdır. Demek ki, asıl damıtma sanayi ile uğraşan işçilerin sayısı azalmışken,[45] kök bitkilerinin ekimiyle, emek-hizmetinin, kapitalist çiftçilik sistemi tarafından ortadan kaldırılması, kırsal gündelikçilere olan talebi artırmıştır.

2) Pancar Şekeri Üretimi

Şeker pancarının işlenmesi, damıtmada olduğundan da çok, büyük kapitalist işletmelerde yoğunlaşmıştır ve damıtma gibi, bu da, toprak beylerine (esas olarak soylulara) ait malikanelerin bir eklentisidir. Şeker pancarı ekili alan, 60'larda 100.000 desiyatine,[46] 70-'lerde 160.000 desiyatine,[47] 1886-1895'te 239.000 desiyatine,[48] 1896-1898'de 369.000 desiyetine,[49] 1900'de 478.778 desiyatine, 1901'de ise

[43] Merkezî tarım eyaletlerinde, patatesin, damıtma amacıyla kullanılmasındaki çok hızlı artış aşağıdaki verilerde görülebilir. Altı eyalette: Kursk, Orel, Tula, Ryazan, Tambov ve Voronej'de, 1864-65'ten 1873-74'e kadar olan dönemde yılda ortalama 407.000 *pudluk* patates damıtılmıştı; 1874-75'ten 1883-84'e kadar 7.482.000 *pud*; 1884-85'ten 1893-94'e kadar ise 20.077.000 *pud* damıtılmıştı. Bütün Avrupa Rusyası için bu rakamlar şöyledir: 10.633.000 *pud*, 30.599.000 *pud* ve 69.620.000 *pud*. Yukardaki eyaletlerde, patates kullanan damıtmaevlerinin sayısı, 1867-68'den 1875-76'ya kadar olan dönemde, yılda, ortalama 29; 1876-77'den 1884-85'e kadar olan dönemde, 130; 1885-86'dan 1893-94'e kadar olan dönemde, 163 idi. Bütün Avrupa Rusyası için, bu rakamlar, 739, 979, 1.195'tir. (Bkz: *Tarımsal İstatistikî Bilgi*, c. VII.)

[44] Örneğin, Nijni-Novgorod eyaleti, Balakna uyezdine ait Zemstvo istatistik sonuçlarına göre, bir desiyatinlik patates ekimi, çapalama, zararlı otları temizleme ve kazma işiyle uğraşan bir kadının 59,2 işgünü de dahil olmak üzere, 77,2 işgünü gerektirir.

[45] 1867'de, Avrupa Rusyasında, damıtvaevlerinde çalıştırılan işçi sayısı 52.660 olarak (*Askerî İstatistikî Özet*, Yedinci bölümde göstereceğiz ki, bu kaynak, fabrika işçilerinin sayısını çok büyük ölçüde abartmaktadır), 1890'da ise 26.102 olarak (Orlov'un *Kılavuz*'una göre) hesaplanmıştı. Asıl damıtma işiyle uğraşan işçiler, sayıca çok azdır ve üstelik, kırsal işçilerden pek az fark-

528.076 desiyatine (*Torgovo-Promişlennaya Gazeta*, 1901, n° 123), 1905-06'da 483.272 desiyatine (*Vestnik Finansov*, 1906, n° 12) ulaşmaktaydı. Dolayısıyla, Reform-sonrası dönemde ekili alan beş kattan fazla artmıştı. Hasat edilen ve işlenen şeker pancarı miktarı, kıyas kabul etmez bir hızla büyümüştür: İmparatorlukta 1860-1864 yıllarında, işlenmiş olan şeker pancarının ağırlığı, ortalama, 4,1 milyon *berkovet**; 1870-1874'te 9,3 milyon; 1875-1879'da 12,8 milyon; 1890-1894'te 29,3 milyon; 1895-96 ve 1897-98'de ise 35 milyon *berkovet* idi.[50] İşlenmiş şeker pancarı, 60'lardan bu yana, 8 kattan fazla artmıştır. Demek ki, pancar mahsulünde, yani kapitalist çizgiler üzerinde örgütlenmiş büyük malikânelerdeki emek üretkenliğinde, büyük bir artış olmuştur.[51] Pancar gibi bir kök bitkisinin münavebeye sokulmasının, daha ileri bir ekim sistemine geçişle, gelişmiş tarımla, ve büyükbaş hayvan beslenmesi ile vb. kopmaz bağları vardır. *Tarihî-İstatistikî İnceleme*'de (c. I), şöyle yazıyor: "Genel olarak söylersek, oldukça karmaşık ve zor bir iş olan toprağın pancar için sürülmesi, birçok pancar çiftliklerinde, özellikle de güney-batı ve Vistula eyaletlerinde, son derece kusursuz bir hale getirilmiştir. Farklı yerlerde, ekim için, çeşitli, az ya da çok gelişmiş aletler ve sabanlar kullanılmaktadır; bazı hallerde, buharlı saban kullanılmaya bile geçilmiştir." (s. 109.)

Geniş-çaplı kapitalist çiftçilikteki bu ilerleme, ücretli tarım işçilerine —düzenli işçilere ve özellikle gündelikçilere— olan talepte, oldukça önemli bir artışa yol açar, kadın ve çocuk emeğinin kullanılması özellikle yaygındır. (Bkz: *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, II, 32.) Komşu eyaletlerdeki köylüler arasında, "şekere" göç diye bili-

lıdırlar. Örneğin, Dr. Jbankov, şöyle diyor: "Köy damıtmaevlerinde çalıştırılan bütün işçiler —üstelik bunlar düzenli olarak işlemez, çünkü işçiler, yazın, tarla işi için buralardan ayrılırlar— düzenli fabrika işçilerinden çok kesin çizgilerle ayrılırlar: bunlar köylü elbiseleri giyer, kırsal alışkanlıklarını korur ve fabrika işçilerine özgü, özel inceliği edinmezler." (*loc. cit.*, II, 121.)

[46] *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, c. I. — *Askerî İstatistiki Özet.* — *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, c. II.

[47] *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, I.

[48] *Üretici Güçler*, I, 41.

[49] *Vestnik Finansov* ["Malî Haberci"], 1897, n° 27, ve 1898, n° 36. Polonya krallığı hariç, Avrupa Rusyasında, 1896-1898'de, şeker pancarı ekili 327.000 desiyatinlik bir alan bulunuyordu.

[50] Yukardaki kaynaklara ek olarak, bkz: *Vestnik Finansov*, 1898, n° 32.

[51] 1890-1894 ortalamasını alırsak, imparatorluktaki pancar ekili 285.000 desiyatinden, 118.000 desiyatini tasfiyehanelere, 167.000 desiyatini ise ekicilere aitti. (*Üretici Güçler*, IX, 44.)

* Berkovet = 10 *pud.* —ç.

nen özel bir göç tipi doğmuştur (*ibid.*, 42). Bir morgluk (= 2/3 desiyatin) pancar toprağının tamamen ekilebilmesi için 40 işgünü gerektiği hesaplanmıştır (*Kiralanmış Emek*, 72). *Kırsal Nüfusun Durumu Üzerine Birleşik Malzeme*'deki (Bakanlar Kurulunca yayınlanmıştır) hesaplara göre, bir desiyatinlik pancar toprağının ekilmesi için, kadın ve çocukları hesaba katmazsak, makine ile olursa 12, el ile olursa 25 erkek işgünü gereklidir (s. X-XI). O halde, Rusya'daki toplam pancar alanının ekimi ile, muhtemelen, kadın-erkek, en az 300.000 tarım gündelikçisi uğraşmaktadır. Ama, pancar ekili desiyatin miktarındaki artış, kiralanmış emeğe olan talep konusunda tam bir fikir edinmek için yeterli değildir, çünkü bazı işler için ödeme, şu kadar berkovet başına yapılmaktadır. Örneğin, *Rusya'daki Elsanatı Sanayii Üzerine Raporlar ve Araştırmalar*'da (Devlet Malları Bakanlığınca yayınlanmıştır, c. II, St. Petersburg 1894, s. 82) şöyle yazıyor:

"Gerek kenttekî, gerekse uyezddeki kadın nüfus" (Çernigov eyaletine bağlı Krolevets kentinden sözediyor) "pancar tarlalarındaki işe çok değer verir; sonbaharda, pancarların temizlenmesi için, berkovet başına 10 kopek ödenir ve iki kadın, günde, altı berkovetten 12 berkovete kadar temizlerler, ama bazıları, pancarın büyüme mevsiminde de çalışmak üzere sözleşme yapar, zararlı otları temizler, çapa yaparlar; bu durumda, kazma ve temizleme de dahil olmak üzere, bütün iş için, her berkovet temizlenmiş pancar başına 25 kopek alırlar." Büyük pancar çiftliklerindeki işçilerin koşulları son derece kötüdür. Örneğin *Harkov Eyaleti Tıp Günlemi* (Eylül 1899, *Russkiye Vedomosti*'de aktarılmıştır, 1899, n° 254), "*büyük kırmızı-pancar çiftliklerinde çalışanların* koşulları hakkında, bir dizi, son derece acıklı gerçekten" sözetmektedir. "Böylece, Zemstvo doktoru, Dr. Podolski, Aktirka uyezdine bağlı Kotelva köyü için şunları yazıyor: 'Sonbaharda, *hali-vakti yerinde köylülere ait, büyük kırmızı-pancar çiftliklerinde çalıştırılan genç insanlar* arasında, genellikle, *tifüs* başgösterir. Bu tip büyük çiftlik sahipleri işçilerin dinlenme ve uyuma yerleri olarak ayrılmış barakaları çok pis durumda tutarlar; iş bittiği zaman, uyumak için kullanılan saman, gerçekten de gübreye dönüşür, çünkü hiç değiştirilmemiştir: bu, bir mikrop yuvası haline gelir. Tek ve aynı büyük çiftlikten dört ya da beş hasta getirildiği zaman, tifüs, hemen teşhis edilecektir.' Bu doktorun görüşüne göre, 'Firengi vakalarının çoğu, büyük kırmızı-pancar çiftliklerinden gelmektedir'. Bay Feinberg, haklı olarak şöyle diyor: 'İşçilerin kendileri için ve çevrelerindeki nüfus için, fabrikalardaki işten daha az zararlı olmayan,

büyük çiftliklerdeki iş, özellikle fecî sonuçlara yol açmaktadır, çünkü çok sayıda kadın ve çocuk, bu işle uğraşmaktadır ve çünkü, buradaki işçiler, toplumun ve devletin en basit korumasından bile yoksundurlar'; bu durumu gözönünde tutan yazar, Harkov eyaleti Yedinci Doktorlar Kongresinde, Dr. Romenonko'nun ifade ettiği şu görüşü tümüyle destekliyor: *'Zorunlu* kurallar koyarken, *büyük pancar çiftliklerindeki işçilerin koşulları* da mutlaka *hesaba* katılmalıdır. Bu işçiler en hayatî şeylerden bile yoksundur; aylarca açık havada yaşar ve aynı kaptan yemek yerler.' "

Demek ki, pancar ekimindeki büyüme, kır işçilerine olan talebi büyük ölçüde artırmış, çevredeki köylülüğü kır proletaryasına dönüştürmüştür. Kır işçilerinin sayısındaki artış, asıl pancar şekeri sanayiinde çalışan işçilerin sayısındaki pek az azalma ile, ancak biraz dizginlenmiştir.[52]

3) Patates Nişastası Üretimi

Yalnızca toprak beylerine ait çiftliklerde sürdürülen teknik üretim dallarından, köylülüğün de azçok uzanabileceği dallara geçelim. Bunlar esas olarak patatesten (kısmen de buğday ve diğer tahıllardan) nişasta ve şıra yapımını kapsamaktadır. Reformsonrası dönemde, nişasta için talebi olan, tekstil sanayiindeki dev büyüme yüzünden, nişasta üretimi özel bir hızla gelişti. Bu üretim dalının kapsadığı alan, esas olarak, kara-toprak dışı, sınaî ve kısmen de kuzey kara-toprak eyaletleridir. *Tarihî-İstatistikî İnceleme*'deki (c. II) hesaplara göre, 60'ların ortasında, üretimi 270.000 ruble kadar değerinde olan 60 kadar kuruluş varken, 1880'de, üretimi 1.317.000 ruble olan 224 kuruluş bulunmaktadır. *Fabrika ve Atelyeler Kılavuzu*'na göre, 1890'da, üretimi 1.760.000 ruble değerinde olan, 3.418 işçi çalıştıran 192 kuruluş bulunmaktadır.[53] *Tarihî-İstatistikî İnceleme*'de şunları okuyoruz: "Son 25 yılda, nişasta üretimi ile uğraşan kuruluşların sayısı, 4 1/2 kat, toplam ürün ise

[52] Avrupa Rusyasında, 1867'de, pancar şekeri fabrikaları ve tasfiyehanelerinde, 80.919 işçi çalışıyordu (*Maliye Bakanlığı Yıllığı, Askeri İstatistikî Özet,* burada da rakamı abartmış, anlaşılan aynı işçileri iki kere sayarak, 92.000 diye bir rakam vermiştir). 1890 rakamı ise 77.875 işçidir (Orlov'un *Kılavuz*'u).

[53] *Tarihî-İstatistikî İnceleme*'deki verileri, en düzenli ve karşılaştırılabilir veriler olarak alıyoruz. *Maliye Bakanlığı Sonuçları ve Malzemesi* (1866, n° 4, Nisan) Ticaret ve İmalât Bakanlığına ait resmî verilere dayanarak, 1864'te, Rusya'da, üretimi 231.000 ruble değerinde olan 55 nişasta-yapım kuruluşu olduğunu hesaplamıştır. *Askeri-İstatistikî Özet*'teki hesaplara göre, 1866'da, üretimi 563.000 ruble değerinde olan, 198 kuruluş bulunmaktaydı, ama, kuşkusuz,

10 ¾ kat artmıştır; gene de, bu üretkenlik nişasta talebini karşılamaktan çok uzaktır." (s. 116), dışardan ithal edilen nişastadaki artış bunun kanıtıdır. *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, her eyalete aît verileri inceledikten sonra, bizdeki patates nişastası üretiminin (buğday nişastası üretiminden farklı olarak), köylülerin ve toprak beylerinin elinde toplanmış olup, tarımsal bir nitelik taşıdığı sonucuna ulaşır. Gelecekte "yaygın bir gelişme ümidi vaadetmekte, şimdi bile kırsal nüfusumuza önemli yararlar sağlamaktadır". (126.)

Birazdan bu yararların kime sağlandığını göreceğiz. Ama, önce şunu belirtelim: nişasta üretiminin gelişmesi sırasında iki süreç ayırdedilmelidir: bir yanda, yeni küçük fabrikaların doğması ve köylü üretiminin büyümesi, öte yanda da, üretimin buhar gücü ile çalışan büyük fabrikalarda toplanması. Örneğin, 1890'da, buhar gücü ile çalışan 77 fabrika vardı, toplam işçi sayısının %52'si, ve toplam ürünün %60'ı buralarda toplanmıştı. Bu atelyelerden yalnızca 11'i 1870'ten önce kurulmuş, 17'si 70'lerde, 45'i 80'lerde ve 2'si de 1890'da kurulmuştur (Bay Orlov'un *Kılavuz*'u).

Köylülerin nişasta üretimi iktisadını tanıyabilmek için, yerel araştırmalara bakalım. Moskova eyaletinde, 1880-81'de, 4 uyezdde 43 köy, nişasta yapımı ile uğraşıyordu.[54] Kuruluş sayısı 130 olarak hesaplanmıştı; bunlar 780 işçi çalıştırıyor ve en az 137.000 ruble değerinde bir ürüne sahip bulunuyorlardı. Sanayi, esas olarak, Reform'dan sonra yayıldı; tekniği yavaş yavaş gelişti ve daha fazla değişmeyen sermaye gerektiren ve daha yüksek bir emek üretkenliği gösteren, daha büyük kuruluşlar kuruldu. El rendelerinin yerini gelişmişleri aldı, sonra beygir gücü ortaya çıktı ve nihayet, üretimi büyük ölçüde geliştiren ve ucuzlatan silindirik kasnaklar kullanılmaya başlandı. İşte, "elsanatçılarının" evden eve sayımından, kuruluşların büyüklüğüne göre derlediğimiz veriler şöyledir [Tablo 74]:

Demek ki, burada, üretim genişledikçe, kiralanmış emek kullanımının arttığı ve emek üretkenliğinin yükseldiği, küçük kapitalist kuruluşlar görüyoruz. Bu kuruluşlar köylü burjuvaziye epeyce

bu sayı, şimdi fabrika olarak kabul edilmeyen küçük kuruluşları da içermektedir. Genel olarak söylersek, bu işe ait istatistikler çok yetersizdir: küçük fabrikalar bazan sayılmakta, bazan da (çok daha fazla hallerde) sayılmamaktadır. Böylece, Orlov'un *Kılavuz*'u, 1890'da Yaroslavl eyaletinde bulunan kuruluşların sayısını 25 olarak verirken (1894-95 *Listesi* 20 olarak veriyor), *Yaroslavl Eyaleti üzerine İnceleme*'ye göre (c. II, 1896), yalnızca Rostov uyezdinde, 810 nişasta ve pekmez kuruluşu vardır. Dolayısıyla, metinde verilen rakamlar, ancak olgunun dinamikliğini gösterebilir, sanayideki gerçek gelişmeyi değil.

[54] *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VII, Kısım 1, Moskova 1882.

[TABLO 74]

Kuruluş Kategorileri[55]	Kuruluş Sayısı	İşçi Sayısı			Kuruluş Başına Düşen İşçi			Çalışılan Hafta Sayısı (Ortalama)	Üretim (Ruble)		
		Aile	Kiralanan	Toplam	Aile	Kiralanan	Toplam		Toplam	Kuruluş Başına	4 Haftada, İşçi Başına
Küçük	15	30	45	75	2	3	5	5,3	12.636	842	126
Orta	42	96	165	261	2,2	4	6,2	5,5	55.890	1.331	156
Büyük	11	26	67	93	2,4	6	8,4	6,4	61.282	5.571	416
T o p l a m	*68*	*152*	*277*	*429*	*2,2*	*4,1*	*6,3*	*5,5*	*129.808*	*1.908*	*341*

kâr sağlar ve ayrıca da tarım tekniğini geliştirirler. Ama, son derece sağlığa aykırı çalışma koşulları ve uzun işgünü yüzünden, bu atelyelerdeki, işçilerin durumu çok yetersizdir.[56]

"Rendeleme" kuruluşlarına sahip olan köylüler çok lehte koşullarda çiftçilik yaparlar. (Verilmiş-topraklarda ve esas olarak kirayla tutulan topraklarda) patates ekimi, çavdar ve yulaf ekiminden çok daha büyük bir gelir getirir. Atelye sahipleri, işlerini genişletmek için, yoksul köylülerden, önemli miktarda verilmiş-toprak kiralarlar. Örneğin, Tsibino köyünde (Bronnitsi uyezdi), 18 nişasta atelyesi sahibi (köydeki 105 aile içinden), iş aramak için köylerinden ayrılan köylülerden ve ayrıca atı olmayan köylülerden, verilmiş-toprak kiralarlar, böylece kendi 61 verilmiş-topraklarına, kirayla tuttukları 133 toprağı da katarlar; toplam 194 verilmiş-toprak, yani köydeki toplam verilmiş-toprak payının %44,5'i, bunların ellerinde toplanır. *Sonuçlar*'da şöyle yazıyor: "Nişasta üretiminin az ya da çok geliştiği, öteki köylerde de, tamamen aynı şeylere raslanır." (*loc. cit.*, 42).[57] Nişasta atelyelerinin sahipleri, öteki köylü-

[55] Bkz: Beşinci Bölümün Eki, 24 Nolu Sanayi.

[56] *loc. cit.*, s. 32. Köylü atelyelerinde işgünü 13-14 saatken, aynı sanayi dalındaki büyük atelyelerde (Dementyev'e göre[100]) 12 saatlik bir işgünü hüküm sürmektedir.

[57] V. Orlov'un, bir bütün olarak Moskova eyaleti hakkındaki genel görüşünü, bu sözlerle karşılaştırınız (*Sonuçlar*, Cilt IV, Kısım 1, s. 14): zengin köylüler, çoğu kez, yoksul köylünün verilmiş-topraklarını kiralar ve bazan, 5-10 kirayla tutulmuş, verilmiş-toprağı ellerinde toplarlar.

lerden iki kat daha-fazla çiftlik hayvanına sahiptir: genel olarak yerel köylülerde, aile başına ortalama 1,5 at ve 1,7 inek düşmesine karşın, bunlarda, aile başına ortalama 3,5 at ve 3,4 inek düşer. (Evden eve sayımlarda taranmış olan) 68 atelye sahibinden 10'u, satın alınmış toprağa sahiptir, 22'si kirayla verilmiş-topraklar dışındaki topraklardan tutmuştur, 23'ü ise kirayla verilmiş-toprak tutmaktadır. Kısacası, bunlar, köylü burjuvazinin tipik temsilcileridir. Vladimir eyaletine bağlı Yuryev uyezdinde de tamamen buna benzer ilişkiler görülecektir. (V. Prugavin, *loc. cit.*, s. 104 vd.). Burada da atelye sahipleri esas olarak ücretli emeğin yardımıyla üretimi sürdürürler (30 atelyedeki 128 işçiden 86'sı kirayla tutulmuştur); ve burada da, çiftlik hayvancılığı ve tarım açısından, atelye sahipleri, köylülük yığınının çok üstündedir; bunlar, patates lapasını, sığırları için yem olarak kullanırlar. Köylüler arasından, gerçek kapitalist çiftçiler bile çıkar. Bay Prugavin, 12 ücretli işçi çalıştıran (1.500 ruble kadar değerinde) bir nişasta atelyesine sahip bir köylünün çiftliğini anlatıyor. Bu köylü, kirayla toprak tutarak genişletmiş olduğu kendi çiftliğinde, patates yetiştirmektedir. Ekin münavebesi, yedi-tarlalıdır ve yoncayı da kapsamaktadır. Çiftlik işinde ilkbahardan sonbahara kadar ("sondan sona") kiralanmış, 7-8 işçi çalıştırmaktadır. Patates lapası, sığır yemi olarak kullanılmakta ve mal sahibi, işe yaramayan suyu tarlaları için kullanmaya niyetlenmektedir.

Bay V. Prugavin, bu işlerin "tamamen istisnaî koşullarından" yararlandığına, bizi temin ediyor. Kuşkusuz, her kapitalist toplumda, kır burjuvazisi, her zaman, kırsal nüfusun çok küçük bir azınlığını oluşturacaktır, ve bu anlamda, dilerseniz, bir "istisna" olacaklardır. Ama bu terim, Rusya'daki bütün diğer ticarî tarım alanlarında olduğu gibi nişasta yapım alanında da, kapitalist tarımı örgütleyen bir kırsal girişimciler sınıfının oluştuğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.[58]

4) Bitkisel Yağ Üretimi

Keten tohumu, kenevir, ayçiçeği ve öteki tohumlardan yağ çıkarılması da, çoğu kez, bir tarımsal sanayidir. Reform-sonrası dönemde, bitkisel yağ üretiminin gelişmesi, 1864'te bitkisel yağ üre-

[58] İlginç bir noktaya değinelim. Gerek Moskova sanayiinin tanımının yazarı (*loc. cit.*, 45), Bay Prugavin (*loc. cit.*, 107), gerekse Bay V. V. (*Elsanatı Sanayii üzerine Makaleler*), bazı rendeleme kuruluşlarının birkaç mülk sahibine ait olması gerçeğinde, "artel ilkesi"ni farkediyorlar. Bizim keskin gözlü

timinin tahminen 1.619.000 ruble değerinde, 1879'da 6.486.000 ruble ve 1890'da 12.232.000 ruble değerinde olması ile değerlendirilebilir.[59] Bu üretim dalında da, iki gelişme süreci gözlemlenecektir: bir yanda, küçük köylüye (ve bazan da toprak beyine) ait, satış için yağ üreten yağhaneler köylerde kurulmuştur. Öte yandan da, üretimi kendinde toplayan ve küçük kuruluşları safdışı eden, buharla çalışan büyük atelyeler gelişmektedir.[60] Biz, burada, yalnızca yağ bitkilerinin işlenmesiyle ilgileniyoruz. *Tarihî-İstatistikî İnceleme*'de (c. II) şöyle yazıyor: "Kenevir tohumu yağhanelerinin sahipleri, köylülüğün hali-vakti yerinde üyelerindendir"; bunlar, bitkisel-yağ üretimine özel bir değer verirler, çünkü, bu onların büyükbaş hayvanları için mükemmel bir yem elde etmelerini (küspe) mümkün kılmaktadır. Bay Prugavin (*loc. cit.*), Vladimir eyaleti Yuryev uyezdinde, "keten tohumu yağı üretimindeki yaygın gelişmeye değinerek", köylülerin bundan "hiç de az olmayan bir çıkar" sağladıklarını (s. 65-66), yağhane sahibi köylülerin ekin ve çiftlik hayvancılığı yetiştiriciliğini köylülüğün çoğunluğundan daha yüksek bir düzeyde yürüttüğünü ve bazı yağ değirmencilerinin, kırsal işçi kiralama yoluna da başvurduğunu söylüyor (*loc. cit.*, tablolar, s. 26-27 ve 146-147). 1894-95 Perm elsanatı sayımı da, elsanatı yağ değirmencilerinin, ekin yetiştiriciliğini, köylülerin çoğundan çok daha yüksek bir düzeyde yürüttüğünü (daha geniş ekili alanlar, çok daha fazla hayvan, daha iyi mahsul vb.) ve ekimdeki bu iyileşmenin kırsal işçilerin kiralanmasıyla bir arada gittiğini göstermiştir.[61] Reform-sonrası dönemde, Voronej eyaletinde, yerel

narodnikler kırsal girişimcilerin birliğinde özel bir "ilke" görmeye çabalıyor ve bir kırsal girişimciler sınıfının varlığında ve gelişmesindeki yeni toplumsal ve ekonomik "ilkeleri" göremiyorlar.

[59] *Maliye Bakanlığına Ait Malzeme ve Sonuçlar*, 1866, n° 4, Orlov'un *Kılavuzu*, 1. ve 3. Baskılar. Kuruluşların sayısına ilişkin rakamlar vermiyoruz; çünkü, bizim fabrika istatistiklerimiz, küçük tarımsal yağ-sıkma kuruluşları ile, büyük, sınaî kuruluşları birbirine karıştırmakta, birincileri bazan kapsamakta, bazan da değişik eyaletler ve değişik dönemler için kapsamamaktadır. Örneğin 1860'ta, bir dizi küçük yağhane "atelyeler" kategorisine dahil edilmiştir.

[60] Örneğin, 1890'da 383 atelyeden 11'i, 12.232.000 rublelik bir üretim içinde, 7.170.000 ruble değerinde bir üretime sahipti. Sınaî girişimcilerin, kırsal girişimciler üzerinde kazandığı bu zafer, bizim tarımcılar (örneğin Bay S. Korolenko, *loc. cit.*,) ve bizim narodnikler arasında (örneğin Bay N. —on'un *Denemeler*'i, s. 241-242) derin bir hoşnutsuzluğa yol açıyor. Biz onların görüşlerine katılmıyoruz. Büyük atelyeler, emeğin üretkenliğini artıracak ve üretimi toplumsallaştıracaktır. Bu bir husus. İkinci husus da, büyük atelyelerde, işçilerin koşulları muhtemelen ve yalnızca maddî açıdan da değil, küçük tarımsal yağhanelerinkinden daha iyi olacaktır.

yağhanelerde, yağı için ezilen ayçiçeği tohumunun *ticarî* ekiminde özel bir gelişme görülmüştür. 70'lerde, Rusya'da ayçiçeği ekili alan, 80.000 desiyatin olarak (*Tarihî-İstatistikî İnceleme*, I), 80'lerde ise, 136.000 desiyatin olarak hesaplanmıştır, ki bunun 2/3'ü köylülere aittir. "Ancak, o zamandan beri, bu bitkinin ekili olduğu alan, bazı yerlerde yüzde 100 ve hatta daha fazla olmak üzere, büyük ölçüde artmıştır." (*Üretici Güçler*, I, 37.) *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, c. II'de şöyle yazıyor: "Yalnızca Alekseyevka köyünde" (Biryuç uyezdi, Voronej eyaleti) "40'tan çok yağhane vardır ve Alekseyevka'nın kendisi de, salt ayçiçeği sayesinde zenginleşmiş ve yoksul, küçük bir köyken, evlerinin ve dükkânlarının damları saçtan, zengin bir kasaba haline gelmiştir." (s. 41.) Köylü burjuvazinin bu zenginliğinin, köylülüğün çoğunluğu üzerinde nasıl yansıdığı şu gerçekten anlaşılabilir: 1890'da Alekseyevka köyünde, kayıtlı 2.273 aileden (kadın-erkek 13.386 kişi), 1.761'inin çeki hayvanı hiç yoktu, 1.699'unun ise aleti hiç yoktu, 1.840'ı hiç toprak ekmiyordu ve yalnızca 33 aile sanayilerle uğraşıyordu.[62]

Genel olarak, belirtmek gerekir ki, Zemstvo evden eve sayımlarında, yağhaneler, çoğunlukla, "ticarî ve sınaî kuruluşlar" arasında sayılır, bunların dağılımı ve öneminden İkinci Bölümde sözetmiş bulunuyoruz.

5) Tütün Yetiştiriciliği

Bitirirken, tütün yetiştiriciliği üzerine, bazı kısa gözlemler yapalım. Rusya'da, 1863-1864 yıllarında, ortalama ürün, 32.161 desiyatinden 1.923.000 *pud*, 1872-1878 yıllarında, 46.425 desiyatinden 2.783.000 *pud*, 80'lerde, 50.000 desiyatinden 4 milyon *pud* olmuştur.[63] Aynı dönemlerde, tarla sayısı, sırasıyla, 75.000, 95.000 ve 650.000 olarak hesaplanmıştır, bunun, bu tip ticarî tarıma çekilen küçük

[61] V. Ilyin, *İktisadî Çalışmalar ve Makaleler*, St. Petersburg 1899, s. 139-140. (Bkz: Lenin, *Toplu Eserler* Cilt 2. *Perm Eyaletinde 1894-95 Elsanatı Sayımı ve "Elsanatı" Sanayiinin Genel Sorunları*. —ç.)

[62] *Voronej Eyaleti, Biryuç Uyezdine ait İstatistikî Sonuçlar*. — Köydeki sınaî kuruluş sayısı 153 idi. Bay Orlov'un 1890 yılına ait *Kılavuz*'una göre, bu köyde, 34 işçi çalıştıran 17.000 ruble değerinde üretime sahip 6 yağhane bulunuyordu. 1894-1895 *Fabrika ve Atelyeler Listesi*'ne göre ise, 60 işçi çalıştıran 151.000 ruble değerinde üretime sahip 8 yağhane bulunuyordu.

[63] *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, 1. — *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, Cilt 1. — *Üretici Güçler*, IX, 62. Tütün ekili alan yıldan yıla büyük ölçüde dalgalanır; örneğin, 1889-1894 ortalaması 47.813 desiyatin (mahsul 4.180.000 *pud*), 1892-1894 ortalaması ise, 52.516 desiyatin, mahsul 4.878.000 *puddur*. Bkz: *Rusya Sonuçları*, 1896, s. 208-209.

üreticilerin sayısında çok önemli bir artış olduğunu gösterdiği ortadadır. Tütün yetiştiriciliği, önemli sayıda işçi gerektirir. Dolayısıyla, tarımsal göç tipleri arasında, tütün tarlalarına göçten sözedilir (özellikle, tütün ekiminin son zamanlarda görülmemiş bir hızla yapıldığı Güneyin dış eyaletlerine). Tütün tarlalarındaki işçilerin çok zor bir yaşam sürdürdükleri gerçeğine, yayınlarda değinilmiş bulunuyor.[64]

Rusya'da Tütün Yetiştiriciliğinin İncelenmesi'nde (Kısım II ve III, St. Petersburg 1894, Tarım Bakanlığının emri ile yayınlanmıştır). ticarî tarımın bir dalı olarak tütün yetiştiriciliği üzerine çok ayrıntılı ve çok ilginç veriler vardır. Bay V. S. Şçerbaçov, Malorossiya'daki tütün yetiştiriciliğini anlatırken, Poltava eyaletinin üç uyezdine ilişkin (Priluki, Lokvitsa ve Romni) şaşılacak kesinlikte bilgiler vermektedir. Yazar tarafından toplanan ve Poltava Eyaleti Zemstvo Kurulu İstatistik Bürosu tarafından düzenlenen bu bilgiler, tütün yetiştiren üç uyezddeki, 25.089 köylü çiftliğini kapsar; bunlar, 6.844 desiyatinlik tütün ekili alana ve 146.774 desiyatinlik tahıl ekili alana sahiptirler. Çiftlikler aşağıdaki şekilde dağılmıştır [Tablo 75]:

[TABLO 75]

POLTAVA EYALETİNİN ÜÇ UYEZDİ
(1888)

Tahıl Ekili Alana Göre Çiftlik Grupları	Çiftlik (Sayı)	Tütün Ekili (Desiyatin)	Tahıl Ekili (Desiyatin)
1 desiyatinden az	2.231	374	448
1-3 desiyatin	7.668	895	13.974
3-6 desiyatin	8.856	1.482	34.967
6-9 desiyatin	3.319	854	22.820
9 desiyatinden fazla	3.015	3.239	74.565
T o p l a m	*25.089*	*6.844*	*146.774*

Gerek tütün, gerekse tahıl alanının büyük ölçüde kapitalist çiftliklerin elinde toplandığını görüyoruz. Çiftliklerin sekizde-birinden

[64] Belobrodov, *Severni Vestnik*'teki yukarda adı geçen makale, 1896, n° 2 *Russkiye Vedomosti*, 1897, n° 127 (Mayıs 10), Kırım'da 20 işçi kadının, bir tütün tarlası sahibim mahkemeye verdiği bir davayı haber veriyor ve "mahkemede, plantasyon işçilerinin son derece zor yaşamlarını anlatan sayısız gerçeklerin ortaya çıktığını" söylüyor.

azı (25.000 çiftlikten 3.000'i), tahıl ekili alanın yarısından fazlasına (147.000 desiyatinin 74.000'i), yani çiftlik başına, hemen hemen, ortalama 25 desiyatine sahiptir. Tütün ekili alanın hemen hemen yarısı (6.800 desiyatinden 3.200'ü) bu çiftliklere aittir, çiftlik başına düşen ortalama alan bir desiyatinin üstündedir, oysa bütün öteki gruplar için, tütün ekili alan, aile başına, bir desiyatinin ondabiri ilâ onda-ikisini aşmaz.

Bay Şçerbaçov, ek olarak, aynı çiftlikleri, tütün ekili alana göre gruplandırılmış olarak gösteren veriler sunmaktadır [Tablo 76]:

[TABLO 76]

Tütün Tarlaları Grupları	Tarla (Sayı)		Tütün Ekili Alan (Desiyatin)	
0,01 des. ve daha az	2.919		30	
0,01—0,10 desiyatin	9.078		492	
0,10—0,25 desiyatin	5.989		931	
0,25—0,50 desiyatin	4.330		1.246	
0,50—1,00 desiyatin	1.834		1.065	
1,00—2,00 desiyatin	615	2.773	720	4.145
2,00 des. ve daha fazla	324		2.360	
T o p l a m	*25.089*		*6.844*	

Bundan görülebilir ki, tütün alanının yoğunlaşması, tahıl alanınınkinden önemli ölçüde büyüktür. Bu bölgedeki özellikle ticarî tarım dalı, genel olarak tarıma göre, daha büyük ölçüde kapitalistlerin elinde toplanmıştır. 25.000 çiftlikten 2.773'ü, 6.844 desiyatinlik tütün ekili alanın 4.145 desiyatinine, ya da üçte-ikiden fazlasına sahiptir. Sayıları 324 olan (bütün ekicilerin onda-birinden biraz fazla), en büyük tütün ekicileri, 2.360 desiyatinlik tütün ekili alana, ya da toplam alanın üçte-birinden fazlasına sahiptir. Bu, ortalama olarak, çiftlik başına, 7 *desiyatinden fazla tütün ekili alan* demektir. Bunun nasıl bir çiftlik olması gerektiğini değerlendirebilmek için, tütün ekiminin, tütünün cinsine göre 4-8 yaz ayını kapsayan bir dönem için *en az iki işçi* gerektirdiğini hatırlayalım.

Bu nedenle, tütün ekili 7 desiyatin sahibinin, en azından 14 işçisi olmalıdır; bir başka deyişle, çiftliğini, kesinlikle ücretli emeğe dayandırmalıdır. Bazı tütün cinsleri, desiyatin başına iki değil, üç mevsimlik işçi ve ek olarak da gündelikçiler gerektirir. Tek söz-

cükle, tam açıklıkla görüyoruz ki, tarım ne kadar çok ticarî hale gelirse, onun kapitalist örgütlenmesi de o kadar fazla gelişir.

Tütün yetiştiricileri arasında küçük ve ufacık çiftliklerin ağır basması (25.089 çiftlikten 11.997'si, ekili bir desiyatinin *en çok onda-birine* sahiptir), ticarî tarımın bu dalındaki kapitalist örgütlenme gerçeğini hiç bir şekilde çürütmez; çünkü bu küçük çiftlikler yığını, üretimde önemsiz bir paya sahiptir (11.997 çiftlik, yani çiftliklerin yarısı, 6.844 desiyatinden topu topu 522 desiyatine, ya da onda-birden de aza sahiptirler). İnsanların çok sık güvendikleri, "ortalama" rakamlar da, gerçek durumu yansıtmazlar (çiftlik başına düşen ortalama, tütün ekili desiyatinin 1/4'ünden biraz fazladır).

Bazı uyezdlerde, kapitalist tarımdaki gelişme ve üretimin yoğunlaşması, daha da belirgindir. Örneğin Lokvitsa uyezdinde, 5.957 çiftlikten 229'unun herbiri, tahıl ekili 20 ve daha fazla desiyatine sahiptir. Bunların sahipleri, 44.751 desiyatinlik toplam tahıl ekili alanın 22.799 desiyatinine, yani yarıdan fazlasına sahiptir. Her çiftçinin 100 desiyatin kadar ekili toprağı vardır. Tütün ekili toprakta ise, 2.003 desiyatinden 1.126 desiyatinine sahiptirler. Eğer çiftlikler tütün ekili alana göre gruplandırılırlarsa, bu uyezdde, 5.957 çiftlikten 132'sinin, iki ve daha fazla desiyatinlik tütün ekili alana sahip olduğu görülür. Bu 132 çiftçi, 2.003 desiyatinlik tütün ekili alanın 1.441 desiyatinine, yani %72'sine sahiptirler ve çiftlik başına *on* desiyatinden fazla düşmektedir. Aynı Lokvitsa uyezdinde, öteki uçta ise, herbiri, ençok, bir desiyatinin onda-birine ve hepsi birlikte 2.003 desiyatinin 133 desiyatinine, yani %6'sına sahip 4.360 çiftlik (5.957 çiftlikten) görüyoruz.

Söylemeye bile gerek yok ki, burada, *üretimin* kapitalist örgütlenmesi, *tüccar* sermayesinde çok önemli ölçüde gelişme ile ve üretim alanı dışında, her türlü sömürü ile bir arada gitmektedir. Küçük tütün yetiştiricilerinin, hiç kurutma barakaları yoktur ve tütünlerine mayalanacak zamanı sağlama ve onu, mamul bir ürün olarak (3-6 hafta içinde) satma olanakları bulunmamaktadır. Tamamlanmamış ürünü, çoğu kez kendileri de kirayla tuttukları topraklarda tütün eken alıcılara, *yarı fiyatına* satarlar, Alıcılar "küçük ekicileri her yoldan sıkıştırırlar" (adı geçen yayın, s. 31). Ticarî tarım, ticarî kapitalist üretimdir: (eğer, yalnızca, uygun yöntemler seçilebilirse) bu ilişki, bu tarım dalında da açıkça izlenebilir.

VIII. SINAÎ SEBZE VE MEYVE YETİŞTİRİCİLİĞİ: YÖREKENT ÇİFTÇİLİĞİ

Serfliğin düşüşüyle, oldukça geniş bir ölçüde gelişmiş olan "toprak beylerinin meyve yetiştiriciliği", "hemen hemen bütün Rusya'da birdenbire ve hızla azalmaya başladı".[65] Demiryollarının yapımı, yeni, ticarî meyve yetiştiriciliğine "büyük bir hız" vererek durumu değiştirdi ve bu ticarî tarım dalında, "daha iyiye doğru tam bir değişikliğe" yolaçtı.[66] Bir yandan, Güneyden gelen ucuz meyve akını, bu sanayiinin daha önce yürütüldüğü, merkezlerdeki sanayii sarstı;[67] öte yandan da, meyve pazarındaki genişlemenin yanısıra, örneğin, Kovno, Vilna, Minsk, Grodno, Mogilev ve Nijni-Novgorod eyaletlerinde sınaî meyve yetiştiriciliği gelişti.[68] Bay V. Paşkeviç'in belirttiğine göre, 1893-94'teki meyvecilik koşulları üzerine bir araştırma, bunun, sınaî bir tarım dalı olarak, son on yıl içinde önemli bir gelişme gösterdiğini, bahçıvanlara, uzman işçilere vb. talebin arttığını ortaya koymuştur.[69] İstatistikler şu görüşleri doğrulamaktadır: Rus demiryollarınca taşınan meyve miktarı artmaktadır,[70] Reformdan sonraki ilk on yılda artmış olan meyve ithalâtı azalmaktadır.[71]

Meyve yetiştiriciliği ile karşılaştırılırsa, kıyaslanamaz ölçüde daha büyük halk yığınları için tüketim maddeleri sağlayan ticarî sebze yetiştiriciliğinin daha da hızlı ve daha da yaygın bir biçimde gelişmiş olması, akla yatkındır. Sınaî sebze yetiştiriciliği, önce, kentlerin yakınlarında;[72] ikinci olarak fabrikaların ve ticarî ve sınaî yerleşme yerlerinin yakınlarında;[73] ve ayrıca demiryolları boyunda; üçüncü olarak da, Rusya'nın her yanına dağılmış, sebzeleriyle ünlü belirli köylerde[74] yaygınlaşır. Bu tip ürün için, yalnız-

[65] *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, I, s. 2.

[66] *Ibid.*

[67] Örneğin Moskova eyaletinde. Bkz: S. Korolenko, *Kiralanmış Emek* vb. s. 262.

[68] *İbid.*, s. 335, 344 vb.

[69] *Üretici Güçler*, IV, 13.

[70] *İbid*, s. 31, ayrıca *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, s. 31 ve devamı.

[71] 60'larda, ithalât hemen hemen 1 milyon *pud* tutarındaydı; 1878-1880'de, 3,8 milyon *pud*; 1886-1890'da 2.6 milyon *pud*, 1889-1893'te 2 milyon *pud* tutarında olmuştur.

[72] Biraz önceden davranıp burada, 1863'te Avrupa Rusya'sında, 50.000 ve daha fazla nüfusa sahip 13 kent olduğunu, 1897'de ise 44 kent olduğunu belirtelim. (Bkz: Sekizinci Bölüm, II. kesim.)

[73] Bu tip yerleşme örnekleri için Altıncı ve Yedinci Bölüme bakınız.

[74] Yaroslavl Eyaletinden başka, Vyatka, Kostroma, Vladimir, Tver, Mos-

ca sınaî değil, tarımsal nüfus arasında da bir talep olduğunu saptamak gerekir: Voronej köylülerine ait bütçelerin, sebze için kişi başına 47 kopeklik bir harcama gösterdiğini, bu harcamanın yarıdan fazlasının *satın alınan* ürün için yapıldığını hatırlayalım. Bu tip ticarî tarımda ortaya çıkan toplumsal ve iktisadî ilişkileri tanıyabilmek için, özellikle gelişmiş sebze yetiştiriciliği alanlarındaki yerel araştırmalara ait verilere dönmeliyiz. Örneğin, St. Petersburg yakınında, Rostov'dan gelen göçmen sebze yetiştiricilerinin başlattığı camlık ve ser sebzeciliği yaygın olarak gelişmiştir. Büyük üreticilerin sahip oldukları camlık sayısı binleri, orta üreticilerin sahip oldukları ise yüzleri bulur. "Bazı büyük sebze üreticileri, orduya onbinlerce *pudluk* lahana turşusu sağlarlar."[75] Zemstvo istatistiklerine göre, Petersburg uyezdinde, yerel nüfustan 474 aile, sebze yetiştiriciliğiyle (aile başına 400 ruble kadar bir gelir), 230 aile ise meyve yetiştiriciliği ile uğraşmaktadır. Kapitalist ilişkiler, gerek tüccar sermayesi biçiminde (sanayi, "vurguncular tarafından insafsızca sömürülmektedir"), gerekse işçi kiralanması biçiminde, çok geniş ölçüde gelişmiştir. Örneğin, göçmen nüfus arasında 115 mülk sahibi sebze yetiştiricisi (herbirinin geliri 3.000 rubleden fazladır) ve 711 işçi sebze yetiştiricisi (herbirinin geliri 116 rubledir) bulunmaktadır.[76]

Moskova yakınındaki köylü sebze yetiştiricileri de, kırsal burjuvazinin, aynı türden tipik üyeleridir. "Yaklaşık bir hesaplamaya göre, her yıl, Moskova pazarına, 4 milyon *pudun* üstünde sebze ve yeşillik ulaşmaktadır. Bazı köyler, turşusu yapılmış sebzelerle büyük bir ticaret sürdürürler: Nogatino volostu, fabrika ve kışlalara, hemen hemen bir milyon *vedroluk* lahana turşusu satar ve hatta Kronstadt'a bile mal gönderir. ... Ticarî sebze yetiştiriciliği bütün Moskova uyezdlerinde, en başta da, kent ve fabrikaların çevresinde yaygındır."[77] "Lahana, Volokolamsk uyezdinden gelen ki-

kova Kaluga, Penza, Nijni-Novgorod ve birçok eyaletlere bağlı bu tip köylere yapılan atıflar için, bkz: *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, I, s. 13 ve devamı ve *Üretici Güçler*, IV, 38 ve devamı. Ayrıca bkz: Nijni-Novgorod eyaletine bağlı Semyonov, Nijni-Novgorod ve Balakna uyezdlerine ait Zemstvo istatistik sonuçları.

[75] *Üretici Güçler*, IV, 42.

[76] *St. Petersburg Eyaleti İktisadı Üzerine İstatistikî Malzeme*, c. V. Aslında, metinde söylenenden çok daha fazla sebze yetiştiricisi vardır, çünkü bunların çoğu özel toprak sahiplerinin yaptığı çiftçilik başlığı altında gruplandırıldığı halde, adı geçen veriler, yalnızca köylü tarımına değinmektedir.

[77] *Üretici Güçler*, IV, 49 ve devamı. Farklı köylerin özel sebze türleri üretmekte uzmanlaştıklarını belirtmek ilginç olacaktır.

ralanmış emekçiler tarafından doğranır." (*Tarihî-İstatistikî İnceleme*, I, s. 19.)

Yaroslavl eyaletine bağlı, Rostov uyezdindeki sebze yetiştiren 55 köyü —Poreçye, Ugodiçi ve diğerlerini— kapsayan ünlü sebzecilik bölgesinde de tamamen benzer ilişkiler mevcuttur. Otlaklar ve çayırlar dışında, bütün topraklar, çoktandır, sebze tarlalarına dönüştürülmüşlerdir. Sebzelerin teknik işlenmesi —konservecilik— çok gelişmiştir.[78] Toprağın ürünüyle birlikte, toprağın kendisi ve işgücü de meta haline dönüştürülmüştür. "Köy topluluğuna" karşın, toprak tasarrufundaki eşitsizlikler, örneğin Poreçye köyünde, pek büyüktür: bir durumda, 4 kişilik bir aile, 7 "ufak sebze tarlasına" sahipken, bir başka durumda 3 kişilik bir aile, 17 parçaya sahip bulunuyor; bu durum, burada, belirli aralarla, yeniden hiç bir toprak dağıtımı yapılmamış olması, ancak özel yeniden bölünmelerin yer alması ve köylülerin "ufak sebze tarlalarını" ya da "küçücük topraklarını" "özgürce değiştirmeleri" gerçeği ile açıklanmaktadır. (*Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*, 97-98.)[79] "Tarla işinin büyük bir kısmı ... çoğu Poreçye'ye, yazın, gerek komşu köylerden gerekse komşu eyaletlerden gelen erkek ve kadın gündelikçiler tarafından yapılmaktadır." (*İbid.*, 99.) Bütün Yaroslavl eyaletinde, "tarım ve sebze yetiştiriciliği" ile uğraşan 10.322 kişinin (bunun 7.689'u Rostov'dandır), *göçmen* işçiler —yani çoğu durumda, bu meslekteki ücretli işçiler— olduğu hesaplanmıştır.[80] Yukarda aktarılmış olan, kırsal işçilerin metropol eyaletlere,[101] Yoroslavl eyaletine vb. göçetmesine ilişkin verilerin, yalnızca süt veren hayvan çiftçiliğinin değil, ticarî sebze yetiştiriciliğinin gelişmesi ile de bağlantısı kurulmalıdır.

Sebze yetiştiriciliği, Moskova ve Tver eyaletlerindeki hali-vakti yerinde köylüler arasında, hızlı gelişen bir sanayi olan ser sebzeciliği-

[78] *Tarihî-İstatistikî İnceleme*, I. — Bay Orlov'un *Fabrikalar Kılavuzu*. — *Elsanatı Sanayiini Soruşturma Komisyonuna Ait İşlemler*, c. XIV, Bay Stolpyanski'nin makalesi. — *Üretici Güçler*, IV, 46 ve devamı. *Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*, c. 2, Yaroslavl 1896, Bay Stolpyanski 1885) ve *Kılavuz* (1890) tarafından sunulan verilerin bir karşılaştırması, bu alandaki konserve ürünlerinin fabrika üretiminde önemli bir artış olduğunu göstermektedir.

[79] Demek ki, adı geçen yayın, Bay Volgin'in, "Sebze tarlalarıyla kaplı toprağın sık sık yeniden bölünüp bölünmediği" konusunda duyduğu "kuşkuyu" bütünüyle doğrulamış oluyor (*loc. cit.*, 172, dipnot).

[80] Burada da, tarımdaki tipik bir uzmanlaşma gözlemlenecektir: "Sebze yetiştiriciliğinin köylü nüfusun bir kısmının özel uğraşı haline geldiği yerlerde, öteki köylülerin hemen hemen hiç sebze yetiştirmemesi ve sebzeyi yerel pazar ve panayırlardan satın alması dikkate değer bir hususdur." (S. Korolenko, *loc. cit.*, 285.)

ni de kapsamaktadır.[81] Moskova eyaletinde 1880-81 sayımı, 3.011 camlığa sahip 88 kuruluşun bulunduğunu göstermiştir; burada, 47'si (%22,6) kirayla tutulmuş olan 213 işçi vardır; toplam ürün 54.400 ruble değerindedir. Ortalama ser sebze yetiştiricisi, bu "işe", en az 300 ruble koymak zorundadır. Evden eve sayım sonuçlarına giren 74 köylüden 41'i, satın alınmış toprağa sahiptir, ve bir o kadarı da kirayla toprak tutmaktadır; köylü başına, ortalama 2,2 at düşer. Bundan açıkça anlaşılıyor ki, ser sebze sanayii, yalnızca, köylü burjuvaziye mensup olanların gücünün yetebileceği bir şeydir.[82]

Rusya'nın güneyindeki karpuz yetiştiriciliği de, incelediğimiz ticarî tarım tipine girer. *Vestnik Finansov*'da (1897, n° 16), "sınaî karpuz yetiştiriciliği" üzerine, ilginç bir makalede anlatılan bir bölgede, karpuz yetiştiriciliğinin gelişmesi üzerine bazı kısa gözlemlerde bulunalım. Bu üretim dalı, Bikovo köyünde (Astrahan eyaleti, Tsarev uyezdi) 60'ların sonu ve 70'lerin başında doğmuştur. Önceleri yalnızca Volga bölgesine giden karpuzlar, demiryollarının yapılmasıyla, büyük kentlere gönderildi. 80'lerde bu işi ilk başlatanların elde ettiği dev kârlar yüzünden (desiyatin başına 150-200 ruble) üretim, "en azından on kat arttı". Bunlar, gerçek küçük-burjuvalar gibi, yetiştiricilerin sayısının artmasını engellemek için ellerinden gelen her şeyi yaptılar ve bu yeni ve kârlı uğraşın "sırrını" komşularından saklamak için pek dikkatli davrandılar. Kuşkusuz, "mujik çiftçinin"[83] "öldürücü rekabetten"[84] kaçınmak için giriştiği bütün bu çabalar boşunaydı, ve sanayi, çok daha fazla — Saratov eyaletine ve Don bölgesine yayıldı. 90'larda tahıl fiyatlarının düşüşü "yerel çiftçileri, ekin münavebesi sistemlerinde karşılaştıklar. güçlüklerden bir kurtuluş yolu bulmaya" zorlayarak üretime özellikle güçlü bir hız kazandırdı.[85] Üretimdeki genişleme, kiralanmış emeğe olan talebi büyük ölçüde artırdı (karpuz yetiştiriciliği, büyük ölçüde emek gerektirir, öyle ki, bir desiyatinin ekimi 30-50

[81] *Üretici Güçler*, IV, 50-51. — S. Korolenko, *loc. cit.*, 273. — *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VII, Kısım 1. — *Tver Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VIII, Kısım 1. Tver uyezdi: 1886-1890 sayımına göre, burada 174 köylü ve 7 özel toprak sahibine ait 4.426'dan fazla camlık bulunmaktadır, yani herbirinin ortalama 25 kadar camlığı vardır. "Köylü tarımında, o (sanayi) büyük bir yardımcıdır, ama yalnızca hali-vakti yerinde köylüler için. Eğer 20'den fazla camlık varsa, işçi kiralanmaktadır." (s. 167.)

[82] Bu sanayie ilişkin veriler için bkz: Beşinci Bölüme ek, Sanayi n° 9.

[83] Bay N. —on'un Rus köylüsü için kullandığı terim.

[84] Bay V. Prugavin'in terimi.

[85] Karpuz yetiştirmek için toprağı daha iyi işlemek gerekir ve bu da, daha sonra tahıl ekilen toprağı, daha verimli kılar.

rubleye malolur) ve patronların kârları ve toprak rantını da, daha büyük ölçüde artırdı. "Log" istasyonu (Gryazi-Tsaritsin demiryolu) yakınında, karpuz ekili alan, 1884'te 20 desiyatin, 1890'da 500-600 desiyatin arasında ve 1896'da 1.400-1.500 desiyatin arasında olduğu halde, sırasıyla bu yıllar için rant, desiyatin başına, 30 kopekten 1,50-2 rubleye ve 4-14 rubleye çıktı. Karpuz ekiminin, aşırı bir hızla yayılması, sonunda, 1896'da, aşırı üretime ve bir bunalıma yol açtı, bu da nihayet, bu ticarî tarım dalının kapitalist niteliğini doğrulamış oldu. Karpuz fiyatları, demiryolu masraflarını bile karşılayamayacak bir noktaya düştü. Karpuzlar, toplanmadan tarlalarda bırakılıyordu. Girişimciler, büyük kârlar tattıktan sonra, şimdi kaybın ne demek olduğunu öğreniyorlardı. Ama en ilginç şey, bunalımla savaşmak için seçtikleri yoldu: seçilen yol, yeni pazarlar kazanmak, ürünü ve demiryolu tarifelerini son derece ucuzlatıp, karpuzu lüks madde olmaktan çıkarıp, halk için bir tüketim maddesi (ve üretim noktalarında, sığır yemi) haline getirmekti. Girişimciler bize şu garantiyi veriyorlar: "Sınaî karpuz yetiştiriciliği, daha da gelişme yolundadır; yüksek demiryolu tarifeleri dışında, onun daha da büyümesi için bir engel yoktur. Tam tersine, şimdi yapılmakta olan Tsaritsin-Tikoretskaya demiryolu ... sınaî karpuz yetiştiriciliğine, yeni ve geniş bir alan açmaktadır." Bu "sanayi"in ilerdeki yazgısı ne olursa olsun, her halükârda, tarımın kapitalist evriminin, minyatür ama çok canlı bir görünümünü sunan "karpuz bunalımının" tarihi, çok öğreticidir.

Yörekent çiftçiliği hakkında da birkaç söz etmek zorundayız. Bununla, yukarıda tanımlanmış olan ticarî tarım tipleri arasındaki fark, sonunculara, bütün çiftliğin başlıca bir tür pazar ürününe uygun hale getirilmiş olmasıdır. Yörekent çiftçiliğinde ise, küçük çiftçi, parça parça her şeyin ticaretini yapar: evini yazlık kiracılara ve sürekli kiracılara kiraya vererek, eviyle, avlusuyla, atıyla tarlalarından ve çiftlik hayvanlarından gelen her tür ürünle: tahıl, sığır yemi, süt, et, sebze, çilek, balık, kereste vb. ticaret yapar; karısının sütünün ticaretini yapar (kentlerin yakınında bebek-bakıcılığı), konuk gelen kentlilere, en değişik (ve her zaman sözü edilmemesi gereken) hizmetler sunarak,[86] vb. vb.,[87] para yapar. Kapita-

[86] Bkz: Uspenski, *Bir Köy Güncesi.*

[87] Örnek olarak yukarda aktarılan Petersburg uyezdindeki köylü tarımı üzerine, *Malzeme*'ye başvuralım. En değişik ufak alışveriş tipleri, burada "sanayiler" biçimine bürünmüştür: yaz için ev kiralama, pansiyonculuk, süt satışı, sebze satışı, çilek satışı, "at işleri", bebek bakıcılığı, kerevides avcılığı, balıkçılık vb.. Tula uyezdindeki yörekent köylülerine ait sanayiler de tamamen bu-

lizmin eski tip ataerkil çiftçiyi tümüyle değiştirmesi, bu sonuncunun "paranın gücüne" tamamen boyun eğmesi, burada öyle canlı bir biçimde ifade edilmektedir ki, yörekent köylüsünün "artık bir köylü" olmadığını söyleyen narodnik, onu, genellikle ayrı bir kategoriye koymaktadır. Ama bu tiple, bundan önceki bütün tipler arasındaki fark, yalnızca bir biçim farkıdır. Kapitalizmin küçük çiftçide yarattığı her yöndeki değişikliğin siyasî ve iktisadî özü, her yerde aynıdır. Kentlerin sayısında, fabrikaların, ticarî ve sınaî kentlerin sayısında ve demiryolu istasyonlarının sayısındaki artış ne kadar hızlı olursa, bizim "köy topluluğu insanımızın" bu tip köylüye dönüştüğü alan da o kadar geniş olur. Bir zamanlar Adam Smith'in ne söylediğini unutmamamız gerekir — gelişmiş ulaştırma, her köyü bir yörekente dönüştürme eğilimindedir.[88] Daha şimdiden bir istisna haline gelen, dış dünyadan kopuk, uzak alanlar, her geçen gün antika şeyler gibi az bulunur olmakta, ve çiftçi, gitgide artan bir hızla, meta üretiminin genel yasalarına tâbi bir sanayici haline gelmektedir.

Ticarî tarımdaki büyümeye ilişkin verileri gözden geçirmeyi böylece bitirirken, amacımızın, temel (hiç bir şekilde bütün değil) ticarî tarım biçimlerini incelemek olduğunu tekrarlamayı gerekli görüyoruz.

IX. RUS TARIMINDA KAPİTALİZMİN ÖNEMİ ÜZERİNE SONUÇLAR

İkinci-Dördüncü Bölümlerde, Rus tarımında kapitalizm sorunu, iki açıdan incelenmiştir. Birinci olarak, köylü ve toprakbeyi iktisadındaki bugünkü toplumsal ve iktisadî ilişkiler sistemini, Reformsonrası dönemde biçimlenmiş olan sistemi inceledik. Gördük ki, köylülük, büyük bir hızla, sayıca küçük ama iktisaden güçlü bir kır burjuvazisi ve bir kır proletaryası olarak bölünmektedir. Bu "köylülükten çıkma" süreci ile kopmaz bir biçimde bağlı olarak da, toprak sahiplerinin, emek-hizmetinden kapitalist çiftçilik sistemine geçişleri görülür. Ondan sonra, bu aynı süreci, bir başka açıdan inceledik; başlangıç noktası olarak, tarımın meta üretimine dönüşmesi biçimini ele aldık, ve başlıca ticarî tarım tiplerinden herbiri için,

na benzemektedir: *Elsanatı Sanayiini Soruşturma Komisyonuna Ait İşlemler.* c. IX'da, Bay Borisov'un makalesine bakınız.

[88] "İyi yollar, kanallar ve ulaşıma elverişli nehirler, taşıma masraflarını azaltarak, ülkenin uzak bölümlerini de, kentlerin çevresindeki yerlerle daha yakın bir düzeye getirirler." *Op, cit.*, c. I, s. 228-229.

tipik toplumsal ve iktisadî ilişkileri inceledik, gösterildi ki, çok çeşitli tarımsal koşullar altında gerek köylü, gerekse özel toprak sahibi tarımında, aynı süreçler göze çarpmaktadır.

Şimdi, yukarıda sunulan bütün verilerden çıkan sonuçları inceleyelim.

1) Tarımın Reform-sonrası evrimindeki temel özellik, onun büyüyen ticarî ve girişimci niteliğidir. Özel toprak sahibi tarımında, bu gerçek öylesine açıktır ki, özel bir inceleme gerektirmez. Ama, köylü tarımında, bu, o kadar kolayca saptanamamaktadır, bunun birinci nedeni, kiralanmış emek kullanımının kır küçük-burjuvasinin mutlaka esas bir özelliği olmayışıdır. Yukarıda da gördüğümüz gibi, genel iktisat sisteminin İkinci Bölümde incelenmiş olan kapitalist çelişkilere dayanması koşuluyla, bu kategori, harcamalarını bağımsız çiftçilikle karşılayan her küçük meta üreticisini kapsar. İkincisi, kır küçük-burjuvazisi (öteki kapitalist ülkelerde olduğu gibi, Rusya'da da), bir dizi geçiş aşamasıyla, küçük mülk sahibi "köylü" ve bir parça toprak sahibi olan kır proletaryası ile bağlantı halindedir. "Köylülük" arasında bir kır burjuvazisiyle, bir kır proletaryasının varlığını ayırdetmeyen teorilerin yaşayabilmelerindeki nedenlerden biri de budur.[89]

2) Tarımın yapısından dolayıdır ki, onun meta üretimine dönüşmesi, sanayide buna tekabül eden süreçten ayrı olarak, özel bir yoldan ilerler. İmalâtçı sanayiin herbiri, yalnızca bir ürünün ya da bir ürünün bir parçasının imali ile uğraşan, ayrı, tamamen bağımsız dallara bölünür. Oysa, tarımsal sanayi, tamamen ayrı dallara bölünmez, yalnızca bir durumda bir pazar ürününde uzmanlaşırken, bir başka durumda, bir başka pazar ürününde uzmanlaşır, tarımın bütün diğer yönleri bu baş ürüne (yani pazara) uydurulur. İşte bu nedenledir ki, ticarî tarım biçimleri, büyük çeşitlilik gösterir, yalnızca farklı alanlara göre değil, farklı çiftliklere göre de değişir. İşte bu nedenledir ki, ticarî tarımın büyümesi sorununu incelerken, hiç bir biçimde, tarımsal üretimin tümüne ilişkin, toptan verilerle yetinemeyiz.[90]

[89] Bu arada, narodnik iktisatçıların, "Rus köylü tarımının, çoğu durumda, tamamen doğal iktisat olduğu" yolundaki gözde önermeleri de, bu gerçek ihmal edilerek ileri sürülmüştür. (*Hasatların ve Tahıl Fiyatlarının Etkisi*, I, **52**). Kır burjuvazisiyle kır proletaryasını aynı kaba koyan "ortalama" rakamlar aldık mı bu önerme kanıtlanmış olarak kabul edilecektir!

[90] Bir önceki notta adı geçen kitabın yazarları, "köylülük"ten sözettiklerinde, bu tür verilerle yetinmektedirler. Onlar, her köylünün, *tam da*, tüketiği tahılları ektiğini, tükettiği tahıl tiplerinin *hepsini* ektiğini ve bunları *tam da* tüketildikleri *oranda* ektiğini varsayarlar. (Gerçeklerle çelişen ve Reform-son-

3) Ticarî tarımın büyümesi, kapitalizm için bir içpazar yaratır. Birincisi, tarımın uzmanlaşması, çeşitli tarım alanları arasında, çeşitli tarımsal girişimler arasında ve çeşitli tarım ürünleri arasında değişime yol açar. İkincisi, tarım meta dolaşımı alanına ne kadar çok sokulursa, kırsal nüfusun, imalât sanayiinin, kişisel tüketime yarayan ürünlerine olan talebindeki büyüme o kadar hızlı olur; ve üçüncüsü, üretim araçlarına olan talepteki büyüme de o kadar hızlı olur, çünkü ne küçük ne de büyük kırsal girişimci, modası geçmiş "köylü" aletleri, binalar vb. vb. ile yeni, ticarî tarımla uğraşamaz. Dördüncü ve sonuncusu, işgücü için bir talep yaratılır, çünkü, bir kır küçük-burjuvazisinin oluşması ve toprak sahiplerinin kapitalist tarıma geçmeleri, düzenli tarım emekçileri ve gündelikçiler kesiminin oluşmasını öngörür. Reform-sonrası dönemin, kapitalizm için içpazarın genişlemesi (kapitalist tarımın gelişmesi, genel olarak fabrika sanayiinin gelişmesi, özel olarak tarımsal makine sanayiinin gelişmesi, köylü "tarımsal sanayileri" denen şeyin, yani ücret için çalışmanın vb. gelişmesi) ile nitelendirilmesi ancak ticarî tarımdaki büyüme gerçeği ile açıklanabilir.

4) Kapitalizm, tarımsal nüfus arasındaki çelişkileri yaygınlaştırır ve yoğunlaştırır, bu çelişkiler olmaksızın bu üretim biçimi var olamaz. Ama buna karşın, Rusya'da tarım kapitalizmi, tarihî anlamı içinde büyük bir ilerici güçtür. Birincisi, kapitalizm, çiftçiyi, bir yandan "yurtluk sahibi" olmaktan, öte yandan da, ataerkil, bağımlı bir köylü olmaktan çıkarıp, bugünün toplumundaki bütün öteki mülk sahipleri ile aynı türden *sanayici* haline sokmuştur. Kapitalizm ortaya çıkmadan önce, Rusya'da tarım, soylulara ait bir iş, bazıları için lordlara özgü bir merak ve başkaları için ise bir görev, bir zorunluluktu, dolayısıyla tarım, çiftçiyi, zorunlu olarak, köyünün sınırları dışında dünyada olup biten her şeyden tamamen tecrit eden eski alışkanlıklardan başka bir yöntemle yürütülemezdi. Emekhizmeti sistemi —eski günlerin, bugünkü iktisatta yaşayan bu kalıntısı— bu nitelemeyi çarpıcı bir biçimde doğrulamaktadır. Kapitalizm, ilk kez olarak toprağı metaya dönüştürerek, toprak tasarru-

rası dönemin ana özelliklerini ihmal eden) bu tip "varsayımlardan", doğal ekonominin egemen olduğu "sonucunu çıkarmak" için, fazla çaba gerekmez.

Narodnik yazında, şu aşağıdaki, ustaca tartışma yöntemi ile de karşılaşılabilir: — bir bütün olarak tarımla karşılaştırıldığında — her *ayrı* ticarî tarım tipi bir "istisnadır". *Dolayısıyla*, iddia edilmektedir ki, genel olarak bütün ticarî tarıma istisna gözü ile bakılmalıdır, ve doğal iktisat, genel kural olarak kabul edilmelidir! Mantık konusundaki üniversite kitaplarının sofizm bölümünde, bu tip muhakemenin sayısız paralelleri bulunabilir.

fundaki kast sistemini bozdu. Çiftçinin ürünü satışa kondu ve —önce yerel, sonra ulusal ve nihayet uluslararası pazarda— toplumsal açıdan hesaba katılmaya başlandı ve bu yolla, görgüsüz köylünün, dünyanın geri kalan kısımından eski tecridi, tamamen yıkıldı. Çiftçi, aksi takdirde mahvolacağından, ister istemez, gerek kendi ülkesindeki, gerek öteki ülkelerdeki şimdi dünya pazarı ile birbirine bağlanmış olan toplumsal ilişkiler bütününü hesaba katmak zorunda kaldı. Eskiden Oblomov'a, onun açısından hiç bir risk taşımadan, hiç bir sermaye harcaması olmaksızın, eski üretim geleneğinde hiç bir değişiklik olmaksızın, emin bir gelir sağlayan emek-hizmeti sistemi bile, artık, onu, Amerikan çiftçisinin rekabetinden kurtaramaz olmuştu. İşte bunun içindir ki, yarım yüzyıl önce Batı Avrupa hakkında söylenmiş olan şu sözleri, Reform-sonrası Rusya'ya tümüyle uygulayabiliriz — tarım kapitalizmi, "kırı, tarihin hareketi içine çeken itici güç" olmuştur.[91]

İkincisi, tarım kapitalizmi, ilk kez olarak, tarımımızdaki, yıllardır süren durağanlığın temellerini sarsmıştır; tarım tekniğinin dönüşmesine ve toplumsal emeğin üretici güçlerinin gelişmesine büyük bir hız vermiştir. Kapitalizmin yaptığı, birkaç on yıllık "yıkıcı çalışma", bu açıdan, daha önceki tarihin yüzyıllarının tümünden daha fazla şey başarmıştır. Geleneksel doğal ekonominin tekdüzeliğinin yerini, ticarî tarım biçimlerinin çeşitliliği almıştır; ilkel tarım aletleri, yerini, gelişmiş alet ve makinelere bırakmaya başlamıştır; modası geçmiş çiftçilik sistemlerinin değişmezliği, yeni tarım yöntemleri ile temelinden sarsılmıştır. Bütün bu değişikliklerin seyri, yukarda sözü geçen, tarımda uzmanlaşma olayına kopmaz bağlarla bağlıdır. Niteliği gereği, tarım kapitalizmi (sanayide de olduğu gibi), eşit olarak gelişemez: bir yerde (bir ülkede, bir alanda ya da bir çiftlikte) tarımın bir yönünü ön plana çıkarırken,

[91] *Misere de la Philosophie* (Paris 1896), s, 223; yazar eski mutlu ataerkil yaşama, basit usullere vb. geri dönüşü özleyen ve "toprağın da, bütün diğer sanayilere egemen olan yasalara tâbi kılınmasını" kınayanların bu özlemlerini aşağılayarak, gerici feryatlar diye tanımlıyor.[102]

Tamamen farkındayız ki, metindeki tartışmanın tümü, narodniklere yalnızca inandırıcı gelmemekle kalmayıp, akılsızca da gelebilir. Ama, örneğin, toprağın alım-satımının "anormal" bir olgu olduğu (Bay Çuprov, tahıl fiyatları üzerine tartışma, stenografik rapor, s. 39), köylülere verilmiş olan toprak parçalarının elden çıkarılmayışının, savunulabilecek bir kurum olduğu, emek-hizmeti tarım sisteminin, kapitalist sistemden daha iyi olduğu, ya da her halükârda daha kötü olmadığı vb. gibi görüşleri ayrıntısı ile açıklamak çok nankörce bir iş olurdu. Yukarda söylenenlerin tümü, narodniklerin bu tip görüşleri desteklemek üzere ileri sürdükleri siyasî ve iktisadî iddiaları çürütmektedir.

bir başka yerde bir başka yönünü çıkarır vb.. Bir durumda, bazı tarım işlerindeki tekniği değiştirirken, başka durumlarda başkalarını değiştirir, onları ataerkil köylü iktisadından ya da ataerkil emek-hizmetinden koparır.

Bu sürecin tümü, kaprisli ve her zaman üreticilerce bilinmeyen pazar gereksinmeleri ile yönlendirildiğine göre, kapitalist tarım, her ayrı durumda (çoğu kez her ayrı alanda, hatta bazan her ayrı ülkede) kendinden önceki tarıma göre daha tek yanlı ve bir tarafa meyilli hale gelir, ama bir bütün olarak ele alındığında da, kıyas kabul etmez bir biçimde, ataerkil tarımdan daha çok yanlı ve rasyonel hale gelir. Ayrı ticarî tarım tiplerinin doğuşu, tarımda kapitalist bunalımları ve fazla üretim durumlarını mümkün ve kaçınılmaz kılar, ama bu bunalımlar (bütün kapitalist bunalımlar gibi) dünya üretimindeki ve emeğin toplumsallaştırılmasındaki gelişmeye daha da büyük bir hız verirler.[92]

Üçüncüsü, kapitalizm, ilk kez olarak Rusya'da makine kullanımına ve işçilerin yaygın işbirliğine dayanan geniş-çaplı tarımsal üretimi yaratmıştır. Kapitalizm doğmadan önce, tarımsal ürünlerin üretilmesi, daima, —gerek köylü kendisi için çalıştığı zaman, gerekse toprak beyi için çalıştığı zaman— değişmeyen, acınacak kadar küçük bir yolla yürütülüyordu ve toprak tasarrufundaki hiç bir "topluluk niteliği", bu son derece dağınık üretimi yıkabilecek güçte değildi. Köylülerin kendilerinin de dağınık yapıda olması, bu dağınık üretime kopmaz bağlarla bağlıydı.[93] Verilmiş-topraklarına, küçücük "köy topluluklarına" bağlı olan köylüler,

[92] Batı Avrupa romantikleri ve Rus narodnikleri, bu süreçte, kapitalizmin tek-yanlılığını, kapitalizmin yarattığı istikrarsızlığı ve bunalımları önemle belirtir — ve bu temele dayanarak, kapitalizm-öncesi durgunlukla karşılaştırıldığında kapitalist ilerlemenin ilerici niteliğini yadsırlar.

[93] Dolayısıyla, toprak tasarrufu biçimlerindeki farklara karşın, Marx'ın küçük Fransız köylüsü için söyledikleri, aynen, Rus köylüsüne de uygulanabilir: "Küçük mülk sahibi köylü, üyeleri benzer koşullarda ama birbiri ile fazla ilişkiye girmeden yaşayan, geniş bir yığın oluşturur. Üretim biçimleri, onları karşılıklı ilişki içine sokacağı yerde, birbirinden ayırır. Bu ayrılık Fransa'nın kötü ulaştırma araçları ve köylülerin yoksulluğunca artırılmaktadır. Bunların üretim alanı (*Produktionsfeld*), küçük toprak parçası, ekimi sırasında hiç bir işbölümüne, hiç bir bilimsel uygulamaya ve dolayısıyla gelişmede hiç bir çeşitliliğe, beceri değişikliğine ve toplumsal ilişkiler zenginliğine meydan vermez. Her bir köylü ailesi, hemen hemen, kendine yeterlidir; tüketiminin ana bölümünü bizzat kendisi üretir ve böylece yaşam araçlarını, toplumla ilişkiden çok, doğa ile değişimden elde eder. Bir küçük toprak, bir köylü ve ailesi; onların yanısıra bir başka küçük toprak, bir başka köylü ve bir başka aile. Bunlardan birkaçı, bir köy yapar, Fransız ulusunun büyük çoğunluğu, bir çuvaldaki patateslerin bir çuval patates etmesi gibi, türdeş büyüklüklerin basit

dahil oldukları kategorilerin farklılığıyla (eski toprak sahiplerinin köylüleri, eski devlet köylüleri vb.) topraklarının büyüklüklerindeki farklılıklarla, — özgürlüklerinin gerçekleştiği koşullardaki farklılıklarla (ki bazan bu koşullar, sadece, toprak beylerinin kişisel özellikleri ve akıllarına estiği biçimde belirleniyordu), komşu köy topluluğundaki köylülerden bile, tamamen ayrılmış bulunuyorlardı. Kapitalizm, ilk kez, bu salt ortaçağ engellerini yıktı — ve çok da iyi yaptı. Artık, çeşitli köylü tabakaları arasındaki farklılıklar, verilmiş-toprak parçalarının büyüklüğüne dayanan kategoriler arasındaki farklılıklar, her tabakadaki, her kategorideki ve her köy topluluğundaki iktisadî farklılıklardan çok daha az önemlidir. Kapitalizm, yerel kopukluğu ve aşırı dargörüşlülüğü yıkar ve çiftçiler arasındaki ufacık ortaçağ ayrımlarının yerine bütün ulusu kucaklayan, onu, genel kapitalist iktisat sistemi içinde, farklı durumlar işgal eden sınıflara bölen, temel bir ayrım getirir.[94] Eskiden çiftçilerin çoğu, bizzat üretim koşulları yüzünden, ikamet ettikleri yere bağlanmış oldukları halde, çeşitli ticarî ve kapitalist tarım alanlarının ve biçimlerinin yaratılması, ülkenin her yerinde dev nüfus yığınlarının hareketine yol açmıştır; ve nüfus hareketli olmadıkça (yukarda söylediğimiz gibi), onun kavrayışını ve inisiyatifini geliştirmesi sözkonusu olamaz.

Dördüncüsü ve sonuncusu, Rusya'da tarım kapitalizmi, ilk kez olarak, emek-hizmeti sistemini ve çiftçinin kişisel bağımlılığını kökünden yıktı. Bu emek-hizmeti sistemi, ta *Russkaya Pravda** günlerinde, özel toprak sahiplerine ait tarlaların, köylülere ait tarlaların, köylülere ait aletlerle ekildiği günümüze kadar, kesinlikle egemen olmuştur. Emeğinin, nitelik olarak feodal olmasa da, "yarı-özgür" oluşu ile aşağılanan köylünün perişanlığı ve görgüsüzlüğü bu sistemin kaçınılmaz öğeleridir; eğer çiftçinin yurttaşlık hakları zedelenmemiş olsaydı (örneğin onun en aşağı toplumsal tabakaya mensup oluşu; bedenî ceza; kamu işlerine

eklenmesiyle oluşmuştur." (*Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonoparte*, Hmb., 1885, s. 98-99.)[103]]

[94] "Kapitalist toplumda, birleşme, örgütlenme ihtisası azalmamış, tersine, ölçülemeyecek bir biçimde büyümüştür. Ama yeni toplumun bu ihtiyacını eski ölçü birimleriyle ölçmek son derece saçmadır. Bu yeni toplum daha şimdiden, birincisi, birleşmenin, yere, toplumsal tabakaya ya da kategoriye göre olmamasını; ikincisi de, bu birleşmede başlangıç noktası olarak, kapitalizm ve köylülükteki farklılaşma tarafından yaratılan statü ve çıkar farklarının alınmasını istiyor." [V. İlyin, *loc. cit.*, s. 91-92, dipnot. (Bkz: Lenin, *Toplu Eserler*, Cilt 2, "Iktisadi Romantizmin Bir Nitelendirilmesi." —*ç.*)]

* *Rus Yasası.* —*ç.*

atanma; verilmiş-toprağa bağlılık vb.) emek-hizmeti sistemi olanaksız olurdu. İşte bunun için, tarım kapitalizmi, Rusya'da emek-hizmetinin yerine, kiralanmış emeği getirmekle büyük bir tarihî görev yapmıştır.[95] Rus tarım kapitalizminin ilerici tarihî rolü konusunda yukarda söylenenleri özetlersek, Rus tarım kapitalizminin tarım üretimini toplumsallaştırmakta olduğunu söyleyebiliriz. Gerçekten de, tarımın üst sınıfa ait ayrıcalıklı bir uğraş ya da alt sınıfa düşen bir görev olmaktan çıkıp, sıradan bir ticarî ve sınaî uğraş haline gelmesi; çiftçinin emeğinin ürününün pazardaki toplumsal hesaplamaya tâbî olması; geleneksel, tekdüze tarımın, teknik bakımından dönüşmüş ve çeşitli ticarî tarım biçimlerine dönüşüyor olması; yerel kopukluğun ve küçük çiftçilerin dağınık yapısının yıkılıyor olması; çeşitli bağımlılık ve kişisel bağımlılık biçimlerinin yerine işgücünün alım satımındaki kişilere bağlı olmayan işlemlerin geçiyor olması, bütün bu gerçekler, tarımsal emeği toplumsallaştıran pazar dalgalanmalarının anarşisi ile, tek tek tarım işletmelerinin bireysel niteliği ile geniş-çaplı kapitalist tarımın kolektif niteliği arasındaki çelişkileri gitgide yoğunlaştıran bir tek sürecin halkalarıdır.

O halde (bir kez daha tekrarlıyoruz), Rus tarımında kapitalizmin ilerici tarihî rolünü vurgularken, ne bu iktisadî rejimin tarihî olarak geçici niteliğini, ne de onun içindeki derin toplumsal çelişkileri unutuyoruz. Tam tersine, yukarda gösterdik ki, esas, yalnızca kapitalizmin "yıkıcı çalışmasından" yakınan narodnikler, köylülükteki farklılaşmayı tahrif ederek, tarımımızda makine kullanımının kapitalist niteliğini görmezlikten gelerek ve bir ücretli tarım işçileri sınıfının doğuşunu, "tarımsal sanayiler" ya da "tarımsal dışarı işler" gibi ifadelerle gizleyerek, bu çelişkilerin son derece yüzeysel bir değerlendirmesini yapmaktadırlar.

X. TARIMDAKİ KAPİTALİZM ÜZERİNE NARODNİK TEORİLER. "KIŞ ZAMANININ BOŞ KALMASI"

Yukardaki, kapitalizmin önemine ilişkin olumlu sonuçları, yazınımızda geçerli olan bu sorun hakkındaki bazı özel "teorilerin"

[95] Bay N. —on'un, Rusya'da kapitalizmin yıkıcı işleyişi hakkındaki sayısız yakınma ve feryatlarından biri özel bir dikkat gerektiriyor: "... Ne tımarlı prensler arasındaki mücadele, ne de Tatar istilâsı, iktisadî yaşam biçimlerimizi etkileyememiştir." (*Denemeler*, s. 284); yalnızca kapitalizm "kendi tarihî geçmişini hor görmüştür" (s. 283). Kutsal gerçek! Rus tarımındaki kapitalizm, gerçekten de hiç bir siyasî fırtınanın, "tımarlı prensler ara-

incelenmesi ile de desteklemeliyiz. Bizim narodnikler, çoğu durumda, Marx'ın tarım kapitalizmi üzerine temel görüşlerini, hiç hazmedememişlerdir. Bunların en komiği, açıkça Marx'ın teorisinin tarımı kapsamadığını ilân ederken (Bay V.V., *Eğilimlerimiz*'de), ötekiler (Bay N. —on gibi) kendi "postülaları" ile Marx'ın teorisi arasındaki ilişki sorununu diplomatça görmezlikten gelme yolunu seçmişlerdir. Narodnik iktisatçılar arasında en yaygın olan postülalardan biri de, "kış zamanının boş kalması" teorisidir. Bunun özü şöyledir:[96]

Kapitalist sistemde, tarım, diğerlerine bağlı olmayan ayrı bir sanayi haline gelir. Ama, tarım, bütün yıl değil, yalnızca beş ya da altı ay sürdürülmektedir. Dolayısıyla, tarımın kapitalistleşmesi, "kış zamanının boş kalmasına", "tarımsal sınıfın çalışma zamanının, iş yılının bir kısmı ile sınırlanmasına" yol açar, ki bu, "tarımsal sınıfların iktisadî koşullarındaki kötüleşmenin" (N. —on, 229), "içpazardaki daralmanın" ve toplumun "üretici güçlerindeki israfın" (Bay V. V.) "temel nedenidir".

İşte, en kapsamlı tarihî ve felsefî sonuçları, yalnızca, tarımda işlerin yıl boyunca çok eşitsiz dağıldığı yolundaki büyük gerçeğe dayandıran bu ünlü teorinin hepsi bu! Bu *tek* özelliğin ele alınması, soyut varsayımlarla bunun saçmalığa indirgenmesi, ataerkil tarımı, kapitalist tarıma dönüştüren karmaşık sürecin bütün diğer özel niteliklerinin bir kenara atılması — kapitalizm-öncesi "halk üretimi" hakkındaki romantik teorileri yeniden kurmak için girişilen bu son çabada kullanılan basit yöntemler işte bunlardır.

Bu soyut postülanın nasıl son derece dar olduğunu göstermek için, gerçek sürecin ya tümüyle gözden kaçırılmış olan, ya da bizim narodniklerce azımsanan yanlarına kısaca değinelim. Birincisi, tarımdaki uzmanlaşma ne kadar ilerlerse, tarımsal nüfus da o kadar azalır, toplam nüfusun gitgide azalan bir parçası haline gelir. Soyutlamalarında, tarımdaki uzmanlaşmayı, gerçekte hemen hemen hiç ulaşmadığı bir düzeye yükseltmelerine karşın, narodnikler bunu unutmaktadırlar. Onlar, yalnızca tahıl ekme ve biçme işlemlerinin ayrı bir sanayi haline geldiğini varsayıyorlar; toprağın ekimi ve gübrelenmesi, ürünün işlenmesi ve taşınması, çiftlik hayvancılığı,

sındaki mücadelenin" ve "Tatar istilâsının" yıkamadığı, "yıllanmış", "muteberliği eskiliğinden gelen", emek-hizmeti ve bağımlılık biçimlerini hor gördüğü içindir ki ilericidir.

[96] V. V., *Teorik İktisat Üzerine Makaleler*, s. 108 ve devamı. N. —on, *Denemeler*, s. 214 ve devamı. Aynı görüşler Bay Kablukov'un *Tarım İktisadı Üzerine Konuşmalar*'ında da bulunabilir, Moskova 1897, s. 65 ve devamı.

ormancılık, yapıların ve aletlerin onarımı vb. vb. — bütün bu işlemler *ayrı* kapitalist sanayilere dönüşmüşlerdir. Böyle soyutlamaların, günümüzün gerçeklerine uygulanması, bunların açıklanmasına pek katkıda bulunmayacaktır. İkincisi, tarımın böyle tam bir uzmanlaşmaya uğradığı varsayımı, tarımda salt bir kapitalist örgütlenme, kapitalist çiftçiler ve ücretli işçiler olarak tam bir bölünme öngörür. Bu koşullar altında "köylü"den sözetmek, (Bay N. —on'un yaptığı gibi, s. 215) mantıksızlığın son haddi olur. Tarımın salt kapitalist örgütlenmesi, yıl boyunca işlerin daha eşit dağılımını (ekin münavebesi, rasyonel çiftlik hayvancılığı vb. yüzünden), çoğu durumda, ürünün teknik işlenmesini, tarımla birleştirilmesini, toprağın hazırlanmasına daha büyük miktarda emek harcanmasını vb. öngörür.[97] Üçüncüsü, kapitalizm, tarımsal *işletmelerin,* sınaî işletmelerden tamamen ayrılmasını öngörür. Ama bu ayrılmanın tarımsal ve sınaî *ücretli emeğin* birleştirilmesine izin vermediği sonucu nereden çıkarılıyor? Gelişmiş kapitalist toplumda, her yerde böyle bir birleşme görüyoruz. Kapitalizm, vasıflı işçileri, sade işçilerden, bir işten ötekine geçen, bugün bu büyük işletmede işe giren, yarın iş-

[97] Düşüncesizce iddialarda bulunmamak için, örgütlenmesi büyük ölçüde salt kapitalist tipe yaklaşan özel toprak sahiplerine ait kendi çiftliklerimizden örnekler verelim. Orel eyaletini ele alalım. (*Kromi Uyezdi İçin Zemstvo İstatistik Sonuçları,* c. IV, Kısım 2, Orel 1892.) Soylulara mensup biri olan Khlyustin'in malikânesi, 562 desiyatini ekili olmak üzere, 1.129 desiyatini kapsamaktadır; 8 yapı ve çeşitli gelişmiş aletler bulunmaktadır. Yapay ot ekimi. Hara. Çiftlik hayvancılığı. Hendek-açma ve başka tedbirlerle bataklık kurutulması ("kurutma esas olarak boş zamanlarda yapılır", s. 146). Yazın işçi sayısı günde 50-80; kışın en çok 30. 1888'de, 25'i yaz için olmak üzere 81 işçi çalıştırılıyordu. 1889'da 19 marangoz çalıştırılıyordu. — Kont Ribopier'in malikânesi: 3.000 desiyatin, 1.293 desiyatini ekili, 898 desiyatini köylülere kiraya verilmiş. Onîki-ekin münavebe sistemi. Gübre için turba kesilmesi, fosfor çıkarılması, 1889'dan bu yana, 30 desiyatinlik deneysel tarla. Kışın ve yazın, gübre taşınıyor. Ot ekimi. Ormanlardan gereği gibi yararlanma (ekimden marta kadar 200-300 keresteci çalıştırılmıştır). Sığır yetiştiriciliği. Süt üretme çiftçiliği 1888'de, 34'ü yaz için olmak üzere 99 işçi vardı. — Moskova eyaletinde, Mensçikov malikânesi (*Sonuçlar,* c. V, Kısım 2), 23.000 desiyatin. "Kopartılıp alınmış" topraklar karşılığında ve ayrıca kirayla tutulan insangücü. Ormancılık. "Yazın atlar ve sürekli işçiler tarlalarla uğraşır; sonbaharın bitiminde ve kısmen de kışın, kurutma barakalarına ve nişasta fabrikalarına patates ve nişasta taşırlar, ayrıca da, ormandan ... istasyona, kereste taşırlar; bütün bunlar sayesinde, iş, şimdi, bütün yıl boyunca oldukça eşit bir biçimde dağılıyor." s. 144, bu arada, bu durum her ay çalışılan gün sayısını gösteren kayıttan da anlaşılmaktadır: ortalama at günü sayısı, ayda 293; dalgalanmalar: 223'ten (nisan), 362'ye (haziran). Ortalama erkek günü 216; dalgalanmalar: 126'dan (şubat), 279'a (kasım). Ortalama kadın günü 23; dalgalanmalar: 13'ten (ocak), 27'ye (mart). Bu gerçek, narodniklerin uğraştıkları soyutlamaya hiç benziyor mu?

sizler safına atılan vasıfsız işçilerden ayırır.[98] Kapitalizmin ve geniş-çaplı sanayiin gelişmesi ne kadar büyükse, genel olarak, yalnızca tarımda değil, sanayide de, işçilere olan talepteki dalgalanmalar o kadar büyüktür.[99] Bu yüzden, eğer kapitalizmdeki gelişmenin en yüksek düzeyde olduğunu öngörüyorsak, işçilerin, tarımsal uğraşlardan, tarım-dışı uğraşlara geçmesinde, azamî kolaylık olacağını da öngörmeliyiz, her tür patronun işgücü sağladığı bir genel yedek ordunun oluştuğunu da öngörmeliyiz. Dördüncüsü, eğer bugünkü kırsal patronları ele alırsak, kuşkusuz, bazan, çiftliklerine işçi sağlamakta güçlükle karşılaştıklarını yadsıyamayız. Ama, işçilerini toprak parçalarına bağlamak için bir araca sahip olduklarını, yani onlara küçük toprak parçaları dağıtarak vb. bunu yapabileceklerini de unutmamalıyız. Küçük toprak sahibi çiftlik emekçisi ya da gündelikçi, bütün kapitalist ülkelerde görülen bir tiptir. Narodniklerin başlıca hatalarından biri, Rusya'da da, benzer bir tipin oluşumunu ihmal etmeleridir. Beşincisi, genel kapitalist fazla-nüfus sorunundan bağımsız olarak, çiftçinin kış zamanının boş kalmasını tartışmak tamamen yanlıştır. Bir yedek işsiz ordusunun oluşması, genel olarak kapitalizmin niteliğidir ve tarımın özel nitelikleri, yalnızca bu olgunun özel biçimlerine yol açar. İşte bunun içindir ki, *Kapital*'in yazarı, örneğin, tarımdaki istihdam dağılımını, "nispî fazla-nüfus" ile bağlantılı olarak inceler,[100] aynı zamanda da "çalışma dönemi"

[98] Geniş-çaplı kapitalist sanayi, göçebe bir işçi sınıfı yaratır. Bu sınıf, kırsal nüfustan oluşmuştur, ama esas olarak sınaî işlerle uğraşmaktadır. "Bunlar, sermayenin, onun ihtiyacına göre, kâh şu yöne, kâh bu yöne sürülen, hafif piyade askerleridir. ... Göçebe emek, yapını ve sürme, tuğla-yapımı, kireç-ocakları, demiryolu yapımı vb.'deki çeşitli işlemler için kullanılır." (*Das Kapital*, I², s. 692[104].) "Genel olarak, demiryolları gibi büyük girişimler, emek pazarından, belirli bir miktar işgücü çekerler, ki bu da, ancak, örneğin tarım gibi, belirli iktisat dallarından gelebilir..." (*Ibid.*, II. B, s. 303.)[105]

[99] Örneğin, Moskova Tıp İstatistikleri, bu eyaletteki fabrika işçilerinin sayısını 114.381 olarak saptamıştı; bu, iş başında olanların sayısıydı; en yüksek rakam 146.338, en düşüğü ise, 92.214 idi (*Genel Özet* vb., c. IV, Kısım I, s. 98); yüzde olarak: %128 — %100 — %82. Genel olarak, işçi sayısındaki dalgalanmaları artırmakla, kapitalizm, bu bakımdan da, sanayi ile tarım arasındaki farklılıkları ortadan kaldırır.

[100] Örneğin, İngiltere'deki tarımsal ilişkiler açısından, Marx, şöyle diyor: "Toprağı ekmenin alelade gereksinmeleri için her zaman çok fazla, istisnai ya da geçici gereksinmeleri için ise her zaman çok az tarım emekçisi mevcuttur." (I². 725).[106] Öyle ki, sürekli "nispî fazla-nüfusa" rağmen, kırlar yetersiz nüfusa sahip gibi görünmektedirler. Marx'ın bir başka yerde dediği gibi kapitalist üretim tarıma egemen oldukça bir kırsal fazla-nüfus oluşur. "Dolayısıyla tarımsal nüfusun bir kısmı, sürekli olarak bir kent, ya da manüfaktür proletaryasına geçme durumundadır." (*Ibid.*, 668)[107]; nüfusun bu kesimi kro-

ile "üretim zamanı" arasındaki farkı tartıştığı özel bir bölümde inceler. (*Das Kapital*, II. B., Bölüm 13.) Çalışma dönemi, emeğin ürüne uygulandığı dönemdir; üretim zamanı, emeğin ürüne uygulanmadığı dönem de dahil olmak üzere, ürünün üretimde olduğu zamandır. Birçok sanayilerde, çalışma dönemi, üretim zamanına uymaz, bunlar arasında tarım, yalnızca en tipik olandır, tek olan değil.[101] Öteki Avrupa ülkelerine oranla, Rusya'da, tarımdaki çalışma dönemi ile üretim zamanı arasındaki fark özellikle büyüktür. "Kapitalist üretim, daha sonraları, manüfaktür ile tarımın ayrılmasını sağladığı zaman, kır emekçisi, sadece raslantısal yardımcı işe daha da fazla bağımlı hale gelir ve durumu böylece kötüleşir. Sermaye açısından ... devir sırasındaki bütün farklılıklar eşitlenir. Emekçi için durum pek öyle değildir." (*İbid.*, 223-224.)[109] O halde, incelediğimiz durumda, tarımın özel niteliklerinden çıkacak tek sonuç, tarım işçisinin durumunun, sanayi işçisininkinden daha da kötü olması gerektiğidir. Kış zamanının boş kalmasını, "tarımsal sınıfların" (?!) koşullarının kötüleşmesi için "temel neden" olarak öne süren, Bay N. —on'un "teorisinden", hâlâ, bir hayli uzak bulunuyoruz. Eğer tarımımızdaki çalışma dönemi 12 aya eşit olsaydı, kapitalizmin gelişme süreci, tıpkı şimdi ilerlediği gibi ilerleyecekti; tek fark, tarım işçisinin durumunun, sanayi işçisinin durumuna biraz daha yakın hale gelmesi olacaktı.[102]

Demek ki, Bay V. V. ve N. —on'un "teorisi", tarım kapitalizminin gelişmesi genel sorununa bile kesinlikle hiç bir katkıda bulunmamaktadır. Rusya'nın kendine özgü özelliklerine gelince, bu teori, yalnızca bu özellikleri açıklamamakla kalmayıp, ayrıca, onların üstünü örtmektedir. Köylülüğümüz arasındaki kış işsizliği, kapitalizmden çok, kapitalizmin yetersiz gelişimine bağlıdır. Büyük-Rus eyaletlerine ait ücretler hakkındaki verilere dayanarak yukarda gösterdik ki (bu bölümün IV. kesimi) kış işsizliği, en çok kapitalizmin az geliştiği ve emek-hizmetinin hüküm sürdüğü yerlerde egemendir. Bunun neden böyle olduğu tamamen açık bir şeydir. Emek-

nik işsizlik çeker; iş son derece düzensiz ve çok az ücret karşılığındadır (örneğin, dükkân için evde çalışma, vb.).

[101] Bu açıdan, Marx'ın şu gözlemi özellikle dikkate değer: tarımda da, emeğe olan talebi, "yıl boyunca daha eşit" dağıtmanın yolları vardır, örneğin çok çeşitli ürün yetiştirmek, üç-tarla sistemi yerine, ekin münavebesini getirmek, kök bitkileri, ot ekmek vb.. Ama bütün bu yöntemler, "üretime konulan, ücretlere, gübreye, tohuma vb. yatırılan döner sermayede bir artışı gerektirir." (*İbid.*, s. 225-226.)[108]

[102] "Biraz" diyoruz, çünkü, tarım işçisinin koşullarındaki kötüleşme, yalnızca, istihdamdaki düzensizliklere bağlı olmaktan çok uzaktır.

hizmeti, emek üretkenliğinin gelişmesini geciktirir, sanayi ve tarımın, ve dolayısıyla, işgücüne olan talebin gelişmesini geciktirir, aynı zamanda da, köylülüğü verilmiş-toprak parçasına bağlarken, ona ne kışın iş verir, ne de acınacak durumdaki çiftliği ile varolma olanağını sağlar.

XI. DEVAM. — KÖY TOPLULUĞU. — MARX'IN KÜÇÜK-ÇAPLI TARIM ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ. — ENGELS'İN, ÇAĞDAŞ TARIMSAL BUNALIM ÜZERİNE DÜŞÜNCESİ

"Topluluk ilkesi, sermayenin tarımsal üretimi ele geçirmesine engel olur." — İşte Bay N. —on (s. 72), tıpkı bir önceki kadar soyut bir biçimde formüle edilmiş olan bugünün bir başka narodnik teorisini böyle ifade ediyor. İkinci Bölümde, bu basmakalıp öncülün yanlışlığını gösteren bir dizi gerçek aktarmıştık. Şimdi bunlara, şunu da ekleyelim. Tarım kapitalizminin başlamasının, özel bir toprak tasarrufu biçimi gerektirdiğini düşünmek büyük bir hatadır. "Ama, başlangıç halinde olan kapitalist üretim biçiminin karşılaştığı toprak mülkiyeti biçimi ona uymaz. Kapitalizm, önce, tarımı sermayeye tâbi kılarak, kendisi için gerekli olan biçimi yaratır. Böylece, feodal toprak mülkiyetini, klan mülkiyetini, mark komününündeki küçük-köylü mülkiyetini[103] (*Markgemeinschaft*), —bunların hukukî biçimleri ne kadar ayrı olursa olsun— bu üretim biçiminin gereklerine uygun iktisadî biçime dönüştürür." (*Das Kapital,* III, 2, 156.) Dolayısıyla, durumun niteliği gereğidir ki, toprağa tasarruf sistemindeki hiç bir özellik, tarımdaki değişik koşullar, yasal ilişkiler ve yaşam biçimlerine göre farklı biçimlere bürünen kapitalizm için, aşılmaz bir engel teşkil etmez. "Köy topluluğu *mu,* kapitalizm *mi*?" konusu üzerinde, koca bir yazın yaratmış olan narodniklerimizin, asıl, sorunu *sunuşlarının,* ne kadar yanlış olduğunu buradan anlayabiliriz. Bir İngiliz hayranı aristokrat, Rusya'ya kapitalist tarımın sokulması hakkındaki en iyi yapıta bir ödül koymasın, bilimsel bir dernek, köylüleri çiftliklere yerleştirmek önerisi ile ortaya çıkmasın, işi olmayan bir hükümet memuru, 60 desiyatinlik toprak parçaları için bir proje düzenlemesin, narodnik, hemen, "kapitalizmi getirme" ve "halk sanayiinin" Palladium'u* köy topluluğu-

[103] Bir başka yerde Marx şunu belirtiyor: "Ortak topraklar (*Gemeinelgentum*) toprak parçalarının yönetimindeki ikinci yardımcıyı oluştururlar." (*Das Kapital,* III, 2, 341.)[110]

nu yıkma yolundaki bu "burjuva projelerine" meydan okur, onlarla kavgaya girişir. Bizim iyi narodniğin kafasının asla almadığı şey ise, her türden projeler hazırlanır ve reddolunurken, kapitalizmin kendi yolunda ilerlemekte olduğu, ve köy topluluğunun, küçük tarımcılar köyü haline dönmekte olduğu ve gerçekten de döndüğüdür.[104]

İşte bu nedenledir ki, köylünün toprağı tasarruf biçimi sorununa çok kayıtsız kalıyoruz. Toprağı tasarruf biçimi nasıl olursa olsun, köylü burjuvazi ile kır proletaryası arasındaki ilişki, temelde hiç bir değişikliğe uğramayacaktır. Gerçekten önem taşıyan sorun, hiç de toprağın tasarruf biçimi ile ilgili değildir, hâlâ köylülüğü ezmeye devam eden salt ortaçağ geçmişin kalıntıları ile ilgilidir — köy topluluklarının kast bölünmüşlüğü, ortak sorumluluk, özel mülk olan toprakların vergilendirilmesine oranla köylü toprağının son derece yüksek vergilendirilmesi, köylü topraklarının alım-satımında ve köylülüğün hareketi ve yerleşmesinde tam özgürlüğün olmaması.[105] Bütün bu eskimiş kuruluşlar, köylülüğü dağılmaya karşı hiç korumazken, yalnızca çeşitli emek-hizmeti ve bağımlılık biçimlerinin artmasına, ve bir bütün olarak toplumsal gelişmede büyük bir gecikmeye yol açarlar.

Bitirirken, Marx ve Engels'in *Kapital*'in III. cildindeki bazı sözlerini, küçük-çaplı tarımın, geniş-çaplı tarımdan üstün olduğu ve tarım kapitalizminin ilerici bir tarihî rol oynamadığı yolundaki kendi görüşleri lehinde yorumlama yolunda yeni bir narodnik çabadan sözetmeliyiz. Narodnikler, bu amaçla, sık sık, *Kapital*'in III. cildindeki şu pasajı aktarıyorlar:

"Tarıma ilişkin öteki gözlemlerden de çıkartılacak olan tarihin dersi şudur ki, kapitalist sistem, rasyonel bir tarıma karşı çalışmaktadır, ya da rasyonel bir tarım kapitalist sistemle (bu

[104] Eğer, böyle bir iddia ileri sürmekle, fazla ileri gittiğimiz söylenirse, yanıtımız şöyle olacaktır. Her kim bir yaşayan olguyu, gelişmesi içinde anlamak isterse, kaçınılmaz ve zorunlu olarak, ya ileri gitmek ya da geride kalmak ikilemi ile karşılaşır. Bir orta yol yoktur. Ve eğer bütün gerçekler, toplumsal evrimin niteliğinin, tamı tamına, bu evrimin daha şimdiden ilerlediği biçiminde olduğunu gösteriyorlarsa, ve üstelik eğer, bu evrimi geciktiren durumlara ve kuruluşlara açıkça değinilmişse (çok yüksek vergiler, köylülüğün kast kapalılığı, toprağın alım-satımında ve yer değiştirmede ve yerleşmede özgürlük olmayışı), o zaman bu ileri gidiş hiç de yanlış değildir.

[105] Narodniklerin bu kuruluşlardan bazılarını korumaları, onları gitgide daha çok tarımcılara yaklaştıran görüşlerinin gerici niteliğini açıkça ortaya koymaktadır.

* *Palladium*, Pallas Athene'nin Truva'nın güvenliğini sağlayan heykeli. Herhangi bir güvenlik unsuru. —*ç*.

sonuncunun tarımdaki teknik ilerlemeleri artırmasına karşın), bağdaşmaz ve kendi emeği ile yaşayan küçük çiftçinin yardımına (*selbest arbeitenden*), ya da birleşmiş üreticilerin yardımına ihtiyaç duyar." (III, 1, 98; Rusça çeviride, 83.)[111]

Bu iddiadan ne sonuç çıkar (bu arada belirtelim ki, bu iddia, hammadde fiyatlarındaki değişikliklerin, kârları etkileme yolları üzerinde duran bir bölüme girivermiş ve özel olarak tarımla ilgili Altıncı Kısıma sokulmamıştır)? Kapitalizmin, tarımın (ayrıca da sanayiin) rasyonel örgütlenmesi ile bağdaşamaz olduğu çoktandır biliniyor; bu, narodniklerle tartışma konusu da değildir. Ve tarımdaki kapitalizmin ilerici *tarihî* rolü, Marx tarafından, burada özellikle vurgulanmaktadır. Geriye Marx'ın "kendi emeği ile yaşayan küçük köylüden" sözetmesi kalıyor. Bu noktaya değinen narodniklerden hiç biri, bunu nasıl anladığını açıklamak zahmetine katlanmamıştır, bu noktanın, bir yandan kendinden önce ve sonra gelen bölümlerle, öte yandan da Marx'ın genel küçük-çaplı üretim teorisiyle bağlantısını kurma zahmetine katlanmamıştır. — *Kapital*'den aktarılan pasajda, üzerinde durulan husus, hammadde fiyatlarının nasıl büyük ölçüde dalgalandığı, bu dalgalanmaların üretimin oranlılığını ve sistemli çalışmasını nasıl bozduğu, bunların tarım ve sanayiin uygunluğunu nasıl bozduğudur. *Yalnızca bu açıdan* —oranlılık, sistemli çalışma ve üretimin planlı işleyişi açısından— Marx, küçük köylü iktisadını, "birleşmiş üreticiler" iktisadıyla eşit tutmaktadır. Bu açıdan, küçük ortaçağ sanayii (el-sanatı) bile, "birleşmiş üreticiler" iktisadına benzer, (bkz: *Misère de la philosophie*, adı geçen baskı, s. 90 [*Felsefenin Sefaleti*, s. 141], oysa kapitalizm, bu her iki toplumsal iktisat sisteminden de, üretim anarşisi ile ayrılır. Bundan, Marx'ın, küçük-çaplı üretimin yaşayabilirliğini kabul ettiği,[106] tarımda kapitalizmin ilerici tarihî rolünü tanımadığı sonucu, hangi mantıkla çıkartılabilir? Marx, tarımla ilgili özel kısımda, *küçük köylü iktisadı hakkındaki özel bölümde* bu konuda şöyle diyor (Bölüm 47, Kesim V):

"Toprak parçacıklarının mülkiyeti, niteliği gereği, emeğin, toplumsal üretici güçlerinin gelişmesini, toplumsal emek biçimlerini, sermayenin toplumsal yoğunlaşması, geniş-çaplı büyükbaş hayvan yetiştiriciliğini ve bilimin ilerici bir biçimde uygulanmasını olanaksız kılar.

[106] Engels'in ölümünden hemen önce, ve fiyatlardaki düşüşle bağlantılı olan tarımsal bunalımın tamamen ortada olduğu bir zamanda, küçük-çaplı tarımın [112] yaşayabilirliği doktrinine bazı tavizlerde bulunan Fransız "öğrencilerine", şiddetle karşı çıkmayı zorunlu gördüğünü hatırlayalım.

"Tefecilik ve vergi sistemi, onu, her yerde kuvvetten düşürmek zorundadır. Toprağın fiyatına yapılan sermaye harcaması, bu sermayeyi, çiftçilikten uzaklaştırır. Üretim araçlarının sonsuz parçalanması ve üreticilerin kendilerinin tecridi. İnsan enerjisinin korkunç israfı. Üretim koşullarında gitgide artan kötüleşme ve üretim araçları fiyatlarında artış — toprak parçacıkları mülkiyetinin kaçınılmaz yasası. Bolluk yılları, bu üretim biçimi içinde bir bahtsızlıktır." (III, 2, 341-342; Rusça çeviride 667.)[113]

"Küçük toprak mülkiyeti, nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal olmasını, toplumsal değil, tek tek emeğin egemen olmasını öngörür ve dolayısıyla, böyle koşullar altında, zenginlik ve yeniden üretimin gelişmesi, onun gerek maddî, gerek manevî önkoşulları sözkonusu değildir ve böylece, rasyonel ekimin koşulları da sözkonusu değildir." (III, 2, 347; Rusça çeviride, s. 672.)[114]

Bu satırların yazarı, geniş-çaplı kapitalist tarımın yapısında bulunan çelişkilere gözlerini kapamamış, onları insafsızca sergilemiştir. Ama bu, onun kapitalizmin *tarihî* rolüne değer vermesine engel olmamıştır.

"... Kapitalist üretim biçiminin başlıca sonuçlarından biri, onun, tarımı, bir yandan, toplumun en az gelişmiş kesimi tarafından sürdürülen, kendi kendini tekrarlayan salt deneysel ve mekanik bir süreç olmaktan çıkarıp, özel mülkiyet koşulları altında bu ne kadar mümkünse, fennî tarımın bilinçli bilimsel bir uygulaması haline sokması; toprak mülkiyetini egemenlik ve serflik ilişkilerinden arındırması, öte yandan da, toprağı, bir üretim aracı olarak, toprak mülkiyetinden ve toprak sahibinden tamamen ayırmasıdır. ... Bir yandan, ilk kez toplumsal çapta işleyebilir hale getirilebilen tarımın rasyonelleştirilmesi, öte yandan da, toprak mülkiyetinin *ad absurdum* azaltılması, kapitalist üretim biçiminin büyük başarılarıdır. Bütün öteki tarihî adımları gibi, kapitalizm, bunu da, önce doğrudan üreticileri tamamen yoksullaştırarak başardı." (III, 2, 156-157; Rusça çeviride, 509-510.)[115]

Marx'ın böyle kesin sözlerinden sonra, onun, tarım kapitalizminin ilerici tarihî rolünü nasıl değerlendirdiği konusunda iki ayrı görüş olamayacağı düşünülebilir. Oysa, Bay N. —on bir hile daha bulmuştur: Engels'in, mevcut tarımsal bunalım konusunda Bay N. —on'un görüşüne göre, kapitalizmin tarımda ilerici bir rol oynadığı önermesini çürüten görüşünü aktarmaktadır.[107]

[107] Bkz: *Novoye Slovo*, 1896, n° 5, Şubat, Bay N. —on'un editörlere mektubu, 256-261. Burada da, "tarihî ders" üzerine "aktarma" vardır. Bugünkü

Engels'in gerçekte neler söylediğine bakalım. Marx'ın diferansiyel rant teorisinin temel önermelerini özetledikten sonra, Engels, şu yasayı ortaya kor: "Toprağa ne kadar çok sermaye yatırılırsa ve belli bir ülkede, tarımın ve genel olarak uygarlığın gelişme düzeyi ne kadar yüksekse, toplam rant gibi, dönüm başına rantlar da o kadar çok artar, ve toplumun, artı-kârlar biçiminde büyük toprak sahiplerine verdiği haraç o kadar çok olur." (*Das Kapital*, III, 2, 258. Rusça çeviride, 597.)[116] Engels'e göre, bu yasa, bir yığın borç biriktiren, ama gene de, bütün bunalımlarda, "dört ayak üstüne düşen", "büyük toprak sahipleri sınıfının, harikulâde direncini" açıklamaktadır; örneğin, tahıl fiyatlarının düşüşüne yol açan İngiltere'de Tahıl Yasalarının kaldırılması, toprak beylerini yıkmak bir yana, onları son derece zenginleştirmiştir.

Böylece, kapitalizmin toprak mülkiyetince temsil edilen tekel gücünü zayıflatamadığı görüntüsü ortaya çıkar.

Ama Engels devam ediyor: "Her şey geçicidir. Okyanusaşırı buharlı gemiler, ve Kuzey ve Güney Amerika'nın ve Hindistan'ın demiryolları" yeni rakipler yarattı. Kuzey Amerika'nın geniş kırları ve Arjantin'in pampaları vb., dünya pazarını ucuz tahılla doldurdu. "Ve —vergiler altında ezilen Rus ve Hint köylüleri kadar, bakir ovalardan da gelen— bu rekabet karşısında, Avrupalı kiracı çiftçi ve köylü, eski kiralarla varlığını sürdüremez. Avrupa'daki toprağın bir kısmı, tahıl ekimi açısından kesin olarak rekabet dışına düşmekte ve kiralar her yerde düşmektedir; ikinci olgumuz, durum 2: —düşen fiyatlar ve ek sermaye yatırımının düşen üretkenliği— Avrupa için kural olmuştur; dolayısıyla da İskoçya'dan İtalya'ya, Fransa'nın güneyinden Prusya'nın doğusuna kadar toprak beyleri matem tutmaktadır. Çok şükür ki, ovalar, tamamen ekilmiş olmaktan çok uzaktır; Avrupa'nın bütün büyük toprak beylerini mahvetmeye ve küçükleri de pazarlığa sokmaya yetecek kadarı kalmıştır." (*İbid.*, 260; Rusça çeviride, 598, bu çeviride "çok şü-

tarımsal bunalımı, tarımdaki kapitalizmin ilerici tarihî rolü teorisini çürütmek için kullanmaya çalışan Bay N. —on'un ya da öteki sayısız narodnik iktisatçılardan herhangi birinin, bir kez bile sorunu doğrudan doğruya, belirli bir iktisadî teori temeline dayanarak koymamış olması; Marx'ı tarım kapitalizminin tarihî ilerici rolünü kabul etmeye yönelten temelleri bir kez bile belirtmemiş olması, ya da bu temellerden hangisini ve niçin kabul etmediğini açıkça göstermemiş olması dikkate değer bir hususdur. Öteki durumlarda olduğu gibi, bu durumda da narodnik iktisatçılar, Marx'ın teorisine doğrudan doğruya karşı çıkmamayı, "Rus Öğrencilere" bulanık imâlar yapmakla yetinmeyi yeğlerler. Bu çalışmada, Rus iktisadı ile kendimizi sınırlayarak bu sorun hakkındaki görüşlerimizin dayandığı temelleri yukarda sunmuş bulunuyoruz.

kür ki" sözcüğü atlanmıştır.) [117]

Eğer yazar bu pasajı dikkatle okumuşsa, Engels'in, Bay N —on'un ona söylemek istediğinin tam karşıtını söylediğini açıkça görecektir. Engels'in görüşüne göre, bugünkü tarımsal bunalım rantı azaltmakta ve hatta onu tümüyle ortadan kaldırmaya yönelmektedir; bir başka deyişle, tarım kapitalizmi, toprak mülkiyeti tekelini kaldırma biçimindeki doğal eğilimini izlemektedir. Hayır, Bay N. —on, "aktarmalarında", kesinlikle şanssız. Tarım kapitalizmi, bir başka dev adım daha atıyor; ticarî tarım ürünleri üretimini sınırsız biçimde genişletiyor ve bir dizi ülkeyi daha dünya alanına çekiyor; ataerkil tarımı, Hindistan ya da Rusya gibi son sığınaklarından kovuyor; şimdiye kadar tarımda görülmemiş bir şeyi, yani en modern makinelerle donatılmış olan işçi yığınlarının işbirliğine dayanan, salt sınaî tahıl üretimini yaratıyor; eski Avrupa ülkelerinin durumunu büyük ölçüde kötüleştiriyor, rantları azaltıyor, böylece de en sağlam biçimde kurulmuş görünümü veren tekelleri temelinden yıkıyor ve "toprak mülkiyetini", yalnız teoride değil, pratikte de, "saçmalığa" indirgiyor; tarımsal üretimin toplumsallaştırılması ihtiyacını öyle canlı bir biçimde ortaya koyuyor ki, bu ihtiyaç, Batı'da mülk sahibi sınıfların temsilcilerince bile gerçekleştirilmeye başlanıyor.[108] Ve Engels o kendine özgü neşeli alayı ile dünya kapitalizminin son adımlarını *iyi karşılıyor:* neyse ki, işlerin eskisi gibi devamını sağlayacak kadar, ekilmemiş kır toprağı hâlâ mevcuttur, diyor. Ama bizim iyi Bay N. —on, *à propos des bottes** eski zamanın "mujik çiftçisi" için, tarımımızdaki; "muteberliği eskiliğinden gelen" ... durgunluk için ve "ne tımarlı prensler arasındaki mücadelelerin, ne de Tatar istilâsının" sarsamadığı, ve şimdi —ah, ne korkunç şey!— bu canavarca kapitalizm tarafından ta kökünden sarsılmaya başlayan bütün tarımsal bağımlılık biçimleri için özlemle iç geçiriyor! *O sancta simplicitas!***

[108] Ünlü Antrag Kanitz'in (Kanitz Planı. —ç.) Alman Reichstag'ında [118] önerdiği gibi görüşler ve bütün elevatörlerin devlet mülkü yapılması yolunda Amerikan çiftçilerinin önerisi, gerçekten de "bu dönemin" tipik "belirtileri" değiller midir?

* Hiç mantığa dayanmaksızın. —ç.

** Ey kutsal saflık! —ç.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SANAYİ KAPİTALİZMİNİN İLK AŞAMALARI

ŞİMDİ tarımdan sanayie geçelim. Burada da görevimiz tarımdaki gibi formüle edilmiştir: Reform-sonrası Rusya'da sanayi biçimlerini tahlil etmeliyiz, yani imalât sanayiindeki, bugünkü toplumsal ve iktisadî ilişkiler sistemini ve bu sistemin evriminin niteliğini incelemeliyiz. En basit ve ilkel sanayi biçimleri ile işe başlayalım ve bunların gelişimini izleyelim.

I. EV SANAYİİ VE ELSANATLARI

Ev sanayi ile, hammaddelerin, onları üreten aileler (köylü ailesi) içinde işlenmesini kastediyoruz. Ev sanayileri doğal ekonominin zorunlu bir eklentisidir, bunların kalıntıları, bir küçük köylülüğün olduğu yerlerde hemen daima korunur. Bu nedenle, Rus iktisat yazınında, bu tip sanayie (ev tüketimi için, ketenden, kenevirden, odundan vb., evde, eşya üretimi) tekrar tekrar değinildiğini görme-

miz doğaldır. Ama ev sanayiinin, geniş çapta varoluşu, bu günlerde pek seyrek ve ancak en uzak yerlerde görülmektedir; son zamanlara kadar, örneğin Sibirya bu yerlerden biriydi. Sanayi, bir meslek olarak, henüz bu biçimde mevcut değildir: sanayi, burada, tarıma, kopmaz bağlarla bağlıdır, birlikte, tek bir bütün oluştururlar.

Ataerkil tarımdan ayrılan ilk sanayi biçimi, zanaatçı üretimi, yani bir müşterinin siparişi üzerine, eşya üretilmesidir.[1] Hammaddeler ya müşteri-tüketiciye ya da zanaatçıya aittir, ve zanaatçının çalışması için ödeme, ya nakit olarak, ya da aynî olarak (zanaatçının binası ve geçimi, ürünün bir kısmı ile, örneğin un vb. ile karşılanır) yapılır. Zanaatçı üretimi, kent yaşamının hayatî bir bölümünü oluştururken kırsal bölgelerde de buna geniş ölçüde raslanır: zanaatçı üretimi, burada, köylü tarımının bir yardımcısı olarak görev yapar. Kırsal nüfusun belirli bir kısmı (bazan yalnızca, bazan tarımla bağıntılı olarak), tabaklama, ayakkabıcılık, terzilik, demircilik, evde dokunan kumaşların boyanması, köylülerin yaptığı yünlülerin bitirilmesi, değirmencilik vb. ile uğraşan uzman zanaatçılardır. İktisat istatistiklerimizin son derece yetersiz bir durumda olması yüzünden, bütün Rusya'da, zanaatçı üretiminin ne ölçüde yaygın olduğu konusunda, hiç bir kesin veriye sahip değiliz; ama bu sanayi biçimine ilişkin tek tek değinmeler, köylü tarımının hemen bütün tanımlamalarına ve "elsanatı" sanayi denen şey üzerine araştırmalara serpiştirilmiştir[2] ve hatta resmî fabrika istatistiklerinde bile görülebilir.[3] Zemstvo istatistik sonuçları, köylü sanayilerini kaydederken, bazan özel bir grubu, "zanaatçıları" ayırır (bkz: Rudnev, *loc.*

[1] Kundenproduktion, Karş: Karl Bücher, *Die Enststehung der Volkswirtschaft* ["Ulusal İktisadın Doğuşu"], Tübingen 1893. [1 19]

[2] Bu konuda aktarmalar yapmak olanaksızdır: zanaatçı üretimi konusunda sayısız değinmeler, zanaatçıların elsanatçısı olarak bilinen kategoriye girmedikleri yolunda herkesin pek benimsediği görüşe karşın, elsanatı sanayii üzerine bütün araştırmalara serpiştirilmiş durumdadır. Bu "elsanatı" teriminin nasıl iflah olmaz bir belirsizlik içinde olduğunu görmek için, birçok fırsatla karşılaşacağız.

[3] Elsanatını fabrika kuruluşlarından ayırdetmek için henüz hiç bir ölçütün saptanmadığı gerçeği, bu istatistiklerin karmakarışık durumunu çok canlı bir biçimde sergilemektedir. Örneğin, 60'larda, saf elsanatı tipindeki, köy boya sundurmaları, fabrikalarla birlikte sınıflandırılmış (*Maliye Bakanlığı Yıllığı*, c. I, s. 172-176) ve 1890'da köylü çırpıcı dibekleri, yünlü fabrikaları ile karıştırılmıştı (Orlov'un *Fabrikalar ve Atelyeler Kılavuzu*, 3. baskı, s. 21) vb.. Son *Fabrikalar Listesi* de (St. Petersburg 1897) bu karışıklıktan kurtulmuş değildir. Örnek için, bizim *Çalışmalar*'a bakınız, s. 270-271.

[Ayrıca bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4, "Fabrika İstatistiklerimiz Sorunu Üzerine". —*ç.*]

cit.), ama bu kategori (bugünkü terminolojiye göre) bütün yapı işçilerini kapsamaktadır. Ekonomi politik açısından, bu, son derece yanlıştır, çünkü yapı işçileri yığını, alıcılardan gelen sipariş üzerine çalışan bağımsız sanayiciler kategorisine değil, müteahhitlerce çalıştırılan ücretli işçiler kategorisine dahildirler. Kuşkusuz, köy zanaatçısını küçük meta üreticisinden ya da ücretli işçiden ayırdetmek her zaman kolay değildir: bu, her küçük sanayici ile ilgili verilerin bir iktisadî tahlilini gerektirir. Zanaatçı üretimi ile öteki küçük sanayi biçimleri arasında kesin bir ayırım çizgisi çekmek konusunda dikkate değer bir çaba, 1894-95 Perm elsanatı sayımı sonuçlarının tahlilidir.[4] Yerel köy zanaatçılarının sayısı, yaklaşık olarak, köylü nüfusunun yüzde-biri biçiminde hesaplanmıştır ve (beklendiği gibi) en büyük zanaatçı yüzdesi, sanayiin en az gelişmiş olduğu uyezdlerde bulunmuştur. Küçük meta üreticileriyle karşılaştırıldığında, zanaatçılar toprağa daha sıkı bağlarla bağlıdır: 100 zanaatçıdan 80,6'sı tarımla uğraşır (öteki "elsanatçıları" arasında bu yüzde daha düşüktür). Zanaatçılar arasında da ücretli emek kullanımına raslanır, ama bu durum, bu tip sanayiciler arasında, ötekilerde olduğundan daha az gelişmiştir. Kuruluşların büyüklüğü de (işçi sayısını alırsak), zanaatçılar arasında daha küçüktür; zanaatçı-çiftçinin ortalama kazancı, yılda 43,9 ruble, çiftçi olmayanınki ise 102,9 rubledir.

Bu kısa sözlerle yetiniyoruz, çünkü, zanaatçı üretiminin ayrıntılı bir incelemesi bizim görevimiz içine girmez. Bu sanayi biçiminde, meta üretimi henüz mevcut değildir; burada yalnızca meta dolaşımı ortaya çıkmıştır ki, bu durumda zanaatçı, ücretini para olarak alır, ya da yapılan iş karşılığında aldığı ürün payını satar ve kendine hammaddeler ve üretim aletleri satın alır. Zanaatçı emeğinin ürünü pazara çıkmaz, köylü doğal ekonomi alanını hemen hiç terketmez.[5] Bu yüzden, zanaatçı üretiminin de, ataerkil

[4] *Çalışmalar*'ımızda bu sayıma özel bir makale ayırdık, s. 113-199. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı ve "Elsanatı" Sanayiinin Genel Sorunları". —*ç.*) Metinde verilen Perm "elsanatçıları"na ait bütün gerçekler bu makaleden alınmıştır.

[5] Zanaatçı üretiminin, köylülerin doğal ekonomisine yakınlığı, bazan, onların, köylüler zanaatçının geçimini sağlamak, zanaatçı da sözkonusu köyün bütün sakinleri için çalışmayı üstlenmek üzere, bu tip üretimi bütün köy için örgütlendirmeye kalkışmalarına yolaçar. Bugünlerde bu sanayi sistemine ancak istisnaî olarak, ya da en uzak sınır bölgelerinde rastlanmaktadır. (Örneğin, Transkafkasya'nın bazı köylerinde demircilik mesleği bu çizgiler üzerinde örgütlenmiştir. Bkz: *Rusya'daki Elsanatı Sanayii Üzerine Soruşturmalar ve Raporlar*, c. II, s. 321.)

tarım gibi, aynı alışkanlık, parçalanmışlık ve darlık ile nitelenmesi doğaldır. Bu sanayi biçiminin sahip olduğu tek gelişme unsuru, zanaatçıların iş aramak üzere, başka alanlara göç etmeleridir. Bu tip göçler, özellikle eskiden, kırsal bölgelerimizde oldukça yaygın bir biçimde gelişmişti; çoğu kez göç edilen alanlarda, bağımsız zanaatçı kuruluşlarının örgütlenmesine yol açmıştı.

II. SANAYİDE KÜÇÜK META ÜRETİCİLERİ. KÜÇÜK SANAYİLERDEKİ SANAT RUHU

Gördük ki zanaatçı pazara çıkar, ama ürettiği satılık mallarla değil. Doğal olarak, pazarla bir kez bağıntı kurdu mu, zamanla pazar için üretmeye başlar, yani bir *meta üreticisi* haline gelir. Bu değişim, yavaş yavaş, önceleri bir deney halinde oluşur: elinde rasgele kalmış olan ya da boş zamanında ürettiği eşyalar satılır. Satılacak mallar için paranın önceleri son derece sınırlı oluşu bu değişimin tedriciliğini artırır, öyle ki, üretici ile tüketici arasındaki uzaklık çok az artar ve ürün eskiden de olduğu gibi doğrudan doğruya üreticiden tüketiciye geçer, bazan bu ürün, satılmadan önce tarımsal ürünle değişilir.[6] Meta üretiminin daha fazla gelişmesi, ticaretin yayılması, uzman tüccarların, alıcıların ortaya çıkması ile ifade edilir; satılık mallar için pazar, küçük köy pazar yeri ya da kasaba panayırı değil,[7] bütün bölge, sonra bütün ülke ve hatta bazan öteki ülkelerdir. Satılık sınaî malların, metalar biçiminde üretilmesi, sanayiin tarımdan ayrılması ve aralarındaki karşılıklı değişim için ilk adımdır. Bay N. —on, sorunları kendine özgü basmakalıp ve soyut bir biçimde anlayışıyla "sanayiin tarımdan ayrılmasının", genel olarak "kapitalizmin" bir niteliği olduğunu bildirmekle yetinmekte, ne bu ayrılmanın farklı biçimlerini, ne de kapitalizmin farklı aşamalarını incelemek zahmetine girmektedir. Bu nedenle, köylü sanayilerindeki en küçük çapta meta üretiminin, bu gelişme aşamasında, sanayicinin, çoğu durumda, tarımcıdan ay-

[6] Örneğin, toprak kapların tahılla değiştirilmesi vb.. Tahıl ucuz olduğunda bir kabın eşdeğeri bazan kabın alacağı tahıl miktarı olarak kabul ediliyordu. Bkz: *Raporlar ve Soruşturmalar*, I, 340. — *Vladimir Eyaleti Sanayileri*, V, 140. — *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, I, 61.

[7] Bu taşra panayırlarından biri üzerine yapılan bir soruşturma gösterdi ki, toplam devrin %31'i (50.000 rubleden 15.000 ruble kadarı) "elsanatı" eşyalarından gelmektedir. Bkz: *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, I, 38, küçük meta üreticileri için pazarın, başlangıçta ne kadar sınırlı olduğu, örneğin, Poltava kunduracılarının, mallarını, köylerinden 60 verst kadar yarıçapı olan bir daire içinde satmalarından anlaşılır. *Raporlar ve Soruşturmalar* I, 287.

rılmamasına karşın, daha şimdiden sanayiin tarımdan ayrıldığını belirtmek önemlidir. Daha sonra, kapitalizmin daha gelişmiş aşamalarının, sınaî işletmelerin tarımsal işletmelerden, sınaî işçilerin tarım işçilerinden ayrılmasına nasıl yol açtığını göreceğiz.

Meta üretiminin ilkel biçimlerinde, "elsanatçıları" arasında rekabet henüz pek hafiftir, ama pazar yayılıp, geniş alanları kucaklamaya başlayınca, bu rekabet sürekli olarak güçlenir ve küçük sanayicinin ataerkil refahını yıkar, ki bu refahın temeli, onun gerçekten tekelci durumudur. Küçük meta üreticisi, çıkarlarının, toplumun geri kalanının çıkarlarına aykırı olarak, bu tekelci durumun korunmasını gerektirdiğini hisseder ve bu yüzden *rekabetten* korkar. Rekabete engel olmak, rakipleri kendi bölgesine "sokmamak" ve belirli bir müşteriler çevresine sahip olan bir küçük usta olarak emin durumunu sağlamlaştırmak için, kişi olarak ya da başkalarıyla birlikte her çabayı harcar. Bu rekabet korkusu, küçük meta üreticisinin gerçek toplumsal niteliğini öyle çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır ki, ilişkin gerçekleri daha da ayrıntılı olarak incelemeyi gerekli görüyoruz. Kaluga pösteki yapımcıları, pöstekileri işlemek için öteki eyaletlere giderler; bu sanayi, serfliğin kaldırılmasından bu yana zayıflamıştır; toprak beyleri, önemli bir haraç karşılığında serfleri "pöstekicilik" için serbest bıraktıklarında, pöstekicilerin kendi "belirli yerlerini" bilmelerine, ve öteki yapımcıların, bölgelerini istilâ etmesine izin vermemelerine özen gösterdiler. Bu çizgiler üzerinde örgütlenen sanayi öylesine kârlıydı ki, "yerler" 500 ve 1.000 ruble gibi büyük paralarla devrediliyor ve bir zanaatçı kendisininkinden başka bir bölgeye gelirse, bu, bazan kanlı çatışmalara yol açıyordu. Serfliğin kaldırılması, bu ortaçağ refahına son verdi: "bu durumda, demiryolu ulaşımının sağladığı kolaylık da, rekabete yardım etmektedir".[8] Bir dizi sanayide gözlemlenen ve tamamen bir genel kural niteliği taşıyan aynı tipte olgulardan biri de, küçük sanayicilerin, "öldürücü rekabetten" kaçınmak için teknik yenilikleri ve iyileştirmeleri, kârlı işleri, başkalarından saklamak isteğidir. Yeni bir sanayi kuran ya da bir iyileştirme getiren kişiler, bu kârlı işleri yakın komşularından gizlemek için ellerinden gelen her şeyi yaparlar ve bu amaçla her türlü yola başvururlar (örneğin, numaradan, kuruluştaki eski düzenlemeleri korurlar), kimsenin atelyelerine girmesine izin vermez, tavanaralarında çalışır ve işlerinden kendi çocuklarına bile sözetmezler.[9] Moskova eyaletindeki süpürge yapım sanayiinin yavaş

[8] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, I, 35-36.

gelişmesi, "genellikle, bugünkü üreticilerin yeni rakiplerinin çıkmasına karşı koyuşlarına bağlanmaktadır. Söylendiğine göre, bunlar, işlerini yabancılardan saklamak için ellerinden geleni yaparlar, onun için de yalnızca bir tek üretici, dışardan çıraklar almıştır."[10] Nijni-Novgorod eyaletine bağlı madenî eşya sanayi ile ünlü olan Bezvodnoye köyüne ilişkin olarak şunları okuyoruz: "Bugüne kadar" (80'lerin başı; sanayi 50'lerin başından beri mevcuttur.) "Bezvodnoye sakînlerinin, sanatlarını komşu köylülerden dikkatle gizlemiş olmaları ilginçtir. Birçok kez, volost yönetimini, sanatı bir başka köye götürmeyi, cezalandırılması gereken bir suç sayan bir buyruk çıkarmaya zorlamışlardır; bunun resmen benimsenmesini sağlayamamışlarsa da, herbiri, manevî yönden böyle bir buyruğa bağlanmış görünmektedirler, bundan dolayı da, kızlarını, komşu köy sakinlerine gelin vermekten kaçınmakta ve mümkün olduğu kadar bu köylerden gelin almamaktadırlar."[11]

Narodnik iktisatçılar, yalnızca küçük köylü sanayiciler yığının, meta ürecileri kategorisine dahil oldukları gerçeğinîn üstünü örtmekle kalmamışlar, küçük köylü sanayileri iktisadî örgütü ile geniş-çaplı sanayi arasında sözde var olan derin bir düşmanlık hakkında esaslı bir masal bile uydurmuşlardır. Bu arada, bu görüşün temelsizliği yukarda aktarılan verilerden de anlaşılır. Eğer büyük sanayici, kendine bir tekel sağlamak için hiç bir sınır tanımazsa, "elsanatları" ile uğraşan köylü de, bu bakımdan onun ikiz kardeşidir; küçük-burjuva, küçük kaynaklarıyla, büyük fabrikatörün korunma, ikramiye, ayrıcalık vb. için yaygara kopardığı zaman korumaya çalıştığı sınıf çıkarlarının esas olarak aynını korumaya çabalar.[12]

[9] Bkz: *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, I, 81. V, 460; IX, 2526. — *Moskova Eyaleti Sanayileri*, c. VI, kısım 1, 6-7; 253; c. VI, Kısım 2, 142; c. VII, Kısım I, "basım sanayiinin" kurucusu hakkındaki 2. kesim. — Vladimir Eyaleti Sanayileri, I, 145, 149. — *Raporlar ve Soruşturmalar*, I, 89. — Grigoryev: *Pavlovo Bölgesindeki Kilit ve Çatal-Bıçak Elsanatı Yapımı* (Volga basımına ek, Moskova, 1881), s. 39. — Bay V. V., *Elsanatı Sanayii Üzerine Makale*'sinde (St. Petersburg 1886), s. 192 ve devamı, bu gerçeklerden bazılarını veriyor; bunlardan çıkardığı tek sonuç, elsanatçılarının yenilliklerden korkmadığıdır, bu gerçeklerin, çağdaş toplumdaki küçük meta üreticilerinin sınıfsal durumlarını ve sınıf özelliklerini nitelendirdiği hiç aklına gelmiyor.

[10] *Moskova Eyaleti Sanayileri*, VI, 2, 193.

[11] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, IX, 2404.

[12] Küçük-burjuva, rekabetin kendisi için öldürücü olduğunu hissederek, ondan kaçınmaya çalışır, tıpkı ideologu narodniğin, kapitalizmin pek sevdiği "temeller" için öldürücü olduğunu hissetmesi ve bu nedenle, "uzaklaştırmaya", engellemeye, kaçınmaya vb. vb. çalışması gibi.

III. REFORMDAN SONRA KÜÇÜK SANAYİLERİN BÜYÜMESİ. BU SÜRECİN İKİ BİÇİMİ VE ANLAMI

Yukardakilerden, küçük üretimin dikkate değer şu aşağıdaki özellikleri de çıkar. Yeni bir sanayiin doğuşu, daha önce de gördüğümüz gibi, büyüyen bir toplumsal işbölümü sürecinin belirtisidir. Dolayısıyla, bir köylülük ya da yarı-doğal tarım şu ya da bu derecede hâlâ var olduğu ölçüde ve değişik eski kuruluşlar ve gelenekler (kötü ulaşım koşulları yüzünden vb.) geniş-çaplı makineli sanayiin doğrudan doğruya ev sanayiinin yerine geçmesini engellediği ölçüde, böyle bir süreç, zorunlu olarak her kapitalist toplumda yer almalıdır. Meta ekonomisinin gelişmesinde her adım, zorunlu olarak, köylülüğün, saflarından gitgide artan sayıda sanayiciler çıkarmasına yol açar. Bu süreç, toprağı altüst edermişçesine, kapitalizm tarafından sonradan ele geçirilmesi için ülkenin en geri kısımlarında yeni bölgeler ya da sanayiin en geri dallarında yeni alanlar hazırlar. Kapitalizmin bu büyümesi, ülkenin öteki bölümlerinde ya da öteki sanayi dallarında, tamamen farklı bir biçimde; küçük atelyelerin ve fabrikalarca emilen ev işçilerinin sayısında bir artışla değil de, bir azalma ile kendini gösterir. Belli bir ülkenin sanayiinde, kapitalizmin gelişmesinin incelenmesi, bu süreçler arasında en kesin ayrımın yapılmasını gerektirir; bunların birbirleriyle karıştırılması kavramlar üzerine tam bir karışıklığa yol açmak demektir.[13]

Reform-sonrası Rusya'da, kapitalist gelişmenin ilk adımlarını ifade eden küçük sanayilerdeki büyüme, kendini iki yoldan göstermiştir ve göstermektedir; birincisi, küçük sanayicilerin, elsanatçılarının, merkezî, uzun süredir meskûn ve iktisaden en ileri eyaletlerden dış bölgelere göçü ile; ikincisi, yeni küçük sanayilerin kurulması ve önceden var olan sanayilerin yerel nüfus arasında yayılması ile.

[13] Bu iki farklı sürecin tek ve aynı eyalette tek ve aynı zamanda ve tek ve aynı sanayide nasıl meydana geldiğine dair ilginç bir örnek şöyledir. Çıkrık sanayi (Vyatka eyaletinde) ev kumaş üretimine bağlıdır. Bu sanayideki gelişme, kumaş üretimindeki aletlerden birinin yapımını kapsayan meta üretimindeki yükselişe işaret eder. Peki, görüyoruz ki, eyaletin uzak bölümlerinde, kuzeyde, çıkrık hemen hemen hiç bilinmemektedir (*Vyatka Eyaletindeki Sanayilerin Tanımı için Malzeme*, II, 27) ve burada "sanayi yeni doğabilir", yani, köylülerin ataerkil doğal ekonomisinde ilk çatlağı açabilir. Bu sırada ise, eyaletin öteki bölümlerinde, bu sanayi daha şimdiden zayıflamaktadır ve araştırmacıların inancına göre bu zayıflamanın muhtemel nedeni, "köylülük arasında fabrika yapımı keten kumaşların gitgide daha yaygın kullanımıdır" (s. 26). Dolayısıyla, burada, meta üretimindeki ve kapitalizmdeki büyüme, küçük sanayiin fabrika tarafından safdışı edilmesiyle kendini göstermektedir.

Bu süreçlerden birincisi, daha önce değinmiş olduğumuz, sınır bölgelere yerleşilmesinin belirtilerinden biridir. (Dördüncü Bölüm, II. kesim.) Nijni-Novgorod, Vladimir, Tver, Kaluga ve öteki eyaletlerdeki köylü sanayici, nüfustaki büyümeye ve kapitalist manüfaktürdeki ve küçük üretim için bir tehlike oluşturan, fabrikadaki büyümeye eşlik eden artan rekabeti hissederek, "zanaatçıların" hâlâ pek az, kazancın yüksek, hayat pahalılığının az olduğu güneye gider. Yeni yerde, küçük bir kuruluş kurulur, bu da daha sonraları sözkonusu köye ve çevresine yayılan yeni bir köylü sanayiinin temellerini atar. Ülkenin, çoktan beri var olan bir sınaî kültüre sahip merkezî bölgeleri, böylece, aynı kültürün, ülkenin yerleşmenin başladığı yeni bölümlerinde de gelişmesine yardım etmiş olur. Kapitalist ilişkiler (aşağıda göreceğimiz gibi, bunlar, ayrıca küçük köylü sanayilerine de özgüdürler) böylece, bütün ülkeye taşınmıştır.[14]

Yukarda değinilen süreçlerden ikincisini ifade eden gerçeklere geçelim. Önce belirteceğiz ki, küçük köylü kuruluşlarının ve sanayilerinin büyüdüğünü kaydetmemize karşın, henüz bunların iktisadî örgütlenmesi üzerinde durmuyoruz: aşağıda görüleceği üzere, bu sanayiler, ya basit kapitalist işbirliğinin ve tüccar sermayesinin oluşmasına yol açarlar, ya da kapitalist manüfaktürü meydana getiren parçalardan birini oluştururlar.

Nijni-Novgorod eyaletine bağlı Arzamas uyezdindeki kürk sanayii, Arzamas kentinde başladı ve sonra da, yavaş yavaş çevre köylere yayılarak, gitgide büyüyen bir alanı kucakladı. Başlangıçta, köylerde pek az kürkçü vardı ve bunlar, birçok işçi çalıştırıyorlardı; insanlar, mesleği öğrenmek için çalıştıklarından, emek ucuzdu. Mesleği öğrendikten sonra ayrılıyorlar ve kendilerine ait küçük kuruluşlar açıyorlardı; böylece, artık sanayicilerin büyük bir bölümünü denetleyen sermayenin egemenliği için daha da geniş bir alan hazırlıyorlardı.[15] Genel olarak belirtelim ki, yükselen bir sanayie ait ilk kuruluşlarda ücretli işçilerin bu bolluğu ve bu ücretli işçile-

[14] Sınaî işçilerin, bir kısmının yerleştiği dış bölgelere hareketi için, bkz: örneğin, S. A. Korolenko, *loc. cit.*, *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. I, (Stavropol eyaletinde merkezî eyaletlerden gelen sanayicilerin ağır basması üzerine); c. III, s. 33-34 (kunduracıların, Viyezdnaya, Nijni-Novgrod eyaletinden Aşağı-Volga kasabalarına göçü üzerine); c. IX (aynı eyalette, Bogorodskoye köyü tabakçıları bütün Rusya'da tabakhaneler kurdular). *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, IV, 136 (Vladimir çömlekçileri, mallarını Astrahan eyaletine götürdüler). "Bütün Güney'de" Büyük-Rus eyaletlerinden gelme sanayicilerin ağır basması üzerine genel görüşler için, bkz: *Raporlar ve Soruşturmalar*, c. I, s. 125, 210; c. II, s. 160-165, 168, 222.

[15] *Elsanatı Komisyonuna ait İşlemler*, III.

rin sonradan küçük ustalara dönüşmesi, genel bir kural niteliği taşıyan, çok yaygın bir olgudur.[16] Açıktır ki, bundan, "çeşitli tarihî nedenlere karşın ... büyük kuruluşların küçükleri yutmayıp, küçüklerin büyüyüp, büyük kuruluşlar haline geldiği" sonucunu çıkarmak, derin bir hata olacaktır.[17] İlk kuruluşların büyük oluşu, sanayide yoğunlaşmayı yansıtmaz; bu durum, bu kuruluşların tek tek oluşları ve yerel köylülerin bunlarda kârlı bir mesleği öğrenmeye hevesli oluşlarıyla açıklanır. Köylü sanayilerinin eski merkezlerinden, çevre köylere yayılma sürecine gelince, bu, çoğu durumda gözlemlenebilir. Örneğin, Reform-sonrası dönem, şu aşağıdaki istisnaî önem taşıyan sanayilerde, (sanayi ile uğraşan köy sayısı, sanayici sayısı ve toplam üretim bakımlarından) bir gelişmeye tanık olmuştur: Pavlova'nın kilit ve çatal-bıçak sanayii, Kimri köyünde, tabakçılık ve kunduracılık, Arzamas kenti ve çevresinde yün terlik örülmesi,[120] Burmakino köyünün madenî eşya sanayii, Molvitino köyü ve bölgesinin başlık yapımı sanayii, Moskova eyaletinin cam, şapka ve dantela sanayii, Krasnoselskoye bölgesinin mücevher sanayii vb..[18] Tula uyezdinin, yedi volostundaki elsanatı sanayileri üzerine bir makalenin yazarı, "köylü reformundan bu yana, zanaatçı sayısının artmasını", "Reform-öncesi dönemlerde hiç bulunmadıkları yerlerde, zanaatçı ve elsanatçılarının ortaya çıkışını", genel bir olgu olarak kaydediyor.[19] Moskova istatistikçileri de buna benzer bir görüş ifade ediyorlar.[20] Biz, bu görüşü, Moskova eyaletin-

[16] Örneğin, Moskova eyaletinin, boyama (*Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, VI, I, 73-99), şapka (*ibid.*, VI, Kısım I), kürk (*ibid.*, VII, kısım I, kesim 2) sanayilerinde, Pavlovo kilit ve çatal-bıçak sanayilerinde (Grigoryev, *loc. cit.*, 37-38), ve ötekilerde de aynı durum görülür.

[17] Bay V. V., *Kapitalizmin Kaderi*'nde, bu tür bir gerçekten, hemen bu sonucu çıkarıvermiştir, 78-79.

[18] A. Smirnov: *Pavlovo ve Vorsma*, Moskova 1864. — N. Labzin: *Çatal-Bıçak Sanayii Üzerine Bir Araştırma*, vb., St. Petersburg 1780. — Grigoryev, *loc. cit.* — N. Annenski, *Rapor*, vb., *Nijegorodski Vestnik Parokhodstva i Promyslennosti* ["Nijni-Novgorod Buharlı Gemicilik ve Sanayi Dergisi"], 1891 yılı, n° 1'de. — Gorbatov uyezdi için Zemstvo istatistik *Malzeme'si*, Nijni-Novgorod, 1892. — A. N. Potresov, 1895, Borç ve Tasarruf Sandığı Komitesi, St. Petersburg Kolu Raporu. — *Rus İmparatorluğunun İstatistikî Tarihi*, II, c. 3, St. Petersburg 1872. — *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, VIII. — *Raporlar ve Soruşturmalar*, I, III. — *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, VI, XIII. — *Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, IV, Kısım I; s. 111, *ibid.*, 177; VII, Kısım II, s. 8. — *Rus Sanayinin Tarihi-İstatistikî İncelemesi*, II, sütun VI, Sanayi I. — *Vestnik Finansov*, 1898, n° 42, ayrıca karş: *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*. III, 18-19 ve öğerleri.

[19] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, IX, 2303-2304.

[20] *Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, VII, Kısım I, Kesim 2, 196.

deki, 10 sanayiin, 523 elsanatı kuruluşunun kaynağına ait verilere ilişkin istatistiklerle destekleyebliriz.[21] [Tablo 77.]

[TABLO 77]

Toplam Kuruluş Sayısı	Kurulmuş Kuruluş Sayısı								
	Tarihi Bilinmiyor	Uzun Zamandır	19. Yüzyılda						
			10 lar	20 ler	30 lar	40 lar	50 ler	60 lar	70 ler
523	13	46	3	6	11	11	37	121	275

Gene bunun gibi, Perm elsanatı sayımı da (8.884 küçük zanaatçı ve elsanatı kuruluşunun başlangıç tarihini gösteren verilere göre) gösterdi ki, Reform-sonrası dönem, küçük sanayilerde özellikle hızlı bir gelişmeyle nitelenmiştir. Bu yeni sanayilerin doğuş sürecine daha yakından bakmak ilginç olacaktır. Vladimir eyaletindeki, yün ve yarı-ipekli kumaşların üretimi, son zamanlarda, 1861'de başlamıştır. Önceleri, bu, köylülere ait bir dışarı işi idi, ama sonraları, köylerde, iplik dağıtan "alt-aracılar" boy gösterdi. İlk "fabrika sahiplerinden" biri, bir zamanlar, Tambov ve Saratov "bozkırlarından" satın aldığı bulgurun ticaretini yapıyordu. Demiryollarının yapılmasıyla, tahıl fiyatları bir düzeye geldi, tahıl ticareti milyonerlerin elinde toplandı, onun için de, bizim tüccar, sermayesini sınaî bir dokuma işletmesine yatırmaya karar verdi; çalışmak üzere bir fabrikaya girdi, işi öğrendi ve bir "alt-aracı" oldu.[22] Böylece, bu yerde yeni bir "sanayiin" oluşması, ülkenin genel iktisadî gelişiminin, sermayeyi ticaret dışına ve sanayie doğru itmesi yüzündendi.[23] Örnek aldığımız sanayi üzerine araştırma yapan, araştırmacı,

[21] Fırça, topluiğne, kanca, şapka, nişasta, kundura, gözlük çerçevesi, koşum takımı, saçak ve mobilya sanayilerine ait veriler, *Moskova Eyaletindeki Sanayiler*'de ve Bay İsayev'in aym başlıklı kitabından aktarılan, elsanatı evden eve sayım malzemesinden seçilmiştir.

[22] *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, III, 242-243.

[23] M. I. T. — Baranovski, Rus fabrikasının tarihî kaderi hakkındaki araştırmalarında, tüccar sermayesinin, geniş-çaplı sanayiin oluşumu için zorunlu bir tarihî koşul olduğunu göstermiştir. Bkz: *Fabrika* vb. adlı yapıtı. St. Petersburg 1898.

tanımladığı durumun hiç de tek olmadığını belirtmektedir: hayatlarını dışarı işlerle sağlayan köylüler "her tür sanayie öncülük yapmışlar, teknik bilgilerini kendi köylerine taşımışlar, yeni emek güçlerinin onları örnek almasına ve göçetmesine yol açmışlar, ve sanayiin işodası sahiplerine ve alt-aracılara sağladığı inanılmaz kârların öyküleriyle zengin mujiklerin hayalgücünü harekete geçirmişlerdir. Eskiden parasını bir çekmecede saklayan ya da tahıl alışverişi yapan zengin mujik, bu öykülere kulak verdi ve parasını sınaî girişimlere yatırdı." (*İbid.*). Vladimir eyaletine bağlı, Aleksandrov uyezdindeki kundura ve keçe sanayileri bazı yerlerde şöyle ortaya çıktı: pamuklu bez atelyesi ya da iplik dağıtan küçük dükkân sahipleri, eldokumacılığının zayıfladığını görerek, bazan, mesleği öğrenmek ve çocuklarına öğretebilmek için sanatçılar da tutarak, bir başka tür atelye açtılar.[24] Geniş-çaplı sanayi, küçük sermayeyi, o üretim dalından sürdüğü ölçüde, bu sermaye öteki dallara akar ve onların da aynı yönde gelişimini hızlandırır.

Reform-sonrası dönemin, kırsal bölgelerde küçük sanayilerin gelişmesini gerektiren koşulları, Moskova'daki sanayileri inceleyen araştırmacılar tarafından çok canlı bir biçimde tanımlanmıştır. Dantela sanayiinin tanımında şöyle deniyor: "Bir yandan, bu dönemde köylünün yaşam koşulları büyük ölçüde kötüleşmiştir, ama öte yandan da nüfusun, daha lehte koşullar altında yaşayan kısmının gereksinmeleri de büyük ölçüde artmıştır."[25]

Ve yazar, ele aldığı bölgeye ait verileri kullanarak, birçok ata sahip köylülerin sayısında ve köylülere ait toplam büyükbaş hayvan sayısında bir artışın yanısıra, hiç ata sahip olmayan ve hiç ürün yetiştirmeyen köylülerin sayısında da bir artış olduğunu kaydediyor. Demek ki, bir yandan "dış kazançlara" ihtiyaç duyan ve sınaî iş arayan insanların sayısında bir artış olurken, öte yandan da bir zengin aileler azınlığı zenginleşmiş, "tasarruf" yapmış ve "bir-iki işçi kiralamak ya da yoksul köylülere evde yapılmak üzere iş vermek olanağını" bulabilmiştir. Yazar şöyle açıklıyor: "Kuşkusuz, burada, böyle aileler arasından, kulak ya da kan-emiciler diye bilinen kişilerin çıktığı durumlar üzerinde durmuyoruz: yalnızca köylü nüfus arasındaki en sıradan bir olguyu inceliyoruz."

Şu halde, yerel araştırmacılar, köylülükteki farklılaşma ile küçük köylü sanayilerinin büyümesi arasındaki bağıntıya işaret etmektedirler. Bu da tamamen doğaldır. İkinci Bölümde sunulan ve-

[24] *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler* II, 25, 270.
[25] *Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, c. VI, Kısım II, s. 8 ve devamı.

rilerden çıkartılacağı üzere, tarımsal köylülükteki farklılaşma, zorunlu olarak, küçük köylü sanayilerindeki büyüme ile tamamlanmalıdır. Doğal ekonomi zayıfladıkça, hammaddelerin işlenmesi, birbiri ardı sıra, ayrı sanayi dallarına dönüştüler; bir köylü burjuvazinin ve bir kır proletaryasının oluşması, küçük köylü sanayilerinin ürünlerine olan talebi artırırken, aynı zamanda da bu sanayiler için özgür işçi, ve özgür para sağlıyordu.[26]

IV. KÜÇÜK META ÜRETİCİLERİNİN FARKLILAŞMASI. MOSKOVA EYALETİNDEKİ ELSANATÇILARININ EVDEN EVE SAYIMINA AİT VERİLER

Şimdi de, sanayideki, küçük meta üreticileri arasında gelişen toplumsal ve iktisadî ilişkileri inceleyelim. Bu ilişkileri tanımlama görevi, İkinci Bölümde, küçük çiftçilere ilişkin olarak özetlenen göreve benzemektedir. Şimdi, çiftçiliğin çapı yerine, sınaî kuruluşların çapını kendimize temel olarak almalıyız; küçük sanayicileri ürünlerinin büyüklüğüne göre sınıflandırmalı, her grupta ücretli emeğin oynadığı rolü, teknik koşulları vb. araştırmalıyız.[27] Böyle bir tahlil için gereksindiğimiz elsanatı evden eve sayımları, Moskova eyaleti için mevcuttur.[28] Bir dizi sanayi için, araştırmacılar, üretime ilişkin ve hatta bazan ayrı ayrı her sanatçının çiftliğine ilişkin

[26] Bay N. —on'un "sanayilerin kapitalistleşmesi" konusunda iddialarındaki temel teorik hata, ilk meta üretimi adımlarını ve bundan sonraki kapitalizm aşamalarını ihmal etmesidir. Bay N. —on, "halk üretimi"nden hemen "kapitalizme" geçiyor, sonra da gülünç bir saflıkla, karşısında temeli olmayan, yapay vb. bir kapitalizm bulduğu için şaşıp kalıyor.

[27] Çernigov eyaletindeki "elsanatı" sanayiini tanımlarken, Bay Varzer, "iktisadî birimlerin çeşitliliğini" kaydediyor (bir yanda 500-800 ruble geliri olan aileler, öte yanda "hemen hemen dilenciler") ve şu gözlemi yapıyor: "Bu koşullar altında, sanatçıların iktisadî yaşamına ilişkin tam bir görünüm sunmanın tek yolu, evden eve sayım yapmak ve bunlara ait kuruluşları, bütün eklentileriyle birlikte bir dizi ortalama tip halinde sınıflandırmaktır. Bunun dışında her şey, rasgele izlenimlerin bir fantezisi ya da çeşitli ortalama örneklere dayanan masa başındaki aritmetik hesap denemelerinden öteye gidemez..." (*Elsanatı Komisyonuna ait İşlemler*, c. V, s. 354).

[28] *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VI ve VII. *Moskova Eyaletindeki Sanayiler* ve A. İsayev'in *Moskova Eyaletindeki Sanayiler* adlı yapıtı, Moskova, 1876-1877, iki cilt. Az sayıda sanayi için, *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*'de benzer bilgi verilmiştir. Belirtmeye gerek yok ki, bu bölümde, yalnızca küçük meta üreticilerinin —her halükârda, çoğu durumda— alıcılar için değil, pazar için çalıştıkları sanayiler üzerine bir incelemeyle yetiniyoruz. Alıcılar için çalışmak daha karmaşık bir olgudur, bunu daha sonraları ayrıca inceleyeceğiz. Alıcılar için çalışan elsanatçılarının evden eve sayımı, küçük meta üreticileri arasındaki ilişkileri değerlendirmede uygun değildir.

(kuruluşun başlangıç tarihi, ailedeki ve tutulan işçi sayısı, toplam yıllık üretim, sanatçıların sahip olduğu at sayısı, toprağı ekim yöntemi vb.) kesin veriler aktarıyorlar. Ama, araştırmacılar, hiç bir gruplandırma tablosu vermiyorlar, bu yüzden de, her sanayideki sanatçıları, kuruluş başına düşen işçi sayısına (ailedeki ve tutulan) göre, ve bazan da üretimin hacmine, teknik örgütlenmeye vb. göre, derecelere ayırarak (I alt, II orta ve III üst) bunları biz kendimiz derlemek zorundayız. Genel olarak, sanatçıları derecelere ayırmada kullanılan ölçütler, sanayiin tanımında sunulan bütün verilere dayandırılır; ama farklı sanayilerde, sanatçıları derecelere ayırmada farklı ölçütler kullanmayı zorunlu bulduk. Örneğin, çok küçük sanayilerde, 1 işçi çalıştıran kuruşları alt dereceye, 2 işçi çalıştıranları orta, 3 ve daha fazla işçi çalıştıranları üst dereceye koyduk; oysa, büyük sanayilerde, 1-5 işçi çalıştıranları alt; 6-10 işçi çalıştıranları orta dereceye koyduk vb.. Eğer farklı sınıflandırma yöntemleri kullanmasaydık, *her* sanayi için, farklı büyüklüklerdeki kuruluşlara ilişkin veriler sunamazdık. Bu çizgiler üzerinde hazırlanmış olan tablo, Ek'te verilmiştir (bkz: Ek I); bu tablo, her sanayideki sanatların derecelere ayrılmasında kullanılan ölçütleri göstermekte, her sanayideki her derece için kuruluş sayısı, işçi (ailedeki ve tutulan birarada), toplam üretim, ücretli işçi çalıştıran kuruluşlar ve, ücretli işçi sayısına ilişkin mutlak rakamlar vermektedir. Elsanatçılarına ait çiftlikleri tanımlamak için, her derecedeki köylü ailesi başına düşen ortalama at sayısını ve topraklarını "bir emekçinin" yardımı ile eken, (yani, kırsal işçi kiralama yoluna başvuran) sanatçı yüzdesini hesapladık. Tablo, 2.278 kuruluşa ve 11.833 çalışana, ve 5 milyon rubleden fazla değerde bir toplam ürüne sahip, 37 sanayii kapsamaktadır; ama verilerin tam olmayışı ya da bu sanayilerin istisnaî karakterinden[29] dolayı, genel listeye dahil edilmemiş olan 4 sanayii çıkarırsak, toplam 33 sanayi, 2.085 kuruluş 9.427 işçi ve 3.466.000 rublelik, ya da düzeltmelerle (2 sanayide) 3 ¾ milyon ruble kadarlık bir toplam ürün kalır.

33 sanayiin tümüne ait verileri incelemeye gerek olmadığından ve bu çok güç bir iş olacağından, bu sanayileri dört kategoriye böldük: (1) kuruluş başına ortalama 1,6-2,5 işçiye (ailedeki ve tutulan, birarada) sahip 9 sanayi; (2) ortalama 2,7-4,4 işçiye sahip 9 sanayi; (3) ortalama 5,1-8,4 işçiye sahip 10 sanayi; ve (4) orta-

[29] Bu nedenlerle 1817 işçi çalıştıran 20 kuruluşun bulunduğu çömlekçilik sanayii dahil edilmemiştir. Moskova istatistikçilerinin, bu sanayii de, "elsanatı" sanayileri arasına dahil etmeleri aramızdaki terim karışıklığının belirtisidir (bkz: *loc. cit.*, c. VII, kısım III'teki birleşik tablolar).

lama 11,5-17,8 işçiye sahip 5 sanayi. Böylece, her kategoride, karuluş başına düşen işçi sayısı bakımından oldukça benzer olan birleşik sanayiler bulunuyor, ve ilerdeki açıklamalarımızda, bu dört sanayi kategorisine ait verilerle yetineceğiz. Bu verileri geniş olarak sunuyoruz. (Bkz: s. 307 [Tablo 78].)

Bu tablo, elsanatçılarının üst ve alt dereceleri arasındaki ilişkiler hakkındaki temel verileri birleştirmektedir, bu veriler, bundan sonra çıkaracağımız sonuçlara yarayacaktır. Dört kategorinin tümüne ait özetlenmiş verileri, aynen, İkinci Bölümde, tarımsal köylülüğün farklılaşmasını sergilediğimiz grafiğin çizildiği yoldan çizilmiş bir grafikle sergileyebiliriz. Her derecenin, toplam kuruluş sayısının, toplam ailedeki işçiler sayısının, ücretli işçi çalıştıran toplam kuruluş sayısının, toplam işçi sayısının (ailedeki ve ücretliler birarada) toplam üretimin, ve toplam ücretli işçi sayısının, yüzde kaçını oluşturduğunu araştırırız, ve bu yüzdeleri (İkinci Bölümde tanımlanan biçimde), grafik üzerinde işaretleriz (bkz: 308. sayfadaki grafik).

Şimdi bu verilerden çıkarılacak sonuçları izleyelim.

Ücretli emeğin oynadığı rolle işe başlıyoruz. 33 sanayide ücretli emek, aile emeğinden ağır basmaktadır: işçilerin %51'i kiralanmıştır: Moskova eyaleti "elsanatçıları" için bu yüzde, gerçekte olduğundan bile daha düşüktür. Moskova eyaletindeki çalıştırılan ücretli işçi açısından, haklarında kesin rakamlar bulunan 54 sanayi için verileri hesapladık ve toplam 29.446 işçinin 17.566'sının, yani %99,65'inin ücretli işçi olduğunu bulduk. Perm eyaleti için, bütün elsanatçıları ve zanaatçılar birlikte olmak üzere, bunların arasında ücretli işçi yüzdesi %24,5 olarak, yalnızca meta üreticileri arasında ise, %29,4-%31,2 olarak bulunmuştur. Ama aşağıda da göreceğimiz gibi, bu genel rakamlar yalnızca küçük meta üreticilerini değil, kapitalist manüfaktürü de kucaklamaktadır. Bu yüzden, işin çok daha ilginç yanı, *ücretli emeğin rolünün, kuruluşun büyüklüğündeki artışa paralel olarak arttığı* sonucudur: bu durum, gerek bir kategori diğeri ile karşılaştırılırken, gerekse aynı kategorideki farklı dereceler karşılaştırılırken görülmektedir. Kuruluşlar ne kadar büyükse, ücretli işçi çalıştıranların yüzdesi ve ücretli işçiler yüzdesi de o kadar yüksek olur. Narodnik iktisatçılar, çoğu kez, "elsanatçıları" arasında, salt aile işçisine sahip küçük kuruluşların egemen olduğunu bildirmekle yetinirler ve bunu desteklemek için çoğu kez "ortalama" rakamlar aktarırlar. Sunulan verilerden de anlaşıldığı gibi, bu "ortalamalar", olgunun bu açıdan nitelendirilmesine uygun değillerdir ve aile işçilerine sahip küçük kuru-

[TABLO 78]

Sanayi Kategorileri	Mutlak Rakamlar* (a) Kuruluşlardan (b) İşçilerden (c) Toplam Üründen (Ruble)	Dağılım (%)** (a) Kuruluşlar (b) İşçiler (c) Toplam Ürün				(a) Ücretli İşçi Çalıştıran Kuruluş Yüzdesi (b) Ücretli İşçi Yüzdesi				Ortalama Üretim (Ruble) (a) Kuruluş Başına (b) İşçi Başına				Kuruluş Başına Ortalama İşçi (a) Aile (b) Ücretli (c) Toplam			
		Toplam	Derecelere Göre			Toplam	Derecelere Göre			Toplam	Derecelere Göre			Toplam	Derecelere Göre		
			I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III
1. (9 sanayi)	831	100	57	30	13									1,9	1,28	2,4	3,3
	1.776	100	35	37	28	12	2	19	40	430	243	527	1.010	0,2	0,02	0,2	1,2
	357.890	100	32	37	31	11	1	9	27	202	182	202	224	2,1	1.3	2,6	4,5
2. (9 sanayi)	348	100	47	34	19									2,5	1,9	2.9	3,7
	1.242	100	30	35	35	41	25	43	76	1.484	791	1.477	3.291	1,0	0,3	0.8	3,0
	516.268	100	25	34	41	26	13	21	45	415	350	399	489	3,5	2,2	3,7	6.7
3. (10 sanayi)	804	100	53	33	14									2,4	2,0	2,7	2.3
	4.893	100	25	37	38	64	35	95	100	2.503	931	2.737	8.063	3,7	0,8	3.9	14,9
	2.013.918	100	20	37	43	61	25	59	86	411	324	411	468	6,1	2,8	6,6	17,2
4. (5 sanayi)	102	100	38	33	29									2,1	2.2	2,1	2,1
	1.516	100	15	24	61	84	61	97	100	5.666	1.919	3.952	12.714	12.7	3,5	8,7	29,6
	***577.930	100	13	23	64	85	60	81	93	381	331	363	401	14,8	5,7	10,6	31,7
Bütün Kategoriler için toplam (33 sanayi)	*2.085*	*100*	*53*	*32*	*15*									*2,2*	*1,8*	*2,6*	*2,9*
	9.427	*100*	*26*	*35*	*39*	*40*	*21*	*57*	*74*	*1.664*	*651*	*1.756*	*5.029*	*2,3*	*0,4*	*2,2*	*9,0*
	3.466.006	*100*	*21*	*34*	*45*	*51*	*20*	*46*	*75*	*367*	*292*	*362*	*421*	*4,5*	*2,2*	*4,8*	*11,9*

* (a) (b) (c) harfleri, sırasıyla, aynı sütunda, sözü edilen kalemlere ilişkin rakamları göstermektedir.

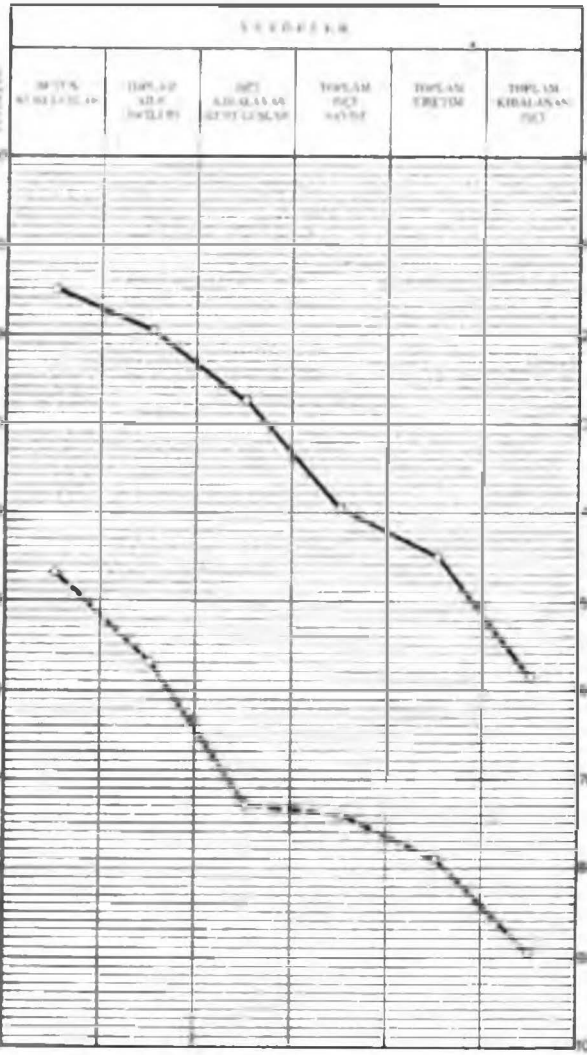
** Belli sanayi kategorileri ya da gruplarındaki kuruluş ve işçi toplamı sayısının yüzdeleridir.

*** İki sanayi için, ürün değeri (= toplam ürün) yerine, kullanılan hammaddelerin değerine ait rakamlar verilmiştir. Bu, toplam ürünü 300.000 ruble kadar düşürür.

BİR ÖNCEKİ TABLODA SUNULAN ÖZET VERİLERİN GRAFİĞİ

——— Kesiksiz çizgi, (yukardan aşağıya doğru) 33 sanayi için üst, üçüncü elsanatçıları derecesinin toplam kuruluş, işçi vb. sayısı içindeki payını, yüzde olarak gösterir.

– – – – Kesikli çizgi (aşağıdan yukarıya doğru), 33 sanayi için alt, birinci elsanatçıları derecesinin toplam kuruluş, işçi vb. içindeki payını yüzde olarak gösterir.

luşların sayıca ağır basması, hiç de, *küçük meta üretimindeki eğilimin gitgide daha fazla ücretli emek kullanılmasına doğru, kapitalist atelyelerin oluşmasına doğru olduğu* yolundaki temel gerçeği ortadan kaldırmaz. Üstelik aktarılan veriler, daha az yaygın olmayan bir başka narodnik iddiayı da, yani, "elsanatı" üretimindeki ücretli emeğin gerçekte, aile emeğini "tamamlamaya" yaradığı, buna başvurulmasının kâr etme amacıyla olmadığı vb. iddiasını da çürütmektedir.[30] Oysa, gerçekte, küçük sanayiciler arasında —tıpkı küçük tarımcılar arasında olduğu gibi— *ücretli emek kullanımındaki artışın, ailedeki işçilerin sayısındaki artışla paralel olarak ilerlediği* ortaya çıkmaktadır. Sanayilerin çoğunda, alt dereceden üst dereceye geçtikçe, kuruluş başına düşen aile işçileri sayısının da artmasına *karşın,* ücretli emek kullanımının arttığını görürüz. Ücretli emek kullanımı, "elsanatçısı" ailelerinin büyüklüklerindeki farkları ortadan kaldıramaz, bunları vurgular. Grafik, küçük sanayilerin bu ortak özelliğini açıkça göstermektedir: üst derece, aile işçisi açısından en iyi durumda olmasına karşın, ücretli işçilerin çoğunu çalıştırmaktadır. *O halde, "aile işbirliği" kapitalist işbirliğinin temelidir.*[31] Söylemeye gerek yok ki, kuşkusuz, bu "yasa", yalnızca, en küçük meta üreticilerine, yalnızca kapitalizmin ilk belirtilerine uygulanabilir; bu yasa, köylülüğün eğiliminin küçükburjuvalaşma olduğunu tanıtlar. Oldukça büyük sayıda ücretli işçilere sahip atelyeler ortaya çıkar çıkmaz, "aile işbirliği"nin önemi, kaçınılmaz olarak azalmalıdır. Ve gerçekten de, verilerimizin gösterdiğine göre, bu yasa üst kategorilerin, en büyük dereceleri için geçerli değildir. "Elsanatçısı" 15-30 ücretli işçi çalıştıran gerçek bir kapitaliste dönüşünce, atelyelerinde aile emeğinin oynadığı rol zayıflar ve oldukça önemsiz hale gelir (örneğin, üst kategorinin üst derecesinde, aile işçileri toplam işçi sayısının yalnızca %7'sini oluştururlar). Bir başka deyişle, "elsanatı" sanayileri, "aile işbirliği"nin bunlarda egemen olacağı kadar küçük olduğu sürece, bu aile işbirliği, kapitalist işbirliğinin gelişmesinin en emin garantisidir. Dolayısıyla, burada, "kendi ellerimizle çalışmayı", başkalarının elleriyle çalışmaya, sömürüye dönüştüren meta üretiminin diyalektiği tam olarak göze çarpıyor.

Emek üretkenliği hakkındaki verilere geçelim. Her derecede

[30] Bkz: örneğin, *Moskova Eyaletine Ait İstatistiki Sonuçlar,* c. VI, Kısım 1, s. 21.

[31] Perm "elsanatçıları"na ilişkin verilerden de aynı sonuç çıkar; Bkz: *Çalışmalar*'ımız, s. 126-128. (Bkz: Lenin, *Collected Works,* c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —*ç.*)

işçi başına düşen toplam üretim hakkındaki veriler göstermektedir ki, *kuruluş büyüklüğündeki artışla, emek üretkenliği ilerler.* Bu, sanayilerin büyük çoğunluğunda, ve istisnasız bütün sanayi kategorilerinde gözlemlenecektir; grafik üst derecenin toplam üretimdeki payının, toplam işçi sayısındaki payından daha büyük olduğunu göstererek, bunu çizgilerle sergilemektedir; alt derecede durum tersidir. Üst derecelerdeki kuruluşlarda, işçi başına düşen toplam üretim, alt derece kuruluşlarındakinden yüzde 20-40 daha fazladır. Büyük kuruluşların, genellikle daha uzun bir çalışma dönemine sahip olduğu ve bazan küçüklerin elindekinden daha değerli malzeme kullandığı doğrudur, ama bu iki durum, büyük atelyelerdeki emek üretkenliğinin, küçük atelyelerdekinden çok daha yüksek olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.[32] Başka türlü de olamaz zaten. Büyük kuruluşlar küçük kuruluşların, 3-5 katı kadar çok işçiye (aile ve tutulan birarada) sahiptir, ve daha geniş çapta işbirliği, emeğin üretkenliğini artırmaktan başka bir sonuç veremez. Büyük atelyeler teknik açıdan her zaman daha iyi donatılmıştır, daha iyi araç, alet, takım ve makinelere vb. sahiptirler. Örneğin, fırça sanayiinde "gereken şekilde örgütlenmiş bir atelye", 15 kadar işçiye, kanca yapımında 9-10 kadar işçiye sahip olmalıdır. Oyuncak sanayiinde, elsanatçılarının çoğu, eşyalarını kuruturken alelâde fırınlarla durumu idare ettikleri halde, daha büyük oyuncak-yapımcıları, özel kurutma fırınlarına, en büyük yapımcılar ise özel kurutma eklentilerine sahiptir. Madenî oyuncak yapımında, 16 yapımcıdan 8'i özel atelyelere sahiptir, bu yapımcılar şöyle ayrılır: I) 6'sının hiç yoktur; II) 5'i 3, ve III) 5'i 5 atelyeye sahiptir. Toplam 142 ayna ve çerçeve yapımcısı 18 özel atelyeye sahiptir, rakamlar şöyle derecelendirilir: I) 99'u 3, II) 27'si 4, ve III) 16'sı 11 atelyeye sahiptir. Perde-örgü sanayiinde, perdeler elde örülmekte (Derece I'de) ve makinede dokunmaktadır. (Derece II ve III). Dikiş sanayiinde, mal sahibi başına düşen dikiş makinesi sayısı derecelere göre şöyledir: I) 2,3: II) 2,1; ve III) 3,4 vb. vb.. Mobilya sanayiini araştırırken, Bay İsayev, tek kişilik işlerin şu dezavantajlarla karşılaştığını kaydediyor: (1) tam bir alet takımının yokluğu: (2) yapılan eşya çeşidinin sınırlı oluşu, çünkü sanatçının kulübesinde büyük eşyalara yer yoktur; (3) parakende alındığında, çok daha yük-

[32] Tablolarımıza dahil edilen nişasta yapım sanayi için, elimizde çeşitli büyüklüklerdeki kuruluşlarda çalışma döneminin süresine ait veriler bulunmaktadır. (Yukarda gördüğümüz gibi) öyle görünüyor ki, eşit bir dönemde bile, büyük bir kuruluştaki işçi başına üretim, küçük kuruluşlardakinden daha yüksektir.

sek malzeme maliyeti (%30-35 daha yüksek); (4) kısmen küçük "elsanatçısı"na güvensizlik ve kısmen de onun paraya olan ihtiyacı yüzünden, malları daha ucuza satma zorunluluğu[33]. Çok iyi bilindiği gibi, yalnızca mobilya sanayiinde değil, küçük köylü sanayilerinin büyük çoğunluğunda, tamamen aynı şey gözlemlenecektir. Son olarak, şunu da eklemek gerekir ki, işçi başına üretilen eşyaların değeri, yalnızca sanayilerin çoğunda, alt dereceden üst dereceye doğru değil, aynı zamanda, küçük sanayilerden büyüklere doğru da artar. Birinci sanayi kategorisinde, işçi başına düşen ortalama üretim 202 ruble, ikinci ve üçüncüde 400 ruble kadar ve dördüncüde 500 rubleden fazladır (381 rakamı, yukarda belirtilen nedenlerden ötürü, yüzde elli artırılmalıdır). Bu durum, hammadde fiyatlarındaki artış ile küçük kuruluşların büyük kuruluşlar tarafından safdışı edilmesi arasındaki bağıntıya işaret eder. Kapitalist toplumun gelişmesindeki her adıma kaçınılmaz olarak, kereste, vb. gibi malzemelerin fiyatında bir artış eşlik eder, bu da, böylece küçük kuruluşların yıkımını hızlandırır.

Yukarda anlatılanlardan, nispeten büyük kapitalist kuruluşların da, küçük köylü sanayilerinde büyük bir rol oynadığı çıkar. Bunlar toplam kuruluş sayısı içinde küçük bir azınlık oluşturmakla birlikte, toplam işçi sayısının oldukça büyük bir bölümünü ve toplam üretimin ise daha da büyük bir bölümünü ellerinde toplamışlardır. Böylece, Moskova eyaletindeki 33 sanayi içinde, toplamın %15'ini oluşturan üst-derecedeki kuruluşlar toplam üretimin %45'ine sahipken; alt derecedeki kuruluşlar, toplam üretimin ancak %21'ine sahiptir. Belirtmeye gerek yok ki, sanayilerden gelen net gelirin dağılımındaki eşitsizlik daha da büyüktür. 1894-95, Perm elsanatı sayımı verileri bunu açıkça göstermektedir. 7 sanayideki en büyük kuruluşları seçerek, küçük ve büyük kuruluşlar arasındaki ilişkiler üzerine şu aşağıdaki görünümü elde ederiz.[34] [Tablo 79.]

Büyük kuruluşların, toplam işçi sayısının 1/5 kadarını çalıştıran önemsiz bir bölümü (toplam sayının 1/10'undan azı) toplam üretimin hemen hemen yarısına ve toplam gelirin hemen hemen

[33] Küçük üretici, daha uzun saatler ve daha büyük bir yoğunlukla çalışarak, bu aleyhte koşulları karşılamaya çabalar (*loc. cit.*, s. 38). Meta üretiminde gerek tarım, gerekse sanayideki küçük üretici, ancak gereksinmelerinden kısarak işini sürdürebilir.

[34] Bkz: *Çalışmalar*'ımız, s. 153 ve devamı (bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı" —ç). Burada ayrı ayrı her sanayi için veriler sunulmuştur. Bütün bu verilerin, pazar için çalışan elsanatçısı çiftçilere ait olduğunu belirtelim.

[TABLO 79].

Kuruluşlar	Kuruluş Sayısı	İşçi Sayısı			Gayrisafi Gelir (Ruble)		Ücretler (Ruble)		Net Gelir (Ruble)	
		Aile	Kiralanan	Toplam	Toplam	İşçi Başına	Toplam	Ücretli İşçi Başına	Toplam	Ailedeki İşçi Başına
Bütün kuruluşlar	735	1.587	837	2.424	239.837	98,9	28.985	34,5	69.027	43
Büyük kuruluşlar	53	65	336	401	117.870	293,0	16.215	48,2	22.529	346
Geri kalanlar	682	1.522	501	2.023	121.967	60,2	12.770	25,4	46.498	30,5

2/5'ine (işçilerin ücretlerini ve patronların gelirlerini birleştirerek) sahiptir. Küçük mülk sahipleri, büyük kuruluşlarda çalıştırılan kiralanmış işçilerin ücretlerinden çok aşağıda bir net gelir elde ederler; başka yerde bu olgunun bir istisna değil, küçük köylü sanayileri için bir genel kural olduğunu ayrıntısıyla göstermiştik.[35]

Tahlil ettiğimiz verilerden çıkan sonuçları özetlersek, küçük köylü sanayileri ekonomi sisteminin, küçük çiftçiler arasında görmüş olduğumuz gibi, tipik bir biçimde küçük-burjuva olduğunu söylemeliyiz. Küçük köylü sanayilerinin yayılması, gelişmesi ve iyileşmesi, bugünkü toplumsal ve iktisadî atmosferde, bir yanda bir küçük kapitalistler azınlığı, öte yanda da bir ücretli işçiler, ya da ücretli işçilerden daha zor ve kötü bir yaşamı olan "bağımsız sanatçılar" çoğunluğu yaratmaksızın mümkün değildir. Dolayısıyla, en küçük köylü sanayilerinde bile, kapitalizmin —manilov[121] tipindeki çeşitli iktisatçıların, "halk üretimi"nden ayrılmış bir şey gibi tanımladıkları o kapitalizmin— en belirgin ilk unsurlarını gö-

[35] Metinde sunulan verilerden görülebilir ki, küçük köylü sanayilerinde, 1.000 rubleyi aşan bir üretime sahip kuruluşlar, büyük ve hatta egemen rol oynarlar. Resmî istatistiklerimizde, bu tür kuruluşların her zaman ve hâlâ "fabrikalar ve atelyeler" arasında sınıflandırıldığım hatırlayalım. [Karş: *Çalışmalar*, s. 267 ve 270 (bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4, "Fabrika İstatistikleri Sorunu Üzerine." —ç.) ve Yedinci Bölüm, kesim II.] O halde, bir iktisatçının, narodniklerin hiç bir zaman ötesine geçmedikleri bugünkü geleneksel terminolojiyi kullanmasını uygun görürsek, şu "yasayı" koymaya hakkımız olacaktır: köylü "elsanatı" kuruluşları arasında "fabrika ve atelyeler" üstün bir yer tutarlar, bunlar yetersiz niteliklerinden dolayı resmî istatistiklere dahil edilmemişlerdir.

rürüz. İçpazar teorisi açısından da, incelediğimiz gerçekler önem taşımaktadır. Küçük köylü sanayilerindeki gelişme, daha zengin sanayicilerin üretim araçları ve işgücüne olan taleplerinde bir gelişmeye yolaçar; bu işgücü kır proletaryası saflarından çekilmektedir. Örneğin, yalnızca Perm eyaletinde, sayıları 6.500 kadar olduğuna göre, tüm Rusya'daki, köy zanaatçıları ve küçük sanayiciler tarafından çalıştırılan ücretli işçi sayısı çok etkileyici olmalıdır.[36]

V. KAPİTALİST BASİT İŞBİRLİĞİ

Küçük meta üreticilerinin nispeten büyük atelyeler kurması, daha yüksek bir sanayi biçimine geçişe işaret eder. Dağınık küçük üretimden, *kapitalist basit işbirliği* doğar. "Kapitalist üretim ancak ... her bir sermaye, aynı anda, nispeten büyük sayıda emekçiyi çalıştırdığı zaman; dolayısıyla da, emek-süreci geniş bir çapta yürütüldüğü ve nispeten daha büyük miktarlarda ürün verdiği zaman, gerçekten başlamış olur. Bir kapitalistin kumandası altında, aynı tür malın üretimi için, aynı zamanda, aynı yerde (ya da dilerseniz, aynı emek alanında), birlikte çalışan daha büyük sayıda emekçi, gerek tarihî gerek mantıkî açıdan, kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur. Üretim biçiminin kendisi bakımından, başlangıç aşamalarındaki tam anlamıyla manüfaktür ile loncaların zanaatçı meslekleri arasında, daha fazla sayıda işçinin tek ve aynı bireysel sermaye tarafından aynı zamanda çalıştırılmasından başka hemen hemen fark yoktur. Ortaçağın usta elsanatçısının ateyesi yalnızca daha genişlemiştir." (*Das Kapital*, I², s. 329.) [122]

Dolayısıyla, bizim küçük köylü ("elsanatı") sanayilerimizde, kapitalizmin bu başlangıç noktası görülür. Farklı tarihî durumlar

[36] Moskova ve Perm'in yanısıra, öteki eyaletlerde de, kaynakların, küçük meta üreticileri arasında tamamen benzer ilişkiler kaydettiğini ekleyelim. Bkz: örneğin, *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, c. II, ayakkabıcı ve çırpıcıların evden eve sayımları; *Elsanatı Komisyonuna ait İşlemler*, c. II — Medin uyezdi tekerlekçileri üzerine; c, II — aynı uyezddeki pösteki hazırlayıcıları üzerine; c. III, Arzamas uyezdindeki kürkçüler üzerine; c. IV — Semyonov uyezdindeki çırpıcılar ve Vasil uyezdindeki tabakçılar üzerine, vb.. Karş: *Nijni-Novgorod Elkitabı*, c. IV, s. 137. — A. S. Gatsiski'nin küçük sanayilere ilişkin genel görüşleri, büyük atelyelerin arttığına değinmektedir. Karş: Anneski'nin Pavlovo elsanatçıları üzerine (yukarda değinilmiştir), ailelerin haftalık kazançlarına göre sınıflandırılması üzerine vb. vb. raporu. Bütün bu kaynaklar, yalmzca eksik ve zayıf oluşlarıyla incelemiş olduğumuz evden eve sayımlardan ayrılır. Ama işin özü her yerde aynıdır.

(lonca elsanatlarının yokluğu ve az gelişmesi), yalnızca, birbirinin aynı kapitalist ilişkilerin ortaya çıkış yolunu değiştirir. Kapitalist atelye ile, küçük sanayiciye ait atelye arasındaki fark, önce, yalnızca, aynı zamanda çalıştırılan işçilerin sayısındadır. İşte bunun içindir ki, sayıca azınlıkta olan ilk kapitalist kuruluşlar, adeta, genel küçük kuruluşlar yığını ile kaplanmış gibidir. Ancak, daha fazla sayıda işçinin çalıştırılması, kaçınılmaz olarak, üretimde değişikliklere, üretimin tedricen dönüşmesine yol açar. İlkel el tekniği altında, tek tek işçiler arasındaki farklar (kuvvet, beceri, yetenek vb.), her zaman çok önemlidir; yalnız bu nedenle de olsa, küçük sanayicinin durumu son derece kararsızdır; onun pazar dalgalanmalarına bağımlılığı, en sıkıcı biçimlere bürünür. Oysa, bir kuruluşta birkaç işçi çalıştırıldığında, bunlar arasındaki bireysel farklar, bizzat atelyede eşitlenir: "aynı zamanda çalıştırılan büyük sayıda işçilerin, ortak işgünü ... bir günlük ortalama toplumsal emek sağlar"[123] ve dolayısıyla da, kapitalist atelyedeki ürünlerin imali ve satışı, kıyas kabul etmez büyüklükte bir düzenlilik ve istikrar kazanır. Eklentilerin, mağazaların, araçların, üretim aletlerinin vb. tam kullanımı mümkün olur ve bu da büyük atelyelerde, üretim maliyetlerinin ucuzlamasına yol açar.[37] Üretimin daha geniş çapta örgütlenmesi ve birçok işçinin aynı zamanda çalıştırılması, oldukça büyük bir sermaye birikimini gerektirir, bu da çoğu kez, üretim alanında değil, ticaret vb. alanında oluşur. Bu sermayenin büyüklüğü, mülk sahibinin kendisinin işletmede yer alma biçimini —eğer sermayesi hâlâ çok küçükse, kendisinin de bir işçi olup olmamasını, ya da bizzat çalışmayı bırakıp ticaret ve işletmecilik görevlerinde uzmanlaşıp uzmanlaşmamasını— belirler. "Atelye sahibinin durumu ile işçilerinin sayısı arasında bir bağları kurabiliriz" — örneğin, mobilya sanayiine ait bir tanımlamada böyle yazıyor. "2 ya da 3 işçinin çalıştırılması, mal sahibine öyle

[37] Örneğin. Vladimir Eyaletindeki maden-dövücülerine[124] ilişkin olarak şunları okuyoruz: "Daha büyük sayıda işçi çalıştırılmasıyla, harcamada önemli bir indirme yapılabilir; bu, aydınlanma, kalıplar, örs-taşı ve kaplamayla ilgilidir." (*Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, III, 188). Perm eyaletindeki bakırdövme sanayiinde, tek kişi çalıştıran bir kuruluş tam bir alet takımını (16 kalem) gereksinir; iki işçi için "çok ufak bir ekleme" gerekir. "6 ya da 8 kişi çalıştıran atelyeler için üç ya da dört alet takımı gerekir. ... 8 adam çalıştıran bir atelyede bile, yalnızca bir torna tezgâhı bulundurulur." (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, X, 2939.) Büyük bir atelyenin sabit sermayesi 466 ruble, orta bir atelyeninki 294 ruble ve küçük bir atelyeninki 80 ruble olarak; toplam ürünleri ise, sırasıyla 6.200 ruble, 3.655 ruble ve 871 ruble olarak hesaplanmıştır. Yani, küçük atelyelerde, üretim, sabit sermayenin 11 katı, orta boylarda 12 katı, büyüklerde ise 14 katıdır.

küçük bir fazla sağlar ki, o da işçilerle birlikte çalışmak zorunda kalır. ... 5 işçinin çalıştırılması, daha şimdiden, mülk sahibine, onun bir ölçüde kol emeğini bırakmasını, biraz ağırdan almasını ve esas olarak son iki iş görevi ile uğraşmasını" (yani, malzeme alımı ve eşyaların satışı) "mümkün kılacak kadarını sağlar." "Ücretli işçilerin sayısı 10'a ulaşır ulaşmaz ya da bu rakamı aşar aşmaz, mülk sahibi yalnızca kol emeğini bırakmakla kalmaz, hemen hemen işçilerine gözcülük etmekten de vazgeçer: bu iş için kalfa atar. ... O artık bir küçük kapitalist, 'doğuştan bir efendi' olmuştur." (İsayev, *Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, I, 52-53.) Aktardığımız istatistikler, bu tanımı çizelge ile doğrulamakta, önemli sayıda ücretli işçilerin ortaya çıkışı ile, ailedeki işçiler sayısında bir azalma göstermektedir.

Kapitalist sanayi biçimlerinin gelişmesinde, kapitalist basit işbirliğinin genel önemi, *Kapital*'in yazarı tarafından şöyle tanımlanıyor:

"Oysa, tarihî olarak, bu biçim, köylü tarımına ve ister loncalarda olsun ister olmasın, bağımsız elsanatları uygulamasına karşı gelişti. ... İşbirliği ile gelişen emeğin toplumsal üretken gücü, nasıl sermayenin üretken gücü gibi görünüyorsa, bizzat işbirliği de, ayrı ayrı bağımsız emekçiler tarafından ya da hatta küçük patronlar tarafından sürdürülen üretim süreci karşısında, kapitalist üretim sürecinin özel bir biçimi gibi görünür. Bu, gerçek emek-sürecinin, sermayeye tâbi kılındığında uğradığı ilk değişikliktir. ... Bu değişikliğin zorunlu bir koşulu olan büyük sayıda ücretli emekçilerin aynı zamanda, tek ve aynı süreç içinde çalıştırılması da kapitalist üretimin başlangıç noktasını oluşturur. ... O halde, eğer bir yandan kapitalist üretim biçimi, tarihî açıdan, emek-sürecinin, toplumsal bir sürece dönüşmesinde zorunlu bir koşul olarak karşımıza çıkıyorsa, öte yandan da, emek-sürecinin bu toplumsal biçimi, emeğin üretkenliğini artırarak, o emeğin daha kârlı bir biçimde sömürülmesinde sermayenin kullandığı bir yöntem olarak karşımıza çıkıyor.

"Şimdiye kadar incelediğimiz ilkel biçimiyle, işbirliği, zorunlu olarak her geniş-çaplı üretime eşlik eden bir şeydir, ama, kendi başına, kapitalist üretim biçiminin gelişmesinde, belirli bir döneme özgü, sabit bir biçimi temsil etmez. En fazla ve o da ancak yaklaşık olarak, manüfaktürün elsanatına benzer başlangıcında böyle görünür..." (*Das Kapital*, I², 344-345) [125]

Rusya'daki ücretli işçi çalıştıran küçük "elsanatı" kuruluşlarının, kıyaslanamayacak ölçüde daha çok gelişmiş ve daha yaygın

kapitalizm biçimleriyle nasıl yakından bağıntılı olduğunu daha sonra göreceğiz. Bu kuruluşların küçük köylü sanayilerindeki rolüne gelince, önceden verilmiş olan istatistiklerin gösterdiğine göre, bu kuruluşlar, önceki dağınık üretim yerine oldukça geniş kapitalist işbirliği yaratmışlardır ve emeğin üretkenliğini büyük ölçüde yükseltmişlerdir.

Kapitalist işbirliğinin, küçük köylü sanayilerindeki büyük rolü ve ilerici anlamı hakkında ulaştığımız sonuçlar, küçük köylü sanayilerinde, "artel ilkesi"nin her tür görünümünün egemenliği yolundaki yaygın narodnik doktrinin tam karşıtıdır. Aslında, durum bunun tersidir; küçük sanayi (ve elsanatlarının) ayırıcı özelliği, tek tek üreticilerin son derece dağınık yapısıdır. Narodnik yazın, karşıt görüş lehine tek tek örnekler toplamından başka bir şey öne süremez, bunların büyük çoğunluğu işbirliği için değil, ortaklaşa hammaddeler satın almak, ortak bir atelye inşa etmek vb. için kurulan küçük, büyük ustaların geçici minyatür birlikleri için geçerlidir. Bu tip arteller, kapitalist işbirliğinin üstün önemini hiç de etkilemezler.[38] "Artel ilkesi"nin gerçekte ne ölçüde uygulandığı konusunda tam bir fikir elde etmek için, oradan buradan rasgele alınmış örnekler aktarmak yetmez; etraflıca araştırılmış bir alana ait verileri ele almak ve çeşitli işbirliği biçimlerinin nispî etkisini ve önemini incelemek zorunludur. Örneğin 1894-95 Perm "elsanatı" sayımına ait veriler böyledir. Sayımın, küçük sanayicilerin nasıl inanılmaz bir dağılma içinde olduğunu yansıttığını ve pek az sayıdaki büyük kuruluşlara nasıl önem verdiğini başka yerde göstermiş bulunuyoruz (*Çalışmalar*, s. 182-187*). Kapitalist işbirliğinin rolü konusunda ulaştığımız sonuç, ayrı ayrı örneklere değil, farklı yerlerdeki, bir yığın en değişik sanayii kucaklayan evden eve sayımlara ait kesin verilere dayandırılmıştır.

[38] Metindeki sözleri örneklerle desteklemeyi zahmete değer bulmuyoruz, bu örneklerden pek çoğunu, Bay V. V.'nin *Elsanatı Sanayiinde Artel* (St. Petersburg 1895) adlı yapıtında bulabiliriz. Bay Volgin, Bay V. V.'nin aktardığı örneklerin gerçek anlamı üzerinde durmuş (*loc. cit.*, s. 182 ve devamı) ve "artel ilkesi"nin "elsanatı" sanayiimizde oynadığı çok ufak rolü göstermiştir. Yalnızca, Bay V. V.'nin, şu aşağıdaki iddiasını kaydedelim: "... birkaç bağımsız elsanatçısının bir üretim biriminde birleşmesi ... sanayilerin çoğunda, ücretli işçi çalıştıran herhangi bir büyüklükte atelyelerin yokluğu ile tanıtlandığı üzere, mutlaka rekabet yüzünden değildir." (93.) Kuşkusuz böyle cüretkâr ve kapsamlı bir tez ileri sürmek, bu sorun hakkındaki mevcut evden eve sayım verilerini tahlil etmekten çok daha kolaydır.

* Bkz. Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti, 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.

VI. KÜÇÜK SANAYİLERDEKİ TÜCCAR SERMAYESİ

Bildiğimiz gibi, küçük köylü sanayileri, çoğu durumda özellikle, ürünlerin pazarlanması ve hammaddelerin alımındaki ticarî işlemlerle uğraşan ve genellikle, şu ya da bu yoldan, küçük taciri kendilerine bağlayan özel alıcıların doğuşuna yol açarlar. Bu olgunun, küçük köylü sanayileri genel sistemi ile nasıl bir bağıntıya sahip olduğunu ve ne önem taşıdığını görelim. Alıcının baş iktisadî işlemi, yeniden satmak işin eşya (mamul mal ve hammaddeler) almaktır. Bir başka deyişle, alıcı, ticarî sermayenin bir temsilcisidir. Her sermayenin başlangıcı —gerek sınaî gerek tüccar— bireylerin elinde, serbest paranın toplanmasıdır (serbest para ile, kişisel tüketim vb. için gerekli olmayan parayı kastediyoruz). Kırsal bölgelerimizde bu mülk farklılaşmasının nasıl yer aldığı, tarımsal ve sınaî köylülüğün farklılaşmasına ait verilerle, yukarda ayrıntısıyla gösterilmiştir. Bu veriler, alıcının ortaya çıkmasına yol açan koşullardan birini, yani, küçük üreticilerin dağınık yapısını, birbirlerinden ayrı oluşlarını, aralarında iktisadî çatışma ve çekişmelerin varlığını, ortaya koydu. Bir başka koşul da tüccar sermayesinin yerine getirdiği işlevlerin niteliğiyle, yani, satılacak malların pazarlanması ve hammeddelerin alımıyla ilgilidir. Meta üretiminin az gelişmiş olduğu yerlerde, küçük üretici, satılık mallarını, küçük yerel pazarda elden çıkarmakla, hatta bazan, doğrudan doğruya tüketiciye satmakla yetinir. Bu, meta üretiminin gelişmesinde, zanaatçı üretiminden hemen hemen hiç ayırdedilemeyen en alt aşamadır. Pazar genişledikçe, (küçük, dağınık üretime tamamen uyan) bu küçük, dağınık pazarlama, *olanaksız* hale gelir. Büyük pazarda, satış, büyük, yığınsal çapta olmalıdır. Ve böylece, üretimin küçük niteliğinin, büyük, toptan pazarlama ihtiyacı ile uzlaşmaz bir çelişki içinde olduğu ortaya çıkar. Mevcut toplumsal ve iktisadî koşullar altında, küçük üreticilerin tecridi ve farklılaşmaları durumunda, bu çelişki, ancak hali-vakti yerinde azınlığın pazarlamayı üzerine alarak, elinde toplamasıyla çözümlenir. Geniş çapta, eşya (ya da hammaddeler) satın almakla, alıcılar, pazarlama maliyetlerini ucuzlattılar ve pazarlamayı, küçük, rasgele ve düzensiz bir işlem olmaktan çıkarıp, büyük ve düzenli bir işleme dönüştürdüler; ve geniş çaplı pazarlamanın bu salt iktisadî avantajı, kaçınılmaz olarak, küçük üreticinin kendini pazardan kopmuş ve tüccar sermayesinin gücü karşısında savunmasız bulmasına yol açtı. Böylece, meta üretimi altında, küçük üretici, büyük, yığınsal çapta pazarlama-

nın dağınık, küçük pazarlamaya olan iktisadî üstünlüğü yüzünden, kaçınılmaz olarak tüccar sermayesine bağımlı hale düşer.[39] Söylemeye gerek yok ki, gerçekte, alıcıların kârları, çoğu kez, yığınsal satışlardan elde edilen kazançla, küçük satışlardan elde edilen kazanç arasındaki farkla sınırlı olmaktan uzaktır, tıpkı, sanayi kapitalistlerinin kârlarının, çoğu kez, normal ücretlerde yapılan indirimlerden oluşması gibi. Gene de, sanayi kapitalistlerinin kârlarını açıklamak için, işgücünün gerçek değeri üzerinden satıldığını varsaymamız gerekir. Bunun gibi, alıcının rolünü açıklamak için de, eşyaları, meta değişiminin genel yasalarına uygun olarak alıp sattığını varsaymamız gerekir. Yalnızca tüccar sermayesi egemenliğinin bu iktisadî nedenleri, onun gerçek yaşamda büründüğü çeşitli biçimleri anlamamızın anahtarını sağlar; bu biçimler arasında (bundan hiç kuşku olamaz) sürekli olarak en açık dolandırıcılıkla karşılaşırız. Narodniklerin genellikle yaptığı gibi, başka türlü ilerlemek, yani, "kulakların" çeşitli hilelerini saymakla yetinmek ve bu temele dayanarak, olgunun iktisadî yapısını tamamen bir kenara itmek, kaba iktisatçıların görüşlerini benimsemek olacaktır.[40]

Pazar için küçük üretimle, tüccar sermayesinin egemenliği arasında bulunan zorunlu bir nedensellik ilişkisi hakkındaki tezimizi kanıtlamak için, alıcının nasıl ortaya çıktığına ve oynadığı role dair en iyi tanımlamalardan biri üzerinde daha ayrıntılı olarak duralım. Moskova eyaletindeki dantela sanayii üzerine araştırmayı kastediyoruz. (*Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, c. VI, Kısım

[39] Ticaretin, genel olarak kapitalizmin gelişmesinde, tüccar sermayesinin önemi konusunda okuyucuya, *Kapital*, c. III'e başvurmalarını salık vereceğiz. Özellikle bkz: meta ticareti yapan sermayenin özü üzerine III, I, s. 253-254 (Rusça çeviri, 212); tüccar sermayesinin pazarlamayı ucuzlatması üzerine; s. 259 (Rusya çeviri, 217); "yoğunlaşmanın, tarihî olarak, tüccar'ın işinde, sınaî atelyelerdekinden daha önce ortaya çıkması" olgusunun iktisadî zorunluluğu üzerine, s. 278-279 (Rusça çeviri, 233-234); "kapitalist üretimin gelişmesinde" zorunlu "öncüller" olarak, tüccar sermayesinin oynadığı tarihî rol üzerine, s. 308 (Rusça çeviri, 259) ve s. 310-311 (Rusça çeviri, 260-261).[126]

[40] "Elsanatı" sanayilerini idealize eden ve tüccar sermayesini pazar için küçük üretimin zorunlu bir eklentisi olarak değil de, üzülünecek bir sapma olarak betimleyen narodniklerin önyargılı görüşleri, ne yazık ki istatistikî araştırmalara da yansımıştır. Bu yüzden, her küçük sanayicinin yaptığı işi dikkatle araştıran, ama alıcıların yaptığı *işi* ihmal eden, onun sermayesinin nasıl kurulduğunu ve büyüklüğünü neyin belirlediğini, alıcının satışlardan eline geçenin ve alım maliyetlerinin ne olduğunu vb. araştırmayan, (Moskova, Vladimir ve Perm eyaletleri için) bir dizi evden eve elsanatçıları sayımına sahip bulunuyoruz. Bkz: *Çalışmalar*'ımız, s. 169. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti, 1894-95 Elsanatı Sayımı —ç.).

II.) "Tacir kadınlar" şu biçimde ortaya çıktı. 1820'lerde, bu sanayi ilk geliştiği zamanlar, ve sonraları, dantela yapımcılarının sayısı hâlâ küçükken, baş alıcılar, toprak beyleri, "kibarlardı". Tüketici, üreticinin yakınındaydı. Sanayi yayıldıkça, köylüler, "fırsat buldukça", örneğin tarak yapımcılarıyla, dantelalarını Moskova'ya yollamaya başladılar. Bu ilkel pazarlama usulünün elverişsizliği, çok kısa sürede kendini duyurdu: "bu işle uğraşmayan bir mujik, evden eve nasıl dolaşabilirdi?" Dantelanın satışı, dantela yapımcılarından birine verildi ve kadının yitirdiği zaman telâfi edildi. "Kadın, ayrıca geriye iplik de getiriyordu." Böylece, ayrı ayrı pazarlamanın elverişsizlikleri, ticaretin birçok dantela yapımcılarından satılık malları toplayan, bir tek kişinin yürüttüğü özel bir görev haline dönüşmesine yol açtı. Bu kadın işçilerin birbiriyle olan ataerkil yakınlıkları (akrabalar, komşular, aynı-köylüler, vb), başlangıçta, satışların kooperatif örgütlenmesi yolunda çabalara, bu görevi, kadın işçilerden birine verme çabalarına yol açtı. Ama para iktisadı, yılların ataerkil ilişkilerinde derhal bir gedik açar, yukarda köylülüğün farklılaşmasına ait yığınsal çapta verileri incelerken değindiğimiz olguya derhal yol açar. Satış için üretim, vaktin nakit olduğunu öğretir. Aradaki kişinin yitirdiği zaman ve emeği telâfi etmek zorunlu hale gelir; kadın bu işe alışır ve bunu meslek haline getirmeye başlar. "Birkaç kez tekrarlanan bu tür yolculuklar, *tacir kadın* tipinin doğuşuna yolaçtı." (*loc. cit.*, 30.) Birkaç kez Moskova'ya giden kadın, gerçek bir pazarlama için çok zorunlu olan, sürekli bağıntıları kurar. "Böylece, komisyonculuktan gelen kazançla yaşama alışkanlığı gelişir." Komisyon kazançlarına ek olarak, tacir kadın, "malzemelerin, kâğıdın, ipliğin fiyatını yükseltmek için elinden geleni yapar"; dantelayı konulan fiyatın üstünde satar, ve aradaki farklı cebe indirir; tacir kadınlar alınan fiyatın, kararlaştırılandan daha düşük olduğunu söylerler. "ister al, ister bırak" derler. "Tacir kadınlar ... kasabalardan mal getirmeye başlar ve önemli kâr sağlarlar." Böylece, komisyon alan aracı artık satışları tekeli altına almaya ve tekelinden, dantela yapımcılarını bütünüyle tâbi kılmakta yararlanmaya başlar. Ticarî işlemler yanısıra, tefecilik işlemleri de ortaya çıkar — dantela yapımcılarına borç para verme, onlardan malları düşük fiyatla alma vb.. "Kızlar, satışların komisyonu olarak ruble başına 10 kopek öderler. ... Pekâlâ bilirler ki, tacir kadın, dantelayı daha yüksek bir fiyata satarak, onların sırtından daha çok kazanır. Ama, işleri başka türlü nasıl düzenleyeceklerini bilmezler. Onlara Moskova'ya sırayla gitmelerini önerdiğim zaman, bunun daha kötü olacağı ce-

vabını verdiler, çünkü dantelayı nereye satacaklarını bilmiyorlardı, oysa tacir kadın, bu yerleri hep biliyordu. Onlar için, mamul dantelayı satıyor ve geriye, siparişler, malzemeler, örnekler, vb. getiriyordu; onlara her zaman parayı avans ya da borç olarak veriyordu, ve hatta, eğer ihtiyaç olursa bir parça dantelayı doğrudan ona satmak da mümkün oluyordu. Böylece, tacir kadın, bir yandan en çok ihtiyaç duyulan, vazgeçilmez bir kişi olur; öte yandan da yavaş yavaş, başkalarının emeğini insafsızca sömüren bir kişi —bir kadın kulak— haline gelir." (32.) Buna, böyle tiplerin, bizzat küçük üreticiler arasından geliştiğini de eklemek gerekir. "Ne kadar soruşturma yaptıysak, bütün tacir kadınların kendilerinin de, önceden dantela yapımcıları olduklarını, ve dolayısıyla, mesleğe aşina olduklarını gördük; onlar da aynı dantela yapımcıları saflarından çıkıyorlardı; başlangıçta hiç sermayeleri yoktu ve ancak, komisyonları ile para yaptıkça, yavaş yavaş pamuklu bez ve öteki eşyaların ticaretini yapmaya başlamışlardı." (31.)[41] O halde, hiç kuşku yok ki, meta ekonomisi altında, yalnızca genel olarak zengin sanayiciler değil, ayrıca ve özellikle tüccar sermayesinin temsilcileri de küçük üreticiler arasından doğar.[42] Ve bir kere doğdular mıydı, küçük dağınık pazarlamanın, büyük çaplı, toptan pazarlama tarafından safdışı edilmesi kaçınılmaz hale gelir.[43] Pazarlamanın, aynı zamanda alıcı olan, daha büyük "elsanatı" mülk sahiplerince nasıl örgütlendiğine dair birkaç örnek verelim. Moskova eyaletindeki sanatçılar, abaküslerin (bkz: tablomuzda onlara ilişkin istatistikler; Ek I) pazarlamasını, esas olarak, bütün Rusya'daki panayırlarda yapmaktadırlar. Bir panayırda kendi başına iş yapabilmek için, birinci olarak, önemli miktarda bir sermayeye sahip olmak gerekir, çünkü panayırlarda yalnızca toptan ticaret yürütülmektedir; ikinci olarak da, satılık malları yapıldıkları yerde satın almak ve onları tüccara satmak için bir aracıya sahip olmak gere-

[41] Bizzat küçük üreticiler arasından alıcıların çıkması, araştırmacıların hemen her yerde bu soruna dokunur dokunmaz farkettikleri olağan bir şeydir. Örneğin, çocuk e'diveni sanayiindeki "dağıtıcılar" hakkında (*Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, c. VII, Kısım II, s. 175-176). Pavlovo sanayiindeki alıcılar (Grigoryev, *loc. cit.*, 92) ve daha birçokları hakkında aynı sözleri görürüz.

[42] Korsak (*Sanayi Biçimleri*), kendi zamanında, çok farklı olarak, küçük çapta pazarlamanın (ve hammaddelerin küçük çapta alımının) kârsızlığı ile "küçük dağınık üretimin genel niteliği" arasındaki bağıntıya değinmiştir (s. 23 ve 239).

[43] Yukarda ayrıntısıyla tartışmış olduğumuz büyük elsanatı mülk sahipleri, çoğu kez, aynı zamanda bir ölçüde de alıcıdırlar. Örneğin, küçük sanayicilere ait eşyaların, büyük sanayiciler tarafından satın alınması çok yaygın bir uygulamadır.

MOSKOVA EYALETİNDEKİ KÜÇÜK KÖYLÜ SANAYİLERİNE İLİŞKİN ISTATİSTİKİ BİRLEŞİK TABI

(*) Bir çizgi sıfır demektir. Boş yer "bilgi yok" anlamındadır.
(2) Sanayiler, bütün sanayi için, kuruluş başına oluşan ortalama işçi (aile ve ücretli bir arada) sayısındaki ardarda art
(3) 31 ve 33 nolu sanayiler için işlenmiş hammadde değeri verilmiştir, ve eşyaların yani toplam üretimin değerinin %50-
(4) 19 sanayie ait verilere göre, mal sahibi başına düşen ortalama at sayısı, 1,4 ve derecelere göre: I) 1,1; II) 1,5; III) 2,
(5) 16 sanayie ait verilere göre, topraklarını kiralanmış emekle işleyen köylülerin oranı %12, derecelere göre: I) %4,5; II) %

Sanayi No	Sanayiin Adı	Toplam Kuruluş				Toplam İşçi				Toplam Üretim (Ruble)				Ücretli İşçi Çalıştıran Kuruluşlar				Ücretli İşçi Sayısı				Malsahibi Başına Düşen Ortalama			
		Toplam	Dereceler			Toplam	Dereceler			Toplam	Dereceler			Toplam	Dereceler			Toplam	Dereceler			Toplam	Dereceler		
			I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	II
1	Araba	76	30	25	11	127	40	50	37	30.100	9.500	10.500	10.100	4	—	1	3	7	—	1	6	1,2	0,9	1,3	1,
2	Oyuncak (tornacılar)	47	22	17	8	83	22	34	27	13,500	2.900	5.300	5.300	7	—	4	3	10	—	4	6	1,2	0,8	1,3	2,
3	Gözlük camı	27	12	8	7	49	12	16	21	11.550	3.000	4.300	4.250	1	—	—	1	2	—	—	2				
4	Doğrama	274	196	66	12	576	277	213	86	96.800	48.650	33.850	14.300	16	—	5	11	48	—	7	41				
5	Sepet	121	35	52	34	265	35	104	126	40.860	4.100	16.250	20.510	—	—	—	—	—	—	—	—	0,9	1	0,8	1
6	Gitar	29	9	12	8	61	9	24	28	16.000	2.025	5.900	8.075	—	—	—	—	—	—	—	—	1,1	1,1	1,1	1,
7	Oyuncak (Sergiyevski Posad)	41	28	8	5	95	48	24	23	27.330	13.130	8.000	6.200	5	—	3	2	9	—	4	5	0,7	0,6	0,5	1,
8	Ayna	142	99	27	16	332	134	89	109	67.350	19.170	18.180	30.000	32	3	13	16	84	3	20	61	1,4	1,1	1,5	2,
9	Ser	74	29	36	9	188	50	100	38	54.400	11.900	30.090	12.410	34	5	21	8	42	6	23	13	2,2	1,7	2,5	2,
	9 sanayi toplamı (n° 1-9)	*831*	*470*	*251*	*110*	*1.776*	*627*	*654*	*495*	*357.890*	*114.375*	*132.370*	*111.145*	*99*	*8*	*47*	*44*	*202*	*9*	*59*	*134*				
10	Deri (ham)	10	4	3	3	27	9	9	9	29.890	2.450	6.040	21.400	8	2	3	3	13	2	6	5				
11	Deri (büyük postlar)	22	7	11	4	63	10	31	22	78.911	6.942	34.135	37.834	6	—	3	3	16	—	8	8				
12	Püskül	15	8	4	3	42	16	12	14	19.700	7.000	6.600	6.100	1	—	1	—	2	—	2	—	0,8	0,7	1,2	0,
13	Demircilik	42	9	24	9	133	18	72	43	25.700	3.100	13.900	8.700	28	3	17	8	32	3	17	12				
14	Vernikleme	40	22	9	9	130	44	25	61	37.400	7.400	5.100	24.900	13	3	1	9	43	3	2	38	1,2	0,8	1,0	2,
15	Çömlekçilik	121	72	33	16	452	174	144	134	224.800	81.500	71.800	71.500	60	28	16	16	149	33	29	87				
16	Kürkçülük	28	14	8	6	105	37	32	36	9.167	3.261	2.821	3.085	—	—	—	—	—	—	—	—	1,2	1,2	0,9	1,
17	Kasket	25	8	10	7	92	13	35	44	40.450	7.500	14.750	18.200	4	—	1	3	9	—	2	7				
18	Kanca	45	22	16	7	198	54	77	67	50.250	12.150	19.200	18.900	22	6	9	7	70	7	24	39	1,1	0,9	1,0	2,
	9 sanayi toplamı (n° 10-18)	*348*	*166*	*118*	*64*	*1.242*	*375*	*437*	*430*	*516.268*	*131.303*	*174.316*	*210.619*	*142*	*42*	*51*	*49*	*334*	*48*	*90*	*196*				
19	Bakır işi	139	70	58	11	716	138	348	230	441.700	44.500	219.200	178.000	86	19	56	11	428	22	204	202				
20	Fırça	150	81	59	10	835	264	426	145	233.000	62.300	122.400	48.300	94	32	52	10	343	47	188	108	1,2	1	1,5	1,
21	Çizme	64	39	14	11	362	116	99	147	291.490	87.740	82.990	120.760	41	16	14	11	217	47	68	102	1,5	1,3	1,6	2,
22	Tuğla	233	167	43	23	1.402	476	317	609	357.000	119.500	79.000	158.500	105	43	39	23	835	92	186	557				
23	Koşum takımı	32	17	10	5	194	49	57	88	70.300	16.200	18.600	35.500	26	11	10	5	135	19	36	80				
24	Nişasta	68	15	42	11	429	75	261	93	129.808	12.636	55.890	61.282	68	15	42	11	277	45	165	67	3,4	2,7	3,2	5,
25	Deri (küçük postlar)	11	2	5	4	75	4	25	46	77.570	800	28.450	48.320	9	—	5	4	69	—	23	46				
26	Oyuncak (madenî)	16	6	5	5	117	10	38	69	56.400	3.800	18.600	34.000	13	3	5	5	94	3	32	59	1,2	0,6	2	1,
27	Şapka	54	16	20	18	450	35	113	302	127.650	8.950	32.500	86.200	45	7	20	18	372	9	83	280				
28	Ressamlık	37	12	14	11	313	53	111	149	229.000	39.500	81.500	108.000	32	7	14	11	220	21	74	125				
	10 sanayi toplamı (n° 19-28)	*804*	*425*	*270*	*109*	*4.893*	*1.220*	*1.795*	*1.878*	*2.013.918*	*395.926*	*739.130*	*878.862*	*519*	*153*	*257*	*109*	*2.990*	*305*	*1.059*	*1.626*				
29	Kalbur örme	10	5	3	2	115	26	28	61	69.300	7.300	15.000	47.000	7	2	3	2	58	3	12	43	1,8	1	2,3	3
30	Tepsi	29	7	12	10	340	15	67	258	102.530	4.130	22.400	76.000	23	2	11	10	284	2	44	238				
31	Boynuz (Dmitrov uyezdi)	22	12	5	5	345	52	76	217	201.400	24.400	44.000	133.000	15	5	5	5	302	31	66	205				
32	İğne	10	6	3	1	163	53	35	75	54.800	16.900	9.900	28.000	10	6	3	1	134	35	26	73				
33	Boynuz (Bogorodski uyezdi)	31	9	11	11	553	80	164	309	149.900	22.100	43.100	84.700	31	9	11	11	518	66	150	302				
	5 sanayi toplamı (n° 29-33)	*102*	*39*	*34*	*29*	*1.516*	*226*	*370*	*920*	*577.930*	*74.830*	*134.400*	*368.700*	*86*	*24*	*33*	*29*	*1.296*	*137*	*298*	*861*				
	33 sanayi toplamı	*2.085*	*1.100*	*673*	*312*	*9.427*	*2.448*	*3.256*	*3.723*	*3.466.006*	*716.434*	*1.180.246*	*1.569.326*	*846*	*227*	*388*	*231*	*4.822*	*499*	*1.506*	*2.817*				
34	Hesap tahtası	91	55	29	7	171 (?)	82	42	38	46.670	13.750	16.470	16.450	?				9				1,1	0,9	1,1	2,
35	Saçak	39	16	15	8	88	16	34	38	?				14	—	8	6	30	—	8	22	1,2	1,2	1,1	1
36	Terzilik	43	18	17	8	286	62	123	101	?				34	9	17	8	191	20	89	82	1,3	1	1,2	2
37	Porselen	20	6	9	5	1.861	108	621	1.132	1.399.000	69.000	435.000	895.000	20	6	9	5	1.817	96	601	1.120				

EK I — (BEŞİNCİ BOLÜM, s. 305)

MOSKOVA EYALETİNDEKİ KÜÇÜK KÖYLÜ SANAYİLERİNE İLİŞKİN ISTATİSTİKİ BİRLEŞİK TABLO

demektir. Hoş yer "bilgi yok" anlamındadır.

ün sanayi için, kuruluş başına oluşan ortalama işçi (aile ve ücretli bir arada) sayısındaki ardarda artış sırasına göre verilmiştir.

u sanayiler için işlenmiş hammadde değeri verilmiştir, ve eşyaların yani toplam üretimin değerinin %50 57'sini oluşturmaktadır

t verilere göre, mal sahibi başına düşen ortalama at sayısı, 1,4 ve derecelere göre: I) 1,1; II) 1,5; III) 2,0'dir.

t verilere göre, topraklarını kiralanmış emekle işleyen köylülerin oranı %12, derecelere göre: I) %4,5; II) %16,7; III) %27,3'tür

Toplam Üretim (Ruble)			Ücretli İşçi Çalıştıran Kuruluşlar				Ücretli İşçi Sayısı				Malsahibi Başına Düşen Ortalama				Topraklarını Kiralanmış Emekle İşleyen Köylülerin Yüzdesi				Derecelere Hangi Kuruluşların Konduğu			Sanayi No
Dereceler			Toplam	Dereceler			Toplam	Dereceler			Toplam	Dereceler			Toplam	Dereceler			I	II	III	
I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III		I	II	III				
9.500	10.500	10.100	4		1	3	7	—	1	6	1,2	0,9	1,3	1,9	1	—	—	9	1 işçi	2 işçi	3 ve daha fazla işçi	1
2.900	5.300	5.300	7	—	4	3	10	—	4	6	1,2	0,8	1,3	2,0	—	—	—	—		No 1'dekinin aynı		2
3.000	4.300	4.250	1	—	—	1	2	—	—	2										No 1'dekinin aynı		3
48.650	33.850	14.300	16	—	5	11	48	—	7	41									1-2 işçi	3-4 işçi	5 ve daha fazla işçi	4
4.100	16.250	20.510	—	—	—	—	—	—	—	—	0,9	1	0,8	1	—	—	—	—		No 1'dekinin aynı		5
2.025	5.900	8.075	—	—	—	—	—	—	—	—	1,1	1,1	1,1	1,1	—	—	—	—		No 1'dekinin aynı	4-5 işçi	6
13.130	8.000	6.200	5	—	3	2	9	—	4	5	0,7	0,6	0,5	1,4	—	—	—	—	1-2 işçi	3 işçi		7
19.170	18.180	30.000	32	3	13	16	84	3	20	61	1,4	1,1	1,5	2,5	9,9	—	7,4	75		No 4'tekinin aynı		8
11.900	30.000	12.410	34	5	21	8	42	6	23	13	2,2	1,7	2,5	2,7					1-3 fırın	4-6 fırın	7-12 fırın	9
114.375	*132.370*	*111.145*	*99*	*8*	*47*	*44*	*202*	*9*	*59*	*134*												
2.460	6.040	21.400	8	2	3	3	13	2	6	5									50-150 post işleyen	300-600 post işleyen	1.000 post işleyen	10
6.942	34.135	37.834	6		3	3	16	—	8	8									60-200 post işleyen	250-800 post işleyen	1.200-1.700 post işleyen	11
7.000	6.000	6.100	1		1	—	2	—	2	—	0,8	0,7	1,2	0,6	—	—	—	—	2 işçi	3 işçi	4-6 işçi	12
3.100	13.000	8.700	28	3	17	8	32	3	17	12										No 12'dekinin aynı		13
7.400	5.100	24.900	13	3	1	9	43	3	2	38	1,2	0,8	1,0	2,3	—	—	—	—	Boyama ve kalafat çekme	Dükkân eşyası yapımı	Mağaza eşyası yapımı	14
81.500	71.800	71.500	60	28	16	16	149	33	29	87									1-3 işçi	4-5 işçi	6 ve daha fazla işçi	15
3.201	2.821	3.085	—	—	—	—	—	—	—	—	1,2	1,2	0,9	1,6	—	—	—	—	2 3 işçi	4 işçi	5 ve daha fazla işçi	16
7.500	14.750	18.200	4	—	1	3	9	—	2	7									1-2 işçi	3-4 işçi	5 ve daha fazla işçi	17
12.150	10.200	18.900	22	6	9	7	70	7	24	39	1,1	0,9	1,0	2,1	27,9	9,1	31,2	71,4	2-3 işçi	4-7 işçi	8-12 işçi	18
131.303	*174.340*	*210.619*	*142*	*42*	*51*	*49*	*334*	*48*	*90*	*196*												
44.500	219.200	178.000	86	19	56	11	428	22	204	202									1-3 işçi	4-11 işçi	12 ve daha fazla işçi	19
62.300	122.400	48.300	94	32	52	10	343	47	188	108	1,2	1	1,5	1,8	39	20	54	91		No 19'dakinin aynı		20
87.740	82.990	120.760	41	16	14	11	217	47	68	102	1,5	1,3	1,6	2,1	12	8	21	19	1-5 işçi	6-10 işçi	11 ve daha fazla işçi	21
110.500	79.000	158.500	105	43	39	23	835	92	186	557										No 21'dekinin aynı		22
16.200	18.000	35.500	26	11	10	5	135	19	36	80									2-4 işçi	5-7 işçi	13 ve daha fazla işçi	23
12.636	56.890	61.282	68	15	42	11	277	45	165	67	3,4	2,7	3,2	5,3					1-2 kalbur kullanan	3 kalbur kullanan	4 kalbur ve silindir	24
800	28.450	48.320	9	—	5	4	69	—	23	46									Herbiri 500 post işleyen	Herbiri 50-10 bin post	Herbiri 18-23-bin post	25
3.800	18.600	34.000	13	3	5	5	94	3	32	59	1,2	0,6	2	1,2	25	—	20	60	1-2 işçi	6-9 işçi	11-18 işçi	26
8.950	32.500	86.200	45	7	20	18	372	9	83	280									1-3 işçi	4-9 işçi	10 ve daha fazla işçi	27
39.800	81.500	109.000	32	7	14	11	220	21	74	125									1-5 işçi	6-9 işçi	10 ve daha fazla işçi	28
395.926	*739.130*	*878.862*	*519*	*153*	*257*	*109*	*2.990*	*305*	*1.059*	*1.626*												
7.300	15.000	47.000	7	2	3	2	58	3	12	43	1,8	1	2,3	3	60	20	100	100	Örgü ağ yapan	Örgü ve dokuma ağ	Aynı, daha büyük	29
4.130	22.400	76.000	23	2	11	10	284	2	44	238									1-3 işçi	4-8 işçi	9 ve daha fazla	30
24.400	44.000	133.000	15	6	5	5	302	31	66	205									5-11 işçi	12-19 işçi	20 ve daha fazla	31
16 900	9.900	28.000	10	6	3	1	134	35	26	73									7-10 işçi	11-13 işçi	13'ten fazla	32
22.100	43.100	84.700	31	9	11	11	518	66	150	302										No 31'dekinin aynı		33
74.830	*134.400*	*368.700*	*80*	*24*	*33*	*29*	*1.296*	*137*	*298*	*861*												
716.434	*1.180.246*	*1 569.326*	*846*	*227*	*388*	*231*	*4.822*	*499*	*1.506*	*2.817*												
13.750	16.470	16.450	7				9				1,1	0,9	1,1	2,8	2,2	—	—	28	Tornacılar	Doğramacılar	Dökmeciler	34
			14	—	8	6	30	—	8	22	1,2	1,2	1,1	1,2					1 torna tezgâhı	2-3 torna tezgâhı	4 ve daha fazla	35
			34	9	17	8	191	20	89	82	1,3	1	1,2	2	28	5,5	29,4	75	2-5 işçi	6-9 işçi	10-16 işçi	36
69.000	435.000	895.000	20	6	9	5	1.817	96	601	1.120									30 işçiye kadar	31-104 işçi	20 ve daha fazla işçi	37

kir. Bu gereksinmeler, aynı zamanda bir "sanatçı" olan, önemli miktarda bir sermayeye sahip ve abaküslere son biçimlerini vermekle uğraşan (yani, çerçeveleri ve boncukları yerleştirmek) ve onları pazarlamakla uğraşan "bir tüccar köylü tarafından" karşılanmıştır; atlı oğlu da, "yalnızca ticaretle uğraştıklarından" verilmiş-toprak payını ekmek için iki kişi kiralamak gerekmişti. Araştırmacı şöyle diyor: "Küçük tacirler mallarını genellikle yakın pazarlarda sattığı halde, onun satılık mallarını ... bütün panayırlarda satabilmesi şaşırtıcı değildir." (*Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, VII, Kısım I, Böl. 2. s. 14.) Bu durumda, tüccar sermayesinin temsilcisi, hâlâ genel "mujik çiftçiler" yığınından, o kadar az farklılaşmıştır ki, verilmiş-topraktan oluşan çiftliğini ve geniş ataerkil ailesini bile elde tutmaya devam etmiştir. Moskova Eyaletindeki gözlük-çerçevesi yapımcıları, eşyalarını sattıkları sanayicilere bütünüyle bağımlıdırlar. Bu alıcılar, aynı zamanda, kendi atelyeleri olan "elsanatçıları"dır; mamul maddelerin onlara, "ustalara" vb. iletilmesi koşuluyla, yoksullara borç hammadde verirler. Küçük sanayiciler, mallarını, Moskova'da kendileri satmak için bir çabada bulunmuşlar ama başaramamışlardır. Malları, 10-15 rublelik bir şey tutan küçük miktarlarda satmak kârlı olmamıştır (*ibid.*, 263). Ryazan eyaletindeki, dantela sanayiinde, tacir kadınlar, dantela yapımcılarının kazancının %12-%50'sini bulan miktarlarda kâr ederler. "Varlıklı" tacir kadınlar, pazarlama merkezleriyle düzenli bağıntılar kurmuşlardır ve eşyaları posta ile yollarlar, bu da yolculuk masraflarından tasarruf sağlar. Toptan pazarlamanın ne kadar zorunlu olduğu, tacirlerin 150-200 ruble tutan satışları bile pazarlama harcamalarını karşılayamaz saymaları gerçeğinden anlaşılabilir (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, VII, 1184). Belyov dantelasının pazarlaması şöyle örgütlenmektedir. Belyov kasabasında üç cins tacir vardır: (1) Küçük siparişler dağıtan dağıtıcı, dantela yapımcılarının hepsini sıra ile dolaşır ve mamul maddeyi daha büyük tacir kadınlara iletir. (2) Kendisi siparişler veren, ya da dağıtıcılardan mal satın alarak, bunları büyük kentlere vb. ileten alt-aracı. (3) Dantela yolladıkları ve büyük siparişler aldıkları komisyoncu aracılarla iş yapan büyük tacir kadınlar (2 ya da 3 "firma"). Taşralı tacir kadınların mallarını büyük dükkânlara satmaları "hemen hemen" olanaksızdır: "dükkânlar, satılık eşyaları, büyük miktarlarda ... en çeşitli biçimlerde teslim eden toptan alıcılarla iş yapmayı yeğ tutarlar"; tacir kadınlar bu "üstencilere" satmak zorundadırlar; "pazarın bütün gereksinmelerini onlardan öğrenirler; fiyatları saptayanlar onlardır; kısacası, onlar için başka yol

yoktur." (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, X, s. 2823-2824.) Böyle sayısız örnekler verilebilir. Ama verdiğimiz örnekler, üretimin büyük pazarlar için yapıldığı yerlerde, küçük, dağınık pazarlamanın nasıl kesinlikle olanaksız olduğunu göstermek için tümüyle yeterlidir. Küçük üreticilerin dağınık durumlarını ve tam farklılaşmalarını göz önünde tutarsak,[44] geniş-çaplı pazarlama, ancak geniş *sermaye* tarafından örgütlenebilir, bu sermaye de, böylece, elsanatçılarını tam bir çaresizlik ve bağımlılık durumuna düşürür. Dolasıyla, "pazarlamayı örgütleyerek", "elsanatçılarına" yardım etmeyi öneren bugünkü narodnik teorilerin ne kadar saçma olduğu anlaşılabilir. Salt teorik açıdan, bu tip teoriler, *meta* üretimi ve *kapitalist* pazarlama arasındaki kopmaz bağı anlamada başarısızlığa dayanan, küçük-burjuva ütopyaları kategorisine dahildir.[45] Rus gerçeğinin olgularına gelince, bu tip teorilerin yazarları, onları görmezlikten geliveriyorlar: küçük meta üreticilerinin dağınık durumunu ve kesin farklılaşmalarını görmezlikten geliyorlar; "alıcıların" tam da küçük meta üreticilerinin arasından doğduğu ve doğmaya devam ettiği; kapitalist toplumda pazarlamanın yalnızca büyük sermaye tarafından örgütlenebileceği gerçeğini görmezlikten geliyorlar, Eğer gerçekliğin bütün bu hoş olmayan ama kesin özellikleri hesaba katılmazsa doğaldır ki *ins Blaue hinein*.* hayaller uydurmak zor olmayacaktır.[46]

Burada, tüccar sermayesinin "elsanatı" sanayilerimizde nasıl kendini belli ettiğini ve küçük sanayiciyi nasıl çaresiz ve perişan bir duruma soktuğunu tam olarak yansıtan tanımlayıcı ayrıntılara

[44] Bay V. V.'nin iddiasına göre, tüccar sermayesinin egemenliği altında olan elsanatçısı, "temelde tamamen gereksiz olan zararlara uğrar" (*Elsanatı Sanayi Üzerine Makaleler*, 150). Yoksa Bay V. V., küçük üreticilerin farklılaşması olgusunun, "temelde" yani küçük üreticinin yaşadığı meta ekonomisi bakımından temelde "tamamen gereksiz" bir olgu olduğunu mu düşünüyor?

[45] Perm narodnikleri, "bu bir kulak sorunu değil, elsanatçıları arasında sermaye kıtlığı sorunudur" diyorlar (*Perm Eyaletindeki Elsanatı Sanayiinin Durumu üzerine bir Taslak*, s. 8). Ama kulak, sermaye sahibi elsanatçısı değil de nedir? Sorun şu ki, narodnikler, küçük üreticilerin saflarından girişimciler ve "kulaklar" üreten farklılaşma sürecini araştırmayı reddediyorlar.

* Rasgele. —ç.

[46] Narodnik teorileri desteklemek üzere öne sürülen sözde iktisadî iddialar arasmda, "bağımsız elsanatçılarının" gereksindiği, küçük "sabit" ve "döner" *sermaye* miktarı hakkındaki iddia da vardır. Bu son derece yaygın iddianın çizgisi şöyledir: Elsanatı sanayileri, köylülerin çıkarına çok uygundur ve bu yüzden kurulmaları gerekir. (Sürekli yıkılmakta olan köylülük yığınına, bunlardan bazıları küçük meta üreticilerine dönüştürülerek yardım edilebileceği yolundaki gülünç tasarım üstünde durmuyoruz). Ve bu sanayileri kurmak için, elsanatçısının işini yürütmekte ne kadar "sermaye"ye gerek

giremiyoruz. Ayrıca, bundan sonraki bölümde, tüccar sermayesinin (manüfaktürün bir eklentisi olarak) kapitalist ev sanayiini, yığınsal çapta örgütlediği daha yüksek bir gelişme aşamasındaki egemenliğini anlatmamız gerekecek. Burada, tüccar sermayesinin küçük sanayilerde büründüğü temel biçimlere işaret etmekle yetinelim. İlk ve en basit biçim, tüccarın (ya da büyük bir atelye sahibinin) küçük meta üreticilerinden mal satın almasıdır. Alıcılığın az gelişmiş olduğu yerlerde, ya da birçok rakip alıcıların bulunduğu yerlerde, malların tüccara satılışı, herhangi bir satıştan farklı olmayabilir, ama çoğu durumda yerel alıcı, köylünün, mallarını düzenli olarak satabileceği tek kişidir, o zaman da alıcı, üreticiye ödediği fiyatı en aşağı düzeye indirmek için, tekelci durumundan yararlanır. Tüccar sermayesinin ikinci biçimi, onun tefecilikle birleşmesinden oluşur: sürekli olarak paraya ihtiyaç duyan köylü, alıcıya borçlanır ve borcunu mallarıyla öder. Bu durumda mallarının satışı daima (ki bu durum çok yaygındır), çoğu kez elsanatçısına, bir ücretli-işçinin alabileceği kadar bile bırakmayan, zoraki indirilmiş fiyatlar üzerinden yapılır. Üstelik, alacaklı-borçlu ilişkileri, kaçınılmaz olarak, borçlunun kişisel bağımlılığına, köleliğe, alacaklının, borçlunun ihtiyaç içinde olduğu özel durumlardan yararlanmasına, vb. yolaçar. Tüccar sermayesinin üçüncü biçimi, köy alıcıları arasında çok görülen bir uygulama olan, satılık mallar karşılığında eşya ödenmesidir. Bu biçimin belirgin özelliği, yalnızca küçük sanayilere değil, meta üretimi ve kapitalizmin, kesinlikle bütün az gelişmiş aşamalarına özgü oluşudur. Ancak, emeği toplumsallaştırmış ve bütün ataerkil alışkanlıklarla bağını köklü bir

duyduğu bilinmelidir. Bu türden sayısız hesaplamalardan biri şöyledir. Bay Grigoryev'in öğrenmemiz için söylediğine göre, Pavlovo elsanatçısının, 3-5 rublelik bir sabit "sermaye"ye, yiyecek ve hammaddeler için yapılan *haftalık* harcamayı hesaplarsak, 6-8 rublelik bir döner "sermaye"ye ihtiyacı vardır. "Dolayısıyla, Pavlovo bölgesindeki, sabit ve döner sermaye miktarı [aynen böyle!] o kadar küçüktür ki, bağımsız [aynen böyle!!] üretim için gereken alet ve malzemeleri edinmek çok kolaydır," (*loc. cit.*, 75.) Gerçekten de, bu tür bir iddiadan "daha kolay" ne olabilir? Bir kalem vuruşuyla, Pavlovo proleteri, bir "kapitaliste" dönüştürülmüştür, bunun için gereken tek şey, onun haftalık geçimine ve son derece ucuz aletlerine "sermaye" adını vermektir. Ama satışları tekeline almış olan, fiilen "bağımsız" olabilme olanağının tek sahipleri, ve binleri aşan sermaye ile iş yapan büyük alıcılara ait gerçek *sermayeyi* — bu gerçek sermayeyi, yazar, atlayıveriyor! Bu hali-vakti yerinde Pavlovolular gerçekten de pek tuhaf insanlar: kuşaklar boyunca, binlerce rublelik sermayeyi biriktirmek için bütün kirli yollara başvurmuşlardır ve başvurmaya devam etmektedirler, oysa, son buluşlara göre, bir kaç rublelik bir "sermaye", insanı "bağımsız" yapmaya yeter gibi görünüyor!

biçimde koparmış olan geniş çaplı makineli sanayi, bu bağımlılık biçiminin, büyük sınaî kuruluşlarda yasalarca engellenmesine yol açarak, onu ortadan kaldırmıştır. Tüccar sermayesinin dördüncü biçimi, tüccarın "elsanatçısının" üretim için gereksindiği belirli mal çeşitleri (ham ya da yardımcı maddeler, vb.) ile ödeme yapmasıdır. Üretim malzemelerinin küçük sanayiciye satışı, tüccar sermayesinin bağımsız bir işlemi de olabilir, tıpkı mamul malları alma işlemi gibi. Ama mamul malların alıcısı, bunların karşılığında, "elsanatçısının" gereksindiği hammaddeleri ödemeye başladığı zaman, bu kapitalist ilişkilerin gelişmesinde, çok büyük bir adıma işaret eder. Küçük sanayiciyi mamul mal pazarından koparan alıcı, onu, şimdi hammadde pazarından da koparır ve böylece bütünüyle kendi egemenliği altına sokar. Bu biçimden, alıcının belirli bir ödeme karşılığında işlenmek üzere, "elsanatçılarına" doğrudan doğruya malzeme dağıttığı tüccar sermayesinin daha yüksek biçimine bir adım kalmıştır. Elsanatçısı, fiilen, evde kapitalist için çalışan bir ücretli işçi haline gelir; alıcının tüccar sermayesi ise, burada sınaî sermayeye dönüşmüştür.[47] Kapitalist ev sanayii doğar. Küçük sanayilerde, buna hemen hemen, arasıra rastlanır; ama, bunun geniş çapta uygulanması, kapitalist gelişmede bundan sonraki ve daha yüksek aşama ile ilgilidir.

VII. "SANAYİ VE TARIM"

Köylü sanayilerinin tanımlarındaki özel bölümler, genellikle bu başlığı taşırlar. İncelemekte olduğumuz, kapitalizmin başlangıç aşamasında, sanayicinin, henüz köylüden hemen hemen hiç farklılaşmadığı göz önünde tutulursa, toprakla olan bağıntısı, gerçekten de çok tipik bir şeydir ve özel inceleme gerektirir.

Tablomuzda sunulan verilerle işe başlayalım (bkz: Ek 1). "Elsanatçıları"na ait çiftlikleri nitelendirmek için, burada önce, her derecedeki sanayicilerin sahip olduğu ortalama at sayısına ait veriler sunulmaktadır. Bu tür verilerin mevcut olduğu 19 sanayii birleştirerek, sanayici başına (patron ya da küçük patron), 1,4 atlık bir genel ortalama, dereceler için ise, I) 1,1; II) 1,5 ve III) 2,0 rakamlarını elde ederiz. Böylece, mülk sahibinin durumu sınaî kuruluşunun büyüklüğü bakımından ne kadar iyi ise, bir tarımcı ola-

[47] Tüccar sermayesinin saf biçimi, *bu aynı* metayı bir kârla satmak üzere bir metaın satın alınmasıdır. Sınaî sermayenin saf biçimi, *işlenmiş biçimde* satmak üzere bir metaın satın alınması, dolayısıyla hammaddeler vb. satın alınması ve malzemeyi işleyen işgücünün satın alınmasıdır.

rak durumu da o kadar iyi olur. Büyük sanayiciler, hemen hemen, küçük sanayicilerin iki katı kadar çeki hayvanına sahiptir. Ama, çiftlikleri bakımından, en küçük sanayiciler bile (Derece I), orta köylülüğün üstündedir, çünkü, 1877'de Moskova eyaleti için genel ortalama, köylü ailesi başına 0,87 attı.[48] O halde, yalnızca zengin köylüler, patron ve küçük patron sanayici köylüler, patron ve küçük patron, sanayici haline gelebilmektedirler. Öte yandan, yoksul köylüler esas olarak, patron sanayiciler değil, işçi sanayiciler ("el-sanatçıları" tarafından çalıştırılan ücretli-işçiler, göçmen işçiler vb.) sağlarlar. Ne yazık ki, Moskova sanayilerinin çoğu için, küçük sanayilerle uğraşan ücretli-işçilere ait çiftlikler hakkında hiçbir veri yoktur. Bir istisna, şapka sanayiidir (tablomuzda bu konudaki genel verilere bakınız, Ek I). Patron şapka-yapımcıları ile işçi şapka-yapımcılarına ait çiftliklere ilişkin son derece öğretici veriler şöyledir [Tablo 80]:

[TABLO 80]

Şapka Yapımcılarının Durumu	Aile Sayısı	Aile Başına Düşen Hayvan Sayısı			Nüfus Başına Verilmiş Toprak Sayısı	Bu Sayının		Aile Sayısı			Atı Olmayan Aileler	Ödenmemiş Borç (Ruble)
		At	İnek	Koyun		Ekili Olan	Ekili Olmayan	Verilmiş Toprak Eken		Tarımla Uğraşmayan		
								Kendileri	İşçi Kiralayarak			
Usta	18	1,5	1,8	2,5	52	46	6	17	—	1	—	54
İşçi	165	0,6	0,9	0,8	389	249	140	84	18	63	17	2.402

Demek ki patron sanayiciler, çok "sağlam" çiftçiler kategorisine dahildirler, yani köylü burjuvaziye mensupturlar, oysa, ücretli işçiler, yıkılmış köylüler yığınından gelmektedir.[49] Tanımlanan bu ilişkileri nitelendirmekte daha da önemli olan şey, patron

[48] Bkz: *Kırsal Nüfusun İktisadî Durumu üzerine Birleşik İstatistikî Malzeme*, Bakanlar Kurulunca yayınlanmıştır, Ek I: zemstvo evden eve soruşturmalarına ait veriler, s. 372-373.

sanayicilerin topraklarını ekmekte kullandıkları yöntemlere ait verilerdir. Moskova araştırmacıları toprağı ekmekte üç yöntem ayırdediyorlar: (1) ev sahibinin kişisel emeği ile; (2) "kiralama" ile, yani, "sıkıntıda olan" ev sahibinin toprağını kendi araçlarıyla işleyen bir komşunun tutulması ile. Bu ekim yöntemi, sürekli olarak mahvolan yoksul köylüye özgüdür. Karşıt bir anlam taşıyan üçüncü yöntem ise, bir "emekçinin" yardımıyla ekim, yani, çiftçinin tarımsal ("toprak") emekçileri kiralaması yöntemidir. Bu işçiler, genellikle bütün yaz için tutulurlar; ve özellikle işin çok olduğu mevsimde, patron çoğu kez onları atelyesinde çalışanlarla takviye eder. "Böylece, toprağın bir 'toprak' emekçisi yardımıyla ekilmesi, çok kârlı bir yöntemdir." (*Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, VI, I, 48.) Tablomuzda bu ekim yöntemi hakkında 16 sanayie ilişkin veriler topladık; bunların 7'sinde "toprak emekçileri" kiralayan patronlar yoktur. 16 sanayiin tümünde, kır emekçileri kiralayan patron sanayiciler, toplamın %12'sini, derecelerin ise: I) %4,5; II) %16,7 ve III) %27,3 oranlarını oluştururlar. Sanayicilerin durumları ne kadar iyi ise, onların arasında kır girişimcilerine o kadar çok rastlanır. Sınaî köylülüğe ait verilerin tahlili, sonuç olarak İkinci Bölümde, tarımsal köylülüğe ait verilere dayanarak gözlemlediğimiz, gerek tarım, gerekse sanayide birbirine paralel bir farklılaşma görünümünün aynısını ortaya çıkarmaktadır.

"Elsanatı" patronlarının "toprak emekçileri" kiralaması, bütün sınaî eyaletlerde çok yaygındır. Örneğin, Nijni-Novgorod eyaletindeki zengin hasır örgücülerinin, tarım emekçileri kiraladığından sözedildiğini duyarız. Aynı eyaletteki kürkçüler de, genellikle çevredeki salt tarımsal köylerden gelen tarım emekçileri kiralarlar. "Kimri volostundaki kundura sanayi ile uğraşan, köy topluluğuna mensup köylüler, tarlalarının ekimi için, Tver uyezdinden ve komşu ... yerlerden, büyük sayılarla, Kimri'ye gelen kadın ve erkek emekçileri kiralamayı kârlı bulmaktadırlar." Kostroma eyaletindeki, çömlek süsleyicileri, ücretli işçilerini her zamanki işlerinde çalıştırılmadıkları zaman, tarlalarda çalışmaya gönderirler.[50] "Bağımsız patronlar" (Vladimir eyaletindeki metal-dövücüler) "özel

[49] Şapka sanayiine ait tanımın yazarının, burada bile, gerek tarımda gerekse sanayide, köylülükteki farklılaşmayı "gözlemlememiş olması" tipik bir durumdur. Bütün narodnikler gibi, o da, sonuçlarında, "sanayiin insanın tarımla uğraşmasına engel olmadığı" yolundaki, kesinlikle yavan bayağılıkla yetinmektedir. (*Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, VI, I, s. 231). *Gerek* sanayi sistemindeki *gerekse* tarım sistemindeki toplumsal ve iktisadî *çelişkiler* böylece, rahatça atlanmaktadır.

tarla işçileri tutarlar"; onun için de, kendileri "çoğu kez ne sürebildikleri ne de biçebildikleri halde", tarlaları çok iyi ekilmiştir.[51] Moskova eyaletinde, tablomuzda, haklarında veriler sunulan sanayicilerden başka, birçok sanayici de, "toprak emekçileri" kiralamak yoluna başvururlar; örneğin, topluiğne yapımcıları, keçe yapımcıları ve oyuncak yapımcıları, işçilerini, tarlalardaki işlere de yollarlar; cam boncuk yapımcıları, metal-dövücüler, düğme yapımcıları, başlık yapımcıları ve koşum takımı yapımcıları tarım emekçileri kullanır.[52] Bu gerçeğin —köylü *sanayicilerin, tarım* işçileri kiralamasının— önemi çok büyüktür. Bu gerçek gösteriyor ki, küçük köylü sanayilerinde bile, bütün kapitalist ülkelere özgü olan bu olgu, ortaya çıkmaya başlamıştır ve bu kapitalizmin ilerici tarihî rolünü doğrulamaya yarar, yani, nüfusun geçim düzeyinde bir yükselme, gereksinmelerinde bir artış olmaktadır. Sanayici, kaba ataerkil usullere sahip "yontulmamış" tarımcıyı küçük görmeye başlamıştır ve en zor ve en kötü ödenen tarım işlerini başından atmaya çalışmaktadır. Kapitalizmin en az gelişmiş olduğu küçük sanayilerde, bu, henüz pek az görülmektedir; sanayi işçisi, tarım işçisinden henüz daha yeni farklılaşmaya başlamıştır. Kapitalist sanayiin bundan sonraki gelişme aşamalarında, bu olgu, ilerde göreceğimiz gibi, yığınsal çapta gözlemlenecektir.

"Tarım ile sanayi" arasındaki bağın önemi, bizi, Moskova'nın yanında, öteki eyaletlere ait verileri de daha ayrıntılı olarak gözden geçirmeye zorlamaktadır.

Nijni-Novgorod eyaletinde, hasır örücüleri yığını arasında tarım zayıflamakta ve bunlar toprağı ihmal etmektedirler; kış-ürünü alanının 1/3 kadarı ve ilkbahar-ürünü alanının 1/2 kadarı, "kullanılmayan toprak"tır. Ama, "hali-vakti yerinde mujikler" için, "toprak artık kötü kalpli bir üvey ana değil, cömert bir anadır": bunlar yeteri kadar hayvana sahiptir, gübreleri vardır, kirayla toprak tutarlar, toprak parçalarını, dönem dönem yapılan yeniden dağıtımların dışında tutmaya çalışır ve topraklara daha iyi bakarlar. "Şimdi, zengin mujik, bir toprak beyi haline gelmişken, öteki mujik, yoksul olanı, ona serf bağımlılığı ile bağlıdır." (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, III, 65.) Kürkçüler "kötü çiftçilerdir", ama burada da "kendi yoksul köylülerinden toprak kiralayan" vb. daha büyük mülk sahiplerini ayırdetmemiz gerekir. Aşağıda, farklı

[50] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, III, 57, 112; VIII, 1354; IX, 1931, 2093, 2185.

[51] *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, III, 187, 190.

[52] *Moskova Eyaletindeki Sanayiler*, *loc. cit.*

gruplardaki kürkçülere ait tipik bütçelerin bir özeti verilmiştir [Tablo 81]:

Tarımcıların ve sanayicilerin birbirine paralel olarak farklılaşmaları süreci, burada açık bir biçimde ortaya çıkıyor. Araştırmacı, demirciler konusunda, bir yandan zengin patronlar, öte yandan da "topraksız emekçiler" için, "sanayiin tarımdan daha önemli olduğunu" söylüyor (*ibid.*, IV, 168).

Vladimir Eyaletindeki Sanayiler'de, sanayi ile tarım arasındaki ilişki sorunu, bütün öteki araştırma yapıtlarında olduğundan daha etraflı bir biçimde incelenmiştir. Bütün bir dizi sanayi için, yalnızca genel olarak "elsanatçıları"na değil (bundan önce bütün anlatılanlarla, bu tip "ortalama" rakamların, tamamen uydurma olduğu açıklığa kavuşmuştur), "elsanatçıları"nın, büyük patronlar, küçük patronlar, ücretli işçiler; işodası sahipleri ve dokumacılar; patron sanayiciler ve köylülüğün geri kalan kısmı; yerel ve dışardaki sanayilerle uğraşan aileler vb. gibi, çeşitli derece ve gruplarına ait çiftlikler hakkında kesin veriler sunulmaktadır. Bay Karizomenov'un bu verilerden çıkardığı genel sonuç şudur: eğer "elsanatçıları" üç kategoriye, yani, (1) büyük sanayiciler, (2) küçük ve orta sanayiciler, (3) ücretli işçilere ayrılırsa, birinci kategoriden üçüncüye doğru olmak üzere, *tarımda bir kötüleşme*, toprak ve hayvanların miktarında bir azalma, "sıkıntıda" çiftliklerin oranında bir artış vb. görülür.[53] Ne yazık ki, Karizomenov, bu verileri çok kısıtlı bir biçimde ve tek yanlı incelemiş ve köylü tarımcılardaki buna paralel ve bağımsız farklılaşma sürecine hiç dikkat etmemiştir. İşte bunun için de, bu verilerden kaçınılmaz olarak çıkartılacak sonucu, yani gerek tarım, gerekse sanayideki köylülüğün, bir küçük-burjuvazi ve bir kır proletaryasına bölündüğü sonucunu çıkarmamıştır.[54] İşte bunun için, farklı sanayileri tanımlarken, çoğu kez, genel olarak "sanayi"in, genel olarak tarım üzerindeki etkisi hakkındaki geleneksel narodnik iddialara saplanıp kalmış (bkz: örneğin, *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, II, 288;

[53] Bkz: *Yuridiçeski Vestnik* ["Yasal Haberci"], 1883 c. XIV, n° 11 ve 12.

[54] Bay Karizomenov'un, böyle bir sonuca ne kadar yaklaştığı, ipek ticaretinden söz ederken verdiği, Reform-sonrası dönemdeki iktisadî gelişmeye ilişkin aşağıdaki tanımdan anlaşılabilir. "Serflik, köylülüğün iktisadî düzeyini eşitledi: zengin köylünün elini kolunu bağladı, yoksul köylüye destek oldu ve mülkiyetin aile içinde bölünmesini engelledi. Doğal ekonomi, ticarî ve sınaî faaliyet alanını çok daraltmıştı. Yerel pazar, girişim için yeter derecede geniş bir alan sağlamıyordu. Köylü tüccar ya da sanayici, para biriktirdi —gerçekten risksiz ama çok yavaş olarak— biriktirdi ve kasasına koyup kaldırdı. 60'lardan başlayarak koşullar değişir. Serflik sona erer, krediler ve demiryol-

[TABLO 81]

İktisadî Güçlerine Göre Aile Tipleri	Kadın ve Erkek Nüfus	Erkek Emekçiler	Ücretli İşçiler	Toprak (Desiyatin)	Kiraya Verilen Toprak	Kirayla Tutulan Toprak	Gelir (Ruble) Aynî	Nakit	Tarımdan	Kürkçülükten	Toplam	Harcamalar (Ruble) Aynî	Nakit	Toplam	Kalan	Nakit Harcama (%)
Zengin	14	3	2 Kiralanan	19	5	—	212,8	697	409,8	500	309,8	212,8	503	715,8	+194	70
Orta	10	2	—	16	—	—	88*	120	138	70	208	88	124	212	— 4	58
Yoksul	7	2	Kendileri Kiralayan	6	—	6	15*	75	50	40	90	15	111	126	— 36	88

* *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlenler*, III, s. 38 ve devamı. Rakamlar yaklaşıktır ve ailenin kendi tahılının ne kadar zaman yeteceğine dair yazarın tahminlerine dayanılarak elde edilmişlerdir.

III, 91), yani, *gerek* sanayi, *gerekse* tarım sistemindeki varlıklarını kendisinin de kabul etmek zorunda kaldığı derin çelişkileri görmezlikten gelmeye sürüklenmiştir. Vladimir eyaleti sanayilerinin bir başka araştırmacısı, Bay V. Prugavin, bu konu üzerindeki narodnik görüşlerin tipik bir sözcüsüdür. Onun muhakeme biçimine bir örnek verelim. Pokrov uyezdindeki, pamuk dokuma sanayiine, "dokumacıların tarımsal yaşamında zararlı bir unsur gözü ile hiç de bakılamaz [aynen böyle!!]" (IV, 53). Veriler, dokumacı yığınlarının, yoksul çiftliklerini ve işodası sahipleri arasında, çiftçiliğin, genelden çok üst bir düzeyde yürütüldüğünü doğrulamaktadır (*ibid.*); tablolardan anlaşılmaktadır ki, bazı işodası sahipleri tarım emekçileri de kiralarlar. Sonuç: "sanayi ve tarım birbirinin gelişmesi ve zenginliğini koşullandırarak, el ele yürürler" (60). Köylü burjuvazinin gelişmesinin ve zenginliğinin, gerek tarımda, gerekse sanayide el ele yürüdüğü gerçeğinin üstünü örtmek için kullanılan cümlelerin güzel bir örneği.[55]

1894-95 Perm elsanatı sanayii sayımı da aynı sonucu ortaya çıkardı: küçük meta üreticileri (patronlar ve küçük patronlar) arasındadır ki, tarım düzeyi en yüksektir ve kır emekçilerine rastlanır; zanaatçılar arasında, tarım daha düşük bir düzeyde, alıcılar için çalışan sanatçılar arasında ise tarım, en kötü durumdadır (ücretli işçilerin ve çeşitli patron gruplarının yaptığı tarım konusunda ise, ne yazık ki hiç bir veri toplanmamıştır). Sayım, ayrıca, tarımla uğraşmayan "elsanatçıları"nın, uğraşanlardan şu bakımlardan ayrıldığını ortaya koymuştur; uğraşmayanların (1) emek üretkenliği daha yüksektir, (2) sanayiden gelen gelirleri kıyaslanmayacak ölçüde daha fazladır ve (3) kültür ve öğrenim düzeyleri da-

ları, geniş ve uzak bir pazar yaratarak, girişimci köylü tüccar ve sanayiciye alan sağlar. Ortalama iktisadi düzeyin üstünde olan herkes, hemen harekete geçer, ticaret ve sanayii geliştirir ve sömürücü faaliyetlerini nicelik ve nitelik olarak yaygınlaştırır. Bu düzeyin altında kalmış olanların hepsi ise batar, topraksızların, çiftçilik yapmayanların, atı olmayanların safına katılarlar. Köylülük, kulak, yarı-zengin köylüler ve çiftliği olmayan proletarya olmak üzere, gruplara bölünür. Köylülüğün kulak unsurları, hızla kültürlü bir ortamın bütün alışkanlıklarını benimserler; gösterişli bir biçimde yaşarlar ve bunlardan, Rus toplumunun yarı-kültürlü bölümlerini kapsayan büyük bir sınıf oluşur." (III, 20, 21.) [127]

54 Bay V. V., *Elsanatı Sanayi Üzerine Makaleler*'inin [illegible]. Bölümünde bu konudan söz ederken, aynı tür cümlelerle yetinmektedir. "Çiftçilik ... sanayi ile desteklenir" (205). "Elsanatı sanayileri sınai eyaltlerdeki tarımın en güvenilir dayanaklarından biridir" (219). Kanıt? İstediğiniz kadar; örneğin, *patron* tabakçıları, nişasta yapımcılarını, yağ-değirmenlerini (*ibid.*, 224) vb. ele alın, göreceksiniz ki, bunların çiftçiliği yığınlarınkinden daha yüksek bir düzeydedir!

ha yüksektir. Bütün bunlar, yukarda ulaşılan sonucun, yani, kapitalizmin başlangıç aşamasının bile, sanayiin, nüfusun geçim düzeyini yükseltme eğilimini yansıttığı sonucunun kanıtlarıdır (bkz: *Çalışmalar*, s. 138 ve devamı).*

Son olarak, şu aşağıdaki nokta da sanayi ile tarımın ilişkisi sorunuyla bağıntılıdır. Daha büyük kuruluşlar, genellikle daha uzun çalışma dönemlerine sahiptir. Örneğin, Moskova eyaletindeki mobilya sanayiinde, düz tahtada çalışanların çalışma dönemi 8 aya eşittir (burada, atelyede çalışanlar ortalama 1,9 işçidir); bu dönem eğri tahta kuruluşları için 10 ay (kuruluş başına 2,9 işçi) ve ağır mobilya işi için 11 aydır (kuruluş başına 4,2 işçi). Vladimir eyaletindeki ayakkabı sanayiinde, 14 küçük atelyede çalışma dönemi 40 haftaya eşittir, 8 büyük atelyede ise (küçük atelyelerdeki, atelye başına 2,4 işçiye karşın, kuruluş başına 9,5 işçi) 48 haftadır vb..[56] Doğal olarak, bu durum, büyük kuruluşlardaki daha büyük işçi (aile, kiralanmış sanayi ve kiralanmış tarım işçileri) sayısıyla bağıntılıdır ve bu kuruluşlardaki büyük istikrarı ve bunların sınaî faaliyetlerde uzmanlaşma eğilimlerini açıklamaktadır.

Şimdi, "sanayi ve tarım" hakkında, yukarda verilmiş olan verileri özetleyelim. İncelemekte olduğumuz, kapitalizmin daha alt aşamasında, sanayicinin hâlâ, köylüden pek az farklılaşmış olması olağandır. Sanayi ile tarımın birleşmesi, köylülükteki farklılaşmayı artırma ve vurgulamada son derece önemli bir rol oynar: zengin ve durumu iyi köylüler, atelyeler açar, kır proletaryası arasından işçi kiralar, ticaret ve tefecilik alışverişleri için para biriktirirler. Öte yanda, yoksul köylü, ücretli-işçileri, alıcılar için çalışan elsanatçılarını ve küçük patron elsanatçılarının alt gruplarını, tüccar sermayesinin gücü altında en çok ezilenleri sağlar. Böylece, sanayi ile tarımın birleşmesi, kapitalist ilişkileri sanayiden tarıma ve tarımdan sanayie yayarak, bu ilişkileri sağlamlaştırır ve geliştirir.[57] Kapitalist toplumun bu tipik özelliği, sanayiin tarımdan ayrılması, bu aşamada en ilkel biçimde kendini gösterir, ama gösterir ve —özellikle önemli olan da— narodniklerin tasarla-

* Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı", —ç.

[56] Kaynaklar yukarda gösterilmiştir. Moskova eyaletindeki, sepet yapımcıları, gitar yapımcıları ve nişasta yapımcıları aile sayımları da aynı şeyi göstermektedir. Perm elsanatı sayımı da büyük atelyelerdeki daha uzun çalışma dönemine değinmektedir (bkz: *Perm Eyaletindeki Elsanatı Sanayiinden Çizgiler*. s. 78. Ne yazık ki, kesin veriler sunulmamıştır).

[57] Örneğin, Vladimir eyaletindeki, yünlü işinde, büyük "fabrika sahipleri" ve alt-aracılar, çiftçiliklerinin en yüksek düzeyde oluşuyla ayırdediliirler.

dıklarından tamamen farklı bir biçimde kendini göstermesidir. Narodnik, sanayi tarıma "zarar" vermez dediği zaman, zararı, daha kârlı sanayi için tarımdan vazgeçilmesi olarak anlar. Ama böyle bir tasarım, (gerçeklerden çıkarılan bir şey değil) bir icat, hem de kötü bir icattır, çünkü bütün köylülük sistemine nüfuz eden çelişkileri ihmal etmektedir. Sanayiin tarımdan ayrılması, köylülüğün farklılaşması ile bağıntılı olarak yer alır ve kırın iki kutbunda, faklı yollarla bunu yapar: hali-vakti yerinde azınlık, sınaî kuruluşlar açar, onları genişletir, çiftçilik yöntemlerini geliştirir, toprağı işlemek için çiftlik emekçileri kiralar, yılın artan bir bölümünü sanayie ayırır, ve —sanayiin belirli bir gelişme aşamasında — sınaî girişimleri, tarım girişimlerinden ayırmayı, yani çiftliği ailenin öteki üyelerine devretmeyi ya da çiftlik binalarını, hayvanları vb. satmayı ve kasabalıların, tüccarların statüsünü benimsemeyi uygun bulur.[58] Bu durumda, sanayiin tarımdan ayrılmasından önce, tarımda girişimcilik ilişkileri oluşmuştur. Kırın öteki kutbunda, sanayiin tarımdan ayrılması, yoksul köylülerin yıkılmasından ve ücretli işçilere (sınaî ve tarımsal) dönüşmesinden ibarettir. Kırın bu kutbunda, köylüyü, toprağı ve yalnız toprağı değil, bağımsız sınaî emeği de bırakmaya zorlayan şey, sanayiin kârlılığı değil, ihtiyaç ve yıkımdır; burada sanayiin tarımdan ayrılma süreci, küçük üreticinin mülksüzleştirilmesi sürecidir.

VIII. "SANAYİİN TARIMLA BİRLEŞMESİ"

Bay V. V., N. —on ve şürekâsı, Rusya'da kapitalizm problemini, işte bu pek tutulan narodnik formülle çözmek istemekteler. "Kapitalizm", sanayii tarımdan ayırır; "halk üretimi" ise, bunları tipik ve normal köylü çiftliğinde birleştirir — teorinin önemli bir bölümü bu basit antitezde yatar. Şimdi, biz, gerçekte köylülüğümüzün, "sanayii tarımla" nasıl "birleştirdiği" açısından bir özet yapmak durumundayız, çünkü, yukarda tarımsal köylülük arasında ve sınaî köylülük arasında bulunan tipik ilişkilerin ayrıntılı bir

"Durgunluk dönemlerinde, alt-aracılar, toprak satın almaya çiftçilikle uğraşmaya ve sanayii bütünüyle bırakmaya çalışırlar." (*Vladimir Eyaleti Sanayileri*, II, 131.) Bu örnek, dikkate değer, çünkü bu tür gerçekler, bazan, narodniklerin "köylülerin tarıma geri döndüğü", "topraktan sürgün edilenlerin, toprağı yeniden kavuşturulmaları gerektiği" sonucuna varmalarına yol açmıştır. (Bay V. V. *Vestnik Yevropi*'de, n° 7, 1884.)

[58] "Köylülerin açıklamalarına göre, son zamanlarda, zengin patron sanayicilerden bazıları, işlerini yürütmek üzere Moskova'ya taşınmışlardır." *1895 Araştırmasına göre Fırça Sanayii*, s. 5.

incelemesini yapmıştık. Rus köylü çiftçiliğinde görülebilen, "sanayi ile tarımın birleşmesinin" değişik biçimlerini sıralayalım.

(1) Ataerkil (doğal) tarım, ev sanayileri ile (yani, ev tüketimi için hammaddelerin işlenmesi ile) ve toprak sahibi için angarya hizmeti ile birleşir.

Köylü "sanayilerini" tarımla birleştirmenin bu biçimi, en çok ortaçağ iktisadî düzenine özgüdür, ve onun gerekli bir parçasını oluşturur.[59] Reform-sonrası Rusya'da, bu tip ataerkil ekonomiden —ki bu ekonomide, henüz kesinlikle kapitalizm, meta üretimi, ya da meta dolaşımı yoktur— kalan tek şey, köylülerin ev sanayileri ve emek hizmeti biçimindeki kalıntılardır.

(2) Ataerkil tarım, zanaatçı üretimi biçiminde sanayi ile birleşir.

Bu birleşme biçimi, hâlâ öncekine çok yakındır, ondan tek farkı, burada —zanaatçıya para ödendiğinde ve zanaatçı, aletler, hammaddeler vb. satın almak üzere pazara geldiği zaman— meta üretiminin kendini göstermeye başlamasıdır.

(3) Ataerkil tarım, sınaî ürünlerin, pazar için küçük-çapta üretimi ile, yani sanayideki meta üretimi ile birleşir. Ataerkil köylü, göstermiş olduğumuz gibi, ücretli emek kullanmaya, yani, kapitalist üretime meyleden bir küçük meta üreticisine dönüşür. Bu dönüşümün bir koşulu, artık, köylülük arasında belirli bir ölçüde farklılaşmadır: gördük ki, sanayideki patronlar ve küçük patronlar, çoğu durumda, zengin ya da durumu iyi köylüler grubuna dahildir. Buna karşılık da, sanayideki küçük meta üretiminin gelişmesi, köylü tarımcıların farklılaşmasına daha da hız verir.

(4) Ataerkil tarım, sanayideki (ve aynı zamanda tarımdaki) ücret karşılığı çalışma ile birleşir.[60]

Bu biçim, bundan öncekinin zorunlu bir ekidir: orada meta haline gelen ürün, burada işgücüdür. Görmüş olduğumuz gibi, sanayideki küçük-çaplı meta üretimine, zorunlu olarak ücretli işçilerin ve alıcılar için çalışan elsanatçılarının doğuşu eşlik eder. "Tarım ile sanayiin birleşmesinin" bu biçimi, bütün kapitalist ül-

[59] Korsak, yukarda değinilen kitabın IV. Bölümünde, aşağıdaki nitelikte tarihî kanıtlardan sözeder, örneğin. "manastır reisi, (köyde) eğrilsin diye keten verdi"; köylüler, toprak sahibine, "iş ya da eşya" vermek zorundaydılar.

[60] Yukarda gösterildiği gibi, iktisadî yazınımızda ve iktisat istatistiklerimizde, öyle bir terminoloji karışıklığı hüküm sürmektedir ki, köylü "sanayileri" kategorisi, ev sanayii, emek-hizmeti, elsanatları, küçük meta üretimi, ticaret, sanayide ücret karşılığı çalışma, tarımda ücret karşılığı çalışma vb.'yi kapsamak üzere kullanılıyor. Narodniklerin bu karışıklıktan nasıl yararlandığına dair bir örnek verelim. Bay V. V. "sanayi ile tarımın birleşmesi" hakkında

kelere özgüdür ve Reform-sonrası Rusya tarihinin en çarpıcı özelliklerinden biri de, bu biçimin son derece hızlı ve son derece geniş etkisidir.

(5) Küçük-burjuva (ticarî) tarım, küçük-burjuva sanayilerle (sanayide küçük meta üretimi ve, küçük ticaret vb.) birleşir.

Bu biçimle, üçüncü biçim arasındaki fark, burada küçük-burjuva ilişkilerin yalnızca sanayii değil, tarımı da kucaklamasıdır. Küçük kır burjuvazisinin iktisadında, sanayiin tarımla birleşmesinin en tipik biçimi olan bu biçim, bu yüzden bütün kapitalist ülkelere özgüdür. Küçük burjuva*sız* bir kapitalizm keşfetmek şerefi, yalnızca bizim Rus narodniklerine aittir.

(6) Tarımdaki ücretli-emek, sanayideki ücretli emekle birleşir. Sanayi ile tarımdaki *böyle* bir birleşmenin nasıl kendini gösterdiğini ve ne anlama geldiğini tartışmış bulunuyoruz.

Demek ki, köylülüğümüz arasında, "tarımın sanayi ile birleşme" biçimleri son derece çeşitlidir: bunlar arasında, doğal ekonominin egemen olduğu en ilkel ekonomik sistemi ifade edenler vardır; bunlar arasında, kapitalizmdeki yüksek bir gelişmeyi ifade edenler vardır; birincilerle ikinciler arasında ise, bir dizi geçici aşama vardır. Genel formüllerle ("sanayiin tarımla birleşmesi" ya da "sanayiin tarımdan ayrılması" gibi) yetinilirse, gerçek kapitalist gelişme sürecini açıklamakta bir tek adım bile ilerlemek mümkün değildir.

IX. KIRLARIMIZDAKİ KAPİTALİZM-ÖNCESİ EKONOMİ ÜZERİNE BAZI GÖRÜŞLER

"Rusya'da kapitalizmin yazgısı" probleminin özü, çoğu kez, sanki şu soru birincil önem taşıyormuş gibi sunulmaktadır: *ne hızla?* (yani kapitalizm, hangi hızla gelişiyor?) Oysa gerçekte, *nasıl bir tamlıkta* sorusu ve *nereden* (yani Rusya'daki kapitalizm-öncesi ekonomi sisteminin yapısı neydi?) sorusu çok daha büyük önem taşır. Narodnik iktisatçıların baş hataları, tamıtamına bu iki soru-

cümleler terennüm ederek, örnek olarak, "kereste sanayii" ve "vasıfsız emek"e işaret ediyor: "o (köylü) güçlü ve zor işe alışıktır; işte bunun için her tür vasıfsız işi yapabilir." (*Elsanatı Sanayi üzerine Makaleler* 26.) Ve bunun gibi bir yığın öteki olaylar arasında bu tür bir olgu da şu sonucu desteklemeye yarıyor: "Uğraşların bölünmesine karşı bir protesto", "doğal iktisadın hâlâ egemen olduğu yıllarda doğmuş olan üretim örgütünün dayanıklılığını görüyoruz." (44.) Böylece köylünün bir kereste işçisine ve vasıfsız emekçiye dönüşmesi bile, başka şeyler arasında, doğal ekonominin dayanıklılığının bir kanıtı olarak geçiştiriliyor.

ya verilen yalnış cevaplarda, yani, Rusya'da kapitalizmin kesinlikle nasıl geliştiğinin yanlış bir sunumunda, kapitalizm-öncesi düzenin hatalı bir idealleştirilmesinde yatar.. İkinci Bölümde (ve kısmen Üçüncüde) ve bu bölümde, küçük-çaplı tarım ve küçük köylü sanayilerindeki, kapitalizmin en ilkel aşamalarını incelemiş bulunuyoruz; bunu yaparken, kapitalizm-öncesi düzenin özelliklerine de birçok atıflarda bulunmamız gerekti. Eğer şimdi bu özellikleri özetlemeye çalışırsak, kapitalizm-öncesi kırın, (iktisadî bir görüş açısından) *ayrı ayrı çiftlikleri, aralarındaki sayısız ortaçağ engelleri, ve ortaçağ bağımlılığının kalıntıları ile birbirlerinden ayrılmış olan, ufacık küçük çiftçi gruplarını birbirine bağlayan, bir küçük yerel pazarlar ağı* oluşturduğu sonucuna varacağız.

Küçük üreticilerin dağınık yapısına gelince, bu, onların yukarda saptamış olduğumuz, gerek tarım, gerekse sanayideki farklılaşmalarında en açık biçimde göze çarpmaktadır. Ama parçalanmışlıkları, yalnızca bundan ibaret olmaktan çok uzaktır. Köy topluluğu ile, ufacık idarî, malî ve toprak-sahibi birlikler halinde birleşmiş olmalarına rağmen, köylüler, çok çeşitli bölünmelerle, derecelere, verilmiş-toprak parçası büyüklüğüne, ödemelerin miktarına, vb. göre kategorilere ayrılmışlardır. Örneğin, Saratov eyaleti için, Zemstvo istatistik sonuçlarını ele alalım; orada köylüler şu derecelere ayrılmışlardır: armağan-toprak köylüleri, mülk sahibi, tam mülk sahibi, ve devlet köylüleri, topluluk toprağına sahip devlet köylüleri, çeyrek toprak sahibi devlet köylüleri,[128] eskiden toprak beylerine ait olan devlet köylüleri, tımar köylüleri, devlet-toprağı kiracısı köylüler, topraksız köylüler, eskiden toprak beyine ait köylüler olan mülk sahipleri, topraklarını, bedelini ödeyerek geri almış köylüler, eskiden tımar köylüsü olan mülk sahipleri, kolon-mülksahibi köylüler, göçmen köylüler, eskiden toprak beylerine ait olan armağan-toprak köylüleri, eskiden devlet köylüsü olan mülk sahipleri, azat edilmişler, muafiyet vergisi ödemeyenler, özgür çiftçiler,[129] geçici olarak bağımlı köylüler, eski imalâthaneye bağımlı köylüler vb.; dahası, kayıtlı köylüler, göçmenler vb. de vardır. Bütün bu bölümler, tarımsal ilişkilerin tarihçesi, verilmiş-toprak parçasının büyüklüğü, ödemelerin miktarı vb. vb. açılarından farklıdırlar. Ve bölümler içinde de, buna benzer sayısız farklılıklar vardır: bazan bir ve aynı köyün köylüleri bile, tamamen ayrı iki kategoriye ayrılırlar: "Bay X'in eski köylüleri" ve "Bayan Y'nin eski köylüleri". Bütün bu çeşitlilik, ortaçağlarda, çok eski zamanlarda doğal ve zorunluydu; ama bugün, köy topluluklarındaki kast kapalılığının korunması, hemen göze çarpan bir çağdışılıktır

ve çalışan yığınların koşullarını büyük ölçüde güçleştirirken, aynı zamanda da onları yeni kapitalist dönemin sıkıntılarına karşı korumamaktadır. Narodnikler, genellikle, gözlerini bu parçalanmaya kaparlar ve marksistler köylülüğün bölünmesinin ilerici olduğunu söyledikleri zaman, narodnikler "topraklara el konmasının destekleyicilerine" karşı, harcıâlem çığlıklar atmakla yetinirler ve böylece kapitalizm-öncesi kırlar hakkındaki görüşlerinin kesin sahteliğinin üstünü örterler.

Yılların hareketsizliğine ve geleneklerine sahip eski ekonomi biçimlerini ta temelinden sarsan, ortaçağ bölünmelerinin arkasında bitkisel hayat yaşayan köylülerin yerleşmiş yaşamlarını yıkan ve zorunlu olarak, ilişki kurmaya, birleşmeye, ve kırın ve bütün dünyanın iktisadî yaşamının (yalnız iktisadî yaşamının da değil) tümüne etkin olarak katılmaya çalışan, yeni toplumsal sınıflar yaratan kapitalizmin ilericiliğine inanmak için, ataerkil tarımın kaçınılmaz bir sonucu olan küçük üreticilerdeki şaşırtıcı parçalanmayı gözönüne getirmek yeter.

Eğer elsanatçısı ya da küçük sanayici olan köylüleri ele alırsak, aynı şeyi göreceğiz. Bunların çıkarları, çevre köylerinin küçük alanının sınırlarını aşmaz. Yerel pazarın kapsadığı önemsiz alan yüzünden, başka bölgelerin sanayicileri ile temasa gelemezler; hiç bir kimse ve hiç bir şey tarafından bozulmayan, durgun geleneklere sahip yaşamlar geçiren küçük elsanatçısının ve sanayicilerin ataerkil cennetini acımasızca yıkan "rekabet" karşısında, dehşet duyarlar. Bu küçük sanayiciler açısından, rekabet ve kapitalizm, onları balta girmemiş ormanlarından çıkararak ve nüfusun daha gelişmiş kesiminin şimdiden karşılaştığı bütün konularla karşılaştırarak yararlı bir tarihî görevi yerine getirir.

Küçük yerel pazarların zorunlu bir özelliği de, zanatçı üretiminin ilkel biçimlerinden başka, tüccar ve tefeci sermayesinin ilkel biçimleridir. Bir köy ne kadar ırak olursa, yeni kapitalist düzenin etkisinden, demiryollarından, büyük fabrikalardan ve geniş çaplı kapitalist tarımdan ne kadar uzakta olursa, yerel tüccar ve tefecilerin tekeli o kadar büyük olur, bunlar çevre köylülüğü o kadar çok bağımlı kılarlar ve bu bağımlılığın biçimleri o kadar kaba olur. Bu küçük sülüklerin sayısı (köylülerin zayıf ürünleriyle karşılaştırıldığında) büyüktür ve onlara verilen yerel adlar, çok çeşitlidir. Bütün o *"prasolları"*, *"şibaileri"*,*"şçetinnikleri"*, *"mayakları"*, *"ivaşeleri"*, *"bulinyaları"* vb., vb. anımsayalım. Kırlardaki paranın kıtlığı ve pahalılığın nedeni olan doğal ekonominin egemenliği, bütün bu "kulakların sermayelerinin büyüklüğüyle tamamen oran-

sız bir önem kazanmalarına yolaçar. Köylerin para sahiplerine bağımlılığı kaçınılmaz olarak kölelik biçimini alır. Nasıl, metalar ya da para biçiminde geniş çaplı tüccar sermayesi olmaksızın gelişmiş kapitalizm düşünülmezse, küçük yerel pazarların "efendileri" olan, küçük tacirler ve alıcılar olmaksızın da kapitalizm-öncesi köy düşünülemez. Kapitalizm, bu pazarları biraraya çeker, onları büyük bir ulusal pazar, sonra da bir dünya pazarı halinde birleştirir, ilkel kölelik ve kişisel bağımlılık biçimlerini yıkar, topluluk köylülüğü arasında da, tohum halinde görülebilen çelişkileri derinliğine ve genişliğine geliştirir — ve böylece onların çözüm yolunu hazırlar.

ALTINCI BÖLÜM

KAPİTALİST MANÜFAKTÜR VE KAPİTALİST EV SANAYİİ

I. MANÜFAKTÜRÜN DOĞUŞU VE TEMEL ÖZELLİKLERİ

Bildiğimiz gibi manüfaktür ile işbölümüne dayanan işbirliği kastedilmektedir. Başlangıcı açısından, manüfaktür, doğrudan doğruya, yukarda tanımlanan "kapitalizmin sanayideki ilk aşamalarına" dahildir. Bir yandan, az çok önemli sayıda işçiye sahip atelyeler, yavaş yavaş işbölümünü getirirler ve bu yolla, kapitalist basit işbirliği, kapitalist manüfaktür haline gelir. Bir önceki bölümde aktarılan Moskova sanayilerine ait istatistikler, manüfaktürün bu oluşma sürecini açıkça göstermektedir: dördüncü kategorideki sanayilerin hepsinde, üçüncü kategorideki sanayilerin bazılarında ve ikinci kategorideki tek tek durumlarda daha büyük atelyeler, sistematik bir biçimde geniş çapta işbölümü uygularlar ve dolayısıyla kapitalist manüfaktür tipleri olarak sınıflandırılmaları gerekir. Bu sanayilerin tekniğine ve ekonomisine dair daha ayrıntılı ve-

riler aşağıda sunulacaktır.

Öte yandan, küçük sanayilerdeki tüccar sermayesinin, en yüksek gelişme aşamasına uğraması üzerine üreticiyi nasıl parça başına ödeme karşılığında başkalarının hammaddesini işleyen bir ücretli işçiye indirgediğini görmüş bulunuyoruz. Eğer daha fazla gelişme, üretime sistematik işbölümünün getirilmesine yol açıyor ve küçük üreticinin tekniğini değiştiriyorsa, eğer "alıcı" bazı ayrıntılı işlemleri seçip, bunları kendi atelyesinde ücretli işçilere yaptırıyorsa, eğer, evde yapılmak üzere iş dağıtılmasına paralel olarak ve bununla kopmaz bir biçimde bağıntılı olarak, işbölümü uygulayan (çoğu kez bu aynı alıcılara ait) atelyeler doğuyorsa, kapitalist manüfaktürün bir başka tür oluşum süreci ile karşıkarşıyayız demektir.[1]

Manüfaktür, elsanatları ve ilkel sermaye biçimlerine sahip küçük meta üretimi ile geniş-çaplı makineli sanayi (fabrika) arasında bir bağ olduğundan, kapitalist sanayi biçimlerinin gelişmesinde büyük önem taşır. Manüfaktür küçük sanayilere daha yakındır. Çünkü, el tekniğine dayanmaya devam etmektedir, öyle ki, büyük kuruluşlar, bu yüzden, bütünüyle küçüklerin yerini alamaz, sanayiciyi tarımdan tamamen ayıramazlar. "Manüfaktür, ne toplumdaki ürctimi tam anlamıyla kavrayabildi, ne de bu üretimi ta özüne değin (*in ihrer Tiefe*) devrimcileştirebildi. Kent elsanatlarının ve kırsal ev sanayilerinin geniş temeli üzerinde, bir iktisadî sanat yapıtı gibi yükseldi."[2] Manüfaktürü fabrikaya yaklaştıran şey, büyük pazarın, ücretli işçilere sahip büyük kuruluşların, mülksüz işçi yığınlarını tam egemenliği altına alan büyük sermayenin doğuşu olmuştur.

Rus yazınında, "fabrika" üretimi denen şeyin, "elsanatı" üretiminden ayrılmasına ilişkin, ilkinin "yapaylığına", ikincinin ise "halkçı" niteliğine ilişkin önyargı, öylesine yaygındır ki, manüfaktür sanayiinin bütün daha önemli dalları hakkındaki verileri incelemeyi ve küçük köylü sanayileri aşamasından çıktıktan sonraki ve geniş-çaplı makine sanayiince değiştirilmeden önceki iktisadî örgütlenmelerini göstermeyi özellikle önemli buluyoruz.

[1] Kapitalist manüfaktürün bu oluşum sürecinin bir tanımı için, bkz: Marx, *Kapital*, III, 318-320; Rusça çeviri 267-270.[130] "Manüfaktürün doğuşu, eski loncaların bağrından bile olmamıştır. Modern atelyenin başına geçen, eski lonca ustası değil, tüccardı." (*Misere de la Philosophie*, 190.)[131] Marx'a göre manüfaktür kavramının başlıca özelliklerini başka yerlerde sıralama fırsatını bulmuştuk. (*Çalışmalar*, 179 [Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.].)

[2] *Kapital*, I², s. 383. [132]

II. RUS SANAYİİNDE KAPİTALİST MANÜFAKTÜR

Lif işleyen sanayilerle işe başlayalım.

1) Dokuma Sanayileri

Keten, yünlü, pamuklu ve ipekli kumaşların, şeritlerin vb. dokunması, (geniş-çaplı sanayiin ortaya çıkışından önce) Rusyanın her yerinde şöyle örgütlenmişti: sanayiin başında, onlarca ve yüzlerce işçi çalıştıran büyük kapitalist atelyeler geliyordu; büyücek sermayeye sahip bu atelye sahipleri, hammaddelerin geniş çaplı alımına giriştiler, bunları kısmen kendi kuruluşlarında işlediler, kısmen de, bükülmüş iplik ve argacı kumaşı parça başına ücretle evde ya da küçük atelyelerde dokuyan küçük üreticilere (işodası sahipleri, ara-kişiler,[1] alt-aracılar, köylü "elsanatçıları", vb.) verdiler. İşin kendisi elle yapılıyordu, ve şu işlemler işçiler arasında dağıtılmıştı: (1) iplik boyama: (2) iplik sarma (çoğu kez kadın ve çocuklar bu işlemde uzmanlaşırlardı); (3) iplik atma ("atıcılar"); (4) dokuma; (5) dokumacılar için kumaş sarma (bobin işçileri, çoğu kez çocuklar). Bazan büyük atelyelerde, (argacı. tiriz ve gücü gözlerinden geçiren) "iplik geçiriciler" bulunurdu.[3] İşbölümü, genellikle, yalnız tek tek işlemlere değil, eşyalara, yani çeşitli kumaş türleri üretmekte uzmanlaşan dokumacılara da uygulanmaktadır. Evde yapılacak bazı işlemlerin seçilmesi, kuşkusuz, bu tip sanayiin iktisadî yapısında hiç bir değişiklik yapmaz. Dokumacıların çalıştığı işodaları ya da evler, manüfaktürevinin yalnızca dış bölümleridir. Bu tip sanayiin teknik temeli, yaygın ve sistematik işbölümü ile el üretimidir; iktisadî bir görüş açısından, burada, son derece geniş bir (ulusal) pazarda, hammaddelerin alımını ve eşyaların satışını denetleyen ve bir proleter dokumacılar yığınını tam egemenliği altına almış olan büyük sermayenin oluşumunu görmekteyiz: birkaç büyük kuruluş (kelimenin dar anlamıyla manüfaktürevleri) bir yığın küçük kuruluşa egemen olmuştur. İşbölümü, köylülük arasından uzman zanaatçıların doğmasına yol açar; Vladimir eyaletindeki İvanovo köyü (1871'de İvanovo-Voznesensk kasabası oldu ve şimdi bir büyük-çaplı makine sanayii merkezidir), Yaroslavl eyaletindeki Velikoye köyü ve Moskova, Kostroma, Vladimir ve Yaroslavl eyaletlerindeki, şimdi fabrika kentlerine dönüşmüş olan daha birçok köy gibi, tarım-dışı, manüfaktür merkezleri or-

[1] Karş: *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VII, Kısım III, (Moskova 1883) s. 63-64.

taya çıkar.[4] İktisat ve istatistik yazınımızda, bu yolla örgütlenmiş olan sanayi, genellikle iki kısma ayrılır: evlerinde çalışan, ya da çok büyük olmayan işodalarında, atelyelerde vb. çalışan köylüler, "elsanatı" sanayii başlığı altında sınıflandırılırken, daha büyük işodaları ve atelyeler, "fabrikalar ve atelyeler" başlığı altında toplanmaktadır (ve üstelik, küçük kuruluşların büyüklerinden, işodalarının manüfaktürevlerinden, evlerinde çalışan işçilerin kapitalistin atelyesinde çalışan işçilerden ayrılması konusunda, kesinlikle saptanmış ve hep aynı biçimde uygulanan kurallar bulunmadığından, bu iş tamamen rasgele yapılmaktadır.)[5] Doğal olarak, bazı ücretli işçileri bir yana ve bu ücretli işçileri kiralayan bazı patronları (kuruluşlarında çalışan işçilere ek olarak) öbür yana koyan, böyle bir sınıflandırma bilimsel görüş açısından saçmadır.

"Elsanatı dokuma sanayileri"nden birine, yani Vladimir eyaletindeki ipekli dokumacılığa ait ayrıntılı verilerle bunu sergileyelim.[6] "İpekli sanayi" kapitalist manüfaktürün tipik bir örneğidir. Bunda elemeği hüküm sürmektedir. Toplam kuruluş sayısı içinde, küçükler çoğunluğu oluştururlar (313 kuruluştan 179'u, ya da toplamın %57'si 1-5 işçiye sahiptir), ama bunlar, büyük bölümüyle, bağımsız değillerdir ve bir bütün olarak sanayi içindeki önemleri bakımından büyük kuruluşların çok gerisindedirler. 20-150 işçiye sahip kuruluşlar, toplamın %8'ini (25) oluştururlar, ama toplam işçi sayısının %41,5'i bunlarda toplanmıştır ve toplam üretimin %51'i bunlardan gelir. Sanayideki toplam işçi sayısından (2.823) 2.092'si, yani %74,1'i ücretli işçidir. "İş sırasında, gerek eşyalarda, gerekse tek tek işlemlerde işbölümüne raslanır." Dokumacılar, seyrek olarak hem "kadife", hem de "saten" (bu işteki iki ana uğraş) yapabilmektedirler. "Atelye içinde, ayrı ayrı işlemler halinde işbölümü, yalnızca ücretli işçi çalıştıran büyük fabrikalarda", yani manüfaktürlevlerinde, "en sıkı biçimde uygulanmaktadır". Tam anlamıyla bağımsız mülk sahiplerinin sayısı yalnızca 123'tür, hammaddeleri kendileri alan ve mamul maddeyi satanlar bir tek bunlardır; 242 aile işçisine sahiptirler ve, "büyük bölümüyle parça

[4] Bu tip en önemli kentlerin bir listesi için, bir sonraki bölüme bakınız.

[5] Böyle karışıklıklara ait örnekler, bir sonraki bölümde verilecektir.

[6] Bkz: *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, III. Elsanatı sanayimiz hakkındaki yazında tanımlanan bütün dokuma sanayileri için ayrıntılı veriler sunmak, olanaksız ve gereksizdir. Üstelik, bu sanayilerin çoğunda, fabrika şimdi üstün durumdadır. "Elsanatı dokumacılığı" konusunda, ayrıca bkz: *Moskova Eyaletine Ait İstatistiki Sonuçlar*, c. VI ve VII. — *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler.* — *Elemeği İstatistikleri Üzerine Malzeme.*[134] — *Raporlar ve Soruşturmalar.* — Korsak, *loc. cit.*.

başına ücret alan 2.498 ücretli işçi çalıştırırlar", dolayısıyla toplam 2.740 işçiye ya da toplam işçi sayısının %97'sine sahiptirler. O halde açıktır ki, bu manüfaktürevî sahipleri tarafından "ara-kişiler" (iş-odası sahipleri) aracılığıyla, evde yapılacak işin dağıtılması, hiç de özel bir sanayi biçimi değil, yalnızca, manüfaktürdeki sermayenin işlemlerinden biridir. Bay Karizomenov, haklı olarak belirtiyor ki "az sayıda büyük kuruluşun (%8) yanısıra, küçük kuruluşlar yığınının (%57) varlığı ve kuruluş başına çalıştırılan işçi sayısının önemsiz oluşu (7½), işin asıl niteliğini gizlemektedir" (*loc. cit.*, 39). Manüfaktüre özgü olan uzmanlaşma, burada, sanayicilerin tarımdan ayrılmasında (toprak, bir yandan yoksullaşmış dokumacılar, öte yandan da büyük manüfaktürevi sahipleri tarafından terkedilir) ve tarımcıların yaşadığından çok daha "nezih" yaşayan, ve mujiğe yukardan bakan özel bir sınaî nüfus tipinin oluşumunda açıkça görülmektedir (*loc. cit.*, 106). Fabrika istatistiklerimiz, her zaman bu sanayiin, yalnızca, pek rasgele seçilmiş bölümünü kaydetmişlerdir.[7]

Moskova eyaletindeki "şerit sanayii" tamamen benzer bir biçimde örgütlenmiş olan kapitalist manüfaktürdür.[8] Saratov eyaleti, Kamişin uyezdindeki desenli pamuklu bez sanayii açısından da durum aynen budur. 1890 *Kılavuz*'una göre, burada 4.250 işçiye ve 265.000 ruble tutarında üretime sahip 31 "fabrika" varken, *Liste*'ye göre, kuruluşta 33 işçi çalıştıran ve 47.000 ruble tutarında bir üretime sahip bir "iş-dağıtım dairesi" bulunuyordu. (Bir başka deyişle, 1890'da, kuruluş içinde ve dışında fazla olarak çalıştırılan işçiler aynı kaba konuyordu!) Yerel araştırmacılara göre, 1888'de, hemen hemen 7.000 dokuma tezgâhı, desenli pamuklu bez üretmekle uğraşıyordu.[9] Toplam üretim 2 milyon rubleydi ve "bütün iş" gün-

[7] *Askerî İstatistikî Özet*, Vladimir eyaletinde, 1866'da 98 işçi çalıştıran ve 4.000 rublelik toplam üretime sahip, 98 ipek fabrikası (!) saymayı başarmıştır (!). 1890 *Kılavuz*'u, 35 fabrika, 2.112 işçi ve 936.000 ruble veriyor. 1894-95 *Liste*'sine göre, 98 fabrika, 1.918.000 rublelik üretim yapan 2.281 işçi ve ek olarak, "Kuruluşların dışında, fazladan" çalışan 2.477 işçi bulunmaktadır. Hadi, buradaki "elsanatçıları"nı, "fabrika işçileri"nden ayırdetmeye çalışın bakalım!

[8] 1890 *Kılavuz*'una göre, Moskova dışında 303 işçiye ve 58.000 ruble tutarında bir üretime sahip 10 şerit fabrikası vardı. Ama *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*'a göre, (c. VI, Kısım II) 2.619 işçiye (bunların %72,8'i ücretli işçilerdi) ve 963.000 ruble tutarında bir üretime sahip 400 kuruluş vardı.

[9] *Fabrika Müfettiş Raporları Koleksiyonu* (St. Petersburg 1906) der ki, Saratov eyaletinde 10.000 işçiye sahip 33 dağıtım ofisi bulunmaktaydı. (2. baskıya not.)

de 7-8 kopeklik bir ücret karşılığında 6 ve 7 yaşlarındaki çocuklar da dahil olmak üzere, "elsanatçılarını" çalıştıran "birkaç manüfaktürcü tarafından yürütülüyordu". (*Raporlar ve Soruşturmalar*, c., I.)[10] Ve bunun gibi.

2) Tekstil Sanayiinin Öteki Dalları. Keçe İşi

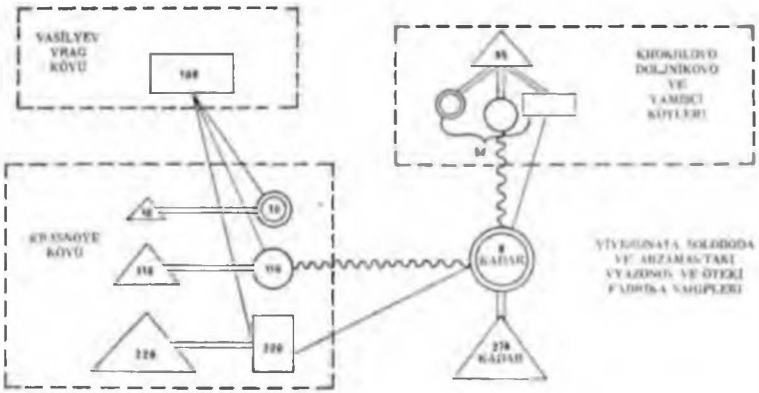
Resmî fabrika istatistikleriyle değerlendirirsek, keçe üretimi, çok zayıf bir "kapitalist" gelişme gösterir; bütün Avrupa Rusyasında, 1.212 işçiye ve 454.000 ruble tutarında bir üretime sahip, toplam 55 fabrika bulunmaktadır (1890 *Kılavuz'u*). Ama bu rakamlar yalnızca, geniş ölçüde gelişmiş bir kapitalist sanayiin rasgele seçilmiş bir parçasını gösterirler. Nijni-Novgorod eyaleti, keçenin "fabrika" üretiminde birinci yeri işgal eder ve bu eyalette baş sanayi merkezi, Arzamas kenti ve Viyezdnaya Sloboda yörekentidir (burada 278 işçiye ve 120.000 ruble tutarında bir üretime sahip 8 "fabrika" bulunmaktadır; 1897'de burada 3.222 kişi ve, Krasnoye köyünde 2.835 kişi oturuyordu). "Elsanatı" keçe yapımı, bu merkezler çevresinde, 935 işçi çalıştıran 103.847 ruble tutarında bir üretime sahip, 243 kadar kuruluşta gelişti (*Elsanatı Komisyonuna ait İşlemler*, V). Bu bölgedeki keçe yapımının iktisadî örgütlenmesini açıkça sergileyebilmek için, grafik yöntemini deneyelim ve bu sanayiin genel yapısı içinde özel yerler işgal eden üreticileri, belirli simgelerle gösterelim.

O halde, açıktır ki, "fabrika" ve "elsanatı" sanayii ayrımı, tamamen yapaydır, karşımızda olan şey, kapitalist manüfaktür kavramına tam uyan, tek ve bütün bir sanayidir.[11] Teknik yönden bu el üretimidir. İşin örgütlenmesi, işbölümüne dayanan işbirliği-

[10] Bu sanayiin merkezi Sosnovka volostudur, 1886 zemstvo sayımına göre, burada kadın-erkek 38.000 kişilik bir nüfusa sahip 4.626 aile; 291 sınaî kuruluş bulunmaktadır. Bütün volostta ailelerin %10'u evsizdi (uyezddeki oran %6,2'dir) ve ailelerin %44,5'i çiftçilik yapıyorlardı (uyezddeki oran %22,8'dir). Bkz: *Saratov Eyaletine Ait İstatistiki Sonuçlar*, c. XI. — Dolayısıyla, kapitalist manüfaktür, burada da, işçileri topraktan ayıran sınaî merkezler yaratmıştır.

[11] Şunu da belirtelim ki, verilen şekil, kapitalist manüfaktür çizgisi üzerinde örgütlenmiş olan bütün Rus sanayileri için geçerlidir: her yerde sanayiin başında büyük kuruluşları (bazan "fabrika ve atelyeler" arasında sınıflandırılırlar) ve, tamamen onların egemenliği altında olan bir küçük kuruluşlar yığınını — tek sözcükle, işbölümü ve el üretimine dayanan kapitalist işbirliğini görürüz. Yalnız burada değil, öteki sanayilerin çoğunluğunda da, tarım-dışı merkezler, manüfaktür tarafından tamamen aynı yolla oluşturulur.

KEÇE SANAYİİNİN ÖRGÜTLENMESİNİ GÖSTEREN DİYAGRAM

Yünü birinci elden satın alan, tamamen bağımsız mülk sahipleri.

Yünü ikinci elden satın alan bağımsız mülk sahipleri (dalgalı çizgi, kimden aldıklarını gösterir).

Malzemelerini kullandıkları mülk sahipleri için parça başına ücretle çalışan bağımsız olmayan üreticiler (düz çizgi kim için çalıştıklarını gösterir).

Ücretli işçiler (iki düz çizgi, kimin için çalıştıklarını gösterir).

Rakamlar, işçilerin sayısını yaklaşık olarak gösterir.[12] Noktalı dikdörtgenlerin içindeki veriler, elsanatı sanayii denen şeye, gerisi "fabrika ve atelyeler" sanayii denen şeye aittir.

dir, işbölümü burada iki biçimde görülür: eşyalara göre (bazı köyler düz keçede, başkaları çizmede, şapkada, çorapta vb. uzmanlaşırlar) ve tek tek işlemlere göre (örneğin, bütün Vasilyev Vrag köyü, yarı-mamul maddenin bitirildiği Krasnoye köyü için, şapka ve çorap *hazırlarlar*, vb.). Bu kapitalist işbirliğidir, çünkü başında,

[12] Kaynaklar metinde gösterilmiştir. Kuruluş sayısı bağımsız işçiler sayısının yarısı kadardır. (Vasilyev Vrag'da 52 kuruluş, Krasnoye köyünde 5+55+110 ve 4 küçük köyde 21 kuruluş). Öte yandan Arzamas kenti ve Viyezdnaya Slobada için 8 rakamı, işçilerin değil, "fabrikalar"ın sayısını gösterir.

büyük manüfaktürevleri yaratmış olan ve bir yığın küçük kuruluşu (karışık bir iktisadî ilişkiler ağıyla) egemenliği altına almış olan büyük sermaye bulunmaktadır. Üreticilerin büyük çoğunluğu, *bir işlem yapan* ve son derece sağlığa aykırı koşullar altında girişimciler için üretimde bulunan *işçiler* haline dönüştürülmüşlerdir.[13] Çoktan beri bulunan sanayi ve tam yerleşmiş kapitalist ilişkiler, sanayilerin tarımdan ayrılması sonucunu verir: Krasnoye köyünde tarım, kesin yıkım içindedir ve burada oturanların yaşamı, tarımsal nüfusunkinden farklıdır.[14]

Bir dizi başka bölgedeki keçe sanayiinin örgütlenmesi de tamamen buna benzemektedir. Aynı eyalete bağlı, Semyonov uyezdindeki 363 köy topluluğunda, 1889'da, sanayi, 4.038 çalışan kişiye sahip 3.180 aile tarafından yürütülüyordu. 3.946 işçiden, yalnızca 752'si pazar için çalışıyordu, 576'sı ücretli işçiydi. 2.618'i, büyük bölümüyle, patronların malzemesini kullanma temeli üzerinde, patronlar için çalışıyordu; 189 aile, 1.805 aileye iş veriyordu. Büyük mülk, sahipleri 25 ücretli işçiye varan sayıda ücretli işçi çalıştıran atelyelere sahiptir ve senede 10.000 ruble kadar değerinde yün satın alırlar.[15] Büyük mülk sahiplerine *binciler* denir; senelik devirleri, 5.000 rubleden 100.000 rubleye kadar değişir; kendi yün mağazalarına ve eşyalarını satmak için kendi dükkancıklarına sahiptirler.[16] *Liste*, Kazan eyaleti için 122 işçiye, 48.000 ruble tutarında bir üretime ve, aynı zamanda 60 dışarda, fazladan çalıştırılan işçiye sahip, 5 keçe "fabrikası" veriyor. Açıktır ki bu dışarda çalıştırılan işçiler, ayrıca "elsanatçıları"na da dahil edilmişlerdir, bunlarla ilgili olarak, çoğu kez "alıcılar" için çalıştıklarını ve 60 işçiye sahip kuruluşlar bulunduğunu okuyoruz.[17] Kostroma eyaletindeki 29 keçe "fabrikasından" 28'i, Kineşma uyezdinde toplanmıştır ve kuruluş-

[13] 22-24 reomür derecesinde çalıştıklarından, çıplaktırlar. Hava ince ve kalın toz, yün ve öteki şeylerle doludur. "Fabrikalar"ın zemini (her yerdeki yıkama sundurmalarında vb.) topraktır.

[14] Krasnoye sakinlerinin özel argolarından sözetmek ilginç olacaktır; bu durum manüfaktüre özgü bölgesel tecridin bir özelliğidir. "Krasnoye köyünde, fabrikalara, *Matroiskçe, pavornya* [mutfak —ç.] denir. ... Matroisk, Ophen lehçesinin sayısız dallarından biridir; bu lehçenin üç anakolu, esas olarak Vladimir eyaletinde konuşulan asıl *Ophen;* Kostroma eyaletinde konuşulan *Galivan*; ve Nijni-Novgorod ve Vladimir eyaletlerinde konuşulan *Matroisk'tir. (Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, V, s. 465.) Yalnızca geniş-çaplı makine sanayii toplumsal ilişkilerin yerel niteliğini yok eder ve onların yerine ulusal (ve uluslararası) ilişkileri kor.

[15] *Nijni-Novgorod Eyaletindeki Toprakların Değerlendirilmesi İçin Malzeme*, c. XI, Nijni-Novgorod 1893, s. 211-214.

[16] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, VI.

larda çalışan 593 işçiye ve dışarda çalışan 458 işçiye sahiptir (*Liste*, s. 68-70; işletmelerden ikisi, yalnızca dışarda çalışan işçilere sahiptir. Buharlı motorlar daha şimdiden görülmektedir). *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*'den (XV), öğrendiğimize göre, bu eyaletteki, toplam 3.908 yün-tarakçısı ve keçe yapımcısından 2.008'i Kineşma uyezdinde toplanmıştır. Kostroma keçe yapımcıları, büyük bölümüyle bağımlıdırlar ya da son derece sağlığa aykırı koşullar altında ücret karşılığı çalışırlar.[18] Tver eyaletine bağlı Kalyazin uyezdinde, bir yandan "fabrika sahipleri" için ev işi yapıldığını (*Liste*, 113), ve öte yandan esas bu uyezdin, "elsanatı" keçe yapımcılarının merkezi olduğunu görürüz; bunların 3.000'e varan bir kısmı, "Zimnyak" denilen (60'larda, burası Alekseyev'in kumaş fabrikasının yeriydi) boş topraklardan geçerek bu uyezde gelir ve "büyük bir yün-tarakçıları ve keçe yapımcıları, emek-pazarı" oluştururlar.[19] Yaroslavl eyaletinde, "fabrika sahipleri için" dış işler de yapılır (*Liste*, 115) ve tüccar mülk sahipleri için, onların yününü vb. kullanarak çalışan "elsanatçıları" vardır.

3) Şapka-Kasket ve Kenevir-İp İşleri

Yukarda, Moskova eyaletindeki şapka ve sanayiine ilişkin istatistikler verdik.[20] Bunlar toplam üretimin ve toplam işçi sayısının üçte-ikisinin, ortalama 15,6 ücretli işçiye sahip 18 kuruluşta toplandığını göstermektedir.[21] "Elsanatı" şapka yapımcıları, yalnızca şapka yapım işlemlerinin bir kısmını yaparlar: kendi "bitirme kuruluşlarına" sahip, Moskova tüccarlarına satılan *kalıpları* yaparlar; öte yandan, "makasçılar" (tüyleri kesen kadınlar), evde, "elsanatı" şapka yapımcıları için çalışırlar. Böylece, her şeyi hesaba katarak, işbölümüne dayanan ve bütün bir çeşitli iktisadî bağımlılık biçimleri ağında karmaşık hale gelmiş kapitalist işbirliğini bulmaktayız. Sanayiin merkezinde (Podolsk uyezdi, Klenovo köyü), sanayicilerin (esas olarak ücretli işçiler) tarımdan ayrılması,[22] nüfusun gereksinme düzeyinde bir yükselme ile birlikte, açıkça görülebilir:

[17] *Raporlar ve Soruşturmalar*, III.
[18] *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, c. II.
[19] *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, c. II, s. 271.
[20] Bkz: Beşinci Bölüm, Ek I, sanayi n° 27.
[21] Bu kuruluşlardan bazıları, arasıra "fabrikalar ve atelyeler" arasına dahil edilir. Bkz: örneğin, 1879 *Kılavuzu*, s. 126.
[22] Bkz: yukarda, Beşinci Bölüm, VII. kesim.

bunlar "daha nezih" yaşar, pamuklu bez, hatta kumaş giysi giyerler, semaver satın alır, eski gelenekleri bırakırlar, vb., böylelikle de oradaki, eski dönem hayranlarının acı yakınmalarına yol açarlar.[23] Yeni dönem, göçmen şapka yapımcılarının ortaya çıkmasına bile vesile olur.

Kapitalist manüfaktürün tipik bir örneği de, Kostroma eyaleti, Bui uyezdi, Molvitino köyündeki kasket sanayiidir.[24] "Molvitino köyü ve ... 36 küçük köydeki baş ... uğraş, şapka sanayiidir." Tarım terkedilmektedir. 1861'den bu yana, sanayi büyük ölçüde gelişmiş; dikiş makineleri yaygın bir biçimde kullanılır hale gelmiştir. Molvitino'da, herbirinde 5-25 erkek ve 1-5 kadın işçi çalışan 10 atelye bütün yıl boyunca işlemektedir. "En iyi atelye ... yılda 100.000 ruble dolayında bir iş hacmine sahiptir".[25] İş ayrıca evlere de dağıtılmaktadır (örneğin, taç malzemeleri, evlerinde kadınlar tarafından yapılır). İşbölümü, en sağlığa aykırı koşullar altında çalışan ve genellikle verem olan işçileri, sakat eder. Sanayiin uzun süredir var oluşu, (200 yıldan fazla) çok usta elsanatçıları yaratmıştır; Molvitino sanatçıları, büyük kentlerde ve uzak bölgelerde de tanınmaktadırlar.

Kaluga Eyaleti, Medin uyezdindeki kenevir sanayiinin merkezi. Polotnyani Zavod köyüdür. Bu, topraksız ve çok sınaî (1.000'den fazla "elsanatçısı") bir nüfusa sahip büyük bir köydür (1897 sayımına göre, 3.685 kişi oturuyordu); burası, Medin uyezdindeki "elsanatı" sanayilerinin merkezidir.[26] Kenevir sanayii aşağıdaki biçimde örgütlenmiştir: büyük mülk sahiplerinin (bunlardan 3 tane vardır, en büyükleri Yerokhin'dir) ücretli işçi çalıştıran atelyeleri ve hammaddeler satın almak için az çok önemli ölçülere varan döner sermayeleri vardır. Kenevir "fabrika"da taranır, eğiricilerce evlerinde eğirilir ve hem evde, hem fabrikada bükülür. Fabrikada gerilir ve hem fabrikada, hem evde dokunur. 1878'de kenevir sanayiinde, toplam 841 "elsanatçısı" sayılmıştı; Yerokhin hem bir "elsanatçısı" hem de, 1890'da ve 1894-1895'te, 94-64 işçi çalıştıran bir "fabrika sahibi" olarak kabul edilir: *Raporlar ve Soruşturmalar*'a göre (c. II, s. 187) "yüzlerce köylü" onun için çalışır.

Nijni-Novgorod eyaletinde, ip sanayii de, tarım dışı sanayi köy-

[23] *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, IV, Kısım I, s. 282-287.

[24] Bkz: *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, IX ve *Raporlar ve Soruşturmalar*, III.

[25] Bu tip atelyeler, kazara, henüz "fabrika ve atelyeler" arasına dahil edilmemişlerdir.

[26] *Elsanatı Komisyonuna ait İşlemler*, II.

lerinde Gorbatov uyezdine bağlı Nijni İzbilets ve Verkhni İzbilets'te toplanmıştır.[27] Bay Karpov'a göre (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. VIII), Gorbatov-İzbilets bölgesi, bir büyük ip yapımı alanıdır; Gorbatov kentinde oturanların bir kısmı, sanayi ile de uğraşır, ve Verkhni İzbilets ve Nijni İzbilets köyleri, aslında, "hemen hemen Gorbatov kentinin bir parçasıdır"; burada oturanlar, kent halkı gibi yaşar, her gün çay içer, dükkânlardan satın alınan giysiler giyer ve beyaz ekmek yerler. Toplam olarak, 32 köyde oturanların üçte-ikisi gibi büyük bir bölümü, sanayi ile uğraşır, bu 1 ½ milyon ruble kadar bir üretime sahip toplam (2.096 erkek ve 2.605 kadın) 4.701 çalışan insan demektir. Sanayi 200 seneden beri vardır ve artık zayıflamaktadır. Şöyle örgütlenmiştir: herkes, 29 mülk sahibi için, onların malzemelerini kullanarak çalışır, parça başına para alır, "mülk sahiplerine tümüyle bağımlıdır" ve günde 14-15 saat çalışır. Zemstvo istatistiklerine göre (1899) sanayi, 1.699 erkek işçi (*artı* çalışma yaşında olmayan 558 kadın ve erkek) çalıştırır. Çalışan 1.648 kişiden yalnızca 197'si satış için çalışır, 1.340'ı mülk sahipleri için çalışır[28] ve 111'i 58 mülk sahibinin atelyelerinde çalışan ücretli işçilerdir. *Verilmiş-toprak sahibi*, 1.288 aileden, yalnızca 727'si ya da yarıdan biraz fazlası, topraklarının tümünü kendi eker. Verilmiş-toprak sahibi çalışan kişilerden 306'sı, ya da %19,4'ü tarımla hiç uğraşmaz. Bu "mülk sahiplerinin" kimler oldukları sorusuna dönersek, "elsanatı" sanayii alanından "fabrika" sanayii alanına geçmemiz gerekir. 1894-95 *Liste*'sine göre, burada binalarda 231 işçi çalıştıran 1.155 işçinin ise dışarda çalıştığı 423.000 ruble tutarında bir üretime sahip iki ip fabrikası bulunuyordu. Bu kuruluşlardan ikisi de motor yerleştirmişlerdi (ne 1879'da ne de 1890'da buna sahip değillerdi), dolayısıyla, biz, burada, açıkça, kapitalist manüfaktürden, kapitalist makineli sanayie geçişi ve "elsanatı" iş dağıtıcılarının ve alıcıların, gerçek fabrika sahipleri haline dönüşmelerini görmekteyiz.

Perm eyaleti 1894-95 elsanatı sayımı, 343 işçiye (143'ü kiralanmıştır) ve 115.000 ruble tutarında bir üretime sahip, 68 köylü ip ve sicim işyeri kaydetmişti.[29] Bu kuruluşların başında ise büyük

[27] Zemstvo istatistiklerine göre (*Malzeme*, c. VII, Nijni-Novgorod 1892), 1889'da, bu köylerde, 341 ve 119 aile vardı ve bunlar sırasıyla kadın-erkek, 1.277 ve 440 kişiden oluşuyorlardı. 253 ve 103 verilmiş-toprak sahibi aile vardı. Sanayilere katılan aile sayısı 284 ve 91 idi, bunun 257 ve 32'si tarımla uğraşmıyordu. 218 ve 51 atı olmayan aile vardı. Verilmiş-topraklarını kiraya veren aile sayısı 237 ve 53'tü.

[28] Karş: *Nijni-Novgorod Elkitabı*, c. IV, Rahip Roslavlev'in makalesi.

[29] *Perm Eyaletindeki Elsanatı Sanayiinin Durumuna İlişkin Eskizler*, s. 158,

kuruluşlar, yani, hep birlikte ele alındığında 101 işçi çalıştıran (91'i kiralanmış) ve 81.000 ruble tutarında bir üretime sahip, 6 mülk sahibi bulunuyordu.[30] Bu büyük kuruluşlardaki üretim sistemi "seri manüfaktür'ün (Marx'ın deyimiyle[135]), yani, farklı işçilerin, hammaddeyi işlerken *ardarda* şu farklı işlemleri uyguladıkları manüfaktür tipinin en çarpıcı örneği olabilir: (1) kenevir ditme; (2) tarama; (3) eğirme; (4) kangal yapma; (5) katranlama; (6) silindire sarma; (7) delikli tahtadan iplik geçirme; (8) demir buştan iplik geçirme; (9) örgülerin birleştirilmesi, iplerin bükülmesi ve toplanması.[31]

Orel eyaletindeki kenevir sanayii örgütlenmesinin de buna benzediği ortadadır; önemli sayıdaki küçük köylü kuruluşları arasından esas olarak kentlerde büyük manüfaktürevleri doğar, ve bunlar "fabrika ve atelyeler"e dahil edilirler (1890 *Kılavuz*'una göre, Orel eyaletinde, 1.671 işçiye ve 795.000 ruble tutarında bir üretime sahip 100 kenevir ditme fabrikası bulunmaktaydı). Köylüler, kenevir sanayiinde, "tüccarlar için" (muhtemelen aynı manüfaktürcüler için), onların malzemelerini kullanarak, parça başına ücretle çalışırlar, iş özel işlemlere ayrılmıştır: "ditmeciler" keneviri dider; "eğiriciler" eğirir; "kırpıcılar" düzeltir, "çarkçılar" çarkı döndürürler. İş çok zordur; çoğu verem ve "fıtık" olur. Toz öylesine kalındır ki, "eğer alışkın değilseniz, orada bir çeyrek saatten fazla kalamazsınız." İş, sıradan sundurmalarda şafak sökerken başlayıp, hava kararmcaya dek, mayıstan eylüle kadar sürer.[32]

4) Tahta İşleme İşleri

Bu alandaki en tipik kapitalist manüfaktür örneği, sandık yapım sanayiidir. Örneğin Perm araştırmacılarının verilerine göre, "bu sanayi şöyle örgütlenmiştir: ücretli işçi çalıştıran atelyelere sahip birkaç büyük mülk sahibi, malzemeleri satın alır, eşyaları

tablo toplamlarında bir hata ya da bir yanlış basım vardır.

[30] *İbid.*, s. 40 ve tablo 188. Bu kuruluşlar, *Liste*'de de ifade edilmiş gözüküyor, s. 152. Büyük kuruluşları küçükleriyle karşılaştırma amacıyla, tarımcı meta üreticilerini ayırdık; bkz: *Çalışmalar*, s. 156. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.)

[31] *Sibirya-Urallar Sergisinde Perm Eyaletindeki Elsanatı Sanayileri*, Kısım III, s. 47 ve devamı.

[32] Orel eyaleti, Trubçevsk, Karaçev ve Orel uyezdleri için Zemstvo istatistik sonuçlarına bakınız. Büyük manüfaktürevleri ile küçük köylü kuruluşları arasındaki bağıntı, bu sonuncularda da ücretli emeğin gelişmesinden anlaşılır: örneğin, Orel uyezdinde, 16 köylü usta eğirici, 77 işçi çalıştırmaktadır.

kısmen kendi binalarında yapar, ama esas olarak, parçaları yapan küçük atelyelere malzeme verir ve kendi dükkânlarında onları biraraya getirir, bitirdikten sonra da hazır eşyayı pazara sürer. İşbölümünden ... geniş ölçüde yararlanılır; bütün sandığın yapımı, herbiri, ayrı elsanatçısı tarafından yapılan on ya da oniki işleme ayrılmıştır. Sanayideki örgütlenme, bir işlemi yapan işçilerin (*Das Kapital*'deki deyimle, *Teilarbeiter*) *sermayenin* emri altında birleşmesinden ibarettir.[33] Bu, farklı işçilerin hammaddeyi ürüne dönüştürürken, ardarda işlemler yapmayıp sonradan birleştirilmek üzere ürünün çeşitli parçalarını yaptıkları, türdeş olmayan manüfaktürdür (Marx'ın deyimiyle, *heterogene Manufaktur*[136]). Kapitalistlerin, "elsanatçıları'nın evde yaptığı işi yeğlemeleri, kısmen, manüfaktürün yukarda değinilen niteliğiyle, ve kısmen (ve esas olarak) da, ev işçilerinin daha ucuz olan emeği ile açıklanır.[34] Bu sanayideki nispeten büyük atelyelerin de, bazan, "fabrikalar ve atelyeler" arasına dahil edildiğini kaydedelim.[35]

Çok olasıdır ki, sandık yapım sanayii Vladimir eyaletine bağlı Murom uyezdinde de buna benzer biçimde örgütlenmiştir. *Liste*'ye göre, burada, binalarda 89 ve *dışarda* 114 işçi çalıştıran, 69.810 ruble tutarında bir üretime sahip, (hepsi elle işleyen) 9 "fabrika" bulunmaktadır.

Örneğin Perm eyaletindeki araba sanayii de benzer biçimde örgütlenmiştir: küçük kuruluşlar arasından, ücretli işçi çalıştıran birleştirme atelyeleri çıkar; küçük elsanatçıları, gerek kendi malzemeleriyle, gerekse de "alıcıların" (yani birleştirme atelyeleri sahiplerinin) sağladığı malzemelerle arabaların parçalarını yapan işçilerdir.[36] Poltava "elsanatı" araba yapımcıları hakkında, Ardon yörekentinde, ücretli işçi çalıştıran ve ayrıca evlere iş de veren (büyük patronlar, 20 gibi yüksek bir sayıda dışarı işçisine sahiptir) atelyelerin bulunduğunu okuyoruz.[37] *Kazan eyaletinde*, eşyalara göre işbölümü, kent arabalarının yapımında görülür: bazı köyler, kızakta, başkaları tekerlekli arabalarda vb. uzmanlaşır. "Bü-

[33] V. İlyin. *Çalışmalar*, s. 176. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.)

[34] Bu konudaki Perm elsanatı sayımı üzerine kesin veriler için, bkz: *ibid.*, s. 177. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.)

[35] Perm eyaleti ve bu "elsanatı sanayiinin" merkezi olan Nevyanski Zavod (tarım-dışı) köyü üzerine, bkz: *Kılavuz* ve *Liste*.

[36] Karş: *Çalışmalar*'ınız, s. 177-178. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.)

[37] *Raporlar ve Soruşturmalar*, I.

tünüyle köylerde bir araya getirilen (ama madenî iş, tekerlek ya da araba kolu olmaksızın) kent arabaları Kazanlı tüccar alıcıya yollanır, o da, onları, madenî işleri için demircilere geri yollar. Ondan sonra arabalar tekrar kentteki dükkân ve atelyelere gönderilir, orada işleri tamamlanır, yani döşeme ve boyaması yapılır. ... Eskiden kent arabaları Kazan'da demirlenirdi, sonradan bu iş yavaş yavaş, kent sanatçılarından daha az bir ödeme karşılığında evde çalışan elsanatçılarına geçmiştir. ..."[38] Demek ki, sermaye, ev işçilerine iş dağıtmayı yeğler, çünkü bu, işgücünün maliyetini azaltır. Araba sanayiinin örgütlenmesi, aktarılan verilerden de anlaşılacağı gibi, çoğu durumda, sermayenin egemenliği altında olan elsanatçılarının parçaları yaptığı bir sistem oluşturur.

Voronej eyaleti Pavlovsk uyezdine bağlı büyük Vorontsovka sanayi köyü (1897'de, burada 9.541 kişi oturuyordu), adeta, tek bir tahta eşyalar manüfaktürevi teşkil eder. (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, vb., c. IX, Rahîp M. Popov'un makalesi.) 800 evden fazlası sanayi ile uğraşır (ayrıca 5.000'den fazla kişinin oturduğu Aleksandrovka yörekentindeki bazı aileler de vardır). Bunlar. 267.000 ruble cîvarında bir değere ulaşan iki tekerlekli arabalar, dört tekerlekli yaysız arabalar, tekerlekler, sandıklar vb. yapar. Üçte-birinden azı bağımsız ustalardır; ustaların atelyelerinde ücretli işçilere az raslanır.[39] Çoğunluk, parça başına ücretle, sipariş üzerine köylü tüccar için çalışır. İşçiler mülk sahiplerine borçludur ve ağır çalışma ile yıpranmaktadırlar: halk, gitgide takatsiz kalmaktadır. Yörekentin sakînleri kırsal tipte değil, sınaî tiptedirler ve (sebze ekili küçük toprak parçaları dışında) tarımla hemen hiç uğraşmazlar, çünkü verîlmiş-toprakları acınacak ölçüde küçüktür. Sanayi çoktan beri vardır ve nüfusu tarımdan ayırmakta, zengin ile yoksul arasındaki çatlağı gitgide daha çok genişletmektedir. Halk gıdasız, yavan yiyeceklerle yaşar; "eskisine göre daha şık", "ama gücünün ötesinde olan", hepsi de satın alınmış giysiler giyer. "Nüfus, sanayi ve ticaret ruhuna yenilmiştir." "Hiç bir sanatı olmayanların hemen hemen tümü, bir ticaret yapar. ... Sanayi ve ticaretin etkisiyle, köylü, genellikle, daha girişken olmuştur, bu da onu daha gelişmiş ve daha verimli yapmıştır."[40]

[38] *Raporlar ve Soruşturmalar*, III.

[39] 14 büyük kereste tüccarı bulunmaktadır. Bunların *kereste kurutma odaları* (maliyeti 300 ruble) vardır, herbiri 6 işçi çalıştıran bu odalardan köyde 24 tane bulunur. Bu tüccarlar, ayrıca avans para vererek avuçları içine aldıkları işçilere malzeme verirler.

[40] Burada, genel olarak, *kereste sanayiinde* kapitalizmin gelişmesi süreci-

Nijni-Novgorod eyaletine bağlı, Semyonov uyezdinin, ünlü tahta-kaşık sanayii, örgütlenmesi bakımından kapitalist manüfaktüre yakındır. Küçük atelyeler yığını arasından öne çıkan ve onlara egemen olan büyük atelyelerin bulunmadığı doğrudur, ama burada, iyice kök salmış bir işbölümünü ve parça-iş yapan işçilerin, sermayeye bütünüyle bağlılığını görmekteyiz. Hazır olmazdan önce, kaşık en az 10 elden geçer, alıcılar işlemlerin bazılarını özel olarak kiralanmış işçilere yaptırır ya da uzman işçilere verir (örneğin vernikleme için); bazı köyler, özel işlemlerde uzmanlaşır (örneğin Diyakovo köyü, parça başına ücretle, alıcının siparişi üzerine, kaşığın son işlerinin tamamlanmasında uzmanlaşmıştır; Kvostikovo Diyanovo ve Jujelka köyleri verniklemede uzmanlaşmıştır vb.). Alıcılar, keresteyi, toptan olarak, Samara ve öteki eyaletlerden satın alır, tuttukları işçileri buralara gruplar halinde yollarlar; hammaddeler ve mamul mallar için, mağazaları vardır, elsanatçılarına, işlenmek üzere, en değerli malzemeleri sağlarlar, vb.. Parça-iş yapan işçiler yığını, bütünüyle sermayenin egemenliğinde olan bir tek karmaşık üretim mekanizması içinde birleşmiştir. "Kaşık yapımcıları için, ister patronun hesabına ve onun binalarında ücretle çalışsınlar, isterse kendi kulübelerinde iş yapsınlar, hiç farketmez, çünkü, ötekilerde olduğu gibi, bu sanayilerde de, her şey tartılır, ölçülür ve sayılır. Kaşık yapımcısı hiç bir zaman sağ kalmasına yetecek kadardan fazlasını kazanmaz."[41] Bu koşullar altında, bütün işe hâkim olan kapitalistlerin, kendi atelyelerini açmakta hiç acele etmemeleri çok doğaldır ve el ustalığına ve geleneksel işbölümüne dayanan sanayi, kapalılığı ve hareketsizliği içinde durgun kalır. Toprağa bağlı olan "elsanatçıları", alışkanlıkları içinde taşlaşmış görünür: 1879'da olduğu gibi, 1889'da da, parayı, hâlâ, eski biçimde, gümüşle değil de, banknot olarak sayarlar.

Moskova eyaletindeki oyuncak sanayiinin başında da, aynı biçimde, kapitalist manüfaktürevi tipindeki kuruluşlar bulunur.[42] 481 atelyeden, 20'si, 10 işçinin üstünde işçiye sahiptir. Gerek eşyalara gerekse tek tek işlemlere göre işbölümü, çok geniş çapta uygula-

ne de değinmek uygun olur. Kereste tüccarları, keresteyi, ham satmazlar: işlemek ve çeşitli tahta eşyalar yapmak üzere işçi kiralarlar, sonra da bunları satarlar. Bkz: *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler, vb.*, VIII, s. 1268-1314. Ayrıca *Orel Eyaleti, Trubçevsk Uyezdine Ait İstatistiki Sonuçlar.*

[41] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. II, 1879, Ayrıca bkz: Semyonov uyezdi için zemstvo istatistik *Malzeme*'si, c. XI, 1893.

[42] Vermiş olduğumuz istatistikler (V. Bölüm, Ek I, sanayi n° 2, 7, 26). oyuncak yapımcılarının yalnızca ufak bir bölümünü kapsar, ama bu veriler 11-18 işçiye sahip atelyelerin doğduğunu göstermektedir.

nır, emeğin üretkenliğini (işçiyi sakat etme pahasına) büyük ölçüde artırır. Örneğin, küçük bir atelyenin, satış fiyatının %26'sı oranında, büyük bir atelyenin ise %58'i oranında bir kazanç getirdiği hesaplanmıştır.[43] Kuşkusuz, büyük mülk sahiplerinin, değişmeyen sermayesi de, çok daha büyüktür: teknik usullere raslanır (örneğin, kurutma sundurmaları). Sanayiin merkezi, tarım-dışı bir kasaba olan Sergiyevski yörekentidir (burası toplam 1.398 işçinin 1.055'ine, 405.000 rublelik toplam üretimin 311.000 rublelik miktarına sahiptir; nüfusu 1897 sayımına göre 15.155'tir). Bu sanayi üzerine makalenin yazarı, küçük atelyelerin hüküm sürmesine vb. değinerek, bu sanayiin, fabrika sanayiinden çok, manüfaktür halinde gelişeceğini, çok kuvvetli olmasa da, daha olası görmektedir. Şöyle diyor: "Gelecekte, küçük üreticiler, her zaman, az ya da çok bir başarıyla, geniş-çaplı üretimle rekabet edebileceklerdir." (*loc. cit.*, 93.) Yazar unutuyor ki, manüfaktürde teknik temel, daima, küçük sanayilerde kullanılan aynı el üretimidir; işbölümü, hiç bir zaman küçük üreticileri bütünüyle safdışı edecek ölçüde, belirleyici bir avantaj olamaz, özellikle bu sonuncular, işgününü uzatma vb. gibi yollara başvururlarsa; manüfaktür, hiç bir zaman üretimin tümünü kapsayacak bir duruma gelemez, yalnızca, küçük kuruluşlar yığını üstünde, bir üstyapı olarak kalır.

5) Çiftlik Hayvanları Ürünlerinin İşlenmesi. Deri ve Kürk İşleri

En geniş deri sanayii alanları, "elsanatı" ve fabrika sanayiinin tam kaynaşmasının özellikle çarpıcı örneklerini, çok gelişmiş (derinliğine ve genişliğine) kapitalist manüfaktürün örneklerini verirler.

İşin tipik yanı şudur ki, "fabrika" deri sanayilerinin büyüklüğü ile dikkati çeken eyaletler (Vyatka, Nijni-Novgorod, Perm ve Tver), bu alanda "elsanatı" sanayilerinin özel bir gelişimi ile göze çarparlar.

Nijni-Novgorod eyaleti, Gorbatov uyezdine bağlı Bogorodskoye köyünde, 1890 *Kılavuz*'una göre, 392 işçiye ve 547.000 ruble tutarında bir üretime sahip 58 "fabrika" bulunuyordu; 1894-95 *Liste*'sine göre, binalarda çalışan 1.499, dışarda çalışan 205 işçiye ve 934.000 ruble tutarında bir üretime (son rakamlar yalnızca başlıca yerel sanayi olan çiftlik hayvanı ürünlerinin işlenmesini kapsamaktadır) sahip 119 "atelye" bulunuyordu. Ama bu veriler, yalnızca, kapitalist

[43] *Moskova Eyaletine Ait İstatistiki Sonuçlar*, c. VI, Kısım II, s. 47.

manüfaktürün üst düzeyleri ile ilgilidir. Bay Karpov, 1879'da, bu köyde ve çevresinde, aşağıdaki sanayilerde, 5.669 işçiye (bunların büyük bir kısmı evde kapitalistler için çalışıyordu) ve 1.490.000 ruble tutarında bir üretime sahip[44] 296 kuruluşun bulunduğunu hesaplamıştı: tabaklama, yapıştırma, (eşyaları taşımak için) sepet örme, koşum takımı yapımı, at tasması yapımı, eldiven yapımı, ve kendi başına, çömlekçilik. 1889 Zemstvo sayımına göre bölgede 4.401 sanayici ve haklarında ayrıntılı bilgi verilen 1.842 işçi bulunmaktadır; bunların 1.119'u başkalarının atelyelerinde ücret karşılığı çalışır, 405'i ise evde patronlar için çalışır.[45] "8.000 kişilik bir nüfusa sahip olan Bogorodskoye, sürekli işleyen, dev bir tabakhanedir."[46] Daha açık söylersek, burası hammaddeleri satın alan, derileri tabaklayan ve tümüyle mülksüz birkaç bin işçiyi, iş için kiralayarak ve küçük kuruluşlara hâkim olarak, onları çeşitli eşyalar haline sokan birkaç büyük kapitalist tarafından denetim altında tutulan bir "seri" manüfaktürevidir.[47] Bu sanayi, çok uzun süredir, 17. yüzyıldan beri vardır; sanayiin tarihinde özellikle anılmaya değer olanlar, Şeremetevler (19. yüzyılın başlangıcında), sanayiln gelişmesine büyük ölçüde yardım eden ve bu arada, burada çok önceden ortaya çıkan proletaryayı yerel zenginlerden koruyan toprak beyleridir. 1861'den sonra sanayi büyük ölçüde gelişmiş ve özellikle büyük kuruluşlar, küçük kuruluşlar aleyhine büyümüşlerdir; yüzyılların sınaî faaliyeti, nüfusun arasından, işi bütün Rusya'ya yayan, şaşılacak ölçüde hünerli elsanatçıları yaratmıştır. Sıkıca kök salmış olan kapitalist ilişkiler, sanayiin tarımdan ayrılmasına yol açmıştır: Bogorodskoye köyünün kendisinde, hemen hemen hiç çiftçilik yapılmamaktadır; burası, tam tersine, bu "kente" göç eden komşu köyleri topraktan ayırmaktadır.[48] Bay Karpov, bu köyde, "köy sakinleri arasında köylü özelliklerinin hiç bulunmadığını" kaydediyor, öyle ki "bir kentte değil de, bir köyde oldu-

[44] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, IX.

[45] Gorbatov uyezdindeki, *Toprakların Değerlendirilmesi İçin Malzeme.*

[46] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, IX.

[47] Böylece, at tasması sanayiinin başında, herbiri 10-30 ücretli işçiye ve 5-10 dış işçiye sahip 13 büyük mülk sahibi bulunmaktadır. Büyük eldiven yapımcıları, kesimi kendi atelyelerinde (2 ya da 3 ücretli işçi çalıştırarak) yapar ve eldivenleri, binalarının dışında, 10-20 kadına diktirirler; bunlar, *baş parmak-yapımcıları* ve *dikişçilere* ayrılır, birinciler işi mal sahibinden alır ve sömürdükleri sonuncular arasında dağıtırlar (1879 yılına ait bilgi).

[48] 1899'da 1.812 aileden (9.241 kişiyi kapsar), 1.469'u, hiç toprak ekmiyordu (1897'de 12.342 kişi). Pavlovo ve Bogorodskoye köyleri, Gorbatov uyezdindeki öteki köylerden, sakinlerinin pek azının bunları terketmesiyle ayrılır; tersine,

bir ataerkil basitlik. ... Sanayilerin elsanatı niteliğini tanıtlar [?]. Ancak son zamanlardadır ki, gerek sanayilerde, gerekse nüfusta fabrika niteliği görülmeye başlanmıştır; bu da, özellikle, buharlı gemilerin hizmete girmesiyle ilişkinin kolaylaştığı kentlerin etkisiyledir. Bugün köy, alışılmış bir sınaî kasabaya benzemektedir: tarımın hiç bir izi yoktur; evler kasabalardaki gibi yanyana yapılmıştır; zenginlerin güzel, tuğladan evleri, onların yanısıra fakirlerin berbat kulübeleri; köyün ortasında toplanan fabrikaların uzun tahta ve tuğladan yapıları — bütün bunlar Katunki'yi komşu köylerden kesin çizgilerle ayırır ve yerel nüfusun sınaî niteliğini açıkça gösterir. Köy sakinlerinin kendileri de, şimdiden Rusya'da biçimlenmiş olan "fabrika işçisi" tipini akla getiren, ayırıcı özelliklere sahiptirler; ev eşyasında, giysi ve davranışlarda, belli bir gösterişçilik, çoğu durumda müsrifçe yaşam alışkanlıkları, geleceğe aldırış etmeme, konuşmada bir ilerleme ve çoğu kez yapmacıklı tavır, kır köylülerine karşı belli bir küçümseyiş — Rusya'daki her fabrika insanı gibi, onlar da bütün bu özelliklere sahiptirler.[51]

Nijni-Novgorod eyaletine bağlı Arzamas kentinde, 1890'da istatistiklere göre, 64 işçi çalıştıran toplam 6 tabakhane vardı (*Kılavuz*); bu, kürk, kundura yapımı ve öteki sanayileri kucaklayan kapitalist manüfaktürün yalnızca küçük bir bölümüdür. Aynı fabrikalar evde de işçi çalıştırırlar. Gerek Arzamas kentinde (1878'de, 400 olarak hesaplanmıştır); gerekse 360 kürkçü aileden 330'unun Arzamas tüccarları için, onların malzemelerini kullanarak ve ayda 6-9 ruble karşılığında günde 14 saat çalıştıkları 5 yörekent köyünde durum böyledir,[52] işte bunun içindir ki kürkçüler, solgun, zayıf ve düşkün insanlardır. Viyezdnaya Sloboda yörekentinde, 600 kundura yapımcısı aileden 500'ü, kesilmiş deriyi aldıkları patronları için çalışırlar. Sanayi çoktan beri vardır, hemen hemen 200 yaşındadır, ve hâlâ da büyümekte ve gelişmektedir. Buranın sakinleri tarımla hemen hiç uğraşmazlar; bütün yaşam biçimleri, tamamen kentlidir ve "son modaya göre" yaşarlar. Aynı şey, yukarda değinilen kürkçü köyler için de geçerlidir, buraların sakinleri de "köylüyü horgörür ve 'kır budalası' derler".[53]

lerine sahip bulunan Çernoretsk volostu onu geçer, Bolşoye Muraşkino köyü, 1887'de kadın-erkek 3.473 kişiyi kapsayan toplam 1.887 aileye (bunun 853'ü hiç toprak ekmezdi) sahipti. 1897 sayımına göre, Gorodets'in nüfusu 6.330, Bolşoye Muraşkino'nunki 5.341, Yurino'nunki 2.189, Spasskoye'nin 4.494 ve Vatras'ın 3.012 idi.

[51] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, IX, s. 2567. 1880 için bilgi.

[52] Arzamas fabrikalarındaki işçilerin koşulları kırsal işçilerinkinden daha iyidir. (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, III, s. 133.)

Vyatka eyaletinde de tamamen aynı şeyi görüyoruz. Vyatka ve Slobodskoyi uyezdleri, gerek "fabrika", gerekse "elsanatı" deri ve kürk işlerinin merkezidir. Vyatka uyezdinde elsanatı tabakhaneleri, kentin dış mahallelerinde toplanmıştır ve bunların örneğin, büyük mülk sahipleri için çalışmakla, büyük atelyelerin sınaî faaliyetlerini "tamamlarlar",[54] çoğu durumda, elsanatı koşum takımı yapımcıları ve tutkal yapımcıları da, büyük mülk sahipleri için çalışır. Kürk fabrikası sahipleri, onlar için evde çalışan, pösteki diken vb. yüzlerce kişi çalıştırır. Bu, kolları olan tek bir manüfaktürevidir: koyun postu hazırlama ve koyun postundan palto yapımı, deri ve koşum takımı vb.. Daha da çarpıcı olan Slobodskoyi uyezdinde var olan ilişkilerdir (sanayilerin merkezi, Demyanka yörekentidır); burada, elsanatı tabakçılarının (870 kişi), kundura ve eldiven yapımcılarının (855), koyun postu hazırlayıcılarının (940), ve terzilerin (kapitalistlerin siparişi üzerine koyun postundan kısa ceketler yapan 309 kişi) başında, az sayıda büyük fabrika sahiplerini görürüz.[55] Genel olarak söylersek, deri eşyalarının bu tip örgütlenmesinin çok yaygın olduğu ortadadır: bunun için, *Liste*, Vyatka eyaletine bağlı Sarapul kentinde, aynı zamanda ayakkabı da yapan, binalardaki 214 işçiye ek olarak, 1.080 dışarı işçisi çalıştıran 6 tabakhanenin bulunduğunu söylüyor (s. 495). Eğer bütün Rus tüccarları ve fabrika sahipleri, çalıştırdıkları dışarı işçilerini aynı ayrıntılı ve kesinlikle tanımlasalardı, "elsanatçıları"mız, her tür Manilovlarca öylesine parlak sözlerle tanımlanan o "halk" sanayii temsilcileri, ne duruma gelirlerdi?[56]

Burada gerek "fabrika" sanayiinin (kumaş fabrikaları, sabun atelyeleri, tabakhaneler ve damıtmaevleri), gerekse elsanatı sanayiinin, ki bu sonuncusu ilkiyle sıkı bağıntı içindedir, merkezî olan

[53] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, III, s. 76.

[54] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. XI, s. 3084. (Bkz: 1890 *Kılavuz*'u.) Elsanatçıları arasına, 60 işçi çalıştıran bir atelye sahibi, köylü tarımcı Dolguşin de dahildir. Bu tip birkaç elsanatçısı vardır.

[55] 1890 *Kılavuz*'una göre, 700'den fazla işçi çalıştıran 27 patron vardı.

[56] Vladimir eyaleti Şuya uyezdine bağlı ünlü Dunilovo "elsanatı" köyü için, ayrıca karş: *Liste*, s. 489. 1890 *Kılavuz*'u, burada 151 işçi çalıştıran 6 kürk fabrikasının bulunduğunu söylerken, *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*'e göre (c. X); bu bölgede 2.200 kadar kürkçü ve 2.300 koyun postu palto yapımcısı bulunmaktadır; 1877'de "elsanatçısı" sayısı 5.500 gibi yüksek bir rakamdı. Bu uyezddeki kıl eleklerin yapımı da, muhtemelen, aynı biçimde örgütlenmiştir, bu sanayi ile, 40 kadar köy ve "Mardasseroler" diye bilinen (bu bölgenin adı dolayısıyla 4.000 kişi uğraşır. *Çalışmalarımız*'da Perm eyaletindeki deri ve ayakkabı tamirciliği sanayilerindeki benzer örgütlenmeyi tanımlamıştık, s. 171 ve devamı. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.)

Tambov eyaleti, Tamboy uzeydine bağlı Raskazovo sanayi köyüne (1897'de nüfusu 8.284'tü), ve şu aşağıdaki sanayilere de değinmek gerekir: tabaklama, keçe yapımı (70 patron; 20-30 işçi çalıştıran kuruluşlar), tutkal yapımı, kundura yapımı, çorap örgüsü (alıcıların tartıyla verdiği yünden çorabın örülmediği bir tek ev bile yoktur) vb.. Bu köyün yanında, aynı tür sanayileriyle tanınan Belaya Polyana yörekenti (300 aile) vardır. Morşansk uyezdinde, elsanatı sanayilerinin merkezi, Pokrovskoye-Vasilyevskoye köyüdür; burası aynı zamanda fabrika sanayiinin de merkezidir (bkz: *Kılavuz* ve *Raporlar ve Soruşturmalar,* c. III). Kursk eyaletinde, sınaî köy ve "elsanatı" sanayilerinin merkezi olarak şu yörekentler göze çarpar: Veliko-Mihayilovka (Novi Oskol uyezdi; 1897'de nüfusu 11.853 idi), Borisovka (Grayivoron uyezdi, 18.071 kişi), Tomarovka (Belgorod uyezdi, 8.176 kişi), Miropolye (Sudja uyezdi, 10.000'den fazla nüfus, bkz: *Raporlar ve Soruşturmalar,* c. I, 1888-1889'a ait bilgi). Aynı köylerde, "deri atelyeleri" de görülecektir (bkz: 1890 *Kılavuz*'u). Başlıca "elsanatı" sanayii, deri ve kundura yapımıdır. Ta 18. yüzyılın ilk yarısında doğmuş ve 19. yüzyılın 60'larında en yüksek gelişme noktasına ulaşarak, "salt ticarî nitelikte, istikrarlı bir örgütlenme" haline gelmiştir. Bütün iş, deriyi satın alan ve işlemek üzere elsanatçılarına veren üstencilerin tekelindeydi. Demiryolları, sermayenin bu tekel niteliğini yoketti ve kapitalist üstenciler, sermayelerini daha kârlı girişimlere aktardılar. Bugün aşağıdaki biçimde örgütlenmiştir: 120 kadar büyük girişimci vardır; bunlar ücretli işçilerin çalıştığı atelyelere sahiptirler ve ayrıca da evlere iş dağıtırlar; 3.000 gibi yüksek bir sayıda küçük bağımsız patronlar vardır (ama bunlar, derilerini büyüklerden alırlar); evde çalışan 400 kişi (büyük patronlar için çalışırlar) ve bir o kadar da ücretli işçi bulunmaktadır; sonra bir de çıraklar vardır. Toplam kundura yapımcılarının sayısı 4.000'nin üstündedir. Ek olarak, elsanatı çömlekçileri, ikon kılıfı yapımcıları, ikon boyacıları, masa örtüsü dokuyucuları vb. bulunur.

Kapitalist manüfaktürün çok kendine özgü ve tipik bir örneği de, Olonets eyaletine bağlı Kargopol uyezdindeki sincap kürkü sanayiidir. *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*'de (c. IV) bir sanatçı ve öğretmen, bu sanayii, gerçeklere dayanan derin bir bilgi ve sınaî nüfusun tüm yaşamının gerçekçi ve katışıksız bir sunumu ile tanımlamaktadır. Onun anlatımına göre (1878'de) sanayi, 19. yüzyılın başından beri mevcuttu: 8 patron, 175 işçi çalıştırıyor, buna ek olarak da 1.000 gibi yüksek bir sayıda terzi kadına ve evde patronlar için çalışan 35 kürkçü aileye (farklı köylerde), 336.000 ruble

tutarında bir üretim yapan toplam 1.300-1.500 kişiye sahip bulunuyorlardı. İlginç bir nokta olarak belirtmek gerekir ki, bu gelişen bir sanayi iken, fabrika istatistiklerine dahil edilmemiştir. 1879 *Kılavuz*'u, buna hiç değinmemektedir. Ama zayıflamaya başladığı zaman, istatistikler, bunu da dahil etmişlerdir. 1890 *Kılavuz*'u Kargopol uyezdi ve kenti için, 121 işçiye ve 50.000 ruble tutarında bir üretime sahip 7 atelye verirken, *Liste*, 79 işçiye (artı 57 dışarı işçisi) ve 49.000 ruble tutarında bir üretime sahip 5 atelye vermektedir.[57] Kapitalist manüfaktürün bu dalında hüküm süren durum, Rusya'nın sayısız ıssız kırsal alanlarında, kendi başına bırakılmış, eski, tümüyle yerli "elsanatı sanayileri"nde neler olup bittiğinin bir örneği olarak çok öğreticidir. Sanatçılar, çok sağlıksız bir ortamda, günde 15 saat çalışır ve ayda 8 ruble, yılda 60 ya da 70 rubleden az kazanırlar. Patronların gelirleri, yılda 5.000 rubleyi bulur. Patronlarla işçiler arasındaki ilişkiler "ataerkil"dir: eski geleneğe göre, patron, işçiye, bedavadan kvas ve tuz verir, bunu da patronun aşçısından yalvararak alırlar. Patrona karşı bir minnet ifadesi olarak (onlara iş verdiği için), işçiler, para almadan sincap kuyruğu çekmeye gelir ve ayrıca işten sonra kürkleri temizlerler. İşçiler bütün hafta atelyede yaşarlar ve patronlar, görünüşte bir şaka olarak, onları tartaklayıp dururlar (s. 218, *loc. cit.*), onlara her tür işi yaptırırlar, saman toplamak, kar küremek, su getirmek, elbise yıkamak gibi. Bizzat Kargopol'un içinde, emek, şaşılacak ölçüde ucuzdur, ve çevredeki köylüler "hemen hemen hiçe yakın bir şey karşılığında çalışmaya hazırdırlar". İş elle yapılır, sistemli bir işbölümü ve uzun bir çıraklık vardır (8-12 yıl); çırakların çokluğu kolayca tasavvur edilebilir.

6) Geri Kalan Çiftlik Hayvanı Ürünlerini İşleme İşleri

Kapitalist manüfaktürün özellikle dikkate değer bir örneği de, Tver eyaleti, Korçeva uyezdine bağlı, Kimri köyünde ve çevrele-

[57] 1894 yılına ait, "elsanatçıları" hakkında bazı bilgiler şöyledir: "Sincap kürkleri, Kargopol kasabasındaki bazı en yoksul kadınlar ve Pavlovo volostundaki köylü kadınlar tarafından dikilir. Bunlara en düşük fiyat ödenir." Öyle ki, bir terzi kadın, ayda, yalnızca, kendi yiyeceğini sağlayan 2 ruble 40 köpek ile 3 ruble arası bir kazanç elde eder, ve bu ücret için (parça başına), günde, aralıksız 12 saat çalışmak zorundadır. "İş çok yorucudur, çünkü çok büyük zorlama ve gayret gerektirir." Terzi kadınların sayısı şimdi 200 kadardır. (*Olonets Eyaletindeki Elsanatı Sanayii*, Bay Blagoveşçeski ve Garyazin'in Makalesi, Petrozavodsk 1895, s. 92-93.)

rindeki ünlü kundura sanayiidir.[58] Sanayi çok eskidir. 16. yüzyıldan beri mevcuttur. Reformdan bu yana, büyümeye ve gelişmeye devam etmiştir. 70'lerin başında. Pletnev, bu sanayiin kapsadığı alanda 4 volost saymıştı, ama 1888'de alan 9 volostu kapsıyordu. Sanayiin örgütlenmesi temel olarak şöyledir: sanayiin başında, ücretli işçi çalıştıran büyük atelye sahipleri bulunur; dışarı işçilerince yapılmak üzere kesilmiş deri dağıtırlar. Bay Pletnev 124 yetişkin, 60 çocuk çalıştıran, 818.000 ruble tutarında bir üretime sahip bu tipte 20 patron saymıştır; bu kapitalistler için evde çalışan işçilerin sayısı ise, yazara göre, yaklaşık olarak 1.769 yetişkin ve 1.833 çocuktur. Sonra küçük patronlar vardır, her biri 1-5 ücretli işçiye ve 1-3 çocuğa sahiptir. Bu patronlar, mallarını esas olarak Kimri'deki köy pazarında elden çıkarırlar; sayıları 224'tür ve 460 yetişkin ve 301 çocuk, onlar için çalışır; üretim 187.000 ruble tutarındadır. O halde, hepsi, 2.353 yetişkin (bunların 1.769'u evde çalışır) ve 2.194 çocuk (1.833'ü evde çalışır) çalıştıran, 1.005.000 ruble tutarında bir üretime sahip 244 patron vardır. Ayrıca, çeşitli tek tek işlemler yapan atelyeler de bulunur; sepilemek (kazıma aleti ile deri temizlemek); parçalarla uğraşma (sepilemeden kalan ufak parçaları tutkallama); özel arabacılık (4 patron, 16 işçi ve en çok 50 at); özel marangozluk (kutu yapımı) vb..[59] Pletnev, bütün bölge için toplam üretimi 4,7 milyon ruble olarak hesaplamıştır. 1881'de elsanatçısı sayısı 10.638, göçmenlerle birlikte 26.000, üretim 3,7 milyon ruble olarak hesaplanmıştı. Emek koşullarına gelince, aşırı ölçüde uzun işgününe (14-15 saat) ve son derece sağlığa aykırı çalışma koşullarına, aynî ödemeye vb. değinmek önemlidir. Sanayiin merkezi olan Kimri köyü, "daha çok küçük bir kent gibidir" (*Raporlar ve So-*

[58] Bkz: *Rus İmparatorluğu İstatistik Kayıtları*, II, c. III, St. Petersburg, 1872. Rusya'daki Elsanatı Sanayii ve Elemeğinin İncelenmesi İçin Malzeme, *L. Maykov* tarafından derlenmiştir. V. A. Pletnev'in makalesi. Bu çalışma, sanayideki tüm *örgütlenmenin* tanımında açıklık bakımından en iyi çalışmadır. En son çalışmalar değerli istatistikler ve halkın yaşamına ait gerçekler vermektedir, ama, bu karmaşık sanayiin iktisadî yapısının sergilenmesinde daha az yeterlidirler. *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. VIII, Bay Pokvovski'nin makalesi. — *Raporlar ve Soruşturmalar*, c. I.

[59] Karş: *Raporlar ve Soruşturmalar*: 7 sanayici grubu: 1° deri eşya tacirleri; 2° ayakkabı alıcıları; 3° deri stoku yapan ve ev işçilerine dağıtan büyük atelye patronları (5-6 kişi); 4° ücretli işçi çalıştıran küçük atelye patronları; ayrıca ev işçilerine de malzeme verirler; 5° tek kişilik kuruluşlar — ya pazar için, ya da patronlar için çalışırlar (3 ve 4'ün aşağısında); 6° ücretli işçiler (sanatçılar, kalfalar, çocuklar); 7° "kalıp yapımcıları, çentikçiler ve ayrıca sepileme, yağlama ve tutkallama atelyeleri sahipleri ve işçileri" (s. 227, *loc. cit.*). 1897 sayımına göre Kimri köyünün nüfusu, 7.017'dir.

ruşturmalar, I, 224); burnanın sakinleri yoksul tarımcılardır ve bütün yıl boyunca sanayi ile uğraşırlar, yalnızca kır elsanatçıları, tırpan mevsiminde sanayii bırakırlar. Kimri köyündeki evler, kent tipindedir ve sakinleri kentli yaşam alışkanlıkları ile ("gösterişçilik" gibi) ayırdedilirler. Son zamanlara kadar, bu sanayi, belki de, patronlar, kendilerini "isteyerek elsanatçısı diye niteledikleri-nden" (*ibid.*, 228), "fabrika" istatistiklerine dahil edilmemiştir. *Liste*, ilk olarak, Kimri bölgesinde herbiri 15-40 işçi çalıştıran ve dışarı işçisine sahip olmayan 6 kundura atelyesini kapsamına almıştır. Kuşkusuz, sayısız eksikler de içermektedir.

Manüfaktür, Moskova eyaleti, Bronnitsi ve Bogorodskoye uyezdlerindeki düğme sanayiini — toynak ve koçboynuzlarından düğme yapımını da kapsar, 52 kuruluşta çalışan 487 işçi bu sanayi ile uğraşmaktadır; toplam üretim 264.000 rubledir. 5'ten az kişi çalıştıran kuruluşların sayısı 16; 5-10 kişi çalıştıranların 26; 10 ve daha fazla çalıştıranların sayısı 10'dur. Ücretli işçi çalıştırmayan usta-patronların sayısı yalnızca 10'dur; bunlar büyük patronlar için, onların malzemelerini kullanarak çalışırlar. Yalnızca büyük sanayiciler (verilen rakamlardan anlaşıldığına göre, kuruluş başına 17-21 işçi çalıştırırlar) tamamen bağımsızdırlar. *Kılavuz*'da "fabrika sahipleri" olarak geçenlerin bunlar olduğu ortadadır (bkz: s. 291: 4.000 ruble tutarında bir üretime ve 73 işçiye sahip 2 kuruluş). Bu, "seri manüfaktür"dür; boynuzlar önce "demirci dükkânı" denen yerde (ocağı olan bir tahta kulübe) buharda pişirilir; sonra kesildikleri atelyeye gönderilir, bundan sonra örneğin basıldığı baskı makinesine giderler ve son olarak da torna tezgâhında tamamlanır ve parlatılırlar. Sanayi, çıraklara sahiptir. İşgünü 14 saattir, aynî ödeme olağan bir şeydir. Patronlarla adamları arasındaki ilişkiler, aşağıdaki durumdan da görüleceği gibi ataerkildir: patron, işçi "çocukları" çağırır ve, ücret defterine de "çocukların defteri" denir; patron, işçilere ödeme yaparken onlara bir konferans çeker ve ücret konusundaki "isteklerini" hiç bir zaman bütünüyle kabul etmez.

Küçük sanayiler tablomuza dahil edilmiş olan (Beşinci Bölüm, Ek I, sanayi n° 31 ve 33), boynuz sanayii de aynı tiptedir. Düzinelerce ücretli işçi çalıştıran "elsanatçıları" da *Kılavuz*'da "fabrika sahipleri" olarak geçerler (s. 291). İşbölümü uygulanmaktadır; ayrıca ev işçilerine de (boynuz yontucular) iş verilmektedir. Bogorodsk uyezdindeki sanayi merkezi, tarımın arka plana geçmekte olduğu büyük Koteiçi köyüdür (1897'de nüfusu 2.494 idi). Moskova Zemstvo yayını, *Moskova Eyaletine Bağlı Bogordsk Uyezdinde*.

1890'da Elsanatı Sanayileri, çok haklı olarak belirtmektedir ki, bu köy, *"büyük bir tarak manüfaktürevinden başka bir şey değildir"* (s. 24, italikler bize aittir). 1890'da, bu köyde 3,5-5,5 milyon tarak üreten 100'den fazla sanayici sayılmıştı. "Çoğu kez, boynuz taciri, aynı zamanda, mamul malların da alıcısı ve çoğu durumda kendisi de büyük bir tarak yapımcısıdır." Boynuzları "parça-başına fiyatla" almak zorunda bırakılan yapımcıların durumu özellikle kötüdür: "bunların durumu, gerçekte, büyük kuruluşlardaki ücretli işçilerin durumundan da kötüdür". Yoksulluk, onları, bütün ailelerinin emeğini, ölçüsüz sömürmeye, *onların işgünlerini uzatmaya* ve çocukları işe koymaya zorlar. "Kışın Koteiçi"de iş, sabahın birinde başlar ve 'parça-iş' yapan 'bağımsız' sanatçının kulübesinde ne zaman biter, kesinlikle söylemek zordur." Aynî ödeme geniş ölçüde uygulanır. "Fabrikalardan böyle güçlükle atılmış olan bu sistem, küçük elsanatı kuruluşlarında hâlâ bütün gücüyle yürürlüktedir." (27.) Vologda eyaletine bağlı, Kadnikov uyezdinde, 58 köycüğün bulunduğu, Ustye köyü ("Ustişçina" olarak bilinir) alanındaki boynuzdan eşya sanayii de, muhtemelen, benzer esaslar üzerine örgütlenmiştir. Bay V. Borisov (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. IX) burada, 45.000 ruble tutarında bir üretime sahip 388 elsanatçısı saymıştır; elsanatçılarının tümü, boynuzları, St. Petersburg'dan kaplumbağa kabuğunu ise dışardan alan kapitalistler için çalışırlar.

Moskova eyaletindeki fırça sanayiinin başında (bkz: Beşinci Bölüm, Ek I, Sanayi n° 20) çok sayıda ücretli işçiye ve sistemli bir işbölümüne sahip, büyük kuruluşlar görürüz.[60] Bu noktada, 1879 ve 1895 yılları arasında, bu sanayiin örgütlenmesinde ortaya çıkan değişikliklere değinmek ilginç olacaktır (bkz: Moskova Zemstvo yayını: 1895 *Araştırmasına Göre Fırça Sanayii*). Hali-vakti yerinde sanayiciler, sanayilerini sürdürmek üzere Moskova'ya gitmişlerdir. Sanayicilerin sayısı %70 artmıştır, bu artış, kadınların (+ %170) ve kızların (+ %159) sayısında özellikle büyük olmuştur. Ücretli işçilere sahip büyük atelyelerin sayısı azalmıştır: ücretli işçilere sahip kuruluşların oranı %62'den %39'a düşmüştür. Bunun nedeni, patronların, *evde yapılmak üzere iş dağıtmaya* başlamalarıdır. Delme makinesinin (fırça tahtalarında delik yapmak için) genel olarak kullanılmaya başlanması, fırça yapımındaki süreçlerden birini hız-

[60] "Bıçkıcı", fırça tahtalarını keser; "delici", onlarda delik açar; "temizleyici", kıl temizler; "yerleştirici", kılı "yerleştirir"; "birleştirici" fırçaların arkalarına tahta şeritler yapıştırır. (*Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VI, Kısım I, s. 18.)

landırmış ve kolaylaştırmıştır. "Yerleştiricilere" (kılları tahtaya yerleştiren sanatçılar) olan talep artmış; ve gitgide uzmanlaşan bu işlem, emekleri ucuz olduğundan kadınların payına düşmüştür. Kadınlar, evde kıl yerleştirerek çalışmaya başlamışlar ve parça-başına para almışlardır. Böylece, ev sanayiine başvurmanın büyümesine, bu durumda, teknikteki ilerleme (delme makinesi), işbölümündeki ilerleme (kadınlar kıl yerleştirmenin dışında bir şey yapmıyorlar) ve kapitalist sömürüdeki ilerleme (kadın ve kızların emeğinin ucuz olması) neden olmuştur. Bu örnek, büyük bir açıklıkla göstermektedir ki, *ev sanayii hiç de kapitalist manüfaktür kavramını ortadan kaldırmaz*, tersine, bazan *onun daha da geliştiğinin bir belirtisidir*.

7) Madenî Ürünlerin İşlenmesi

Seramikle ilgili bölümde, Gjel bölgesindeki (Moskova eyaleti, Bronnitsi ve Bogorodskoye uyezdlerine bağlı 25 köylük bir alan) sanayilerde, kapitalist manüfaktürün bir örneğini görürüz. İlgili istatistikler, küçük sanayiler tablomuzda verilmiştir. (Beşinci Bölümün, Ek I, Sanayi n° 15, 28 ve 37.) Bu verilerden anlaşılmaktadır ki, üç Gjel sanayii: çömlekçilik, porselen ve süsleme arasında büyük farklar bulunmasına karşın, her sanayide, bir kuruluş grubundan ötekine geçtikçe bu farklar ortadan kalkar, ve ardarda çoğalan boyutlarda bir dizi atelye elde ederiz. Bu üç sanayide, derecelere göre, kuruluş başına düşen, ortalama işçi sayısı şöyledir 2,4—4,3—8,4—4,4—7,9—13,5—18—69—226,4. Bir başka deyişle, atelyeler, en küçüğünden, en büyüğüne kadar sıralanır. Hiç kuşku yok ki, büyük kuruluşlar, kapitalist manüfaktür kategorisine dahildirler (makine kullanımına geçmedikçe, fabrika haline gelmemişlerdir); ama önemli olan, yalnızca bu değil, aynı zamanda da, *küçük kuruluşların, büyüklerle bağıntılı olması;* burada şu ya da bu tipte bir örgütlenmeye sahip ayrı ayrı atelyelerin değil, bir *tek sanayi sisteminin* sözkonusu olmasıdır. "Gjel tek bir iktisadî bütün oluşturur" (İsayev, *loc. cit.*, 138), ve bölgedeki büyük atelyeler, küçük atelyelerden yavaş yavaş ve azar azar bu hale gelmişlerdir (*ibid.*, 121). İş, önemli ölçüde *işbölümü* ile, elle yapılır:[61] çömlekçi-

[61] Yukarda tanımlanmış olan dokuma sanayilerinde olduğu gibi, bu sanayide de, kapitalist manüfaktür, dar anlamıyla, dünün ekonomisidir. Reformsonrası dönemin niteliği, bu manüfaktürün geniş-çaplı makineli sanayie dönüşmesidir. Buharlı motor kullanan Gjel çömlek imalâthanelerinin sayısı 1866'da 1, 1879'da 2 ve 1890'da 3 idi. (*Maliye Bakanlığı Yıllığı*'ndaki verilere göre, c. I, 1879 ve 1890 *Kılavuz*'u.)

ler arasında çevirme işçilerini (farklı türde çömlekçilikte uzmanlaşırlar), ocakçıları vb., ve bazan renkleri hazırlamak için özel işçiler görürüz. Porselen eşya manüfaktüründe, işbölümü son derece ayrıntılıdır: eziciler, çevirme işçileri, besleyiciler, ocakçılar, dekoratörler vb.. Hatta çevirme işçileri, çeşitli porselen eşya cinslerinde uzmanlaşırlar (bkz: İsayev, *loc. cit.*, 140: bir durumda, işbölümü, emeğin üretkenliğini %25 artırmaktadır). Dekoratörlere ait dükkânlar, porselen yapımcıları için çalışır, ve dolayısıyla, yalnızca bu yapımcılara ait manüfaktürevlerinin ayrıntılı özel bir işlem gören bölümleridirler. Fizik gücün bizzat bir uzmanlık haline gelişi, gelişmiş kapitalist manüfaktüre ait bir özelliktir. Dolayısıyla, Gjel'de, bazı köyler (hemen hemen tek adamına kadar) kil kazmada çalışırlar. Özel ustalık gerektirmeyen ağır işlerde (övütme), hemen tamamen kuvvet ve gayretleri açısından, pek sağlam olmayan Gjellilere göre daha üstün olan Tula ve Ryazan eyaletleri işçileri çalıştırılmaktadır. Aynî ödeme yaygın biçimde uygulanır. Tarım kötü bir yoldadır. "Gjelliler dejenere olan bir ırktır" (İsayev, 168; — zayıf göğüslü, dar omuzlu, takatsiz; dekoratörler genç yaşta görme duygularını yitirirler vb.. Kapitalist işbölümü, işçiyi çökertir ve bozar. Işgünü 12-13 saattir.

8) Madenî İşler. Pavlovo Sanayileri

Ünlü Pavlovo kilit ve çatal-bıçak sanayi Nijnî-Novgorod eyaletine bağlı Gorbatov uyezdinin tümünü ve Vladimir eyaletine bağlı Murom uyezdini kapsar. Bu sanayiler çok önceden doğmuşlardır. Smirnov'a göre, ta 1621'de, (kadastrolara göre[137]) Pavlovo'da 11 demirci vardı. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bu sanayiler, çok uzaklara yayılmış bir tam gelişmiş kapitalist ilişkiler ağı oluşturmuştu. Reformdan sonra, bu bölgedeki Sanayiler gelişmeye ve yayılmaya devam ettiler. 1889 Zemstvo sayımına göre, Gorbatov Uyezdinde, 13 volost ve 119 köy, sanayi ile uğraşıyordu, bu, toplam 5,953 aile, 6.570 erkek işçi (bu köylerdeki toplam çalışanlar sayısının %54'ü) ve 2.741 yaşlı, çocuk ve kadın, hepsi 9.311 kişi eder. Murom uyezdinde, Bay Grigoryev, 1881'de 6 sınaî volost, 66 köy, 1.545 aile ve 2.205 erkek işçi (bu köylerdeki toplam çalışanlar sayısının %39'u) kaydetmiştir. Yanlızca büyük, tarım-dışı sınaî köyler (Pavlovo, Vorsma) oluşmakla kalmamış, çevre köylüler bile tarımdan ayrılmışlardır: Gorbotov uyezdinde, Pavlovo ve Vorsma dışında, 4.492 kişi sanayi ile uğraşıyordu, bunun 2.357'si,

ya da *yarıdan fazlası* tarımla uğraşmıyordu. Pavlovo gibi merkezlerdeki yaşam, tamamen kentlileşmiş ve çevredeki "kaba" köylerin yaşamıyla kıyaslanamayacak ölçüde daha gelişmiş gereksinmelerin, daha kibar bir çevrenin, giysilerin, yaşam biçiminin vb. doğmasına yol açmıştır.[62]

Pavlovo sanayilerinin iktisadî örgütlenmesine dönersek, her şeyden önce, "elsanatçıları"nın başında en tipik kapitalist manüfaktürevlerinin bulunduğu kesin gerçeğini belirtmemiz gerekir. Örneğin, Zavyalovlar'ın kuruluşunda (daha 60'larda, dışarda 100'den fazla işçi çalıştırıyordu ve şimdi bir buharlı motor kullanılmaya başlanmıştır) bir çakı, 8 ya da 9 elden geçer: demirci, bıçak ağzı yapıcısı, sap yapıcısı (genellikle bir dışarı işçisi), çelik tavcısı, düzeltici, cilacı, son işleri yapan kişi, bileyici ve markacı. Bu, işbölümüne dayanan, işçilerin önemli bir kısmının tek tek işlemleri kapitalistin atelyesinde değil de, evde çalışarak yaptıkları, yaygın kapitalist işbirliğidir. Bay Labzin, (1866'da) Pavlovo, Vorsma ve Vaça'daki daha büyük kuruluşlar hakkında, bu bölgedeki bütün üretim dallarını kapsayan şu gerçekleri veriyor: 15 mülk sahibi, binalarda çalışan 500 işçiye ve dışarda çalışan 1.134 işçiye, yani 351.700 ruble tutarında bir üretim yapan toplam 1.634 işçiye sahiptir. İktisadî ilişkilerin bu tanımının, zamanımızda, bölgenin tümü için, ne ölçüde geçerli olduğu, aşağıdaki verilerden anlaşılabilir.[63] [Tablo 82]:

[TABLO 82]

Bölgeler	Sanayilerle Uğraşan ve Çalışan İnsan Sayısı					Yaklaşık Olarak Toplam Üretim (Milyon Ruble)
	Pazar İçin	Bir Patron İçin	Ücretliler Olarak	Patron ve Ücretliler İçin	Toplam	
Pavlovo	3.132	2.819	619	3.438	6.570	2
Selitba	41	60	136	196	237	
Murom	500	?	?	2.000	2.500	1
T o p l a m	*3.673*	—	—	*5.634*	*9.307*	*3*

[63] Pavlovo ve Vorsma'da okuryazar nüfusun daha çok oluşu, ve köylülerin, köylerden bu merkezlere doğru göçü için, yukarıya bakınız.

[63] Zemstvo Istatistiki *Malzeme* verileri, ve Bay Annenski'nin *Rapor*'u, ay-

O halde, sanayiin özetlediğimiz biçimde örgütlenmesi, bütün bölgelerde hüküm sürer. Toplam işçi sayısının hemen hemen *beşte üçü* kapitalistçe çalıştırılmaktadır. Dolayısıyla, burada da, sanayiin genel yapısı içinde, manüfaktürün egemen olduğunu[64] ve işçi yığınlarını hükmü altında tuttuğunu, ama bunu küçük üretimi kökünden söküp atmadan yaptığını görüyoruz. Küçük üretimin nispî direnişi, birinci olarak, Pavlovo sanayiinin bazı dallarında (örneğin kilit yapımı); makineli üretime henüz hiç geçilmemiş olmasıyla, ikincisi de, küçük üreticinin batmaktan kurtulması için, onu ücretli işçiden de aşağılara batıracak yollara başvurmasıyla, tümüyle açıklanır. Bu yollar şunlardır: işgününün uzatılması ve yaşam düzeyinin ve genel gereksinmelerin düşürülmesi. "Mülk sahipleri için çalışan elsanatçıları grubunun kazançları, daha az dalgalanmaya uğrar" (Grigoryev, *loc. cit.*, 65); örneğin, Zavyalovlar'da, en az ücret alan işçi, sapyapımcısıdır; "evde çalışır ve bunun için de daha düşük kazançlarla yetinir" (68). "Fabrika sahipleri için" çalışan elsanatçıları, "ürünlerini pazara götürenlerin ortalama kazançlarından biraz daha fazla kazanç elde ederler. Daha büyük kazançlar, özellikle fabrikalarda yaşayan işçiler arasında görülür." (70.)[65] "Fabrikalardaki" işgünü, en fazla 16 saat olmak üzere, 14½-15 saattir. "Öte yandan, evde çalışan elsanatçısının işgünü, hiç bir zaman 17 saatin altında değildir ve bazan 18 ve hatta 19 saat gibi yüksek bir düzeydedir." (*ibid.*.) 2 Haziran 1897 yasası,[138] buradaki evişinde bir artışa neden olduysa, bunda şaşılacak hiç bir şey yoktur; bu elsanatçılarının, çabalarını, mülk sahiplerini, fabrikalar örgütlemeye zorlamak doğrultusuna yönelmeleri zamanı gelmiştir. Okur, ayrıca, yarı-bağımsız küçük üreticiyi ezen, ünlü Pavlovo "borç-alı-

rıca A. N. Potresov'un araştırmaları (yukarda değinilen). Murom bölgesine ait rakamlar yaklaşıktır. 1897 sayımına göre, Vorsmo sakinlerinin sayısı 4.674, Pavlovo sakinlerinin sayısı ise 12.431 idi.

[64] Vermiş olduğumuz veriler hiç bir biçimde bu egemenliği tam ifade etmiyor: Biraz sonra görüleceği üzere, pazar için çalışan elsanatçıları, mülk sahipleri için çalışanlardan *daha da çok* sermayeye bağımlıdır, mülk sahibi için çalışan elsanatçıları da, ücretli işçilerden *daha da çok* sermayeye bağımlıdır. Pavlovo sanayileri, tüccar sermayesi ile sanayi sermayesi arasındaki genel olarak kapitalist manüfaktürün küçük üreticilerle olan ilişkisine özgü olan kopmaz bağı belirgin bir biçimde gösteriyor.

[65] Toprakla olan bağ da, kazançları azaltan önemli bir etkendir. Köy elsanatçıları "bir bütün olarak, Pavlovo çilingirlerinden daha az kazanırlar". (Annenski, *Rapor*, s. 61). Birincilerin kendi tahıllarını yetiştirdiklerini hesaba katmamız gerektiği doğrudur, ama o durumda bile "sıradan köy elsanatçısının koşulları, ortalama Pavlovo çilingirinin koşullarından iyidir demek çok zordur" (61).

mu", "değişim", "karı-rehini" ve bunlara benzer kölelik ve kişisel alçalış biçimlerini hatırlasın.[66] Neyse ki, hızlı gelişmekte olan geniş-çaplı makineli üretim, bu en kötü sömürü biçimlerini, manüfaktürün yaptığı gibi, öyle seve seve hoşgörmez. Konumuzu biraz atlayarak, bu bölgedeki fabrika üretimine ilişkin veriler aktaralım.[67] [Tablo 83.]

[TABLO 83]

Yıllar	"Fabrika ve Atelyeler"in Sayısı	Çalıştırılan İşçi Sayısı			Toplam Üretim (Bin Ruble)	Buhar Gücüne Sahip Kuruluşların Sayısı	15 ya da Daha Fazla İşçi Çalıştıran Kuruluş Sayısı
		Binalarda	Dışarda	Toplam			
1879	31	? Yaklaşık	? Yaklaşık	1.161	498	2	12
1890	38	1.206	1.115	2.361	594	11	24
1894—95	31	1.905	2.197	4.102	1.134	19	31

Demek ki, gitgide artan sayıda işçinin, makine kullanmaya başlayan büyük kuruluşlara çekildiğini görüyoruz.[68]

9) Öteki Madenî İşler

Nijni-Novgorod eyaleti ve uyezdine bağlı, Bezvodnoye köyün-

[65] Bunalımlar sırasında öyle olur ki, sözcüğün gerçek anlamıyla para almadan çalışır, "beyazı siyahla", yani mamul malları, hammaddelerle değiştirirler; bu "çok sık" olur. (Grigoryev, *ibid.*, 93.)

[67] Selitba ve Vaça köyleri ve çevreleri de dahil olmak üzere, bütün bölge için *Kılavuz* ve *Liste*'den alınmış veriler. 1890 *Kılavuz*'u, kuşkusuz, dışarı işçilerini de, toplam fabrika işçileri sayısına dahil etmiştir; yalnızca iki en büyük kuruluş için (Zavyalovlar ve F. Varipayev'ler) bir düzeltmeyle yetinerek, dışarı işçilerinin sayısını yaklaşık olarak hesapladık. *Liste*'deki ve *Kılavuz*'daki, "fabrikalar ve atelyeler"e ait rakamları karşılaştırmak için, yalnızca 15 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşlar ele alınmalıdır (bu, *Çalışmalarımız*'da çok daha ayrıntılı olarak incelenmiştir, "Fabrika İstatistiklerimiz Sorunu Üzerine" başlıklı makale). (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4. —ç.)

[68] Pavlovo sanayi dallarından birinde, kilit yapımında, tersine, ücretli işçi çalıştıran atelyeler sayısında bir düşüş vardır. Bu gerçeği ayrıntısıyla anlatan A. N. Potressov (*loc. cit.*), nedenine de işaret etmiştir — Kovno eyaletinde kilit yapım *fabrikasının* rekabeti (1890'da, 500.000 rublelik bir üretim yapan, 500 işçiye sahip ve 1894-95'te, 730.000 rublelik bir üretim yapan, 625 işçiye sahip Schmidt Kardeşler).

deki sanayiler de, kapitalist manüfaktüre girerler. Bu da, sakinlerinin çoğu tarımla hiç uğraşmayan ve birkaç köylük bir sınaî alanın merkezi görevini yapan bir sınaî köydür, 1889 Zemstvo sayımına göre, (*Malzeme*, c. VIII, Nijni-Novgorod, 1895), Bezvodnoye volostunda (581 aile) ailelerin %67,3'ü hiç toprak ekmez, %78,3'ünün hiç atı yoktur, %82,4'ü sanayilerle uğraşır ve %57,7'si ailede okuryazar kişilere ve okul çocuklarına sahiptir (uyezd ortalaması, %44,6). Bezvodnoye sanayileri, çeşitli madenî eşyaların üretimiyle uğraşır: zincirler, balık oltaları ve madenî levhalar; üretim, 1883'te, $2^1/_2$ milyon ruble olarak[69] 1888-89'da ise $1^1/_2$ milyon ruble olarak[70] hesaplanmıştır. Sanayiin örgütlenmesi şöyledir: mülk sahipleri için, onların malzemelerini kullanarak çalışma; bu, tek tek işlemler yapan bir dizi işçi arasında dağıtılmıştır ve kısmen patronların atelyelerinde, kısmen de evlerde yapılır. Örneğin balık oltaları yapımında, çeşitli işlemler, "bükücüler", "kesiciler" (özel bir barakada çalışırlar) ve "sivrilticiler" (kadın ve çocuklar kanca uçlarını evlerinde sivriltirler) tarafından yapılır; bütün bunlar, parça-başına ücretle kapitalist için çalışırlar, bükücüler kendi hesaplarına, kesicilere ve sivrilticilere iş verirler. "Madenî tel, şimdi atla çekilen bocurgatlarla yapılmaktadır; eskiden, teli, büyük sayılar halinde buraya getirilen kör adamlar çekerdi. ..." Kapitalist manüfaktürün "uzmanlıklarından" biri! "Bu işin yapıldığı koşullar, bütün öteki işlerdeki koşullardan çok farklıdır. İnsanlar, biriken at gübresinden çıkan zararlı gazlarla dolu, boğucu bir havada çalışmak zorundadır."[71] Tel elek,[72] topluiğne[73] ve sırma tel sanayileri de,[74] aynı kapitalist manüfaktür esasları üzerinde örgütlenmiştir. Sırma tel sanayiinde, 80'lerin başında, 670 işçi çalıştıran (%79'u kiralanmıştı) ve 368.500 ruble tutarında bir üretime sahip 66 kuruluş vardı; bu kapitalist kuruluşlardan bazıları, arasıra, "fabrika ve atelyeler"e de dahil ediliyorlardı.[75]

Yaroslavl eyaleti ve uyezdine bağlı Burmakino volostu ve çev-

[69] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, IX. Bezvodnoye köyünün nüfusu, 1897'de 3.296 idi.

[70] *Raporlar ve Soruşturmalar*, c. I. — *Liste*, bu bölge için, binalarda 21 işçi, dışarda 29 işçi çalıştıran ve 68.000 ruble tutarında bir üretime sahip 4 "fabrika" veriyor.

[71] *Raporlar ve Soruşturmalar*, I, s. 186.

[72] Beşinci Bölüm, Ek I, Sanayi n° 29.

[73] *İbid.*, n° 32.

[74] *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VI, Kısım I, Bölüm 2, ve *1890'da Bogorodsk Uyezdi Sanayileri*.

[75] Örneğin bkz: *Liste*, n° 8819.

re volostlardaki çilingir sanayileri de, muhtemelen aynı çizgilerde örgütlenmiştir. Her halükârda, burada, aynı işbölümünü (demirciler, körükçüler ve çilingirler), ücretli emekte aynı yaygın gelişmeyi (Burmakino volostundaki 307 demirciden 231'i ücretli işçi çalıştırır), bütün bu özel işçiler üzerinde büyük sermayenin aynı egemenliği (alıcılar en üstte; demirciler onlar için, çilingirler de demirciler için çalışıyor), eşyaların alımı ile, eşyaların, bazıları arasıra "fabrika ve atelyeler" arasına dahil edilen kapitalist atelyelerde üretiminin aynı birleşimini görüyoruz.[76]

Bir önceki bölümün ekinde, Moskova eyaletindeki, tepsi ve bakır kazan sanayileri hakkında[77] istatistikler verilmiştir (sonuncu sanayi "Zagarye" diye bilinen bölgededir). Verilerin gösterdiğine göre, ücretli emek bu sanayilerde egemen durumdadır, sanayilerin başında, kuruluş başına ortalama 18-23 ücretli işçi çalıştıran, 16.000-17.000 ruble tutarında bir ortalama üretime sahip büyük atelyeler gerekmektedir. Eğer buna, burada, işbölümünün çok yaygın bir biçimde uygulandığını da eklersek,[78] sözkonusu olan şeyin kapitalist manüfaktür olduğu açıkça anlaşılacaktır.[79] "Mevcut teknik koşullar ve işbölümü altında, bir anormallik olan küçük sınaî birimler, büyük atelyelerin yanısıra, varlıklarını ancak işgününü en son sınıra uzatarak koruyabilirler" (İsayev, *loc. cit.*, 33) — örneğin tepsi yapımcıları arasında, *19 saat* çalışan bile vardır. Burada, olağan işgünü, 13-15 saattir; küçük mülk sahipleri için 16-17 saattir. Aynî ödeme yaygın biçimde uygulanır (hem 1876'da, hem de 1890'da).[80] Şunu da ekleyelim ki, bu sanayiin uzun süredir var oluşu (en geç, 19. yüzyılın başında doğmuştur) ve yaygın uzmanlaşma, bu durumda da çok usta işçiler yaratmıştır; Zagaryeliler sanatçılıklarıyla tanınırlar. Sanayide, ayrıca, hiç bir ön eğitim gerektirme-

[76] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. VI, 1880 soruşturması. — *Raporlar ve Soruşturmalar*, c. I, (1838-1889), bkz: s. 271: "hemen hemen bütün iş ... ücretli işçi çalıştıran atelyelerde toplanmıştır". Bkz: ayrıca *Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*, c. II, Yaroslavl 1896, s. 8, 11. —*Liste*, s. 403.

[77] Beşinci Bölüm, Ek, I, Sanayi n° 19 ve 30.

[78] Bir kazancının atelyesinde, farklı işlerin yapılması için beş usta işçiye ihtiyaç vardır; tepsi yapımcının atelyesinde en az 3, "normal bir atelyede" ise 9 işçiye ihtiyaç vardır. "Büyük kuruluşlarda", "üretkenliği artırmak amacıyla", "güzel" bir "işbölümü" uygulanır. (İsayev, *loc. cit.*, 27 ve 31.)

[79] 1890 *Kılavuz*'u Zagarye bölgesi için, 184 işçi çalıştıran, 37.000 ruble tutarında bir üretime sahip 14 fabrika veriyor. Bu rakamların, yukarda aktarılan Zemstvo istatistikleriyle karşılaştırılması göstermektedir ki, bu durumda da, fabrika istatistikleri, yalnızca, geniş ölçüde gelişmiş olan kapitalist manüfaktürün üst tabakasını kapsamaktadır.

[80] Karş: *Bogorodsk Uyezdindeki Elsanatı Sanayileri*.

yen ve küçük yaşta işçilerin bile yapabileceği, uzmanlıklar da doğmuştur. Bay İsayev haklı olarak şöyle diyor: "Bu, hemen küçük yaşta bir işçi olabilme ve adeta çalışma zorunda kalmaksızın bir meslek edinebilme olanağı, işgücünün eğitilmesini isteyen elsanatı ruhunun kaybolmakta olduğunu göstermektedir; birçok ayrıntılı işlemlerin basitliği, elsanatının manüfaktüre geçmesinin bir belirtisidir." (*loc. cit.*, 34.) Yalnızca, şunu söyleyelim ki, "elsanatı ruhu" belli bir ölçüye kadar, her zaman, manüfaktürde kalır, çünkü onun temeli de aynı el üretimidir.

10) Mücevher, Semaver ve Akordeon İşleri

Kostroma eyaleti ve uyezdine bağlı Krasnoye köyü, genellikle "halkımızın" kapitalist manüfaktürünün merkezleri olarak gösterilen sınaî köylerden biridir. Bu büyük köy (1897'de, burada 2.612 kişi oturuyordu), nitelik bakımından tamamen kentlidir; sakinleri kent halkı gibi yaşar ve (pek az istisna ile) tarımla uğraşmazlar. Krosnoye, 4 volostu ve 51 köyü (Nerekta uyezdinin Sidorovskoye volostu da dahil olmak üzere) ve buralardaki, 735 aile ve 1.706 kadar işçiyi kapsayan mücevher sanayiinin merkezidir.[81] Bay Tillo şöyle diyor: "Sanayiin baş temsilcileri, kuşkusuz, Krasnoye köyünün büyük sanayicileridir; Puşilovlar, Mazovlar, Sorokinler, Çulkovlar ve öteki tüccarlar. Bunlar malzeme (altın, gümüş ve bakır) satın alır, sanatçı çalıştırır, mamul eşya alır, evde yapılacak iş için sipariş dağıtır, örnek sağlarlar vb.." (2043.) Büyük sanayîcilerin, atelyeleri, madenin son işleri yapmaları için "elsanatçıları"na verilmeden önce eritildiği ve dövüldüğü, sözde, "rabotorni"leri (laboratuvarları) vardır; "pretsi" (presler ve damga için boyalar), "zımbalar" (şekilleri kakmak için), "silindirler" (madenleri uzatmak için), tezgâhlar vb. gibi teknik aletleri vardır. İşbölümü yaygın bir biçimde uygulanır: "Hemen hemen her eşya, manüfaktür sırasında, belirli bir düzenle, birkaç elden geçer. Örneğin, küpe yapımında, patron sanayici, önce, gümüşü kendi atelyesine gönderir, burada gümüşün bir kısmı yuvarlanır ve bir kısmı

[81] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. IX, Bay A. Tillo'nun makalesi. — *Raporlar ve Soruşturmalar*, c. III (1893). Sanayi gelişmeye devam etmektedir. Karş: *Russkiye Vedomosti*'ye mektup, 1897, n° 231. *Vestnik Finansov*, 1898, n° 42. Toplam üretim 1 milyon rubleyi aşar, bunun 200.000 rublesini işçiler, 300.000 rublesini alıcılar ve tüccarlar alır.

tel halinde çekilir; sonra, sipariş üzerine, malzeme, bir sanatçıya verilir, o da, eğer ailesi varsa, işi birkaç kişi arasında böler; biri, gümüş levhaları küpe biçiminde kesmek için zımba kullanır, öteki teli küpelerin kulağa takıldığı halkalar olarak büker, bir üçüncüsü, bu parçaları lehimler ve nihayet, dördüncüsü tamamlanan küpeleri cilâlar. Bu işlerden hiç biri zor değildir ya da fazla eğitim gerektirmez; çoğu kez, lehimleme kadınlar ve 7-8 yaşında çocuklar tarafından yapılır." (2041.)[82] Burada da işgünü aşırı ölçüde uzundur, genellikle 16 saati bulur. Erzak ile ödeme çok görülür.

Aşağıdaki istatistikler (çok yakın zamanlarda, yerel bir ayar müfettişi tarafından yayınlanmıştır) bu, sanayiin iktisadî yapısını açıkça göstermektedir[139] [Tablo 84]:

[TABLO 84]

Sanatçı Grupları	Sanatçı Sayısı	%	Toplam İşçiler (Yaklaşık)	%	Toplam Eşyalar	%
Hiç eşya teslim etmeyen	404	66,0	1.000	58	—	—
12 libreye kadar teslim eden	81				11	1,3
12-120 libre teslim eden	194	26,4	500	29	236	28,7
120 ve daha fazla libre teslim eden	56	7,6	206	13	577	70,0
T o p l a m	*735*	*100*	*1.706*	*100*	*824*	*100*

"İlk iki grup (toplam sanatçı sayısının üçte-ikisi kadar), elsanatçısı olarak değil de, evde çalışan fabrika işçileri olarak sınıflandırılmalıdır." Üst grupta, "ücretli emek gitgide daha sık ortaya çıkmaktadır. ... Elsanatçıları, başkaları tarafından yapılmış eşyalar satın almaya başlamışlardır"; bu grubun üst tabakasında "alıcılık egemendir" ve "alıcılardan dördünün atelyeleri bile yoktur".[83]

[82] "Krasnoye elsanatçıları arasında, her tür eşya ve hatta her parça, belirli bir zanaatçı tarafından yapılır ve dolayısıyla, örneğin, yüzüklerin ve küpelerin, bileziklerin ve broşların vb. aynı evde yapıldığı pek seyrek görülür; genellikle belirli bir eşya, parçalar halinde, yalnızca aynı evlerde değil, hatta ayrı köylerde yaşayan, farklı işçi uzmanlarca yapılır." (*Raporlar ve Soruşturmalar*, c. III, s. 76).

[83] *Vestnik Finansov*, 1898, n° 42.

Tula kasabası ve çevrelerindeki semaver ve akordeon sanayileri, kapitalist manüfaktürün çok tipik örnekleridir. Genel olarak söylersek, bu bölgedeki "elsanatı" sanayileri, 15. yüzyıla kadar giden uzun bir geçmişe sahiplerdir.[84] 17. yüzyılın ortalarında özellikle hızlı bir gelişme göstermişlerdir; Bay Borisov'a göre, Tula sanayilerinin gelişmesinde, ikinci dönem, o zaman başlamıştır. 1637'de, ilk demir dökümevi kuruldu (Hollandalı Vinius tarafından). Tula tüfekçileri ayrı bir demirciler yörekenti kurdular, özel hak ve ayrıcalıklardan yararlanan ayrı bir toplumsal tabaka oluşturdular. 1696'da, Tula'da, ünlü bir Tula demircisi tarafından ilk demir dökümevi kuruldu ve sanayi, Urallara ve Sibiryaya yayıldı.[85] Böylece, Tula sanayilerinin tarihinde üçüncü dönem başladı. Elsanatçıları kendi atelyelerini kurdular ve işi çevre köylülerine öğrettiler. 1810'larda ve 1820'lerde, ilk semaver fabrikaları açıldı. "1825'e gelindiğinde, Tula'da, tüfekçilere ait 43 ayrı fabrika vardı, oysa bugün var olanların hemen hepsi, bir zamanların tüfekçileri olan bugünün Tula tüccarlarına aittir." (*loc. cit.*, 2262.) Dolayısıyla, burada, eski lonca ustalarıyla, sonraki kapitalist manüfaktür şefleri arasında doğrudan doğruya bir devamlılık ve bağlantı görüyoruz. 1864'te Tula tüfekçileri serf bağımlılığından[140] kurtuldular ve kasabalı sınıfına dahil edildiler; gelirler, köy elsanatçılarının sert rekabeti sonucu düştü (bu da sanayicilerin kentten kıra gidişi biçiminde ters bir akım doğurdu); işçiler, semaver, kilit, çatal-bıçak ve akordeon sanayilerine döndüler (ilk Tula akordeonları, 1830-1835 yıllarında ortaya çıktı).

Semaver sanayii, bugün şöyle örgütlenmiştir. Başında, onlarca ve yüzlerce işçi çalıştıran atelyelere sahip büyük kapitalistler bulunur, ama bunlar, aynı zamanda, birçok ayrı ayrı işlemi, kentli ve köylü işçilerce evlerinde yapılmak üzere dağıtırlar; bu işlemleri yapanlar, bazan, hâlâ kendi atelyelerine sahiptir ve ücretli işçi çalıştırırlar. Doğal olarak, büyüklerin yanısıra birbirini izleyen aşamalarla kapitalistlere bağımlı olan küçük atelyeler de bulunur. İşbölümü, bu işin bütün yapısının genel temelidir. Semaver yapımı süreci, aşağıdaki ayrı işlemlere bölünmüştür: (1) bakır levhaların boru halinde kıvrılması (boru yapma); (2) boruların lehimlenmesi;

[84] Bkz: *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*'de Bay V. Borisov'un makalesi, c. IX.

[85] Tula demircisi, Nikita Demidov Antufyev, Tula kasabası yakınlarında bir demir atelyesi kurarak Büyük Peter'in himayesini kazandı; 1702'de kendisine Nevyansk atelyeleri verildi. Torunları, ünlü Ural demir manüfaktürcüleri, Demidovlardır.

(3) bağlantı yerlerinin eğelenmesi; (4) altlarının yerleştirilmesi; (5) kalıpların dövülmesi; (6) içlerinin temizlenmesi; (7) gövdenin ve boynun çevrilmesi; (8) kaplama; (9) alttaki deliklerin ve kapakların presle zımbalanması; (10) semaverlerin birleştirilmesi. Ayrıca küçük bakır parçaların dökülmesinde ayrı süreçler vardır: (a) kalıpların hazırlanması ve (b) döküm.[86] İş, evde yapılmak üzere verildiğinde, bu işlemlerin herbiri özel bir "elsanatı" sanayii oluşturabilir. Bu "sanayiler"den biri, Bay Borisov tarafından, *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*'in VII. cildinde tanımlanmıştır. Bu sanayi (semaverin boru haline getirilmesi), köylülerin tanımlamış olduğumuz işlemlerden birini, parça başına ücretlerle, tüccarların malzemelerini kullanarak yapmalarından ibarettir. 1861'den sonra, elsanatçıları, kırsal bölgede çalışmak üzere Tula kentinden ayrıldılar; geçim maliyeti ve ihtiyaç düzeyi, kırsal bölgede daha düşüktü (*loc. cit.*, 893). Bay Borisov, çok haklı olarak, "elsanatçısı"nın bu dayanıklılığını, semaver dövmede elemeğinin korunmasına bağlamaktadır; "Manüfaktürcü için, köy elsanatçısını çalıştırmak her zaman kârlı olacaktır, çünkü, o, kentli zanaatçının fiyatından %10-20 daha düşük bir fiyata çalışır." (916).

Bay Borisov'un hesabına göre, 1882'de, semaver üretiminin değeri, yaklaşık olarak 5 milyon ruble, işçilerin sayısı (elsanatçıları dahil) toplam 4.000-5.000'di. Bu durumda da, fabrika istatistikleri, yalnızca, kapitalist manüfaktürün bir bölümünü kapsamaktadır. 1879 *Kılavuz*'u, 1879 yılı için, Tula eyaletinde, (hepsi elle işleyen), 1.479 işçiye ve 836.000 ruble tutarında bir üretime sahip, 53 fabrika saymıştı. 1890 *Kılavuz*'u, 162 fabrika, 2.175 işçi ve 1,1 milyon rublelik bir üretim vermektedir; oysa, firmalar listesi, 1.326 işçiye ve 698.000 ruble tutarında bir üretime sahip, 50 fabrika (biri buhar gücü ile çalışır) içerir. Açıktır ki, bu durumda yüz kadar kuruluş "fabrikalar" olarak sınıflandırılmıştır. Son olarak, *Liste*, 1894-95 için şunu verir: 25 fabrika (4'ü buharla çalışan), 1.202 işçi (+ 607 dışarı işçisi) ve 1.613.000 ruble tutarında bir üretim. Bu verilerde, ne fabrikaların sayısı, ne de işçilerin sayısı (yukardaki nedenden dolayı ve ayrıca önceki yıllarda, binalarda ve dışarda çalışan işçilerin aynı kaba konmuş olması yüzünden) karşılaştırılabilir. Hiç kuşku olmayan tek şey, manüfaktürün yerini, sürekli olarak geniş-çaplı makine sanayiinin almasıdır: 1879'da 100 ve daha fazla işçiye

[86] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. X, Bay Manokin'in Perm eyaletine bağlı Suksun'daki semaver sanayiine ilişkin eksiksiz bir tanımını içerir. Bunun örgütlenişi Tula eyaletindekinin aynıdır. Karş: *İbid.*, c. IX, 1882 sergisindeki elsanatı sanayileri üzerine, Bay Borisov'un makalesi.

sahip 2 fabrika vardı; 1890'da (biri buharla çalışan) 2 ve 1894-95'te (üçü buharla çalışan) 4 fabrika bulunuyordu.[87]

Daha düşük bir gelişme aşamasında olan, akordeon sanayii de, tamamen aynı yoldan örgütlenmiştir.[88] "Akardeon yapımında on ayrı işten fazla iş bulunur" (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, IX, 236); bir akordeonun farklı parçalarının yapımı, ya da bazı işlemlerin gerçekleştirilmesi, ayrı, yarı-bağımsız "elsanatı" sanayileri oluşturur. "İşler durgun olduğu zaman, bütün elsanatçıları, fabrikalar için ya da azçok büyük atelyeler için çalışır, bunların sahipleri onlara malzeme sağlarlar; ama, canlı bir akordeon talebi olduğu zaman, elsanatçılarından parçalar satın alan, onları birleştiren ve mamul malları, akordeonların büyük bir istekle satın alındıkları yerel dükkânlara götüren, çok sayıda küçük üretici ortaya çıkar. Bay Borisov'un hesapladığına göre, 1882'de, bu sanayide, 4 milyon ruble tutarında bir üretime sahip 2.000-3.000 işçi bulunuyordu; 1879 fabrika istatistikleri, 22 işçiye ve 5.000 ruble tutarında bir üretime sahip iki "fabrika"; 1890'da 275 işçiye ve 82.000 ruble tutarında bir üretime sahip 19 fabrika; 1894-95'te, 23 işçiye (*artı* 17 dışarı işçisi) ve 20.000 ruble tutarında bir üretime sahip bir fabrika göstermekteydi.[89] Buharlı motorlar hiç kullanılmıyordu. Bütün bu rakam değişiklikleri, kapitalist manüfaktürün karmaşık yapısını oluşturan parçalar olan tek tek kuruluşların, tamamen gelişigüzel seçildiğini gösterir.

III. MANÜFAKTÜRDE TEKNİK. İŞBÖLÜMÜ VE ÖNEMI

Şimdi yukardaki verilerden sonuçlar çıkaralım ve bunların, ger-

[87] Açıktır ki Tula ve çevrelerindeki makine işlerinin örgütlenişinde benzer özellikler görülür. Bay Borisov'un 1882'de hesapladığına göre, bu sanayilerde çalıştırılan işçi sayısı 2.000-3.000 arasındaydı ve bunlar $2^1/_2$ milyon rubleye yakın değerde madenden eşya üretiyorlardı. Bu elsanatçıları, tüccar sermayesinin çok ağır baskısı altındaydılar. Tula Eyaletindeki madenî eşya "Fabrikaları" bazan dışarı işçilerine sahiptirler. (Karş: *Liste*, s. 393-395.)

[88] Akardeon yapımının gelişmesi, ayrıca, ilkel folk aletlerinin safdışı edilmesi ve geniş, ulusal bir pazarın yaratılması süreci olarak da ilginçtir: Bu pazar olmaksızın, süreçlere göre işbölümü olmazdı ve işbölümü olmaksızın mamul mal ucuz bir biçimde üretilemezdi: "Ucuzlukları yüzünden ... akordeonlar, hemen her yerde, ilkel telli folk çalgılarının ve balalaykanın yerine geçmişlerdir." (Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler, c. IX, s. 2276.)

[89] 29 Kasım 1891. Tula kenti sayımı, akordeon satan 36 kuruluş ve 36 akordeon atelyesi vermektedir (Bkz: *Tula Eyaleti, 1895 Elkitabı*, Tula 1895).

çekten de, sanayimizde kapitalizmin gelişmesinde özel bir aşamayı gösterip göstermediğine bakalım.

İncelemiş olduğumuz, bütün sanayilerin ortak özelliği, el üretiminin korunması ve sistemli, yaygın işbölümü uygulanmasıdır. Üretim süreci, farklı uzman sanatçılar tarafından gerçekleştirilen tek tek birkaç işleme bölünmüştür. Böyle uzmanların eğitilmesi, oldukça uzun bir zaman alır ve bu yüzden *çıraklık* da doğal olarak manüfaktürle birlikte bulunur. Çok iyi bilinmektedir ki, meta ekonomisinin ve kapitalizmin genel koşulları altında, bu, en kötü kişisel bağımlılık biçimlerine ve sömürüye yol açar.[90] Çıraklığın ortadan kalkması, manüfaktürdeki daha yüksek bir gelişme ile ve makinelerin eğitim dönemini asgariye indirdiği ya da çocukların bile yapabileceği kadar kolay tek tek işlemlerin ortaya çıktığı geniş-çaplı makineli sanayiin doğuşu ile bağıntılıdır (bkz: yukardaki Zagarye örneği).

El üretiminin, manüfaktürün temeli olarak korunması, onun, fabrika ile karşılaştırıldığında, özellikle göze çarpan hareketsizliğini açıklar. İşbölümünün gelişmesi ve yaygınlaşması, çok yavaş ilerler, öyle ki, on yıllarca (ve hatta yüzyıllarca) manüfaktür, bir kez benimsedi mi, o biçimi korur; görmüş olduğumuz gibi, sanayilerden birçoğu, oldukça eski kaynaklıdır, ama bunların çoğunda, son zamanlara kadar, üretim yöntemlerinde büyük değişiklikler görülmemiştir.

İşbölümüne gelince, burada, teorik iktisadın, onun emeğin üretken güçlerinin gelişmesi sürecinde oynadığı role ilişkin, herkesçe bilinen görüşlerini tekrarlamayacağız. El üretimi temeli üzerinde, teknikte, işbölümü aracılığıyla olanın dışında başka hiç bir ilerleme olamazdı.[91] Yalnızca, geniş-çaplı makineli sanayie bir hazırlık asaması olarak işbölümüne duyulan gereksinmeyi açıkça ortaya koyan,

[90] Bir tek örnekle yetinelim. Kursk eyaleti, Grayvoron uyezdine bağlı, Borisovka köyünde, 500 kadar kişi çalıştıran bir ikon boyama sanayii bulunur. Sanatçıların çoğunluğu işçi çalıştırmaz, günde 14-15 saat çalışan çıraklar tutar. Bir sanat okulunun kurulması hakkında bir öneri yapıldığında, bu sanatçılar, çıraklarının karşılıksız işgücünü kaybetme korkusuyla, bu öneriye şiddetle karşı çıktılar (*Raporlar ve Soruşturmalar*, I, 333). Ev sanayiinde, kapitalist manüfaktür altındaki çocukların koşulları, çıraklarınkinden daha iyi değildir, çünkü ev işçisi, işgününü uzatmak, ailesinin bütün çabalarını son sınırına kadar kullanmak zorundadır.

[91] "Geniş-çaplı üretimin ve manüfaktürün ev biçimi, geniş bir bölgeyi kapsayan küçük bağımsız sanayi, kaçınılmaz ve hatta bir dereceye kadar da istenen bir çıkış yoludur." (*Krizomenov, Yuridiçeski Vestnik*'te, 1883, n° 11, s. 435.)

iki ana duruma değinelim. Birincisi, makine kullanımına geçilmesi, ancak üretim süreci, bir dizi en basit salt mekanik işlemlere bölündüğü zaman mümkündür; makineler, önce, en basit işlemler için kullanılmıştır ve bunların en karmaşık süreçlere yayılması çok tedricen olur. Örneğin, dokumacılıkta, düz kumaşların üretiminde öteden beri motorlu tezgâh egemendi, oysa ipekli dokumacılık, esas olarak, elle yapılmaya devam etmektedir; makinistlik işinde, makine, ilkönce, en basit işlemlerden birine — övütmeye uygulanmıştır, vb.. Ama, üretimin bu en basit işlemlere ayrılması, geniş-çaplı makineli üretime geçilmesi için zorunlu bir hazırlık adımı olduğu halde, aynı zamanda küçük sanayilerin büyümesine de yol açar. Çevredeki nüfus, ya manüfaktürevi sahiplerinin siparişleri üzerine, onların malzemelerini kullanarak (fırça manüfaktüründe, kıl yerleştirilmesi; deri işinde, koyun postları, koyun postundan palto, eldiven, çizme vb. dikilmesi; tarak manüfaktüründe, boynuz yontma; semaver borulama vb.) ya da, hatta, "bağımsız olarak" malzemeleri satın alıp, ürünün belirli kısımlarını yaparak ve bunları manüfaktürcülere satarak (şapka, araba, akordeon ve öteki sanayilerde vb.), son derece ayrıntılı işlemleri evlerinde yapabilir duruma gelirler. Küçük (hatta bazan "bağımsız") sanayilerdeki büyümenin, kapitalist manüfaktürdeki büyümenin bir ifadesi olması, mantığa aykırı gibi görünmektedir; ama bir gerçektir. Bu tip "elsanatçıları"nın "bağımsızlığı", tamamen uydurmadır. *Eğer,* öteki ayrıntılı işlemlerle, ürünün öteki parçalarıyla, *bir bağıntı olmasaydı,* bunların yaptıkları iş yapılamaz ve ürünleri arasıra da olsa kullanım-değerine sahip olamazdı. Ve yalnızca (şu ya da bu biçimde) ayrı ayrı işlemler yapan bir işçi yığını üstünde hüküm süren *büyük sermaye* bu bağıntıyı yaratabilirdi[92] ve yarattı. Narodnik iktisadın temel hatalarından biri, bir tek işlem yapan "elsanatçısı"nın, kapitalist manüfaktürevinin parçalarından biri olduğu gerçeğini görmezlikten gelmesi ya da üstünü örtmesidir.

Özellikle üzerinde durulması gereken ikinci durum, manüfaktürün usta işçiler eğitmesidir. Geniş-çaplı makineli sanayi, bundan önce, manüfaktürün işçileri eğittiği uzun bir dönem gelmemiş olsaydı, Reform-sonrası dönemde böyle hızla gelişmezdi. Örneğin, Vladimir eyaletine bağlı Pokrov uyezdindeki, "elsanatı" dokuma sanayiini araştıranlar, Kudikino volostundaki (Orekovo köyünün

[92] Neden yalnızca sermaye bu bağıntıyı yarata*bilmişti*? Çünkü, görmüş olduğumuz gibi, meta üretimi, küçük üreticilerin dağınık durumuna ve tam farklılaşmalarına yol açar, ve çünkü küçük sanayiler, manüfaktüre, kapitalist atelyeler ve tüccar sermayesi mirasını bırakmışlardır.

ve ünlü Morozov fabrikalarının bulunduğu yer) dokumacıların, dikkate değer "teknik hüner ve deneylerinden" sözetmektedirler: "hiç bir yerde ... böylesine bir ... emek yoğunluğu göremeyiz: burada, dokumacı ile bobin işçisi arasında kesin bir işbölümü, ayırımsız uygulanmaktadır. ..." "Geçmiş ... Kudikinlilere ... üretim tekniğinde uzman ustalığını ... her türlü güçlüğü yenme yeteneğini vermiştir."[93] İpekli dokumacılığa ilişkin olarak şunları okuyoruz: "Herhangi bir köyde ve herhangi bir sayıda, fabrika kurulamaz, fabrika, dokumacının ardından, göçmen işçiler sayesinde" (ya da, ev sanayii sayesinde diye ekleyelim) "bir miktar usta işçinin oluştuğu köylere gitmektedir."[94] St. Petersburg kundura fabrikası[141][95] gibi kuruluşlar, eğer Kimri köyü etrafındaki bölgede, örneğin, şimdi göç etmiş olan usta işçiler yüzyıllardan beri gelişiyor olmasaydı vb., böyle çabuk gelişemezlerdi. Bu arada şunu da belirtelim ki, işte bunun için, manüfaktürün, belirli işlerde uzmanlaşmış ve çok sayıda usta işçi eğitmiş bir dizi büyük bölge oluşturmasına, çok büyük önem verilmektedir.[96]

Kapitalist manüfaktürdeki işbölümü, tek tek parçaları yapan "elsanatçıları" da dahil olmak üzere, işçiyi biçimsizleştirir ve sakat eder. Büyük ustalar ve sakatlar yaratır, ustalıklarıyla araştırmacıları şaşırtan birinciler pek seyrek görülürler,[97] ikinciler ise — zayıf göğüslü, oransız gelişmiş kollara, "eğri belkemiğine"[98] sahip vb. vb., "elsanatçıları" yığını biçimindedir.

[93] *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, IV, 22.

[94] *İbid.*, III, 63.

[95] 1890'da, 514 işçiye ve 600.000 ruble tutarında bir üretime, 1894-95'te 845 işçiye ve 1.288.000 rublelik üretime sahiptir.

[96] "Toptan sanatlar" deyimi bunu pek iyi tanımlamaktadır. Korsak şöyle yazıyor: "17. yüzyılın başında, kır sanayii, daha gözle görülebilir bir biçimde gelişmeye başladı; bütün köyler, üzellikle, Moskova yakınında ve karayolları boyunca yerleşmiş olanlar, belli bir sanayi ile uğraşmaya başladılar; bazılarının sakinleri, tabakçı, ötekilerinki dokumacı, daha başkalarınki ise, boyacı, araba yapımcısı, demirci vb. oldular. ... Son yüzyılın sonlarına doğru, bazılarının adlandırdığı gibi, bu *toptan sanatlar*, Rusya'da gelişmiş bulunuyordu." (*loc. cit.*, 119-121.)

[97] İki örnekle yetinelim: ünlü Pavlovo çilingiri, Kvorov, 1 *zolotnik* ağırlığında [=14,25 gram —ç.] 24 kilit yapmıştı; bu kilitlerin bazı parçaları, topluiğne başından bile büyük değildi (Labzin, *loc. cit.*, 44). Moskova eyaletinde bir oyuncak yapımcısı, hemen bütün yaşamını, koşum takımı vurulmuş atları tamamlamaya harcamıştı, ve öyle bir elçabukluğuna ulaşmıştı ki, günde 400 tanesini bitirebiliyordu. (*Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VI, Kısım II, s. 38-39.)

[98] Bay Grigoryev, Pavlovo elsanatçılarını şöyle tanımlıyor: "Bu işçilerden birine rasladım ... altı yıldan beri aynı mengenede çalışıyordu ve çıplak sol

IV. BÖLGESEL İŞBÖLÜMÜ VE TARIMIN SANAYİDEN AYRILMASI

Genel olarak, işbölümü ile doğurdan doğruya bağıntılı biçimde, yukarda değinildiği gibi, bölgesel işbölümü — belli bölgelerin, bir ürünün o ürünün bir türünün ve hatta bir ürünün belirli bir parçasının üretiminde uzmanlaşmaları görülür. El üretiminin egemenliği, bir küçük kuruluşlar yığınının varlığı, işçinin toprakla bağıntısının korunması, sanatçının belirli bir işe bağlanması — bütün bunlar, kaçınılmaz olarak, manüfaktürde farklı sınaî bölgelerin ayrılmasına yol açar; bazan bu yerel ayrılma, yalnızca tüccar patronların iş yaptığı dünyanın geri kalan kısmından tam tecride varır.[99]

Aşağıdaki parçada, Bay Karizomenov, bölgesel işbölümünün önemini azımsamaktadır: "İmparatorluğun geniş alanları, doğal koşullardaki kesin farklılıklarla birlikte bulunur: bir yer kereste ve vahşî hayvanlar bakımından, öteki sığır bakımından zengindir, bir üçüncüsünde ise kil ve demir boldur. Bu doğal özellikler, sanayii belirler. Büyük uzaklıklar ve ulaştırma zorlukları, hammaddelerin taşınmasını olanaksız ya da son derece pahalı yapmıştır. Bunun sonucu olarak da, sanayi, zorunlu olarak, bol hammaddelerin hemen yakında bulunduğu yerde yuvarlanmak durumunda kalmıştır. Sanayimizin tipik özelliği — meta üretiminin büyük ve toplu alanlarda uzmanlaşması, bundan doğar." (*Yuridiçeski Vestnik, loc. cit.*, s. 440.)

Bölgedeki işbölümü, sanayimizin değil (gerek Rusya'da, gerekse öteki ülkelerde) manüfaktürün tipik bir özelliğidir; küçük sanayiler böyle geniş bölgeler yaratmamışlar, fabrika onların ayrılığını yoketmiş ve kuruluşların ve işçi yığınlarının başka yerlere naklini kolaylaştırmıştır. Manüfaktür, yalnızca toplu alanlar yaratmakla kalmaz, bu alanlara uzmanlaşma da getirir (eşyalara göre işbölümü). Belli bir yerdeki hammaddelerin varlığı, manüfaktür için hiç de hayatî değildir, ve hatta onun için pek olağan bile değildir, çünkü manüfaktür, oldukça geniş bir ticarî temas öngörür.[100]

ayağı ile, üzerinde durduğu tahtanın yarısından çoğunu eskitmişti; acı bir alayla, bütün tahtayı eskittiği zaman patronun kendisini başından atmak niyetinde olduğunu söylüyordu." (*Op. cit.*, s. 108-109.)

[99] Kargopol uyezdindeki sincap kürkü sanayii, Semyonov uyezdindeki tahtakaşık sanayii.

[100] Dokuma sanayilerinde, Pavlovo ve Gjel sanayilerinde, Perm derî sanayilerinde ve daha birçoklarında, ithal malı (yani yerel değil) hammadde kullanılır (bkz: *Çalışmalar*, s. 122-124). (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —*ç.*)

Manüfaktürün yukarda anlatılan özellikleriyle bağıntılı olan bir durum da, kapitalist evrimdeki bu aşamanın, tarımın sanayiden özel bir biçimde ayrılmasıyla göze çarpmasıdır. Artık, en tipik sanayici, köylü değil, çiftçilik yapmayan "zanaatçı" (ve öteki kutupta — tüccar ve atelye sahibi)dir. Çoğu durumda, (görmüş olduğumuz gibi) manüfaktür çizgilerinde örgütlenmiş olan sanayiler, tarım-dışı merkezlere sahiptirler: kentler ve çoğu zaman da, sakinleri tarımla hemen hiç uğraşmayan ve ticarî ve sınaî nitelikte yerleşme yerleri olarak sınıflandırılmaları gereken köyler. Burada sanayiin tarımdan ayrılmasının kökleri, manüfaktür tekniğinde, bura iktisadında ve yaşam biçimindeki (ya da kültürdeki) özelliklerde bulunmaktadır. Teknik, işçiyi, bir işe bağlar ve bu yüzden bir yandan onu tarıma elverişsiz (fizikî yönden zayıf vb.) hale getirirken, öte yandan da sanatla sürekli olarak ve uzun süre uğraşılmasını gerektirir. Manüfaktürün iktisadî yapısı, sanayiciler arasında, küçük sanayilerde olduğundan çok daha derin bir farklılaşma ile nitelenmiştir; ve gördük ki, küçük sanayilerde, sanayideki farklılaşmaya paralel olarak tarımda bir farklılaşma vardır. Manüfaktürün bir koşulu ve sonucu olan, üretici yığınlarının son derece yoksullaşmaları ile, burada çalışacak unsurlar, iktisaden biraz sağlam durumda olan çiftçiler arasından sağlanamaz. Manüfaktürün kültürel özellikleri arasında, birincisi, sanayiin, nüfus üzerine damgasını vuran çok uzun (bazan yıllardan beri süren) varlığı, ikincisi de nüfusun daha yüksek geçim düzeyine sahip olması görülür.[101] İkinci durum üzerinde, ilerde daha ayrıntılı olarak duracağız, ama, önce, manüfaktürün, sanayiin tarımdan tam ayrılmasına yolaçmadığını belirtelim. El tekniği ile, büyük kuruluşlar, küçükleri bütünüyle safdışı edemezler, özellikle eğer küçük elsanatçıları işgünlerini uzatır ve gereksinme düzeylerini düşürürlerse: bu koşullar altında, manüfaktür, görmüş olduğumuz gibi, küçük sanayileri geliştirir bile. Bu yüzden, çoğu durumda, tarım-dışı bir manüfaktür mer-

[101] Bay V. V., *Elsanatı Sanayi Üzerine Deneme*'sinde, bizi temin ediyor ki, "ülkemizde ... tarımın tümüyle terkedildiği pek az elsanatı sanayii bölgesi vardır" (3) —yukarda gösterdik ki, tersine, böyle pek çok bölge vardır— ve "ülkemizde görülen, işbölümünün zayıf belirtileri sınaî ilerlemenin gücünden çok, köylü mülklerinin büyüklüğündeki değişmezliğe bağlıdır ..." (40). Bay V. V., bu "elsanatı sanayi bölgelerinin" özel bir teknik, ekonomi ve kültür sistemi ile ayırdedildiklerini ve kapitalizmin gelişmesinde özel bir aşamayı niteliediklerini farkedemiyor. Önemli olan şey, "sınaî köyler"in çoğunluğunun, "verilmiş-toprakların en küçüklerini" almış olmalarıdır (39) — (1861'de, sınaî yaşamları on yıllarca ve bazı hallerde yüzyıllarca ilerledikten sonra!) ve kuşkusuz, yetkililerin bu göz yumması olmasaydı, kapitalizm olmayacaktı.

kezi çevresinde, bütün bir tarımsal yerleşme alanının bulunduğunu ve bura sakinlerinin de sanayilerle uğraştığını görmemiz doğaldır. Dolayısıyla, bu bakımdan da, manüfaktürün küçük el üretimi ile fabrika arasındaki geçici niteliğinin açıkça ortaya çıktığını anlarız. Eğer, Batıda bile, kapitalizmin manüfaktür dönemi, sınaî işçilerin tarımdan tümü ile ayrılmasını sağlayamamışsa,[102] köylüleri toprağa bağlayan birçok kuruluşların korunduğu Rusya'da bu ayrılmanın gecikmemesi düşünülemez. Bu yüzden, tekrar ediyoruz, Rus kapitalist manüfaktürünün en tipik yanı, çevre köylerin nüfusunu —bura sakinleri yarı-tarımcı ve yarı-sanayicilerdir— kendine çeken ve bu köylere hâkim olan tarım-dışı merkezdir.

Bu bakımdan özellikle dikkate değer bir gerçek de bu tip tarımdışı merkezlerdeki nüfusun daha yüksek kültür düzeyidir. Daha yüksek bir okuryazarlık derecesi, oldukça yüksek bir gereksinme ve yaşam düzeyi, "yerli köy toprağının" "kabalığından" güçlü bir kopuş — bu tip merkezlerin sakinlerinin olağan ayırıcı özellikleri bunlardır.[103] Kapitalizmin ve üstelik tanımlanan merkezlerin büyük çoğunluğu, genellikle, "elsanatı" sanayileri başlığı altında sınıflandırıldığından, en ateşli narodniğin bile, hemen hemen hiç bir zaman "sunî" diye nitelendirmeye kalkışamayacağı salt "halk" kapitaliz-

[102] *Das Kapital*, I², 779-780. [142]

[103] Bu gerçeğin önemi, bizi, II. kesimde sunulan verileri tamamlamak zorunda bıraktı. Voronej eyaleti, Bobzov uyezdine bağlı Buturlinovko kasabası, deri üretimi merkezlerinden biridir. Burada, 2.383'ü tarımla uğraşmayan 3.681 aile vardır. Okuryazar kişilere sahip olan aileler %53'ü oluştururlar; bu oran uyezd için %38'dir (Bobrov uyezdine ait Zemstvo istatistik sonuçları). Samara eyaletine bağlı Pokrovskaya kasabası ve Balakovo köyünün herbirinde, pek çoğu dışardan gelme, 15.000 fazla kişi oturur. Çiftçilik yapmayan aileler — %50 ve %42. Okuryazarlık ortalamanın üstünde, İstatistikî malzemeler gösteriyor ki, ticarî ve sınaî köyler, *genel olarak*, yüksek okuryazarlık oranı ve "çiftçilik yapmayan ailelerin geniş çapta ortaya çıkışı" ile ayırdedilirler (Novouzensk ve Nikolayevsk uyezdlerine ait Zemstvo istatistik sonuçları). "Elsanatçıları"nın daha yüksek kültürel düzeylerine ilişkin olarak, ayrıca, karş: *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, III, s. 42; VII, s. 914; Smirnov, *loc. cit.*, s. 59; Grigoryev, *loc. cit.*, s. 106 ve devamı; Annenski, *loc. cit.*, s. 61; *Nijni-Novgorod Elkitabı*, c. II, s. 223-239; *Raporlar ve Soruşturmalar*, II, s. 243; III, 151. Ayrıca, *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, III, s. 109; bu yapıtta, soruşturmacı Bay Karizomenov'un bir ipekli dokumacısı olan şoförü ile yaptığı konuşma, canlı bir biçimde aktarılmaktadır. Bu dokumacı, şiddetle ve acı bir biçimde, köylülerin "kasvetli" yaşamına, gereksinmelerinin azlığına, gerilikl'erine vb. karşı çıkıyor ve sözlerini şöyle bitiriyor: "Aman Tanrım, bu insanların ne için yaşadığını düşünün bir!" Çoktan beri bilinir ki, Rus köylüsünün en yoksun olduğu şey, kendi yoksulluğunun bilincidir. Kapitalist manüfaktürevindeki zanaatçının (fabrikadan sözetmeksizin), *bu açıdan*, nispeten daha zengin olduğu söylenebilir.

minin de, ilerici tarihî rolünü açıkça gösteren bu gerçeğin büyük önemi kolayca anlaşılabilir! Manüfaktürün geçici niteliği, burada da kendini göstermektedir, çünkü o, yalnızca, halkın zihniyetini değiştirmeye başlamakta ve ancak geniş-çaplı makineli sanayi, bu değişimi tamamlamaktadır.

V. MANÜFAKTÜRÜN İKTİSADİ YAPISI

İncelemiş olduğumuz manüfaktür çizgisinde örgütlenmiş olan bütün sanayilerde, geniş işçi yığınları bağımsız değillerdir, sermayeye tâbidirler ve ne hammaddeye, ne de mamul mala sahip olmayıp, yalnızca ücret alırlar. Aslında bu "sanayiler"deki işçilerin büyük çoğunluğu, ücretli işçilerdir, ancak bu ilişki, manüfaktürde, fabrikadaki tam ve saf niteliğe hiç bir zaman ulaşamaz. Manüfaktürde, tüccar sermayesi, sınaî sermaye ile birleşmiştir, onunla, en değişik biçimlerde içiçe girmiştir ve işçinin kapitaliste bağımlılığı, bir başka kişinin atelyesinde ücretle çalışmaktan, evde bir "patron" için çalışmaya, ve nihayet hammaddenin alımında ya da ürünün satışında bağımlılığa kadar bir dizi biçime ve ayrıntıya bürünür. Manüfaktürde, bağımlı işçilerin yanısıra, her zaman, azçok önemli bir sayıda, yarı-bağımsız üreticiler de bulunur. Ama bağımlılık biçimlerinin, bütün bu çeşitliliği, yalnızca, manüfaktürün temel özelliğinin, emeğin temsilcileri ile sermayenin temsilcileri arasındaki ayrılığın şimdiden bütün kuvvetiyle ortaya çıktığı gerçeğinin üstünü örter. Köylülerin kurtuluşu gerçekleştiği zaman, Rus manüfaktürünün büyük merkezlerinde ardarda birkaç kuşak, zaten bu ayrılığa damgasını vurmuş bulunuyordu. Yukarda incelenen bütün "sanayiler"de, tek geçim yolları, mülk sahibi sınıfın mensuplarına bağımlılık durumunda çalışmak olan bir yığın insan görürüz; öte yandan da, (şu ya da bu biçimde) o bölgenin hemen tüm sanayiini denetleyen, bir hali-vakti yerinde sanayiciler azınlığı görünür. Manüfaktürümüze, bir önceki aşamadan ayrı olarak, belirgin bir kapitalist nitelik veren şey, işte bu gerçektir. O zamanlar da, sermayeye bağımlılık ve ücretle çalışma vardı, ama henüz kesin bir biçim almamıştı, sanayicilerin çoğunluğunu, nüfusun çoğunluğunu kucaklamamıştı, üretime katılan kişilerden oluşan çeşitli gruplar arasında bir bölünmeye yol açmamıştı. Üstelik, önceki aşamada, üretimin kendisi de, hâlâ küçük boyutlarını korumaktadır —patron ile işçi arasındaki fark nispeten küçüktür— hemen hemen hiç büyük kapitalist yoktur (ki bunlar, her zaman manüfaktürün başına geçerler) — bir tek işleme, dolayısıyla da bu ayrıntılı işlemleri tek bir üre-

tim mekanizması halinde birleştiren sermayeye bağlı işçiler de yoktur.

Yukarda aktardığımız verilerin bu niteliğini çarpıcı bir biçimde doğrulayan eski bir yazarın kanıtı şöyle: "Kimri köyünde, örneğin Pavlovo gibi öteki sözde zengin Rus köylerinde olduğu biçimde, nüfusun yarısı, tamamen sadaka ile yaşayan dilencilerdir. ... Eğer bir işçi hastalanırsa ve üstelik de yalnız yaşıyorsa, ertesi haftayı bir ekmek kırıntısı bile olmadan geçirmek tehlikesi ile karşı karşıyadır."[104]

Demek ki, Rus manüfaktür iktisadının temel özelliği, daha 60'larda tamamen ortaya çıkmıştı — bütün "ünlü" "köylerin" zenginliği ile "elsanatçılarının" büyük çoğunluğunun tam proleterleşmesi arasındaki karşıtlık. Bu özellikle bağıntılı olan bir durum da, manüfaktürdeki en tipik işçilerin (yani bütünüyle ya da aslında topraktan kopmuş olan zanaatçıların), kapitalizmin bir önceki aşamasına doğru değil, bir sonrakine doğru eğilim göstermesi, köylüden çok, geniş-çaplı makineli sanayideki işçiye yakın olmasıdır. Elsanatçılarının kültürel düzeyine ilişkin yukarda aktarılan veriler, bunun çarpıcı örneğidir. Ama bu tanımlama manüfaktürde çalışan bütün kişileri kapsamaz. Çok sayıda küçük kuruluşun ve küçük patronun varlığını sürdürmesi, toprakla bağın korunması, ve evde çalışmanın son derece yaygın bir biçimde gelişmesi — bütün bunlar, manüfaktürdeki, çok sayıda "elsanatçısı"nın hâlâ köylülüğe, küçük patronlar olmaya, geleceğe değil, geçmişe eğilim gösterme sine[105] ve bağımsız patron haline gelebilme yolunda her tür hayale (aşırı çalışmayla, tutumluluk ve beceriklilikle) kapılmaya yol açar.[106] Vladimir eyaletindeki "elsanatı sanayileri"ni inceleyen bir araştırmacı bu küçük-burjuva hayalleri, şaşılacak bir doğrulukla şöyle değerlendiriyor:

"Geniş-çaplı sanayiin, küçük sanayi üzerindeki nihaî zaferi, sayısız işodalarına dağılmış olan işçilerin, bir tek ipek fabrikasında biraraya getirilmesi, yalnızca zaman meselesidir ve bu zafere ne kadar çabuk ulaşırsa dokumacılar için o kadar iyi olacaktır.

[104] N. Ovsiyannikov, "Yukarı Volga Alanının, Nijni-Novgorod Panayırı İle İlgisi". *Nijni-Novgorod Elkitabı*'ndaki makale, c. II, (Nijni-Novgorod 1869). Yazar, Kimri köyüne ait, 1865 yılı verilerine dayanmaktadır. Yazar, panayır incelemesini, burada temsil edilen sanayilerdeki toplumsal ve iktisadî ilişkilerin bir tanımı ile tamamlıyor.

[105] Tıpkı narodnik ideologları gibi.

[106] Bireysel çalışmanın tek tek kahramanları için, (V. Korolenko'nun *Pavlova'dan Çizgiler*'indeki Dujkin gibi) bu, manüfaktür döneminde hâlâ mümkündü, ama kuşkusuz, bir tek işlem yapan mülksüz işçi yığını için değil.

"Bugünkü ipek sanayiinin örgütlenmesinin niteliği, iktisadî kategorilerin istikrarsızlığı ve kesin olmayışı, geniş-çaplı üretim ile küçük üretim ve tarım arasındaki mücadeledir. Bu mücadele, küçük patronu ve dokumacıyı heyecan ateşlerine sürükler, onlara hiç bir şey vermez, ama onları topraktan koparır, borca sokar ve depresyon dönemlerinde onları ezer. Üstelik, geniş-çaplı üretim, fabrika sahibi ve işçilerin çıkarlarını, birinin zenginliğini, ötekinin yoksulluğunu, öyle açık bir biçimde karşı karşıya kor ki, dokumacının kendisi de, bir fabrika sahibi haline gelmek isteğini duyamaz. Küçük üretim, dokumacıya geniş-çaplı üretimden daha fazla bir şey vermez, ama küçük üretim, ikincinin istikrarına sahip değildir ve bu nedenle işçiyi çok daha derinden yıkar. Elsanatçısı dokumacının kafasında yanlış ümitler uyanır, *kendi tezgâhını* kurma fırsatını bekler. Bu ülküyü gerçekleştirmek için, kendini son derece sıkar, borca düşer, çalar, yalan söyler, dokumacı arkadaşlarına, bahtsız dostlar gözüyle değil, düşmanları gözüyle, uzak geleceğe ait, hayalinde canlandırdığı o kötü tezgâhın rakipleri gözüyle bakar. Küçük patron, iktisaden önemsiz olduğunu anlamaz: alıcılara ve fabrika sahiplerine yaltaklanır, hammaddelerini nereden ve nasıl satın aldığını, ürününü nerede ve nasıl sattığını dokumacı arkadaşlarından saklar. Bağımsız bir patron olduğunu hayalleyerek, gönüllü ve zavallı bir araç, büyük tacirlerin elinde bir oyuncak haline gelir. Kendini bataklıktan kurtarmayı, üç ya da dört tezgâh edinmeyi başarır başarmaz, patronun sorunlarından dokumacıların tembelliğinden ve ayyaşlığından, fabrika sahibine borçların ödenmesine karşı garanti verilmesi zorunluluğundan sözetmeye başlar. Eski iyi günlerde, kilerci ve kâhya nasıl feodal köleliğin canlı örnekleri idilerse, küçük usta da, sınaî köleliğin canlı örneğidir. Üretim aletleri, üreticiden tümüyle ayrılmadıkça, ve üretici hâlâ bağımsız bir patron olma olanaklarına sahip oldukça, alıcı ile dokumacı arasındaki iktisadî uçurum daha aşağı iktisadî kategorileri yöneten ve sömüren ve üst kategorilerin sömürüsüne uğrayan mülk sahipleri, küçük patronlar ve aracı kişiler tarafından kapatıldıkça, çalışanların toplumsal bilinci bulanıklaşır ve düşünceleri uydurma şeylerle çarpıtılır. Dayanışma olacak yerde rekabet doğar, ve aslında iktisaden düşman grupların çıkarları birleştirilir. Yalnızca iktisadî sömürü ile yetinmeyen bugünkü ipek üretimi örgütü, sömürülenler arasında da kendine adam bulur ve onlara çalışanların kafalarını bulandırmak ve yüreklerini bozmak görevini verir." (*Vladimir Eyaleti Sanayileri*, c. III, s. 124-126.)

VI. MANÜFAKTÜRDE TÜCCAR VE SANAYİ SERMAYESİ. "ALICI" VE "FABRİKA SAHİBİ"

Yukardaki verilerden açıkça anlaşılmaktadır ki, kapitalist gelişmenin bu aşamasında, her zaman, büyük kapitalist atelyelerin yanısıra, çok büyük sayıda küçük kuruluşlar da görürüz; hatta bunlar, toplam üretimde tamamen ikinci derecede bir rol oynamalarına karşın, bir kural olarak, sayıca egemen durumdadırlar. Manüfaktürde küçük kuruluşların varlığını sürdürmesi (ve hatta, yukarda gördüğümüz gibi, gelişmesi), çok doğal bir olgudur. El üretimi altında büyük kuruluşlar, küçük kuruluşlara göre, kesin bir avantaja sahip değildirler; işbölümü, en basit ayrıntılı işlemleri yaratarak, küçük atelyelerin doğuşunu kolaylaştırır. Bu nedenle, kapitalist manüfaktürün *tipik* bir özelliği, tamıtamına, az sayıda, nispeten büyük kuruluşların yanısıra, önemli sayıda küçük kuruluşun bulunmasıdır. Bunlar arasında herhangi bir bağıntı var mıdır? Yukarda incelenmiş olan veriler, bunlar arasındaki bağıntının çok yakın olduğu, büyük kuruluşların küçüklerden doğduğu, küçük kuruluşların bazan yalnızca, manüfaktürevlerinin dış bölümleri olduğu, çoğu halde bunlar arasındaki bağıntının, büyük patronlara ait olan ve küçükleri egemenliği altında tutan, tüccar sermayesi vasıtasıyla kurulduğu konularında hiç bir kuşkuya yer bırakmamaktadır. Büyük atelye sahibi, hammaddeleri geniş çapta satın almak, eşyalarını geniş çapta satmak *zorundadır*. İş hacmi ne kadar büyükse, malların alım ve satımında, sınıflandırmada, eşya depolamada vb. vb. (ürün birimi başına düşen) masrafları o kadar küçüktür ve böylece hammaddelerin, küçük patronlara perakende olarak yeniden satılması ve onlara ait eşyaların satın alınması ortaya çıkar, manüfaktürevi sahibi, bunları, kendi malı olarak tekrar satar.[107] Eğer (çoğu kez olduğu gibi) hammaddelerin satışı ve eşyaların alımı sıra-

[107] Yukardaki sözleri bir başka örnekle tamamlayalım. Moskova eyaletindeki mobilya sanayiinde (Bay İsayev'in kitabından alınan, 1876 tarihli bilgiler), en büyük sanayiciler, Zeninlerdir. Bunlar, pahalı mobilya yapımını getirmiş ve "kuşaklar boyu usta zanaatçı yetiştirmişlerdir". 1845'te kendilerine ait bir biçkihane kurdular (1894-95'te 12.000 rublelik üretim, 14 işçi, buharlı motor). Şunu da belirtelim ki, bu sanayide, toplam olarak 708 kuruluş 846'sı ya da %42,7'si kiralanmış olan 1.979 işçi ve 459.000 ruble tutarında bir üretim vardır. 60'ların başında, Zeninler, Nijni-Novgorod'da toptan hammadde almaya başladılar. Keresteyi, arabalarla, yüz tahta başına 13 rubleden satın alıp küçük elsanatçılarına 18-20 rubleden sattılar. 7 köyde (116 kişi bu işte çalışır) çoğunluk Zenin'e mobilya satar. Zenin'in Moskova'da (1874'te kurulmuş olan) bir mobilya ve kontraplak mağazası vardır, bunun yıllık iş hacmi 40.000 rubledir. 20 kadar, tek başına çalışan toptancı Zeninlere iş yapmaktadır.

sındaki bu işlemlerle bağımlılık ve tefecilik birleşmişse, eğer küçük patron malzemeleri kredi ile alıyor ve eşyaları borcunu ödemek üzere teslim ediyorsa, büyük manüfaktürevi sahibi, sermayesi üzerinden, ücretli işçilerden asla elde edemeyeceği kadar yüksek bir düzeyde bir kâr elde eder. İşbölümü, küçük patronların büyüklere bağımlılığı şeklindeki böyle ilişkilerin gelişmesine yeni bir hız verir: sonuncular, ya yapılmak üzere (ya da bazı ayrıntılı işlemlerin gerçekleştirilmesi için) evlere malzeme dağıtırlar, ya da "elsanatçıları"ndan ürünün parçalarını, özel ürün türlerini vb. alırlar. Kısacası, tüccar sermayesi ile sınaî sermaye arasındaki en yakın ve en kopmaz bağ, manüfaktürün en tipik özelliklerinden biridir. "Alıcı", burada, hemen her zaman, manüfaktürevi sahibi ile (herhangi bir büyüklükteki her atelyeyi, "fabrika" olarak sınıflandıran, geçerli ama yanlış terimi kullanırsak, "fabrika sahibi" ile) içiçe geçmiştir. Bunun içindir ki, çoğu durumda, büyük kuruluşların üretim çaplarına ilişkin veriler, *kendi başlarına*, bunların "elsanatı sanayileri"mizdeki gerçek önemleri konusunda *hiç bir fikir* vermezler,[108] çünkü bu tip kuruluşların sahipleri, yalnızca kuruluşlarında çalışan işçilerin emeğine değil, bir ev işçileri yığınının ve hatta (fiilen) karşılarında alıcı durumunda oldukları bir yarı-bağımsız küçük usta-patronlar yığınının emeğine de hâkim durumdadırlar.[109] Rus manüfaktürüne ilişkin veriler, böylece, *Kapital*'in yazarınca saptanan yasayı, yani tüccar sermayesindeki gelişme derecesinin sınaî sermayedeki gelişme derecesiyle ters orantılı olduğunu çarpıcı bir biçimde gözler önüne sermektedir.[143] Gerçekten de II. Kesimde tanımlanan bütün sanayileri şöyle nitelendirebiliriz: bunlarda büyük

[108] İşte yukarda söylenenleri sergileyen bir örnek. Orel eyaleti, Trubçevsk uyezdine bağlı Negino köyünde, 8 işçi çalıştıran, 2.000 rublelik bir üretime sahip bir yağ atelyesi bulunmaktadır (1890 *Kılavuz*'u). Bu küçük atelye, yerel yağ-sıkma sanayiinde sermayenin rolünün pek az olduğunu gösteriyor gibi görünecektir. Ama sınaî sermayedeki pek az gelişme, yalnızca, tüccar ve tefeci sermayesindeki büyük gelişmeyi gösterir. Zemstvo istatistik sonuçlarında, bu köye ilişkin olarak öğreniyoruz ki, 186 aileden 160'ı, tamamen yerel fabrika sahibinin avucunun içindedir; fabrika sahibi, *onların bütün vergilerini* bile *öder, gereksindikleri her şeyi* borç verir (ve bu uzun yıllardan beri öyledir), borcun karşılığı olarak da düşük fiyatla onların yardımlarını sağlar. Orel eyaletindeki köylülerin çoğu da buna benzer bir bağımlılık içindedir. İnsan, bu koşullarda, sınaî sermayedeki zayıf gelişmeden sevinç duyabilir mi?

[109] Dolayısıyla, büyük manüfaktürevi sahipleri hesaba katılmazsa (ne de olsa, bu elsanatı sanayii değil, fabrika sanayiidir!) ve "alıcılar" "aslında tamamen gereksiz ve yalnızca ürünlerin satışını örgütlemeyi becerememekten dolayı var olan" kişiler diye tanımlanırsa, bu tür "elsanatı sanayileri"ndeki iktisadî örgütlenmesinden nasıl bir görünümün elde edileceği gözler önünde canlandırılabilir! (Bay V. V., *Elsanatı Sanayi Üzerine Makaleler*, 150.)

atelye sayısı ne kadar az olursa, "alıcılık" o kadar gelişmiştir, ve tersi durumda da "alıcılık" o kadar az gelişmiştir; bütün değişiklik, her durumda egemen olan ve "bağımsız" elsanatçısını, çoğu kez ücretli işçilerinkiyle kıyaslanamayacak koşullar içine sokan, sermayenin biçimindedir.

Narodnik iktisadın temel hatası, bir yandan, büyük ve küçük kuruluşlar arasındaki bağıntıyı, öte yandan da tüccar ve sanayi sermayesi arasındaki bağıntıyı görmezlikten gelmesi ya da tahrif etmesidir. "Pavlovo bölgesindeki fabrika sahibi, karmaşık bir alıcı tipinden başka bir şey değildir", Bay Grigoryev böyle diyor (*loc. cit.*, s. 119). Bu, yalnız Pavlovo için değil, kapitalist manüfaktür çizgileri üzerinde örgütlenmiş olan sanayilerin çoğunluğu için geçerlidir: bunun gibi, tersi de doğrudur: manüfaktürdeki alıcı, karmaşık bir "fabrika sahibi" tipidir; bu arada şunu da belirtelim ki, bu, manüfaktürdeki alıcı ile küçük köylü sanayilerindeki alıcı arasındaki temel farklılıklardan biridir. Ama "alıcı" ile "fabrika sahibi" arasındaki bağıntı gerçeğinde küçük sanayi lehine bir kanıt görmek, (bay Grigoryev ve birçok diğer narodniğin yaptığı gibi), kesinlikle keyfî sonuçlar çıkarmak ve önceden edinilmiş tasarımlara uysun diye gerçekleri çarpıtmak demektir. Görmüş olduğumuz gibi, bir dizi gerçek, tüccar sermayesi ile sınaî sermayenin birleşiminin, doğrudan üreticinin durumunu ücretli işçinin durumundan daha beter yaptığını, işgününü uzattığını, kazancını azalttığını ve iktisadî ve kültürel gelişmeyi geciktirdiğini doğrulamaktadır.

VII. MANÜFAKTÜRÜN BİR EKİ OLARAK KAPİTALİST EV SANAYİİ

Kapitalist ev sanayiine —yani bir girişimciden elde edilen hammaddelerin, parça-başına ödeme karşılığında evde işlenmesine— bir önceki bölümde belirtildiği gibi, küçük köylü sanayilerinde de raslanır. Daha sonra göreceğiz ki, bu, fabrikanın, yani geniş-çaplı makine sanayiinin yanısıra, (ve geniş bir çapta) tekrar karşımıza çıkar. Demek ki, kapitalist ev sanayiine, sanayideki kapitalizmin bütün aşamalarında raslarız, ama bu en çok manüfaktüre özgü bir durumdur. Gerek küçük köylü sanayileri, gerekse geniş-çaplı makineli sanayi, ev sanayii olmaksızın çok kolay durumu idare edebilir. Oysa, işçinin toprakla olan bağının tipik bir biçimde korunduğu ve büyük kuruluşların etrafında çok sayıda küçük kuruluşun bulunduğu kapitalist gelişmenin manüfaktür aşaması ev işi dağıtımı olmaksızın pek zor düşünülebilir, ya da hiç düşünülmez[110] Ve

görmüş olduğumuz gibi, Rusya'daki olaylar, gerçekten de göstermektedir ki, kapitalist manüfaktür çizgileri üzerinde örgütlenmiş sanayilerde, ev işi dağıtımı özellikle yaygındır. İşte bu nedenle, aşağıda aktarılan örneklerden bazıları, özel olarak manüfaktüre ait sayılmasalar da, biz kapitalist ev sanayiinin tipik özelliklerini esas bu bölümde incelemeyi uygun gördük.

Her şeyden önce, ev sanayiinde, kapitalistle işçi arasındaki aracı kişilerin çokluğuna değinelim. Büyük girişimcinin kendisi bazan farklı köylere dağılmış olan yüzlerce, binlerce işçiye malzeme dağıtamaz; gereken şey, malzemeleri yığın halinde alıp, küçük miktarlarda dağıtacak aracıların (bazı durumlarda, hatta bir aracılar hiyerarşisinin) ortaya çıkmasıdır. Burada, düzenli bir *sweating system** en ağır bir sömürü sistemi görüyoruz: işçiye yakın olan, "alt-aracılar" (ya "atelye sahibi", ya da dantela sanayiindeki "tacir kadın" vb., vb.), onun özel sıkıntılı durumlarından bile yararlanmayı bilir ve büyük bir kuruluşta düşünülemeyecek ve bütün denetim ve gözetim olasılıklarını kesinlikle olanaksız kılan sömürü yöntemleri icat eder.[111]

Terletme sisteminin yanısıra, ve belki de onun biçimlerinden biri olarak, fabrikalarda yasaklanmış olan, ama elsanatı sanayilerinde, özellikle işin evlere dağıtıldığı yerlerde hüküm sürmeye devam eden *truck system*'i** —erzak olarak ödeme sistemi— görülür. Yukarda, çeşitli sanayileri tanımlarken, bu yaygın uygulamaya ilişkin örnekler verilmişti.

Üstelik, kapitalist ev sanayii, kaçınılmaz olarak son derece sağlığa aykırı çalışma koşulları gerektirir. İşçinin tam yoksulluğu,

[110] Bilindiği gibi, Batı Avrupa'da da, kapitalizmin manüfaktür dönemi, ev sanayiinin —örneğin, dokuma sanayilerinde— yaygın gelişimi ile ayırdedilir. Manüfaktürün klasik örneği olarak sunduğu saat yapımını tanımlarken, Marx'ın, kadran, yay ve mahfazanın pek ender olarak manüfaktürevinde yapıldığına ve, genel olarak, ayrıntı işçisinin çoğu kez evde çalıştığına işaret etmesi ilginç bir husustur. (*Das Kapital*, I. 2-te Aufl., s. 353-354.)[144]

[111] Bu arada belirtelim ki, işte bu yüzden, fabrika, örneğin "götürü iş alanlar" kendi hesabına işçi kiralayan işçiler türünden aracılarla savaşır. Karş: Kobelyatski: *Fabrika Sahipleri İçin Elkitabı vb.*, St. Petersburg 1897, s. 24 ve devamı. Elsanatı sanayileri hakkındaki bütün yazın, işin evlere dağıtıldığı yerlerde, sanatçıların aracılar tarafından aşırı ölçüde sömürüldüğünü tamtlayan olaylarla doludur. Örnek olarak Korsak'ın genel görüşünden, *loc. cit.*, s. 258, "elsanatı" dokumacılığının tanımından (yukarda aktarılmıştır), Moskova eyaletindeki kadınların çalıştığı sanayilerin tanımından (*Moskova Eyaletine Ait İstatistiki Sonuçlar*, c. VI ve VII) ve daha birçoklarından sözedilebilir.

* Terletme sistemi. —*ç.*

** Aynî ödeme sistemi. —*ç.*

çalışma koşullarını, nasıl olursa olsun kurallarla denetlemenin kesin olanaksızlığı, ve yaşanan ve çalışılan binaların birleşmesi, işte bunlar, ev işçilerinin oturdukları yerleri bulaşıcı hastalıkların ve iş hastalıklarının yuvası haline dönüştüren koşullardır. Büyük kuruluşlarda, böyle şeylerle savaşılabilir; oysa ev sanayii bu bakımdan kapitalist sömürünün en "liberal" biçimidir.

Aşırı derecede uzun bir işgünü, kapitalist için ev işi yapmanın ve genel olarak küçük sanayilerin de esas özelliğidir. "Fabrikalar"daki ve "elsanatçıları" arasındaki işgününün nispî uzunluğunu gösteren örnekler vermiştik.

Kadınların ve en genç yaştaki çocukların üretime çekilmesi, hemen her zaman, ev sanayiinde gözlemlenir. Bunu sergilemek için, Moskova eyaletindeki kadın sanayilerine ait bir tanımdan bazı gerçekler aktaralım. Pamuk sarmada çalışan 10.004 kadın vardır; çocuklar 5 ya da 6 yaşlarında işe başlarlar (!); günlük kazanç 10 kopek, yıllık kazanç ise 17 rubledir. Kadın sanayilerinde işgünü, genel olarak 18 saati bulur. Örme sanayiinde, çocuklar 6 yaşında işe başlarlar, günlük kazanç 10 kopek, yıllık kazanç 22 rubledir. Toplam olarak 37.514 kadın, kadın sanayilerinde çalışır; 5 ya da 6 yaşında çalışmaya başlarlar (19 sanayiden 6'sında; bu 6 sanayide 32.400 kadın işçi çalışır); ortalama günlük kazanç 13 kopek, yıllık kazanç 26 ruble 20 kopektir.[112]

Kapitalist ev sanayiinin en kötü yanlarından biri, işçinin gereksinme düzeyinde bir düşüşe yol açmasıdır. Patron, halkın yaşam düzeyinin özellikle düşük olduğu ve işçinin toprakla olan bağıntısının onun pek az bir miktar karşılığında çalışmasını mümkün kıldığı, uzak bölgelerden işçi toplayabilmektedir. Örneğin bir köy çorap kuruluşunun sahibinin açıklamasına göre, Moskova'da kiralar yüksektir ve üstelik, örücülere "beyaz ekmek sağlamak ... gerekmektedir ... oysa burada, işçiler işi kendi kulübelerinde yaparlar ve kara ekmek yerler. ... Bu durumda Moskova nasıl bizimle rekabet edebilir!"[113] Pamuk sarma sanayiindeki çok düşük ücretler, köylülerin karıları, kızları, vb. için bunun yalnızca bir ek gelir kaynağı olmasıyla açıklanır. "Böylece, bu işte hüküm süren sistem, bu işi tek geçim aracı olarak yapanların ücretlerini en alt sınıra kadar iter, geçimlerini, yalnızca fabrika emeği ile sağlayanların ücretle-

[112] Kadınların çalıştığı sanayileri tanımlamış olan Bayan Gorbunova, yanlış olarak, kazançları sırasıyla, 18 kopek ve 37 ruble 77 kopek olarak verir, çünkü yalnızca her sanayi için ortalama rakamları almakta ve farklı sanayilerde çalışan farklı sayıdaki kadınları hesaba katmamaktadır.[145]

[113] *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VII, Kısım II, s. 104.

rini, asgarî gereksinmelerinin altına düşürür, ya da onların geçim düzeylerini yükseltmelerini geciktirir. Her iki durumda da, son derece anormal koşullar yaratır."[114] "Fabrika ucuz dokumacılar arar" diyor Bay Karizomenov, "ve bunları, kendi köylerinde, sanayi merkezlerinin çok uzağında bulur. ... Sınaî bölgelerden, dış bölgelere gidildikçe, ücretlerin sürekli olarak düşmesi, kuşku duyulmayan bir gerçektir."[115] Dolayısıyla, patronlar, nüfusu sunî olarak kırsal bölgelere bağlayan koşullardan pekâlâ yararlanabilirler.

Ev işçilerinin tecridi de bu sistemin daha az kötü bir yanı değildir. Sorunun bu yönünü, bizzat alıcılar canlı bir biçimde şöyle tanımlıyor: "Her ikisinin de" (Tver demircilerinden çivi alan büyük ve küçük alıcılar) "işlemleri, bir sisteme göre örgütlenmiştir — çivileri topladıkları zaman, kısmen para ile, kısmen de demir ile ödeme yaparlar ve *demircileri daha söz dinler yapabilmek için,* her zaman, onları, evlerinde çalıştırırlar."[116] Bu sözler, "elsanatı" sanayiimizin "canlılığı" konusunda basit bir ipucu vermektedir!

Ev işçilerinin tecridi ve aracıların bolluğu, doğal olarak yaygın bağımlılığa, uzak kırsal bölgelerde çoğu kez "ataerkil" ilişkilere eşlik eden, her tür kişisel bağımlılığa yolaçar. Genel olarak "elsanatı" sanayilerinde, özel olarak da ev sanayiinde işçilerin patronlara borçluluğu son derece yaygındır.[117] Çoğu kez, işçi, yalnızca bir *Lohnsklave* değil, ayrıca da bir *Schuldsklave*'dir*. Yukarda, kırsal ilişkilerin "ataerkil niteliğinin" işçiyi hangi koşullara soktuğuna dair örnekler verilmişti.[118]

Kapitalist ev sanayiinin tanımından, onun yayılmasını hazırlayan koşullara geçersek, ilkönce, bu sistemle köylünün, toprak parçasına bağlanması arasındaki bağıntıya değinmeliyiz. Hareket öz-

[114] *İbid.*, s. 285.

[115] *Vladimir Eyaletindeki Sanayiler*, III, 63. Karş: *İbid.*, 250.

[116] *Raporlar ve Soruşturmalar*, I, 218. Karş: *İbid.*, 280: fabrika sahibi İrodov, evlerinde çalışan el dokumacılarına iş vermeyi daha kârlı bulduğunu söylüyor.

[117] Moskova eyaletinin fırça sanayiinde (*Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VI, Kısım I, s. 32), tarak sanayiinde (*İbid.*, 261), oyuncak sanayiinde (c. VI, Kısım II. 44), taş-kırma sanayiinde vb. vb. işçilerin patronlara borçlanmasının örnekleri görülür. İpek sanayiinde, dokumacı, vergilerini ödeyen ve genel olarak "toprak kiralar gibi dokumacıyı kiralayan" patrona gırtlağına kadar borçludur vb.. (*Vladimir Eyaleti Sanayileri*, III, 51-55.)

[118] Nijni-Novgorod demircileri hakkında şunları okuyoruz: "Kuşkusuz, burada da, patron, işçinin emeğini sömürür, ama daha az ölçüde (?) ve üstelik bu sömürü ataerkil bir biçimde, adeta hiç bir anlaşmazlık olmaksızın karşılıklı izinle (!) yapılır." (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, IV, 199.)

* Yalnızca bir ücret-kölesi değil, ayrıca da bir borç-kölesi. —*ç.*

gürlüğünün yokluğu, toprağı başından atmak için arasıra parasal kayba uğrama zorunluluğu (toprağa yapılan ödeme, ondan gelen geliri aştığı zaman, öyle ki, toprak parçasını kiraya veren bir köylü, kirayla tutana bir miktar para ödemek zorunda kalır), köylü topluluğunun kast kapalılığı — bütün bunlar, kapitalist ev işinin uygulanma alanını sunî olarak genişletir, köylüyü bu en kötü sömürü biçimlerine sunî olarak bağlar. Eskimiş kuruluşlar ve kast ilkesi ile doldurulmuş bir tarım sistemi, böylece, gerek tarımda, gerekse sanayide çok kötü bir etki yapar, köleliğin ve kişisel bağımlılığın en büyük ölçüde gelişmesi ile, çalışan insanların en ağır yazgıları ve en çaresiz durumları ile elele giden teknik bakımdan geri üretim biçimlerinin varlığını sürdürür.[119]

Üstelik, kapitalistler için evde çalışmakla, köylülüğün farklılaşması arasında da kesin bir bağıntı vardır. Ev işinin yaygın varlığı, iki koşulu öngörür: (1) işgüçlerini satmak, hem de ucuza satmak *zorunda olan* bir kır proleterleri yığının varlığı; (2) yerel koşulları iyi tanıyan, işin dağıtımında aracıların fonksiyonunu yükümlenebilecek, *hali-vakti yerinde* köylülerin varlığı. Tüccarın gönderdiği bir satıcı, (özellikle azçok karmaşık sanayilerde) her zaman bu görevi yerine getiremeyecek ve bu işi, "onlardan biri olan" bir yerel köylü kadar "ustaca" hemen hiç bir zaman yapamayacaktır.[120] Büyük girişimciler, belki de, eğer emirleri altında, kredi ile ya da komisyon ile mal teslim edebilecekleri, küçük ticarî işlemlerini genişletmek için açgözlülükle her fırsata sarılan bütün bir küçük girişimciler ordusu olmasaydı, ev işçilerine iş dağıtmada, işlemlerin yarısını gerçekleştiremez duruma düşeceklerdi.

Nihayet, kapitalist ev sanayiinin, kapitalizm tarafından yaratılan artı-nüfus teorisindeki yerine değinmede son derece önemlidir. Hiç kimse, Rus işçilerinin kapitalizm tarafından "özgür bırakılması" hakkında Bay V. V., N. —on ve narodnikler kadar çok konuşmamıştır, ama bunlardan hiç biri, Reform-sonrası dönemde, Rus-

[119] Kuşkusuz, bütün kapitalist toplumlarda, her zaman, en kötü koşullarda eve iş götürmeyi kabul edecek bir kır proletaryası olacaktır; ama eskimiş kuruluşlar, ev sanayiinin uygulanma alanını genişletir ve ona karşı mücadeleyi engellerler. Korsak, daha 1861'de, Rusya'da ev sanayiinin son derece yaygın niteliği ile tarım sistemimiz arasındaki bağıntıya işaret etmişti. (*loc. cit.*, 305-307.)

[120] Gördük ki, büyük patron-sanayiciler, alıcılar, işodası sahipleri ve alt-aracılar, aynı zamanda da, hali-vakti yerinde tarımcılardır. Örneğin Moskova eyaletindeki şerit dokumacılığının bir tanımında şöyle deniyor. "Alt-aracı tıpkı dokumacı gibi bir köylüdür, ama dokumacıdan fazla olarak bir kulübeye, bir ata ve bir ineğe sahiptir ve belki de ailesiyle birlikte günde iki kez çay içebilmektedir."

ya'da doğmuş olan ve doğmakta olan emeğin "yedek ordusu"nun özel biçimlerini tahlil etme zahmetine girmemişlerdir. Narodniklerin hiç biri, ev işçilerinin, belki de, kapitalizmimizin "yedek ordusu"nun en büyük bölümünü oluşturdukları yolundaki ufak ayrıntıyı farketmemişlerdir bile.[121] Evde yapılmak üzere iş dağıtmakla, büyük girişimciler, atelyeler kurmak vb. için, hiç bir önemli sermaye ve zaman harcamaksızın, üretimi, hemen istenen boyutlarda artırmak olanağına kavuşurlar. Artan talep, sanayiin büyük bir dalının canlandırılmasından (örneğin, demiryolu yapımı), ya da savaş vb. gibi durumlardan doğduğu zaman, pazar koşulları, böyle anî bir üretim genişlemesini çok sık gerektirir.[122] Dolayısıyla, İkinci Bölümde, milyonlarca tarım proleterinin oluşumu olarak tanımladığımız sürecin bir başka yanı da, bu arada, Reform-sonrası Rusya'da, kapitalist ev sanayiindeki dev gelişmedir. "Aileyi ve komşu pazardaki birkaç alıcıyı gözönünde tutan, ev ekonomisine, kesinlikle doğal olan ekonomiye ait işlerden kurtulan işçilere ne olmuştur? İşçilerle dolup taşan fabrikalar, *geniş-çaplı ev sanayiindeki hızlı gelişme,* buna açık bir cevap veriyor." (*Vladimir Eyaleti Sanayileri,* III, 20, italikler bizimdir.) Aşağıdaki kesimde verilen rakamlar, bugün Rusya'da, girişimciler tarafından ev sanayiinde çalıştırılan işçilerin sayısının ne kadar büyük olması gerektiğini gösterecektir.

[121] Narodniklerin çoğunluğu, "modern ev sanayiinin" kapitalist niteliğini kuvvetle vurgulayan ve *bu ev işçilerinin kapitalizme özgü nispî artı-nüfus biçimlerinden birini oluşturduğuna özellikle işaret eden* Marx'ın teorisini izlemek istediklerine göre, işledikleri hata daha da büyük olmaktadır. (*Das Kapital,* I², s. 503 ve devamı; 668 ve devamı; Yirmiüçüncü Bölüm, özellikle Dördüncü Kısım.)[146]

[122] Küçük bir örnek, Moskova eyaletinde, terzilik sanayii yaygındır (1870'lerin sonunda, Zemstvo istatistikleri, eyalette, yerel olarak çalışan toplam 1.123 terzi, evden uzakta çalışan 4.291 terzi saymışlardı); terzilerden çoğu, Moskova'nın hazır giysi tüccarları için çalışırdı. Sanayiin merkezi Zvenigorod uyezdine bağlı Perkuşkovo volostu idi (bkz: Beşinci Bölüm, Ek I'de, Perkuşkovo terzileri hakkındaki veriler, Sanayi n° 36). Perkuşkovo terzileri, 1877 savaşı boyunca özellikle iyi iş yaptılar. Özel üstencilerin siparişi ile ordu çadırı yaptılar: 3 dikiş makinesine ve on kadın gündelikçiye sahip alt-aracılar günde 5-6 ruble kazanıyorlardı. Kadınlara günde 20 kopek ödeniyordu. "Söylendiğine göre, o meşgul günlerde, çeşitli çevre köylerden gelen 300'den fazla kadın gündelikçi Şadrino'da (Perkuşkovo volostunun başta gelen köyü) yaşıyordu." (*Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar,* c. VI, Kısım II, *loc. cit.,* 256.) "O zamanlar, Perkuşkovo terzileri, yani atelye sahipleri, o kadar çok para kazandılar ki, hemen hepsi kendilerine güzel evler yaptırdılar." (*İbid.*) Bu, belki 5-10 yılda bir, meşgul bir mevsim geçiren yüzlerce kadın gündelikçi, her zaman, proletarya yedek ordusu saflarında hazır bulunmalıdır.

VIII. "ELSANATI" SANAYİİ NEDİR?

Bundan önceki iki bölümde, esas olarak, Rusya'da, genellikle "elsanatı" sanayii denen şeyin üzerinde durduk. Şimdi, başlıktaki soruyu yanıtlamaya çalışabiliriz.

Yukarda tahlil edilen sanayi biçimlerinden hangilerinin, yayınlarda, genel "elsanatı sanayileri" yığını arasında sayıldığını anlayabilmek için, bazı istatistiklerle işe başlayalım.

Moskova istatistikçileri, köylü "sanayileri"yle ilgili araştırmalarını bitirirken, *çeşit çeşit bütün* tarım-dışı uğraşları özetlediler. Yerel sanayilerle (metaların yapımı ile) uğraşan, toplam 141.329 kişi (c. VII, Kısım III) sıraladılar, ama bunun içine zanaatçılar (ayakkabıcıların bir kısmı, camcılar ve daha birçokları), bıçkıcılar vb., vb. de dahildir. En az 87.000'i (bizim farklı sanayilere ait hesaplarımıza göre) kapitalistlerce çalıştırılan ev işçileri idi.[123] Verilerini birleştirdiğimiz 54 sanayideki ücretli işçi sayısı, toplam 29.446 işçi üzerinden, 17.566 işçi, yani %59,65'tir. Vladimir eyaleti için aşağıdaki sonuçları elde ettik (*Vladimir Eyaleti Sanayileri*'nin beş sayısından): 31 sanayide toplam 18.286 kişi çalışmaktadır; bunların 15.447'si, kapitalist ev sanayiinin egemen olduğu sanayilerle uğraşırlar (5.504 ücretli işçi, yani deyim yerindeyse, ikinci dereceden ücretli adam dahil). Ayrıca, 150 kırsal zanaatçı (bunların 45'i kiralanmıştır) ve 2.689 küçük meta üreticisi (bunlardan 511'i kiralanmıştır) vardır. Kapitalist ilişkiler içinde çalışan toplam işçi sayısı (15.447+45+511=) 16.003, yani %87,5'tir.[124] Kostroma eyaletinde, (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*'deki, Bay Tillo'nun tablolarını temel alırsak)

[123] Hatırlayalım ki, Bay Karizomenov'un hesabına göre (yukarda aktarma yapılan makale), Moskova eyaletindeki 42 sanayide çalışan 102.245 kişiden %66'sı, geniş-çaplı üretimin ev sisteminin kesinlikle egemen olduğu sanayilerle uğraşıyordu.

[124] Ne yazık ki, Yaroslavl eyaletindeki elsanatı sanayii üzerine en son çalışmayı göremedik (*Elsanatı Sanayileri*, Yaroslavl Eyaleti Zemstvosu İstatistik Bürosunca yayınlanmıştır, Yaroslavl 1904). *Russkiye Vedomosti*'deki (1904, s. 248) ayrıntılı gözden geçirmeden anladığımıza göre, bu, son derece değerli bir araştırmadır. Eyaletteki elsanatçısı sayısı 18.000 olarak hesaplanmıştır (1903'teki fabrika işçisi sayısı, 33.898 olarak saptanmıştı). Sanayiler zayıflamaktadır. Girişimlerin beşte-biri ücretli işçi çalıştırır. Toplam elsanatçısı sayısının dörtte-biri ücretli işçidir. Toplam elsanatçısı sayısının %15'i, 5 ya da daha fazla işçiye sahip kuruluşlarda çalışır. Elsanatçılarının tam yarısı, kendilerine malzeme sağlayan patronlar için çalışır. Tarım zayıflamaktadır, elsanatçılarının altıda-biri, ne ata, ne ineğe sahiptir; üçte-biri, bir komşusunu kiralayarak ekim yapar; beşte-birinin hiç ekili toprağı yoktur. Bir elsanatçısının kazancı haftada $1^1/_2$ rubledir! (*2. baskıya not.*)

83.633 yerel sanayici vardır, bunun 19.701'i kereste işçisidir (ne de "elsanatçısı"!), 29.564'ü evlerinde kapitalistler için çalışır; 19.954 kadarı, küçük meta üreticilerinin egemen olduğu sanayilerle uğraşır ve 14.414'ü de köy zanaatçısıdır.[125] Vyatka eyaletinin 9 uyezdinde, (aynı *İşlemler*'e göre) 60.019 yerel sanayici vardır, bunların 9.672'si değirmenci ve yağhanecidir; 2.032'si (kumaş boyaması ile uğraşan) saf zanaatçılardır; 14.928'i, büyük çoğunluk bağımsız çalışmak üzere, kısmen zanaatçı, kısmen meta üreticisidir; 14.424'ü kısmen sermayeye bağlı sanayilerle uğraşır; 14.875'i tamamen sermayeye bağlı sanayilerle uğraşır; 4.088'i ücretli emeğin tümüyle egemen olduğu sanayilerle uğraşır.[125] *İşlemler*'deki, öteki eyaletlere ilişkin verilere dayanarak, örgütlenmesi hakkında azçok ayrıntılı bilgi bulunan sanayilere ait bir tablo düzenledik. 21.151.000 ruble tutarında bir üretime sahip, 107.957 kişi çalıştıran 97 sanayi görüyoruz. Bunların içinde, ücretli emeğin ve kapitalist ev sanayiinin egemen olduğu sanayiler 70.204 kişi (18.621.000 ruble) çalıştırırlar; ücretli işçilerin ve kapitalistler için evde çalıştırılan işçilerin yalnızca bir azınlık oluşturduğu sanayiler 26.935 kişi (1.706.000 ruble) çalıştırırlar; ve nihayet, bağımsız emeğin hemen tümüyle egemen olduğu sanayiler 10.818 kişi (824.000 ruble) çalıştırırlar. Nijni-Novgorod eyaletine bağlı, Gorbatov ve Semyonov uyezdlerindeki 7 sanayie ait zemstvo istatistik malzemesine göre, 16.303 elsanatçısı bulunmaktadır; bunun 4.614'ü yerel pazar için çalışır; 8.520'si "bir patron için" ve 3.169'u ücretli işçi olarak çalışır; bir başka deyişle, 11.689'u kapitalist ilişkiler içinde çalıştırılan işçilerdir. 1894-95 Perm elsanatı sayımına göre, 26.000 elsanatçısından 6.500'ü (%25) ücretli işçidir, 5.200'ü (%20) alıcılar için çalışır; bir başka deyişle %45'i kapitalist ilişkiler içinde çalıştırılan işçilerdir.[126]

Veriler bölük pörçük olsa da (başkası elimizde bulunmamaktadır), *kapitalist ilişkiler içinde çalıştırılan bir işçiler yığının* bir bütün olarak, "elsanatçıları" arasında sınıflandırılmış olduğunu açıkça göstermektedir. Örneğin (yukarda aktarılan verilere göre) kapitalistler için evde çalışanların sayısı 200.000'den *fazladır*. Ve bu, hepsi etraflı bir biçimde taranmamış olan, 50-60 kadar uyezde ait

[125] Kaynak kesin rakamlar vermediğinden, bütün bu rakamlar yaklaşıktır. Köy zanaatçıları arasına değirmenciler, demirciler, vb., vb. de dahil.

[126] Bkz: *Çalışmalar*, s. 181-182. "Elsanatçıları"na ait rakamlar burada zanaatçıları da kapsamaktadır (%25). Eğer zanaatçıları katmazsak, %29,3 ücretli işçi ve %29,5 alıcılar için çalışan işçi buluruz (s. 122), yani %58,8 kapitalist ilişkiler içinde çalışan işçilerdir. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.)

bir rakamdır. Bütün Rusya için, bu tip işçilerin sayısı iki milyon kadar bir şey olmalıdır.[127] Eğer buna "elsanatçıları" tarafından çalıştırılan ücretli işçileri de eklersek —ve yukarda aktarılan rakamlardan görülebilir ki, bunların sayısı, hiç de bazan Rusya'da sanıldığı kadar düşük değildir— kabul etmemiz gerekecek ki, sözde "fabrika ve atelyeler"in dışında, kapitalist ilişkiler içinde çalıştırılan 2 milyonluk sınaî işçi rakamı, asgarî bir rakamdan başka bir şey olamaz.[128]

Son iki bölümde aktarılan rakamlar, bizi, —"elsanatı sanayii nedir?"— sorusuna, kullanılan terimin, bilimsel araştırma amaçlarına kesinlikle uymadığı, ve genellikle ev sanayileri ve elsanatlarından büyük manüfaktürevlerindeki ücretli emeğe kadar, her türden tüm sanayi biçimlerini kapsamak üzere kullanılan bir terim olduğu yanıtını vermeye zorlamaktadır.[129] "Elsanatı sanayileri"ne ait birçok tanımda âdet olan, bu en değişik tipteki iktisadî örgütlerin aynı kaba konuşu,[130] örneğin Korsak gibi bir yazara kı-

[127] Örneğin hızla gelişmekte olan hazır giysi sanayiinde evde kapitalist iş özellikle gelişmiştir. "Hazır giysi gibi bir esas gereksinme maddesine olan talep, yıldan yıla artmaktadır." (*Vestnik Finansov*, 1897. n° 52, Nijni-Novgorod Panayırı Özeti.) Bu sanayideki dev gelişme, ancak 80'lerden bu yana olmuştur. Bugün, yalnızca Moskova'da en az 16 milyon rublelik bir toplam değere sahip hazır giysi üretilmekte, bu işte 20.000 kadar işçi çalıştırılmaktadır. Hesaplandığına göre, Rusya'nın tümü için, üretim 100 milyon rubleye ulaşmaktadır. (*Uzman Komisyonlarının İncelemelerine Göre Rus Sanayiinin Başarıları*, St. Petersburg 1897, s. 136-137.) St. Petersburg'da, 1890 sayımı, hazır giyside çalışanların sayısını (Grup XI, Sınıflar 116-118) sanayicilerin ailelerine mensup olanları 39.912 olarak vermiştir; buna 19.000 işçi ve aileleriyle birlikte 13.000 tek kişilik üretici de dahildir (*15 Aralık 1890 Sayımına Göre St. Petersburg*). 1897 sayımına göre, Rusya'da giysi sanayiinde çalışanların toplam sayısı, 1.158.865, aile üyelerinin sayısı 1.621.511; toplam 2.780.376'dır. (*2. baskıya not.*)

[128] Hatırlayalım ki, Rusya'daki "elsanatçıları"nın sayısı, en az 4 milyon olarak hesaplanmıştı (Bay Karizomenov'un rakamı. Bay Andreyev 7½ milyon rakamını vermiştir, ama onun yöntemleri çok geniş kapsamlıdır),[147] dolayısıyla, metinde verilen toplam rakamlar, toplam "elsanatçısı" sayısının ondabir kadarını kapsamaktadır.

[129] Karş: *Çalışmalar*, s. 179 ve devamı. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perın Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı." —ç.)

[130] Sanayi biçimlerini bilimsel olarak tanımlama amacıyla, "elsanatçılığı" teriminin korunmak istenmesi yayınlarımızda, bu "elsanatçılığı" hakkında salt bilgiçce tartışmalara ve tanımlara yolaçmıştır. Bir iktisatçı, elsanatçısım, yalnızca meta üreticisi olarak "anlarken", bir başkası, zanaatçıları da bu terime katıyordu; biri toprakla bağıntıyı esas özellik sayıyorken, öteki istisnaları kabul ediyordu; biri ücretli emeği dahil etmezken, öteki örneğin 16 işçiye kadar olan yerlerde, bunu da katıyordu, vb., vb.. Söylemeye bile gerek yok ki, (farklı sanayi biçimlerinin araştırılması yerine) bu tür tartışmalar, bir sonuç vermez. "Elsanatçılığı" özel teriminin bu sağlamlığı, her şeyden çok Rus top-

yasla geriye doğru büyük bir adım atan ve en garip teorileri geliştirmek için mevcut terim karışıklığından yararlanan narodnik iktisatçılar tarafından hiç eleştirilmeden ve tamamen akılsızca bir biçimde devralınmıştır. "Elsanatı sanayii"ne iktisaden türdeş bir şey, kendi kendine yeterli bir şey gözü ile bakılıyor ve hemen "fabrika" sanayii anlamına geldiği kabul edilen "kapitalizmin" *"karşısına konuyordu"* (aynen böyle!). Örneğin Bay N. —on'u ele alalım. *Denemeler*'inin 79. sayfasında "Sanayilerin Kapitalistleşmesi (?)"[131] başlığını, ve sonra da, hiç bir saklı tutma ya da açıklama olmaksızın "Fabrikalar Üzerine Veriler" başlığını görüyoruz. ... Basitlik pek etkili: "kapitalizm" = "fabrika sanayii" ve fabrika sanayii = resmî yayınlarda bu başlık altında sınıflandırılan şeyler. Ve böyle derin bir "tahlile" *dayanılarak*, "elsanatçıları" arasına dahil edilmiş olan kapitalist ilişkiler içinde çalıştırılan işçiler yığını, kapitalizmin hesabından siliniveriyor. Bu tür bir "tahlile" *dayanılarak*, Rusya'daki farklı sanayi biçimleri sorunu atlatılıyor. Bu tür bir "tahlile" *dayanılarak*, "elsanatı" sanayiimizle "fabrika" sanayimiz arasındaki fark, ikincinin birinciden ayrılması, "fabrika" sanayiinin "sunî yapısı" vb. ile ilgili en saçma ve zararlı önyargılar yerleştiriliyor. Bu, bir önyargıdır, çünkü şimdiye dek, hiç biri, sanayiin bütün dallarında "elsanatı" sanayii ile "fabrika" sanayii arasında çok yakın ve kopmaz bir bağıntı bulunduğunu gösteren verileri incelemeye kalkışmamıştır.

Bu bölümün amacı, bu bağıntının tamıtamına neden ibaret olduğunu ve Rusya'da küçük-çaplı sanayi ile geniş-çaplı makineli sanayi arasında duran sanayi biçiminin hangi özel teknik, iktisadî ve kültürel özellikleri temsil ettiğini göstermek olmuştur.

lumundaki kast bölünmeleriyle açıklanabilir; bir "elsanatçısı", alt sınıflara mensup bir sanayici, kanat altına alınabilecek, vicdan azabı duyulmadan onunla ilgili oyunlar düzenlenebilecek bir kişidir; sanayiin biçimi hesaba katılmamaktadır. Oysa tüccar ve soylular (küçük sanayiciler olsalar da) pek ender olarak "elsanatçısı" diye sınıflandırılırlar. "Elsanatı" sanayileri ile, genellikle her tür *köylü* sanayileri ve yalnızca köylü sanayileri kastedilmektedir.

[131] Bay V. V. ve N. —on'un pek sevdikleri bu "kapitalistleşme" terimi, kısaca geçmek için bir gazete makalesinde kullanılabilir, ama bütün amacı, kapitalizmin çeşitli biçimlerini ve aşamalarını, bunların anlamını, bağıntısını ve ardarda gelişmesini tahlil etmek olan bir iktisadî araştırmada hiç yeri yoktur. "Kapitalistleşme" dünyada her şey anlamına gelebilir: bir tek "emekçinin" kiralanması, alıcılık, ve buharla çalışan bir fabrika. Bütün bunların karmakarışık edildiği bir durumda, bunun içinden insan nasıl çıkabilir!

YEDİNCİ BÖLÜM

GENİŞ-ÇAPLI MAKİNELİ SANAYİİN GELİŞMESİ

I. BİLİMSEL FABRİKA KAVRAMI VE "FABRİKA" İSTATİSTİKLERİNİN ANLAMI[148]

Geniş-çaplı makineli (fabrika) sanayii üzerinde durmadan önce, bu terimin bilimsel olarak kavranışının, hiç de, onun bilinen, her günkü anlamına uymadığını saptamamız gerekir. Resmî istatistiklerimizde ve genel olarak yazında, fabrika, azçok önemli sayıda işçi çalıştıran, azçok büyük herhangi bir sınaî kuruluş olarak anlaşılmaktadır. Oysa Marx'ın teorisine göre, geniş-çaplı makineli (fabrika) sanayii terimi yalnızca, sanayideki kapitalizmin belirli bir aşaması, yani en yüksek aşaması için geçerlidir. Bu aşamanın baş ve en önemli özelliği, üretim için bir makineler sisteminin kullanılmasıdır.[1] Manüfaktürevinden fabrikaya geçiş, edinilmesi yüzyıllar sürmüş olan sanatçının el ustalığını ortadan kaldıran tam bir teknik devrime işaret eder ve bu teknik devrimin ardından, kaçınılmaz

[1] *Das Kapital*, I, Bölüm 13 [Sol Yayınları, Onbeşinci Bölüm].

olarak, toplumsal üretim ilişkilerinin en etraflı bir biçimde yıkılması, üretime katılan çeşitli gruplar arasında son bir ayrılma, geleneklerden tam bir kopma, kapitalizmin bütün karanlık yönlerinin yoğunlaşması ve genişlemesi, aynı zamanda da kapitalizmin emeği yığın olarak toplumsallaştırması gelir. Böylece, geniş-çaplı makineli sanayi, kaptializmin son sözü, ondaki toplumsal "ilerleme unsurları"nın[2] ve geri çekilmenin son sözü olur.

Bundan açıkça anlaşılıyor ki, manüfaktürevinden fabrikaya geçiş, kapitalizmin gelişmesiyle uğraştığımız zaman özellikle önemlidir. Her kim bu iki aşamayı karıştırırsa, kapitalizmin dönüştürücü, ilerici rolünü anlama olanağından yoksun kalır. Gördüğümüz gibi, safça, kapitalizmi genel olarak "fabrika" sanayii ile bir tutan ve "kapitalizmin görevi" ve hatta onun "birleştirici anlamı" sorununu[3] yalnızca fabrika istatistiklerine başvurarak çözmeyi öneren bizim narodnik iktisatçılar, bu hatayı işlemektedirler. Bu yazarlar, fabrika istatistikleri konusunda (aşağıda ayrıntılı olarak göreceğimiz gibi) şaşırtıcı bir cehalet göstermekten başka, Marx'ın teorisini, tuhaf bir basmakalıplık ve dargörüşlülükle kavrayarak daha da ağır bir hata işlemişlerdir. Her şeyden önce, geniş-çaplı makineli sanayiin gelişmesi sorununu salt fabrika istatistiklerine indirgemek gülünçtür. Bu bir istatistik sorunu değil, söz konusu ülkenin sanayi kapitalizminin gelişmesi sırasında aldığı biçimler ve geçtiği aşamalar sorunudur. Ancak bu biçimlerin özü ve ayırıcı özellikleri açıklığa kavuşturulduktan sonradır ki, şu ya da bu biçimin gelişmesini, gereken biçimde derlenmiş istatistikler aracılığıyla sergilemek bir anlam taşır. Ama eğer Rus istatistikleriyle yetinirlerse, bu, kaçınılmaz olarak en farklı kapitalizm biçimlerinin aynı kaba konmasına, ağaçlardan ormanın görülmemesine yol açar. İkincisi kapitalizmin bütün görevini, "fabrika" işçilerinin sayısının artırılmasına indirgemek teorinin kavranmasındaki sığlığı açığa vurur; tıpkı Mihailovski'nin bütün bu toplumsallaştırma, birkaç yüz ya da birkaç bin işçinin, bir çatı altında biçmesi, parçalaması, kesmesi, rendelemesi, vb. anlamına gelirken, kapitalizmin emeği toplumsallaştırmasından neden sözedildiğine şaştığını söylemesinde olduğu gibi.[4]

İlerdeki açıklamalarımızın görevi ikilidir: bir yandan fabrika istatistiklerimizin durumunu ve onların uygunluğu sorununu ayrın-

[2] *İbid*, I², s. 499[149].

[3] Bay N. —on, *Russkoye Bogatstovo*, 1894, n° 6, s. 103 ve 119. — Bkz: ayrıca *Denemeler*'i ve Bay V. V.'nin *Kapitalizmin Kaderi*, birçok yerde.

[4] *Otečestvenniye Zapiski*, 1883, n° 7, Bay Postoronni'den editöre mektup [yabancı].

tılı olarak inceleyeceğiz. Bu büyük ölçüde olumsuz iş, sözkonusu veriler yazınımızda kesinlikle istismar edildiği için gereklidir. Öte yandan da, Reform-sonrası dönemde, geniş-çaplı makineli sanayiin büyümesini doğrulayan verileri inceleyeceğiz.

II. FABRİKA İSTATİSTİKLERİMİZ

Rusya'daki fabrika istatistiklerinin ana kaynağı fabrika ve atelye sahiplerinin yıllık olarak, bu yüzyılın hemen başlarında kabul edilen bir yasa gereğince, Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığına verdikleri sonuçlardır.[5] Bu yasadaki, fabrika sahiplerinin bilgi sunmalarına ilişkin çok ayrıntılı kurallar, bağnaz bir istekten öteye geçmez ve bugüne kadar, fabrika istatistikleri, eski, tümüyle Reform-öncesi çizgiler üzerinde örgütlenmişlerdir ve yalnızca valilik raporlarının bir eki durumundadırlar. "Fabrika ve atelyeler" teriminin kesin bir tanımı yoktur ve dolayısıyla, eyalet ve hatta uyezd yetkilileri, bu terimi en değişik biçimlerde kullanmaktadırlar. Sonuçların, gereken biçimde ve düzenli olarak toplanmasını ve doğrulanmasını yönetecek hiç bir merkezî organ yoktur. Sınaî kuruluşların çeşitli bakanlıklar arasında (Madencilik, Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığı, Çeşitli Vergiler Bakanlığı, vb.) dağılması, karışıklığı daha da artırır.[6]

Ek II'de, Reform-sonrası dönemdeki fabrika sanayiimiz hakkında, resmî yayınlarda bulunabilecek verileri, yani 1863-1879 ve 1885-1891 yıllarına ait olanları aktarmaktayız. Bu veriler, yalnızca, dolaylı vergiye tâbi olmayan işçilere aittir; üstelik, farklı dönemlerde, farklı sayıda işlerle ilgili bilgi verilmiştir (1864-1865 ve 1885 ve sonraki yıllara ait sonuçlar en tam sonuçlardır); bu nedenledir ki, 1864-1879 ve 1885-1890 yılları için, yani 22 yıl için, haklarında veriler bulunan 34 işi seçtik. Bu verilerin değerini anlayabilmek için önce fabrika istatistiklerimiz üzerine en önemli yayınları inceleyelim. 60'larla işe başlayalım.

[5] Fabrika istatistiklerimizin kaynakları üzerine ayrıntılı bir tarama için, bkz: *Rusya İmparatorluğu İstatistik Tarihi*, Dizi 11, c. VI, St. Petersburg 1872. 1868 *Avrupa Rusya'sındaki Fabrika Sanayii İstatistikleri İçin Malzeme*, Bay Bock tarafından derlenmiştir. "Giriş", s. I-XXIII.

[6] *Çalışmalar*'da, "Fabrika İstatistiklerimiz Sorunu Üzerine" başlıklı makaleye bakınız, burada Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığının fabrika istatistiklerimiz üzerine son yayını ayrıntısıyla incelenmektedir. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4. —ç.)

60'larda fabrika istatistiklerini derleyenler, ellerindeki sonuçların son derece yetersiz niteliğini çok iyi biliyorlardı. Ortak görüşlerine göre, işçilerin sayısı ve toplam üretim, fabrika sahiplerinin raporlarında, büyük ölçüde, olduğundan az gösterilmişti; "farklı eyaletler için bile, neyin fabrika ve atelye sayılacağına dair düzenli bir tanımlama yoktur, çünkü birçok eyaletler, örneğin, yel değirmenlerini, tuğla yapım sundurmalarını ve küçük sınaî kuruluşları da fabrika ve atelyeler arasına katarken, ötekiler bunları hiç hesaba katmamakta, böylece de, farklı eyaletlerdeki fabrika ve atelyelerin toplam sayısı üzerine karşılaştırmalı veriler bile değersizleşmektedir."[7] Bunlara ek olarak, evde çalışanların da fabrika işçileri arasına dahil edilmelerine, bazı fabrika sahiplerinin yalnızca fabrika binalarında yaşayan işçilere ait sonuçları vermesi gerçeğine vb. işaret eden, Buşen, Bock ve Timiryazev'in eleştirileri daha da şiddetlidir.[8] Bay Buşen şöyle diyor: "Manüfaktürevi ve fabrika sanayii konusunda, doğru hiç bir resmî istatistik yoktur, ve ilk malzemenin toplanmasındaki temel ilkelerde bir değişiklik olmadıkça da böyle istatistikler olmayacaktır."[9] "Birçok işler için, fabrika ve atelye tabloları, açıktır ki yanlış anlama ile, fabrika ya da atelye niteliği hiç taşımayan sayısız salt zanaat ve elsanatı kuruluşunu kapsamaktadır."[10] Bu durumu göz önünde tutan *Yıllık* editörleri, "halka yanlış ve açık bir biçimde abartılmış rakamlar sunmayı istemeyerek"[10] basılan verileri özetlemeyi bile reddettiler. Okuyucuya, bu açık abartmanın ölçüsü hakkında bir fikir verebilmek için, *Yıllık*'ta sunulan verilere dönelim; *Yıllık* 1.000 rubleden fazla üretime sahip fabrikaların bir listesini içerdiğinden, bütün öteki kaynaklardan üstündür. Bugün (1885'ten beri) daha küçük bir toplam üretime sahip kuruluşlar fabrika sayılmamaktadır. Bu küçük kuruluşlar konusunda yapılan bir hesaplama *Yıllık*'a göre, bunlardan 7.327 işçi çalıştıran ve 987.000 ruble tutarında bir üretime sahip 2.366'sının genel fabrikalar listesine dahil edildiğini ortaya çıkarmıştır. Oysa, 71 işteki toplam fabrika sayısı *Yıllık*'a göre, 6.891'di ve bunlar 347.473 işçiye ve 276.211.000 ruble tutarında bir üretime sahiptiler. Dolayısıyla küçük kuruluşlar toplam kuruluş sayısının %34,3'ünü, toplam işçi sayısının %2,1'ini

[7] *İstatistikî Tarih*'in "Önsöz"ünde P. Semyonov, I, 1886, s. XXVII.

[8] *Avrupa Rusyası'ndaki Fabrika Sanayiinin Ana Kollarına Ait İstatistikî Atlas, Fabrika ve Atelyelerin Listesi İle*, 3 cilt, St. Petersburg 1869, 1870 ve 1873.

[9] *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, I, s. 140.

[10] *İbid.*, s. 306.

ve toplam üretimin %0,3'ünü temsil ederler. Böyle küçük kuruluşlara (kuruluş başına ortalama 3'ten biraz fazla işçi ve 500 rubleden az bir üretim) fabrika gözü ile bakmanın saçma olacağı ve bunların tam kaydedilmesi gibi bir şeyin söz konusu olamayacağı açıktır. İstatistiklerimizde böyle kuruluşlar, fabrika olarak sınıflandırılmakla kalmıyor, üstelik yüzlerce elsanatçısının sunî ve keyfî bir biçimde bir "fabrika" olarak birleştirildikleri durumları da görüyoruz. Örneğin, bizzat bu *Yıllık*, Nijni-Novgorod eyaleti, Gorbatov uyezdine bağlı, İzbilets volostundaki ip yapımı işinde, "İzbilets volostu köylülerinin 929 işçiye, 308 çıkrığa, 100.400 rublelik bir üretime sahip" bir fabrikasından (s. 149), ya da aynı uyezde bağlı Vorsma köyündeki, "100 demirciye, 250 marangoz tezgâhına (evlerde); atla çalışan 3, elle çalışan 20 bileği taşına, 902 işçiye, 6.610 rublelik bir üretime sahip Kont Şeremetev'in geçici bağımlı köylülerinin" bir fabrikasından söz ediyor (s. 281). Böyle istatistiklerin gerçek durum hakkında nasıl bir fikir verdiklerini düşünün![11]

60'ların fabrika istatistikleri kaynakları arasında *Askerî İstatistikî Özet* (c. IV, Rusya, St. Petersburg 1871) özel bir yer tutar. Madencilik ve dolaylı vergi ödeyen kuruluşlar da dahil olmak üzere, Rusya İmparatorluğundaki tüm fabrika ve atelyeler hakkında veri sunar ve 1866'da Avrupa Rusyası'nda tamıtamına, 70.631 fabrika, 583.317.000 ruble tutarında bir üretime sahip 829.573 işçi bulunduğunu hesaplar!! Bu tuhaf rakamlara ulaşılmasının nedeni, birincisi Maliye Bakanlığı raporlarından değil, Merkezî İstatistik Komitesinin özel sonuçlarından alınmaları (bu sonuçlar komitenin yayınlarından hiç birinde kısılmamıştır; kim tarafından, nasıl ve ne zaman toplandığı ve işlendiği de bilinmemektedir);[12] ikincisi de,

[11] Fabrika sahiplerinin sonuçlarında, çalıştırılan işçi sayısını ve üretimi olduğundan az göstermelerine gelince, yukarda değinilen kaynaklar bu rakamların doğruluğunu arama konusunda iki ilginç çaba harcamışlardır. Timiryozev, yüzden fazla büyük fabrika sahibinin, resmî istatistikler için hazırladıkları sonuçları, 1865 Sergisi için hazırladıkları sonuçlarla karşılaştırdı. Sonuncu rakamların birincilerden %22 oranında yüksek olduğu ortaya çıktı (*loc. cit.*, I, s. IV-V). 1868'de Merkezî İstatistik Komitesi, bir deney olarak, Moskova ve Vladimir eyaletlerindeki fabrika sanayii üzerine özel bir araştırma düzenledi (1868'de, Avrupa Rusyası'ndaki bütün işçilerin ve fabrika ve atelyelerin yaptığı toplam üretimin hemen hemen yarısı burada toplanmıştı. Eğer, gerek Maliye Bakanlığı, gerekse Merkezî İstatistik Komitesince haklarında veri sağlanan işleri ele alırsak, aşağıdaki rakamları elde ederiz: Maliye Bakanlığına göre 1.749 fabrika, 131.568.000 ruble tutarında bir üretime sahip 186.521 işçi varken, Merkezî İstatistik-Komitesinin araştırmasına göre 1.704 fabrika, binalarda çalışan 196.315 işçi, ek olarak 33.485 dışarı işçisi ve 137.758.000 ruble tutarında bir üretim vardı.

Askerî İstatistikî Özet'i hazırlayanların en küçük kuruluşları bile fabrikalar arasına katmakta hiç tereddüt etmemeleri (*Askerî İstatistikî Özet*, s. 319) ve üstelik ana sonuçları öteki malzemelerle, Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığının sonuçları ile, Levazım Dairesinin sonuçlarıyla, Donatım ve Denizcilik Bakanlıklarının sonuçlarıyla ve nihayet "çok farklı kaynaklardan gelen" sonuçlarla tamamlamalarıdır. (*İbid.*, s. XXIII).[13] Bu nedenle, *Askerî İstatistikî Özet*'in verilerini bugünkü verilerle karşılaştırma amacıyla kullanmakla, Bay N. —on,[14] Karişev,[15] ve Kablukov,[16] fabrika istatistiklerimizin esas kaynaklarını hiç tanımadıklarını ve bu istatistiklere karşı kesinlikle eleştirel olmayan bir tavır takındıklarını ortaya koymuşlardır.

Özgür İktisat Derneğinde *Askerî İstatistikî Özet*'teki rakamların tümüyle hatalı niteliğine işaret eden M. İ. Tugan-Baronovski tarafından okunan araştırma üzerine yapılan tartışmalar sırasında, birkaç konuşmacı; işçilerin sayısında bir hata olsa bile, bunun çok ufak —%10-15 oranında— olduğunu söylemiştir. Örneğin Bay V. V. böyle demişti (bkz: tartışmanın tam raporu, St. Petersburg 1898, s. 1). Açık bir sözle yetinen Bay V. Pokrovski de ona "katılmıştı" (s. 3). Fabrika istatistiklerimizin çeşitli kaynaklarına ilişkin eleştirel bir inceleme yapmaya bile girişmeden, bu insanlar ve onları destekleyenler, fabrika istatistiklerimizin yetersiz niteliği hakkında ve verilerin son zamanlarda daha kesin (??) hale geldiği vesaire hakkında genellemelerle yetinmişlerdir. Esas sorun, Bay N. —on ve Karişev'in acemice hatası, P. B. Struve'nin çok haklı olarak belirttiği gibi (s. 11) böylece kapatılmış oldu. Bu nedenle biz *Askerî*

[12] Çok mümkündür ki, bu sonuçlar, sadece valilik raporlarından alınmış olabilir, bu raporlar, aşağıda göreceğimiz gibi, her zaman fabrika ve atelyelerin sayısını büyük ölçüde abartırlar.

[13] *Askerî İstatistikî Özet*'in, "fabrika" terimini ne kadar yaygın bir biçimde kullandığı, aşağıda anlatılanlardan özellikle anlaşılabilir: *Yıllık* istatistiklerine "*büyük* kuruluşlarımızın istatistikleri" denir, (s. 319, italikler yazarındır). Görmüş olduğumuz gibi bu "büyük" kuruluşların 1/3'ü 1.000 rublenin altında bir üretime sahiptir!! *Askerî İstatistikî Özet*'te verilen rakamların, bugünkü fabrika istatistikleriyle karşılaştırmak amacıyla kullanılmaması gerektiği hususunun daha ayrıntılı kanıtına girmiyoruz, çünkü Bay Tugan-Baronovski bu görevi zaten yapmış bulunuyor (bkz: *Fabrika*, vb. adlı kitabı, s. 336 ve devamı). Bkz: *Çalışmalar*, s. 271 ve 275. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4, "Fabrika İstatistiklerimiz Sorunu üzerine". —ç.)

[14] *Denemeler, s. 125 ve Russkoye Bogatstvo*, 1894, n° 6.

[15] *Yuridiçeski Vestnik*, 1889, n° 9, ve *Rus Ulusal İstisadı Üzerine Malzeme*, Moskova 1898.

[16] *Tarımsal İktisat Üzerine Konuşmalar*, Moskova 1897, s. 13.

İstatistikî Özet'in verilerindeki kaynakları özenle inceleyen herhangi biri tarafından görülebilen ve görülmesi gereken abartmaları, hesaplamaya değer görüyoruz. 71 iş için, 1866'ya ait gerek Maliye Bakanlığının (*Maliye Bakanlığı Yıllığı*, I) gerekse bilinmeyen kaynağın, (*Askerî İstatistikî Özet*), paralel istatistiklerine sahibiz. Metalurjiyi katmazsak, *Askerî İstatistikî Özet*, bu işler için, Avrupa Rusyası'ndaki fabrika ve atelyelerde çalışan işçilerin sayısını, *50.000* fazla göstermiştir. Üstelik, *Yıllık* bazı işler için, yalnızca, İmparatorluğa ait genel rakamlar verir ve bu rakamları, "açık abartılmışlıkları" karşısında ayrıntısıyla tahlil etmeyi reddederken (*Yıllık*, s. 306), *Askerî İstatistikî Özet*, bu rakamlardan *95.000 daha fazla* işçi vermektedir. Tuğla yapımında, işçilerin sayısı, *en az 10.000* abartılmıştır; buna inanmak için, *Askerî İstatistikî Özet*'te verilen eyaletlere göre verilerle, *Maliye Bakanlığı Sonuçları ve Malzemesi*, 1866 n° 4 ve 1867 n° 6'daki verileri karşılaştırmak gerekir. Metalurji işleri için, *Askerî İstatistikî Özet, işçilerin sayısını, Yıllık*'takine kıyasla, *86.000* fazla göstermiştir, bu rakama bazı maden işçilerini de kattığı ortadadır. *Askerî İstatistikî Özet*, dolaylı vergi ödeyen işler için, bir sonraki bölümde de göreceğimiz gibi, işçi sayısını *hemen hemen 40.000* fazla göstermiştir. Toplam olarak 280.000'lik bir abartma vardır. Bu *asgarî* ve eksik bir rakamdır, çünkü *Askerî İstatistikî Özet*'teki verilerin doğruluğunu, *bütün* işler için araştıracak malzemeden yoksunuz. Böylece, Bay N. —on ve Karîşev'in hatasının önemsiz olduğunu iddia eden kişinin, konu hakkında ne ölçüde bilgi sahibi olduğunu değerlendirebiliriz!

1870'lerde, fabrika istatistiklerini birleştirmek ve tahlil etmek için, 1860'larda yapılandan çok daha az şey yapılıyordu. *Maliye Bakanlığı Yıllık*'ı, 1867-1879 yılları için, yalnızca 40 işe (dolaylı vergiye tâbi olmayan) ait verileri içerir (c. VIII, X ve XII; bkz: Ek II). Öteki işlerin dahil edilmemesi, "tarımsal yaşamla bağlantısı olan, ya da zanaat ve elsanatı sanayilerinin eklentileri olan" sanayilere ait "malzemenin son derece yetersiz nitelikte" olusuna bağlanmaktadır (c. VIII, s. 422; aynı yapıt, c. X, s. 590). 1870'ler için en değerli kaynak, Bay P. Ovlov'un *Fabrika ve Atelyeler Kılavuzu*'dur. (Birinci baskı, St. Petersburg 1881, 1879 sonuçları fabrika sahiplerinin Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığına sunduğu aynı raporlardan alınmıştır). Bu yayın en az 2.000 rublelik bir üretime sahip bütün kuruluşları sıralamaktadır. Elsanatı sanayiinden ayrılamayan ve küçük olan ötekiler, bu listede verilmemiş, *ama, Kılavuz*'un sunduğu *özet verilere dahil edilmişlerdir*. 2.000 ruble ve daha fazla bir

üretime sahip kuruluşlar için ayrı toplamlar verilmediğinden, *Kılavuz*'un genel verileri de, önceki yayınlar gibi, küçük kuruluşları büyüklerle birleştirir; farklı işler ve farklı eyaletler için eşit olmayan sayıda küçük kuruluş, (kuşkusuz tamamen rasgele bir biçimde) istatistiklere dahil edilmiştir.[17] Tarımla bağlantısı olan işler açısından *Kılavuz*, *Yıllık*'ın kaygılarını yineler (s. 396) ve verilerin doğru ve tam olmayışı yüzünden *"yaklaşık toplamlar"* vermeyi *"bile"* (italikler yazarındır) reddeder.[18] Ama (aşağıda da göreceğimiz gibi, tamamen meşru olan) bu görüş, *Kılavuz*'un genel toplamlarına bütün bu özellikle güvenilmez rakamların dahil edilmesini engellememiş, bunlar da böylece, nispeten güvenilir rakamlarla biraraya konmuştur. *Kılavuz*'un Avrupa Rusyası'na ait toplam rakamlarını verelim ve, bunların öncekilerden farklı olarak, dolaylı vergi ödeyen işleri de kucakladığını belirtelim. (*Kılavuz*'un, 1887 ikinci baskısı, 1884'e ait sonuçları, 1894 üçüncü baskısı, 1890'a ait sonuçları vermektedir.) [Tablo 85.]

[TABLO 85]

Yıllar	Fabrika ve Atelyeler	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı
1879*	27.986	1.148.134	763.152
1884	27.235	1.329.602	826.794
1890	21.124	1.500.871	875.764

* Bazı eksik veriler yaklaşık olarak eklenmiştir. Bkz: *Kılavuz*, s. 695.

Daha ilerde göstereceğiz ki, bu verilerin yansıttığı, fabrika sayısındaki düşüş aslında uydurmadır; bütün sorun, farklı zamanlarda, farklı sayıda küçük kuruluşun fabrika olarak sınıflandırılmasıdır. Böylece, 1.000 rubleyi aşan bir üretime sahip kuruluşların sayısı, 1884'te, 19.277 ve 1890'da 21.124 olarak; 2.000 ve daha fazla rublelik bir üretime sahip kuruluşların sayısı, 1884'te 11.509 ve 1890'da 17.642 olarak hesaplanmıştır.[19]

[17] Örnekler bir sonraki bölümde verilecektir. Burada, *Kılavuz*'un s. 679 ve davamına değinelim; bu sayfalara bir gözatarsak metinde söylenenlerin haklı olduğuna hemen inanırız.

[18] *Kılavuz*'un üçüncü basımında (St. Petersburg 1894) bu kaygı yinelenmemektedir, böyle olması da üzülünecek bir şeydir çünkü veriler her zamanki kadar yetersizdir.

1889'da, Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığı, ayrı ayrı basımlar halinde, (1885 ve sonraki yıllar için) *Rusya'daki Fabrika Sanayii Üzerine Veri Derlemeleri*'ni yayınlamaya başladı. Bu veriler, yukarda değinilen malzemeye (fabrika sahiplerinin raporlarına) dayanır, ve bu malzemelerin işlenişi, 60'ların yukarda adı geçen yayınlarındakinden daha kötü olup doyurucu olmaktan çok uzaktır. Tek iyileşme, küçük kuruluşların, yani 1.000 rublenin altında bir üretime sahip olanların fabrika ve atelyeler arasına dahil edilmemiş olmaları ve onlarla ilgili bilginin, işlere göre dağıtılmadan, ayrı biçimde verilmiş olmasıdır.[20] Bu, kuşkusuz, bir "fabrika"nın ne olduğuna dair tümüyle yetersiz bir ölçüttür; bugünkü bilgi toplama sistemi ile, 1.000 rublenin üzerinde bir üretime sahip kuruluşların *tam* kaydedilmesi söz konusu olamaz; tarımla bağlantısı olan işlerdeki "fabrikalar"ın ayrılması, tamamen rasgele yapılmıştır — Örneğin, bazı eyaletlerde ve bazı seneler, su değirmenleri ve yel değirmenleri fabrika olarak sınıflandırılmışken, ötekilerde böyle yapılmamıştır.[21] "1885-1887'de Rusya'daki Fabrika Sanayiinin Temel Sonuçları" (bu yıllara ait *Derleme*'de) bölümünün yazarı, farklı eyaletlere ait verilerin benzer ve karşılaştırılabilir olmadığını göz önünde tutmamakla sürekli hata işlemektedir. Nihayet, *Derlemeler*'i nitelendirmemize, şunu da ekleyelim: 1891'in sonuna kadar, *Derlemeler*, yalnızca dolaylı vergiye tâbi olmayan işleri kapsarken, 1892'den bu yana madencilik ve tüketim vergisi ödeyenler de dahil olmak üzere, bütün işleri kapsamaktadır; daha önce sunulan verilerle karşılaştırılabilecek verilere özel olarak hiç değinilmemiş, ve demir dökümhanelerinin toplam fabrika ve atelyeler sayısına katılmasında yararlanılan yöntemlere ilişkin hiç bir açıklama yapılmamıştır. (Örneğin, dökümhane istatistikleri, hiç bir zaman atelyenin üretim değerini vermez, yalnızca hacmini verir. *Derlemeler*'i

[19] Bkz: *Kılavuz*'un ikinci ve üçüncü baskılarında, fabrikaların toplam üretime göre sınıflandırılmaları.

[20] Söylemeye gerek yok ki, küçük kuruluşlara ait veriler tamamen rasgeledir: bazı eyaletlerde ve bazı yıllarda, bunların sayıları yüzlerle, binlerle verilmiş, bazılarında ise onlarla. birlerle verilmiştir. Örneğin Besarabya eyaletinde, 1887'den 1890'a kadar: 1.479 — 272 — 262 — 1.684; Penza eyaletinde, 1885'ten 1891'e kadar, 4 — 15 — 0 — 1.127 — 1.135 — 2.148 — 2.264, vb., vb..

[21] Bkz: *Çalışmalar*'daki örnekler, s. 274. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4. "Fabrika İstatistiklerimiz Sorunu Üzerine" —ç.) Bay Tugan-Baranovski, gerçek fabrikaların sayısında, 1885 ve 1891 arasında bir düşüş olduğunu öne sürmekle (*Fabrika*, s. 350) ve farklı işler için, farklı zamanlarda, ortalama işçi sayısını karşılaştırmakla biraz yanılıyor (*ibid.* 355). *Derleme*'deki veriler, özel olarak işlenmeden, böyle sonuçlara ulaşmakta kullanılamayacak kadar karışıktır.

derleyenlerin, üretim değerini nasıl buldukları bilinmemektedir.)

1880'lerde fabrika sanayiimiz hakkında, bir başka bilgi kaynağı daha vardır, olumsuz nitelikleri için ve Bay Karişev bu kaynaktaki verilerden yararlandığından, bu kaynağın üzerinde durmak gerekir.[22] Bu, 1884-85, *Rusya İçin Sonuçlar*'dır (St. Petersburg 1887, Merkezî İstatistik Komitesince basılmıştır); tablolarından birinde, "1885'te, Avrupa Rusyası'ndaki fabrika sanayiinin üretimi toplamları" verilmektedir (Tablo XXXIX); fabrika ve işçi sayısı, eyaletlere göre dağıtılmaksızın, yalnızca bir bütün olarak Rusya için verilmiştir. Bilgi kaynağı, "vali beylerin raporlarındaki verilerdir" (s. 311). Veriler, gerek dolaylı vergi ödeyenler, gerekse madencilik işleri dahil olmak üzere bütün işleri kapsar ve her iş için, bütün Avrupa Rusyası'na ait atelye başına düşen "ortalama" işçi sayısı ve üretim verilmiştir. İşte Bay Karişev bu "ortalamaları" "tahlil etmekle" işe başlamıştır. Bunların değerini tartabilmek için *Sonuçlar*'daki verileri, *Derleme*'dekilerle karşılaştıralım (böyle bir karşılaştırma yapabilmek için, ilk verilerden, metalurji, dolaylı vergi ödeyen, balıkçılık ve "öteki" işleri çıkarmalıyız: böylece geriye 53 iş kalacaktır; veriler Avrupa Rusyası'na aittir) [Tablo 86]:

[TABLO 86]

Kaynaklar	Fabrikaların Sayısı	İşçilerin Sayısı	Üretim (Bin Ruble)
"Rusya için sonuçlar"	54.179	559.476	569.705
"Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığı Derlemesi"	14.761	499.632	672.079
	+39.418	*+59.844*	*—102.374*
	+%267	*+%11,9*	*— %15,2*

Demek ki, valilik raporları, onbinlerce küçük tarım ve elsanatı kuruluşunu "fabrikalar" arasına dahil etmişlerdir! Kuşkusuz, bu tür kuruluşlar, çeşitli işler için ve çeşitli eyalet ve uyezdler

[22] N. A. Karişev, "Rusya'da Manüfaktür Sanayiinin Ana Kollarının Dağılımı Üzerine İstatistikî İnceleme", *Yuridiçeski Vestnik*, 1889, n° 9, Eylül. *Çalışmalar*'ımızda incelemiş olduğumuz, Bay Karişev'in en son yapıtı ile birlikte, bu makale fabrika istatistiklerinin nasıl ele alınmaması gerektiği konusunda bir örnek teşkil etmektedir.

için tamamen rasgele bir biçimde fabrikalar arasına katılmışlardır. *Sonuçlar*'a ve *Derleme*'ye göre, bazı işlerdeki atelye sayısına ait örnekler şöyledir: kürk — 1.205 ve 259; deri — 4.079 ve 2.026; hasır ve çanta — 562 ve 55; nişasta ve melas — 1.228 ve 184; un değirmenciliği — 17.765 ve 3.940; yağ-sıkma — 9.341 ve 574; katran damıtma — 3.366 ve 328; tuğla-yapımı — 5.067 ve 1.488; çömlekçilik ve perdahlanmış kiremit — 2.573 ve 147. Eğer fabrika sanayiimizdeki "kuruluşların sayısı",[23] böyle bir "fabrika" sayım yöntemine dayanan "ortalama rakamlar"la hesaplanırsa, elde edilecek "istatistikler"in ne tür bir şey olacağı tahmin edilebilir! Ama, Bay Karişev geniş-çaplı sanayi başlığı altında, yalnızca yukarda değinilen fabrika başına düşen "*ortalama*" işçi "*sayısının*" (bütün Rusya için), *yüzden fazla* olduğu işleri sınıflandırdığı zaman hesaplarını, tamı-tamına bu biçimde yapmış olmaktadır. Bu tuhaf yöntemle, toplam üretimin yalnızca dörtte birinin, "yukarda belirtilen sınırlar içinde düşünülen geniş-çaplı sanayi" tarafından sağlandığı sonucuna erişilir!! (Adı geçen makale, s. 47.)[24] İlerde, 100 ve daha fazla işçi çalıştıran fabrikaların, gerçekte, fabrika sanayiimizin toplam üretiminin yarısından fazlasını sağladığını göstereceğiz.

Bu arada şunu da belirtelim ki, yerel eyalet istatistik komitelerinin verileri (bunlar valilik raporları için kullanılırlar) her zaman, "fabrika ve atelyeler" teriminin kesin bulanıklığı ve küçük kuruluşların rasgele kaydedilmesiyle göze çarpar. Böylece Smolensk eyaletinde, 1893-94 için bazı uyezdler düzinelerce küçük yağhaneleri fabrika saymışken, ötekiler hiç birini fabrika saymamışlardır; eyaletteki katran "atelyeleri"nin sayısı 152 olarak verilmiş (1890 *Kılavuz*'una göre hiç yoktur), çeşitli uyezdlerde aynı gelişigüzel kayıtlar yapılmıştır, vb..[25] Yaroslavl Eyaleti için, yerel istatistikçiler, 90'larda fabrika sayısını 3.376 olarak vermişlerdir (1890

[23] Bay Karişev'in makalesinin IV. Kesimi. Şunu da belirtelim ki, *Sonuçlar*'la karşılaştırmak için, *Derleme* yerine, Bay Orlov'un *Kılavuz*'unu da ele alabilirdik. Bay Karişev de bunun ikinci basımından aktarmalar yapmıştır (1884).

[24] "Böylece, sonuncunun üçte ikisi" (toplam yıllık üretim) "nispeten küçük tipte kuruluşlarca sağlanır. Bu olgunun kökleri, Rus Ulusal İktisadının pek çok, son derece önemli unsurlarında yatabilir. Bu arada, *nüfus çoğunluğunun toprak tasarruf sistemi* ülkemizde profesyonel bir fabrika işçileri sınıfının gelişmesine ciddî engeller çıkaran köy topluluğunun dayanıklılığı (aynen böyle!), bunlar arasında sayılmalıdır. Fabrika ve atelyelerimizin esas olarak toplandığı Rusya'nın tam (merkezî) bölgesinde, *ürünlerin evde işlenmesinin yaygın niteliği* de bununla birleşmektedir (!)." (*İbid.* italikler Bay Karişev'e aittir). Zavallı "köy topluluğu"! Her şeyin suçu da ona yükleniyor, bilgili hayranlarının istatistikî hataları bile!

Kılavuz'undaki 472'ye karşı), buna (bazı uyezdler için) yüzlerce un değirmeni, demirci, küçük patates işleme atelyeleri vb. de dahildir.[26]

Çok yakın zamanlarda, fabrika istatistiklerimiz, bilgi toplama planını değiştiren, "fabrika ve atelyeler" teriminin anlamını değiştiren (yeni ölçütler benimsenmiştir; bir motorun ya da en az 15 işçinin bulunması), ve bilgi toplama ve doğruluğunu saptama işinde fabrika müfettişlerini kullanan bir reforma uğramıştır. Ayrıntılar için, okuyucunun yukarda adı geçen *Çalışmalar*'ımızdaki* makaleye bakmasını öneririz, burada yeni plana göre derlenmiş olan *Fabrika ve Atelyeler Listesi*'nin (St. Petersburg 1897)[27] ayrıntılı bir incelemesi yapılmış ve reforma karşın, fabrika istatistiklerimizdeki *gözle görülür hemen hiç* gelişme olmadığı, "fabrika ve atelyeler" teriminin tamamen bulanık kaldığı; verilerin çoğu kez hâlâ tamamen gelişigüzel olduğu ve dolayısıyla büyük bir ihtiyatla ele alınması gerektiği gösterilmiştir.[28] Ancak, Avrupa'daki gibi örgütlenmiş, iyi bir sınaî sayım, istatistiklerimizi kaos durumundan kurtarabilir.[29]

[25] Bay D. Jıbankov'un *Smolensk Eyaletindeki Fabrika ve Atelyelerin Sıhhî Teftişi* adlı yapıtındaki veriler (Smolensk, c. I, 1896).

[26] *Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*, c. II, Yaroslavl 1896, Bkz: ayrıca, 1895 *Tula Eyaleti Elkitabı*, (Tula 1895), Kesim VI, s. 14-15: *1893 Fabrika Sonuçları*.

* Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4, "Fabrika İstatistiklerimiz Sorunu Üzerine." —*ç*.

[27] Bay Karişev'in hesaplarına göre, *Liste*'de verilen Avrupa Rusyası'na ilişkin toplam rakamlar şöyledir: 885.555 işçiye ve 1.345.346.000 ruble tutarında bir üretime sahip 14.587 fabrika.

[28] Ticaret ve Sanayi Bakanlığınca yayınlanan, fabrika müfettişleri raporları koleksiyonu (1901-1903 için) fabrika ve atelyelerin sayısı hakkında veriler sunduğu gibi, buralarda çalıştırılan işçiler hakkında da (Rusya'nın 64 eyaleti için) veriler sunmaktadır; fabrika ve atelyeler işçilerin sayısına göre sınıflandırılmışlardır (20'ye kadar; 21-50; 51-100; 101-500; 501-1.000; 1.000'den fazla). Bu, fabrika istatistiklerimizde ileri doğru büyük bir adımdır. Büyük atelyelere ait veriler, muhtemelen, en azından bir ölçüde güvenilirdir. 20'den az işçi çalıştıran "fabrikalar"a ait rakamların gelişigüzel ve tamamen değersiz olduğu ortadadır. Örneğin, Nijni-Novgorod eyaletinde, 20'den az işçi çalıştıran fabrikaların sayısı, 1903'te, 266 olarak, buralarda çalışan işçilerin sayısı ise — 1.975 ya da ortalama 8 işçiden az olarak verilmiştir. Perm eyaletinde, 159 işçi çalıştıran, böyle 10 fabrika vardır. Kuşkusuz gülünç, 64 eyalet için, 1903 toplamı: 1.640.406 işçi çalıştıran 15.821 fabrikadır; eğer 20 işçiden az çalıştıran fabrika ve atelyeleri çıkarırsak, 1.576.574 işçi çalıştıran 10.072 fabrika ve atelye bulunur. (*2. baskıya not.*)

[29] Karş: *Vestnik Finansov*, 1896, n° 35. Nijni-Novgorod kongresindeki tartışmalara ve incelemelere ait raporlar. Bay Mihailovski, fabrika istatistiklerinin karışık durumunu çok canlı olarak tanımlamış; anketin nasıl, "en alt

Fabrika istatistiklerimizin gözden geçirilmesinden anlaşılmaktadır ki, bunların içerdikleri veriler, büyük bir çoğunlukla, özel olarak işlenmeden kullanılamaz; bu işlenmenin baş amacı nispeten faydalı olanları kesinlikle faydasız olandan ayırmak olmalıdır. Bir sonraki bölümde, en önemli işler hakkındaki verileri bu bakımdan inceleyeceğiz, ama bu anda şu soruyu soruyoruz: Rusya'daki fabrikaların sayısı çoğalmakta mıdır, azalmakta mıdır? Bu soruyu yanıtlamadaki en büyük güçlük fabrika istatistiklerimizde "fabrika" teriminin en karışık biçimde kullanılmasından doğar; bu nedenle bazan, fabrika istatistiklerine dayanılarak bu soruya verilen olumsuz yanıtlar (örneğin Bay Karîşev'inki) hiç bir değer taşımaz. Önce "fabrika" terimi için kesin bir ölçüt saptamalıyız; bu koşul olmaksızın, geniş-çaplı makineli sanayiin gelişmesini, toplamları içine, çeşitli zamanlarda çeşitli sayıda küçük un değirmenleri, yağhaneler, tuğla sundurmaları vb., vb. dahil edilmiş olan kuruluşlara ait verilerle sergilemek saçma olacaktır. Ölçüt olarak kuruluşta 16 işçiden az çalıştırılmamasını alalım, o zaman göreceğiz ki, 1866'da Avrupa Rusyası'ndaki bu tip sınaî kuruluşların sayısı en fazla 2.500-3.000, 1879'da 4.500 kadar, 1890'da 6.000 kadar, 1894-95'te 6.400 kadar ve 1903'te 9.000 kadardır.[30] Dolayısıyla, *Rusya'daki*

kademedeki polis memuruna kadar gittiğini, memurun onu, sonunda, bir makbuz karşılığında, dikkate değer saydığı kuruluşlara, ama çoğu kez de önceki yıllar dolaştırdıklarına dağıttığını" göstermiştir; —çeşitli sorulara verilen yanıtlar, ya: "geçen seneki gibi"dir— (bunun doğruluğuna inanmak için çeşitli eyaletlerdeki çeşitli işler için, Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığına ait *Derlemeler*'e bakmak yeter) — ya da bütünüyle anlamsızdırlar, vb..

[30] Veriler, madencilik hariç, bütün işlerle (yani, dolaylı vergi ödeyenler dahil) ilgilidir. 1879, 1890 ve 1894-95 için, verileri *Kılavuzlar*'dan ve *Liste*'den hesapladık. *Liste*'deki verilerden eskiden fabrika istatistiklerinde hiç hesaba katılmamış olan matbaa işlerini çıkardık (bkz: *Çalışmalar*, s. 273). [Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4, "Fabrika İstatistiklerimiz Sorunu Üzerine". —ç.] *Yıllık*'taki verilere göre, 1866 yılında 71 işte, toplam 6.891 kuruluş içinden, herbiri 16 ve daha fazla sayıda işçi çalıştıran 1.861 kuruluş bulunmaktadır; 1890'da bu 71 iş, 16 ve daha fazla sayıda işçi çalıştıran toplam kuruluş sayısının beşte dördünü kendine toplamıştı. "Fabrika" terimi için benimsemiş olduğumuz ölçüt, kanımızca, en doğru olanıdır. Çünkü, fabrika istatistiklerimize ait en çeşitli programlar, 16 ve daha fazla sayıda işçi çalıştıran kuruluşların fabrika sayılmasını kesinlikle kabul etmiştir ve bu sanayiin bütün kolları için geçerlidir. Hiç kuşku yok ki, fabrika istatistikleri 16 ve daha fazla sayıda işçi çalıştıran kuruluşların *tümünü* hiç bir zaman kaydedememişlerdir, şimdi de kaydedemezler (bkz: Altıncı Bölüm, II. Kesimdeki örnekler), ama eskiden bugün olduğundan daha fazla atlama olduğunu düşünmek için de bir neden yoktur. 1903 için, veriler, *Fabrika Müfettişleri Raporlarının Derlemesi*'nden alınmıştır. Avrupa Rusyası'nın 50 eyaletinde, herbiri 20'den fazla işçi çalıştıran, 8.856 fabrika ve atelye bulunmaktaydı.

fabrika sayısı, Reform-sonrası dönemde büyümekte, hem de oldukça hızlı büyümektedir.

III. GENİŞ-ÇAPLI SANAYİİN GELİŞMESİ ÜZERİNE TARİHÎ-İSTATİSTİKÎ VERİLERİN İNCELENMESİ

Yukarda belirttik ki, geniş çaplı sanayiin gelişmesini fabrika istatistiklerine bakarak değerlendirebilmek için, bu istatistiklerdeki nispeten yararlı malzemeyi kesinlikle yararsız olanlardan ayırmak gerekir. Bu hususu aklımızda tutarak, manüfaktür sanayiimizin ana dallarını inceleyim.

1) Tekstil İşleri

Yün işlerinin başında 1890'da 35 milyon rublenin üstünde bir ürüne sahip olan ve 45.000 işçi çalıştıran kumaş üretimi gelir. Bu işe ait tarihî-istatistikî veriler, işçi sayısında önemli bir azalma olduğunu, yani bu sayının, 1866'da 72.638'den, 1890'da 46.740'a düştüğünü gösterirler.[31] Bu olguyu değerlendirmek için 1860'ların sonuna kadar, keçe kumaş üretiminin özgül ve orijinal bir biçimde örgütlenmiş olduğunu hesaba katmalıyız; bu üretim serflerin ya da geçici olarak bağımlı köylülerin emeğine dayandığı için hiç bir biçimde kapitalist fabrika sanayii kategorisine sokulamayacak olan, nispeten büyük kuruluşlarda toplanmıştı. Bu yüzden, 60'ların "fabrika" sanayiini incelerken, kumaş fabrikalarının (1) toprak beyleri ya da soylulara ait olanlar, ve (2) tüccarlara ait olanlar olmak üzere ayrıldığını görürüz. Birinciler esas olarak ordu için kumaş üretirlerdi, hükümet anlaşmaları, fabrikalar arasında makinelerin sayısıyla orantılı olarak, eşit bir biçimde dağıtılırdı. Zorunlu emek, bu kuruluşlardaki teknik geriliğin ve kiralanmış emek kullanımına dayanan tüccar fabrikalarındaki işçi sayısından çok daha fazla sayıda işçi çalıştırmalarının nedeni idi.[32] Keçe kumaş üretimiyle uğraşan işçilerin sayısında en büyük düşüş, toprak beylerine ait fabrikaların bulunduğu eyaletlerde olmuştur; böylece bu tür 13 eya-

[31] Tersi belirtilmedikçe her durumda, 1866 için *Yıllık*'taki verileri ve 1879 ve 1890 için *Kılavuzlar*'daki verileri almaktayız. Tarihî İstatistikî Özet (c. II), 1855'den 1879'a kadar kumaş üretimine ilişkin yıllık bilgi vermektedir; 1855-1859'dan 1875-1879'a dek çalıştırılan işçilerin beş yıllık ortalamaları şöyledir: 107.433; 96.131; 92.117; 87.960 ve 81.458.

[32] Bkz: *Rusya'daki Manüfaktür Sanayiinin Çeşitli Dalları Üzerine Bir İnceleme*, c. I, St. Petersburg 1862, özellikle s. 165 ve 167. Ayrıca bkz: *Askeri İstatistikî Özet*, s. 357 ve devamı. Bugün, kumaş imalâtçıları listesinde 1860'larda büyük çoğunluğu teşkil etmiş olan ünlü soylu ailelere pek seyrek raslıyoruz.

lette (*Manüfaktür Sanayileri İncelemesi*'nde sıralanmıştır) işçilerin sayısı 32.921 den 14.539'a (1866 ve 1890) düşerken, tüccar fabrikalarının bulunduğu 5 eyalette (Moskova, Grodno, Liflandiya, Çernigov ve St. Petersburg) 31.291'den 28.257'ye düşmüştür. Bundan açıkça anlaşılmaktadır ki, burada iki karşıt eğilim sözkonusudur, ama bunların her ikisi de kapitalizmin gelişmesini gösterirler — bir yandan, malikâneye ait mülkiyet niteliğindeki* toprak beyleri kuruluşlarının[150] zayıflaması, öte yandan da tüccar kuruluşlarından salt kapitalist fabrikaların gelişmesi. 60'larda keçe kumaş üretiminde çalıştırılan işçilerden önemli bir kısmı, hiç de kelimenin dar anlamıyla *fabrika* işçileri değillerdi; toprak beyleri için çalışan bağımlı köylülerdi.[33] Kumaş üretimi, Rus tarihindeki bu özgül olgunun — sanayide serf emeği kullanılmasının bir örneğidir. Yalnızca Reform-sonrası dönemin üzerinde durduğumuzdan, yukardaki kısa sözler, bu olgunun fabrika istatistiklerine nasıl yansıtıldığını göstermeye yetecektir.[34] Şimdi, bu sanayideki, geniş-çaplı makineli üretimin gelişmesini değerlendirmek için buharlı motorlar konusundaki istatistiklerden alınmış bazı rakamlar aktaracağız: 1875-1878'de Avrupa Rusyası'ndaki yün eğirme ve kumaş sanayilerinde, toplam 4.632 beygirgücünde, 209 buharlı motor kullanan 167 makineleşmiş kuruluş bulunuyordu; 1890'da, toplam 6.602 beygirgücünde 341 buharlı motor kullanan 197 kuruluş vardı. Demek ki, buhar gücünün kullanılması pek hızlı ilerlememiştir; bu, kısmen, toprak beylerine ait fabrikalardaki geleneklerle, kısmen de, keçe

[33] Aşağıdaki örnekler Zemstvo istatistik malzemesinden alınmıştır. Saratov eyaletine bağlı, Volsk uyezdindeki, N. P. Gladkov'a ait kumaş fabrikalarıyla (1866'da 306 işçi çalışıyordu) ilgili olarak bu uyezde ait Zemstvo istatistik özetinde şunları okuyoruz (s. 275): köylüler, beye ait fabrikada çalışmaya zorlanıyorlardı. "Evleninceye kadar fabrikada çalışıyor, sonra da, köy topluluğunun vergi ödeyen üyeleri oluyorlardı." Ryazan eyaleti, Ranenburg uyezdine bağlı Riassi köyünde, 1866'da, 180 işçi çalıştıran bir kumaş fabrikası vardı. Köylüler 1870'te kapatılmış olan bu fabrikada çalışarak angarya hizmet yapıyorlardı (*Ryazan Eyaleti İçin İstatistikî Sonuçlar*, c. II, Kısım I, Moskova 1882, s. 330).

[34] Bkz: Nisseloviç, *Rusya İmparatorluğunda Fabrika Hukukunun Bir Tarihi*, Kısım I ve II, St. Petersburg 1883-1884. — A. Semyonov, *Rus Dış Ticareti ve Sanayiine Ait Tarihî Veriler Üzerine Bir İnceleme*, St. Petersburg, 1858-1859, 3 kısım. — V. İ. Semevski, *Katerin II Saltanatında Köylüler*, St. Petersburg 1881. — *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*. Sıhhî İstatistik Kesimi, c. IV, Kısım I (genel özet), Moskova 1890, A. V. Pogojev'in makalesi, "Moskova Eyaletindeki, Malikâne Mülkiyeti Biçimi, Fabrikalar". — M. Tugan-Baronovski, *Rus Fabrikası*, St. Petersburg 1898, c. I.

* İngilizce metinde *manorial-possessional charecter*, Fransızca metinde *caractère de possession alloidele.* —ç.

kumaşın yerine daha ucuz bükme yün ipliğinden ve karışık dokumaların geçmesiyle açıklanabilir.[35] 1875-1878 yıllarında, toplam 303 beygirgücünde 20 buharlı motor kullanan 7 makineleşmiş kuruluş vardı. 1890'da ise, toplam 1.375 beygirgücünde 61 buharlı motor kullanan, 28 makineleşmiş kuruluş vardı.[36]

Yünlü eşya sanayiine gelince, gene farklı zamanlar için fabrika istatistiklerini karşılaştırmanın olanaksızlığını özellikle çarpıcı bir biçimde gösteren bir dal olan keçe yapımına değinelim: 1866 rakamları, toplam 295 işçi çalıştıran 77 fabrika verirken, 1890 için bu rakamlar, 1.217 işçi çalıştıran 57 fabrikadır. Birinci rakam, 2.000 rublenin altında bir üretime sahip 137 işçi çalıştıran 60 küçük kuruluşu da içerirken, ikinci rakam, dört işçi çalıştıran bir kuruluşu da içermektedir. 1866'da, Nijni-Novgorod eyaletine bağlı Semyonov uyezdinde, 39 küçük kuruluş kaydedilmişti; şimdi burada keçe yapımı çok gelişmiştir, ama buna bir "fabrika" sanayii gözüyle değil, bir "elsanatı" gözü ile bakılmaktadır (bkz: Altıncı Bölüm, § II, 2).

Ayrıca, bugün, 200.000'den fazla işçi çalıştıran bir dal olan pamuk işleme de, tekstil işlerinde özellikle önemli bir yer tutar. Burada, fabrika istatistiklerimizin en önemli hatalarından birini, yani fabrika işçileriyle, kapitalist ilişkiler içinde çalıştırılan ev işçilerinin birleştirildiğini görüyoruz. Geniş-çaplı sanayi, (başka durumlarda olduğu gibi) burada da ev işçilerini fabrikaya çekerek gelişmiştir. Eğer, iş-dağıtma daireleri ve işodaları "fabrika" olarak sınıflandırılırsa, eğer ev işçileri, fabrika işçileriyle aynı kaba konursa, bu sürecin ne kadar çarpıtılmış gözükeceği ortadadır. 1866 için (*Yıllık*'a göre), 22.000 kadar ev işçisi, fabrika işçileri arasına dahil edilmiştir (bu hiç de tam bir rakam değildir, çünkü *Yıllık*, kuşkusuz kazara, Moskova eyaletinde, Vladimir eyaleti için pek bol olan, "köyden köye iş" hakkındaki notları ihmal etmiştir). 1890 için (*Kılavuz*'a göre), bu tip yalnızca 9.000 kadar işçi görüyoruz. Açıktır ki, fabrika istatistiklerinde verilen rakamlar (1866 — pamuklu dokuma fabrikalarında 59.000 işçi; 1890 — 75.000) *fabrika* işçilerinin sayısındaki artışı olduğundan daha az göstermektedir.[37] Farklı za-

[35] Bkz: *Uzman Komisyonlarının İncelemelerine Göre Rus Sanayiinin Başarıları*, St. Petersburg 1897, s. 60.

[36] Bu ve bundan sonraki örneklerdeki, buharlı motorlara ilişkin veriler, Merkezî İstatistik Komitesince yayınlanan *Rusya İmparatorluğunda Buharlı Motor İstatistikleri İçin Malzeme*, St. Petersburg 1882'den; 1890 için, *Fabrika Sanayii Üzerine Veriler Derlemesi*'nden alınmıştır; makineleşmiş kuruluşlara ilişkin veriler *Kılavuz*'dandır.

[37] Bkz: Tugan-Baronovski, *loc. cit.*, s. 420. — Semyonov, 1859'da kapitalistler için çalışan köy el dokumacılarının toplam sayısını yaklaşık olarak, 385.857

manlarda, ne denli farklı kuruluşların pamuklu dokuma "fabrikaları" olarak sınıflandırıldığını gösteren veriler şöyledir[38] [Tablo 87]:

[TABLO 87]

Yıllar	Toplam Pamuklu Dokuma "Fabrikaları"	Bunların Kapsadığı		
		Fabrikalar	Daireler	İşodaları
1866	436	256	38	142
1879	411	209	66	136
1890	311	283	21	7

Demek ki, istatistiklerin gösterdiği, "fabrikalar"ın sayısındaki azalma gerçekte, dağıtım daireleri ve işodalarının yerine, fabrikanın geçtiğine işaret eder. Bunu iki fabrika örneğiyle sergileyelim [Tablo 88]:

Dolayısıyla, bu sanayi dalındaki, geniş-çaplı makineli üretimin gelişmesini değerlendirmek için, en iyisi, makine kuvveti ile çalışan tezgâhların sayısını gösteren verilerin ele alınmasıdır. 1860'larda, bunlardan, 11.000 kadar,[39] 1890'da ise 87.000 kadar vardı. Dolayısıyla, geniş-çaplı makineli sanayi dev bir hızla gelişiyordu. Pamuk eğirme ve dokumada, 1875-1878'de, toplam 20.504 beygirgücünde 481 buharlı motora sahip, toplam 148 makineleşmiş kuruluş; 1890'da, toplam 38.750 beygirgücünde 554 buharlı motora sahip 168 makineleşmiş kuruluş kaydedilmişti.

hesaplamıştır (*loc. cit.*, III, 273); buna, "öteki fabrika işleriyle" uğraşan 200.000 köy işçisini eklemişti (*ibid.*, s. 302). Bugün, yukarda gördüğümüz gibi kapitalist ilişkiler içinde çalıştırılan ev işçilerinin sayısı çok daha büyüktür.

[38] 2.000 rublenin altında bir üretime sahip kuruluşlar, işodası olarak sınıflandırılmaktadır. Merkezî İstatistik Komitesinin, 1868'de, Moskova ve Vladimir eyaletlerindeki fabrika ve atelyeler üzerine yaptığı özel araştırmaya ait verilerde küçük dokuma kuruluşlarının üretim rakamlarının yalnızca yapılan iş için ödenen miktarı gösterdiği, tekrar tekrar belirtilmektedir. Ev işçilerine iş dağıtan kuruluşlar, daire olarak sınıflandırılmıştır. 1866 için, bu kuruluşlara ait rakam, Moskova eyaleti örneğindeki açık ihmaller yüzünden tam olmaktan çok uzaktır.

[39] *Askerî İstatistiki Özet*, 380. — *Manüfaktür Sanayiinin İncelenmesi*, c. II, St. Petersburg 1863, s. 451. — 1898'de pamuklu dokumacılıkta kullanılan makine hizmeti ile çalışan tezgâhların sayısı 100.630 olarak hesaplanmıştır. *Rus Sanayiinin Başarıları*, s. 33.

[TABLO 88]

Yıllar	Şuya'daki İ. Terentiyev'in Fabrikası						İvanovo-Voznesensk'deki İ. N. Garelin'in Fabrikası					
		Makine Kuvvetiyle İşleyen Tezgâh Sayısı	İşçi Sayısı			Toplam Üretim (Bin Ruble)		Makine Kuvvetiyle İşleyen Tezgâh Sayısı	İşçi Sayısı			Toplam Üretim (Bin Ruble)
			Binalarda	Dışarda	Toplam				Binalarda	Dışarda	Toplam	
1866	El	—	205	670	875	130	Dağıtım Ofisleri	—	?	1.917	1.917	158
1879	Buhar	648	920	—	920	1.346	Buhar	893	1.274	—	1.274	2.137
1890	Buhar	1.502	1.043	—	1.043	1.244	Buhar	1.141	1.483	—	1.483	2.058
1894-95	Buhar	?	1.160	—	1.160	1.878	Buhar	?	2.134	—	2.134	2.933

Rus İstatistiklerinde, keten bezi üretimine ilişkin olarak da aynı hata yapılmış, burada yanlış bir biçimde, fabrika işçilerinin sayısının azaldığı gösterilmiştir (1836 — 17.171; 1890 — 15.497). Aslında, 1866'da, keten bezi fabrikası sahiplerine ait olan 16.900 tezgâhtan, yalnızca 4.749'u onların kuruluşlarında bulunmaktaydı, geri kalan 12.151 tezgâh, işodası sahiplerinin elindeydi.[40] Bu yüzden 1866 yılına ait fabrika işçileri sayısı, 12.000 ev işçisini de içeriyordu, 1890 rakamı ise, yalnızca 3.000 kadar ev işçisini içermekteydi (*Kılavuz*'dan hesaplanmıştır). Oysa, makineli tezgâhların sayısı, 1866'da 2.263'ten, (*Askerî İstatistikî Özet*'ten hesaplanmıştır) 1890'da 4.041'e; iğ sayısı ise 95.495'ten 218.012'ye çıkmıştır. Keten eğirme ve keten bezi dokumacılığında, 1875-1878 yıllarında, toplam 1.604 beygirgücünde, 47 buharlı motora sahip, 28 makineleşmiş kuruluş bulunuyorken, 1890'da, toplam 5.027 beygirgücünde 83 buharlı motora sahip, 48 makineleşmiş kuruluş bulunuyordu.[41]

[40] *Askerî İstatistikî Özet*, s. 367-368. İaşe dairesi sonuçları.

[41] İpekli dokumada, 1879'da, 495 makineli tezgâh ve 5.996 el tezgâhı vardı (*Tarihi-İstatistikî İnceleme*), 1890'da ise, birincisinden 2.899 adet, ikincisinden 7.500'ün üstünde vardı.

Son olarak, tekstil işlerinden, boyama, basma ve tamamlama işlerine de değinmek gerekir; bu işlerde, fabrika istatistikleri, fabrikalarla, herbiri ancak 1,2 işçi çalıştıran ve birkaç yüz rublelik bir üretime sahip çok küçük kuruluşları birleştirmektedir.[42] Doğal olarak, bu, büyük karışıklığa yol açar ve geniş-çaplı makineli sanayideki hızlı büyümenin üstünü örter. Aşağıdaki rakamlar bu büyümeyi yansıtmaktadır: yün temizleme, boyama, beyazlatma ve tamamlama işlerinde, 1875-1878'de toplam 2.634 beygirgücünde 255 buharlı motora sahip 80 makineleşmiş kuruluş vardı; 1890'da 9.100 beygirgücünde 858 buharlı motora sahip 189 makineli kuruluş bulunuyordu.

2) Tahta İşleme Sanayileri

Bu bölümde, en güvenilir veriler, eskiden küçük kuruluşlar da buraya dahil edilmiş olsa bile, bıçkıhanelere ait verilerdir.[43] Reformsonrası dönemde, bu işte büyük bir gelişme olmuş (1866 — 4 milyon ruble; 1890 — 19 milyon ruble), işçilerin sayısındaki (4.000 ve 5.000) ve buhar gücüne sahip kuruluşların sayısındaki önemli artış (26 ve 430) buna eşlik etmiştir. Bu gelişme, kereste sanayiindeki büyümenin çarpıcı bir kanıtı olması bakımından özellikle ilginçtir. Bıçkıhanecilik, kereste sanayiindeki işlemlerden biridir, bu sanayi de geniş-çaplı makineli sanayideki ilk adımların zorunlu bir yardımcısıdır.

Bu bölümdeki geri kalan işlere, yani, mobilyacılık ve marangozluk, hasır örücülük ve zift ve katrana gelince — bunlarla ilgili fabrika istatistikleri özellikle karışık bir durumda olmalarıyla göze çarpar. Bu işlerde çok sayıda bulunan küçük kuruluşlar, eskiden, rasgele saptanan sayılarla "fabrikalar" arasına dahil edilirdi, bugün bile, bazan, aynı şey yapılmaktadır.[44]

[42] Örneğin, 1879'da bu işlerdeki fabrika sayısı 729 olarak hesaplanmıştı; bu sayının, 466'sı, 977 işçiye ve 170.000 rublelik bir üretime sahipti. Bugün bile, böyle birçok "fabrika" görülebilir — örneğin Vyatka ve Perm eyaletlerindeki elsanatı sanayilerinin tanımında olduğu gibi.

[43] Bkz: *Askerî İstatistikî Özet*, s. 389. *Manüfaktür Sanayiinin İncelenmesi*, I, 309.

[44] Böylece, 1879'da 91 hasır örgü fabrikasından 39'unun herbiri 1.000 rubleden az bir üretime sahipti (bkz: *Çalışmalar*, s. 155). 1890'da, zift ve katran işinde, 140 fabrika olduğu görülmüştü; bunların hepsi, 2.000 rubleyi aşan bir üretime sahiptirler; 1879'da 1.033 adet sayılmıştı, bunların 911'i 2.000 rubleden daha az bir üretime sahiptirler; 1866 için listedeki sayı 699'dur (İmparatorluk için), hatta *Askerî İstatistikî Özet*, bu rakamı 3.164 olarak vermektedir!! (Bkz: *Çalışmalar*, s. 156 ve 271.) [Bkz: *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı" ve c. 4, "Fabrika İstatistiklerimiz Sorunu Üzerine". —ç.]

3) Kimya, Çiftlik Hayvanı Ürünleri ve Seramik Sanayileri

Asıl kimya sanayiine ait istatistikler, nispî güvenlikleri ile göze çarpar. Aşağıdaki sonuçlar ondaki büyümeyi gösterir: 1857'de Rusya'da, toplam 14 milyon rublelik kimyevî ürün tüketilmiştir (3,4 milyon rublesi yurtiçi üretim, 10,6 milyon rublesi ise ithalât); 1880'de toplam 36 ¼ milyon rublelik (7 ½ milyon ruble yurtiçi üretim, 28 ¾ ithalât); ve 1890'da toplam 42,7 milyon rublelik (16,1 milyon ruble yurtiçi üretim ve 26,6 ithalât) kimyevî ürün tüketilmiştir.[45]

Bu veriler özellikle ilginçtir, çünkü, kimya sanayileri, geniş-çaplı makineli sanayi için yardımcı maddelerin yani *üretken* (kişisel değil) tüketim maddelerinin üreticileri olarak son derece önemlidirler. Potas ve güherçile üretimine gelince, verilen fabrika sayısının, gene küçük kuruluşların dahil edilmesi yüzünden güvenilir olmadığını belirtelim.[46]

Donyağı işi Reform-sonrası dönemde kuşkusuz zayıflamıştır. Böylece, donyağı mumu ve donyağı-kaynatma işindeki üretim değeri, 1866-1868'de 13,6 milyon ruble, 1890'da ise 5 milyon ruble olarak hesaplanmıştır.[47] Bu azalma eski zamanın donyağı mumunun yerini alan mineral yağların aydınlatmada gitgide daha çok kullanılmasıyla açıklanabilir.

Deri üretiminde (1866: 11.463 işçiye ve 14,6 milyon ruble tutarında bir üretime sahip 2.308 kuruluş; 1890: 15.564 işçiye ve 26,7 milyon ruble tutarında bir üretime sahip 1.621 kuruluş), istatistikler, sürekli olarak fabrikalarla küçük kuruluşları aynı kaba koymaktadırlar. Yüksek toplam üretimi açıklayan, hammaddelerin nispeten yüksek maliyeti, ve bu işin pek az işçi gerektirdiği gerçeği, elsanatı kuruluşlarıyla, fabrikalar arasına bir ayrım çizgisi çekilmesini özellikle zorlaştırmaktadır. 1890'da, toplam fabrika sayısında (1.621) ancak 103'ü; 1879'da, toplam 3.320 fabrikadan 2.008'i, 2.000 rublenin altında bir üretime sahipti;[48] 1866'da 2.308 fabrikadan[49] 1.042'si 1.000

[45] *Askerî İstatistikî Özet, Tarihî-İstatistikî İnceleme ve Üretici Güçler*, IX, 16. — 1866'daki işçi sayısı — 5.645; 1890'da — 25.471; 1875-1878'de — toplam 332 beygirgücünde 34 buharlı motora sahip 38 makineleşmiş kuruluş; 1890'da toplam 3.319 beygirgücünde 208 buharlı motora sahip 141 makineleşmiş kuruluş.

[46] Potas üretimi için, 1879 ve 1890 *Kılavuz*'una bakınız. Güherçile üretimi, bugün St. Petersburg'daki bir fabrikada toplanmıştır, oysa 60'larda ve 70'lerde, güherçile, gübre yığınından elde edilirdi.

[47] Burada da 60'lar ve 70'lerdeki fabrika sayısı bir dizi küçük kuruluşu da kapsamaktadır.

[48] 1875'te, Prof. Kitari *Rusya'daki Deri Üretiminin Haritası* adlı yapıtında

rublenin altında bir üretime sahipti (bu 1.042 fabrika 2.059 işçi çalıştırıyordu ve 474.000 ruble tutarında bir üretime sahipti). O halde, fabrika istatistikleri bir azalma gösterse de, fabrika sayısında bir artış olmuştur. Küçük deri kuruluşlarına gelince, bunların sayısı, bugün hâlâ çok büyüktür: örneğin Maliye Bakanlığınca yayınlanan, *Rusya'da Fabrika Sanayii ve Ticaret* (St. Petersburg), 21.000 işçiye ve 12 milyon rublelik bir üretime sahip, toplam 9.500 kadar elsanatı atelyesinin bulunduğunu yazmaktadır. Bu "elsanatı" kuruluşları, 60'larda "fabrika ve atelyeler" arasına dahil edilenlerden çok daha büyüktürler. Küçük kuruluşlar, farklı eyaletlerde ve farklı yıllarda, "fabrika ve atelyeler" arasına farklı sayılarda dahil edildiklerinden, bu işe ait istatistikleri büyük bir ihtiyatla ele almak gerekir. 1875-1878 buharlı motor istatistiklerine göre, bu sanayide, toplam 488 beygirgücünde, 33 buharlı motora sahip, 28 makineleşmiş kuruluş bulunmaktaydı; 1890'da ise, toplam 1.112 beygirgücünde 82 buharlı motora sahip 66 makineleşmiş kuruluş bulunuyordu. Bu 66 fabrikada, 12,3 milyon ruble tutarında (toplamın %46'sı) bir üretime sahip 5.522 işçi (toplamın üçte birinden çok) toplanmıştı, öyle ki, üretimin yoğunlaşması çok büyük, büyük kuruluşlardaki emeğin üretkenliği, ortalamanın çok üstündeydi.[50]

Seramik işleri, fabrika istatistiklerinin yapısına uygun olarak, iki kategoriye ayrılır: bazılarında küçük-çaplı üretim ile büyük üretim hemen hiç birleştirilmemektedir. Bu nedenle bu istatistikler oldukça güvenilirdir. Bu durum şu sanayiler için geçerlidir: cam, porselen, alçı ve çimento. Bu son işteki, inşaat sanayiindeki gelişmenin kanıtı olan hızlı büyüme, özellikle dikkate değer: toplam üretim 1866'da 530.000 ruble (*Askerî İstatistikî Özet*), 1890'da 3.826.000 ruble olarak hesaplanmıştı; makine gücü ile çalışan kuruluşların sayısı 1875-1878'de, 8; 1890'da ise 39 idi. Öte yandan çömlekçilik ve tuğla işlerinde, küçük kuruluşların geniş ölçüde fabrikalar arasına dahil edildiği görülür ve bu nedenle de fabrika istatistikleri

$47^1/_2$ milyon ruble tutarında bir üretime sahip toplam 12.939 kuruluş verdiği halde, fabrika istatistikleri, $26^1/_2$ milyon ruble tutarında bir üretime sahip 2.764 kuruluş vermektedir (*Tarihî-İstatistikî İnceleme*). Bu bölümdeki işlerden biri olan kürk işinde de, küçük kuruluşlarla fabrikaların benzer bir biçimde birleştirildiğini görüyoruz: bkz: 1879 ve 1890 *Kılavuz*'u.

[49] Hatta *Askerî İstatistikî Özet*, 3.890'lık bir toplam vermektedir!!.

[50] Eğer; *Kılavuz*'da gösterilen fabrikaları, 1890 için, kuruluş tarihlerine göre ayırırsak şunu elde ederiz: 1.506 fabrikadan bilinmeyen tarihlerde kurulanlar 97 idi, 1850'den önce — 331; 1850'lerde — 147; 60'larda — 239; 70'lerde — 320; 80'lerde — 351; 1890'da 21 fabrika kurulmuştu. Ardarda gelen her on yılda, bir öncekine göre daha fazla fabrika kurulmuştur.

çok yetersizdir, 60'lar ve 70'ler için özellikle abartılmıştır. Böylece, çömlekçilik işinde, 1879'da, 1900 işçiye ve 538.000 ruble tutarında bir üretime sahip 552 kuruluş, 1890'da ise, 1.978 işçiye ve 919.000 ruble tutarında bir üretime sahip 158 kuruluş olduğu bildirilmişti. Eğer küçük kuruluşları (2.000 rublenin altında bir üretime sahip olanları) çıkarırsak, 1879'da — 840 işçiye ve 505.000 rublelik bir üretime sahip 70 kuruluş; 1890'da — 1.859 işçiye ve 857.000 rublelik bir üretime sahip 143 kuruluş olduğunu görürüz. Yani, istatistiklerde gösterilen "fabrikaların" sayısında azalma ve işçilerin sayısında durgunluk yerine, aslında, her ikisinde de önemli bir artış olmuştur. Tuğla yapımında, resmî veriler 1879 için 28.800 işçiye ve 6.963.000 ruble tutarında bir üretime sahip 2.627 kuruluş; 1890 için — 24.334 işçiye ve 7.249.000 rublelik bir üretime sahip 1.292 kuruluş göstermektedir: ve küçük kuruluşları (2.000 rublenin altında bir üretime sahip olanlar) çıkarırsak, 1879 için — 19.057 işçiye ve 5.625.000 rublelik bir üretime sahip 518 kuruluş; 1890 için ise — 23.222 işçiye ve 7.240.000 ruble değerinde bir üretime sahip 1.096 kuruluş elde ederiz.[51]

4) Metalurji Sanayileri

Metalurji sanayilerine ait fabrika istatistiklerindeki karışıklık, birinci olarak küçük kuruluşların dahil edilmesinden (yalnızca 60'larda ve 70'lerde)[52] ve ikinci olarak da, metalurji fabrikalarının Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığının "yetkilerine değil", Madenler Bakanlığının yetkilerine "bağlı" olmalarından kaynaklanmaktadır. Maliye Bakanlığı sonuçları genellikle, "ilke olarak" dökümhaneleri kapsamaz; ama dökümhaneleri öteki atelyelerden ayırmak için düzenli ve değişmez kurallar hiç bir zaman olmamıştır (ve bunları saptamak pek mümkün olmayacaktır). İşte bunun için Maliye Ba-

[51] Bu sanayideki küçük kuruluşlar, artık elsanatçılarıyla birlikte sınıflandırılmaktadır. Bkz: örneğin, küçük sanayiler tablosu (Ek I) ya da *Çalışmalar*, s. 158-159. [Bkz: *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.] *Maliye Bakanlığı Yıllığı* (c. I) bu sanayilere ait toplamlar vermeyi reddetmiştir, çünkü rakamların abartılmış olduğu ortadadır. O zamandan bu yana, istatistikte yapılan ilerleme, artmış bir ücret ve kullanılan malzemenin kalitesini dikkate almakta kendini göstermiştir.

[52] Böylece 60'larda, düzinelerce demirci, bazı eyaletler için, "dökümhane" olarak sınıflandırılmıştır. Bkz: *Maliye Bakanlığı Sonuçları ve Malzeme* 1866, n° 4. s. 406; 1867, n° 6, s. 384. — *İstatistiki Tarih*, Seri II, c. 6. — Bkz: ayrıca yukarda verilen örnek (§ II), burada, 1866 *Yıllık*'ı, Pavlovo bölgesinin küçük elsanatçılarını "fabrika sahipleri" arasına katmaktadır.

kanlığınca yayınlanan fabrika istatistikleri, her zaman, dökümhaneleri bir ölçüde kapsar, ancak, bunların gerçekte ne ölçüde dahil edildiği, farklı eyaletlere ve farklı yıllara göre değişir.[53] Reformdan beri, metalurjide buharlı motorların artan kullanımına ilişkin veriler, aşağıda, madencilik ve metalurji sanayiinin üzerinde durduğumuz zaman sunulacaktır.

5) Gıda Sanayileri

İlgilendiğimiz sorun açısından, bu sanayiler özel bir dikkatle incelenmeye değer, çünkü fabrika istatistiklerindeki karışıklık, burada azamiye varmıştır. Ve gene de, bu sanayiler bir bütün olarak fabrika sanayiimizde önemli bir yer tutarlar.

Böylece, 1890 *Kılavuz*'una göre, bu sanayiler, Avrupa Rusyası'ndaki 875.764 işçiye ve 1.501 milyon rublelik bir üretime sahip toplam 21.124 fabrika içinden, 45.000 işçiye ve 174 milyon ruble tutarında bir üretime sahip 7.095 fabrikayı kapsarlar. Gerçek şudur ki, bu gruptaki başlıca işler —un değirmenciliği, bulgur değirmenciliği, yağ sıkma— tarımsal ürünlerin işlenmesinden ibarettir. Rusya'da, her eyalette bu işleme ile uğraşan yüzlerce ve binlerce kuruluş vardır ve bunlar arasından "fabrika ve atelyeler"i seçmek için, genel olarak saptanmış hiç bir kural bulunmadığından, istatistikçiler, bu tip küçük kuruluşları *tamamen gelişigüzel* seçerler. İşte bunun için de, farklı yıllar ve farklı eyaletler için, "fabrika ve atelyeler"in sayısı büyük ölçüde dalgalanır. İşte, örneğin, çeşitli yıllar için, çeşitli kaynaklardan alınmış un değirmenciliğine ait rakamlar: 1865 — 857 değirmen (*Maliye Bakanlığı Sonuçları ve Malzemesi*); 1866 — 2.176 (*Yıllık*); 1866 — 18.426 (*Askerî İstatistikî Özet*); 1885 — 3.940 (*Derleme*); 17.765 (*Rusya Sonuçları*); 1889, 1890, ve 1891 — 5.073, 5.605 ve 6.201[54] (*Derleme*); 1894-95 — 2.308 (*Liste*). 1892'de verilen (*Derleme*) 5.041 değirmenden, 803'ü buhar 2.907'si su, 1.323'ü rüzgâr ve 8'i atla işlemektedir! Bazı eyaletler yalnızca buharlı değirmeleri sayıyor, ötekiler su değirmenlerini (1-425 arası sayıda) dahil ediyor, daha başkaları (azınlık) ise yel değirmenlerini (1-530 arası) ve atla çalışan değirmenleri de katıyorlardı. Bu tür

[53] Bkz: *Çalışmalar*'daki örnekler, s. 269 ve s. 284, burada Bay Karişev'in bu durumu ihmal etmekle işlediği hata incelenmektedir. Örneğin, 1879 *Kılavuz*'u, 1890 *Kılavuz*'una dahil edilmemiş olan, Kulebaki ve Viksa dökümhanelerini ya da bunların bölümlerini içermektedir (s. 356 ve 374).

[54] Ve ek olarak "fabrika ve atelyeler" arasında sayılmayan 32.957 "küçük yeldeğirmeni".

istatistiklerin ve bunların sağladığı verilerin safça kullanılmasına dayanan sonuçların değeri tahmin edilebilir![55] Açıktır ki, geniş-çaplı makineli sanayiin büyümesini değerlendirmek için, önce, "fabrika" terimi için, kesin bir ölçüt saptamamız gerekir. Böyle bir ölçüt olarak buharlı motorların kullanılmasını ele alalım: buharlı değirmenler, geniş-çaplı makineli sanayi döneminin tipik bir parçasıdır.[56]

Bu sanayi dalındaki *fabrika* üretiminin gelişmesi hakkında, şu görünümü elde ederiz.[57] [Tablo 89.]

[TABLO 89]

AVRUPA RUSYASI'NDAKİ 50 EYALET

Yıllar	Buharh Değirmen Sayısı	İşçiler	Toplam Üretim (Bin Ruble)
1866	126	?	?
1879	205	3.621	21.353
1890	649	10.453	67.481
1892	803	11.927	80.559

Yağ sıkma işine ait istatistikler de aynı nedenden ötürü yetersizdir. Örneğin, 1879'da, 7.207 işçiye ve 6.486.000 ruble tutarında bir üretime sahip 2.450 atelye kaydedilmişti; 1890'da ise, 4.746 işçiye ve 12.232.000 ruble tutarında bir üretime sahip 383 atelye vardı. Ama fabrikaların ve işçilerin sayısındaki bu azalış ancak görünüştedir. Eğer 1879 ve 1890 verileri karşılaştırılabilir hale konursa, yani, eğer 2.000 rublenin altında bir üretime sahip olan (listelere dahil edilmemiş) kuruluşları çıkarırsak, 1879 için: 2.941 işçiye ve 5.771.000 ruble tutarında bir üretime sahip 272 atelye, ve 1890 için — 4.741 işçiye ve 12.232.000 ruble tutarında bir üretime sahip 379 atelye elde

[55] *Çalışmalar*'da, yukarda aktarma yaptığımız makalede, Bay Karişev'in çıkardığı bu türden sonuçların örneklerine bakınız. (Bkz: *Collected Works*, c. 4, *op. cit.*, —ç.]

[56] Kuşkusuz, *büyük* su değirmenleri de fabrika niteliğindedir, ama bunları, küçüklerinden ayırmak için, elimizde hiç bir veri bulunmamaktadır. 1890 *Kılavuz*'unda, herbiri 10 ve daha fazla işçi çalıştıran 250 su değirmeni görüyoruz. Bunlar 6.378 işçi çalıştırıyorlardı.

[57] *Askeri İstatistiki Özet, Kılavuzlar* ve *Derleme*. 1894-95 *Liste*'sine göre, Avrupa Rusyası'nda 1.192 buharlı değirmen bulunmaktadır. Buharlı motor istatistikleri, 1875-1878'de, Avrupa Rusyası'ndaki buharlı değirmen sayısı 294 olarak vermişti.

ederiz. Bu işteki geniş-çaplı makineli sanayiin en az un değirmenciliğindeki hızla gelişmiş olduğu, örneğin buharlı motor istatistiklerinden anlaşılır; 1875-1878'de 521 beygirgücünde 28 buharlı motora sahip, 27 buhar gücüyle çalışan atelye varken, 1890'da, 1886 beygirgücünde 116 buharlı motora sahip 113 makineleşmiş atelye bulunmaktaydı.

Bu gruptaki öteki işler nispeten küçüktür. Örneğin hardal ve balık ürünü işlerinde, 60'ların istatistiklerinin fabrikalarla hiç bir ortak yanı bulunmayan ve bugün fabrika olarak sınıflandırılmayan yüzlerce küçük kuruluşu kapsadığını belirtelim. Çeşitli yıllara ait fabrika istatistiklerimizin, ne ölçüde düzeltilmeye muhtaç olduğu aşağıdaki durumdan anlaşılabilir: un değirmenciliği hariç olmak üzere, 1879 *Kılavuz*'u bu bölümde, 15.313 işçiye sahip toplam 3.555 kuruluş, 1890 *Kılavuz*'u ise 19.159 işçiye sahip 1.842 kuruluş vermektedir. 7 işkolu için,[58] küçük kuruluşlar (2.000 rublenin altında üretime sahip olanlar) şöyle dahil edilmiştir: 1879'da — 5.176 işçiye ve 916.000 ruble tutarında bir üretime sahip 2.487 kuruluş ve 1890'da, on işçi çalıştıran ve iki bin ruble tutarında bir üretime sahip yedi kuruluş! Dolayısıyla, verileri karşılaştırılabilir hale koymak için, birinden beş bin işçi, ötekinden 10 kişi çıkarmak gerekecektir!

6) Dolaylı Vergi Ödeyenler ve Öteki İşler

Dolaylı vergi ödeyen işlerin bazılarında, 1860'larla bugün arasında, fabrika işçisi sayısında bir azalma görürüz, ama bu azalma, basılan her rakama kör gibi inanan Bay N. —on'un iddia ettiği kadar[59] önemli değildir. Gerçek şudur ki, tüketim vergisi ödeyen işlerin çoğunluğu için, tek bilgi kaynağı *Askerî İstatistikî Özet*'tir, ki bu da, bildiğimiz gibi, fabrika istatistiklerindeki toplamları büyük ölçüde abartmaktadır. Ama ne yazık ki, *Özet*'teki verilerin doğruluğunu sınamaya yarayacak elimizde pek az malzeme vardır. Damıtmada, *Askerî İstatistikî Özet*, 1866'da 52.660 işçiye sahip toplam 3.836 damıtmaevi saymıştı (1890'da — 26.102 işçiye sahip 1.620 damıtmaevi), ama damıtmaevlerinin sayısı, Maliye Bakanlığının verilerine uymamaktadır, buna göre 1865-66'da işler halde 2.947 damıtmaevinin, 1866-67'de ise — 3.386 damıtmaevinin bulunduğu hesaplanmıştır.[60] Bundan anlaşıldığına göre, işçi sayısı 5.000-9.000 ka-

[58] Yağ-sıkma, nişasta, pekmez, malt, şekerleme, reçel, sirke.
[59] *Russkoye Bogatstovo*, 1894, n° 6, s. 104-105.

dar abartılmıştır. Votka damıtımında, *Askerî İstatistikî Özet*, 8.326 işçiye sahip 4.841 damıtmaevi (1890: 5.266 işçiye sahip 242 damıtmaevi) saymaktadır; Besarabya eyaleti, bunlar arasında 6.873 işçi çalıştıran 3.207 damıtmaevine sahiptir. Bu rakamların saçmalığı hemen göze çarpmaktadır. Gerçekten de, Maliye Bakanlığınca yayınlanan malzemeden[61] öğreniyoruz ki, Besarabya eyaletindeki votka damıtmaevlerinin gerçek sayısı, 10 ya da 12'dir ve bütün Avrupa Rusyası'nda bu sayı 1.157'dir. Dolayısıyla işçilerin sayısı *en az 6 bin* abartılmıştır. Bu abartmanın nedeni, tabiî ki, Besarabyalı "istatistikçilerin" bağ sahiplerini de, damıtmaevi sahipleri arasına katmalarıdır (aşağıda, tütün yapımına bakınız). Bira ve şıra yapımında, *Askerî İstatistikî Özet*, 6.825 işçi çalıştıran 2.374 bira fabrikası saymıştır (1890'da — 8.364 işçi çalıştıran 2.374 bira fabrikası), oysa *Maliye Bakanlığı Yıllığı*'na göre 1866'da Avrupa Rusyası'nda toplam 2.087 bira fabrikası vardır. İşçi sayısı burada da abartılmıştır.[62] Pancar-şekeri ve şeker arıtılması işlerinde, *Askerî İstatistikî Özet*, işçilerin sayısını *11 bin* abartmakta, *Maliye Bakanlığı Yıllığı*'ndaki verilere göre 80.919 olan işçi sayısına karşı (1890 — 77.875 işçi), 92.126 kişi saymaktadır. Tütün-yapımında *Askerî İstatistikî Özet*, 26.116 işçiye sahip, 5.327 fabrika (!) (1890 — 26.720 işçiye sahip 281 fabrika) vermektedir; bunlardan, 20.038 işçi çalıştıran 4.993 fabrika Besarabya eyaletindedir. Gerçekte, Rusya'daki tütün fabrikalarının sayısı, 1866'da 343, Besarabya eyaletinde ise 13 idi.[63] İşçi sayısı *20 bin kadar* abartılmıştır, ve, *Askerî İstatistikî Özet*'in derleyicilerinin kendileri bile "Besarabya eyaletinde gösterilen fabrikaların... tütün tarlalarından başka bir şey olmadığını" belirtmişlerdir (s. 414). Herhalde, Bay N. —on, kullandığı istatistik yayının metnine bir göz atmayı gereksiz görmüştür; işte bunun için de hatayı farkedememiş ve çok ciddî bir havayla, "tütün fabrikalarındaki ... işçi sayısında görülen ufak bir artıştan" sözetmemiştir (adı geçen makale, s. 104)!! Bay N. —on, yalnızca, *Askerî İstatistikî Özet* ve 1890 *Kılavuz*'undan dolaylı vergi ödeyen işlerdeki işçilerin sayısını almakta

[60] *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, I, s. 76 ve 82. Toplam damıtmaevi sayısı (işler halde olmayanlar dahil), sırasıyla 4.737 ve 4.646 idi.

[61] *Yıllık*, I. s. 104.

[62] Örneğin, *Askerî İstatistikî Özet*, 299 işçiye ve 21.600 ruble tutarında bir üretime sahip 218 damıtmaevi (!) saymıştır, (*Yıllık*'a göre, eyalette 7 damıtmaevi bulunmaktaydı). Pek muhtemelen, bunlar küçük ev ve köylü kuruluşlarıydı.

[63] *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, s. 61. Bkz: *Manüfaktür Sanayii İncelemesi* (c. 2, II, St. Petersburg 1863), burada 1861 için ayrıntılı bilgi verilmektedir. 6.937 işçi çalıştıran 534 fabrika; ve Besarabya eyaletinde, 73 işçi çalıştıran 31 fabrika. Tütün fabrikalarının sayısı, yıldan yıla büyük ölçüde dalgalanmaktadır.

(186.053 ve 144.332) ve azalmanın yüzdesini hesaplamaktadır. ... "25 yıllık bir dönem içinde, çalıştırılan işçi sayısında önemli bir düşüş olmuştur. Bu sayı %22,4 azalmıştır. ..." "Burada" (yani dolaylı vergi ödenen işlerde) "hiç bir yükselme belirtisi görmüyoruz, açık gerçek, işçi sayısının basit bir biçimde önceki miktarın dörtte biri oranında azalmış olmasıdır." (*ibid.*) Gerçekten de, bundan daha "basit" ne olabilir? Elinizin altına gelen ilk rakamı alın ve bir yüzde hesaplayın! *Askerî İstatistikî Özet*'te verilen rakamın işçilerin sayısını *kırk bin kadar* abarttığı yolundaki önemsiz duruma gelince, bu, ihmal edilse de olur.

7) Sonuçlar

Son iki bölümde verilen fabrika istatistiklerimiz hakkındaki eleştiriler, bizi şu temel sonuçlara götürür:

1) *Reform-sonrası dönemde Rusya'daki fabrikaların sayısı hızla büyümektedir.*

Fabrika istatistiklerimizden çıkan karşıt sonuç hatalıdır. Sorun şudur ki, bize verilen fabrika rakamları, küçük zanaat, elsanatı ve tarım kuruluşlarını da kapsamaktadır ve *günümüzden geriye doğru ne kadar çok gidersek, fabrika sayısına dahil edilen küçük kuruluş sayısı da o kadar büyümektedir.*

2) *Fabrika işçilerinin sayısı ve fabrika ve atelyeler üretiminin hacmi de geçmiş dönemler için istatistiklerimizde, abartılmıştır.* Bunun nedeni, birinci olarak, eskiden daha büyük sayıda küçük kuruluşun dahil edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla, elsanatlarıyla birleştirilen sanayilere ait veriler özellikle güvenilmezdir.[64] İkinci neden ise, eskiden bugüne kıyasla kapitalist ilişkiler için çalıştırılan daha fazla ev işçisinin, fabrika işçisi olarak sınıflandırılmış olması gerçeğidir.

3) Bu ülkede, rakamlar resmî fabrika istatistiklerinden alınmışsa, bunların aynı kaynaktan alınmış öteki rakamlarla karşılaştırılabilir sayılması gerektiğini ve tersi kanıtlanıncaya kadar, bunlara azçok güvenilir gözü ile bakılması gerektiğini düşünmek âdettir. Oysa yukarda söylenenler, karşıt sonuca, yani tersi kanıtlanıncaya ka-

[64] Eğer bütün işlere ait, uzun dönemler için toplam rakamları ele alırsak, adı geçen nedenden ötürü doğan abartma büyük olmayacaktır, çünkü küçük kuruluşlar, toplam işçi sayısında ve toplam üretimde küçük bir yüzde oluştururlar. Söylemeye gerek yok ki, benzer kaynaklardan alınan rakamların karşılaştırılması varsayılmaktadır (Maliye Bakanlığı sonuçları ile valilik raporlarınınkileri, ya da *Askerî İstatistikî Özet*'in sonuçlarını karşılaştırmak sözkonusu olamaz).

dar farklı zamanlara ve farklı eyaletlere ait fabrika istatistiklerimizle yapılan bütün karşılaştırmalara güvenilmez gözü ile bakılması gerektiği sonucuna yol açmaktadır.

IV. MADENCİLİK SANAYİİNİN GELİŞMESİ[65]

Rusya'nın Reform-sonrası gelişmesinin ilk döneminde cevher madenciliğinin baş merkezi Urallar'dı. Son zamanlara kadar Merkezî Rusya'dan kesin bir biçimde ayrılmış tek bir bölge oluşturan Urallar, aynı zamanda orijinal bir sınaî yapıya da sahipti. Uzun zamanlardan beri, Urallar'daki "emeğin örgütlenmesinin" temeli serflikti, bu durum, bugüne, tam 19. yüzyılın sonuna dek, bu madencilik alanındaki yaşamın çok önemli yönleri üzerine damgasını vurmuştur. Eski günlerde, serflik, Urallar'daki çok büyük zenginliğin ve onun yalnız Rusya'da değil, kısmen de Avrupa'daki egemen durumunun temeliydi. 18. yüzyılda, demir, Rusya'nın başlıca ihracat maddelerinden biriydi; 1782'de, 3,8 milyon *pud* kadar demir ihraç edilmişti; 1800-1815'te 2-1½ milyon *pud* arası; 1815-1838'de 1⅓ milyon *pud* ihraç edilmişti. Daha "19. yüzyılın 20'lerinde, Rusya, Fransa'nın 1½ katı, Prusya'nın 4½ katı ve Belçika'nın 3 katı kadar hamdemir üretiyordu." Ama, Avrupa kapitalizmi başlangıç dönemindeyken Urallar'ı bu yüksekliklere çıkaran bu serflik, kapitalizm en parlak günlerini yaşarken de, Urallardaki çöküşün nedeni olmuştur. Urallardaki demir sanayii çok yavaş gelişmiştir. 1718'de Rusya'nın hamdemir üretimi 6½ milyon *pud* kadardı; 1767'de 9½ milyon *pud* kadar; 1806'da — 12 milyon *pud;* 30'larda — 9-11 milyon *pud* arası; 40'larda — 11-13 mil-

[65] Kaynaklar: Semyonov, *Rus Ticaret ve Sanayiine Ait Tarihî Veriler Üzerine Bir İnceleme*, c. III, St. Petersburg 1859, s. 323-339. *Askerî İstatistikî Özet*, madencilik sanayii ile ilgili bölüm. *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, c. I, St. Petersburg 1869. 1864-1867 için *Madenciliğe Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. I, St. Petersburg 1864-1867 (Maden Mühendisleri Heyeti Bilimsel Komitesince yayınlanmıştır). I. Bogolyubki, *Rusya İmparatorluğu, Maden İstatistikleri Üzerine Deneme*, St. Petersburg 1878. *Rusya Sanayii Üzerine Tarihî-İstatistikî İnceleme*, St. Petersburg 1883 c. I (Keppen'in makalesi). *1890 Rus Madencilik ve Metalurji Sanayilerine Ait İstatistikî Sonuçlar*, St. Petersburg 1892. *İbid.*, 1901 için (St. Petersburg 1904) ve 1902 için (St. Petersburg 1905). K. Skalovski 1877'de, *Rusya'daki Madencilik ve Metalurjinin Verimliliği*, St. Petersburg 1879. *Rus Madencilik ve Metalurji Sanayii*, Chicago Sergisi için Madenler Bakanlığınca yayınlanmıştır, St. Petersburg 1893 (Keppen tarafından derlenmiştir). *1890 İçin Rusya Sonuçları*, Merkezî İstatistik Komitesince yayınlanmıştır. St. Petersburg 1897. *Rusya'nın Üretici Güçleri*, St. Petersburg 1896, Bölüm VII. 1896-1897 yıllarına ait *Vestnik Finansov*, Perm eyaletine bağlı Ekaterinburg ve Krasnoufimsk uyezdlerine ait Zemstvo istatistik sonuçları ve ötekiler.

yon *pud* arası; 50'lerde — 12-16 milyon *pud* arası; 60'larda — 13-18 milyon *pud* arası, 1867'de — 17½ milyon *pud*'du. Bir yüzyılda üretim iki katına bile çıkmamış, ve Rusya, geniş-çaplı makineli sanayiin metalurjideki gelişmeye büyük bir hız verdiği Avrupa ülkelerinin çok gerisine düşmüştür.

Urallardaki durgunluğun ana nedeni serfliktir; demir dökümevi sahipleri hem feodal toprak beyleri hem de sanayici idiler, ve güçleri sermaye ve rekabete değil, tekele,[66] ve senyörlük hakkına dayanıyordu. Ural demir dökümevi sahipleri bugün bile büyük toprak sahipleridir. 1890'da İmparatorluktaki 262 dökümevi, 11,4 milyon desiyatinlik toprağa sahipti (8,7 milyon desiyatinlik ormanlık arazi dahil), bunun 10,2 milyonu 111 Ural dökümevine aitti (ormanlık arazi, 7,7 milyon desiyatindi). Dolayısıyla, ortalama olarak, her Ural atelyesi yüzbin desiyatin kadarlık, geniş latifundialara sahipti. Bu malikânelerden köylülere toprak dağıtılması bugüne dek tamamlanmıştır. Emek, Urallarda, yalnız kiralama ile değil, aynı zamanda da *emek-hizmeti* temeli üzerinde elde edilmektedir. Örneğin Perm eyaletine bağlı Krasnoufimsk uyezdinde, Zemstvo istatistiklerine göre, ya bedavadan ya da çok düşük bir kira karşılığında, fabrika-mülkiyetinde olan toprağı, otlağı, ormanlık araziyi vb. kullanan binlerce köylü bulunmaktadır. Toprağın bu karşılıksız kullanımının, aslında pek yüksek bir maliyeti olduğu akla yakındır, çünkü bu durum ücretlerin çok düşük bir düzeye indirilmesine yarar; dökümevleri, atelyelere bağlanmış olan ve düşük ücret ödenen "kendi" işçilerine sahip olurlar.[67] İşte Bay V. D. Belov, bu ilişkileri şöyle tanımlıyor:

[66] Köylülere özgürlük verildiği zaman, Ural demir ustaları, kendi girişim alanlarında, kömür —ve odun— yakan kuruluşların açılmasını yasaklayan bir yasa konusunda direndiler ve onun devamını sağladılar. Ayrıntılar için, bkz: *Çalışmalar*, s. 193-194. [Bkz. *Collected Works*, c. 2. "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.]

[67] Ural işçisi "... kısmen de bir çiftçidir, öyle ki, ücret öteki madencilik —ve— maden bölgelerindekinden daha düşük olsa da, madenlerdeki çalışma, çiftliğinde ona büyük destek sağlar." (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 8). Bildiğimiz gibi, Ural köylülerinin serf bağımlılığından kurtarılma koşulları, madencilik sanayiindeki durumlarına uydurulmuştu. Madencilik ve atelye nüfusu, hiç toprağa sahip olmayan, bütün yıl boyunca sanayide çalışmak zorunda olan işçiler ve verilmiş-topraklara sahip olan, yardımcı işler yapmak zorunda olan tarım emekçileri şeklinde bölünmüştü. Bugüne kadar yaşamış olan terim, yani Ural işçilerinin "borç kölesi" oluşları çok ilginçtir. Örneğin, Zemstvo istatistiklerinde, "Arta atelyelerindeki dükkânlarda işlerine borç yüzünden bağlanmış olan bir işçi grubu hakkındaki bilgileri" okuyunca, insan, istemeyerek, tarihine bakmak üzere, yapıtın baş sayfasına dönüyor: acaba, gerçekten de, diyelim, doksandörtte değiliz de, kırkdörtte miyiz?[151]

Bay Belov'a göre, Urallar, "orijinal" geçmişleriyle biçimlenmiş işçilere sahip olma avantajından yararlanır. "Öteki fabrikalardaki, dışarda, hatta St. Petersburg'daki işçiler, fabrikalarının çıkarlarını yürekten savunmazlar: bugün burdalarsa yarın yoklardır. Fabrika işler durumdayken çalışırlar; kârın yerini zarar alınca, çantalarını alır ve geldikleri gibi hızla ve isteyerek uzaklaşırlar. İşçiler ve patronlar birbirlerine sürekli düşmandır. ... Ural işçilerinde durum tümüyle farklıdır. Onlar, o yerin yerlileridir ve atelyelerin dolaylarında toprakları, çiftlikleri ve aileleri bulunur. Kendi refahları, atelyelerin refahına sıkı sıkıya, kopmaz bir biçimde bağlıdır. Eğer atelyenin işi iyi gidiyorsa, onlarınki de iyi gider; eğer atelye kötü durumdaysa, bu onlar için de kötüdür; ama onu bırakamazlar (aynen böyle!): burada torbalarından daha fazla şeyleri vardır (aynen böyle!); burayı bırakmak bütün dünyalarını yıkmak, toprağı, çiftliği ve aileyi terketmek anlamına gelir. ... Onun için de yıllarca buraya bağlı kalmaya, yarı-ücretle çalışmaya, ya da, aynı anlama gelen, çalışma zamanlarının yanısıra işsiz kalmaya hazırdırlar, öyle ki, kendileri gibi, öteki yerel işçiler de, bir lokma ekmek kazanabilsinler. Kısacası, kalmalarına izin verildiği sürece, patronların önereceği bütün koşulları kabul etmeye hazırdırlar. ... O halde, Ural işçileriyle atelyeler arasında kopmaz bir bağ vardır; ilişkiler, bugün de, eskisi gibi, serf bağımlılığından kurtulmalarından önce olduğu gibidir; yalnızca bu ilişkilerin biçimi değişmiştir, o kadar. Eski serflik ilkesinin yerini yüce karşılıklı yarar ilkesi almıştır."[68]

Bu yüce karşılıklı yarar ilkesi, esas olarak, ücretlerin özellikle düşük bir düzeye indirilmesiyle kendini gösterir. "Güneyde ... bir işçi Urallardakinin, iki hatta üç katına malolur" —örneğin, birkaç bin işçiyi kapsayan verilere göre, (senede işçi başına) 177 rubleye karşı 450 ruble, Güneyde, "kendi köylerinin tarlalarında ya da herhangi bir yerde, iyi bir ücret kazanma fırsatı doğar doğmaz, işçiler, dökümhaneleri, kömür —ya da cevher— madenlerini terkederler" (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 17, s. 265). Oysa Urallarda, iyi bir ücret düşünülemez.

Ural işçilerinin düşük ücretleri ve köle durumları ile doğal olarak ve kopmaz bir biçimde bağlı olan bir şey de, Uralların teknik geriliğidir. Orada, pik demir, çoğunlukla, yakıt olarak odunun yardımıyla, soğuk ya da birazcık ısıtılmış hava cerayanı geçen, eski

[68] *Elsanatı Sanayiini Soruşturma Komisyonuna Ait İşlemler*, c. XVI, St. Petersburg 1887, s. 8-9 ve devamı, Aynı yazar, daha sonra "sağlıklı halk" sanayimden sözetmeye devam ediyor!

moda ocaklarda eritilir. 1893'te, Urallardaki soğuk-hava ile işleyen ocak sayısı, 110 ocağın 37'si idi, oysa güneyde bunların sayısı 18 ocak içinde, 3 idi. Madenî yakıtla çalışan bir ocağın yıllık ortalama üretimi 1,4 milyon *pud* iken, odun yakıtı ile işleyen bir ocağındaki 217.000 *pud* idi. 1890'da Bay Keppen şöyle yazıyordu: "Pik demiri eritmedeki tasfiye süreci, Urallardaki dökümevlerinde hâlâ iyice yerleşmiş durumdadır, oysa Rusya'nın öteki kısımlarında bunun yerini, hemen tümüyle, tavlama süreci almıştır."[152] Buharlı motorlar, Urallarda, Güneye göre çok daha az kullanılır. Son olarak, Uralların toplumdan uzak durumuna, oradaki büyük mesafe ve demiryollarının yokluğu yüzünden Rusya'nın merkezinden tecrit olmasına değinmeden geçemeyiz. Pek yakın zamanlara kadar, Uralların ürünleri, Moskova'ya, yılda bir kez nehirden "salla taşıma" biçimindeki ilkel yöntemle taşınmaktaydı.[69]

Böylece, Reform-öncesi sistemin en dolaysız kalıntıları, emek hizmetinin yaygın uygulanışı, emeğin düşük üretkenliği, tekniğin geriliği, düşük ücretler, el üretiminin hüküm sürmesi, bölgenin doğal zenginliklerinin ilkel ve zorbaca eski kafalı bir anlayışla sömürülmesi, tekeller, rekabete engeller, zamanın genel ticarî ve sınaî ilerleyişinden uzaklık ve ayrılma — Uralların genel görünümü işte böyledir.

Güneydeki madencilik bölgesi[70], birçok bakımlardan Uralların tam karşıtıdır. Uralların yaşlılığına ve burada hüküm süren sistemin "çok eskiliğinden ötürü geçerli" olmasına karşılık, güney gençtir ve oluşum dönemi içindedir. Burada son onyıllarda doğmuş olan salt kapitalist sanayi, hiç bir gelenek, hiç bir kast bölünmesi ya da ulusal bölüme, toplumun belirli kesimlerindeki hiç bir uzaklık tanımaz. Güney Rusya'ya büyük bir yabancı sermaye, mühendis ve işçi akını olmuştur; ve bugünkü atılım döneminde (1898), Amerika'dan buraya, bütün olarak fabrikadan getirilmek-

[69] Bu salla gidişin bir tanımı için, Bay Mamin-Sibiryak'ın *Kayalıklar* yapıtına bakınız. Bu yazar,, yazılarında, Urallardaki yaşamı anlatır. Bu yaşam, hakların olmayışı, fabrikalara bağlı nüfustaki cehalet ve aşağılaşma, "soyluların" "ciddî, çocukça eğlenceleri" ve Rusya da dahil olmak üzere bütün ülkelerdeki kapitalist gelişmeye özgü olan toplumun orta tabakasının (orta sınıf ve öteki aydınlar) yokluğu ile, Reform-öncesi dönemden pek az farklıdır.

[70] Madencilik istatistiklerinde, "Güney ve Güney-Batı Rusya" terimi, Volhinya, Don, Ekaterinoslav, Kiev, Astrahan, Besarabya, Podolsk, Taurida, Harkov, Kerson, ve Çernigov eyaletleri demektir. Aktarılan rakamlar buralar için geçerlidir. İlerde, Güney hakkında söylenen her şey (ufak değişikliklerle) Reform-sonrası dönemde, büyük önem taşıyan bir diğer madencilik alanı olan Polonya için de geçerlidir.

tedir.[71] Uluslararası sermaye gümrük duvarı içine yerleşmekte ve "yabancı" topraklar üzerine tesis kurmakta tereddüt etmemiştir: *ubi bene, ibi patria** ... Uralların yerini Güneyin almasına ilişkin istatistikler aşağıdadır[153] [Tablo 90]:

[TABLO 90]

Yıllar	Pik Demir Üretimi (Bin *Pud*)						İmparatorlukta Toplam Kömür Üretimi (Milyon *Pud*)
	İmparatorluk Toplamı	%	Urallarda	%	Güneyde	%	
1867	17.028	100	11.084	65,1	56	0,3	26,7
1877	24.579	100	16.157	65,7	1.596	6,5	110,1
1887	37.389	100	23.759	63,5	4.158	11,1	276,8
1897	114.782	100	41.180	35,8	46.349	40,4	683,9
1902	158.618	100	44.775	28,2	84.273	53,1	1.005,21

Bu rakamlar, bugün Rusya'da nasıl bir teknik devrimin yer aldığını ve geniş-çaplı kapitalist sanayiin, üretim güçlerinin gelişmesi için ne büyük bir kapasiteye sahip olduğunu açıkça göstermektedir. Uralların egemenliği serf emeğinin, teknik geriliğin ve durgunluğun egemenliği anlamına geliyordu.[72] Şimdi ise tersi-

[71] *Vestnik Finansov*, 1897, n° 16: Nikopol-Mariupol Şirketi, Amerika'dan bir borukıvırma fabrikası ısmarlamış ve Rusya'ya getirmiştir.

* İşler nerde iyiyse, ora benim ülkemdir. —*ç.*

[72] Söylemeye gerek yok ki, Ural demir ustaları durumu biraz daha farklı değerlendirmektedir. Onların geçen yılki kongrelerdeki beliğ yakınmalarından bir örnek verelim: "Uralların sunduğu tarihi hizmetleri herkes bilmektedir. İki yüzyıldan beri, bütün Rusya, Ural fabrikalarının ürünleriyle toprağı sürmüş ve biçmiş, çekiç sallamış, kazmış ve odun kesmiştir. Rus halkı, göğsünde, Ural bozkırında yapılmış haç taşımış, Ural dingilleri üzerinde araba sürmüş, Ural çeliğinden yapılmış ateşli silâhlar kullanmış, Ural tavalarında gözleme pişmiş ve ceplerinde Ural parası şıkırdamıştır. Urallar, tüm Rus halkının gereksinmelerini karşılamış ..." (bu halk, hemen hiç demir kullanmaz; 1851'de Rusya'daki hamdemir tüketimi, kişi başına 14 pound, 1895'te — 1,13 *pud* ve 1897'de 1,33 *pud* olarak hesaplanmıştı) "ve onların gereksinmelerine ve zevklerine uyan eşyalar üretmiştir. Urallar doğal zenginliklerini cömertçe (?) harcamış, moda peşinde koşmamış ya da demiryolları, maden fırınları ve anıtlar yapımına kapılmamıştır. Ve yüzyıllar süren hizmetlerine karşılık, bir gün unutulduklarını ve ihmal edildiklerini görmüşlerdir." (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 32; *Urallardaki Madencilik Kongrelerinin Sonuçları*.) Gerçekten de "yüzyılların kutsadığı" kuruluşlar nasıl da ihmal ediliyor! Ve bütün bunlar, ulusal iktisadımıza "istik-

ne, metalurji sanayiindeki gelişmenin Rusya'da, Batı Avrupa'dakinden ve hatta, bazı bakımlardan, Birleşik Devletler'dekinden de hızlı ilerlediğini görüyoruz. 1890'da Rusya dünya hamdemir üretiminin %2,9'unu (745 milyon *pud*dan 22 milyon *pud*) ve 1894'te — %5,1'ini (1.584,2'den 81,3 milyon *pud*) üretiyordu (*Vestnik Finansov*, 1879, n° 22). Son on yıl içinde (1886-1896) Rusya pik demir üretimini üç katına çıkardığı halde (32½ milyon *pud*dan 96½ milyon *pud*a), örneğin Fransa'nın bunu yapması 28 yıl (1852-1880), Amerika'nın 23 yıl (1845-1868), İngiltere'nin, 22 (1824-1846) ve Almanya'nın 12 (1859-1871; bkz: *Vestnik Finansov*, 1897, n° 50) yıl sürmüştür. Genç ülkelerdeki kapitalizmin gelişmesi, eski ülkelerin örneği ve yardımıyla, büyük ölçüde *hızlanmaktadır*. Kuşkusuz, son on yıl (1888-1898) istisnaî bir atılım dönemi olmuştur, bu dönem, bütün kapitalist refah dönemleri gibi, kaçınılmaz olarak bir bunalıma yolaçacaktır; ama kapitalist gelişme, ani atılışlardan başka bir yolla ilerleyemez.

Makinenin üretime girişi ve işçilerin sayısının artması, Güneyde, Urallardakinden çok daha hızlı olmuştur.[73] [Tablo 91.]

[TABLO 91]

Yıllar	Madencilikte Kullanılan Buharlı Motor ve Bergirgücü						Çalıştırılan Maden İşçisi (Tuz Madencileri Hariç)		
	Rusya'nın Tümünde		Urallarda		Güneyde				
	Buharlı Motor	Toplam Beygirgücü	Buharlı Motor	Toplam Beygirgücü	Buharlı Motor	Toplam Beygirgücü	Rusya'nın Tümünde	Urallarda	Güneyde
1877	895	27.880	268	8.070	161	5.129	256.919	145.455	13.865
1893	2.853	115.429	550	21.330	585	30.759	444.646	238.630	54.670

rarsızlığı" sokan sinsi kapitalizmin kabahatidir. "Demiryolu yapımına kendini kaptırmadan" eski biçimde yaşamak ve Ural tavalarında gözleme pişirmek ne kadar da hoş olurdu!

[73] Bay Bogolyubski'nin hesabına göre, 1868'de madencilikte kullanılan buharlı motor sayısı toplam 526'dır ve 13.575 beygirgücündedir.

Böylece, Urallarda, buhar gücünün kullanılmasındaki artış, yalnızca $2^1/_2$ kat olduğu halde, Güneyde bunun *altı kat* olduğunu görüyoruz.[74] Dolayısıyla, işçilerin sayısını hızla artıran, aynı zamanda da, emeklerinin üretkenliğini büyük ölçüde yükselten şey, kapitalist geniş-çaplı sanayidir.

Güney'in yanısıra, Reform-sonrası dönemde madencilik sanayiindeki şaşırtıcı büyüme ile kendini gösteren Kafkasya'ya da değinmek gerekir. 60'larda bir milyon *puda* bile ulaşamamış olan petrol üretimi (1865'te 557.000), 1870'te — 1,7 milyon *pud*, 1875'te — 5,2 milyon *pud*, 1880'de — 21,5 milyon *pud*, 1885'te — 116 milyon *pud*, 1890'da — 242,9 milyon *pud*, 1895'te — 384 milyon *pud* ve 1902'de — 637,7 milyon *pud* olmuştur. Hemen tüm petrol, Bakû eyaletinde elde edilir, ve Bakû, "önemsiz bir kentken, 112.000 kişinin oturduğu, Rusya'nın birinci sınıf bir sanayi merkezi haline gelmiştir.[75] Petrol çıkarılması ve işlenmesindeki dev gelişme, Rusya'da, Amerikan ürününü tümüyle sürüp atan gazyağının daha fazla tüketilmesine (fabrikada işlenmesi sonucu ucuzlayan ürünün, kişisel tüketiminin artmasına) ve petrol yan ürünlerinin, fabrikalarda, atelyelerde ve demiryollarında yakıt olarak daha da büyük ölçüde tüketilmesine (üretken tüketimin artışı) yolaçmıştır.[76] Kafkasya madencilik sanayiindeki işçilerin sayısı da çok hızlı büyümüştür: 1877'de 3.431 iken, 1890'da 17.603 olmuş, yani *beş kat* artmıştır.

Güneydeki sanayiin yapısını göstermek için, Donetz havzasındaki kömür sanayiine ilişkin verileri ele alalım (burada, ortalama maden, Rusya'nın öteki kısımlarındakinden daha küçüktür). Madenleri, çalıştırılan işçi sayısına göre sınıflandırırsak şu görünümü elde ederiz[77] (Bkz: s. 430, [Tablo 92]:

[74] 1886'da, Urallarda, demir üretiminde çalışan işçilerin sayısı 145.910, 1893'te — 164.126 idi; Güneyde, 5.956 ve 16.447 idi. Artışlar (yaklaşık) 1/3 ve $2^3/_4$ kattır. 1902 için, buharlı motor sayısı ve beygirgücüne ilişkin hiç veri yoktur. Ancak, 1902'de, bütün Rusya'da çalıştırılan maden işçileri sayısı (tuz madencileri hariç), Urallarda 249.805 ve Güney'de 145.280 olmak üzere, 604.972 idi.

[75] *Vestnik Finansov*, 1897, n° 21. 1863'te Bakû'nun nüfusu, 14.000; 1885'te ise — 45.700 idi.

[76] 1882'de lokomotiflerin %62'den fazlası, odunla çalışıyordu; oysa 1895-96'da, lokomotiflerin %28,3'ü odun, %30'u petrol, %40,9'u kömürle işliyordu. (*Üretici Güçler*, XVII, 62.) Petrol sanayii, içpazarı ele geçirdikten sonra, petrol ihracatı. Rus kapitalizmi için dışpazarların bulunmadığı yolunda laflar etmeyi seven bazı Rus iktisatçılarının, öncül kehanetlerine karşın çok hızlı büyümektedir. (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 32.)

[77] 1890, *Madencilik ve Metalurji Sanayileri Sonuçları*'ndaki maden listelerinden alınan veriler.

[TABLO 92]

İşçi Sayılarına Göre Maden Grupları	Donetz Havzasında						Maden Başına Ortalama				İşçi Başına Düşen Üretim (Bin *Pud*)
	Maden Sayısı	Kuyu ve Galeriler	İşçi Sayısı	Kömür Üretimi (Bin *Pud*)	Buharlı Motor Sayısı	Toplam Beygirgücü	İşçiler	Kömür Üretimi (Bin *Pud*)	Buharlı Motorlar	Toplam Beygirgücü	
I. 10 işçiye kadar çalıştıran	27	31	172	178	—	—	6,4	6,6	—	—	1,0
II. 10-25 işçi çalıştıran	77	102	1.250	3.489	8	68	16,2	45,3	0,1	0,8	2,8
III. 25 100 işçi çalıştıran	119	339	5.750	28.693	62	766	48,3	241,1	0,5	6,4	4,9
IV. 100-500 işçi çalıştıran	29	167	6.973	59.130	87	1.704	240,4	2.038,9	3	58,7	8,4
V. 500-1.000 işçi çalıştıran	5	67	3.698	23.164	24	756	739,6	4.632,8	4,8	151,2	6,3
VI. 1.000 ve daha fazla işçi çalıştıran	3	16	5.021	53.605	29	1.724	1.673,7	17.868,3	9,6	574,6	10,6
Bilinmeyen sayıda işçi çalıştıran	9	40	? (2.296)	15.008	18	808					
Toplam	269	762	*25.167*	*183.267*	228	*5.826*	*93,5*	*681,3*	*0,9*	*21,6*	*7,3*

Demek ki, bu bölgede (ve yalnız bu bölgede) büyük sayılarına karşın, toplam üretimde kesinlikle önemsiz bir rol oynayan (104 küçük maden, toplam kömür üretiminin yalnızca %2'sini üretir) ve aşırı ölçüde düşük bir emek üretkenliği ile dikkati çeken, son derece küçük köylü madenleri bulunmaktadır. Öte yandan, en büyük 37 maden, toplam işçi sayısının hemen hemen 3/5'ini çalıştırmakta ve toplam kömür üretiminin %70'den fazlasını üretmektedir. Emeğin

üretkenliği, madenlerin büyüklüğüne paralel olarak, hatta makine kullanılıp kullanılmadığına bakmadan artar (bkz: örneğin, buhar gücü miktarı ve işçi başına üretim bakımından, V ve III. maden kategorileri). Donetz havzasındaki üretim yoğunlaşması, durmadan artmaktadır: böylece, 1882-1886 arası, dört yıl içinde, 512 kömür sevkiyatçısından 21'i, herbiri 5.000 vagon dolusu olmak üzere (yani 3 milyon *pud*luk) kömür sevketmiştir, bu, toplam 480.000 üzerinden 229.700 vagon dolusu yani yarıdan azı eder. Oysa 1891-1895 arası dört yılda 872 sevkiyatçı bulunuyordu, bunun 55'inden herbiri 5.000 vagon dolusu kömür sevketmiştir, bu, toplam 1.178.800 üzerinden, 925.400 vagon dolusu, yani toplam sayısının 8/10'dan fazlası eder.[78]

Madencilik sanayiinin gelişmesine ilişkin olarak sunmuş olduğumuz veriler, iki bakımdan özellikle önemlidir: birincisi, bunlar, Rusya'da, ulusal ekonominin bütün alanlarında yer almakta olan, toplumsal-iktisadî ilişkilerdeki değişikliğin özünü görülmemiş bir açıklıkla ortaya koymaktadır; ikincisi de bunlar, gelişen bir kapitalist toplumda, *üretim araçları*, yani, kişisel değil, üretken tüketim maddeleri üreten sanayi dallarında, özellikle hızlı bir büyüme olduğu yolundaki teorik önermeyi örneklemektedirler. Bir toplumsal ekonomi biçiminin yerini, bir başkasının alışı, madencilik sanayiinde özellikle açıktır, çünkü burada iki biçimin tipik örnekleri, ayrı ayrı bölgelerdir. Bir bölgede, ilkel, geleneksel tekniği, ikamet ettiği yere bağlanmış bir nüfusun kişisel bağımlılığı, sıkı sıkıya yerleşmiş kast gelenekleri, tekelleri, vb. ile eski kapitalizm-öncesi dünya vardır; öteki bölgede ise, bütün geleneklerden kesin ayrılık, teknik bir devrim, ve salt kapitalist makineli sanayide hızlı bir büyüme görülür.[79] Bu örnek, narodnik iktisatçıların hatasını, açıkça ortaya koymaktadır. Onlar, girişimcilerimizin tarımda hemen emek-hizmetine, sanayide ise ev-işi dağıtımına başvurmalarına ve, madencilikte, işçiyi bağlamaya, küçük kuruluşların rekabetini yasa yoluyla engellemeye vb., vb. çalıştıklarına işaret ederek, Rusya'daki kapitalizmin ilerici niteliğini inkâr etmektedirler. Bu tip iddiaların man-

[78] N. S. Avdakov'un verilerinden. *Donetz Kömür Sanayii Üzerine Kısa İstatistikî İnceleme*, Harkov 1896.

[79] Son zamanlarda, Urallar da, yeni yaşam koşullarının etkisi altında değişmeye başlamıştır, ve Urallar, demiryolu hatlarıyla, "Rusya"ya daha sıkı bağlandığı zaman, bu değişiklik daha da hızlı olacaktır. Ural demir cevherini Donetz kömürü ile değiştirmek için, Urallar'ın, demiryolu ile güneye bağlanması önerisi, bu bakımdan büyük önem taşıyacaktır. Şimdiye kadar, farklı pazarlar için çalışmış olan ve esas olarak hükümet sözleşmelerine dayanan, Urallar ve Güney, birbirleriyle pek az rekabet etmişlerdir. Ama yağmur gibi yağan hükümet sözleşmeleri, sonsuza dek sürmeyecektir.

tıksızlığı ve tarihî perspektifi bile bile tahrif etmeleri hemen göze çarpmaktadır. Gerçekten de, girişimcilerimizin, kapitalizm-öncesi üretim yöntemlerinin avantajlarından yararlanma çabalarının, kapitalizmin gelişmesini geciktiren ve çoğu halde yasa gücüyle varlığını koruyan geçmişin kalıntılarına değil de, kapitalizme yüklenebileceği sonucu nasıl çıkarılmaktadır? Örneğin, öteki maden bölgesinde, böyle bağlamalar ve böyle yasaklamalar yıllardan beri mevcutken, ve bugün bile varken ve bir başka bölgede, dökümevi sahipleri daha ilkel yöntemler kullanarak ve daha ucuz ve daha uysal emek istihdam ederek, pik-demirleri üzerinden, çaba harcamadan, "kopek başına kopek, hatta kopek başına birbuçuk kopek" kâr elde ettikleri zaman, güneyli maden sahiplerinin, işçileri bağlamaya ve küçük kuruluşların rekabetini yasa yoluyla engellemeye pek istekli olmalarına şaşılabilir mi?[80] Tam tersine, bu koşullar altında, Rusya'daki kapitalizm-öncesi iktisadî düzeni idealize edebilen ve kapitalizmin gelişmesini engelleyen bütün eski kuruluşların kaldırılması yolundaki, en önemli ve acil zorunluluğa gözlerini kapayan insanların var olmasına şaşmamız gerekmez mi?[81]

Öte yandan, madencilik sanayiine ilişkin veriler önemlidir, çünkü, bunlar, kapitalizmin ve içpazarın üretken tüketim maddeleri sayesinde, kişisel tüketim maddeleri sayesinde büyüdüğünden daha hızlı büyüdüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin, madencilik sanayiinin ürünlerine olan tüm iç talebin doyurulmasının, "muhtemelen çok yakında gerçekleşeceğini" iddia eden Bay N. --on bu durumu görmezlikten gelmektedir. (*Denemeler*, 123.) Gerçek şudur ki, (kişi başına düşen) maden, kömür vb. tüketimi, kapitalist toplumda durağan kalmaz ve kalamaz, zorunlu olarak *artar*. Demiryoluna eklenen her yeni mil, her yeni atelye, bir kır burjuvasının edindiği her pulluk, cevher madenciliğinin ürünlerine olan talebi *artırır*. 1851'den 1897'ye dek, Rusya'daki, örneğin pik-demir tüketimi kişi başına 14 *pud*dan $1^1/_3$ *pud*a yükselmişse de, bu sonuncu miktar bile, ileri ülkelerdeki pik-demir talebinin ölçüsüne ulaşmak için önemli bir artış göstermek zorundadır. (Belçika ve İngiltere'de, bu miktar, kişi başına 6 *pud*un üstündedir.)

[80] *Elsanatı Sanayii Üzerine Soruşturmalar ve Raporlar*'da Yegunov'un makalesi, c. III, s. 130.

[81] Örneğin, Bay N. --on, bütün yakınmalarını yalnızca kapitalizme karşı yöneltmiş (bkz: özellikle güneyli maden sahipleri hakkındaki gözlemleri, *Denemeler*, s. 211 ve 296) ve böylece, Rus kapitalizmi ile madencilik sanayiimizin kapitalizm-öncesi yapısı arasındaki ilişkiyi tamamen tahrif etmiştir.

V. BÜYÜK KAPİTALİST İŞLETMELERDEKİ İŞÇİLERİN SAYISI BÜYÜYOR MU?

Fabrika ve madencilik sanayileri istatistiklerini inceledikten sonra, narodnik iktisatçıların dikkatini bu kadar çok çekmiş olan ve onların olumsuz olarak yanıtladıkları (Bay V. V., N. —on, Karişev ve Kablukov Rusya'daki fabrika işçileri sayısının —eğer artıyorsa— nüfusa göre daha yavaş arttığını ileri sürmüşlerdir) bu soruyu artık yanıtlayabiliriz. Her şeyden önce sorunun, ticarî ve sınaî nüfusta, tarımsal nüfus aleyhine bir artış olup olmadığı (aşağıya bakınız), ya da, geniş-çaplı makineli sanayideki işçilerin sayısında bir artış olup olmadığı biçiminde konması gerektiğini belirtelim. Gelişen bir kapitalist toplumda, küçük sınaî kuruluşlardaki, ya da manüfaktürevlerindeki işçilerin sayısında bir artış olması gerektiği iddia edilemez, çünkü, fabrika sürekli olarak daha ilkel sanayi biçimlerini safdışı etmektedir. Oysa, bizim fabrika istatistiklerimiz, yukarda ayrıntılarıyla gösterildiği gibi, her zaman, kelimenin bilimsel anlamıyla *fabrika*dan sözetmezler.

Bizi ilgilendiren soruna ilişkin verileri incelemek için, birinci olarak, bütün dallara ait sonuçları, ikinci olarak da uzun bir döneme ait sonuçları ele almamız gerekir. Ancak bunu yaparsak, verilerin azçok karşılaştırılabilir olmasını garantilemiş oluruz. 1865-1890 arasındaki yılları, Reform-sonrası dönemdeki bu yirmi beş yıllık süreyi ele alıyoruz. Mevcut istatistikleri özetleyelim. Fabrika istatistikleri, 1865'e ilişkin en tam verileri sunmaktadır; Avrupa Rusyası için, damıtma, bira yapımı, pancar şekeri ve tütün hariç, bütün işlerde 380.638 fabrika işçisi bulunduğunu göstermektedir.[82] Bu işlerdeki işçi sayısını saptamak için, mevcut olan tek veriyi, *Askerî İstatistikî Özet*'tekileri ele almak zorundayız, bunlar da, yukarda gösterildiği gibi, düzeltilmelidir. Adı geçen işlerdeki 127.935 işçiyi de eklersek,[83] 1865'te Avrupa Rusyası'ndaki (tüketim vergisi ödeyen ve ödemeyen işlerdeki) toplam fabrika işçilerinin sayısını 508.573 olarak buluruz.[84] Bu rakam 1890 için 839.730'dur.[85] Artış,

[82] *Maliye Bakanlığı Sonuçları ve Malzemesi*, 1867, n° 6. Yukarda gösterildi ki, bugünkü verilerle karşılaştırmak amacıyla, yalnızca aynı kaynağın yani Maliye Bakanlığının verileri kullanılabilir.

[83] Bira yapımındaki işçilerin sayısı 6.825'tir; bu rakam da abartılmıştır, ama veri yokluğu yüzünden düzeltilemez; pancar şekeri yapımında — 68.334 (*Maliye Bakanlığı Yıllığı*'na göre); tütün yapımında — 6.116 (düzeltilmiştir) ve damıtmada — 46.660 (düzeltilmiştir) işçi çalışmaktadır.

[84] Bay Tugan-Baronovski, 1866 için, Bay Veşniyakov'un verdiği — 493.371 rakamını vermektedir (*Fabrika*, s. 339). Bu rakama nasıl ulaşıldığını bilmiyo-

%65'tir, yani nüfustaki artıştan çok daha büyük. Ancak, akılda tutmak gerekir ki, *aslında artış, hiç kuşkusuz, bu rakamların gösterdiğinden daha büyüktür:* yukarda ayrıntısıyla göstermiştik ki, 1860'ların fabrika istatistikleri, küçük elsanatı, zanaat ve tarım kuruluşlarını, ayrıca da ev işçilerini kapsamaları yüzünden abartılmıştır. Ne yazık ki, malzeme olmadığından, bütün bu abartmaları tümüyle düzeltemiyoruz ve özellikle, büyük fabrikalardaki işçilerin sayısına ilişkin daha tam veriler aşağıda sunulacağından, düzeltmeyi de yeğlemiyoruz.

Madencilik ve metalurji istatistiklerine geçelim. 1865 yılına ait maden işçileri sayısı yalnızca bakır ve demir işleri, bir de altın ve platin alanları için verilmiştir, Avrupa Rusyası için bu rakam *133.176* idi.[86] 1890'da aynı işlerde, *274.748* işçi,[87] yani *iki katından fazla sayıda* işçi çalışıyordu. Bu sonuncu rakam, 1890'da Avrupa Rusyası'ndaki toplam maden işçisi sayısının %80,6'sını temsil eder; eğer 1865'te de, adı geçen işlerin toplam maden işçisi sayısının %80,6'sını kapsadığını varsayarsak,[88] 1865 için toplam işçi sayısını *165.230* olarak, 1890 için ise *340.912* olarak elde ederiz. %107'lik bir artış.

Ayrıca, demiryolu işçileri de, büyük kapitalist işletmelerdeki işçiler kategorisine dahildir. 1890'da. Avrupa Rusyası, Polonya ve Kafkasya'da bu işçilerin sayısı *254.415'ti.*[89] 1865 rakamı bilinmemek-

ruz; bizim verdiğimizden pek az farklıdır.

[85] 1890 *Kılavuz*'una göre 875.764 toplamından, madencilik istatistiklerinde iki kez sayılan işçilerin sayısını, yani asfaltta 291, tuzda 3.468, zarf üretimindeki 32.275 işçiyi çıkarmak zorundayız.

[86] 60'lardaki maden işçilerinin sayısı için, bkz: *İstatistikî Tarih*, I, 1866; *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, I; 1864-1867 için *Madenciliğe Ait İstatistikî Sonuçlar*, St. Petersburg, 1864-1867, Madencilik Bilimsel Komitesi tarafından yayınlanmıştır.

[87] *1890'daki Madencilik ve Metalurji Sanayilerine Ait İstatistikî Sonuçlar*, St. Petersburg 1892. Bu kaynağa göre, Avrupa Rusyası'na ait toplam 342.166'dır, gazyağı tasfiyehanelerindeki işçilerin sayısını bundan çıkarırsak (*Kılavuz*'da dahil edilmiştir) ve bazı ufak hataları düzeltirsek, toplam 340.912 olacaktır.

[88] Madencilik sanayiinin öteki dalları arasında, işçi sayısının, belki de biraz arttığı dallar da vardır (tuz madenciliği); bazı dallarda bu sayı önemli ölçüde artmış olmalıdır (kömür madenciliği, taş ocağı), bazı dallar ise, 1860'larda hiç bulunmamaktaydı (civa madenciliği gibi).

[89] Demiryolları ve *İç Suyolları Üzerine İstatistikî İnceleme*, St. Petersburg 1893, s. 22. Ulaştırma Bakanlığınca yayınlanmıştır. Ne yazık ki, Avrupa Rusyası'nı ayıracak verilere sahip değiliz. Demiryolu işçilerinin arasına, yalnızca sürekli işçileri değil, geçici işçileri (10.477) ve gündelikçileri de (74.504) katıyoruz. Bir geçici işçinin ortalama yıllık ücreti 192 ruble, bir gündelikçinin ise 235 rubledir. Ortalama günlük ücret, 78 kopektir. Dolayısıyla gerek geçici işçiler, gerekse gündelikçiler, yılın büyük kısmında çalışırlar, onun için Bay N. —on'un yaptığı gibi onları görmezlikten gelmek (*Denemeler*, s. 124) yanlıştır.

tedir, ama bir verstlik demiryolunda çalışan demiryolu işçisi sayısı çok az dalgalandığından, bu sayı, yeterli ölçüde bir yaklaşıklıkla saptanabilir. Verst başına 9 işçi sayarsak, 1865'teki toplam demiryolu işçilerinin sayısını *32.076* olarak buluruz.[90]

Hesaplarımızı özetleyelim. [Tablo 93.]

[TABLO 93]

BÜYÜK KAPİTALİST İŞLETMELERDEKİ İŞÇİ SAYISI
(BİN)

Yıllar	Fabrika Sanayiinde	Madencilikte	Demiryollarında	Toplam
1865	509	165	32	706
1890	840	340	252	1.432

O halde, 25 yılda, büyük kapitalist işletmelerdeki işçilerin sayısı, iki kattan fazla artmış, yani genel olarak nüfustan çok daha hızlı artmakla kalmamış, kentli nüfustan bile hızlı artmıştır.[91] Dolayısıyla işçilerin, tarımdan ve küçük sanayilerden, sürekli olarak artan bir biçimde, büyük sanayi kuruluşlarına kayışı, şüphe götürmez.[92] Narodniklerimizin pek sık başvurdukları ve istismar ettikleri

[90] 1866'da, demiryollarında çalıştırılan, verst başına işçi sayısı 9,0; 1890'da — 9,5; 1893'te — 10,2; 1894'te — 10,6; 1895'te — 10,9'dur; demek ki, bu sayı, açıkça büyüme eğilimindedir. Bkz: 1890 ve 1896, *Rusya İçin Sonuçlar*, ve *Vestnik Finansov*, 1897, n° 39. — Bu bölümde, yalnızca 1865 ve 1890 yıllarına ait verileri karşılaştırmakla ilgilendiğimizi belirtelim; bu nedenle, ister bütün imparatorluk için, ister yalnızca Avrupa Rusyası için, demiryolu işçileri sayısını ele alalım, ister verst başına 9 işçi, isterse daha az ele alalım; ya da, ister bütün madencilik alanlarını, isterse yalnızca 1865 yılına ait verilere sahip olanları ele alalım, hiç farketmez.

[91] Avrupa Rusyası'nda, 1863'teki kent nüfusu 6,1 milyon, 1897'de ise 12,0 milyondu.

[92] Büyük kapitalist işletmelerdeki işçilerin sayısına ilişkin en son veriler şöyledir: 1900 için, tüketim vergisi ödemeyen işletmelerdeki fabrika işçilerinin sayısına ait veriler mevcuttur; 1903 için, tüketim vergisi ödeyen işletmelere ait veriler vardır. Madencilik ve metalurji sanayilerindeki işçiler hakkında, 1902 yılına ait veriler mevcuttur. Demiryolu işçilerinin sayısı verst başına 11 kişi düşünülerek saptanabilir (1 Ocak 1904 tarihli bilgi). Bkz: 1906 *Rusya Yıllığı*, ve 1902 için *Madencilik ve Metalurji Sanayilerine Ait Sonuçlar*.

Bu verileri özetlersek, şunu elde ederiz: Avrupa Rusyası'ndaki 50 eyalette, 1900-1903'te, 1.261.571 fabrika işçisi; 477.025 maden işçisi; 468.941 demiryolu işçisi bulunuyordu. Toplam 2.207.537 idi. Bütün Rusya İmparatorluğunda, 1.509.516

istatistikler de bunu göstermektedir. Ama onların istatistikleri istismar etmelerinin en üst noktası, aşağıdaki şu gerçekten tuhaf icattır: *fabrika işçilerinin toplam nüfusa* olan oranını buluyorlar (!) ve buldukları bu rakama dayanarak (% 1 kadar) bu "bir avuç" işçinin ne kadar önemsiz olduğu[93] hakkında yazıp çiziyorlar! Örneğin, Bay Kablukov, "Rusya'daki fabrika işçilerinin"[94] nüfusa oranının hesaplanmasını yineledikten sonra, şöyle diyor: "Oysa Batıda (!!), manüfaktür sanayiinde çalışan işçilerin sayısı ..." (bir okul çocuğu için bile, "fabrika işçileri" ile "manüfaktür sanayiinde çalışan işçiler"in hiç de bir ve aynı şey olmadığı açık değil midir?) "nüfusun tamamen farklı bir oranını teşkil eder", yani bu oran İngiltere'de %53, Fransa'da %23'tür. "Kolaylıkla görülebilir ki, oradaki ve buradaki fabrika işçileri sınıfının (!!) oranındaki farklılık o kadar büyüktür ki, bizim gelişmemizin seyrini, Batı Avrupa'nın ki ile özdeşleştirmek söz konusu olamaz." Ve bunu bir profesör ve istatistik uzmanı yazıyor! Olağanüstü bir cesaretle, bir seferde iki hata birden işliyor: (1) Fabrika işçilerinin yerine manüfaktür sanayiinde çalışan işçiler konuyor ve (2) bu sonuçların yerine de, manüfaktür sanayi ile uğraşan nüfus konuyor. Bilgili istatistikçilerimize bu kategorilerin anlamını açıklayalım. Fransa'da 1891 sayımına göre, manüfaktür sanayiinde çalışan işçilerin sayısı 3,3 milyon — nüfusun üçte-birinden azı idi (36,8 milyon, işine göre sınıflandırılmış, 1,3 milyon ise işine göre sınıflandırılmamıştır). Bunlar, yalnızca fabrika işçileri değil, bütün sınaî kuruluşlarda ve işletmelerde çalıştırılan işçilerdir. Oysa, manüfaktür sanayii ile uğraşan nüfusun sayısı, 9,5 milyondu (toplam nüfusun %26'sı kadar). Burada, patronlar vb. (1 milyon); sonra memurlar, kâtipler, vb. 0,2 milyon; *ailedeki bağımlı kişiler* 4,8 milyon; ve ev hizmetlileri 0,2 milyon,[95] işçilerin sayısına eklenmiştir. Rusya'da, bunlara tekabül eden oranları göstermek için, örnek olarak belirli merkezleri ele almalıyız. Çünkü, bütün nüfusun yaptığı işleri gösteren istatistiklerimiz yoktur. Bir kent bir de kır merkezini ele alalım. Petersburg'da 1890 yılına ait fabrika istatistikleri, fabrika işçilerinin sayısını 51.760 olarak verdiği halde (*Kılavuz*'a göre), 15 Aralık 1890 St. Petersburg sayımına göre, manüfaktür sanayii ile uğraşan kadın-erkek

fabrika işçisi; 626.929 maden işçisi, 655.929 demiryolu işçisi vardı. Toplam 2.792.374 idi. Bu rakamlar da, metinde söylenenleri tümüyle doğrulamaktadır. (*İkinci baskıya not.*)

[93] N. —on, *loc. cit.*, 326 ve diğerleri.

[94] *Tarım İktisadı Üzerine Konuşmalar*, Moskova 1897, s. 14.

[95] *Devlet Adamının Yıllığı*, 1897, s. 472.

kişilerin sayısı, 341.991'di ve aşağıdaki biçimde dağılmıştı[96] [Tablo 94]:

[TABLO 94]

KADIN-ERKEK SAYISI

[G r u p l a r]	Bağımsız (Kendi Kendine Geçinebilen)	Aile Mensupları ve Ev Hizmetçileri	Toplam
Patronlar	13.853	37.109	50.962
İdarî kadro (kâtipler)	2.226	4.574	6.800
İşçiler	148.111	61.098	209.209
Tek kişilik üreticiler	51.514	23.506	75.020
T o p l a m	*215.704*	*126.287*	*341.991*

Bir başka örnek: Nijni-Novgorod eyaleti Gorbatov uyezdine bağlı Bogorodskoye köyünde (burası, görmüş olduğumuz gibi, tarımla uğraşamaz, "âdeta tek bir tabakhane" teşkil eder), 1890 *Kılavuz*'una göre, *392 fabrika işçisi* bulunduğu halde, sanayilerle uğraşan nüfus, 1889 Zemstvo sayımına göre hemen hemen 8.000'dir (toplam nüfus 9.241'dir); ailelerin 9/10'undan fazlası sanayilerle uğraşmaktadır. Dileriz, bu rakamlar Bay N. —on, Kablukov ve şürekâsını düşündürür!

İkinci baskıya ek — Şimdi, bütün nüfusun uğraşlarına ait istatistikler veren, 1897 ulusal sayımının sonuçlarına sahip bulunuyoruz. Rusya İmparatorluğunun tümüne ait, tarafımızdan özetlenmiş veriler (milyon olarak) şöyledir[97] [Tablo 95]:

Söylemeye gerek yok ki, bu veriler, fabrika işçileri sayısı ile tüm nüfusu karşılaştırmak yolundaki narodnik icadın saçmalığına dair yukarda söylenmiş olanları tamamen doğrulamaktadır.

Her şeyden önce, Rusya'daki nüfusun uğraşlara göre dağılımı

[96] 1890 *Sayımına Göre St. Petersburg*, St. Petersburg 1893, II'den XV'e kadar olan grupların toplamlarını aldık. Sınaî işlerle uğraşan kişilerin toplam sayısı 551.700'dür; bunun 200.748'i ticaret, arabacılık ve hancılıkla uğraşır. — "Tek kişilik üreticiler", hiç işçi çalıştırmayan küçük üreticiler anlamına gelir.

[97] *28 Ocak 1897, Birinci Genel Nüfus Sayımının İncelenmesine Ait Sonuçların İmparatorluk İçin Genel Özeti*, Merkezî İstatistik Komitesince yayınlanmıştır, c. II, Tablo XXI, s. 296. İş gruplarını şöyle düzenledim: (a) 1,2 ve 4; (b) 3 ve 5-12; (c) 14 ve 15; (d) 16 ve 63-65; (e) 46-22; (f) 41-45; (g) 13; (h) 17-21; (i) 22-40.

[TABLO 95]

İşler	Kadın-Erkek		
	Bağımsız	Aile Mensupları	Toplam
a) Resmî memurlar ve silâhlı kuvvetler	1,5	0,7	2,2
b) Rahipler ve serbest meslekler	0,7	0,9	1,6
c) İrat sahipleri ve emekliler	1,3	0,9	2,2
d) Mahkûmlar, orospular, meslekleri belirsizler, bilinmeyenler	0,6	0,3	0,9
Toplam üretken olmayan nüfus	*4,1*	*2,8*	*6,9*
e) Ticaret	1,6	3,4	5,0
f) Demiryolları ve ulaştırma	0,7	1,2	1,9
g) Özel hizmet, ev hizmetçileri ve gündelikçiler	3,4	2,4	5,8
Toplam yarı-üretken nüfus	*5,7*	*7,0*	*12,7*
h) Tarım	18,2	75,5	93,7
i) Sanayi	5,2	7,1	12,3
Toplam üretken nüfus	*23,4*	*82,6*	*106,0*
Genel toplam	*33,2*	*92,4*	*125,6*

hakkındaki verileri, Rusya'daki tüm meta üretiminin ve kapitalizmin temelinin *toplumsal işbölümü* olduğunu sergileyecek biçimde gruplandırmak ilginç olacaktır. Bu açıdan, tüm nüfus üç büyük alt bölüme ayrılmalıdır: I. Tarımsal. II. Ticarî ve Sınaî. III. Üretken olmayan (daha açık bir deyişle, iktisadî faaliyete katılmayan). Bu dokuz gruptan (*a*'dan *i*'ye kadar), yalnızca biri, doğrudan doğruya ve tümüyle bu üç ana alt-bölümden birine sokulmaz. Bu özel hizmet, ev hizmetçileri ve gündelikçileri kapsayan *g* grubudur. Bu grup, ticarî ve sınaî nüfusla, tarımsal nüfus arasında, *yaklaşık olarak* ikiye bölünmelidir. Birincisine, bu grubun kentlerde oturan kesimi (2,5 milyon), ikincisine ise kırsal alanlarda oturan kesimi (63,3 milyon) dahil edilmiştir. Bu durumda, Rusya'daki toplam nüfusun dağılmasına ilişkin şu görünümü elde etmiş oluruz [Tablo 96]:

Bu tablo, bir yandan, meta dolaşımının, dolayısıyla da meta üretiminin Rusya'da sıkıca koksalmış olduğunu açıkça gösterir. Rusya kapitalist bir ülkedir. Öte yandan da, bundan, öteki kapita-

[TABLO 96]

Rusya'daki tarımsal nüfus	97,0 milyon
Ticarî ve sınaî nüfus	21,7 milyon
Üretken olmayan nüfus	6,9 milyon
T o p l a m	*125,6 milyon*

list ülkelerle karşılaştırıldığında, Rusya'nın iktisadî gelişmesinde, hâlâ çok geri olduğu sonucu çıkar.

Devam edelim. Bu çalışmada yaptığımız tahlilden sonra, Rusya'daki tüm nüfusun uğraşlarına ilişkin istatistikler, Rusya'nın tüm nüfusunun, sınıf durumuna göre, yani, toplumsal üretim sisteminde kişilerin bulunduğu duruma göre bölündüğü *temel* kategorileri *yaklaşık olarak* saptamakta kullanılabilir ve kullanılmalıdır.

Köylülüğün bölündüğü temel iktisadî grupları bildiğimiz için bu kategorileri —kuşkusuz ancak yaklaşık olarak— saptamak mümkündür. Ve Rus tarım nüfusunun tümüne rahatça köylü gözü ile bakılabilir, çünkü toprak beylerinin toplam içindeki sayısı, ihmal edilebilecek kadar azdır. Üstelik toprak beylerinin oldukça önemli bir bölümü, irat sahipleri, resmî memurlar, yüksek rütbeliler vb. kategorisine dahil edilmiştir. Ancak, 97 milyonluk köylü yığını içinde, üç ana grup ayırdedilmelidir: alt grup — nüfusun proleter ve yarı-proleter tabakası; orta grup — yoksul küçük köylü çiftçiler; ve üst grup — hali-vakti yerinde küçük köylü çiftçiler. Yukarda, ayrı *sınıf* unsurları olarak, bu grupların temel iktisadî özelliklerini tahlil etmiştik. Alt grup, geçimini esas olarak, ya da yarı yarıya, *işgücünü satarak* sağlayan mülksüz nüfustur. Orta grup, yoksul küçük köylü çiftçileri kapsar, çünkü orta köylü en iyi yıllarda, ancak iki yakasını bir araya getirir, ama bu grubun *baş* geçim aracı "bağımsız" (kuşkusuz sözde bağımsız) *küçük-çaplı çiftçilik*tir. Nihayet, üst grup, hali-vakti yerinde küçük köylü çiftçilerden oluşur, bunlar azçok önemli sayıda, verilmiş-toprak sahibi çiftlik emekçisini ve gündelikçiyi ve genel olarak her türden ücretli emekçileri sömürürler.

Bu gruplar, yaklaşık olarak, toplamın, sırasıyla %50, %30 ve %20'sini oluşturur. Yukarda, aynı şekilde, her grubun toplam aile sayısı ya da çiftlik sayısı içindeki payını ele almıştık. Şimdi, bunları, nüfusun bir oranı olarak ele alacağız. Bu değişiklik, alt grupta bir artışa, üst grupta bir azalışa yol açar. Ama kuşkusuz, son on yılda, Rusya'da ortaya çıkan değişiklik de tamı-tamına budur. At mül-

kiyetindeki azalma, köylülüğün yıkımı, kırsal bölgelerde yoksulluğun ve işsizliğin büyümesi vb. de bu durumu itiraz kabul etmez bir biçimde tanıtlamaktadır.

Yani, tarımsal nüfus içinde 48,5 milyon kadar proleter ve yarı-proleter; 29,1 milyon kadar yoksul küçük köylü çiftçi ve onların aileleri ve 19,4 milyon kadar da hali-vakti yerinde küçük mülk sahibi nüfus bulunmaktadır.

Şimdi soru, ticarî ve sınaî nüfusla, üretken olmayan nüfusun nasil dağıtılacağıdır. Sonuncu grup nüfusun kesinlikle büyük burjuvaziye dahil olan kesimlerini de kapsar: bütün irat sahipleri ("sermaye ve gayrimenkulden gelen gelirle yaşayanlar" — istatistiklerimizdeki 14. grubun ilk altbölümü: 900.000), ondan sonra, burjuva aydınlarının bir kısmı, yüksek askerî ve sivil memurlar vb.. Bunların hepsinin sayısı 1'/₂ milyon kadardır. Bu üretken olmayan nüfus grubunun öteki kutbunda, ordunun, donanmanın, jandarma ve polisin alt kademeleri (1,3 milyon kadar) ev hizmetçileri ve öteki sayısız hizmetçiler (hepsi 1/2 milyon kadar), hemen hemen 1/2 milyon dilenci, serseri vb., vb. bulunur. Burada, ana iktisadî tiplere en çok yaklaşan grupları, ancak kabaca ayırabiliriz: 2 milyon kadarı, proleter ve yarı-proleter nüfusa (kısmen lumpen proleterlere) dahil edilecektir; 1,9 milyon kadarı, yoksul küçük mülk sahiplerine ve kâtiplerin, idarî personelin, burjuva aydınların vb. büyük bir kısmı da dahil olmak üzere, 1,5 milyon kadarı da, hali-vakti yerinde küçük mülk sahiplerine dahil edilecektir.

Son olarak, ticarî ve sınaî nüfus içinde de en büyük kesim, kuşkusuz proletaryadır ve proletarya ile büyük burjuvazi arasındaki uçurum çok büyüktür. Ama sayım sonuçları, nüfusun bu bölümünün patronlar, tek kişilik üreticiler, işçiler vb. olarak bölünmesine ilişkin hiç bir veri sağlamamaktadır. St. Petersburg'un sınaî nüfusuna ait, kişinin üretimdeki konumuna göre sınıflandırılmış olan yukarda aktardığımız verileri, model olarak almaktan başka çaremiz yok. Bu verilere dayanarak, kabaca, %7 büyük burjuvazi, %10 hali-vakti yerinde küçük-burjuvazi, %22 yoksul küçük mülk sahibi ve %61 proletarya olarak ayırabiliriz. Kuşkusuz, sanayideki küçük üretim bir bütün olarak Rusya'da St. Petersburg'da olduğundan çok daha fazla inatçıdır, ama o zaman da, tek kişilik üreticiler ve evlerinde patronlar için çalışan elsanatçıları yığını, yarı-proleter nüfusa katmıyoruz. Dolayısıyla, bir bütün olarak, ele alınan oranlar, her halükârda, gerçekte olduklarından pek farklı olmayacaktır. Bu durumda ticarî ve sınaî nüfus için, 1,5 milyon kadar büyük burjuvazi, 2,2 milyon kadar hali-vakti yerinde, 4,8 milyon kadar

muhtaç küçük üretici ve 13,2 milyon kadar da nüfusun proleter ve yarı-proleter tabakasına mensup kişi bulmuş oluyoruz.

Nüfusun tarımsal, ticarî ve sınaî ve üretken olmayan kesimlerini birleştirirsek, tüm Rusya nüfusunun, sınıf durumuna göre aşağıdaki yaklaşık dağılımını elde ederiz [Tablo 97]:

[TABLO 97]

[G r u p l a r]	Kadın-Erkek Toplam Nüfus (Milyon, Yaklaşık)
Büyük burjuvazi, toprak beyleri, yüksek memurlar vb.	3,0
Hali-vakti yerinde küçük mülk sahipleri	23,1
Yoksul küçük mülk sahipleri	35,8
Proleterler* ve yarı-proleterler	63,7
T o p l a m	*125,6*

* Bunların sayısı en az .22 milyondur. Sonraki sayfalara bakınız.

Hiç kuşkumuz yok ki, bizim kadet ve yarı-kadet iktisatçılarımız ve siyasetçilerimiz, Rus iktisadının bu "aşırı-basitleştirilmiş" kavranışına karşı öfkeyle seslerini yükselteceklerdir. Ne de olsa, ayrıntılı bir tahlilde, iktisadî çelişkilerin derinliğinin üstünü örtmek ve aynı zamanda da, *bir bütün olarak* bu çelişkiler hakkındaki sosyalist görüşlerin "hamlığından" yakınmak pek elverişli ve avantajlı olmaktadır. Ulaştığımız sonuç hakkındaki bu tür eleştirilerin, kuşkusuz bilimsel değeri yoktur.

Çeşitli rakamların, *yaklaşıklık derecesi* hakkında görüş ayrılıkları elbette olabilir. Bu açıdan, Bay Lositski'nin, *1897 Sayımına Dayanarak Rusya Nüfusu Üzerine İncelemeler* (*Mir Boji**, 1905, n° 8) adlı çalışmasına değinmek ilginç olacaktır. Yazar, işçi ve hizmetçilere ait salt sayım rakamlarını ele almış ve bunlardan, Rusya'daki proleter nüfusun 22 milyon; köylü ve toprak sahibi nüfusun 80 milyon; ticaret ve sanayideki patron ve kâtiplerin 12 milyon kadar ve sanayi ile uğraşmayan nüfusun 12 milyon kadar olduğunu hesaplamıştır.

Bu rakamlara göre proleterlerin sayısı, bizim ulaştığımız ra-

* *Geniş Dünya. —ç.*

kama çok yakındır.[98] "Tarımsal dışarı işlere" bağımlı olan yoksul köylüler arasında, elsanatçıları arasında vb., geniş bir yarı-proleterler yığınının bulunduğunu yadsımak, Rus iktisadına ilişkin bütün verilerle alay etmek anlamına gelir. Yarı-proleter nüfusun büyüklüğünden kuşku duymamak için, yalnızca Avrupa Rusyası'ndaki 3¼ milyon atı olmayan *aileyi*, kirayla tutulan topraklara ilişkin bütün Zemstvo istatistiklerini, "tarımsal dışarı işleri", bütçeleri vb. ansımak yeter. Proleter ve yarı-proleter nüfusun, birlikte, köylülüğün yarısını oluşturduğunu kabul etmekle, muhtemelen bu sayıyı ne olduğundan az, ne de olduğundan çok göstermiş oluruz. Tarımsal nüfus dışında ise, proleterler ve yarı-proleterler kuşkusuz daha da yüksek bir yüzde oluştururlar.

Ayrıca, eğer tüm iktisadî tablonun yerine küçük ayrıntılar koymak istemiyorsak, hali-vakti yerinde küçük mülk sahiplerinin arasına, ticarî ve sınaî idarî personelin, kâtiplerin, burjuva aydınların, resmî memurların vb. önemli bir bölümünü de katmamız gerekir. Belki de burada pek titiz davrandık ve bu nüfus grubunun sayısını pek yüksek saptamış olduk: çok mümkündür ki, yoksul küçük mülk sahiplerini daha yüksek bir sayıda, hali-vakti yerinde olanları da daha düşük bir sayıda koymamız gerekirdi. Ama, kuşkusuz, böyle bölmeler yaparken, insan kesin bir istatistikî doğruluk peşinde koşamaz.

İstatistikler, etraflı bir tahlille saptanan toplumsal ve iktisadî ilişkileri sergilemeli ve bizde çoğu kez yapıldığı gibi, kendi başlarına bir amaç haline getirilmemelidirler. Rusya nüfusundaki, küçük-burjuva tabakasının büyük sayısının üstünü örtmek, yalnızca gerçek iktisadî durumumuzun görünümünü tahrif etmek olacaktır.

VI. BUHARLI MOTOR İSTATİSTİKLERİ

Üretimde buharlı motorların kullanılması, geniş-çaplı makineli sanayiin en tipik özelliklerinden biridir. Bu nedenle, bu konuda elde bulunan verileri incelemek ilginç olacaktır. 1875-1878 yıllarına ait buharlı motor sayısı, *Rusya İmparatorluğundaki Buharlı-Motor İstatistikleri İçin Malzeme*'de (St. Petersburg 1882, Merkezî İstatistik Komitesince yayınlanmıştır)[99] verilmiştir. 1892 yılı için ise, bü-

[98] Bay Lositski'nin kullandığı işçi ve hizmetçilere ait istatistiklerle ilgili olarak ayrıntılara girmenin yeri burası değil. Bu istatistikler, işçilerin sayısını *olduğundan* çok daha *az gösterdikleri için* yanlıştır.

[99] 13 iş grubunda, 1892 yılıyla karşılaştırabilme amacıyla aşağıdaki grupları

tün fabrika ve madencilik işlerini kapsayan *Fabrika Sanayii Üzerine Veriler Derlemesi*'nin rakamlarına sahibiz.

İşte bu verilerin karşılaştırılması [Tablo 98]:

[TABLO 98]

SANAYİDEKİ BUHARLI MOTOR SAYISI

[B ö l g e l e r]	1875 — 1878			1892		
	Buharlı Kazanlar	Buharlı Motorlar	Beygirgücü Kapasitesi	Buharlı Kazanlar	Buharlı Motorlar	Beygirgücü Kapasitesi
Avrupa Rusyası (50 eyalet)	7.224	5.440	98.888	11.272	10.458	256.469
Polonya	1.071	787	14.480	2.328	1.978	81.346
Kafkasya	115	51	583	514	514	5.283
Sibirya ve Türkistan	100	75	1.026	134	135	2.111
İmparatorluk toplamı	*8.510*	*6.353*	*114.977*	*14.248*	*13.085*	*345.209*

16 yılda, Rusya'daki buharlı motorların beygirgücü kapasitesi *üç kat*, Avrupa Rusyası'ndaki ise $2^1/_2$ *kat* arttı. Buharlı motor sayısı daha az arttı, öyle ki, buharlı motor başına düşen ortalama kapasite önemli ölçüde yükseldi: Avrupa Rusyası'nda 18 beygirgücünden 24 beygirgücüne, Polonya Krallığında 18 beygirgücünden 41 beygirgücüne çıktı. Dolayısıyla bu dönemde, geniş-çaplı makineli sanayi çok hızlı gelişmiştir. Buhar gücü kapasitesine gelince, 1875-1878'de aşağıdaki eyaletler başı çekiyordu: St. Petersburg (17.808 beygirgücü), Moskova (13.668), Kiev (8.363), Perm (7.348) ve Vladimir (5.684) — bu beş eyalet toplamı 52.871 beygirgücü ya da Avrupa Rusyası toplamının 3/5 kadarıdır. Ondan sonra Podolsk (5.480), Petrokov (5.071) ve Varşova (4.760) eyaletleri gelir. 1892'de sıra değişmiştir: Petrokov (59.063), St. Petersburg (43.961), Ekaterinoslav (27.839), Moskova (24.704), Vladimir (15.857) ve Kiev (14.211) — son beş eyalet toplamı 126.572 beygirgücü ya da hemen hemen Avrupa Rusyası toplamının 1/2'sidir. Ondan sonra Varşova (11.310) ve

çıkarıyoruz: I (tarım), XII (basım ve litografi) ve XIII ("su tesisatı işleri" vb.). Lokomobiller buharlı motorlarla birlikte sayılmıştır.

Perm (11.245) eyaletleri gelir. Bu rakamlar, iki yeni sınaî merkezin oluşumunu açıkça gösterir: Polonya'da ve güneyde. Petrokov eyaletinde toplam kapasite 11,6 kat artmıştır, Ekaterinoslav ve Don eyaletlerinde ise birlikte olarak,[100] 2.834 beygirgücünden 30.932 beygirgücüne çıkmış, ya da 10,9 kat artmıştır. Böylesine hızlı büyümüş olan bu sınaî merkezler, en alt düzeylerden en yüksek düzeylere çıkmışlar ve eski sınaî merkezlerin yerine geçmişlerdir. Bu verilerin de *üretken* tüketim maddeleri üreten sanayilerdeki, yani madencilik ve metalurji sanayilerindeki özellikle hızlı gelişmeyi yansıttıklarını belirtelim. 1875-78'de bu sanayiler, toplam 22.966 beygirgücünde 1.040 buharlı motor kullanıyorlardı (Avrupa Rusyası'nda), 1890'da ise toplam 74.204 beygirgücünde 1.960 buharlı motora sahiptirler, yani 14 yılda, bir bütün olarak sanayide, 16 yıllık toplam buharlı motor sayısı artışını aşan bir artış olmuştur.[101]

VII. BÜYÜK FABRİKALARIN GELİŞMESİ

Fabrika istatistiklerimizin yetersiz niteliği, yukarda gösterildiği gibi, bizi, Rusya'daki geniş-çaplı makineli sanayiin Reformdan bu yana gelişmesini saptamak için daha karmaşık hesaplara başvurmak zorunda bırakmıştır. 1866, 1879, 1890 ve 1894-95 için en büyük fabrikalara, yani kuruluş başına 100 ve daha fazla işçiye sahip olanlara ait verileri seçtik.[102] Dışarı işçileri yalnızca 1894-95

[100] Bu eyaletleri birleştiriyoruz, çünkü 1878'den bu yana bunların sınırları değişmiştir.

[101] 1892'den beri Rusya'da buharlı motorların kullanımında gösterilen ilerleme, 1904'te, fabrika müfettişlerinin raporlarına göre, 64 eyalette 27.579 buharlı fabrika kazanı bulunmasından anlaşılabilir; tarımda kullanılanlar hariç toplam sayı 31.887 idi. (*İkinci baskıya not.*)

[102] Kaynaklar: *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, I (yalnızca 71 işe ait veriler); *Kılavuz*'lar birinci ve üçüncü baskılar — bütün işlere ait veriler, ayrıca *Liste*'deki veriler; ama *Liste*'deki verilerle, *Kılavuz*'daki verileri karşılaştırmak için, ray manüfaktürü, sonuncudaki işler arasından çıkarılmalıdır. Ev işçilerinin fabrika işçilerine dahil edildiği kuruluşlar çıkarılmalıdır. Ev işçilerinin fabrika işçilerine dahil edildiği kuruluşlar çıkarılmıştır. Bazı durumlarda ev işçilerinin dahil edildiği, adı geçen yayında, dipnot olarak özellikle belirtilmiştir; bazılarında ise, bu durum, farklı yıllara ait verilerin karşılaştırılmasından doğmaktadır; örneğin, 1879, 1890 ve 1894-95 yılları için Saratov eyaletindeki pamuklu dokumaya ilişkin verilere bakınız. (Karş: Altıncı Bölüm, § II, 1.) — Sinzheimer (*Ueber die Grenzen der Weiterbildung des fabrikmässigen Grossbetriebes in Deutschland.* ["Almanya'daki Geniş-Çaplı Fabrika Üretiminin Yayılmasının Sınırları Üzerine"], Stutgart 1893), büyük fabrikalar başlığı altında, 50 ve daha fazla işçi çalıştıran kuruluşları sınıflandırır. Bu ölçünün düşük olduğu kanısında değiliz, ama Rus verilerini hesaplarken karşılaşılan güçlükler yüzünden, en büyük fabrikalarla yetinmek zorunda kaldık.

Liste'sinin verilerinde kesinlikle ayırdedilmiştir; bu yüzden, önceki yıllara (özellikle 1866 ve 1879) ait olan veriler, dipnotta değinilen düzeltmelere karşın hâlâ biraz abartılmış olabilirler.

Bu en büyük fabrikalara ait sonuçları veriyoruz [Tablo 99]:

Bu tabloyu tahlilimize, 1866, 1879 ve 1890 yıllarına ait verilerle başlayalım. Bu yıllar boyunca, toplam büyük fabrika sayısı şöyle değişmiştir: 644, 852, 951, ya da yüzde olarak: 100, 132, 147. Dolayısıyla 24 yıl içinde, büyük fabrikaların sayısı hemen hemen yüzde-elli artmıştır. Üstelik, eğer değişik büyük fabrika kategorilerine ait verileri ele alırsak, göreceğiz ki, fabrikalar ne kadar büyükse, sayıları da o kadar çabuk büyümektedir. (A: 512, 641, 712 fabrika; B: 90, 130, 140, C: 42, 81, 90). Bu, üretimdeki yoğunlaşmanın arttığını gösterir.

Makineleşmiş kuruluşların sayısı, toplam fabrika sayısından daha hızlı büyür; bu büyüme yüzde olarak şöyledir: 100, 178, 226. Gitgide artan sayıda büyük fabrika, buharlı motor kullanımına geçmektedir. Fabrikalar ne kadar büyükse, aralarındaki makineleşmiş kuruluş sayısı da o kadar büyüktür; eğer bu kuruluşların, kategorideki toplam fabrika sayısına oranını hesaplarsak, şunları elde ederiz: A) %39, %53, %63;B) %75, %91, %100; C) %83, %94, %100. Buharlı motorların kullanılması, üretimin hacmindeki genişleme ile, üretimde işbirliğinin genişlemesi ile sıkı sıkıya bağlıdır.

Bütün büyük fabrikalardaki işçilerin sayısı, yüzde olarak şöyle değişmiştir: 100, 168, 200. 24 yıl boyunca, işçilerin sayısı iki katına çıkmış, yani toplam "fabrika işçileri" sayısındaki artışı geçmiştir. Yıllara göre, büyük fabrika başına düşen ortalama işçi sayısı şöyledir: 369, 458, 488, ve kategorilere göre; A) 213, 221, 220; B) 665, 706, 673; C) 1.495, 1.935, 2.154. Demek ki, gitgide artan sayıda işçiler büyük fabrikalarda toplanmaktadır. 1866'da 1.000 ve daha fazla işçi çalıştıran fabrikalar, büyük fabrikalardaki toplam işçi sayısının %27'sini; 1879'da %40'ını; 1890'da %46'sını çalıştırmaktaydı.

Bütün büyük fabrikaların üretimindeki değişiklik, yüzde ile ifade edersek, şöyle olacaktır: 100, 243, 292, kategorilere göre: A) 100, 201, 187; B) 100, 245, 308; C) 100, 323, 479. Dolayısıyla, bütün büyük fabrikaların üretim hacmi hemen hemen üç kat artmıştır, ve fabrika ne kadar büyükse, bu artış o kadar hızlı olmaktadır. Ama eğer ayrı ayrı kategorilere göre her yıl için emek üretkenliğini karşılaştıracak olursak, biraz daha farklı bir görünüm elde ederiz. Bütün büyük fabrikalardaki, işçi başına ortalama üretim: 866, 1.250 ve 1.260: ruble, kategorilere göre ise: A) 901, 1.410, 1.191; B) 800, 1.282, 1.574;

TABLO 99 — AVRUPA RUSYASI'NDAKİ EN BÜYÜK FABRİKALAR

İşçi Sayısına Göre Fabrika Grupları	1866				1879				1890				1894-95			
	Toplam Fabrika	Buharlı Motoru Olan Fabrikalar	İşçi Sayısı	Üretim (Bin Ruble)	Toplam Fabrika	Buharlı Motoru Olan Fabrikalar	İşçi Sayısı	Üretim (Bin Ruble)	Toplam Fabrika	Buharlı Motoru Olan Fabrikalar	İşçi Sayısı	Üretim (Bin Ruble)	Toplam Fabrika	Buharlı Motoru Olan Fabrikalar	İşçi Sayısı	Üretim (Bin Ruble)
A) 100-499 işçiye sahip	512	204	109.061	99.830	641	354	141.727	201.542	712	455	156.699	186.289				
B) 500-999 işçiye sahip	90	68	59.867	48.359	130	119	91.887	117.830	140	140	94.305	148.546				
C) 1.000 ve daha fazla işçiye sahip	42	35	62.801	52.877	81	76	156.760	170.533	99	99	213.333	253.130				
*Toplam**	*644*	*307*	*231.729*	*201.066*	*852*	*549*	*390.374*	*489.905*	*951*	*694*	*464.337*	*587.965*				
A) 100-499 işçiye sahip					981	534	219.735	289.006	1.133	769	252.656	355.258				
B) 500-999 işçiye sahip					166	145	115.586	142. 8	183	183	121.553	190.265				
C) 1.000 ve daha fazla işçiye sahip					91	83	174.322	198.272	115	115	248.937	313.065				
*Toplam***					*1.238*	*762*	*509.643*	*629.926*	*1.431*	*1.067*	*623.146*	*858.588*				
A) 100-499 işçiye sahip					979	532	219.436	288.759	1.131	767	252.063	352.526	1.136	935	252.676	374.444
B) 500-999 işçiye sahip					164	144	113.936	140.791	182	182	120.936	186.115	215	212	143.453	229.363
C) 1.000 ve daha fazla işçiye sahip					86	78	163.044	177.537	108	108	226.207	276.512	117	117	259.541	351.426
*Toplam****					*1.229*	*754*	*496.416*	*607.087*	*1.421*	*1.057*	*599.206*	*815.153*	*1.468*	*1.264*	*655.670*	*955.233*

* 1866, 1879, 1890 verileri, 71 işe ait verileri kapsar. Bunlar için 1866'ya ait bilgiler mevcuttur.

** 1879 ve 1890 verileri, gerek dolaylı vergi ödeyen, gerek dolaylı vergi ödemeyen bütün işleri kapsar.

*** 1879, 1890, 1894-95 verileri ray (çelik) üretimi hariç bütün işleri kapsar.

C) 841, 1.082, 1.188 olacaktır. Böylece, alt kategoriden üste doğru gittikçe, her ayrı yıl için (işçi başına) üretimde hiç bir artış görmeyiz. Bunun nedeni, çeşitli kategorilerin, eşit olmayan oranlarda farklı değerde hammadde kullanan, dolayısıyla da işçi başına, farklı değerde bir yıllık üretim elde eden sanayilerdeki fabrikaları da içermesidir.[103]

1879-1890 yıllarına ve 1879-1890-1894-1895 yıllarına ait verileri, aynı ayrıntı ile incelenmeye değer bulmuyoruz, çünkü bu, yukarda biraz farklı yüzdeler için söylediklerimizin tekrarı anlamına gelecektir.

Son zamanlarda, *Fabrika Müfettişlerine Ait Raporların Derlemesi*, fabrika ve atelyelerin, çalıştırılan işçi sayısına göre gruplara ayrılmasına ilişkin veriler sağlamıştır. 1903'e ait veriler şöyledir [Tablo 100]:

[TABLO 100]

Kuruluş Grupları	Rusya'nın 64 Eyaletinde		Avrupa Rusyası'nın 50 Eyaletinde[154]	
	Kuruluş Sayısı	İşçi Sayısı	Kuruluş Sayısı	İşçi Sayısı
20 işçiden az	5.749	63.652	4.533	51.728
21-50 işçi	5.064	158.602	4.253	134.194
51-100 işçi	2.271	156.789	1.897	130.642
101-500 işçi	2.095	463.366	1.755	383.000
501-1.000 işçi	404	276.486	349	240.440
1.000 işçiden fazla	238	521.511	210	457.534
T o p l a m	*15.821*	*1.640.406*	*12.997*	*1.397.538*

Bu verilerin, daha önce aktarılanlarla karşılaştırılması, ufak da olsa, belirli bir hataya yol açacaktır. Her hâlükârda, bu veriler, büyük fabrikaların sayısının (99 ya da 100 işçinin üstünde çalıştıranlar) ve buralarda çalışan işçilerin sayısının hızla arttığını göstermektedir. İşçilerin ve dolayısıyla üretimin yoğunlaşması da bu büyük fabrikaların en büyüklerinde artış gösterir.

Büyük fabrikalara ait verileri, resmî istatistiklerimizdeki büiün "fabrika ve atelyelere" ait verilerle karşılaştırırsak 1879'da, bütün

[103] Böylece, 1866'da, A. kategorisi, işçi başına ortalama yıllık üretimin 6.000 ruble kadar olduğu 17 şeker rafinerisini de içerirken, (üst kategorilere dahil olan) tekstil fabrikalarında, işçi başına ortalama yıllık üretim 500-1.500 ruble arasında oynuyordu.

"fabrika ve atelyeler"in %4,4'ünü oluşturan büyük fabrikaların, toplam fabrika işçileri sayısının %68,8'ini, ve toplam üretimin %54,8'-ini kendinde topladığını görürüz; 1890'da, büyük fabrikalar toplam "fabrika ve atelye" sayısının %6,7'sini oluşturmakta ve tüm fabrika işçilerinin %71,1'ini ve toplam üretimin %57,2'sini kendinde toplamaktaydı. 1894-95'te büyük fabrikalar bütün "fabrika ve atelyeler"-in %10,1'ini oluşturuyor ve bütün fabrika işçilerinin %74'ünü, toplam üretimin ise %70,8'ini kendilerinde topluyorlardı. 1903'te, Avrupa Rusyası'ndaki 100'den fazla işçi çalıştıran büyük fabrikalar, toplam fabrika sayısının %17'sini oluşturuyor ve toplam fabrika işçileri sayısının %76,6'sını kendilerinde topluyorlardı.[104] Demek ki, çoğu buhar gücü ile çalışan büyük fabrikalar, az sayıda olmalarına karşın, işçilerin ve tüm "fabrika ve atelyeler"in, büyük ve gitgide büyüyen bir bölümünü kendilerinde toplarlar. Reform-sonrası dönemde bu büyük fabrikaların ne büyük bir hızla büyüdüklerine zaten değinmiştik. Şimdi madencilik sanayiindeki aynı ölçüde büyük girişimlere ilişkin verileri sunalım[105] [Tablo 101]:

Madencilik sanayiinde, işçilerin büyük işletmelerde toplanması daha da büyüktür (oysa buharlı motor kullanan işletmelerin yüzdesi daha küçüktür); 305.000 işçiden 258.000'i, yani %84,5'i, 100 ve daha çok işçi çalıştıran işletmelerde toplanmıştır; maden işçilerinin hemen hemen yarısı, herbiri 1.000 ve daha fazla işçi çalıştıran, birkaç çok büyük kuruluşta çalışır. Ve Avrupa Rusyası'ndaki toplam fabrika ve maden işçisi sayısının (1890'da 1.180.000), *dörtte-üçü* (%74,6) 1.000 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelerde toplanmıştır; hemen hemen yarısı (1.180.000'den 570.000'i) herbiri 500 ve daha fazla işçi çalıştıran işletmelerde toplanmıştır.[106]

Burada, 1865-1880 dönemine kıyasla, 1880-1890 döneminde, kapitalizmin gelişmesinde ve "fabrika nüfusunun" büyümesinde bir

[104] *Kılavuz ve Liste*'de verilen, fabrika sanayiimize ilişkin toplam rakamlar, yukarda, § II.de aktarılmıştır. [Bkz: *Çalışmalar*, s. 276. (Bkz: *Collected Works*, c. 4, "Fabrika İstatistiklerimiz Sorunu Üzerine". —ç.)] Toplam "fabrika ve atelyeler" sayısı içinde, büyük fabrikalar yüzdesinin artışı, her şeyden önce, bu sonuncu terimin, istatistiklerimizde giderek daha sınırlı bir anlam kazandığını gösterir.

[105] Bu veriler, *1890 Madencilik ve Metalurji Sanayilerine Ait İstatistiki Sonuçlar*'dan derlenmiştir. *Kılavuz*'da sıralanan işletmeler dahil edilmemiştir. Böyle yapmakla, Avrupa Rusyası'ndaki toplam maden işçisi sayısı 35.000 azaltılmış oluyor (340.000 — 35.000 = 305.000).

[106] Rusya'da kaydedilmeyen maden gelişmesi de dahil olmak üzere *bütün*

[TABLO 101]

1890'DA AVRUPA RUSYASI'NDAKİ EN BÜYÜK KURULUŞLAR

İşçi Sayısına Göre Fabrika, Atelye, Maden, Ocak vb. Grupları	Madencilik Sanayiinde			Fabrika ve Madencilik Sanayilerinde		
	Toplam Kuruluş	Buhargücü Kullanan Kuruluşlar	İşçi Sayısı	Toplam Kuruluş	Buhargücü Kullanan Kuruluşlar	İşçi Sayısı
A) 100-499 işçi	236	89	58.249	1.369	858	310.906
B) 500-999 işçi	73	38	50.607	256	221	172.160
C) 1.000 ve daha fazla işçi	71	49	149.098	186	164	398.035
T o p l a m	*380*	*176*	*257.954*	*1.811*	*1.243*	*881.101*

"yavaşlama" olmasına dair Bay N. —on'un ortaya attığı sorun üzerinde durmayı gerekli görüyoruz.[107] Bay N. —on, ayırıcı özelliği olan orijinal mantığı sayesinde, bu görülmemiş buluştan, "gerçeklerin" *Denemeler*'de ileri sürdüğü "kapitalizmin, gelişmesinde belli sınırlara eriştikten sonra, kendi içpazarının daralmasına yol açtığı" iddiasını "tamamen doğruladığı" sonucunu çıkarmayı becermiştir. — Her şeyden önce, "artış hızındaki yavaşlamanın", içpazardaki bir daralma anlamına geldiğini iddia etmek saçmadır. Eğer fabrika işçilerinin sayısı nüfustan daha hızlı büyüyorsa (ve Bay N. —on'un kendi verilerine göre durum tamıtamına böyledir; 1880-1890 arasında %25'lik bir artış), bu, nüfusun tarımdan koptuğunu ve içpazarın kişisel tüketim maddeleri için bile büyüdüğünü gösterir. (Üretim araçları pazarına hiç değinmiyoruz.) İkincisi, yüzde olarak ifade

Alman sanayiini kapsayan 1895 sanayi sayımı, 1.000 ve daha fazla işçi çalıştıran toplam 248 kuruluş kaydetmişti; bu kuruluşlardaki toplam işçi sayısı 430.286 idi. Dolayısıyla, Rusya'daki en büyük fabrikalar, Almanya'dakilerden daha büyüktür.

[107] *Russkoye Bogotstvo*, 1894, n° 6, s. 101 ve devamı. Yukarda vermiş olduğumuz, büyük fabrikalara ait veriler de, 1866-1879'a kıyasla, 1879-1890'da daha düşük oranda bir büyüme olduğunu gösterir.

edilen, "büyümedeki bir düşüş", belirli bir gelişme aşamasındaki kapitalist bir ülkede mutlaka görülmek zorundadır, çünkü küçük miktarlar, yüzde olarak, büyüklerden her zaman daha hızlı büyürler. Kapitalist gelişmedeki ilk adımların özellikle hızlı olmasından çıkarılan tek sonuç, genç ülkenin, eskileri aşmaya çabalıyor olmasıdır. Ama, ilk dönemdeki yüzde artışını, daha sonraki dönemler için bir ölçüt olarak almak hatalıdır. Üçüncüsü, *"büyümede bir düşme" olduğu gerçeği, Bay N. —on'un ele aldığı dönemler karşılaştırılarak hiç de kanıtlanamaz.* Kapitalist sanayideki gelişme ancak çevrimler halinde ilerleyebilir; dolayısıyla, farklı dönemleri karşılaştırmak için bütün bir dizi yıl için veriler ele alınmalıdır,[108] öyle ki özellikle zengin, yükselme yılları ile düşüş yılları ayırdedilebilsin. Bay N. —on, bunu yapmamış ve büyük bir hataya düşmüştür, çünkü 1880 yılının büyük bir yükselme yılı olduğunu görmezlikten gelmiştir. Üstelik Bay N. —on, karşıt iddiayı "uydurmakta" da tereddüt etmemiştir. Şöyle diyor: "'1880 ara yılının (1865 ve 1890 arasında), bir kötü mahsul yılı olduğunu da belirtmeliyiz, öyle ki, o sene kaydolunan işçilerin sayısı, normalin altındaydı"!! (*İbid.*, 103-104.) Bay N. —on, 1880 rakamlarını aldığı yayının (*Kılavuz*, 3. baskı) metnine bir göz atsaydı, orada, 1880'in, sanayide, özellikle deri ve makine yapım sanayiinde bir "hamle" ile göze çarptığını (s. IV) ve bunun savaştan sonra, mallara olan talebin çoğalması ve hükümet siparişlerinin artması yüzünden olduğunu okuyacaktı. Bu hamlenin derecesi hakkında bir fikir edinmek için 1879 *Kılavuz*'una bakmak yeter.[109] Ama Bay N. —on, romantik teorisine uysun diye gerçekleri tamamen tahrif etmekten çekinmemektedir.

VIII. GENİŞ-ÇAPLI SANAYİİN DAĞILIMI

Üretimin çok büyük kuruluşlarda toplanmasının yanısıra, üretimin ayrı ayrı fabrika sanayi merkezlerinde ve farklı tipteki fabrika merkezlerinde toplanması da, geniş-çaplı sanayiin nitelendirilme-

[108] Örneğin Bay Tugan-Baranovski'nin, *Fabrika*'da, s. 307 ve grafik, yaptığı gibi. Grafik, 1879 ve özellikle 1880 ve 1881 yıllarının, özel yükselme yılları olduğunu açıkça göstermektedir.

[109] Örneğin bakınız, keçe kumaş üretimi — ordu kumaşı üretiminde artış; tabaklama — büyük faaliyet, deri eşyalar — büyük bir fabrika, "Savaş Bakanlığı için" 2,5 milyon ruble tutarında mal üretmektedir (s. 288). İjevsk ve Sestroretsk atelyeleri, 1890'daki $1^1/_4$ milyon rubleye karşın, $7^1/_2$ milyon ruble değerinde topçuluk malzemesi çıkarmaktadır. Bakır-işlemede, erler için teçhizat ve askeri aletler üretimi göze çarpar (s. 388-389); patlayıcı madde fabrikaları tam kapasite ile çalışmaktadır vb..

si bakımından önemlidir. Ne yazık ki, fabrika istatistiklerimiz, yalnızca yetersiz ve karşılaştırılamaz malzeme vermekle kalmamakta ayrıca da bu malzemeyi çok elverişsiz bir biçimde düzenlemektedir. Örneğin, bugünkü yayınlarda, sanayiin dağılımı, (fabrika sanayiinin dağılımını, ayrıca haritalarla da sergileyen 60'ların en iyi yayınlarında yapıldığı gibi kasaba ve uyezdlere göre değil) yalnızca eyaletlere göre gösterilmiştir. Ama, geniş-çaplı sanayiin dağılımına ilişkin doğru bir görünüm sunabilmek için, veriler, ayrı ayrı merkezler için, yani ayrı ayrı kasabalar, sınaî yerleşme merkezleri, ya da yan yana bulunan sınaî yerleşme merkezî gruplarına göre ele alınmalıdır; eyaletler ya da uyezdler, arazi birimleri olarak çok büyüktür.[110] Bu durumu göz önünde tutarak, 1879 ve 1890 *Kılavuz*'undan, fabrika sanayiimizin en önemli merkezlerde toplanması hakkındaki verileri hesaplamayı uygun gördük. Ekte verilen tablo (Ek III), Avrupa Rusyası'ndakı, 103 fabrika merkezi hakkındaki verileri içerir; toplam işçi sayısının yarısı kadarı, bu merkezlerde toplanmıştır.[111]

Tablo, Rusya'da üç ana tip fabrika merkezi olduğunu gösterir. 1) Kentler. Gerek işçilerin ve gerek kuruluşların büyük yoğunlaşması ile ayırdedilen kentler ilk sırayı alırlar. Bu açıdan, büyük kentler özellikle göze çarpar. Her metropol kentte (yörekentler dahil) 70.000 kadar fabrika işçisi toplanmıştır; 1890'da Riga 16.000, İvanovo-Voznesensk 15.000 ve Bogorodsk 10.000 işçiye sahipti. Öteki kentlerden herbiri 10.000'in altında işçiye sahiptir. Birkaç büyük kentteki fabrika işçilerine ilişkin resmî rakamlara şöyle bir gözatarsak, (Odessa 1890'da — 8.600, Kiev — 6.000, Don Rostovu — 5.700 vb.)

[110] "... (Moskova eyaletine bağlı) uyezdlerde, fabrika ve atelyeler eşit dağıtılmış olmaktan çok uzaktır: çok sanayileşmiş uyezdlerde, fabrika kuruluşlarının, buralarda, azçok önemli ölçüde toplanmasından dolayı, gerçek fabrika merkezi diye adlandırabileceğimiz yerlerin yanısıra, hemen tümüyle fabrika sanayiinden yoksun, volostlarla da karşılaşırız, ve tersine olarak da, fabrika ve atelye açısından genellikle fakir olan uyezdlerde şu ya da bu sanayiin azçok önemli ölçüde geliştiği bölgeler bulunmaktadır; elsanatı kulübelerinin ve işodalarının yanısıra, geniş-çaplı üretimin bütün niteliklerine sahip, daha büyük kuruluşlar da doğmuştur." (*Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar, Sağlık İstatistikleri Bölümü*, c. IV. Bölüm I, Moskova 1890, s. 141.) Çağdaş fabrika istatistik yazını içinde en iyisi olan bu yayın, ayrıntılı bir harita yardımıyla, geniş-çaplı sanayiin dağılımını gösterir. Fabrika sanayiinin dağılımı hakkında olan tek şey, merkezlerin fabrika ve işçi sayısına ve toplam üretim miktarına göre bir sınıflandırmasıdır.

[111] Tablo, yalnızca, en az 2.000 rublelik bir üretime sahip kuruluşları ve un değirmenlerinden yalnızca buhar gücü ile çalışanları içermektedir. Dışarı işçileri, bunların fabrika işçileri arasına dahil edildikleri belirtilen yerlerde, kapsam dışı bırakılmıştır; bu durumlar bir yıldızla (*) belirtilmiştir. 1879 sanayi patlaması da bu verileri etkilemeden edemezdi.

bu rakamların gülünç denecek ölçüde düşük olduğunu görürüz. Yukarda verilen St. Petersburg örneği, bu merkezlerdeki sanayi işçilerinin gerçek sayısını elde etmek için, bu rakamların kaç katının alınması gerektiğini gösteriyor. Kentlere ek olarak, yörekentlere de değinmek gerekir. Büyük kentlerin yörekentleri, çoğu kez büyük sınaî merkezlerdir, ama elimizdeki verilerle, bu tür yalnızca bir merkezi, St. Petersburg yörekentini ayırabildik; 1890'da buradaki işçilerin sayısı 18.900'dü. Tablomuza dahil edilmiş olan Moskova uyezdindeki yerleşme merkezlerinden birkaçı da aslında yörekenttir.[112]

İkinci tip merkez, Moskova, Vladimir ve Kostroma eyaletlerinde özellikle çok olan fabrika köyleridir (tablomuza dahil edilen 63 en önemli kırsal merkezden 42'si bu eyaletlerdedir). Bu merkezlerin başında, Orekhovo-Zuyevo kasabası gelir (tabloda, Orekhovo ve Zuyevo ayrı olarak verilmiştir, ama aslında bunlar bir merkezdirler); işçi sayısı açısından yalnızca başkentler onu geçmektedir (1890'da 26.800).[113] Yaroslavl ve Tver eyaletlerinde olduğu gibi, yukarda belirtilen üç eyalette de, kırsal fabrika merkezlerinin çoğunluğunu, büyük dokuma fabrikaları (pamuk eğirme ve dokuma, keten, yün dokuma vb.) oluşturur. Eskiden, bu tip köylerde, hemen her zaman, iş-dağıtım daireleri, yani komşu el dokumacıları yığınları üzerinde tam bir egemenlik kurmuş olan kapitalist manüfaktür merkezleri bulunurdu. İstatistiklerin, ev işçilerini fabrika işçileriyle karıştırmadıkları hallerde bu tip merkezlerin gelişmesine ilişkin veriler, çevre bölgelerden binlerce köylüyü kendine çeken ve onları fabrika işçilerine dönüştüren geniş-çaplı makineli sanayideki büyümeyi açıkça yansıtır. Ayrıca, çok sayıda kırsal fabrika merkezi de, büyük maden ve metalurji fabrikalarından oluşur. (Bobrovo köyündeki Kolomna atelyesi, Yuzovka atelyesi, Bryansk atelyesi ve diğerleri); bunların çoğu madencilik başlığı altında sınıflandırılmış

[112] "... Moskova yakınlarındaki büyük Çerkizovo köyü, yerel sakinlere göre, büyük bir fabrikadır ve sözcüğün gerçek anlamıyla Moskova'nın bir devamıdır. Semyonovskaya kapısının ötesinde, hemen yakında ... gene çok sayıda değişik fabrikalar toplanmıştır. ... Buradan pek uzak olmayan bir mesafede de, dokuma sundurmalarıyla İzmayilovo köyünü ve dev İzmayilovo Tekstil fabrikasını görürüz." Bu, Moskova'nın kuzeyine doğrudur. Güneye doğru, "Serpukov Kapısının ötesinde, ilk rastladığımız şey, kendi başına bir kasaba olan, büyük Devrilov Tekstil Fabrikasıdır. ... Daha ilerde, birbirinden pek uzak olmamak üzere, bir dizi büyük tuğla atelyesi bulunur." (*İstatistikî Sonuçlar*, IV, Bölüm I, s. 143-144.) Demek ki fabrika sanayiinin yoğunlaşması, aslında tablomuzda gösterebildiğimizden daha önemlidir.

[113] 1879'da, burada, yalnızca 10.900 işçi kaydedilmiştir. Farklı kayıt yöntemleri kullanıldığı anlaşılıyor.

ve bu nedenle, tablomuza dahil edilmemiştir. Güney-batı eyaletlerindeki köy ve kasabalarda kurulmuş olan pancar şekeri tasfiyehaneleri de, çok sayıda köy fabrika merkezleri oluştururlar; örnek olarak bunların en büyüklerinden birini, Kiev eyaletindeki Smela kasabasını alıyoruz.

Üçüncü tip fabrika merkezi, "elsanatı" köyleridir, burada bulunan en büyük kuruluşlar çoğu kez "fabrika ve atelye" olarak sınıflandırılır. Tablomuzda, Pavlovo, Vorsma, Bogorodskoye ve Dubovka köyleri bu tip merkezlerin örnekleridir. Bu tip merkezlerdeki fabrika işçisi sayısı ile, toplam sınaî nüfus arasında bir karşılaştırma, yukarda, Bogorodskoye köyü için yapılmıştır.

Eğer tablomuzdaki merkezleri, her merkezdeki işçi sayısına göre ve merkezin tipine göre (kent ya da köy) gruplandırırsak, aşağıdaki verileri elde ederiz (Bkz: s. 454 [Tablo 102]).

Tablo göstermektedir ki, 1893'te (toplam 752.000 işçiden) 356.000'i bu 103 merkezde toplanmış iken, 1890'da (876.000 işçiden) 451.000'i buralarda toplanmıştı. Buna göre, işçilerin sayısı %26,8 artmıştır, oysa büyük fabrikalarda (100 ve daha fazla işçi) genel olarak artış yalnızca %22'dir, bu dönemde toplam işçi sayısı ise yalnızca %16,5 artmıştır. Demek ki, işçiler en büyük merkezlerde toplanmaktadır. 1879'da yalnızca 11 merkez, 5.000'in üstünde işçiye sahipti, 1890'da ise bunlardan 21 tane vardı. 5.000-10.000 işçiye sahip merkezlerin sayısındaki artış, özellikle dikkati çekmektedir. Bunun iki nedeni vardır: (1) Güneyde (Odessa, Don Rostovu vb.) fabrika sanayiinin görülmemiş ölçüde büyümesi; ve (2) merkezî eyaletlerdeki fabrika köylerinin büyümesi.

Kent ve kır merkezlerinin karşılaştırılması gösterir ki, 1890'da, sonuncular, başta gelen merkezlerdeki toplam işçi sayısının *üçte-biri kadarını* (451.000 işçiden 152.000'i) kucaklamaktadır. Bütün Rusya için bu oran daha yüksek olmalıdır, yani fabrika işçilerinin üçtebirinden çoğu kentler dışında olmalıdır. Gerçekten de, bütün önemli kent merkezleri tablomuza dahil edilmiştir, oysa belirttiklerimizin dışında, herbiri birkaç yüz işçiye sahip kırsal merkezlerin sayısı pek fazladır (cam atelyeleri, tuğla atelyeleri, damıtmaevleri, pancar şekeri tasfiyehaneleri vb. bulunan yerleşme merkezleri). Maden işçileri de esas olarak, kentlerin dışında bulunur. Bu yüzden, Avrupa Rusyası'ndaki toplam fabrika ve maden işçisi sayısından en az yarısının (belki de daha çoğunun) kentlerin dışında bulunacağı düşünülebilir. Bu sonuç çok önemlidir, çünkü Rusya'daki *sınaî* nüfusun, *kentli* nüfusu büyük ölçüde aştığını göstermektedir.[114]

Şimdi, fabrika sanayiinin kentsel ve kırsal merkezlerde hangi

[TABLO 102]

AVRUPA RUSYASI'NDAKİ ÖNDE GELEN FABRİKA MERKEZLERİ

İşçi Sayısına ve Merkez Tipine Göre Merkez Kategorileri	1879						1890					
	Merkezlerin Sayısı			Fabrika ve Atelyeler Sayısı	Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	Merkezlerin Sayısı			Fabrika ve Atelyeler Sayısı	Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı
	Kentlerde	Kasaba ve Köylerde	Toplam				Kentlerde	Kasaba ve Köylerde	Toplam			
10.000 ve daha fazla işçiye sahip merkezler	4	1	5	1.393	279.398	158.670	6	1	7	1.644	361.371	206.862
5.000-10.000 işçiye sahip merkezler	6	—	6	148	65.974	49.340	10	4	14	931	151.029	90.229
1.000-5.000 işçiye sahip merkezler	22	37	59	1.029	174.171	133.712	17	48	65	804	186.422	144.255
1.000 ve daha fazla işçiye sahip merkezlerin toplamı	*32*	*38*	*70*	*2.570*	*519.543*	*341.722*	*33*	*53*	*86*	*3.379*	*698.822*	*441.346*
1.000'in altında işçiye sahip merkezler	8	20	28	260	17.144	14.055	6	10	16	259	8.159	9.898
Hiç işçisi olmayan merkezler	—	5	5	1	—	—	1	—	1	—	—	—
T a p l a m	*40*	*63*	*103*	*2.831*	*536.687*	*355.777*	*40*	*63*	*103*	*3.638*	*706.981*	*451.244*
Kentler (ve çevreleri)	40	—	40	2.574	421.310	257.181	40	—	40	3.327	535.085	298.651
Kasaba ve köyler	—	63	63	257	115.377	98.596	—	63	63	311	171.896	152.593

hızla geliştiğine bakarsak, bunun, hiç kuşkusuz, sonunculardа daha hızlı olduğunu görürüz. Sözkonusu dönemde, 1.000 ve daha fazla işçiye sahip kentsel merkezlerin sayısı pek az büyümüşken (32'den 33'e), bu kategorideki kırsal merkezlerin sayısı çok büyük ölçüde artmıştır (38'den 53'e). 40 kentsel merkezdeki işçilerin sayısı yalnızca %16,1 artmışken (257.000'den 299.000'e), 63 kırsal merkezdeki işçilerin sayısı %54,7 artmıştır (98.500'den 152.000'e). Kentsel merkez başına düşen ortalama işçi sayısı yalnızca 6.400'den 7.500'e çıktığı halde, kırsal merkez başına ortalama işçi sayısı, 1.500'den 2.400'e çıkmıştır. Demek ki, fabrika sanayii, kentler dışında özellikle hızlı olarak yayılmak, yeni fabrika merkezleri yaratmak ve bunları, kentsel merkezlere göre daha hızlı ilerletmek ve büyük kapitalist işletmelerin dünyasından tecrit olmuş gibi görünen uzak kırsal alanlara derinlemesine girmek eğilimindedir. Bu son derece önemli durum, bize, birinci olarak, geniş-çaplı makineli sanayiin toplumsal ve iktisadî ilişkileri nasıl bir hızla dönüştürdüğünü gösterir. Eskiden biçimlenmesi yıllar alan şey, şimdi on yıllık dönem içinde doğmaktadır. Örneğin, bir önceki bölümde değinilen, "elsanatı köyleri" gibi tarımsal olmayan merkezlerin oluşmasıyla —Bogorodskoye, Pavlovo, Kimri, Koteiçi Velikoye ve diğerleri— kırsal nüfusu, binlerle, hemen sınaî yerleşme merkezlerine çeken, modern fabrikaların yarattığı yeni merkezlerin kurulma sürecini karşılaştırmamız yeter.[115] Toplumsal işbölümü büyük bir hız kazanmıştır. Eski ha-

[114] 28 Ocak 1897 sayımı, bu sonucu tamamen doğrulamıştır. Bütün İmparatorluktaki kentli nüfus, kadın-erkek 16.828.395 kişi olarak verilmişti. Ticarî ve sınaî nüfus ise yukarda gösterdiğimiz gibi, 21,7 milyondur. (*İkinci baskıya not.*)

[115] "Kriyov Rog kasabasında, nüfus, 1887-1896 arasında, 6.000'den 17.000'e, Dinyeper Şirketinin Kamenka atelyelerinde — 2.000'den 18.000'e çıktı; daha 1892'de istasyon binalarından başka bir şey bulunmayan Drunkovka istasyonu yakınında, şimdi 6.000 kişilik bir yerleşme merkezi vardır; Grantsevka atelyelerinde, hemen hemen 3.500 kişi vardır; bir dizi atelyenin kurulduğu, Konstantinovka istasyonu yakınlarında, yeni bir yerleşme merkezi oluşmaktadır; Şuzovka, bugün, 29.000 kişilik bir nüfusa sahip bir kasabadır. ... Birkaç yeni fabrikanın kurulduğu Ekatirinoslav yakınındaki Nijni-Dnyeprovsk kumlu boş topraklarında 6.000 kişilik bir nüfusa sahip yeni bir yerleşme merkezi doğmuştur. Mariupol'daki atelyeler, 10.000 kişilik yeni bir nüfusu çekmiştir vb. Kömür madenleri etrafında yoğun nüfuslu merkezler doğmaktadır." (*Vestnik Finansov*, 1897, n° 50.) *Russkiye Vedomosti*'ye göre (21 Kasım 1897, n° 322), Bakmut uyezdi Zemstvo Meclisi, 1.000 kişilik bir nüfusa sahip ticarî yerleşme merkezlerinin kasaba sayılması, 5.000 kişilik bir nüfusa sahip olanların ise kent sayılması için bir dilekçe hazırlamıştır. "Burada ... ticarî ve fabrika yerleşme merkezlerinde eşi görülmemiş bir büyüme olduğu görülecektir. ... Bugüne kadar, hepsi birden, otuz yerleşme merkezi doğmuştur, bunlar gerçek bir Amerikan hızıyla fışkırmakta ve büyümektedirler. ... 2 hava fırınına sahip dev

reketsizlik ve tecridin yerine, iktisadî yaşamın zorunlu bir koşulu olarak nüfusun hareketliliği geçer. İkincisi, fabrikaların kırsal bölgelere nakli, kapitalizmin, köy topluluğundaki kast kapalılığının yarattığı engelleri aştığını ve hatta bu kapalılıktan yararlandığını gösterir. Fabrikaların kırsal bölgede kurulması, epeyce elverişsizliklere yol açarsa da bu durum ucuz emek arzını garantiler. Mujiğin fabrikaya gitmesine izin verilmemekte, onun için de fabrika mujiğe gitmektedir.[116] Mujik kendine en büyük yararları sağlayacak patronu aramada (ortak sorumluluk sistemi ve topluluğu terketmesinin karşısına çıkan engeller yüzünden) tam özgür değildir; ama patron en ucuz işçiyi aramak için mükemmel bir yol bulmuştur. Üçüncüsü, çok sayıda kırsal fabrika merkezi ve bunlardaki hızlı büyüme, Rus fabrikasının köylü yığınından kopuk olduğu, onlar üzerinde pek az etki yaptığı görüşünü temelsiz kılar. Fabrika sanayiimizdeki dağılımın özel niteliği, tersine, bu etkinin çok yaygın olduğunu ve fabrika duvarları ile sınırlanmış olmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir.[117] Ama öte yandan, fabrika sanayiimizdeki dağılımın bu özel niteliği geniş-çaplı makineli sanayiin çalıştırdığı nüfus üzerindeki değiştirici etkisinde geçici bir gecikmeye yol açar. Irak yerlerde oturan mujiği, *bir darbede* fabrika işçisine dönüştürmekle, fabrika, bir süre için kendine en ucuz, en az gelişmiş ve en az titiz bir "işçi" arzı sağlayabilir. Ama, bu gecikmenin çok uzun sürmeyeceği ve geniş-çaplı makineli sanayiin etkisine tâbi alanın daha da büyük ölçüde genişlemesi pahasına elde edildiği ortadadır.

IX. KERESTE VE İNŞAAT SANAYİLERİNİN GELİŞMESİ

Geniş-çaplı makineli sanayiin büyümesinin zorunlu koşullarından

bir metalurji atelyesinin, bir dökümevinin ve bir hadde fabrikasının tamamlanmak üzere olduğu ve kasım ayı başlarında işletmeye açılağı Volintsevo'da, daha yakın zamanlara kadar hemen hiç kimsenin oturmadığı bir bozkır olan bu alana yerleşmiş olan 5.000-6.000 kişilik bir nüfus vardır. Fabrika nüfusunun akımıyla birlikte, tacirlerin, elsanatçılarının ve genel olarak küçük sanayicilerin de akın ettiğini görürüz; bunlar, her tür mallarını, çalışan nüfusa kolayca ve hızla satacaklarını umarlar."

[116] "Fabrika, ucuz dokumacılar arar ve bunları kendi köylerinde bulur. ... Fabrika, dokumacıyı izlemelidir." (*Vladimir Eyaleti Sanayileri*, III, 63.)

[117] Yukarda belirtilmiş olan (Bölüm III, Kesim IV, s. 184, dipnot), Ekaterinoslov eyaletine bağlı Bakmut uyezdindeki madencilik sanayiinin, yerel tarım sistemi üzerindeki etkisini anımsayalım. — Ayrıca toprak sahiplerinin, fabrikaların nüfusu "bozduğu" yolundaki ortak yakınmaları da tipiktir.

biri (ve ilerlemesinin çok tipik bir yardımcısı) yakıt ve inşaat malzemeleri sağlayan sanayiin ve ayrıca da inşaat sanayiinin gelişmesidir. Kereste sanayii ile işe başlayalım.

Kendi gereksinmeleri için ağaç kesmek ve ilk düzeltmesini yapmak, köylülüğün çok eski zamanlardan beri yaptığı, hemen her yerde, çiftçinin bir yığın işinin bir parçasını oluşturan bir uğraştır. Oysa, kereste sanayi derken, yalnızca, kerestenin *satış için* hazırlanmasını kastediyoruz. Gerek kişisel tüketim, (kentlerin büyümesi, köylerdeki tarımsal olmayan nüfusun artışı, özgürlüklerine kavuşan köylülerin ormanlık toprakları yitirmeleri), gerekse özellikle üretken tüketim için, keresteye olan talep hızla büyüdüğünden, Reform-sonrası dönemde, bu sanayi, özellikle hızlı bir büyüme gösterir. Ticaretin, sanayiin, kent yaşamının askerî gereksinmelerin, demiryollarının vb., vb. gelişmesi, insanlar tarafından değil de, sermaye tarafından kullanılacak olan keresteye talebi büyük ölçüde artırmıştır. Örneğin, sınai eyaletlerde, odun yakıtın fiyatı "büyük bir hızla" artmıştır: "son beş yıldır (1881'e kadar) odun yakıtının fiyatı iki katından fazla artmıştır."[118] "Kereste fiyatı, büyük ölçüde artmaya başlamıştır".[119] Kostroma eyaletinde, "fabrikaların, büyük odun yakıtı tüketimi yüzünden, fiyat, son yedi yıl içinde, iki katına çıkmıştır."[120] vb.. Kereste ihracatı, 1856'da 5.947.000 rubleden, 1881'de 30.153.000 rubleye, ve 1894'te 39.200.000 rubleye yükselmiştir, yani yükselme oranı 100 : 507 : 659'dur.[121] Avrupa Rusyası'nın iç suyollarından naklonunan inşaat kerestesi ve odun yakıtı miktarı, 1866-1868'de yılda ortalama 156 milyon *pud*,[122] 1888-1890'da yılda 701 milyon *pud*du,[123] yani dört kattan fazla bir artış olmuştu. Demiryolu ile taşınan miktar, 1888-1890'da, ortalama 290 milyon *pud*.[124] olduğu halde, 1866-1868'de, muhtemelen, 70 milyon *pud*dan fazla değildi.[125] Yani, 60'larda toplam kereste yükü 226 milyon *pud* tutarındaydı — bu dört kattan fazla bir artış demektir. O halde, kereste sanayiinin çok büyümüş oldu-

[118] *Vladimir Eyaleti Sanayileri*, I, 61.

[119] *İbid*, IV, 80.

[120] Jıbankov, *Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayilerin Nüfus Hareketi Üzerine Etkisi*. Kostroma 1887, s. 25.

[121] *Üretici Güçler*, Rusya'nın Dış Ticareti, s. 39. 1902'deki kereste ihracatı — 55,7 milyon ruble; 1903'te — 66,3 milyon ruble. (*İkinci baskıya not*).

[122] *Askeri İstatistiki Özet*, s. 486-487.

[123] *Demiryolları ve İç Suyolları Üzerine İstatistiki İnceleme*, St. Petersburg 1893 (Ulaştırma Bakanlığınca basılmıştır), s. 40.

[124] *İbid.*, s. 26.

[125] Toplam demiryolu yükünün, yaklaşık olarak 1/5'i tutarında olduğunu varsayarsak (*Askeri İstatistiki Özet*, s. 511, bkz: 518-519).

ğu kesin bir gerçektir.

Bu sanayi nasıl örgütlenmiştir? Salt kapitalist çizgiler üzerinde. Girişimciler —keresteyi, kesmek, biçmek, sala yüklemek vb. için işçi kiralayan "kereste sanayicileri"— ormanlık araziyi, toprak sahiplerinden satın alırlar. Örneğin, Moskova eyaletinde, Zemstvo istatistikleri, kereste sanayileriyle uğraşan 24.000 köylünün içinde yalnızca 337 kereste sanayicisi saymışlardır.[126] Vyatka eyaletine bağlı Slobodskoi uyezdinde 123 kereste sanayicisi kaydedilmişken ("Küçükler çoğunlukla, büyüklerin alt-aracılarıdır", büyük kereste sanayicisi yalnızca 10 tanedir), kerestecilikle uğraşan işçi sayısı 18.865'tir, işçi başına düşen ortalama kazanç da 19½ rubledir.[127] Bay S. Korolenko'nun hesabına göre, bütün Avrupa Rusyası'nda 2 milyon gibi yüksek bir sayıda köylü, kerestecilikle uğraşmaktadır,[128] ve eğer, örneğin, Vyatka eyaletinin (11 uyezdinden) 9 uyezdinde 56.430 kadar kereste işçisi ve bütün Kostroma eyaletinde 47.000 kadar kereste işçisi kaydedilmişse, bu rakam hiç de abartma değildir.[129] Kerestecilik en az para ödenen uğraşlardan biridir; sağlık koşulları pek fenadır ve işçilerin sağlığı büyük zarar görmektedir. Uzak orman köşelerinde çalışmaya terkedilen bu işçiler, tamamen savunmasız bir durumdadır ve sanayiin bu dalında, bağımlılık, *truck-system* ve "ataerkil" köylü sanayilerine eşlik eden buna benzer şeyler hüküm sürmektedir. Bu tanımlamayı doğrulamak üzere, yerel araştırmacıların bazı görüşlerini aktaralım. Moskova istatistikçileri, genellikle, kereste işçilerinin gelirlerini önemli ölçüde azaltan "zorunlu erzak satın almadan" sözederler. Kostroma kerestecileri "ormanda, gruplar halinde, acele ve kötü bir biçimde kurulmuş kulübelerde yaşarlar, buralarda soba bile yoktur ve üstü açık ocaklarla ısıtılırlar. Kötü bir çorbadan ve hafta sonuna kadar taş gibi olan ekmekten oluşan kötü bir gıda, pis kokulu bir hava ... sürekli nemli giysiler ... bütün bunların kereste sanayicilerinin sağlığı üzerinde yıkıcı bir etki yapması kaçınılmazdır". İnsanlar "kereste" volostlarında, sınaî volostlarda (yani dışarı işlerinin egemen olduğu volostlarda) yaşadıklarından "çok daha pis" koşullar altında yaşarlar.[130] Novgorod eyaletine bağlı Tikvin uyezdi ile ilgili olarak şunla-

[126] *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, c. VII, Kısım I, Bölüm 2. Bu ülkede, çoğu kez, kerestecilikte, patronlarla işçiler arasında bir ayrım yapılmaz, sonunculara da kereste sanayicisi denir.

[127] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, XI, 397.

[128] *Kiralanmış Emek.*

[129] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*'den hesaplanmıştır.

[130] *loc. cit.*, s. 19-20 ve 39. Buna çok benzeyen bir görüş için bkz: *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, XII, 265.

rı okuyoruz: "Bütün resmî istatistiklerde, halkın tarımla uğraştığını görmenize karşın, tarım ... ek bir gelir kaynağı teşkil eder. ... Köylünün hayatî gereksinmelerini karşılamak için aldığı her şey, kereste sanayicileri için kereste keserek ve sala yükleyerek kazanılmıştır. Ama kısa zamanda bir bunalım başgösterecektir: beş ya da on yıl içinde, hiç orman kalmayacaktır. ..." "Kereste kamplarında yaşayan adamlar, daha çok kayıkçılara benzerler,[155] kışı, ormanla çevrili kereste kamplarında geçirirler ... baharda, evde çalışma alışkanlığını kaybettiklerinden, keresteleri salla taşıma işine yönelirler; yalnızca hasat ve ot kurutma, onları eve döndürür. ..." Köylüler, kereste sanayicilerine "sürekli bağımlılık" içindedir.[131] Vyatka araştırmacılarının belirttiğine göre, kerestecilik için kiralama mevsimi, genellikle, vergi ödeme zamanına denk gelecek biçimde düzenlenmekte, ve patrondan erzak satın alınması, kazançları büyük ölçüde düşürmektedir..

"Gerek ağaç-deviriciler, gerekse odun kesiciler bir yaz gününde 17 kopek kadar, ve kendi atlarıyla çalışırlarsa günde 33 kopek kadar alırlar ... bu emeğin harcandığı son derece sağlığa aykırı koşulları düşünürsek, bu düşük ödeme, emekleri için yetersiz bir karşılıktır"[132] vb., vb..

Demek ki, kereste işçileri, kır proletaryasının büyük bölümlerinden birini oluştururlar; ufacık toprak parçalarına sahiptirler ve işgüçlerini en aleyhte koşullar altında satmak zorundadırlar. İş, son derece düzensiz ve gelişigüzeldir. Bu nedenle keresteciler, yedek ordunun (ya da, kapitalist toplumdaki nispî nüfus fazlasının) teorinin *gizli* olarak tanımladığı[133] biçimini temsil ederler; kırsal nüfusun belli (ve görmüş olduğumuz gibi oldukça büyük) bir bölümü, her zaman, bu işi yapmaya hazır olmalı, her zaman buna muhtaç olmalıdır. Bu, kapitalizmin varlığı ve gelişmesinin bir ko-

[131] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, VIII, s. 1372-1373, 1474. "Kereste sanayiinin gereksinmeleri sayesinde, Tikvin uyezdinde, demircilik, tabaklama, kürk, kısmen de kunduracılık işleri gelişti; birincisi kayık-kancaları, ötekiler ise çizme, koyun derisinden ceket ve eldiven yapmaktadırlar." Bu arada şunu da belirtelim ki, burada, üretim araçları yapımının (yani, kapitalist ekonomideki Bölüm I) tüketim maddeleri yapımına (yani, Bölüm II) nasıl bir hız kazandırdığının bir örneğini de görüyoruz. Tüketimi izleyen şey, üretim değil, üretimi izleyen tüketimdir.

[132] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, XI, s. 399-400, 405, 147. "Tarımın ikincil önem taşıdığı" ve baş rolü sanayilerin özellikle de keresteciliğin oynadığına dair, bkz: Orel eyaleti Trubçevsk uyezdine ait Zemstvo sonuçlarındaki pek çok örnek, (*Trubçevsk Uyezdine Ait İstatistiki Sonuçlar*, Orel 1887, özellikle köylere ilişkin sözler).

[133] *Das Kapital*, I², s. 668.[156]

şuludur. Ormanlar kereste sanayicilerinin açgözlü yöntemleriyle mahvoldukça (ki bu, büyük bir hızla ilerlemektedir), odunun yerine kömürü geçirme ihtiyacı gitgide büyümekte ve geniş-çaplı makineli sanayi için sağlam bir temel görevi yapabilecek tek sanayi dalı olan kömür sanayii, daha da büyük bir hızla gelişmektedir. Belirli ve az dalgalanan bir fiyata her zaman ve her miktarda elde edilebilecek ucuz yakıt — işte modern fabrikanın talebi budur. Kereste sanayii, bunu karşılayacak durumda değildir.[134] İşte bunun için de, bir yakıt kaynağı olarak, kömür sanayiinden daha ağır basması, düşük bir kapitalist gelişme düzeyine tekabül eder. Toplumsal üretim ilişkilerine gelince, bu bakımdan yaklaşık olarak, kapitalist manüfaktür, geniş-çaplı makineli sanayie göre ne ise, kereste sanayii de, kömür sanayiine göre odur. Kereste sanayii, en ilkel bir teknik, doğal kaynakların ilkel yöntemlerle sömürülmesi demektir; kömür sanayii, tam bir teknik devrime ve yaygın bir biçimde makine kullanımına yol açar. Kereste sanayii, üreticiyi bir köylü olarak bırakır; kömür sanayii, onu bir fabrika işçisine dönüştürür. Kereste sanayii, bütün eski ataerkil yaşam biçimini hemen hemen olduğu gibi bırakır, uzak orman köşelerinde çalışmaya terkedilen işçileri en kötü bağımlılık biçimleriyle bir ağ gibi sarar, onların cehaletlerinden, savunmasız ve tecrit olmuş durumlarından yararlanır. Kömür sanayii, nüfusta hareketlilik yaratır, büyük sınaî merkezler kurar ve kaçınılmaz olarak üretim üzerinde kamu denetiminin başlamasına yol açar. Kısacası anlatılan bu değişiklik, manüfaktürün yerine fabrikanın geçmesi gibi, ilerici bir anlam taşır.[135]

[134] İşte, bu konuda, *Polonya Krallığında Fabrika Sanayiini Soruşturma Komisyonunun Üyelerine Ait Rapor*'dan alınan bir örnek (St. Petersburg 1888, Kısım I). Kömür, Polonya'da, Moskova'daki fiyatın yarısına malolur. Polonya'da, bir *pud* iplik başına düşen ortalama yakıt masrafı 16-37 kopekken, Moskova bölgesinde bu 50-73 kopektir. Yakıt, Moskova bölgesinde, 12-20 ay için stok edilir, Polonya'da ise, bu süre, 3 aydan fazla değildir ve çoğu durumda 1-4 haftadır.

[135] Bay N. —on, kereste sanayiinin yerine kömür sanayiinin geçmesinden söz ederken (*Denemeler*, 211, 243), her zamanki gibi, salt yakınmalarla yetinmiştir. Bizim romantik kapitalist kömür sanayiinin arkasında, kıyas kabul etmez türden, berbat sömürü biçimleriyle göze çarpan, aynı ölçüde kapitalist kereste sanayiinin durduğu yolundaki küçük gerçeği görmezlikten gelmeye çalışmaktadır. Ama uzun uzadıya "işçilerin sayısı" üzerinde duruyor! Milyonlarca işsiz köylüyle karşılaştırırsak, 600.000 ingiliz madencisi de nedir ki? — diye soruyor (211). Bunu şöyle yanıtlıyoruz: kapitalizmin nispî bir nüfus fazlası yarattığına kuşku yok, ama, Bay N. —on, bununla, geniş-çaplı makineli sanayiin gereksinmeleri arasındaki bağıntıyı kesinlikle görememiştir. Çeşitli işlerde, hat-

İnşaat da, başlangıçta, köylülerin yaptığı ev uğraşlarının bir parçasıydı ve bugün bile yarı-doğal köylü ekonomisinin korunduğu her yerde böyle olmaya devam etmektedir. Daha sonraki gelişme, inşaat işçilerinin, müşterilerin siparişi üzerine çalışan uzman *zanaatçılar* haline gelmesine yolaçmıştır. Büyük köylerde ve küçük kentlerde, inşaat sanayii, bugün bile, büyük ölçüde bu çizgiler üzerinde örgütlenmiştir; zanaatçı, genellikle toprakla olan bağını korur ve çok dar bir müşteri çevresi için çalışır. Kapitalizmin gelişmesi ile, bu sanayi sisteminin sürdürülmesi olanaksızlaşır. Ticaretin, fabrikaların, kentlerin ve demiryollarının büyümesi, ataerkil dönemin eski yapılarından mimarlık ve boyut açısından farklı bina tipleri için bir talep yaratır. Yeni binalar çok çeşitli ve pahalı malzemeleri, çok farklı uzmanlıklardaki işçi yığınlarının işbirliğini ve tamamlanmaları için oldukça uzun bir zamanı gerektirir; bu yeni binaların dağılımı, nüfusun geleneksel dağılımına hiç uymaz; bunlar büyük kent ve yörekentlerde, meskûn olmayan yerlerde, yapım halinde olan demiryolları boyunca vb. kurulmuştur. Yerel zanaatçı, bir göçmen işçi haline gelir ve adım adım tüketici ile üretici arasına giren ve gerçek bir kapitalist haline gelen, bir girişimci *müteahhit* tarafından kiralanır. Kapitalist iktisadın kasınmalı gelişimi, uzun süren kötü iş dönemlerinin ardından "inşaat patlaması" dönemlerinin gelişi (şimdi, 1898'de yaşadığımız gibi), inşaat sanayiindeki kapitalist ilişkilerin yayılmasını ve derinleşmesini büyük ölçüde hızlandırır.

İşte, Rus iktisat yazınındaki malzemeye göre, bu sanayiin Reform-sonrası evrimi böyle olmuştur.[136] Bu evrim, yerel işbölümünde, çalışan nüfusun belli bir inşaat dalında uzmanlaştığı geniş bölgelerin oluşumunda, özellikle çarpıcı bir biçimde yansımaktadır.[137]

ta rasgele ve düzensiz olarak çalışan köylülerin sayısını, yalnızca kömür çıkarmakla uğraşan uzman madencilerin sayısı ile karşılaştırmak, kesinlikle saçmadır. Bay N. —on, Rusya'da, gerek fabrika gerekse maden işçilerinin sayısındaki ve genel olarak ticarî ve sınaî nüfustaki hızlı büyümeyi gizlemek için bu yollara başvurmaktadır, çünkü bu durum, onun teorisini bozmaktadır.

[136] Yukarıda belirtme fırsatı bulduğumuz gibi, bu evrimi saptamak zordur, çünkü yazınımızda inşaat işçilerine, çoğu kez, "zanaatçı" denmekte, ücretli işçiler, çok yanlış bir biçimde bu kategoride sınıflandırılmaktadır. — Batıda, inşaat sanayii örgütlenmesinin benzer gelişimi için, örneğin, bkz: Webb, *Die Geschichte des Britischen Trade Unionismus*, Stuttgart 1895, s. 7.[157]

[137] Örneğin, Yaroslavl eyaletinde Danilov uyezdi, özellikle, ocak yapımcıları, sıvacıları ve duvarcılarıyla ünlüdür; bu uyezdin değişik volostları, esas olarak bu işlerin biri ya da ötekinden uzman sağlar. Boyacıların önemli bir bölümü, Yaroslavl uyezdinin, Transvolga kesiminden gelir, marangozlar Miloga uyezdinin merkezî kesiminden gelir, vb.. (*Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*,

Bu bölgesel uzmanlaşma, inşaat işi için büyük pazarların oluşmasını ve bununla bağıntılı olarak kapitalist ilişkilerin doğmasını öngörür. Bu noktayı sergilemek için böyle bir bölgeye ait veriler aktaralım. Vladimir eyaletine bağlı Pokrov uyezdi, eskiden beri, marangozlarıyla ünlüdür, bu marangozlar, daha yüzyılın başlarında toplam nüfusun yarısından fazlasını oluştururlardı. Reformdan sonra marangozluk yayılmaya devam etti.[138] "Marangozlar bölgesinde, müteahhitler, alt-aracılara ve fabrika sahiplerine benzer bir unsurdur"; bunlar, genellikle, marangoz artellerinin en girişimci üyeleri arasından çıkarlar. "On yıl içinde, 50.000-60.000 ruble arasında ve daha fazla net kâr elde eden müteahhit örneklerine sık sık rastlanır. Bazı müteahhitler 300-500 arası marangoz çalıştırır ve gerçek kapitalistler haline gelirler. ... Yerel köylülerin *'hiç bir şey marangoz ticareti kadar kârlı değildir'* demeleri şaşırtıcı değildir".[139] Sanayiin bugünkü örgütlenişinin özünü, bundan daha çarpıcı biçimde anlatan bir şey yoktur! "Marangozluk bu yöredeki tüm köylü yaşamı üzerinde derin bir etki yapmıştır. ... Köylü marangoz, tarıma gitgide daha az zaman ayırmakta ve sonunda tarımı tümüyle bırakmaktadır." Kentlerdeki yaşam, marangoza kültürel damgasını vurmuştur: çevredeki köylülerden çok daha temiz bir hayat yaşar ve "kültürlü görünümüyle", "nispeten yüksek zihnî gelişimiyle" dikkati çeker.[140]

Mevcut bölük pörçük verilere bakarak, Avrupa Rusyası'ndaki toplam inşaat işçisi sayısının çok büyük olduğunu söyleyebiliriz. Kaluga eyaletinde, yerel ve göçmen inşaat işçilerinin sayısı, 1896'-

c. II, Yaroslavl 1896, s. 135 ve diğerleri.)

[138] 50'lerin sonunda, 10.000 kadar marangoz Argunovo bölgesini terketmişti (Argunovo volostu, bu sanayiin merkezidir). 60'larda, Pokrov uyezdindeki 548 köyden, 503'ü marangozlukla uğraşıyordu (*Vladimir Eyaleti Sanayileri*, IV, s. 161 ve devamı).

[139] *İbid.*, s. 164-165. İtalikler bizimdir.

[140] *İbid.*, 165-166. Benzer tanımlamalar başka kaynaklarda da bulunabilir. Bkz: Jıbankov, *Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayilerin Kostroma Eyaletindeki 1866-1883 Nüfus Hareketi Üzerine Etkisi*, Kostroma 1887. — *Kostroma Eyaleti, Soligaliç Uyezdinde Kentsel Köylü İstihdamları, Yuridiçeski Vestnik*'te, 1890, n° 9. — *Kadınların Ülkesi*, Kostroma 1891. — *Köylülerin Dışarı İşlerinin Araştırılması İçin Bir Genel Program Hazırlanması Üzerine Deneme.* — *1892-1895'te Smolensk Eyaletinde Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayiler*, Smolensk 1896. — *Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayilerin Nüfus Hareketi Üzerine Etkileri, Vraç'ta* ("Doktor"), 1895, n° 25. — Ayrıca bkz: yukarda adı geçen, *Yaroslavl Eyaleti İncelemesi, Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler, 1896 Yılına Ait Kaluga Eyaletinin İstatistiki İncelemesi*, Kaluga 1897; 1896. *Nijni-Novgorod Eyaletinin Tarımsal İncelemesi*, Nijni-Novgorod 1897, ve öteki Zemstvo istatistik yayınları.

da, 39.860 olarak hesaplanmıştı. Yaroslavl eyaletinde, 1894-95'te, resmî verilere göre, 20.170 göçmen işçi bulunuyordu. Kostroma eyaletinde 39.500 kadar göçmen işçi vardır. Vyatka eyaletinin (11 uyezdinden) 9 uyezdinde, (80'lerde), 30.500 kadar göçmen işçi vardı, Tver eyaletinin (12 uyezdinden) 4 uyezdinde, yerel ve göçmen, 15.585 işçi vardı. Nijni-Novgorod eyaletine bağlı Gorbatov uyezdinde, yerel ve göçmen 2.221 işçi vardı. Her yıl başka bölgelerde çalışmak üzere Ryazan eyaletini terkeden, yalnızca marangozların sayısı, resmî rakamlara göre, 1875 ve 1876 yılları için, 20.000'in altında değildi. Orel eyaletine bağlı Orel uyezdinde 2.000 yapı işçisi vardı. Poltava eyaletinin (15 uyezdinden) 3 uyezdinde, 1.440 işçi vardı. Samara eyaletine bağlı Nikolayevsk uyezdinde, 1.339 işçi vardı.[141] Bu rakamlarla değerlendirirsek, Avrupa Rusyası'ndaki yapı işlerinin sayısı, *en az bir milyon* olmalıdır.[142] Bu rakam, daha çok asgarî bir rakam kabul edilmelidir, çünkü bütün kaynaklar, Reform-sonrası dönemde yapı işçilerinin sayısının hızla büyüdüğünü göstermektedir.[143] Yapı işçileri, toprakla bağıntıları —bugün zaten çok zayıflamış olan—[144] ve her yıl daha da azalan, oluş halindeki sanayi proleterleridir. Yapı işçilerinin koşulları kereste işçilerininkinden çok farklıdır ve daha çok fabrika işçilerininkilere benzemektedir. Bunlar büyük kent ve sanayi merkezlerinde çalışırlar, bu da, önceden de gördüğümüz gibi, kültür düzey-

[141] Bir önceki dipnotta değinilenlerin dışında kaynak olarak Zemstvo sonuçları vardır. Bay V. V., (*Elsanatı Sanayii Üzerine Makaleler*, 61), Poltava, Kursk ve Tambov eyaletlerindeki 13 uyezde ait veriler aktarmıştır. Toplam yapı işçisi sayısı (Bay V. V. onların hepsini, yanlış olarak "küçük sanayici" diye sınıflandırmaktadır), 28.644'tür, uyezdlerdeki toplam yetişkin erkek nüfusa göre oranları %2,7 ile %22,1 arasındadır. Eğer ortalama yüzdeyi (%8,8) ölçüt olarak alırsak, Avrupa Rusyasın'daki yapı işçilerinin sayısı, $1^1/^3$ milyon olacaktır (15 milyon yetişkin erkek işçi sayıyoruz). Adı geçen eyaletler, inşaat sanayilerinin en çok geliştiği eyaletlerle, en az geliştiği eyaletler arasında, ortada bir yer işgal ederler.

[142] 28 Ocak 1897 sayımı (*Genel Özet*, 1905), bütün İmparatorluktaki inşaat sanayi ile uğraşan *bağımsız* nüfusun (kendi geçimlerini kazananların) sayısını, 717.000 olarak vermekte, bu sanayi ile bir yan iş olarak uğraşan 469.000 çiftçiyi buna eklemektedir. (*İkinci baskıya not.*)

[143] Yangın sigortası rakamları, bir dereceye kadar, inşaat sanayiinin boyutlarını tahmin etmekte bize yardımcı olabilir. Yangın sigortası olan yapıların değeri, 1884'te 5.958 milyon ruble, 1893'te ise, 7.854 milyon ruble tutarındaydı. (*Üretici Güçler*, XII, 65.) Bu, yılda, 188 milyon rublelik bir artışı göstermektedir.

[144] Örneğin Yaroslavl eyaletinde, toplam nüfusun %11-%20'si, ya da erkek işçilerin %30-%56'sı, iş aramak üzere evlerinden ayrılırlar; ayrılanların %68,7'si *bütün yıl* uzaktadır (*Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*). Bütün bunların "yalnızca *resmî adları* açısından köylü" oldukları ortadadır.

lerini önemli ölçüde yükseltir. Zayıflayan kereste sanayii, ataerkil yaşam biçimini hâlâ hoşgören bir kapitalizmin az gelişmiş biçimlerini temsil ederken, gelişen inşaat sanayii, kapitalizmin daha yüksek bir biçimini temsil eder, yeni bir sanayi işçileri sınıfının doğmasına yol açar ve eski köylülükte derinlere giden bir farklılaşmayı belirler.

X. FABRİKANIN EKİ

Fabrikanın eki ile, varlığı doğrudan doğruya fabrikaya bağlı olan ücretli emek ve küçük sanayi biçimlerini kastediyoruz. Bunlar, her şeyden önce (kısmen), daha önce sözünü etmiş olduğumuz ve bazı hallerde, doğrudan doğruya, fabrika merkezlerindeki sınaî nüfusun bir bölümünü oluşturan ve başka hallerde ise çevre köylerdeki nüfusa dahil olan kereste ve yapı işçilerini içerir.[145] Ayrıca, bazan bizzat fabrika sahipleri tarafından işletilen bataklık turbalarında çalışan işçileri;[146] arabacıları, yükleyicileri, ambalajcıları, ve genel olarak emekçi denen, her zaman sınaî merkezlerdeki nüfusun oldukça önemli bir bölümünü oluşturan kişileri içerir. Örneğin St. Petersburg'da, 15 Aralık 1890 sayımı, "gündelikçiler ve emekçiler" grubunda (kadın-erkek) 44.814 kişi; arabacılık sanayiinde ise 51.000 kişi (kadın-erkek) kaydetmişti, bunların 9.500'ü, özel olarak, ağır ve çeşitli yükleri araba ile taşımakla uğraşmaktaydı. Ayrıca, fabrikalar için bazı yardımcı işleri de, küçük "bağımsız" sanayiciler yapıyorlardı; fabrika merkezlerinde ve çevrelerinde, yağ fabrikaları ve damıtmaevleri için, varil yapımı,[147] cam eşyası ambalajlamak için sepet yapımı,[148] madenî eşya için sandık yapımı, doğramacı ve borucuların aletleri için tahta sap yapımı[149] ayakkabı fabrikaları için ufak çivi yapımı ve deri atelyeleri

[145] Örneğin, Ryazan eyaletinde "yalnızca Kludov fabrikasında" (1894-95 — 4.849 işçi, 6 milyon ruble üretim), "7.000 gibi yüksek bir sayıda at, kışın, odun taşıma işinde kullanılıyordu; bu atların çoğu Yegoryevsk uyezdi köylerine aitti".[158] (*Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, VII, s. 1109-1110.)

[146] Turba sanayiine ait istatistikler de karışık bir durumdadır. Bu sanayi, bir kural olarak, "fabrika" işleri arasmda sınıflandırılmaz (bkz: Kobelyatski, *Elkitabı*, s. 15), oysa bazan böyledir, örneğin, *Liste*, Vladimir eyaleti için ve öteki eyaletlerde de turba çıkarıldığı halde, yalnız bu eyalet için, 2.201 işçi çalıştıran 12 turba alanı vermektedir. Svirski'ye göre (*Vladimir Eyaletindeki Fabrika ve Atelyeler*), 1890'da, Vladimir eyaletinde, turba çıkarmada çalışan toplam işçi sayısı bundan kat kat fazla olmalıdır.

[147] *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*, c. VI.

[148] *İbid.*, c. VIII. Novgorod eyaletinde.

[149] *İbid*, c. IX. Tula uyezdinin yörekent volostlarında.

için "tabaklama" vb.,[150] fabrika eşyalarının paketlenmesi için hasır örme (Kostroma ve öteki eyaletlerde), kibrit için "çöp" yapımı (Ryazan, Kaluga ve öteki eyaletlerde), tütün fabrikaları için karton kutu yapımı (St. Petersburg çevrelerinde),[151] sirke fabrikaları için odun-tozu yapımı,[152] büyük fabrikaların talepleri karşısında gelişen, işe yaramaz ipliklerin küçük bükme sundurmalarında bükülmesi[153] vb., vb. gibi sanayiler doğmuştur. Bütün bu küçük sanayiciler, yukarda sözü edilen ücretli işçiler gibi, ya fabrika merkezlerinin sınaî nüfusuna, ya da çevre köylerin yarı-tarımsal nüfusuna dahildirler. Ayrıca, bir fabrikanın yaptığı iş, yarı-mamul bir malın üretimiyle sınırlı olduğu zaman, bazan, bu malın işlenmesini sürdüren, küçük sanayilerin ortaya çıkması gerekir; örneğin, makine ile iplik eğrilmesi, el dokumacılığına hız vermiştir, madenî eşyaları "elsanatı" ile üretenler, dökümhanelerin etrafında toplanmışlardır. Son olarak da kapitalist ev sanayii, çoğu kez fabrikanın bir ekidir.[154] Geniş-çaplı makineli sanayi çağı, bütün ülkelerde, kapitalist ev sanayiinin, örneğin, hazır giysi yapımı gibi dallarda yaygın bir biçimde gelişmesiyle göze çarpar. Yukarda, bu sanayiin Rusya'da ulaştığı geniş boyutlar üzerinde, ona özgü koşullar üzerinde ve ev sanayiini manüfaktür bölümünde anlatmanın neden daha doğru olacağı üzerinde durmuştuk.

Fabrikanın eklentilerine ilişkin tam bir tanımlamaya benzer bir şey yapabilmek için, nüfusun uğraşlarına ilişkin eksiksiz istatistiklere ya da, salt, fabrika merkezleri ve çevrelerindeki tüm iktisadî yaşamı anlatan tanımlamalara gerek vardır. Ama yetinmek zorunda kaldığımız bölük pörçük veriler bile, fabrika sanayii-

[150] Perm eyaletinde, Kunguz kenti yakınında, Tver eyaletinde, Kimri köyünde vb..

[151] Bkz: *St. Petersburg Uyezdi Zemstvo Kurulunun 1889 Raporu*, Bay Voynov'un, V. Tıp bölgesi üzerine raporu.

[152] *Raporlar ve Soruşturmalar*, I, s. 360.

[153] *Polonya Krallığındaki Fabrika Sanayiini Soruşturma Raporları*, St. Petersburg 1888, s. 24.

[154] *Liste*'de, herbiri binalarda 1.000 ve daha fazla işçi çalıştıran ve buna ek olarak da toplam 7.857 dışarı işçisine sahip olan 16 fabrika sayıyoruz. Herbiri 500-999 işçi çalıştıran ondört fabrika, 1.352 dışarı işçisi çalıştırmaktadır. *Liste*'de dışarı işinin kaydı, tamamen gelişigüzeldir ve atlamalarla doludur. *Fabrika Müfettişlerine Ait Raporların Derlenmesi*'ne göre, 1903'te 65.115 işçiye iş veren 632 iş-dağıtım dairesi vardı. Kuşkusuz bu veriler çok eksiktir; ama gene de, bu dairelerin büyük çoğunluğunun ve bunların çalıştırdığı işçilerin, fabrika sanayiinin merkezleri ile ilgili olması tipik bir durumdur (Moskova alanı: 503 daire, 49.345 işçi; Saratov eyaleti —Sarpinka kumaşları— 33 daire, 10.000 işçi). (*İkinci baskıya not.*)

nin öteki sanayi biçimlerinden ayrı olduğu, fabrika nüfusunun fabrikalarda çalışmayan nüfustan ayrı olduğu yolunda, ülkemizde yaygın olan görüşün yanlışlığını göstermektedir. Genel olarak bütün toplumsal ilişkiler gibi, sanayi biçimlerinin gelişmesi de, ancak, bir yığın içiçe geçmiş, geçici biçimler arasından ve görünüşte geçmişe doğru dönüşler yaparak, çok yavaş ilerleyebilir. Demek ki, küçük sanayilerdeki büyüme, (görmüş olduğumuz gibi) kapitalist manüfaktürdeki ilerlemeyi ifade edebilir; şimdi görüyoruz ki, fabrika da, bazan, küçük sanayileri geliştirebilir. "Alıcı" için çalışma da, hem manüfaktürevinin, hem de fabrikanın bir ekidir. Bu tür olguların önemini doğru olarak değerlendirebilmek için, bunları, gelişmesinin belli bir aşamasında, sanayiin tüm yapısı ile ve gelişmedeki ana eğilimler ile bağıntılı olarak ele almalıyız.

XI. SANAYİİN TARIMDAN TAM OLARAK AYRILMASI

Sanayiin tarımdan tam olarak ayrılması, ancak geniş-çaplı makineli sanayi ile gerçekleşir. Rusya gerçekleri, *Kapital*'in yazarınca, öteki ülkeler için saptanan,[155] ama genellikle narodnik iktisatçılarca görmezlikten gelinen bu tezi tümüyle doğrulamaktadır. Bay N. —on, *Denemeler*'inde, yerli yersiz, "sanayiin tarımdan ayrılmasından" sözetmekte, ama kesin verilere dayanarak, bu sürecin gerçekte nasıl olduğunu ve hangi değişik biçimleri aldığını inceleme zahmetine girmemektedir. Bay V. V., sanayi işçimizin, toprakla olan bağıntısına değinmekte (*manüfaktürde;* yazarımız, *Kapital* yazarının teorisini izliyormuş gibi yapmasına karşın, kapitalizmin çeşitli aşamalarını ayırdetmeyi gerekli görmüyor!) ve bu açıdan *"bizim* [italikler yazara aittir] kapitalist sanayiimizin", işçi-çiftçiye olan, "utanç verici [aynen böyle!] bağımlılığından" vb. sözetmektedir (*Kapitalizmin Kaderi,* s. 114 ve diğerleri). Anlaşılan Bay V. V., yalnız "bizim ülkemizde" değil, Batının her yerinde, kapitalizmin, geniş-çaplı makineli sanayi kurulmadan işçilerin topraktan tam olarak ayrılmasını gerçekleştirmediğini hiç duymamış ya da duymuşsa, unutmuş. Son olarak, Bay Kablukov, geçenlerde, öğrencilerine, gerçeklerin şu şaşırtıcı tahrifatını sunmuştur: "Batıda fabrikadaki iş, işçinin tek geçim aracı olduğu halde, bizim ülkemizde, *nispeten az sayıda istisna ile* [aynen böyle!!], işçi, fabrikadaki işe, ikincil bir uğraş gözü ile bakar, *toprak*

[155] *Das Kapital,* I², s. 779-780. [159]

onu daha çok çeker.[156]

Bu sorunun gerçekçi bir tahlili, Moskova sağlık istatistiklerindeki, Bay Dementyev'in "fabrika işçilerinin tarımla bağlantısı" üzerine makalesinde yapılmıştır.[157] 20.000 kadar işçiyi kucaklayan, düzenli olarak derlenmiş istatistikler göstermiştir ki, fabrika işçilerinin yalnızca %14,1'i, tarımsal işlerde çalışmak için ayrılmaktadır. Ama daha da önemli olan ve adı geçen yapıtta bütün ayrıntılarıyla kanıtlanmış olan gerçek, *işçileri topraktan ayıran şeyin, esas makineli üretim olduğudur.* Bu gerçeği kanıtlamak üzere aktarılan bir dizi rakam arasında, aşağıdaki şu en çarpıcı olanları seçtik.[158] [Tablo 103.]

[TABLO 103]

Fabrika ve Atelyeler	Tarlada Çalışmak Üzere Ayrılanlar (%)	
Elde pamuklu dokuma ve boyama	72,5	El Üretimi
İpekli dokuma	63,1	
Porselen ve dokumacılık	31,0	
Elde pamuklu bez-basma ve çözgü-dağıtım daireleri	37,0	
Keçe kumaş (tam üretim)	20,4	
Pamuk eğirme ve motorlu tezgâhla dokuma	13.8	Makine Üretimi
Basma ve bitirme dahil motorlu tezgâh dokumacılığı	6,2	
Mühendislik işleri	2.7	
Pamuklu bez basma ve makine ile bitirme	2,3	

İşlerden 8'ini, el ile ve makine ile sürdürülenler olmak üzere bölerek, yazarın tablosunu tamamladık. Dokuzuncuya, keçe kumaş üretimine gelince, bu, kısmen el ile, kısmen de makine ile yapılmaktadır. El-tezgâhlı fabrikalardaki dokumacıların %63 kada-

[156] *Tarımsal (aynen böyle!) İktisat Üzerine Konuşmalar*, öğrenciler için basım, Moskova 1897, s. 13. Yoksa bizim bilgili istatistikçimiz, toplamın %85'ini "nispeten az sayıda istisna" olarak kabul edebileceğimizi mi sanıyor (ilerde, metne bakınız)?

[157] *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, Sağlık İstatistikleri Bölümü c. IV, Bölüm II, Moskova 1893. Bay Dementyev'in ünlü yapıtında yeniden basılmıştır: *Fabrika*, vb..

[158] *İstatistikî Sonuçlar, loc. cit.*, s. 292, *Fabrika*, ikinci baskı, s. 36.

rı, tarla işi için ayrılırken, motorlu tezgâhlarda çalışanlardan *bir teki bile ayrılmamaktadır*; makineleşmiş kumaş fabrikaları bölümlerinde çalışanlardan %3,3'ü ayrılmaktadır. "Demek ki, fabrika işçilerinin toprakla bağlarını koparmalarının en önemli nedeni, el üretiminden makineli üretime geçiştir. El üretimi yapan fabrikaların hâlâ nispeten önemli sayıda olmasına karşın, buralarda çalışan işçilerin sayısı, makineli üretim yapan fabrikalardaki işçi sayısına kıyasla çok azdır, onun için de, tarla işi için ayrılanların oranı olarak yetişkin işçilerin %14,1'i ve tümüyle köylü tabakasına mensup yetişkin işçilerin %15,4'ü gibi küçük oranlar elde ederiz."[159] Moskova eyaletindeki fabrikaların sıhhî teftişinin sonuçları olarak aşağıdaki rakamları elde ettiğimizi hatırlayalım: Makineleşmiş fabrikalar, toplamın %22,6'sını oluşturur (buharlı motor kullanan %18,4 dahil); toplam işçi sayısının %80,7'si buralarda toplanmıştır. Elemeği fabrikaları %69,2 oranındadır. Toplam işçi sayısının ancak %16,2'sini çalıştırırlar. 244 makineleşmiş fabrikada 92.302 işçi çalışırken (fabrika başına 873 işçi), 747 elemeği fabrikasında 18.520 işçi çalışmaktadır (fabrika başına 25 işçi).[160] Yukarda bütün Rus fabrika işçilerinin, çoğu makineleşmiş olan, en büyük işletmelerde büyük ölçüde toplandığını göstermiştik, buralarda kuruluş başına ortalama 488 ve daha fazla işçi düşmektedir. Bay Dementyev, işçilerin doğum yerlerinin, topraktan ayrılmaları üzerine etkisini, o bölgede doğmuş işçilerle göçmen işçiler arasındaki farkları, toplumsal tabaka farklılıklarını (kasabalı ya da köylü) vb., ayrıntısıyla incelemiş ve bütün bu farklılıkların ana etken tarafından gölgede bırakıldığı ortaya çıkmıştır: bu etken, el üretiminden makineli üretime geçiştir.[161] "Eski çiftçinin bir fabrika işçisine dönüşmesine yardım eden etkenler ne olursa olsun, bu özel işçiler şimdiden mevcuttur. Bunlar, yalnızca köylü sayılırlar, ama köyle olan tek ilişkileri, pasaportlarını yenilerlerken ödedikleri vergiler yo-

[159] *Sonuçlar*, s. 280. *Fabrika*, s. 26.

[160] *Sonuçlar*, c. IV, Bölüm I, s. 167, 170, 177.

[161] Bay Jıbankov, *Smolensk Eyaletindeki Fabrika ve Atelyelerin Sağlık Koşullarının Araştırılması* adlı yapıtında (Smolensk, 1894-1896) Yartsevo tekstil fabrikasındaki tarla işi için ayrılan işçilerin sayısının yalnızca yaklaşık %10-15 oranında olduğunu hesaplamıştır. (c. II, s. 307, 445; 1893-1894'te Yartsevo fabrikası, Smolensk eyaletindeki 8.810 fabrika işçisinden 3.106'sını çalıştırıyordu.) Bu fabrikada çalıştırılan erkeklerin %28'i (bütün fabrikalar için ortalama, %29) ve kadınların %18,6'sı (bütün fabrikalar için ortalama %21) geçici işçiydi. (Bkz: c. II, s. 469.) Geçici işçilerin: (1) fabrikada bir yıldan az süre için çalıştırılanları; (2) tarlalardaki yaz işi için ayrılanları; (3) "çeşitli nedenlerle, birkaç yıldan beri fabrikada çalışmayı bırakanları" içerdiğini belirtmek gerekir (II, 445).

luyladır, çünkü, aslında köyde çiftlikleri ve çoğu kez evleri bile yoktur, genellikle evleri satılmıştır. Toprak üzerindeki haklarını bile, deyim yerindeyse hukuken korurlar ve 1885-1886'da birçok fabrikada ortaya çıkan düzensizlikler göstermiştir ki, bu işçiler köye tümüyle yabancılaşmışlardır, tıpkı köylülerin de onlara, kendi köylerinin çocuklarına, yabancı gözüyle bakmaları gibi. Dolayısıyla, daha şimdiden biçimlenmiş olan, kendilerine ait bir evleri ve gerçekten de hiç bir mülkleri olmayan bir sınıfla, hiç bir bağı olmayan ve zorla geçinen bir sınıfla karşı karşıyayız. Ve bu sınıf dün doğmuş değildir. Onun da bir fabrika şeceresi vardır ve oldukça önemli bir bölümü, daha şimdiden, üçüncü kuşağını yaşamaktadır."[162] Son olarak, fabrikanın sanayiden ayrılmasına ilişkin ilginç veriler, son fabrika istatistiklerinde verilmiştir. *Fabrika ve Atelyeler Listesi* (1894-95 verileri) her fabrikanın, yıl içinde çalıştığı günlerin sayısı hakkında bilgi vermektedir. Bay Kasperov, "ortalama olarak, Rus fabrikasının yılda 165 gün çalıştığını" "bu ülkedeki fabrikaların %35'inin yılda 200 günden az çalıştığını" hesapladığı zaman, bu verileri, narodnik teorileri desteklemek için kullanmakta acele etmiştir.[163] Söylemeye gerek yok ki, "fabrika" terimindeki belirsizliği gözönünde tutarsak, bu tür genel rakamlar hemen hemen tümüyle değersizleşir, çünkü sene içinde, belirli sayıda gün için, kaç işçinin çalıştırıldığını göstermezler. Yukarda görmüş olduğumuz gibi (Kesim VII), toplam fabrika işçisi sayısının 3/4 kadarını çalıştıran büyük fabrikalara (100 ve daha fazla işçi) ait, gerekli rakamları *Liste*'den hesapladık. Farklı kategorilerde, bir yıl başına düşen ortalama çalışma günü sayısını şöyle bulduk: A) 242, B) 235, C) 273,[164] ve bütün büyük fabrikalar için, 244. Eğer işçi başına düşen ortalama çalışma günü sayısını hesaplarsak, bilyük bir fabrikadaki işçi başına düşen ortalama sayı olarak, 253 çalışma günü buluruz. *Liste*'de, çeşitli işlerin bölündüğü 12 bölümden, yalnızca birinde, alt kategoriler için ortalama çalışma günü sayısı, 200'ün altındadır; yani XI. Kesimde (gıda ürünleri): A) 189; B) 148; C) 280'dir. Bu bölümdeki A ve B kategorilerinde bulunan fabrikalar, 110.588 işçi çalıştırır, bu da büyük fabrikalardaki toplam işçi sayısının (655.670), %16,2'sidir. Belirtmemiz gerekir ki, bu

[162] *Sonuçlar*, s. 296. *Fabrika*, s. 44-46.

[163] *Rusya'nın Sınai Gelişmesinin İstatistiki Özeti*, Özgür İktisat Birliği üyesi, M. İ. Tugan-Baronovski'nin okuduğu bir tez ve III. Bölümde, bu tez üzerine toplantılarda yapılan tartışma. St. Petersburg 1898, s. 41.

[164] A Kategorisinin 100-499 işçi, B'nin 500-999, C'nin ise 1.000 ve daha fazla işçi çalıştıran fabrikaları kapsadığını hatırlatalım.

bölüm oldukça farklı işleri birleştirmektedir, örneğin, pancar şekeri ve tütün, damıtma ve un değirmenciliği vb.. Geri kalan bölümler için, fabrika başına düşen ortalama çalışma günü sayısı şöyledir: A) 259; B) 271; C) 272. Demek ki, fabrikalar ne kadar büyükse, yıl boyunca çalıştıkları gün sayısı da o kadar fazladır. Dolayısıyla, Avrupa Rusyası'ndaki bütün büyük fabrikalara ait genel veriler, Moskova sağlık istatistikleri sonuçlarını doğrulamakta ve fabrikanın, sürekli bir fabrika işçileri sınıfı yarattığını tanıtlamaktadır.

O halde, Rus fabrikasına ilişkin veriler, *Kapital*'in teorisini tümüyle doğrulamaktadır: sınaî nüfusu tarımdan ve ona bağlı olan ataerkil yaşamın yüzyıllar süren geleneklerinden ilk ve son kez ayırarak, sınaî nüfusun yaşam koşullarında tam ve kesin bir devrim yaratan şey, geniş-çaplı makineli sanayidir. Ama öte yandan, geniş-çaplı makineli sanayi, ataerkil ve küçük-burjuva ilişkileri yıkmakla tarımdaki ve sanayideki ücretli işçileri birbirine daha da yakınlaştıran koşulları yaratır: birincisi, genel olarak kırsal bölgelere, ilk kez tarım-dışı merkezlerde doğmuş olan ticarî ve sınaî yaşam biçimini getirir; ikincisi, nüfusta hareketlilik ve gerek tarımsal, gerek sınaî işçilerin kiralanması için büyük pazarlar yaratır; üçüncüsü, geniş-çaplı makineli sanayi, tarıma makineyi sokarak kırsal bölgelere, yüksek yaşam düzeyleriyle göze çarpan, usta sanayi işçileri getirir.

XII. RUS SANAYİİNDE KAPİTALİZMİN GELİŞMESİNDEKİ ÜÇ AŞAMA

Şimdi, sanayimizdeki kapitalizmin gelişmesine ilişkin verilerden çıkarılacak temel sonuçları özetliyelim.[165]

Bu gelişmede üç temel aşama vardır: küçük meta üretimi (küçük, esas olarak köylü sanayileri); kapitalist manüfaktür; ve fabrika (geniş-çaplı makineli sanayi). Gerçekler, Rusya'da yaygın olan, "fabrika" ve "elsanatı" sanayilerinin birbirlerinden ayrı olduğu görüşünü kesinlikle çürütmektedir. Tersine, böyle bir ayırım, tümüyle sunidir. Adı geçen sanayi biçimleri arasındaki bağıntı ve devamlılık, en dolaysız ve en yakın türdendir. Gerçekler, çok açık bir biçimde göstermektedir ki, küçük meta üretimindeki ana eğilim, kapitalizmin gelişmesine doğru, özellikle, manüfaktürün

[165] Önsözde belirtildiği gibi, Reform-sonrası dönemle yetinerek, serf nüfusun emeğine dayanan sanayi biçimlerini bir kenara bırakıyoruz.

doğuşuna doğrudur, manüfaktür de gözlerimizin önünde, büyük bir hızla geniş-çaplı makineli sanayie dönüşmektedir. Belki de, sanayiin ardarda gelen biçimleri arasındaki yakın ve dolaysız bağıntının en çarpıcı belirtilerinden biri, büyük ve hatta en büyük fabrika sahiplerinden çoğunun, bir zamanlar, küçük sanayicilerin en küçüklerinden biri olmaları ve "halk üretimi"nden "kapitalizme" kadar bütün aşamalardan geçmiş olmalarıdır. Savva Morozov, serf köylü (özgürlüğünü 1820'de satın almıştı), çobanlık, arabacılık, dokuma işçiliği, mallarını alıcılara satmak için Moskova'ya yaya yolculuk eden elsanatı dokumacılığı yapmıştı; sonra da küçük bir kuruluşun, bir iş-dağıtımı dairesinin, bir fabrikanın sahibi oldu. 1862'de öldüğü zaman, kendisinin ve birçok oğlunun iki büyük fabrikası vardı. 1890'da, torunlarına ait 4 fabrika, 39.000 işçi çalıştırıyor, 35 milyon ruble değerinde mal üretiyordu.[166] Vladimir eyaletinin ipek sanayiinde, büyük fabrika sahiplerinden bazıları, eskiden işçi dokumacı ya da "elsanatı" dokumacısı idiler.[167] İvanova-Voznesensk'teki en büyük fabrika sahipleri (Kuvayevler, Fokinler, Zubkovlar, Kokuşkinler, Bobrovlar ve daha birçokları), eskiden elsanatçısıydılar.[168] Moskova eyaletindeki brokar fabrikalarının hepsi elsanatı işodalarından gelişmiştir.[169] Pavlovo bölgesindeki, fabrika sahibi Zavyalov, 1864'te, hâlâ, "sanatçı Kabarov'un basit bir işçisi olduğu zamanların canlı anılarına" sahipti.[170] Fabrika sahibi Varipayev eskiden bir küçük elsanatçısı idi.[171] Kondratov, bir zamanlar eşyalarını bir torba içinde taşıyarak Pavlovo'ya kadar yürüyen bir elsanatçısı idi.[172] Fabrika sahibi Asmolov, bir zamanlar, bir seyyar satıcının at sürücüsüydü, sonra bir küçük tacir, daha sonra bir küçük tütün atelyesinin sahibi ve nihayet, milyonlar tutarında bir iş hacmi bulunan bir fabrikanın sahibi oldu.[173] Ve daha böyle birçokları var. Bu ve benzer durumlarda, narodnik iktisatçıların, "sunî" kapitalizmin nerede başladığını ve "halk" sanayiinin nerede sona erdiğini nasıl saptayacaklarını görmek ilginç olacaktır.

[166] *Vladimir Eyaleti Sanayileri*, IV, 5-7. — 1890 *Kılavuz*'u. — Şişmaryov: *Nijni-Novgorod ve Skuya-İvanovo Demiryolları Bölgesindeki Sanayi Üzerine Kısa Bir Deneme*, St. Petersburg 1892, s. 28-32.

[167] *Vladimir Eyaleti Sanayileri*, III, s. 7 ve devamı.

[168] Şişmaryov, 56-62.

[169] *Moskova Eyaletine Ait İstatistiki Sonuçlar*, c. VII, Kısım, III.

[170] A. Smirnov, *Pavlovo ve Vorsma*, s. 14.

[171] Labrin, *loc, cit.*, s. 66.

[172] Grigoryev, *loc. cit.*, s. 36.

[173] *Tarihî-İstatistiki İnceleme*, c. III, s. 27.

Yukarda sıralanan üç ana sanayi biçimi, her şeyden önce, teknik sistemleriyle birbirlerinden ayrılırlar. Küçük meta üretimi, hemen hemen çok eski zamanlardan beri değişmeden kalmış olan, tamamen ilkel el tekniği ile tanımlanır. Sanayideki küçük üretici, hammaddeleri işleme yöntemlerinde gelenekleri izleyen bir köylü olarak kalır. Manüfaktür, teknikte esaslı bir değişiklik yaratan ve köylüyü bir fabrika işçisine, "bir tek ayrıntılı işlem yapan bir emekçiye" dönüştüren işbölümünü getirir. Ama el üretimi kalır ve bu temele dayanarak üretim yöntemlerinde ilerleme kaçınılmaz olarak çok yavaş olur. İşbölümü kendiliğinden doğar ve tıpkı köylü emeği gibi geleneksel olarak ilerler. Yalnızca geniş-çaplı makineli sanayi radikal bir değişiklik getirir, el ustalığını bir kenara atar, üretimi yeni rasyonal ilkelere dayanarak değiştirir ve bilimi sistematik olarak üretime uygular. Rusya'daki kapitalizm, geniş-çaplı makineli sanayii örgütlemediği sürece, ve henüz bunu gerçekleştirmediği sanayilerde, teknikte hemen tam bir durgunluk görürüz, yüzyıllarca önce üretimde kullanılmış olan aynı el tezgâhının ve aynı su değirmeninin ya da yel değirmeninin kullanıldığını görürüz. Öte yandan da, fabrikaya bağlanan sanayilerde, tam bir teknik devrim ve makineli üretim yöntemlerinde son derece hızlı bir ilerleme görürüz.

Görüyoruz ki, kapitalizmin farklı gelişme aşamaları, farklı teknik sistemlerle bağıntılıdır. Küçük meta üretimi ve manüfaktür, küçük kuruluşların hüküm sürmesi ile tanımlanır, bu küçük kuruluşlar arasından ancak birkaç büyük kuruluş doğar. Geniş-çaplı makineli sanayi, küçük kuruluşları tamamen safdışı eder. Kapitalist ilişkiler küçük kuruluşlarda da doğar (ücretli işçi çalıştıran atelyeler ve tüccar sermayesi biçiminde), ama bunlar hâlâ pek az gelişmişlerdir ve üretime katılan gruplar arasında keskin karşıtlıklar halinde biçimlenmemişlerdir. Ne büyük sermaye, ne de yaygın bir proletarya tabakası henüz mevcut değildir. Manüfaktürde her ikisinin de doğduğunu görüyoruz. Üretim araçlarına sahip olan ile çalışan arasındaki uçurum, şimdi çok genişlemiştir. Sakinlerinin çoğu çalışan yoksul insanlar olan "zengin" yerleşme merkezleri doğmaktadır. Hammadde satın alıp, mamul madde satarak büyük kazanç sağlayan az sayıda tüccar ve kıt kanaat geçinen bir ayrıntı işçileri yığını — işte manüfaktürün genel görünümü böyledir. Ama küçük kuruluşların çokluğu, toprakla olan bağın korunması, üretimde ve bütün yaşam biçiminde geleneğe bağlılık — bütün bunlar manüfaktürün aşırı-uçları arasında bir yığın ara unsur yaratır ve bu aşırı uçların gelişmesini geciktirir.

Geniş-çaplı makineli sanayide bütün bu geciktirici etkenler yok olur; toplumsal çelişkilerin keskinliği had safhaya ulaşır. Kapitalizmin bütün karanlık yanları adeta bir araya toplanır: bildiğimiz gibi, makine, işgününün mümkün olduğu kadar fazla uzatılmasına büyük bir hız kazandırır; kadınlar ve çocuklar sanayie çekilir; bir yedek işsizler ordusu oluşur (ve fabrika üretimindeki koşullardan dolayı oluşmalıdır) vb.. Ancak, fabrikanın yolaçtığı emeğin geniş çapta toplumsallaştırılması, ve çalıştırdığı insanların duygularında ve kavramlarındaki değişiklik, (özellikle, ataerkil ve küçükburjuva geleneklerin yıkılması) bir tepkiye yol açar: geniş-çaplı makineli sanayi, önceki aşamalardan farklı biçimde, zorunlu olarak, üretimin planlı düzenlenmesini ve üretim üzerinde kamu denetimini gerektirir (bu son eğilimin bir belirtisi, fabrika yasalarıdır).[174]

Üretimdeki gelişmenin niteliği de, kapitalizmin çeşitli aşamalarına göre değişir. Küçük sanayilerde bu gelişme köylü iktisadındaki gelişmenin peşinden gelir; pazar son derece dar, üretici ile tüketici arasındaki mesafe kısadır, ve üretimin küçük olan çapı, pek az dalgalanan yerel talebe kendini kolayca uydurur. İşte bunun için, sanayi, bu aşamada, çok istikrarlı oluşu ile tanımlanır, ama bu istikrar, teknikte durgunlukla ve ortaçağ geleneklerinin her tür kalıntısına dolaşmış ataerkil toplumsal ilişkilerin korunmasıyla birdir. Manüfaktürevleri, büyük bir pazar için —bazan bütün ülke için— çalışırlar ve dolayısıyla üretim, kapitalizme özgü olan istikrarsızlığı kazanır; bu fabrika üretimi koşullarında en büyük yoğunluğa erişen bir istikrarsızlıktır. Geniş-çaplı makineli sanayi ancak hamleler halinde, birbiri ardı sıra gelen refah ve bunalım dönemleriyle gelişebilir. Fabrikanın bu kasınmalı büyümesi, küçük üreticilerin yıkımını büyük ölçüde hızlandırır; işçiler bir yükselme döneminde, yığınlar halinde fabrikaya çekilir ve sonra da dışarı atılırlar. Her tür işi yapmaya hazır, geniş bir yedek işsiz ordusunun oluşumu, geniş-çaplı makineli sanayiin varlığı ve gelişmesi için bir koşul haline gelir. İkinci Bölümde, bu ordunun, köylülüğün hangi tabakasından toplandığını göstermiş ve daha sonraki bölümlerde, sermayenin bu yedekleri hazır tuttuğu temel iş tiplerine işaret etmiştik. Geniş-çaplı makineli sanayiin "istikrarsızlığı", her zaman olaylara küçük üretici gözüyle bakan ve eski

[174] Fabrika yasaları ile geniş-çaplı makine sanayiinin yarattığı koşullar ve ilişkiler arasındaki bağıntı için, Bay Tugan-Baranovski'nin *Rus Fabrikası* adlı kitabına (Bölüm II, Kısım 2) ve özellikle Temmuz 1897 tarihli *Novoye Slovo*'daki makaleye bakınız.

durgunluğun yerine üretim yöntemlerindeki ve tüm toplumsal ilişkilerdeki hızlı dönüşümü getiren şeyin, yalnızca bu "istikrarsızlık" olduğunu unutan kişilerin gerici yakınmalarına yolaçmıştır ve yolaçmaya devam etmektedir.

Bu dönüşümün belirtilerinden biri, sanayiin tarımdan ayrılması, sanayideki toplumsal ilişkilerin, tarım üzerinde ağırlığını duyuran feodal ve ataerkil sistemin geleneklerinden kurtulmasıdır. Küçük meta üretiminde, sanayici, köylü kabuğundan henüz hiç de çıkmış değildir; çoğu durumda bir çiftçi olarak kalmaktadır, ve küçük sanayi ile küçük tarım arasındaki bu bağıntı öylesine derindir ki, sanayi ve tarımdaki küçük üreticilerin paralel farklılaşması biçiminde ilginç bir yasa gözlemliyoruz. Bir küçük-burjuvazinin ve ücretli işçilerin oluşması, ulusal iktisadın her iki alanında da aynı zamanda ilerler, böylece, farklılaşmanın her iki kutbunda da sanayicinin tarımdan kopmasına zemin hazırlar. Manüfaktürde bu kopuş daha şimdiden önemli bir düzeydedir. Tarımla uğraşmayan bir dizi sınaî merkez doğmuştur. Sanayiin baş temsilcisi, artık köylü değil, bir yandan tüccar ve manüfaktürevi sahibi, öte yandan da "zanaatçıdır". Sanayi ve dünyanın öteki bölgeleriyle olan nispeten gelişmiş ticarî alışveriş, nüfusun yaşam düzeyini ve kültürünü yükseltir; artık manüfaktürevi işçisi köylüye tepeden bakmaktadır. Geniş-çaplı makineli sanayi, bu dönüşümü tamamlar, sanayii tarımdan kesinlikle ayırır ve, görmüş olduğumuz gibi, eski köylülüğe tümüyle yabancı olan ve yaşam biçimi, aile ilişkileri ve gerek maddî, gerek manevî açıdan daha yüksek gereksinme düzeyi ile ondan ayrılan, nüfusun özel bir sınıfını yaratır.[175] Küçük sanayilerde ve manüfaktürde, her zaman ataerkil ilişkilerin kalıntılarını ve kişisel bağımlılığın çeşitli biçimlerini görürüz, bunlar, kapitalist iktisadın genel koşullarında, çalışan halkın durumunu son derece kötüleştirir ve onları küçültür, bozar. Çoğu kez ülkenin çeşitli kısımlarından gelen işçi yığınlarını bir araya toplayan geniş-çaplı makineli sanayi, ataerkilliğin ve kişisel bağımlılığın kalıntılarını hoşgörmeyi kesinlikle reddeder ve "geçmişi" gerçekten "küçük gören tutumuyla" göze çarpar. Üretimi düzenleme ve onun

[175] "Fabrika işçisi" tipine ilişkin olarak, bkz: yukarda, Altıncı Bölüm, § II, 5, s. 355-356. — Ayrıca *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar, c. VII*, Kısım III. Moskova 1883, s. 58 (fabrika işçisi bir ahlâkçı "bir ukalâ dümbeleği"dir). — *Nijni-Novgorod Elkitabı*, I, s. 42-43; c. IV, s. 335. — *Vladimir Eyaleti Sanayileri*. III, 113-114 ve diğerleri. — *Novoye Slovo*, Ekim 1897, s. 63. — Bkz: ayrıca, Bay Jıbankov'un, ticarî ve sınaî uğraşlar için kentlere giden işçileri tanımlayan, yukarda adı geçen yapıtları.

üzerinde kamu denetimi kurma zorunluluğuna yol açan ve bu olanağı yaratan esas koşullardan biri de, modası geçmiş geleneklerden bu kopuştur. Özellikle, fabrikanın nüfusun yaşam koşullarında yarattığı değişimden söz ederken, kadın ve çocukların üretime çekilmesinin,[176] temelde ilerici olduğunu belirtmek gerekir. Kapitalist fabrikanın, çalışan nüfusun bu kategorilerini özellikle zor koşullar içine soktuğu ve işgününün düzenlenmesi ve kısaltılmasının, sağlığa uygun emek koşulları sağlanmasının vb., onlar için özellikle gerekli olduğu tartışılmaz bir gerçektir; ama sanayide kadın ve çocuk çalıştırılmasını tümüyle yasaklama ya da bu tip işe yer vermeyen ataerkil yaşam biçimini koruma çabaları, gerici ve ütopik olacaktır. Geniş-çaplı makineli sanayi eskiden dar ev, aile ilişkileri çerçevesinden hiç çıkmayan nüfusun bu kategorilerinin ataerkil tecridini yıkmakla, onları toplumsal üretime doğrudan doğruya katmakla, onların gelişmesini hızlandırır, bağımsızlıklarını artırır; başka bir deyişle, kapitalizm-öncesi ilişkilerin ataerkil hareketsizliğiyle kıyaslanamayacak ölçüde üstün olan yaşam koşulları yaratır.[177]

Sınaî gelişmenin ilk iki aşamasında nüfusun yerleşik nitelikte

[176] *Kılavuz*'a göre, 1890'da Avrupa Rusyası'ndaki fabrika ve atelyeler 210.207'si (%24) kadın, 17.793'ü (%2) oğlan çocuk ve 8.216'sı (%1) kız çocuk olan, toplam 875.764 işçi çalıştırıyordu.

[177] "Yoksul dokumacı-kadın, babasının ve kocasının ardından fabrikaya gider ve onların yanında ve onlardan bağımsız olarak çalışır. O da, erkek gibi, ekmeğini kazanmaktadır." "Fabrika'da ... kadın, kocasından ayrı, tamamen bağımsız bir üreticidir." Kadın fabrika işçileri arasında, okuryazarlık görülmemiş bir hızla yayılmaktadır. (*Vladimir Eyaleti Sanayileri*, III, 113, 118, 112 ve diğer yerlerde.) Bay Karizomenov şu sonucu çıkarmakta tamamen haklıdır: sanayi, "kadının, aileye... kocaya olan iktisadî bağımlılığını yıkar. ... Fabrikada kadın erkeğe eşittir; bu proleterliğin eşitliğidir. ... Sanayiin kapitalistleşmesi, kadının ailedeki bağımsızlığı uğruna mücadelesinde önemli bir etkendir." "Sanayi, kadın için, ailesinden ve kocasından tümüyle bağımsız olduğu yeni bir durum yaratır." (*Yuridiçeski Vestnik*, 1883, n° 12, s. 582, 596.) *Moskova Eyaletine Ait İstatistiki Sonuçlar*'da c. VII, Kısım II, Moskova 1882, s. 152, 138-139), araştırmacılar, elle ve makine ile çorap yapımında çalışan kadınların durumunu karşılaştırmaktadırlar. El işçilerininkiler ise 14-30 kopek kadardır. Makine üretiminde çalışan kadının koşulları şöyle tanımlanmaktadır: "... Karşımızda özgür, hiç bir engel tanımayan, aileden ve köylü kadının yaşam koşullarını oluşturan her şeyden kurtulmuş bir genç kadın, her an bir yeni, bir başka yer için, bir patronu bir başkası için terkedebilecek ve her an kendini işsiz ... bir lokma ekmekten yoksun bir durumda bulabilecek bir genç kadın durmaktadır. ... El üretiminde örücülerin ücreti pek azdır, yiyeceğini karşılamaya yetmeyen, yalnızca eğer o, verilmiş-toprak sahibi olan ve çiftçilik yapan bir ailenin üyesi olarak, kısmen o taprağın ürününden de yararlanıyorsa, kabul edilebilir bir kazançtır; makine üretiminde, çalışan kadın, yiyecek ve çaya

olduğu görülür. Bir köylü olarak kalan küçük sanayici, çiftliği ile köyüne bağlıdır. Manüfaktürdeki zanaatçı, genellikle, manüfaktürün yarattığı küçük, ayrı sınaî alana bağlıdır. Sanayi sisteminin kendisinde, gelişmesinin birinci ve ikinci aşamalarında, üreticinin yerleşik ve ayrı durumunu bozacak hiç bir şey yoktur. Çeşitli sanayi alanları arasında alışveriş enderdir. Sanayiin öteki alanlara nakli, yalnızca, tek tek küçük üreticilerin göçü sayesinde olur; bunlar, ülkenin uzak kısımlarında, yeni küçük sanayiler kurarlar. Öte yandan, geniş-çaplı makineli sanayi, zorunlu olarak nüfusta hareketlilik yaratır; çeşitli bölgeler arasında ticarî alışveriş büyük ölçüde gelişir; demiryolları yolculuğu kolaylaştırır. Emeğe olan talep, bir bütün olarak çoğalır — yükselme dönemlerinde artar, bunalım dönemlerinde azalır, öyle ki işçilerin bir fabrikadan ötekine, ülkenin bir yerinden ötekine gitmeleri bir zorunluluk haline gelir. Geniş-çaplı makineli sanayi, görülmemiş bir hızla büyüyen, bir dizi sınaî merkez yaratır, bunu bazan da meskûn olmayan yerlerde yapar, işçilerin yığın halinde göçü olmaksızın böyle bir şey olanaksızdır. Daha ilerde tarımsal olmayan, dışarı sanayileri denen şeyin boyutlarından ve öneminden sözedeceğiz. Şimdilik, Moskova eyaletine ait Zemstvo sağlık istatistiklerini kısaca sunmakla yetineceğiz. 103.175 fabrika işçisi arasında yapılan bir soruşturma göstermiştir ki, 53.238'i, ya da toplamın %51,6'sı çalıştıkları uyezdde doğmuştur. Demek ki, işçilerin yarısına yakın bir kısmı, bir uyezdden ötekine göç etmiştir. Moskova eyaletinde doğmuş olan işçilerin sayısı 66.038 ya da %64'tür.[178] İşçilerin üçte-birinden çoğu öteki eyaletlerden (esas olarak, Moskova eyaletine bitişik, merkezî sanayi bölgesindeki eyaletlerden) gelmişlerdir. Farklı uyezdlerin karşılaştırılması, en çok sanayileşmiş olanların, orada doğmuş işçilerin en düşük oranda olmasıyla göze çarptığını gösterir. Örneğin, pek az sanayileşmiş olan Mojaysk ve Volokolamsk uyezdlerinde fabrika işçilerinin %92-%93'ü, çalıştıkları uyezdin yerlisidir. Çok yüksek ölçüde sanayileşmiş olan Moskova, Kolomna ve Bogorodsk uyezdlerinde, yerli işçilerin yüzdesi, %24, %40 ve %50'ye düşmektedir. Araştırmacılar, bundan, "bir uyezddeki fabrika üretiminin önemli

ek olarak, .. ailesinden uzakta yaşamasını ve ailenin topraktan aldığı gelir olmaksızın geçinmesini mümkün kılan bir kazanç da sağlar. ... Üstelik, bugünkü koşullarda, makine sanayiindeki kadın işçinin kazancı daha güvenlidir."

[178] Daha az sanayileşmiş olan Smolensk eyaletinde, 5.000 fabrika işçisi arasında yapılan bir soruşturma, %80'inin o eyaletin yerlisi olduğunu göstermiştir (Jıbankov, *loc, cit.*, II, 442).

ölçüde gelişmesi, dış unsurların buraya akın etmesini teşvik eder" sonucunu çıkarmaktadırlar.[179] Bu gerçekler, ayrıca (ekleyelim), sanayi işçilerinin hareketinin, tarım işçilerinin hareketinde gözlemlediğimiz, aynı özellikleri taşıdığını da göstermektedir. Yani sanayi işçileri de yalnızca emek fazlası olan yerlerden göç etmezler, aynı zamanda emek kıtlığı olan yerlerden de göç ederler. Örneğin Bronnitsi uyezdi, Moskova eyaletinin öteki uyezdlerinden ve başka eyaletlerden 1.125 işçi çekerken, aynı zamanda da, daha fazla sanayileşmiş olan Moskova ve Bogorodsk uyezdlerine 1.246 işçi verir. Demek ki, işçiler, yalnızca, "yakında, yerel uğraşlar" bulamadıklarından değil, aynı zamanda, koşulların daha iyi olduğu yerlere gitmek üzere de ayrılırlar. Bu gerçek, basit de olsa bu gerçeği narodnik iktisatçılara bir kez daha hatırlatmakta yarar vardır, çünkü onlar, kapitalizmin yarattığı nüfustaki hareketliliğin ilerici anlamına gözlerini kapayarak yerel uğraşları idealize etmekte ve sınaî bölgelere göçü yermektedirler.

Geniş-çaplı makineli sanayii önceki biçimlerden ayıran, yukarda tanımlamış olduğumuz tipik özellikler, emeğin toplumsallaştırılması sözcükleriyle özetlenebilir. Gerçekten de, dev bir ulusal ve uluslararası pazar için üretim, ham ve yardımcı maddeler satın almak için ülkenin çeşitli kısımlarıyla ve farklı ülkelerle, sıkı ticarî ilişkiler geliştirmek, büyük bir teknik ilerleme, üretimin ve nüfusun dev işletmelerde toplanması, ataerkil yaşamın eskimiş geleneklerinin yıkılması, nüfusta hareketlilik yaratılması ve işçinin gereksinme düzeyinin yükseltilmesi, işçinin gelişmesi — bütün bunlar, ülkedeki üretimi ve onunla birlikte üretime katılanları, gitgide daha çok toplumsallaştıran kapitalist sürecin unsurlarıdır.[180]

Rusya'daki geniş-çaplı makineli sanayi ile kapitalizm için içpa-

[179] *Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, Sağlık İstatistikleri Bölümü, c. IV, Bölüm I, (Moskova 1890), s. 240.

[180] Son üç bölümde aktarılan veriler, kanımızca, Marx'ın yaptığı, sanayideki kapitalist biçim ve araştırmaların sınıflandırmasının, şimdi yaygın olan, manüfaktürevini fabrika ile karıştıran ve alıcı için çalışmayı özel bir sanayi biçimi gibi gören (Held, Bücher) sınıflandırmadan daha doğru ve sağlam olduğunu göstermektedir. Manüfaktürevini fabrika ile karıştırmak, tamamen o yüzeysel özellikleri sınıflandırmanın temeli yapmak ve manüfaktürü kapitalizmin makine döneminden ayıran teknikte, iktisatta ve toplumsal yaşamdaki temel özellikleri görmezlikten gelmek demektir. Kapitalist ev sanayiine gelince, kuşkusuz bu, kapitalist sanayi mekanizması içinde çok önemli bir rol oynamaktadır. Gene kuşkusuz, alıcı için çalışma, özellikle makine-kapitalizmi öncesine özgüdür, ama buna, kapitalist gelişmenin en değişik dönemlerinde (ve hem de küçük olmayan bir çapta) raslanacaktır. Alıcı için çalışmanın önemi, o dönemdeki ya da o kapitalist gelişme aşamasındaki sanayiin genel yapısı ile bağıntılı

zarın ilişkisi sorununa gelince, yukarda sunulan veriler, şu sonucu doğurur. Rusya'daki fabrika sanayiinin hızla gelişmesi, üretim araçları için (yapı malzemeleri, yakıt, madenler vb.) büyük ve gitgide büyüyen bir pazar yaratmakta ve nüfusun, kişisel tüketim maddeleri değil de üretken tüketim maddeleri yapımı ile uğraşan bölümünü büyük bir hızla artırmaktadır. Ama kişisel tüketim maddeleri pazarı da, nüfusun gitgide daha büyük bir bölümünü tarımdan ayıran, ticarî ve sınaî uğraşlara iten, geniş-çaplı makineli sanayideki büyüme sayesinde hızla genişlemektedir. Fabrikada yapılan ürünlerin içpazarına gelince, bu pazarın oluşma süreci, bu kitabın ilk bölümlerinde ayrıntısıyla incelenmiştir.

olarak incelenmedikçe anlaşılamayacaktır. Köy dükkâncısının siparişi üzerine sepet ören köylü, Zavyalov'un siparişi üzerine evinde bıçak-sapı yapan Pavlovolu zanaatçı, büyük fabrika sahiplerinin ya da tüccarların siparişi üzerine giysi, ayakkabı, eldiven ya da kutu yapan kadın işçi — bunların hepsi alıcı için çalışır, ama bütün bu durumlarda, kapitalist ev sanayii, farklı bir nitelik taşır ve farklı bir öneme sahiptir. Kuşkusuz, Bücher'in, örneğin, kapitalizm-*öncesi* sanayi biçimlerini incelemekteki değerini hiç bir biçimde yadsımıyoruz, ancak kapitalist sanayi biçimleri sınıflandırmasının yanlış olduğu kanısındayız. — Bücher'in teorilerini benimsediği (yukarda değinilen kısmında) ve bunu Rus "el-sanatçılığına" uyguladığı için, Bay Struve'nin görüşlerine (bkz: *Mir Boji*, 1898, n° 4) katılamıyoruz. (Bu satırların 1899'da yazılmasından bu yana, Bay Struve, bilimsel ve siyasî gelişme devresini tamamlamayı başarmıştır. Bücher ve Marx arasında, liberal ve sosyalist iktisat arasında gidip gelen bir kişi olmaktan çıkıp, en halisinden bir liberal burjuva haline gelmiştir. Bu satırların yazarı, sosyal demokrasinin bu tür unsurlardan temizlenmesine, gücü yettiğince yardım etmiş olmaktan onur duyar.) (*İkinci baskıya not.*)

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İÇPAZARIN OLUŞMASI

ŞİMDİ, önceki bölümlerde incelenmiş olan verileri özetlemeli ve ulusal ekonominin çeşitli alanlarının, kapitalist gelişmeleri sırasındaki karşılıklı bağları hakkında bir fikir vermeye çalışmalıyız.

I. META DOLAŞIMININ BÜYÜMESİ

Çok iyi bilinmektedir ki, meta dolaşımı, meta üretiminden önce gelir ve bu, sonuncunun doğmasının temel koşullarından birini (tek koşulunu değil) oluşturur. Bu yapıtta, meta üretimi ve kapitalist üretimle ilgili verilerin incelenmesiyle yetindik ve bu nedenle de, Reform-sonrası Rusya'da, meta dolaşımının büyümesi yolundaki önemli sorunun üzerinde ayrıntısıyla durmayı düşünmüyoruz. İçpazarın nasıl hızla büyüdüğü hakkında genel bir fikir vermek için aşağıdaki kısa veriler yeterli olacaktır.

Rus demiryolu sisteminin uzunluğu, 1865'te 3.819 kilometreden, 1890'da 29.063 kilometreye yükseldi,[1] yani 7 kattan fazla arttı. İngiltere aynı ilerlemeyi, daha uzun bir dönemde (1845 — 4.082 km; 1879 — 26.819 km; 6 katlık bir artış), Almanya daha kısa bir dönemde (1845 — 2.143 km; 1875 — 27.981 km; 12 katlık bir artış) gerçekleştirmiştir. Her yıl açılan yeni demiryollarının uzunluğu, farklı dönemlere göre, büyük ölçüde değişmiştir; örneğin, 1868-1872 arasındaki 5 yılda 8.806 verstlik, 1878-1882 arası 5 yılda ise yalnızca 2.221 verstlik yeni demiryolu açılmıştır.[2] Bu dalgalanmanın derecesi, emeğe olan talebi bugün artıran, yarın kısan kapitalizmin nasıl büyük bir yedek işsiz ordusu gerektirdiğini anlamamızı mümkün kılmaktadır. Rusya'daki demiryolu gelişiminde iki yükselme dönemi olmuştur: 60'lar (ve 70'lerin başı) ve 90'ların son yarısı. 1865'ten 1875'e dek, Rus demiryolu sistemindeki yıllık ortalama artış, 1.500 km idi, 1893'ten 1897'ye dek ise 2.500 kilometre olmuştur.

Demiryolu ile taşınan yük miktarı ise şöyledir: 1868 — 439 milyon *pud;* 1873 — 1.117 milyon *pud;* 1881 — 2.532 milyon *pud;* 1893 — 4.846 milyon *pud*; 1896 — 6.145 milyon *pud*; 1904 — 11.072 milyon *pud.* Yolcu trafiğindeki büyüme de hızlı olmuştur: 1868 — 10,4 milyon yolcu; 1873 — 22,7; 1881 — 34,4; 1893 — 49,4; 1896 — 65,5; 1904 — 123,6 milyon.[3]

Su taşımasının gelişimi ise şöyledir (Rusya'nın tümüne ait veriler)[4] [Tablo 104]:

İç sularda taşınan yük miktarı, Avrupa Rusyası'nda, 1881'de 899,7 milyon *pud*; 1893'te — 1.181,5 milyon *pud*; 1896'da — 1.533 milyon *pud* idi. Bu yüklerin değeri, 186,5 milyon ruble; 257,5 milyon ruble; 290 milyon ruble idi.

Rus ticaret filosu, 1868'de 14.300 lastlık[160] bir kapasiteye sahip 51 vapurdan ve 41.800 lastlık bir kapasiteye sahip 700 yelkenli gemiden oluşuyordu; 1896'da ise 161.600 lastlık bir kapasiteye sahip 522 vapurdan oluşuyordu.[5]

[1] *Uebersichten der Weltwirtschaft* ["Dünya İktisadı Üzerine İncelemeler"], *loc. cit.*, 1904'te Avrupa Rusyası'ndaki uzunluk 54.878 kilometre (Polonya Krallığı, Kafkasya ve Finlandiya dahil), Asya Rusyası'ndaki ise 8.351 kilometre idi. (*2. Baskıya not.*)

[2] V. Mihailovski, *Rus Demiryolu Sisteminin Gelişmesi, Özgür İktisat Birliği Kayıtları*'nda, 1898, n° 2.

[3] *Askeri İstatistiki Özet*, 511. — Bay N. —on, *Denemeler, Üretici Güçler*'in eki, XVII, s. 67. — *Vestnik Finansov*, 1898, n° 43. — 1905, *Rusya Yıllığı*, St. Petersburg 1906.

[4] *Askeri İstatistiki Özet*, 445. — *Üretici Güçler*. XVII, 42. — *Vestnik Finansov*, 1898, n° 44.

[TABLO 104]

Yıllar	Vapurlar		Diğer Tekneler Sayısı	Taşıma Kapasitesi (Milyon *Pud*)			Tekne Değeri (Milyon Ruble)			Tayfaların Sayısı		
	Sayı	Topl. Beygirgücü		Buharlı	Diğer Tekneler	Toplam	Buharlı	Diğer Tekneler	Toplam	Buharlı	Diğer Tekneler	Toplam
1868	646	47.313	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1884	1.246	72.105	20.095	6,1	362	368,1	48,9	32,1	81	18.766	94.099	112.865
1890	1.824	103.206	20.125	9,2	401	410,2	75,6	38,3	113,9	25.814	90.356	116.170
1895	2.539	129.759	20.580	12,3	526,9	539,2	97,9	46,0	143,9	32.689	85.608	118.297

Uzak denizlerdeki bütün limanlarda, ticarî gemiciliğin gelişmesi şöyle olmuştur: 1856-1860 arası beş yılda, ülkeye dönen ve dışarı giden gemilerin sayısı, ortalama 18.901, toplam kapasiteleri ise 3.783.000 tondu; 1886-1890 dönemi için, bu gemilerin sayısı ortalama 23.201 (+ %23) ve toplam kapasiteleri ise 13.845.000 ton (+ %266) idi. Demek ki, kapasite, $3^2/_3$ kat artmıştır. 39 yılda (1856'dan 1894'e kadar) kapasite 5,5 kat büyümüştür, ve eğer Rus ve yabancı gemileri ayrı ayrı ele alırsak, görülür ki, bu 39 yıl içinde, birincilerin sayısı 3,4 kat (823'ten 2.789'a) büyümüşken, kapasiteleri 12,1 kat (112.800 tondan, 1.368.000 tona) artmıştır, oysa ikincilerin sayısı %16 (18.284'ten 21.160'a) ve kapasiteleri 5,3 kat (3.448.000 tondan 18.267.000 tona) artmıştır.[6] Şunu da belirtelim ki, ülkeye dönen ve dışarı giden gemilerin kapasitesi de yıldan yıla büyük ölçüde dalgalanır (örneğin, 1878 — 13 milyon ton; 1881 — 8,6 milyon ton), ve bu dalgalanmalar vasıfsız emekçilere, tersane işçilerine vb. olan talepteki dalgalanmaları kısmen tahmin edebilmemizi sağlar. Burada da kapitalizm, her zaman iş isteyen ve ne kadar rasgele olursa olsun, ilk çağrıda, işi kabul etmeye hazır bir halk yığının varlığını ister.

Dış ticaretin gelişmesi aşağıdaki verilerden anlaşılabilir[7] [Tablo 105]:

[5] *Askerî İstatistikî Özet*, 758 ve *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, 1, 363. — *Üretici Güçler*, XVII, 30.

[6] *Üretici Güçler*, "Rusya'nın Dış Ticareti", s. 56 ve devamı.

[TABLO 105]

Yıllar	Rusya'da Yaşayanlar (Finlandiya Hariç) (Milyon)	İhracat ve İthalât Birleşik Değeri (Milyon Kredi Rublesi)	Kişi Başına Düşen Toplam Dış Ticaret Devri Değeri (Ruble)
1856—1860	69,0	314,0	4,55
1861—1865	73,8	347,0	4,70
1866—1870	79,4	554,2	7,00
1871—1875	86,0	831,1	9,66
1876—1880	93,4	1.054,8	11,29
1881—1885	100,6	1.107,1	11,00
1886—1890	108,9	1.090,3	10,02
1897—1901	130,6	1.322,4	10,11

Aşağıdaki veriler, banka iş hacmi ve sermaye birikimi hakkında genel bir fikir vermektedir. Devlet Bankasından çekilen toplam para, 1860-1863'te 113 milyon rubleden (1864-1868'de 170 milyon ruble), 1884-1888'de 620 milyon rubleye; cari hesaba yatırılan toplam para ise 1864-1868'de 335 milyon rubleden, 1884-1888'de 1.495 milyon rubleye çıkmıştır.[8] Borç ve tasarruf sandıklarının ve bankaların (kırsal ve sınaî) iş hacmi 1872'de 2¾ milyon rubleden (1875'te 21,8 milyon ruble) 1892'de 82,6 milyon rubleye ve 1903'te 189,6 milyon rubleye çıkmıştır.[9] İpotekler 1889'dan 1894'e kadar şöyle artmıştır: İpotekli toprakların değeri 1.395 milyon rubleden, 1.827 milyon rubleye, toplam ödünç para ise 791 milyon rubleden 1.044 milyon rubleye çıkmıştır.[10] Tasarruf bankalarının işlemleri özellikle 80'lerde ve 90'larda büyümüştür. 1880'de, 75 tasarruf bankası vardı, 1897'de ise 4.315 (bunun 3.454'ü postane bankaları idi) tane vardı. 1880'de mevduat 4,4 milyon ruble, 1897'de 276,6 milyon ruble tutarındaydı. Yıl sonu hesap dengesi 1880'de toplam 9,0 milyon ruble, 1897'de ise toplam 494,3 milyon ruble, idi. Yıllık sermaye artışı, özellikle 1891 ve 1892 *kıtlık* yıllarında (52,9 ve 50,5 milyon ruble), ve son iki yılda (1896 — 51,6 milyon ruble; 1897 — 65,5 milyon ruble) özellikle çarpıcıdır.[11]

[7] *İbid.*, s. 17. 1904 *Rusya Yıllığı.* St. Petersburg 1905.
[8] *Rusya Sonuçları*, 1890, CIX.
[9] *Rusya Sonuçları.* 1896, Tablo CXXVII.
[10] *İbid.*
[11] *Vestnik Finansov*, 1898, n° 26.

Son istatistikler, tasarruf bankalarının daha da geliştiğini göstermektedirler. 1904'te bütün Rusya'da, 5,1 milyon kişinin para yatırdığı ve 1.105,5 milyon rublelik bir toplam mevduata sahip 6.557 tasarruf bankası bulunuyordu. Bu arada şunu da belirtelim, bu ülkede, gerek eski narodnikler, gerekse sosyalist hareketteki yeni oportünistler, tasarruf bankaları sayısındaki artışın, "halkın rafahının bir belirtisi olduğundan sözetmekle, sık sık (kibarca söylersek) pek saf duruma düşmüşlerdir. Bu yüzden Rusya'daki tasarruf bankaları mevduatının dağılımını, (1904) Fransa'daki ile (1900, *Bulletin de l'Office du Travail*'den alınan bilgi, 1901, n° 10) karşılaştırmak yersiz olmayacaktır. [Tablo 106.]

[TABLO 106]

Mevduatın Büyüklüğü	Mevduat Sahipleri (Bin)	%	Toplam Mevduat (Milyon Ruble)	%
RUSYA'DA:				
25 rublenin altında	1.870,4	38,7	11,2	1,2
25-100 ruble	967,7	20,0	52,8	5,4
100-500 ruble	1.380,7	28,6	308,0	31,5
500 rubleden fazla	615,5	12,7	605,4	61,9
T o p l a m	*4.834,3*	*100*	*977,4*	*100*
FRANSA'DA:				
100 frankın altında	5.273,5	50,1	143,6	3,3
100-500 frank	2.197,4	20,8	493,8	11,4
500-1.000 frnak	1.113,8	10,6	720,4	16,6
1.000 franktan fazla	1.948,3	18,5	2.979,3	68,7
T o p l a m	*10.533,0*	*100*	*4.337,1*	*100*

Narodnik—revizyonist—kadet savunucuları için burada ne de zengin malzeme bulunuyor! Bu arada, Rusya'da mevduatın, mevduat sahiplerinin işlerine ve mesleklerine göre, ayrıca 12 gruba bölündüğünü belirtmek ilginç olacaktır. En büyük mevduat toplamının —228,5 milyon ruble— tarım ve kır sanayileri ile uğraşan kişilere ait olduğu görülmektedir ve bu mevduat özel bir hızla büyümektedir. Köy uygarlaşmakta ve mujiğin yıkımını bir iş kaynağı yapmak

gitgide daha kârlı hale gelmektedir.

Ama, önümüzdeki konuya dönelim. Gördüğümüz gibi, veriler, meta dolaşımında ve sermaye birikiminde dev bir büyüme olduğunu göstermektedir. Ulusal iktisadın bütün dallarında sermayenin kullanımı için alanın nasıl yaratıldığı ve tüccar sermayesinin nasıl sınaî sermayeye dönüştürüldüğü, yani üretime yöneltildiği ve üretime katılanlar arasında kapitalist ilişkiler yaratıldığı yukarda gösterilmiştir.

II. TİCARÎ VE SINAÎ NÜFUSUN BÜYÜMESİ

Yukarda belirtmiştik ki, sınaî nüfusun, tarımsal nüfus aleyhine büyümesi, her kapitalist toplumun zorunlu bir olgusudur. Sanayiin tarımdan ayrılmasının, hangi yoldan, sürekli olarak gerçekleştiği de incelenmişti, şimdi geri kalan şey, bu sorunun özetlenmesi oluyor.

1) Kentlerin Büyümesi

İncelenen sürecin en çarpıcı ifadesi, kentlerin büyümesidir. Reform-sonrası dönemde, Avrupa Rusyası'ndaki (50 eyalet) bu büyümeye ilişkin veriler şöyledir[12] [Tablo 107]:

Demek ki, kentli nüfus oranı sürekli olarak büyümekte, yani nüfus, tarımdan ayrılıp, ticarî ve sınaî uğraşlara yönelmektedir.[13] Kentlerdeki nüfus, ülkenin geri kalanında, iki kat daha hızlı büyümektedir: 1863'ten 1897'ye kadar toplam nüfus %53,3, kırsal nüfus %48,5 artmışken, kentli nüfus %97 artmıştır. 11 yıllık bir dönem boyunca (1885-1897), Bay V. Mihailovski'nin hesabına göre,[14] "kır-

[12] 1863 rakamları, *İstatistikî Tarih* (I, 1866) ve *Askerî İstatistikî Özet*'ten alınmıştır. Orenburg ve Ufa eyaletlerindeki kentli nüfusa ait rakamlar, kent tablolarına göre düzeltilmiştir. Bunun için, toplam kentli nüfus rakamımız, *Askerî İstatistikî Özet*'te verildiği gibi 6.087.100 değil, 6.105.100'dür. — 1885 verileri, *1884-85 Rusya Sonuçları*'ndan alınmıştır. — 1897 rakamları, 28 Ocak 1897 sayım sonuçlarına ait rakamlardır. (*Rusya İmparatorluğu, Birinci Genel Nüfus Sayımı*, 1897, Merkezî İstatistik Komitesi, St. Petersburg 1897 ve 1898, Kısım 1 ve 2.) 1897 sayımına göre sürekli kent nüfusu, 11.830.500 idi, yani %12,55. Biz, kentlerdeki mevcut nüfusu ele aldık. — Şunu belirtelim ki, 1863, 1885 ve 1897 rakamlarının kesinlikle düzenli ve karşılaştırılabilir olduğunu söyleyemeyiz. Bu nedenle, karşılaştırmamızı, en genel oranlarla sınırlıyor ve büyük kentlere ait verileri ayrı ayrı sunuyoruz.

[13] "Tarımsal nitelik taşıyan kentsel yerleşme merkezlerinin sayısı son derece küçüktür ve buralarda oturanların sayısı da, toplam kent sakinleriyle karşılaştırıldığında çok önemsizdir." (Bay Grigoryev, *Hasatların ve Tahıl Fiyatlarının Etkisi*'nde, c. II, s. 126.)

[14] *Novoye Slovo*, Haziran 1897, s. 113.

[TABLO 107]

Yıllar	Avrupa Rusyası'ndaki Nüfus (Bin)			Kent Nüfusu Yüzdesi	Aşağıdaki Nüfustaki Kentlerin Sayısı				Büyük Kentlerin Nüfusu (Bin)				1863'te En Büyük 14 Kentin Nüfusu (Bin)
	Toplam	Kentlerde	Uyezdlerde		200.000'in Üstünde	100.000—200.000	50.000—100.000	Büyük Kentler Toplamı	200.000'in Üstünde	100.000—200.000	50.000—100.000	Toplam	
1863	61.420,5	6.105,1	55.315,4	9.94	2	1	10	13	891,1	119,0	683,4	1.693,5	1.741,9
1885	81.725,2	9.964,8	71.760,4	12,19	3	7	21	31	1.854,8	998,0	1.302,7	4.155,5	3.103,7
1897	94.215.4	12.027,1	82.188,3	12,76	5	9	30	44	3.238,1	1.177,0	1.982,4	6.397,5	4.266,3

sal nüfusun kentlere akını, asgarî olarak" $2^1/_2$ milyon kişiydi, yani yılda 200.000'den daha çok.

Önemli sınaî ve ticarî merkezler olan kentlerin nüfusu, genel olarak kent nüfusundan çok daha hızlı büyümektedir. 50.000 ve daha fazla nüfusa sahip kentlerin sayısı, 1863-1897 arasında üç kattan fazla artmıştır (13 ve 44). 1863'te toplam kentli nüfusun, yalnızca %27'si (6,1 milyonun 1,7 milyonu) böyle büyük merkezlerde toplanmıştı; 1885'te bu oran hemen hemen %41 (9,9 milyonun 4,1 milyonu)[15] idi; daha 1897'de ise yarıdan fazla, %53 kadar (12 milyonun 6,4 milyonu), olmuştu. Bu yüzden 1860'larda, daha küçük kentler kentli nüfusun genel biçimini oluşturuyorken 1890'larda büyük kentler tümüyle ağır basmış bulunuyordu. 1863'ün en büyük kentleri olan 14 kentin nüfusu 1,7 milyon kişiden 4,3 milyona çıkmış, yani %153 artmışken, genel kent nüfusu yalnızca %97 oranında artmıştı. Demek ki, büyük sınaî merkezlerdeki dev büyüme ve çok sayıda yeni merkezlerin doğuşu, Reform-sonrası dönemin en tipik özelliklerinden biridir.

2) İç Yerleşmenin Önemi

Yukarda da belirttiğimiz gibi (Birinci Bölüm, II. Kesim, s. 27), teori, sınaî nüfusun tarımsal nüfus aleyhine büyümesi yasasını, sanayide değişen sermaye mutlak olarak büyüdüğü halde (değişen sermayenin büyümesi, sanayi işçileri sayısında bir büyüme ve toplam ticarî ve sınaî nüfusta bir büyüme demektir), tarımda "belli bir toprak parçasının işlenmesi için gerekli olan değişen sermaye mutlak olarak azalır" gerçeğinden çıkarmaktadır. Marx ekliyor: Değişen sermaye "ancak yeni toprak ekime açıldığı ölçüde böyle artabilir, ama bu da, gene, bir önkoşul olarak, tarımsal olmayan nüfusta daha da büyük bir artış gerektirir."[161] O halde, açıktır ki, sınaî nüfustaki büyüme, ancak, önümüzde bütün toprakların zaten işgal edildiği, zaten meskûn bir arazi varsa, saf biçimiyle gözlemlenebilen bir olgudur. Böyle bir arazinin sakinleri, kapitalizm tarafından, zorla tarım dışına atılınca, sınaî merkezlere ya da başka ükelere göç etmekten başka bir seçenek bulamazlar. Ama eğer önümüzde bütün top-

[15] Bay Grigoryev'in verdiği tabloya göre (*loc. cit.*, 140) 1885'te, tüm kentlerin %85,6'sı 20.000'den az nüfusa sahipti; bütün kent sakinlerinin %38'i buralarda yaşıyordu; kentlerin %12,4'ü (660'ın 82'si) 2.000'den az nüfusa sahipti ve bütün kent sakinlerinin ancak %1,1'i (9.962.000 kişiden 110.000'i) buralarda yaşıyordu.

rakların işgal edilmediği ve henüz tümüyle meskûn olmayan bir arazi varsa, durum temelden farklıdır. Böyle bir arazinin sakinleri, meskûn bir alanda, kapitalizm tarafından zorla tarım dışına atılınca, o arazinin, meskûn olmayan bir bölümüne gidebilir ve "yeni toprakları ekime açmaya" başlayabilirler. Sonuç, tarımsal nüfusta bir artış olacaktır ve bu artış, (bir süre için), sınaî nüfustaki artıştan daha fazla olmasa da, en az onun kadar hızlı olabilir. Bu durumda, iki farklı süreç sözkonusudur: 1) eski, meskûn ülkede, ya da ülkenin bir kısmında kapitalizmin gelişmesi; 2) "yeni topraklarda" kapitalizmin gelişmesi. Birinci süreç kurulu kapitalist ilişkilerin daha da gelişmesini; ikincisi ise yeni arazi üzerinde yeni kapitalist ilişkilerin doğmasını ifade eder. Birinci süreç, kapitalizmin derinliğine gelişmesi, ikincisi ise genişliğine gelişmesi demektir. Bu iki süreci karıştırmanın, kaçınılmaz olarak, nüfusu tarımdan ayırıp ticarî ve sınaî uğraşlara yönelten sürecin yanlış bir biçimde kavranmasına yol açacağı ortadadır.

Reform-sonrası Rusya, bu iki sürecin aynı anda sürmesinin bir örneğini vermektedir. Reform-sonrası dönemin başlarında, 60'larda, Avrupa Rusyası'nın güney ve doğu uç bölgeleri, büyük ölçüde meskûn değildi ve bu alanlara, Rusya'nın merkezî tarımsal bölümünden büyük bir göçmen akını akıyordu. İşte bu yeni arazi üzerinde yeni tarımsal nüfusun oluşumu, nüfusun tarımdan ayrılıp sanayie yönelmesi biçimindeki paralel süreci, bir dereceye kadar, gözlerden saklamıştır. Kentli nüfusa ait verilerden, Rusya'nın burada tanımlanan özel niteliğine ilişkin açık bir görünüm elde edebilmek için, Avrupa Rusyası'ndaki 50 eyaleti ayrı gruplara bölmemiz gerekir. Avrupa Rusyası'ndaki 9 alanda, 1863 ve 1897'deki kentli nüfusa ilişkin verileri sunuyoruz (bkz: s. 488 [Tablo 108]).

Bizim ilgilendiğimiz sorun açısından, en büyük önemi üç alan taşımaktadır: (1) tarımsal olmayan sınaî alan (ilk iki gruptaki 11 eyalet, 2 metropol eyalet dahil).[16] Bu, öteki alanlara göçün çok az olduğu bir alandır. (2) Merkezî tarımsal alan (3. gruptaki 13 eyalet). Bu alandan kısmen bir önceki alana, ama esas bundan sonraki alana göç, çok önemli ölçüde olmuştur. (3) Tarımsal uç bölgeler (4. gruptaki 9 eyalet), bunlar Reform-sonrası dönemde yerleşilen bir alan oluş-

[16] Metropol eyaletlerle, ele aldığımız tarımsal olmayan eyaletleri birleştirmekte haklı olduğumuz, metropol kentlerdeki nüfusun, esas olarak bu eyaletlerden gelen göçmenlerle çoğalması gerçeğiyle doğrulanmaktadır. 15 Aralık 1890 Petersburg sayımına göre, bu kentte, köylü ve kasabalı tabakasından 726.000 kişi bulunmaktaydı, bunların 544.000'i (yani dörtte-üçü) 1 nolu alanı oluşturduğumuz 11 eyaletten gelen köylü ve kasabalı tabakasına mensuptur.

[TABLO 108]

Avrupa Rusyası'ndaki Eyalet Grupları*	Evrak sayısı	Nüfus (Bin)						Kentli Nüfus (%)		1863 ile 1897 Arasında Nüfus Artışı (%)		
		1863			1897							
		Toplam	Kırlarda	Kentlerde	Toplam	Kırlarda	Kentlerde	1863	1897	Toplam	Kırlarda	Kentlerde
I. Metropol	2	2.738,4	1.680,0	1.058,4	4.541,0	1.989,7	2.551,3	38,6	56,2	65	18	141
II. Sınai ve tarım-dışı	9	9.890,7	9.165,6	725,1	12.751,8	11.647,8	1.104,0	7,3	8,6	29	26	52
Metropol; tarım-dışı ve sınai eyaletler [toplamı]	*11*	*12.629,1*	*10.845,6*	*1.783,5*	*17.292,8*	*13.637,5*	*3.655,3*	*14,1*	*21,1*	36	*25*	*105*
III. Orta-Volga ve Malorosya, merkezî tarımsal	13	20.491,9	18.792,5	1.699,4	28.251,4	25.464,3	2.787,1	8,3	9,8	38	35	63
IV. Novorosya, Aşağı Volga ve Doğu	9	9.540,3	8.472,6	1.067,7	18.386,4	15.925,6	2.460,8	11,2	13,3	92	87	130
İlk dört grup toplamı	*33*	*42.661,3*	*38.110,7*	*4.550,6*	*63.930,6*	*55.027,4*	*8.903,2*	*10,5*	*13,9*	*49*	*44*	*95,6*
V. Baltık	3	1.812,3	1.602,6	209,7	2.387,0	1.781,6	605,4	11,5	25,3	31	11	188
VI. Batı	6	5.548,5	4.940,3	608,2	10.126,3	8.931,6	1.194,7	10,9	11,8	82	81	96
VII. Güney Batı	3	5.483,7	4.982,8	500,9	9.605,5	8.693,0	912,5	9,1	9,5	75	74	82
VIII. Urallar	2	4.359,2	4.216,5	142,7	6.086,0	5.794,6	291,4	3,2	4,7	39	37	105
IX. Uzak-Kuzey	3	1.555,5	1.462,5	93,0	2.080,0	1.960,0	120,0	5,9	5,8	33	34	29
T o p l a m	*50*	*61.420,5*	*55.315,4*	*6.105,1*	*94.215,4*	*82.188,2*	*12.027,2*	*9,94*	*12,76*	*53,3*	*48,5*	*97,0*

* Gruplardaki eyaletler: (I) St. Petersburg ve Moskova; (II) Vladimir, Koluga, Kostroma, Nijni-Novgorod, Novgorod, Pskov, Smolensk, Tver, Yaroslavl; (III) Voronej, Kazan, Kursk, Orel, Penza, Poltava, Ryazan, Saratov, Simbirsk, Tambov, Tula, Harkov, Çernigov; (IV) Astrahan, Besarabya, Don, Ekaterinoslav, Orenburg, Samara, Taurida, Kerson, Ufa; (V) Kurland, Livonya, Estland; (VI) Vilna, Vitebsk, Grodna, Kovno, Minsk, Mogilev; (VII) Volhinya, Podolsk, Kiev; (VIII) Vyatka, Perm; (IX) Arçengel, Vologda, Olonetz.

turmaktadır. Bu 33 eyaletin tümünde kentli nüfus oranı, tablonun da gösterdiği gibi, bir bütün olarak Avrupa Rusyası'ndaki kentli nüfus oranından pek az farklıdır.

Birinci, tarımsal olmayan ya da sınaî alanda, kentli nüfus oranında özellikle hızlı bir artış görüyoruz: %14,1'den %21,1'e. Buradaki kırsal nüfus artışı pek azdır, tüm Rusya'daki artışın yarısından biraz fazladır. Öte yandan, kentli nüfustaki büyüme, ortalamanın oldukça üstündedir (%97'ye karşı %105). Eğer Rusya, Batı Avrupa'nın sınaî ülkeleriyle karşılaştırılacak olursa (ki bu, burada sık sık yapılmaktadır), bu ülkelerin, yalnızca bu bir tek alanla karşılaştırılması gerekir, çünkü yalnızca bu alan, sınaî kapitalist ülkelerdeki koşullara yaklaşık olarak benzeyen koşullara sahiptir.

İkinci, merkezî tarımsal alanda, farklı bir görünüm görüyoruz. Burada kentli nüfus oranı çok düşüktür ve ortalama hızdan daha az bir hızla büyümektedir. 1863 ve 1897 arasında, gerek kentli, gerekse kırsal nüfustaki artış, Rusya ortalamasının çok altındaydı. Bu, bu alandan sınır bölgelerine doğru geniş göçmen akını ile açıklanabilir. Bay V. Mihailovski'nin hesaplarına göre, 1885 ve 1897 arasında, *hemen hemen, 3 milyon insan*, ya da nüfusun onda birinden fazlası bu bölümleri terketmiştir.[17]

Üçüncü alanda, dış bölgelerde, kentli nüfus yüzdesinin, *ortalamanın* biraz *altında* bir artış gösterdiğini görüyoruz (%11,2'den %13,3'e, yani 100 : 118 oranında, oysa ortalama 9,94'ten 12,76'ya çıkmıştır, yani 100 : 128 oranında). Ama gene de buradaki kentli nüfusun mutlak büyümesi, hiç de ortalamanın altında olmayıp, *ortalamanın epeyce üstündedir* (%97'ye karşı, %130). Dolayısıyla, nüfusun tarımdan sanayie yönelmesi, çok yoğun olmuş, ama akın sonucu tarımsal nüfustaki dev büyüme bunu gözlerden gizlemiştir. Bazı eyaletlerde, nüfustaki sanayileşmenin üstünün örtülmesi daha da çarpıcı bir biçimdedir. Örneğin, Taurida eyaletinde kentli nüfus yüzdesi, 1897'de 1863'tekinin aynıdır (%19,6) ve Kerson eyaletinde aslında düşmüştür (%25,9'dan %25,4'e), oysa her iki eyalette de kentlerin büyümesi, metropollerin çok gerisinde değildir (iki metropol eyaletteki, %+141'e karşılık, %+131 ve %+135). Demek ki, yeni arazi üzerinde yeni bir tarımsal nüfusun doğuşu, tarımsal olmayan nüfusta daha da büyük bir büyümeye yolaçmaktadır.

[17] *loc. cit.*, s. 109. "Bu hareketin, modern Batı Avrupa tarihinde bir benzeri yoktur." (110-111.)

3) Fabrika Kasabaları ve Köyleri İle Ticarî ve Sınaî Kasaba ve Köylerin Büyümesi

Kentlere ek olarak, aşağıdakiler de, sınaî merkez anlamı taşır: birincisi, her zaman kentlerle birlikte hesaba katılmayan ve büyük kentlerin etrafında gitgide büyüyen bir alana yayılan yörekentleri; ikincisi ise fabrika kasabaları ve köyleri. Bu tür sınaî merkezler,[18] kentli nüfus yüzdesinin son derece düşük olduğu sınaî eyaletlerde özellikle fazladır.[19] Alanlara göre kent nüfusuna ait verileri içeren yukardaki tablo, 9 sınaî eyaletteki yüzdenin, 1863'te %7,3 ve 1897'de %8,6 olduğunu göstermektedir. Gerçek şudur ki, bu eyaletlerdeki ticarî ve sınaî nüfus, esas olarak, kentlerde değil, sınaî köylerde toplanmıştır. Vladimir, Kostroma, Nijni-Novgorod ve öteki eyaletlere bağlı "kentler" arasında, 3.000, 2.000, hatta 1.000'den az bir nüfusa sahip olanların sayısı az değilken, yalnızca fabrika işçilerinin sayısı, herbirinde, 2.000, 3.000 ya da 5.000'i bulan birçok "köyler" vardır. *Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*'ni derleyen kişi, haklı olarak, Reform-sonrası dönemde, "kentlerin daha da hızlı büyümeye başladığını ve ayrıca yeni tipte yerleşme merkezlerinin, kent ile köy arasında bir fabrika merkezi tipinin de büyüdüğünü" belirtmektedir. Bu merkezlerdeki dev büyümeyi ve buralarda toplanmış olan işçilerin sayısını gösteren verileri sunmuş bulunuyoruz. Gördük ki, bütün Rusya'da, yalnızca sınaî eyaletlerde değil, Güneyde de bu türden birçok merkez bulunmaktadır. Urallarda, kent nüfusunun yüzdesi, en düşük düzeydedir: Vyatka ve Perm eyaletlerinde, bu oran 1863'te %3,2, 1897'de %4,7 idi. Ama, "kentli" ve sınaî nüfusların nispî büyüklüklerine ilişkin bir örnek verelim: Perm eyaletine bağlı Krasnoufimsk uyezdinde, kentli nüfusun sayısı, 6.400 (1897) olduğu halde, 1888-1891 Zemstvo sayımına göre, uyezdin sınaî kesiminin nüfusu 84.700'dür; bunun 56.000'i tarımla hiç uğraşmaz ve yalnızca 5.600'ü, geçimini esas olarak topraktan sağlar. Ekaterinburg uyezdinde, Zemstvo sayımına göre, 65.000 kişi topraksızdır ve 81.000 kişi yalnızca, çayırlık toprağa sahiptir. Dolayısıyla, yalnızca *iki* uyezddeki sınaî kentli olmayan nüfus, bütün uyezddeki kentli nüfusun (1897'de 195.600 idi!) üstündedir.

Nihayet, fabrika yerleşme merkezlerine ek olarak, ya büyük

[18] Bkz: yukarda, Yedinci Bölüm, VIII. Kesim, ve Yedinci Bölüm, III. Eki.

[19] Bir zamanlar Korsak'ın dikkatleri çektiği bu durumun önemine ilişkin olarak, Bay Volgin'in haklı sözlerini karşılaştırınız (*loc. cit.*, s. 215-216).

elsanatı bölgelerinin başını çeken, ya da nehir kıyıları, tren istasyonu yakını vb. gibi yerlerde bulunmaları sayesinde, Reformdan bu yana hızla gelişmiş olan ticaret ve sanayi köyleri de, sınaî merkez önemi taşırlar. Altıncı Bölüm, II. Kesimde, bu tür köylere birkaç örnek vermiş ve görmüştük ki, bunlar da, kentler gibi, kırsal nüfusu kendilerine çekerler ve genellikle, nüfusun ortalamanın üstünde bir okuryazarlık düzeyine sahip olmasıyla göze çarparlar.[20] Bir başka örnek olarak, kent ve kent olmayan, sınaî ve ticarî nüfus merkezlerinin nispî önemini göstermek için, Voronej eyaletine ilişkin veriler aktaralım. Voronej eyaletine ait *Birleşik Sonuçlar*, eyaletin 8 uyezdindeki *köyleri* sınıflandıran bir birleşik tablo vermektedir. Bu uyezdlerde, 56.149 kişilik bir nüfusa sahip (1897'de) 8 kent bulunmaktadır. Öte yandan, köyler arasından 4'ü, 9.376 aile, ve 53.732 kişilik bir nüfusa sahip olmalarıyla göze çarparlar, yani kentlerden çok daha büyüktür. Bu köylerde 240 ticarî, 404 sınaî kuruluş vardır. Toplam ailelerin, %60'ı hiç toprak ekmez, %21'i, komşu kiralaması, ya da yarıcılık usulüyle toprak eker, %71'inin ne çeki hayvanı vardır, ne de aleti, %63'ü bütün yıl boyunca tahıl satın alır, %86'sı sanayi ile uğraşır. Bu merkezlerdeki nüfusun tümünü, ticarî ve sınaî nüfus kategorisine katmakla, ticarî ve sınaî nüfus miktarını abartmış olmuyor, asgarileştirmiş oluyoruz, çünkü bu 8 uyezdin tümünde 21.956 aile hiç toprak ekmemektedir. Gene de,

[20] Rusya'da, çok büyük nüfus merkezleri oluşturan köylerin ne kadar çok olduğu, (eskimiş olmalarına karşın) aşağıdaki *Askerî İstatistikî Özet*'ten alınan verilerden anlaşılabilir: Avrupa Rusyası'nın 25 eyaletinde, 60'larda, her biri 2.000'in üstünde nüfusa sahip toplam 1.334 köy bulunuyordu. Bunlardan, 108'i 5.000-10.000 arası, 6'sı 10.000-15.000, 1'i 15.000-20.000 ve 1'i de 20.000'in üstünde bir nüfusa sahipti (s. 169). Yalnızca Rusya'da değil, bütün ülkelerde. kapitalizmin gelişmesi, resmen kent olarak sınıflandırılmayan, yeni sanayi merkezlerinin doğuşuna yol açtı. "Kentle kır arasındaki farklar silinir; büyümekte olan kentlerin yakınlarında, bu durumun nedeni sınaî işletmelerin ve işçi evlerinin yörekentlere ve kentlerin eteklerine nakledilmesidir; zayıflamakta olan küçük kentlerin yakınlarında ise, bu durumun nedeni, bu kentlerin çevre köylerle birleşmesi ve ayrıca da büyük sınaî köylerin gelişmesidir. ... Meskûn kent ve kır alanları arasındaki farklar sayısız geçiş oluşumları yüzünden ortadan kalkmaktadır. İstatistikçiler çok önceleri bunun farkına varmışlardır, ve kentin tarihî-hukukî tanımı yerine nüfus merkezlerini, yalnızca, orada oturan kişi sayısına göre ayırdeden istatistikî kavramı benimsemişdir." (Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*, Tübingen, 1893, s. 296-297 ve 303-304.) Rus istatistikleri bu bakımdan da Avrupa istatistiklerinin çok gerisindedir. Almanya ve Fransa'da (*Devlet Adamının Yıllığı*, s. 536, 474) 2.000'in üstünde nüfusa sahip merkezler, İngiltere'de ise, "kent tipi sağlık bölgeleri", yani fabrika bölgleri vb. de kent başlığı altında toplanmıştır. Demek ki, "kent" nüfusuna ilişkin Rus verileri, Avrupa verileriyle hiç bir biçimde karşılaştırılamaz.

ele aldığımız tarım eyaletinde, kentler dışındaki ticarî ve sınaî nüfus, kent içindekinden az değildir.

4) Tarımsal Olmayan Dışarı İşleri

Ama, fabrika köy ve kasabalarını ve ticarî ve sınaî köy ve kasabaları da kentlere eklesek bile, Rusya'daki toplam sınaî nüfusu tüketmiş olmaktan çok uzak bulunuyoruz. Hareket özgürlüğünün yokluğu ve köy topluluğunun kast kapalılığı, Rusya'nın şu garip özelliğini tamamen açıklamaktadır: kırsal nüfusun hiç de küçük olmayan bir bölümünü, geçimini sınaî merkezlerde çalışarak kazanan ve yılın bir kısmını bu merkezlerde geçiren bölümünü de, Rusya'nın sınaî nüfusuna dahil etmemiz gerekmektedir. Tarımsal olmayan "dışarı işleri" denen şeyden sözediyoruz. Resmî açıdan, bu "sanayiciler" yalnızca "yardımcı işleri olan" köylü çiftçilerdir, ve narodnik iktisatçıların çoğunluğu da, hiç ses çıkarmadan bu görüşü benimsemişlerdir. Yukarda söylenenlerden sonra, bu görüşün ne kadar yanlış olduğunu ayrıntısıyla açıklamak gerekmez. Her halükârda, bu konudaki görüşler ne kadar değişirse değişsin, bu durumun, ***nüfusun tarımdan ayrılıp, ticarî ve sınaî uğraşlara yönelmesini*** gösterdiğine hiç kuşku yoktur.[21] Bu gerçeğin kentlerdeki sınaî nüfusun büyüklüğüne ilişkin görüşümüzü ne ölçüde değiştireceği, aşağıdaki örnekten anlaşılabilir. Kaluga eyaletinde, kent nüfusu yüzdesi, Rusya ortalamasının çok altındadır (%12,8'e karşı %8,3). Şimdi, bu eyaletin 1896 yılına ait *İstatistik İnceleme*'si, pasaport verilerine dayanarak, göçmen işçilerin evlerinden ayrı oldukları toplam ay sayısını hesaplamış bulunuyor. Bu toplamın 1.491.600 ay olduğu anlaşılmaktadır: bunu 12'ye bölersek 124.300 kişilik bir nüfusun, yani "*toplam nüfusun hemen hemen %11*'inin" evlerinden ayrı olduğunu buluruz (*loc. cit.*, 46)! Bu sayıyı, kent nüfusuna ekleyelim (1897'de — 97.900), sınaî nüfus yüzdesi, çok büyük bir yüzde olacaktır.

Kuşkusuz, tarımsal olmayan göçmen işçilerin belli bir bölümü, mevcut kent nüfusu arasında kaydedilmiştir ve değinmiş olduğumuz

[21] Bay N. —on, Rusya'da, nüfusun sanayileşmesi sürecinin *hiç farkına varmamıştır!* Bay V. V. ise, bunu görmüş ve göçün büyümesinin, nüfusun tarımdan ayrılmasını ifade ettiğini kabul etmiştir (*Kapitalizmin Kaderi,* 149); ama, bu süreci, "kapitalizmin kaderi" hakkındaki görüşlerinin içine katmamış, "bütün bunları çok doğal" (Kapitalist toplum için mi? Bay V. V., bu olgu olmadan kapitalizmi düşünebilir mi?) "ve adeta istenen şeyler sayan insanlar bulunduğu konusunda yakınmalarla durumu örtbas etmeye çalışmıştır. (*ibid.*) Bu durum, hem de "adeta"sız, istenen bir durumdur Bay V. V.!

kentdışı sınaî merkezlerin nüfusunun da bir bölümünü oluştururlar. Ama yalnızca bir bölümünü, çünkü nüfusun bir kesiminin hareketli niteliği yüzünden, bunları herhangi bir yerel sayımın kapsamına almak zordur; üstelik, nüfus sayımları genellikle kışın yapılır, oysa bu sınaî işçilerin çoğu, evlerini ilkbaharda terkederler. Bellibaşlı tarımsal olmayan göç eyaletlerinden bazılarına ait veriler şöyledir.[22] [Tablo 109.]

[TABLO 109]

VERİLEN İKÂMETGÂH İZİNLERİNİN YÜZDE OLARAK DAĞILIMI

Mevsim	Moskova Eyaleti (1885)		Tver (1897)	Smolensk (1895)	Pskov (1895) Pasaportları		Kostroma (1880)		
	Erkek	Kadın	Kadın ve Erkek	Kadın ve Erkek	Erkek	Kadın	Erkek Pasaportları	Erkek Kartları	Kadın Pasaport ve Kartları
K·ş	19,3	18,6	22,3	22,4	20,4	19,3	16,2	16,2	17,3
Ilkbahar	*32,4*	*32,7*	*38,0*	*34,8*	*30,3*	*27,8*	*43,8*	*40,6*	*39,4*
Yaz	20,6	21,2	19,1	19,3	22,6	23,2	15,4	20,4	25,4
Sonbahar	27,8	27,4	20,6	23,5	26,7	29,7	24,6	22,8	17,9
Toplam	*100,1*	*99,9*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*	*100*

[22] *1880 ve 1885'te Moskova eyaletinde, Köylü Nüfusa Verilen İkametgâh İzinleri. — 1897, Tver Eyaleti İstatistik Yıllığı. — Jıbankov, Smolensk Eyaletindeki Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayiler,* Smolensk 1896. — Aynı yazarın, *Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayilerin Etkisi,* vb., Kostroma 1887. — *Pskov Eyaletindeki Köylü Nüfusa Ait Sanayiler, Pskov 1898.* — Moskova eyaletine ait yüzdelerdeki yanlışlar düzeltilememiştir, çünkü hiç bir kesin rakam yoktur. — Kostroma eyaleti için yalmzca uyezd rakamları, onlar da yalnızca yüzde olarak mevcuttur. Bu yüzden, uyezd rakamlarının ortalamasını almak zorunda kaldık. Bu nedenle de Kostroma eyaletine ait verileri ayrı olarak sunuyoruz. Yoroslavl eyaletine ilişkin olarak, göçmen sanayicilerden %68,7'sinin bütün yıl, %12,6'sının sonbahar ve kışın, %18,7'sinin ise ilkbahar ve yazın evlerinden ayrı oldukları hesaplanmıştır. Yaroslavl eyaletine ait verilerin (*Yaroslavl Eyaleti İncelemesi,* c. II, Yaroslavl 1896), önceki verilerle karşılaştırılamayacağını belirtmeliyiz; çünkü bunlar, pasaport verilerine değil, papazların ifadelerine vb. dayandırılmışlardır.

Verilen pasaport sayısı, her yerde, ilkbaharda en yüksek düzeye ulaşır. O halde, geçici olarak mevcut olmayan işçilerin büyük bir kısmı kent sayımlarına dahil edilmemiştir.[23] Ama bu geçici kent sakinlerini de kırsal nüfusa değil, kent nüfusuna katmak daha doğru olacaktır. "Bütün yıl boyunca ya da yılın büyük bir bölümünde, geçimini kentte sağlayan bir aile, yalnızca ailevî ve malî bağlara sahip olduğu köyü değil de, geçimini sağlayan kenti oturduğu yer saymakta çok haklıdır."[24] Bu malî bağların bugüne kadar taşıdığı büyük önem, örneğin şu gerçekten anlaşılabilir: Göç eden Kostroma halkı arasında "köylülerin, [toprak] karşılığında, vergilerin ufak bir kısmının ödenmesini sağlamaları ender bir şeydir; genellikle, toprağı, yalnızca kiracının onu işlemesi koşuluyla kiraya verirler; bütün vergileri de toprak sahibi kendi öder." (D. Jıbankov, *Kadınların Ülkesi*, Kostroma 1891, s. 21.) *Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*'nde de (c. II, Yaroslavl 1896), köylerinden ve verilmiş-topraklarından kurtuluşlarını satın almak zorunda kalan göçmen sanayi işçilerine tekrar tekrar değinildiğini görüz (s. 28, 48, 149, 150, 166 ve diğerleri).[25]

[23] Örneğin, bilinmektedir ki, St. Petersburg yörekentlerinde, yazın nüfus büyük ölçüde artar.

[24] *1896 Kaluga Eyaleti İstatistikî İncelemesi*, Kaluga 1897, s. 18, Bölüm II.

[25] "Göçmen işçi çalıştıran sanayiler ... kentlerdeki kesintisiz büyümeyi gözlerden saklayan bir biçimdir. ... Ortak toprak tasarrufu ve Rusya'nın malî ve idarî yaşamındaki çeşitli özellikler, köylünün, Batıdaki gibi kolayca kente yerleşmesine olanak vermez. ... Yasal zorunluluklar, onun (göçmen işçinin) köyle bağını devam ettirir, ama aslında o, işiyle alışkanlıkları ve zevkleriyle, tamamen kentlileşmiştir ve köyüyle olan bağını çoğu kez bir dert saymaktadır." (*Russkaya Mysl*, 1896, n° 11, s. 227.) Bunlar çok doğrudur, ama bir gazeteci için yeterli değildir. Yazar, neden kesinlikle tam bir hareket özgürlüğünden, köylünün köy topluluğunu terketme özgürlüğünden yana olduğunu açıklamamaktadır? Bizim liberaller hâlâ narodniklerden korkuyorlar, oysa korkmaları için bir neden yok.

Ve işte, kıyaslamak için, bir narodnizm sempatizanının, Bay Jıbankov'un görüşlerini sunuyoruz: "Kentlere göç başkentlerdeki ve büyük kentlerdeki hızlı büyümeye ve kentli ve topraksız proletaryanın çoğalmasına karşı, adeta bir paratonerdir [aynen böyle!]. Gerek sağlık açısından, gerekse toplumsal ve iktisadî açıdan, göçmen işçi çalıştıran sanayilerin bu etkisi yararlı sayılmalıdır: halk yığınları göçmen işçilere bir güvenlik sağlayan" (kurtulmak için para ödedikleri bir "güvenlik"!) "topraktan tümüyle ayrılmadıkları sürece, bu işçiler, kapitalist üretimin gözü kapalı aletleri haline gelmezler ve tarımsal-sınaî komünler örgütleme umudu sürer." (*Yuradiçeski Vestnik*, 1890, n° 9, s. 145.) Küçük-burjuva umutların korunması gerçekten de yararlı değil mi? "*Gözü kapalı* aletler"e gelince, Avrupa deneyi ve Rusya'da görülen tüm gerçekler göstermiştir ki, bu tanım, toprakla ve ataerkil ilişkilerle bağlarını sürdüren işçiye bu bağları koparan işçiden çok daha fazla uymaktadır. Bizzat

Tarımsal olmayan göçmen işçilerin sayısı nedir? Göçmen işçi çalıştıran tüm sanayi türlerinde çalışan insanların sayısı, 5-6 *milyondan* az değildir. Gerçekten de, 1884'te, Avrupa Rusyası'nda 4,67 milyon pasaport ve kimlik kartı çıkarılmış[26] ve pasaport geliri 1884-1894 arasında üçte-birden çok artmıştır (3,3 milyon rubleden 4,5 milyon rubleye). 1897'de Rusya'da verilen toplam pasaport ve kimlik kartı sayısı 9.495.700 idi (bunun 9.333.200'ü Avrupa Rusyası'nın 50 eyaletinde çıkartılmıştı). 1898'de, bu sayı 8.259.900'dü (Avrupa Rusyası 7.809.600).[27] Avrupa Rusyası'ndeki (yerel talebe kıyasla) fazla işçi sayısı, Bay S. Korolenko'nun hesabına göre 6,3 milyondu. Yukarda gördük ki, (Üçüncü Bölüm, IX Kesim, s. 211), 11 tarımsal eyalette, verilen pasaport sayısı, Bay Korolenko'nun tahminini aşmaktadır (1,7 milyona karşı, 2 milyon). Şimdi, tarımsal olmayan 6 eyalete ait verileri de ekleyebiliriz: Bay Korolenko buralardaki fazla işçi sayısını 1.287.800 olarak saptadığı halde, verilen pasaport sayısı 1.298.600'dür.[28] Demek ki, Avrupa Rusyası'nın 17 eyaletinde (11 karatoprak *artı* 6 kara-topraklar dışı), Bay Korolenko'ya göre, (yerel talebe kıyasla) 3 milyon fazla işçi vardır. Oysa, bu 17 eyalette 1890'da verilen pasaport sayısı 3,3 milyondur. 1891'de, bu eyaletler toplam pasaport gelirinin %52,2'sini sağlamışlardır. Demek ki, *her halükârda, göçmen işçilerin sayısı 6 milyonu aşmaktadır*. Son olarak Zemstvo istatistik verileri (çoğu eskimiştir), Bay Uvarov'u, Bay Korolenko'nun bulduğu rakamın gerçeğe yakın olduğu ve 5 milyonluk göçmen işçi rakamının, "çok fazla olası" olduğu sonucuna götürmüştür.[29]

Şimdi soru şudur: tarımsal ve tarımsal olmayan göçmen işçilerin sayısı ne kadardır? Bay N. —on, büyük bir cüretle ve tümüyle hatalı bir biçimde, "köylülerin dışarı işlerinin büyük çoğunluğunun tarımsal olduğunu" iddia etmektedir (*Denemeler*, s. 16). Bay N.

Bay Jıbankov tarafından verilen rakamlar ve gerçekler göstermektedir ki, göçmen "Petersburglu" "kimselerin ayak basmadığı" bir uyezdde oturan yerleşik Kostromalıya göre, daha okuryazar, kültürlü ve gelişmiştir.

[26] L. Vesin, "Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayilerin Önemi" vb., *Dyelo* ["İş"] 1866, n° 7 ve 1887, n° 2.

[27] *1897-1898 Yıllarında Dolaylı Vergi Ödeyen İşlere Ait İstatistikler*, St. Petersburg 1900. Dolaylı Vergi Dairesi Müdürlüğü tarafından yayınlanmıştır.

[28] Eyaletler: Moskova (1885, eski veriler), Tver (1896), Kostroma (1892), Smolensk (1895), Kaluga (1895), Pskov (1896). Kaynaklar yukarda gösterilmiştir. Veriler, kadın-erkek tüm ayrılış izinlerine aittir.

[29] M. Uvarov, "Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayiin Rusya'nın Sağlık Koşullarına Etkisi", *Vestnik Obşçestvennoy Gigieni, Sudebnoy i Praktiçeskoy Meditsnii* ["Kamu Sağlığı ve Adlî ve Pratik Tıp Dergisi"], Temmuz 1896. M. Uvarov 20 eyaletin 126 uyezdine ilişkin verileri derlemiştir.

—on'un alıntı yaptığı Çaslavski, çok daha dikkatli konuşmaktadır; hiç bir veri aktarmamakta ve bu ya da öteki tipte işçi sağlayan alanların büyüklüğü hakkında genel sözlerle yetinmektedir. Öte yandan, Bay N. —on'un demiryolu yolcu trafiğine ilişkin verileri hiç bir şey kanıtlamaz, çünkü tarımsal olmayan işçiler de, evlerini esas olarak ilkbaharda terkederler ve üstelik demiryollarını tarım işçilerinden daha çok kullanırlar.[30] Biz ise, tersine, göçmen işçilerin çoğunluğunun (ama "büyük" çoğunluğunun değil) muhtemelen, tarımsal olmayan işçiler olduğunu düşünüyoruz. Bu görüş, birinci olarak, pasaport gelirinin dağılımına ilişkin verilere, ve ikinci olarak da, Bay Vesin'in verilerine dayanmaktadır. Yıllar önce, Flerovski, "çeşitli vergilerden" gelen gelirin dağılımını (bunun üçtebirinden çoğu, pasaport çıkarılmasından elde edilmişti) gösteren 1862-63 sonuçlarına dayanarak, iş arayan köylülerin hareketi en çok metropol ve tarımsal olmayan eyaletlerden gelmektedir sonucuna varmıştı.[31] Yukarda (bu kesimin, 2. kısmı) bir tek alan halinde birleştirmiş olduğumuz ve tarımsal olmayan işçilerin büyük sayılar halinde terkettikleri 11 tarımsal olmayan eyaleti ele alırsak, bu eyaletlerin 1885'te bütün Avrupa Rusyası nüfusunun yalnızca %18,7'sini (1897'de — %18,3) içerdiklerini, oysa 1885 pasaport gelirinin %42,9'unun (1891'de — %40,7) bu eyaletlerden geldiğini görürüz.[32] Tarımsal olmayan işçiler, diğer pek çok eyalet tarafından da sağlanır ve bu yüzden, tarım işçilerinin, göçmenlerin yarısından azını oluşturduğu sonucuna varmamız gerekir. Bay Vesin, Avrupa Rusyası'ndaki 38 eyaleti, (ayrılık izinlerinin %90'ı buralara aittir), egemen olan göç tiplerine göre gruplara ayırmış ve aşağıdaki sonuçları elde etmiştir.[33] [Tablo 110.]

[30] Karş: yukarda, s. 211, dipnot.

[31] *Rusya'da İşçi Sınıfının Durumu*, St. Petersburg 1869, s. 400 ve devamı.

[32] Pasaport gelirine ait veriler, 1884-85 ve 1896, *Rusya Sonuçları*'ndan alınmıştır. 1885'te Avrupa Rusyası'ndaki pasaport geliri, her 1.000 kişi başına 37 ruble tutarındaydı; 11 tarımsal olmayan eyalette, bu rakam her 1.000 kişi başına 86 ruble idi.

[33] Tablodaki son iki sütun tarafımızdan eklenmiştir. Grup I: aşağıdaki eyaletleri içerir: Arçengel, Vladimir, Vologda, Vyatka, Kaluga, Kostroma, Moskova, Novgorod, Perm, St. Petersburg, Tver, Yaroslavl; grup II: Kazan, Nijni-Novgorod, Ryazan, Tula, Smolensk; Grup III: Besarabya, Volhinya, Voronej, Ekaterinoslav, Don, Kiev, Kursk, Orenburg, Orel, Penza, Podolsk, Poltava, Samara, Saratov, Simbirsk, Taurida, Tambov, Ufa, Harkov, Kerson, Çernigov. — Bu sınıflandırmanın bazı yanlışlıkları içerdiğini, tarımsal işler için göçün oranını abarttığını da belirtmeliyiz. Smolensk, Nijni-Novgorod ve Tula eyaletleri I. gruba dahil edilmeliydi. (Bkz: *Nijni-Novgorod Eyaletinin Tarımsal İncelemesi*, 1896, Bölm XI; — *1895 Tula Eyaleti Elkitabı*, Bölüm VI, s. 10: evlerinden

[TABLO 110]

Eyalet Grupları	1884'te Çıkarılan Ayrılık İzinleri Sayısı (Bin)			1885'teki Nüfus (Bin)	Burada Oturan Her 1.000 Kişiye Düşen İzin
	Pasaport	Kart	Toplam		
I. Tarımsal olmayan göçün egemen olduğu 12 eyalet	967,8	794,5	1.762,3	18.643,8	94
II. 5 eyalet — ara tip	423,9	299,5	723,4	8.007,2	90
III. Tarımsal göçün egemen olduğu 21 eyalet	700,4	1.046,1	1.746,5	42,518,5	41
38 eyalet	*2.092,1*	*2.140,1*	*4.232,2*	*69.169,5*	*61*

"Bu rakamlar gösteriyor ki, göçmen işçi çalıştıran sanayiler, birinci grupta üçüncü grupta olduğundan daha ağır basmaktadır. ... Bu rakamlar, ayrıca, gruplardaki farklılığa uygun olarak, iş bulmak için gereken yokluk süresinde de farklılık olduğunu göstermektedir. Göçmen işçi çalıştıran tarımsal olmayan sanayilerin egemen olduğu yerlerde, yokluk süresi çok daha uzundur." (*Dyelo*, 1886, n° 7, s. 134.)

Nihayet yukarda verilmiş olan, dolaylı vergi ödeyen işlere ait istatistikler vb., Avrupa Rusyası'ndaki 50 eyaletin hepsinde, çıkartılan ikamet izinlerini sınıflandırmamızı mümkün kılmaktadır. Bay Vesin'in sınıflandırmasında değinilen düzeltmeleri yaparak ve 1884'e ait rakamların eksik olduğu 12 eyaleti gene bu gruplar arasında dağıtarak (Olonets ve Pskov eyaletleri grup I'e; 9 Baltık ve kuzeybatı eyaleti grup II'ye; ve Astrahan eyaleti, grup III'e) aşağıdaki görünümü elde ederiz [Tablo 111]:

uzakta çalışmak için ayrılan kişilerin sayısı 188.000 olarak verilmiştir. — Oysa Bay Korolenko yalnızca 50.000 fazla işçi olduğunu hesaplamıştı! — 107.000 göçmeni kara-topraklar dışındaki 6 kuzey uyezdi sağlamaktadır.) Kursk eyaletinin II. gruba dahil edilmesi gerekirdi (S. Korolenko, *loc. cit.*: 7 uyezdden, çoğunluk elsanatı için ayrılır, geri kalan 8 uyezdden, herkes tarımsal sanayiler için ayrılır). Ne yazık ki, Bay Vesin, çıkartılan ayrılık izinlerinin eyaletlere göre sayısını vermiyor.

[TABLO 111]

Eyalet Grupları	Çıkarılan Toplam İkamet İzinleri	
	1897	1898[34]
I. Tarım-dışı göçün egemen olduğu 17 eyalet	4.437.392	3.369.597
II. 12 eyalet — ara tip	1.886.733	1.674.231
III. Tarımsal göçün egemen olduğu 21 eyalet	3.009.070	2.765.762
50 eyalet toplamı	*9.333.195*	*7.809.590*

Bu verilere göre, evden uzakta çalışmak için göç, I. grupta, III. gruptan çok daha fazla egemendir.

Demek ki, nüfustaki hareketliliğin, Rusya'daki tarımsal olmayan bölgede, tarımsal bölgede olduğundan çok daha büyük olduğundan kuşku duyulamaz.. Tarımsal olmayan göçmen işçilerin sayısı, tarımsal göçmen işçilerin sayısından daha büyük olmalı ve *üç milyondan daha az olmamalıdır.*

Göçteki, büyük ve gitgide artan büyüme, bütün kaynaklarca doğrulanmaktadır. Pasaport geliri, 1868'de 2,1 milyon rubleden (1866'da 1,75 milyon ruble), 1893-94'te 4,5 milyon rubleye çıkmış, yani iki kattan fazla artmıştır. Moskova eyaletinde çıkartılan pasaport ve kimlik kartlarının sayısı, 1877 ve 1885 arasında %20 (erkek) ve %53 (kadın) artmıştır; Tver eyaletinde, 1885 ve 1895 arasında %23 (bulunulmayan ayların sayısı ise %26) artmıştır; Smolensk eyaletinde, 1875'te 100.000'den, 1885'te 117.000'e ve 1895'te 140.000'e; Pskov eyaletinde, 1865-1875'te 11.716'dan, 1876'da 14.944'e, ve 1896'da 43.765'e (erkek) çıkmıştır. Kostroma eyaletinde, 1868'de her 100 erkek başına 23,8, her 100 kadın başına 0,85 pasaport ve kart, 1880'de ise — 33,1 ve 2,2 pasaport ve kart çıkartılmıştır. Ve böyle devam ediyor.

Nüfusun tarımdan kentlere gidişi gibi, tarımsal olmayan göç de, *ilerici bir olgudur.* Bu olgu, nüfusu, ihmal edilmiş, geri, tarihin

[34] Bu arada şunu da belirtelim, bu verileri inceleyen yazar (*loc. cit.*, Bölüm V, s. 639) 1898'de çıkartılan pasaport sayısındaki azalmayı kötü mahsul ve tarımda makinenin yaygın olarak kullanılması sonucunda, yaz işçilerinin güney eyaletlere göçündeki düşüşe bağlıyor. Bu açıklamanın hiç bir değeri yoktur, çünkü çıkarılan ikamet izinlerinin sayısı, en az III. grupta ve en çok da I. grupta düşmüştür. 1897 ve 1898'deki kayıt yöntemleri karşılaştırılabilir nitelikte midir? (*2. baskıya not.*)

unuttuğu ırak yerlerden koparır ve onları modern toplumsal yaşamın girdabına çeker. Nüfusun okuryazarlığını artırır,[35] anlayışını yükseltir[36] ve onlara uygar alışkanlıklar ve gereksinmeler verir.[37] Köylüler, "daha üst düzeyde dürtülerle", yani Petersburglunun daha şık ve parlak oluşuyla göç etmeye özenirler: "işlerin daha iyi gittiği" yerler ararlar. "Petersburg'daki yaşam ve çalışmanın, kırdakinden daha kolay olduğu kabul edilmektedir."[38] "Bütün taşra halkına *kaba* denmekte ve işin garibi kimse bundan birazcık olsun alınmamakta, onlar da kendilerinden böyle sözetmekte ve ana-babaların kendilerini eğitim için St. Peterburg'a göndermemiş olmasından yakınmaktadırlar. Ancak, belirtmek gerekir ki, bu *kaba* taşra halkı, salt tarımsal bölgelerdeki insanlar kadar kaba değildir: bilinçsizce, Petersburgluların dış görünüşünü ve alışkanlıklarını benimser; metropolün ışığı dolaylı olarak onların üzerine de düşer."[39] Yaroslavl eyaletinde (insanların zenginleşmeleri örnekleri dışında) "herkesi evinden ayıran bir başka neden daha vardır. Bu, St. Petersburg'da, ya da başka bir yerde yaşamamış, tarımla ya da bir elsanatı ile uğraşan birini, ölene kadar ahmak diye adlandıran kamuoyudur; ve böyle bir adam kolay kolay karı bulamaz." (*Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*, II, 118.) Kente göç, köylüyü, kırsal bölgelerde çok güçlü bir biçimde yerleşmiş olan ataerkil ve kişisel bağımlılık ilişkileri yığınından ve kast bölünmelerinden kurtararak,

[35] Jıbankov, *Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayilerin Etkisi*, vb., s. 36 ve devamı, göç olan Kostroma eyaleti uyezdlerinde, okuryazar erkeklerin yüzdesi %55,9'dur; fabrika uyezdlerinde %34,9; yerleşik (orman) uyezdlerinde, %25,8'dir, okuryazar kadınların oranı %3,5, %2,0 ve %1,3; okula giden çocukların oranı: %1,44 %1,43 ve %1,07'dir. Göç olan uyezdlerdeki çocuklar, St. Petersburg'da da okula giderler.

[36] "Okuryazar Petersburglular, tıbbî tedaviye karşı kesinlikle daha olumlu ve daha akıllıca bir tutum takınırlar" (*İbid.*, 34), öyle ki, bulaşıcı hastalıklar, onlar için, "*az kültürlü*" volostlarda olduğundan daha az tehlikelidir (italikler yazara aittir).

[37] "Göç olan uyezdler, yaşamlarının düzeni bakımından tarımsal ve orman içi yerlerden çok daha üstündürler. ... Petersburgluların giysileri çok daha temiz, şık ve çok daha sıhhidir. ... Çocuklara daha temiz bakılmakta ve bu nedenle de uyuz ve öteki cilt hastalıkları, onlar arasında pek sık görülmemektedir." (*İbid.*, 39. Karş: *Smolensk Eyaletindeki Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayiler*, s. 8.) "Göç olan köyler, göç olmayan köylerden çok farklıdır: evler, giysiler, alışkanlıklar ve eğlenceler, insana köy yaşamından çok kent yaşamını ansıtır." (*Smolensk Eyaletinde Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayiler*, s. 3.) Kostroma eyaletinin göç olan volostlarında, evlerin yarısında "kâğıt, mürekkep, kurşunkalem ve dolmakalem bulabilirsiniz". (*Kadınların Ülkesi*, 67-68.)

[38] *Kadınların Ülkesi*, 26-27, 15.

[39] *İbid.*, s. 27.

onu vatandaş durumuna yükseltir...[40] "Göçü besleyen önemli bir etken de, halk arasında büyüyen onur duygusudur. Serf bağımlılığından kurtuluş ve kırsal nüfusun daha faal kesiminin uzun süredir kent yaşamına katılması, Yaroslavl köylüsünde çoktan beri, 'benliğini' yükseltmek, kırsal yaşamın onu mahkûm ettiği yoksulluk ve bağımlılık durumundan kurtularak yeterli, bağımsız ve saygıdeğer bir duruma ulaşmak isteği uyandırmaktaydı. ... Dış kazançlarla yaşayan köylü, kendini daha özgür ve öteki toplumsal tabakalara dahil insanlarla daha eşit düzeyde hisseder. İşte bunun için, kır gençliği, kente gitmeye bu kadar isteklidir." (*Yaroslavl Eyaleti İncelemesi*, II, 189-190.)

Kentlere göç, eskî ataerkil aile ilişkilerini gevşetir ve kadınları, daha bağımsız, erkekle eşit bir duruma getirir. "Hiç göç olmayan yerlerle kıyaslandığında, Soligaliç ve Çuhloma'daki aileler" (Kostroma eyaletine bağlı, göçün en çok olduğu uyezdler) "yalnızca, büyüğün ataerkil otoritesi anlamında değil, anababalar ve çocuklar, koca ve karı arasındaki ilişkilerde bile çok daha az kaynaşmıştır. Kuşkusuz 12 yaşında Petersburg'a yollanan oğullardan ailelerine karşı güçlü bir sevgi ve baba evine bağlılık bekleyemeyiz. Bunlar, bilinçsiz olarak, kozmopolit tipler haline gelirler: 'nerede işler iyiyse, orası benim vatanımdır'."[41] "Otorite ve kocasının yardımı olmaksızın, durumu idare etmeye alışkın olan Soligaliç kadını, tarımsal bölgenin mazlum köylü kadınına hiç benzemez. O bağımsız ve kendine güvenen bir kişidir. ... Genel olarak söylersek, kadın ve erkek arasındaki eşitlik, her yerde ve her şeyde görülebilir."[42]

*Last but not least**, tarımsal olmayan göç, yalnızca göç eden ücretli işçilerin ücretlerini değil, *ayrıca geride kalanların ücretlerini de* yükseltir.

Ücretlerin tarımal eyaletelere göre daha yüksek olduğu tarımsal olmayan eyaletlerin, birincilerdeki tarım işçilerini kendine çekmesi yolundaki genel durum, bu gerçeği en çarpıcı biçimde yansıtmaktadır.[43] Kaluga eyaletine ilişkin bazı ilginç veriler sunalım [Tablo 112]:

[40] Örneğin, Kostroma köylüleri, başka nedenlerin yanısıra, "bedenî ceza" olasılığı yüzünden de, kasabalı olarak kaydolmak istemektedirler; bu ceza, "gösterişli Petersburgluya, kaba taşralı için olduğundan daha korkunç gelmektedir". (*İbid.*, 58.)

[41] *İbid.*, 88.

[42] *Yurdiçeski Vestnik*, 1890, n° 9, s. 142.

[43] Karş: Dördüncü Bölüm, IV. Kesim, s. 240-241.

* Son, ama aynı derecede önemli. —*ç.*

[TABLO 112]

Göçün Büyüklüğüne Göre Uyezd Grupları	Göçmen Erkek İşçilerin Toplam Erkek Nüfus İçindeki Yüzdesi	Aylık Kazançlar (Ruble)	
		Göçmen Sanayicinin	Yıllık Olarak Çalıştırılan Kırsal İşçinin
I.	38,7	9	5,9
II.	36,3	8,8	5,3
III.	32,7	8,4	4,9

"Bu rakamlar şu olguları tamamen ortaya sermektedir. ... (1) Sanayide çalışmak için göç, tarımdaki ücretlerin artmasına yardımcı olur, ve (2) bu göç nüfusun en iyi güçlerini cezbeder."[44] Yalnızca parasal ücretler değil, gerçek ücretler de artar. Her 100 çalışan kişiden en az 60'ının göç ettiği uyezd grubunda, yıllık olarak çalıştırılan çiftlik emekçisinin ortalama ücreti, 69 ruble, ya da 123 *pud* çavdardır; %40-60 oranında göç olan uyezdlerde, bu ücret, 64 ruble, ya da 125 *pud* çavdar; göçmenlerin %40'tan az olduğu uyezdlerde ise 59 ruble, ya da 116 *pud* çavdardır.[45] Bu uyezd gruplarında, emek kıtlığına ilişkin yakınma mektuplarının yüzdesi düzenli olarak düşmektedir: %58, %42 ve %35. Manüfaktür sanayiinde, ücretler tarımdakinden yüksektir ve "pekçok muhabirin bildirdiğine göre, sanayiler, köylü nüfus arasında yeni gereksinmelerin gelişmesine (çay, patiska, çizme, saat vb.) yardımcı olmakta, onların genel yaşam düzeyini yükseltmekte, ve bu yolla ücretlerde bir artış sağlamaktadır".[46] İşte bir muhabire ait tipik bir görüş: "[Emek] kıtlığı her zaman ciddidir ve bunun nedeni de, yörekent nüfusunun bozulmuş olmasıdır, bunlar demiryolu atelyelerinde çalışmakta, demiryollarında hizmet görmekteler. Kaluga'nın ve pazarlarının yakınlığı, her zaman, yumurta, süt vb. satmaya gelen, sonra da meyhanelerde içki âlemlerine dalan çevre sakinlerini kendine çeker; bunun nedeni, herkesin en az iş karşılığında en çok parayı almak istemesidir. Tarım işçisi olmak *ayıp* sayılmaktadır; herkes, proletarya saflarına ve ayak takımına katılacağı kente ulaşmaya çalışmakta; öte yandan kır, yetenekli ve sağlıklı emekçi kıtlığı çekmektedir."[47]

[44] *1896 Kaluga Eyaleti İstatistik İncelemesi*, Kesim II, s. 48.
[45] *İbid.*, Kesim I, s. 27.
[46] *İbid.*, s. 41.
[47] *İbid.*, s. 40. İtalikler yazara aittir.

Göçmen işçi çalıştıran sanayiler hakkındaki bu değerlendirmeyi, narodnist olarak tanımlarsak çok haklı oluruz. Örneğin Bay Jıbankov, göçeden işçilerin fazla işçiler değil, yerleri, gelen köylülerce doldurulan "gerekli işçiler" olduğunu belirtirken, "bu tür karşılıklı yer değiştirmelerin çok zararlı olduğu ortadadır" demektedir.[48] Kimin için zararlı, aziz Bay Jıbankov? "Başkentlerdeki yaşam, *aşağı düzeyde* birçok *uygarca alışkanlıklar* ve lükse ve gösterişe doğru bir eğilim yaratır, bu da paranın boş yere [aynen böyle!!] harcanmasına yol açar"[49]; bu gösteriş vb. için yapılan harcama, büyük ölçüde "üretken değildir"(!!).[50] Bay Hertzenstein, "yapmacık kültüre", "gürültülü yaşama", "vahşice işrete", "içki âlemleri ve iğrenç sefahata" vb. karşı, tam bir feveran halindedir.[51] Moskova istatistikçileri, toptan göç gerçeğinden, hemen, "göçmen emeğine olan ihtiyacı azaltacak tedbirler" alınması gerektiği sonucunu çıkartıveriyorlar.[52] Bay Karişev, göçmen emeği hakkında şunları ileri sürmektedir: "Yalnızca, köylülerin toprak parçalarının, ailelerinin esas (!) gereksinmelerini karşılamaya yetecek bir düzeye çıkarılması ulusal iktisadımızın bu en önemli sorununu çözebilir."[53]

Ve bu sakin tabiatlı baylardan hiç birinin aklına da, "en önemli sorunları çözmenin" sözünü etmeden önce, köylülerin, tam hareket özgürlüğü, topraklarından vazgeçmek ve topluluğu bırakmak özgürlüğü, ("başından atma" parası ödemek zorunda kalmadan) kentsel ya da kırsal, nasıl olursa olsun, herhangi bir toplulukta yer-

[48] *Kadınların Ülkesi*, 39 ve 8. "Bu [yeni gelen] gerçek köylüler, yaşadıkları zengin yaşamla, toprağı değil de evden uzakta çalışmayı esas geçim kaynağı sayan yerli nüfus üzerinde, onların aklını başına getiren bir etki yaratmayacak mıdır?" s. 40. Yazar üzgün üzgün şunları söylüyor: "Bu arada, bunun tersine ilişkin bir örnek de vermiş bulunuyoruz." Örnek şudur, Vologdalılar toprak satın almışlardı ve "çok rahat" yaşıyorlardı. "Birine, hali-vakti yerinde olduğu halde, neden oğlunun St. Petersburg'a gitmesine izin verdiğini sordum; şu yanıtı verdi: 'yoksul olmadığımız bir gerçek, ama burada yaşam çok cansıkıcı, benim oğlum da başkalarının gidişine bakarak eğitim görmek istedi; evde de en bilgilimiz oydu'." (s. 25.) Zavallı narodnikler! Hali-vakti yerinde, toprak satın alan mujik çiftçi örneğinin bile, "eğitim görmek" isteğiyle, "geçimlerini sağlayan toprak parçalarını" bırakıp giden, gençlerin "aklını başına getirmemesi" gerçeği karşısında nasıl üzülmesinler!

[49] *Göçmen İşçi Çalıştıran Sanayilerin Etkisi*, vb., 33, italikler yazara aittir.

[50] *Yurdiçeski Vestnik*, 1890, n° 9, 138.

[51] *Russkaya Mysl* (*Russki Vestnik* değil, *Russkaya Mysl*),[162] 1887, n° 9, s. 163.

[52] *İkamet İzinleri*, vb., s. 7.

[53] *Russkoye Bogatstvo*, 1896, n° 7, s. 18. Öyleyse "esas" gereksinmeler, verilmiş-toprakla, geri kalanlar ise, anlaşılan "yetenekli ve sağlıklı işçi kıtlığı çeken" "kırlarda" sağlanan "yerel işlerle" kırşılanacaktır!

leşebilme özgürlüğü elde etmelerinin sağlanması gerektiği gelmemektedir!

Ve böylece, Rusya'da nüfusun tarımdan ayrılması, kentlerin büyümesi (iç yerleşme ile kısmen gözden saklanan bir büyüme), yörekentlerin fabrika köy ve kasabalarının ticarî ve sınaî köy ve kasabaların büyümesinde olduğu kadar, tarımsal olmayan göçte de ifadesini bulmaktadır. Reform-sonrası dönemde genişliğine ve derinliğine gelişmiş ve gelişmekte olan bütün bu süreçler, kapitalist gelişmenin zorunlu parçalarıdır ve eski yaşam biçimlerine kıyasla çok ilericidir.

III. ÜCRETLİ EMEK KULLANIMINDAKİ BÜYÜME

Kapitalizmin gelişmesini ele alırken, belki de, en büyük önemi, ücretli emeğin ne ölçüde kullanıldığına vermek gerekir. Kapitalizm, meta üretiminde işgücünün de bir meta haline geldiği aşamadır. Kapitalizmin ana eğilimi, ulusal ekonomideki toplam işgücünü, ancak satıldıktan ve patronlarca satın alındıktan sonra üretime uygulamaktır. Yukarda, bu eğilimin Reform-sonrası Rusya'da nasıl ortaya çıktığını ayrıntısıyla açıklamaya çalıştık; şimdi de, gereken sonuçları çıkarmalıyız. Birinci olarak, önceki bölümlerde sunulan işgücü satıcılarının sayısına ilişkin verileri hesaplayalım, sonra da (bir sonraki kesimde) işgücü alıcılarını tanımlayalım.

İşgücü satıcılarını, ülkenin, maddî değerlerin üretilmesiyle uğraşan, çalışan nüfusu sağlar. Yapılan hesaplara göre, bu nüfus, 15,5 milyon yetişkin erkek işçiden oluşur.[54] İkinci Bölümde, göstermiştik ki, köylülüğün altgrubu, kır proletaryasından başka bir şey değildir; ayrıca proletaryanın işgücünü hangi biçimlerde sattığının sonra inceleneceğini de belirtmiştik (s. 159, dipnot). Şimdi, daha önce sıraladığımız, ücretli işçi kategorilerini birleştirelim: (1) Ücretli tarım işçileri; bunların sayısı (Avrupa Rusyası'nda) 3½ milyon kadardır. (2) Fabrika, maden ve demiryolu işçileri — 1½ milyon kadar. Toplam olarak beş milyon profesyonel ücretli işçi. Ayrıca: (3) Yapı işçileri — 1 milyon kadar. (4) Kereste işçileri (ağaç kesiciler,

[54] *Birleşik İstatistiki Malzeme* vb.'de (Bakanlar Kurulu Sekreterliğince basılmıştır, 1894) verilen rakam 15.546.618'dir. Bu rakam şöyle bulunmuştur. Kentli nüfus, maddî değerlerin üretilmesine katılmayan nüfusa eşit olarak ele alınmıştır. Yetişkin erkek köylü nüfus %7 oranında azaltılmıştır (%4,5 askerlik görevinde, %2,5 sivil görevde).

kütük düzelticiler, salcılar vb.), toprak düzleştirme işlerinde çalışanlar, demiryolu yapımcıları, eşya yükleyici ve boşaltıcıları ve genel olarak sınaî merkezlerdeki tüm "vasıfsız" emekçiler. Bunların sayısı 2 milyon kadardır.[55] (5) Evde kapitalistler için çalışan işçiler, ve "fabrika sanayii"ne dahil edilmeyen manüfaktür sanayilerinde, ücret karşılığı çalışan işçiler. Bunların sayısı da 2 milyon kadardır.

Toplam olarak — *on milyon kadar ücretli işçi.* Kadın ve çocukları, diyelim, dörtte birini çıkarırsak,[56] $7^1/_2$ *milyon yetişkin erkek ücretli işçi* buluruz, yani ülkede, maddî değerlerin üretimiyle uğraşan toplam yetişkin erkek nüfusun, *yarısı kadar.*[57] Bu geniş ücretli işçi yığınından bir bölümü toprakla bağını tümüyle koparmıştır ve yalnızca işgüçlerini satarak yaşamaktadır. Fabrika (kuşkusuz ayrıca maden ve demiryolu) işçilerinin büyük çoğunluğu, sonra yapı ve gemi yapımı işçilerinin bir kesimi ve vasıfsız emekçiler; nihayet kapitalist manüfaktürevlerinde çalışan işçilerin büyük bir bölümü ve kapitalistler için ev işi yapan, tarımsal olmayan merkezlerin sakinleri bu gruba dahildir. Öteki daha büyük bölüm ise, henüz toprakla bağını koparmamış olup, harcamalarının bir kısmını, ufacık toprak parçalarını işlemekten gelen ürünle karşılamakta, dolayısıyla da İkinci Bölümde ayrıntısı ile tanımlamaya çalıştığımız toprak parçası sahibi ücretli işçi tipini oluşturmaktadır. Bu geniş ücretli işçi yığının esas olarak Reform-sonrası dönemde oluştuğunu ve hızla büyümeye devam ettiğini daha önce belirtmiştik.

Kapitalizmin yarattığı, nispî fazla nüfusa (ya da yedek işsiz ordusuna) ilişkin sonucumuzun önemini belirtmek gerekir. Ulusal ekonominin bütün dallarındaki toplam ücretli işçi sayısına ilişkin veriler, narodnik iktisatçıların bu konuda işledikleri temel hatayı çok açık bir biçimde ortaya kor. Başka yerlerde de belirtmek fırsatı bulduğumuz gibi, (*Çalışmalar,* s. 38-42),* bu hata, kapitalizmin iş-

[55] Yukarda yalnızca kereste işçilerinin 2 milyon kadar tahmin edildiğini söylemiştik. Belirttiğimiz son iki iş grubunda çalışan işçilerin sayısı, toplam tarımsal olmayan göçmen işçi sayısından fazla olsa gerek, çünkü yapı işçilerinin bir kısmı, vasıfsız emekçiler, özellikle kereste işçileri, göçmen değil, yerel işçilerdir. Ve gördük ki, tarımsal olmayan göçmen işçilerin sayısı 3 milyondan az değildir.

[56] Görmüş olduğumuz gibi, fabrika sanayiinde, kadın ve çocuklar toplam işçi sayısının 1/4'ünden biraz fazlasını oluştururlar. Maden, inşaat, kereste vb. sanayilerinde pek az kadın ve çocuk çalıştırılır, öte yandan da, kapitalist ev sanayiinde, kadın ve çocukların sayısı muhtemelen erkeklerden fazladır.

[57] Yanlış anlamayı önlemek için, bu rakamların istatistikî açıdan doğru olduklarını iddia etmediğimizi kaydedelim. Yalnızca ücretli emek biçimlerindeki çeşitliliği ve bununla uğraşanların sayısını yaklaşık olarak göstermek istiyoruz.

çileri "özgürleştirdiği" hakkında pek çok laf etmiş olan, narodnik iktisatçıların (Bay V. V., N. —on ve ötekiler), bu ülkede kapitalizmin bizatihî varlığının ve gelişmesinin, büyük bir yedek işçiler yığını gerektirdiğini hiç anlamamış olmalarından geldiği kadar, Rusya'daki kapitalist nüfus fazlasının somut biçimlerini araştırmayı düşünmemiş olmalarından da gelmektedir. Narodnikler, "fabrika" işçilerinin sayısına ilişkin saçma sözler ve tuhaf hesaplarla,[58] kapitalist gelişmenin temel koşullarından birini, kapitalizmin olanaksızlığının, bir hata olduğunun, hiç bir temeli bulunmadığının, vb. bir kanıtı haline dönüştürdüler. Oysa, aslında, küçük üreticilerin mülksüzleştirilmesi ile, tarımdaki, kerestecilikteki, inşaatçılıktaki, ticaret ve manüfaktürdeki, madencilikteki ve ulaştırma sanayilerindeki vb. patronların azamî taleplerini ilk seslenişte karşılamaya hazır, milyonlarca ücretli işçiden oluşan bir ordu yaratmasaydı, Rus kapitalizmi, bugünkü düzeyine asla ulaşamaz, bir tek yıl bile varlığını sürdürmezdi. Azamî talep diyoruz, çünkü kapitalizm, ancak kasınmalı olarak varlığını sürdürebilir, dolayısıyla da işgüçlerini satmaya muhtaç olan işçilerin sayısı, her zaman, kapitalizmin ortalama işçi talebini aşmalıdır. Çeşitli kategorilerdeki ücretli işçilerin toplam sayısını hesaplamış bulunuyoruz, ama bunu yapmakla, kapitalizmin bunların hepsine düzenli iş sağlayacak bir durumda olduğunu söylemek istemiyoruz. Hangi ücretli işçi kategorisini ele alırsak alalım, kapitalist toplumda, böyle bir iş düzenliliği olmamıştır, ve olamaz da. Milyonlarca göçmen ve yerleşmiş işçiden, belli bir kesim sürekli olarak yedek işsiz ordusundadır ve bu yedek ordu, bazan —bunalım yıllarında, ya da belirli bir bölgedeki bir sanayide bir durgunlaşma varsa, ya da işçileri yerlerinden eden makine üretiminde özellikle hızlı bir yayılma olursa— büyük boyutlara ulaşmakta, bazan da asgariye düşerek, ülkenin bazı bölümlerinde, bazı yıllarda, bazı sanayilerdeki patronlar için çoğu kez

* Karş: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "İktisadî Romantizmin Bir Tanımlaması". —*ç.*

[58] Bay N. —on'un "bir avuç" işçiye dair iddiasını ve ayrıca Bay V. V.'nin, aşağıdaki gerçekten de klasik hesaplamasını hatırlayalım. (*Teorik İktisat Üzerine Makaleler*, s. 131.) Avrupa Rusyası'nın 50 eyaletinde, köylü tabakasına mensup 15.547.000 yetişkin erkek işçi bulunmaktadır; bunların 1.020.000'i (863.000 fabrika sanayiinde + 160.000 demiryolu işçisi) "sermaye tarafından birleştirilmiştir"; geri kalan "tarımsal nüfus"tur. "Manüfaktür sanayilerinin tam kapitalistleşmesi" ile, "kapitalist fabrika sanayi" iki kat fazla işçi çalıştıracaktır (%7,6 yerine %13,3. nüfusun geri kalan %86,7'si ise "toprakta kalacak ve yılın yarısında boş kalacaktır"). Besbelli ki, yorum yapmak, iktisat bilminin ve iktisadî istatistiğin bu şahane örneğinin yarattığı etkiyi bozmaktan başka bir işe yaramayacak.

bir yakınma konusu olan emek "kıtlığına" bile yolaçmaktadır. Güvenilebilir hiç bir istatistiğin bulunmayışından ötürü, bir ortalama yıldaki işsizlerin sayısını yaklaşık olarak bile saptamak olanaksızdır; ama kuşkusuz, bu sayı, çok büyük bir sayı olmalıdır, gerek yukarda tekrar tekrar değinmiş olduğumuz kapitalist sanayi, ticaret ve tarımdaki büyük dalgalanmalar, gerekse Zemstvo istatistiklerinde kaydedilen altgruptaki köylülerin olağan bütçe açıkları, bunun kanıtıdır. Sanayi ve kır proletaryası saflarına atılan köylülerin sayısındaki artışla, ücretli emeğe olan talepteki artış, madalyonun iki yüzüdür. Ücretli emek biçimlerine gelince, bunlar, hâlâ, her yerde kapitalizm-öncesi rejimin kalıntıları ve kuruluşlarıyla sarılmış olan bir kapitalist toplumda, son derece değişiktir. Biçimlerdeki bu çeşitliliği görmezlikten gelmek büyük bir hata olur; Bay V. V. gibi, kapitalizmin "kendine, bir, birbuçuk milyonluk bir işçiye sahip bir köşe ayırdığını ve asla o köşeden çıkamayacağını" iddia edenlerin[59] işledikleri hata da budur. Burada, kapitalizm yerine, geniş-çaplı makineli sanayi sözkonusu ediliyor. Ama, bu birbuçuk milyon işçi, ücretli emeğin geri kalan alanlarıyla sözde hiç bir biçimde bağıntısı olmayan özel bir "köşeye" nasıl da keyfî ve sunî bir biçimde kapatılıyor! İşin aslında ise bu bağıntı çok sıkıdır, ve onu tanımlamak için mevcut iktisadî sistemin iki temel özelliğine değinmek yetecektir. Birincisi, bu sistem, para ekonomisine dayanır. "Paranın gücü", hem sanayide, hem tarımda, hem kentte, hem kırda, kendini bütün kuvvetiyle gösterir, ama ancak geniş-çaplı makineli sanayi alanında tam gelişmesine erişir, ataerkil iktisadın kalıntılarını bütünüyle tasfiye eder, birkaç dev kuruluşta (bankalarda) toplanır ve geniş-çaplı toplumsal üretimle doğrudan doğruya bağıntılı hale gelir. İkincisi, bugünün iktisadî sistemi, işgücünün alım-satımına dayanır. Tarımda ya da sanayideki en küçük üreticileri bile ele alırsak, göreceğiz ki, kendini kiralamayan, ya da başkalarını kirayla tutmayanlar istisnadır. Ama burada da, bu ilişkiler, ancak geniş-çaplı makineli sanayide gelişmelerini tamamlar ve önceki ekonomi biçimlerinden bütünüyle ayrılırlar. Demek ki, bir narodniğe çok küçük görünen "köşe", aslında, modern toplumsal ilişkilerin özünün özünü kapsamaktadır ve bu "köşenin" nüfusu, yani proletarya, sözcüğün tam anlamıyla, bütün çalışan ve sömürülen yığınların öncüsüdür.[60]

[59] *Novoye Solovo*, 1896, n° 6, s. 21.

[60] Webb'in İngiltere'deki sendikalılarla sendikalı olmayanlar arasındaki ilişki için söylediklerinin aynısı, aşağı yukarı, geniş-çaplı makineli sanayideki ücretli işçilerle geri kalan ücretli işçiler arasındaki ilişki için de söylenebilir:

Bu yüzden, ancak, mevcut iktisadî sistemin tümünü, bu "köşede" büyümüş olan ilişkiler açısından incelemekle, üretime katılan çeşitli insan grupları arasındaki temel ilişkiler açıkça kavranabilir ve sistemdeki ana gelişme eğilimi izlenebilir. Öte yandan, kim bu "köşeye" arkasını döner ve iktisadî olayları, küçük ataerkil üretim açısından incelerse, tarihin akışı karşısında ya saf bir hayalci haline ya da küçük-burjuvazi ve tarımcıların ideologu haline dönüşür.

IV. İŞGÜCÜ İÇİN BİR İÇPAZARIN OLUŞMASI

Bu sorun üzerine daha önce sunulmuş verileri özetlemek için, Avrupa Rusyası arazisi üzerindeki işçi hareketinin tasviri ile yetineceğiz. Patronların ifadelerine dayanan, Tarım Bakanlığına ait bir yayın böyle bir tasviri bize sağlamaktadır.[61] İşçi hareketinin tasviri ise işgücü için bir içpazarın nasil oluştuğu konusunda bize genel bir fikir verecektir; değindiğimiz yayının malzemesini kullanarak, yalnızca tarımsal ve tarımsal olmayan işçilerin hareketi arasında bir ayrım yapmaya çalıştık, oysa yayına eklenen ve işçi hareketini gösteren harita bu ayırımı yansıtmamaktadır.

Tarım işçilerinin ana hareketleri şunlardır: (1) Merkezî tarım eyaletlerinden güney ve doğudaki uç bölgelere. (2) Kuzey karatoprak eyaletlerinden, güney kara-toprak eyaletlerine; işçiler buradan da sınır bölgelere giderler (karş: Üçüncü Bölüm, IX. Kesim, s. 210-211 ve X. Kesim s. 214-215). (3) Merkezî tarım eyaletlerinden sınaî eyaletlere (karş: Dördüncü Bölüm, IV. Kesim, s. 240-241).

"Sendikaların sayısı, toplam nüfusun yüzde 4'ü kadardır. ... sendikalılar yetişkin erkek kol işçisi sınıfının yüzde 20 kadarını oluştururlar." Ama *"Die Gewerkschaftler ... zählen ... in der Regel die Elite des Gewerbs in ihren Reihen, Der moralische und geistige Einfluss, den sie auf die Masse ihrer Berufsgenossen ausüben, steht deshalb ausser jedem Verhaltniss zu ihrer numerischen Starke"* (S. & B. Webb; *Die Geschichte des britishen Trade Unionismus*, Stutgart, Dietz 1895, s. 363, 365, 381.) ["Sendikalılar ... bir genel kural olarak her işteki seçme adamları kapsarlar. Bu yüzden sınıflarının geri kalan kısmı üzerine yaptıkları manevî ve zihnî etki sayılarıyla kıyaslanamayacak bir yüksekliktedir." (S. ve B. Webb; *Sendikacılığın Tarihi*, Londra 1902, s. 409, 411, 430). —ç.]

[61] "Çiftçilerden elde edilen malzemeye dayanan tarımsal ve istatistikî bilgi, c. V. Avrupa Rusyası'ndaki tarım ve sanayi hakkında bir istatistikî ve iktisadî incelemeye göre, özel toprak sahiplerine ait çiftliklerde *Kiralanmış Emek* ve işçi hareketi." S. A. Korolenko tarafından derlenmiştir. Tarımsal ve Kırsal Sanayiler Bakanlığınca yayınlanmıştır, St. Petersburg 1892.

(4) Merkezî ve güney-batı tarım eyaletlerinden şeker pancarı tarlaları alanına (Galica'dan bile, buraya bir bölüm işçi gelir).

Tarımsal olmayan işçilerin temel hareketleri ise şöyledir: (1) Esas olarak tarımsal olmayan eyaletlerden ama önemli bir ölçüde de tarımsal eyaletlerden, metropol kentlere ve büyük kentlere doğru. (2) Vladimir, Yaroslavl ve öteki eyaletlerden, aynı yerlerdeki sınaî alana, fabrikalara doğru. (3) Yeni sanayi merkezlerine, ya da yeni sanayi dallarına doğru; fabrika-dışı sanayi merkezlerine vb. doğru. Bu hareket şunları kapsar: (a) güney-batı eyaletlerinin pancar şekeri tasfiyehanelerine; (b) güneydeki madencilik alanına; (c) limanlardaki işlere (Odessa, Don-Rostovu, Riga vb.); (d) Vladimir ve öteki eyaletlerdekî turba yataklarına; (e) Urallardaki madencilik ve metalurjî alanına; (f) balık sahalarına (Astrahan, Karadeniz, Azov Denizi, vb.); (g) gemi yapımı, gemicilik, kerestecilik ve salcılık vb. işlerine; (h) demiryollarındaki işlere vb..

Patronların söylediklerine göre, çeşitlî yerlerdeki emek kiralama koşullarına azçok önemli bir etki yapan, temel işçi hareketleri bunlardır. Bu hareketlerin önemini daha iyi anlamak için, bunları, işçilerin geldikleri ve gittikleri çeşitli bölgelerdeki ücret verileri ile karşılaştıralım. Avrupa Rusyası'ndaki 28 eyaletle yetinerek bu eyaletleri, işçi hareketinin niteliğine göre 6 gruba bölelim, aşağıdaki verileri elde ederiz[62] [Tablo 113]:

Bu tablo, bize, işgücü için ve dolayısıyla da, kapitalizm için içpazar yaratan sürecin temelini açıkça göstermektedir. Kapitalist açıdan en gelişmiş iki alan, çok sayıda işçiyi kendine çekmektedir: tarım kapitalizmi alanı (güney ve doğu uç bölgeleri) ve sınaî kapitalizm alanı (metropol ve sınaî eyaletler). Ücretler, ayrılınan alanda, gerek tarım, gerekse sanayi kapitalizminin en az gelişmiş olduğu merkezî tarım eyaletlerinde en düşük düzeyde-

[62] İncelenen konuya yeni hiç bir şey katmayan verilerle, açıklamamızı karmaşık hale getirmemek için öteki eyaletler dahil edilmemiştir; üstelik, öteki eyaletler, ya esas yığınsal işçi hareketlerinden etkilenmemekte (Urallar, Kuzey) ya da kendilerine özgü, etnografik, idari ve hukukî özelliklere sahip bulunmaktadırlar (Baltık eyaletleri, Yahudi Yerleşme Sınırı içindeki eyaletler, Beyaz I. Rus eyaletleri vb.). Veriler, yukarda adı geçen yayından alınmıştır. Ücret rakamları, ilgili gruplardaki eyalet ortalamalarıdır; gündelikçinin yaz ücreti üç mevsimin ortalamasıdır: ekim, biçim ve ürünü kaldırma. Alanlar (1—6) şu eyaletleri kapsar: (1) Taurida, Besarabya ve Don; (2) Kerson, Ekaterinoslav, Samara, Saratov, Orenburg; (3) Simbirsk, Voronej, Harkov; (4) Kazan, Penza, Tambov, Ryazan, Tula, Orel, Kursk; (5) Pskov, Novgorod, Kaluga, Kostroma, Tver, Nijni-Novgorod; (6) St. Petersburg, Moskova, Yaroslavl, Vladimir.

[TABLO 113]

İşçi Hareketinin Niteliğine Göre Eyalet Grupları	10 Yıllık Ortalama Ücret					İşçi Hareketinin Derecesi			
	Yıllık İşçinin (Ruble)		Toplamın Yüzdesi Olarak Parasal Ücretler	Mevsimlik (Yaz) İşçinin (Ruble)	Yazın Gündelikçinin Yemek Kendinden (Kopek)	Tarımsal		Tarımsal Olmayan	
	Yemek Hariç	Yemek Dahil				İçeri Akın	Ayrılış		İçeri Akın
1. Büyük tarımsal akın	93,00	143,50	64,8	55,67	82	1 milyon kadar işçi	—	—	Madencilik alanına önemli sayıda
2. Büyük tarımsal akın; ayrılma önemsiz	69,80	111,40	62,6	47,30	63	1 milyon kadar işçi	Az Sayıda	—	
3. Önemli ölçüde tarımsal ayrılma; içeri akın önemsiz	58,67	100,67	58,2	41,50	53	Az Sayıda	300.000'in üstünde işçi	Az Sayıda	Az Sayıda
4. Esas olarak tarımsal, ama aynı zamanda tarımsal olmayan büyük ayrılmalar	51,50	92,95	55,4	35,64	47	—	1,5 milyon işçinin üstünde		—
5. Tarımsal olmayan büyük ayrılmalar; tarımsal akın önemsiz	63,43	112,43	56,4	44,00	55	Az Sayıda	Çok az sayıda	$1^1/_4$ milyon kadar işçi	—
6. Tarımsal olmayan büyük akın; oldukça önemli tarımsal akın	79,80	135,80	58,7	53,00	64	Oldukça önemli sayıda	—	(Metropol kentlere)	Büyük sayıda

dir;[63] öte yandan akın edilen alanlarda, her tür işin ücreti arttığı gibi, parasal ücretin toplam ücretle oranı da artar, yani para ekonomisi doğal ekonominin aleyhine genişler. Ara bölgeler, en büyük akının (ve en yüksek ücretlerin) olduğu alanlar ile ayrılma (ve en düşük ücret) alanları arasındakiler, yukarda değinmiş olduğumuz işçilerin karşılıklı yer değiştirmelerine sahne olurlar: işçiler öyle sayılarda ayrılırlar ki, ayrıldıkları yerlerde, bir emek kıtlığı yaratılır, bu da "daha az ücret ödenen" eyaletlerdeki işçileri kendine çeker.

Özünde, tablomuzda gösterilen iki yönlü süreç —nüfusun tarımdan ayrılıp sanayie yönelmesi (nüfusun sanayileşmesi) ve ticarî-sınaî, kapitalist tarımın gelişmesi (tarımın sanayileşmesi)— kapitalist toplum için bir içpazarın oluşması hakkında yukarda söylenmiş olan her şeyi özetlemektedir. Kapitalizm için içpazar, tarım ve sanayide, kapitalizmin paralel gelişmesi ile,[64] bir yandan bir kırsal ve sınaî patronlar sınıfının, öte yandan da bir kırsal ve sınaî ücretli işçiler sınıfının oluşması ile yaratılmıştır. İşçi hareketinin ana akımları, bu sürecin temel biçimlerini gösterir, ama bütün biçimlerini göstermekten çok uzaktır; daha önceki kısımlarda göstermiştik ki, bu sürecin biçimleri, köylü ve toprakbeyi çiftçiliğinde, farklı ticarî tarım alanlarında, sanayideki kapitalist gelişmenin farklı aşamalarında vb. değişiklik gösterir.

Narodnik iktisadın temsilcilerince, bu sürecin ne ölçüde tahrif edildiği ve karıştırıldığı Bay N. —on'un *Denemeler*'inin 2. Kısım, VI. Kesiminden çok açık bir biçimde anlaşılabilir. Bu kısmın, "Toplumsal Üretken Güçlerdeki Yeniden Dağılımın Tarımsal Nüfusun İktisadî Durumu Üzerine Etkisi" biçiminde anlamlı bir de

[63] Demek ki, köylüler, yığınlar halinde, ataerkil iktisat ilişkilerinin en egemen olduğu, emek-hizmetinin ve ilkel sanayi biçimlerinin en büyük ölçüde korunduğu yerlerden, "geçmişi ayakta tutan direklerin" tamamen çürüdüğü yerlere kaçmaktadırlar. "Halk üretimi"nden kaçmakta ve peşlerinden gelen "toplumun" koro halinde bağırmalarına aldırış etmemektedirler. Bu koro içinde iki ses açıkça ayırdedilebiliyor: "Çok az bağlılıkları var!" Kara-Yüzlerden Sobakeviç'in tehditkâr bağırtısıdır bu.[163] "Verilmiş-toprakları yetersiz!", bu da kadet Manilov'un kibarca düzeltmesidir.

[64] Teorik iktisat bu basit gerçeği çok önceden saptamış bulunuyor. Tarımda kapitalizmin gelişmesine, "sınaî sermaye için içpazar" yaratan bir süreç olarak doğrudan doğruya değinen Marx'tan sözetmeksizin (*Das Kapital*, I², s. 776, Bölüm 24, Kesim 5),[164] Adam Smith'e değinelim. Smith, *Wealth of Nations* adlı yapıtının, I. Kitap, XI. Bölüm ve III. Kitap, IV. Bölümünde, kapitalist tarımın gelişmesindeki en tipik özellikleri belirtmiş ve bu süreç ile kentlerin büyümesi ve sanayiin gelişmesi süreci arasındaki paralelliği kaydetmiştir.

başlığı vardır. Bakın, Bay N. —on, bu "yeniden dağılımı" nasıl tanımlıyor: "... Kapitalist ... toplumda, emeğin üretken gücündeki her artış, buna uygun sayıda işçinin 'özgürleşmesini' gerektirir, bunlar başka bir iş aramak zorunda kalırlar; bu durum, üretimin bütün dallarında olduğundan, ve bu 'özgürleşme' bütün kapitalist toplumda gerçekleştiğinden, onlar için yapılacak tek şey, henüz yoksun bırakılmadıkları üretim aracına, yani toprağa dönmektir." (s. 126.) ... "Köylülerimiz topraklarından yoksun edilmemişlerdir, bu nedenle de çabalarını toprağa yöneltmektedirler. Fabrikadaki işlerini yitirdikleri, ya da ikincil ev uğraşlarını bırakmak zorunda kaldıkları zaman, topraktan daha fazla yararlanmaya başlamaktan başka çıkar yol göremezler. Bütün Zemstvo istatistik sonuçları, ekili alanların büyüdüğünü belirtmektedir. ..." (128.)

Gördüğünüz gibi, Bay N. —on, hiç bir yerde varolmamış olan ve hiç bir iktisatçının düşünemeyeceği tamamen özel türden bir kapitalizmden sözetmektedir. Bay N. —on'un kapitalizmi nüfusu tarımdan ayırıp sanayie yöneltmez, tarımcıları karşıt sınıflara ayırmaz. Tam tersine. Kapitalizm işçileri sanayiden "kurtarır" ve "onlar" için toprağa dönmekten başka yapacak bir şey kalmaz, çünkü "bizim köylülerimiz topraktan yoksun bırakılmamışlardır"!! Kapitalist gelişmenin tüm süreçlerini, şairane bir düzensizlikle orijinal bir biçimde "yeniden dağıtan" bu "teorinin" temelinde, daha önceleri ayrıntısıyla incelemiş olduğumuz, tüm narodniklerin ustaca hileleri yatar: bunlar, köylü burjuvazi ile kır proletaryasını aynı kaba kor; ticarî tarımdaki büyümeyi görmezlikten gelirler; sanayideki kapitalizmin ardarda gelen biçimlerini ve değişik belirtilerini tahlil edecekleri yerde, "halkın" "elsanatı sanayileri"nin, "kapitalist" "fabrika sanayii"nden ayrı olduğuna dair masallar uydururlar.

V. SINIR BÖLGELERİN ÖNEMİ. İÇPAZAR MI, DIŞPAZAR MI?

Birinci Bölümde kapitalizm için bir dışpazar sorununu, ürünün gerçekleştirilmesi sorununa bağlayan teorinin hatalı niteliğine değinmiştik (s. 48-49 ve devamı). Kapitalizmin bir dışpazara olan gereksinmesi, hiç bir biçimde ürünün içpazarda gerçekleştirilme olanaksızlığı ile açıklanamaz; kapitalizmin değişen koşullar altında aynı üretim süreçlerini, eski çapta tekrarlamaya (kapitalizm-öncesi rejimlerde durum buydu) devam edecek durumda olmama-

sıyla ve bunun, kaçınılmaz olarak önceki iktisat birimlerinin, eski dar sınırlarını aşan, sınırsız bir üretim büyümesine yol açmasıyla açıklanabilir. Kapitalizmin yapısında bulunan eşitsiz gelişme ile, üretimin bir dalı ötekileri geçer ve eski iktisadî ilişkiler alanını aşmaya çalışır. Örneğin, Reform-sonrası dönemin başında tekstil sanayiini ele alalım. Kapitalist açıdan oldukça gelişmiş olan (manüfaktür, fabrika sanayiine geçmeye başlamıştır) bu sanayi, Merkezî Rusya pazarına tamamen egemen olmuştur. Ama çok hızlı büyüyen büyük fabrikalar, artık, pazarın eski boyutlarıyla yetinememektedirler; daha uzakta, Novo-Rossiya'ya, güney-doğu Transvolga bölgesine, Kuzey Kafkasya'ya, sonra da Sibirya'ya vb. yerleşen yeni nüfus arasında bir pazar aramaya başlarlar. Büyük fabrikaların, eski pazarların ötesine erişme çabalarından kuşku duyulamaz. Bu demek midir ki, eski pazarlar olarak hizmet eden bu alanlar, genel olarak, tekstil sanayiinin daha büyük miktarda ürününü tüketemezler? Hayır, bu o demek değildir. Biliyoruz ki, köylülüğün farklılaşması, ticarî tarımdaki büyüme ve sınaî nüfusun artışı, bu eski alanın da içpazarını genişletmiştir ve genişletmeye devam etmektedir. Ama içpazardaki bu gelişme birçok etkenler yüzünden gecikmektedir (bunların başta geleni, tarım kapitalizminin gelişmesini engelleyen eskimiş kuruluşların korunmasıdır); ve fabrika sahipleri, kuşkusuz, ulusal ekonominin öteki dallarındaki kapitalist gelişme, tekstil sanayiindeki gelişmeye yetişinceye kadar beklemeyeceklerdir. Fabrika sahiplerinin hemen bir pazara gereksinmeleri vardır ve eğer ulusal ekonominin öteki dallarının geriliği eski alandaki pazarı sınırlıyorsa, başka bir alanda, ya da başka ülkelerde, ya da eski ülkenin kolonilerinde bir pazar arayacaklardır.

Siyasî-iktisadî anlamda koloni nedir? Yukarda belirtilmişti ki, Marx'a göre, bu kavramın temel özellikleri şunlardır: (1) işgal edilmemiş, boş, yerleşeceklerin kolayca erişebileceği toprakların varlığı; (2) dünya çapında kurulmuş bir işbölümünün, bir dünya pazarının varlığı; koloniler bu sayede geniş tarımsal üretimde uzmanlaşır, karşılığında da, "başka koşullar altında kendileri üretmek zorunda kalacakları" mamul sınaî mallar alırlar, (bkz: yukarda, s. 229, dipnot, Dördüncü Bölüm, Kesim II). Reform-sonrası dönemde yerleşilen Avrupa Rusyası'nın güney ve doğu sınır bölgelerinin değinilen bu ayırıcı özellikleri taşıdığından, ve iktisadî anlamda merkezî Avrupa Rusyası'nın kolonileri olduklarından başka yerlerde sözedilmişti.[65] Koloni terimi, öteki uç bölgelere, örneğin Kafkasya'ya daha da uygundur. Buranın, Rusya ta-

rafından iktisadî "fethi" siyasî fethinden çok sonra olmuş ve bu iktisadî fetih, bugüne kadar bütünüyle tamamlanmamıştır. Reform-sonrası dönemde bir yandan, Kafkasya'nın yoğun bir biçimde kolonileştirildiği,[66] toprağın, (özellikle Kuzey Kafkasya'da) satış için buğday, tütün vb. üreten ve Rusya'daki ücretli kır işçisi yığınlarını kendine çeken koloniciler tarafından genişlemesine işlendiği görülür. Öte yandan da, Moskova'dan gelen eşyaların rekabeti yüzünden zayıflayan, eski yerli "elsanatı" sanayileri tasfiye edilmektedir. İthal malı Tula ve Belçika eşyaları yüzünden, eski tüfekçilik sanatında bir zayıflama olmuştur; ithal edilen Rus ürünleri yüzünden de, elsanatı demir işlerinde, ayrıca bakırın, altının ve gümüşün, kilin, içyağının ve sodanın, derinin vb. elsanatı ile işlenmesinde bir zayıflama olmuştur.[67] Bu ürünler Kafkasya'ya mal sağlayan Rus fabrikalarında daha ucuza üretilmektedir. Gürcistan'daki feodal sistemin bozulması ve unutulmaz şölenlerin sürekli olarak ortadan kalkması yüzünden, boynuzdan bardak yapımında bir azalma olmuştur; Asya tipi giysinin yerini Avrupa giysilerinin alması yüzünden, başlık sanayiinde bir zayıflama olmuştur; ilk kez olarak satışa çıkarılan (böylece de fıçı yapımı işine yol açan) ve Rus pazarını ele geçiren yerel şarap için şarap tulumu ve testi üretiminde de bir azalma olmuştur. Böylece, Rus kapitalizmi, Kafkasya'yı dünya meta dolaşımı alanına çekmekte, onun yerel özelliklerini —eski ataerkil tecridin kalıntılarını— silmekte, ve fabrikaları için *kendine bir pazar sağlamaktadır*. Reform-sonrası dönemin başlarında pek seyrek nüfusu olan, ya da dünya ekonomisinin dışında, hatta tarihin dışında yaşıyan dağlıların oturduğu bir ülke, petrol sanayicilerinin, şarap tüccarlarının, büyük buğday ve tütün ekicilerinin ülkesi haline gelmekte ve Bay Kupon,[165] mağrur dağlıyı, acımasızca, güzel ulusal giysilerinden soyarak, ona, Avrupalı bir uşağın resmî kıyafetini giydirmektedir (Gleb Uspenski).[166] Kafkasya'nın hızla kolonileştirilmesi ve ta-

[65] "... Salt onlar sayesinde, bu halk üretimi biçimleri sayesinde ve onlara dayanarak, Güney Rusya'nın tümü kolonileşmiş ve yerleşik hale gelmiştir." (Bay N. —on, *Denemeler*, 284.) "Halk üretimi biçimleri" terimi ne şahane bir genişliğe ve kapsama sahip! İstediğiniz her şeyi kapsıyor: ataerkil köylü tarımı, emek-hizmeti, ilkel elsanatları, küçük meta üretimi ve yukarda Taurida ve Samara eyaletlerine ilişkin verilerde gördüğümüz (İkinci Bölüm) köy topluluğu içindeki o tipik kapitalist ilişkiler vb., vb..

[66] Karş: Bay P. Semyonov'un, *Vestnik Finansov*, 1897, n° 21'deki makalesi ve V. Mihailovski'nin *Novoye Slovo*, Haziran 1897'deki makalesi.

[67] Bkz: *Elsanatı Sanayii Üzerine Raporlar ve Araştırmalar*'ın II. cildinde, K. Hatisov'un makalesi, ve *Elsanatı Komisyonuna Ait İşlemler*'in V. cildinde P. Ostryakov'un makalesi.

rımsal üretiminin hızla büyümesi sürecine, (bu büyümenin gözlerden sakladığı) nüfusun tarımdan ayrılıp sanayie yönelmesi biçiminde bir süreç eşlik eder. Kafkasya'daki kentli nüfus, 1863'te 350.000 iken 1897'de 900.000'e kadar yükselmiştir (toplam nüfus, 1851-1897 arasında %95 artmıştır). Aynı şeyin gerek Merkezî Asya'da, gerekse Sibirya'da vb. yer aldığını ve almaya devam ettiğini eklemeye gerek yok.

Böylece, doğal olarak şu soru doğar; içpazar ve dışpazar arasındaki sınır nerededir? Devletin siyasî sınırlarını almak, çok mekanik bir çözüm olacaktır — ve çözüm olacak mıdır acaba? Eğer, Merkezî Asya içpazar, İran da dışpazarsa, Khiva ve Buhara hangi kategoriye dahil olacaktır? Eğer Sibirya içpazar, Çin de dışpazarsa, Mançurya hangi kategoriye dahildir? Bu tip soruların pek önemi yoktur. Önemli olan, kapitalizmin, egemenlik alanını sürekli olarak genişletmeden yeni ülkeleri kolonileştirmeden ve kapitalist-olmayan eski ülkeleri dünya iktisadının girdabına çekmeden var olamayacağı ve gelişemeyeceğidir. Ve kapitalizmin bu özelliği Reform-sonrası Rusya'da çok güçlü bir biçimde belirmiştir ve belirmektedir.

Demek ki, kapitalizm için bir içpazarın oluşması sürecinin iki yönü vardır; kapitalizmin derinliğine gelişmesi, yani kapitalist tarım ve sanayiin bilinen, belirli ve kapalı arazide daha da büyümesi — ve kapitalizmin genişliğine gelişmesi, yani kapitalist egemenlik alanının yeni araziye yayılması. Bu çalışmanın planına uygun olarak, hemen hemen yalnızca, bu sürecin birinci yönüyle ilgilendik, bu nedenle de, burada, öteki yönün de olağanüstü büyük önem taşıdığını vurgulamayı özellikle gerekli görüyoruz. Sınır bölgelerin kolonileştirilmesi ve Rus arazisinin genişlemesi sürecinin, kapitalist gelişme açısından tam bir incelemesine benzer bir şey yapabilmek özel bir çalışma gerektirecektir. Burada, sınır bölgelerindeki kolonileştirmeye uygun boş toprakların bolluğu yüzünden, Rusya'nın, öteki kapitalist ülkelere kıyasla, özellikle elverişli bir durumda olduğunu belirtmek yeterli olacaktır.[68] Bırakın Asya

[68] Metinde belirtilen durumun bir başka yönü daha vardır. Eski, çoktandır yerleşilmiş olan arazilerde kapitalizmin derinliğine gelişmesi, uç bölgelerin kolonileştirilmesi yüzünden gecikmektedir. Kapitalizmin yapısında olan ve onun tarafından üretilen çelişkilerin çözümü, kapitalizmin kolayca, genişlemesine gelişebilmesi yüzünden geçici olarak ertelenmektedir. Böylece, en ileri sanayi biçimleriyle, yarı-fodal tarım biçimlerinin bir arada bulunması, kuşkusuz bir çelişkidir. Eğer Rus kapitalizmi, Reform-sonrası dönemin başında zaten işgal etmiş olduğu toprakların sınırları dışında genişleyecek hiç bir alana sahip olmasaydı, geniş-çaplı kapitalist sanayi ile kırsal yaşamın kadim ku-

Rusya'sını, Avrupa Rusyası'nda da, aşırı uzaklıkları ve kötü ulaşım koşulları yüzünden, merkezî Rusya ile hâlâ çok zayıf iktisadî bağlara sahip olan sınır bölgelerimiz bulunmaktadır. Örneğin, "Uzak-Kuzey" — Arçangel eyaletini ele alalım; burada, sonsuz toprak parçalarından ve bunların doğal kaynaklarından hâlâ pek az yararlanılmaktadır, Başlıca yerel ürünlerden biri olan kereste, son zamanlara kadar esas olarak İngiltere'ye ihraç ediliyordu. Bu yüzden, Avrupa Rusyası'nın bu bölümü, bu açıdan, Rusya için bir içpazar olmaksızın, İngiltere için bir dışpazar olmuştu. Rus girişimcileri, doğal olarak İngilizlere gıpta ediyorlardı. Şimdi ise, demiryolu hattının Arçangel'e kadar uzatılmasıyla, "bölgedeki çeşitli sanayi dallarında iş faaliyeti ve canlı bir ortam" doğacağı umuduyla, çok sevinmekteler.[69]

VI. KAPİTALİZMİN "MİSYONU"

Bitirirken, yazında, kapitalizmin "misyonu" diye geçen sorun üzerinde, yani Rusya'nın iktisadî gelişmesinde kapitalizmin tarihî rolü konusunda bir özet sunmamız gerekiyor. Bu rolün ilerici olduğunu kabul etmek, (gerçekleri sergilerken, her aşamada ayrıntısıyla göstermeye çalıştığımız gibi) kapitalizmin olumsuz ve karanlık yanlarının tümüyle kabul edilmesi ile, kaçınılmaz olarak kapitalizmin yapısında bulunan ve bu iktisadî rejimin tarihî açıdan geçici niteliğini ortaya koyan, derin ve çok yönlü toplumsal çelişkilerin tümüyle kabul edilmesi ile, tam olarak bağdaşır. Köylülükteki farklılaşmanın, tarımımızdaki evrimin kapitalist niteliğinin, verilmiş-toprak sahibi, kırsal ve sınaî bir ücretli emekçiler sınıfı doğurduğunun, üstünü örtmekle, ünlü "elsanatı" sanayilerimizde, kapitalizmin en alt ve en kötü biçimlerinin tamamen egemen olduğunu saklamakla, Rus kapitalizminin en derin çelişkilerini azımsama (ve hatta bazan görmezlikten gelme) suçunu işleyenler —kapitalizmin tarihî açıdan ilerici niteliğini kabul etmenin, kapitalizmi savunmak anlamına geleceğini göstermek için her ça-

ruluşları (köylülerin toprağa bağlanması vb.) arasındaki bu çelişki, çabucak, bu kuruluşların tümüyle ortadan kaldırılmasına, Rusya'daki tarımda kapitalizm yolunun tümüyle açılmasına yol açacaktı. Ama, (fabrika sahibi için), kolonileşme süreci içindeki uç bölgelerde bir pazar arama ve bulma olanağı ve (köylü için de) yeni toprağa göç etme olanağı, bu çelişkinin keskinliğini azaltmakta ve çözümünü geciktirmektedir. Söylemeye gerek yok ki, kapitalizmdeki büyümenin *böyle* yavaşlatılması, onun yakın gelecekte daha da çok yayılmasını hazırlamakla birdir.

[69] *Üretici Güçler*, XX, 12.

bayı harcayan— narodniklerdir.

Kapitalizmin ilerici tarihi rolü iki kısa önermede özetlenebilir: toplumsal emeğin üretici güçlerinde artış, ve o emeğin toplumsallaşması. Ama, bu gerçeklerin her ikisi de, ulusal ekonominin farklı dallarında son derece değişik süreçler halinde ortaya çıkarlar.

Toplumsal emeğin üretici güçlerindeki gelişme, ancak geniş-çaplı makineli sanayi döneminde tam olarak görülebilir. Kapitalizmin bu en yüksek aşamasına erişilinceye kadar, tamamen kendiliğinden ve son derece yavaş gelişen el üretimi ve ilkel teknik, hâlâ varlığını sürdürür. Reform-sonrası dönem, bu açıdan, Rus tarihindeki önceki dönemlerden büyük ölçüde ayrılır. Kara saban ve tokaç, su değirmeni ve el tezgâhı Rusya'sı, hızla pulluk ve harman dövme makinesi, buharlı değirmen ve motorla çalışan tezgâh Rusya'sı haline dönüşmeye başlamıştır. Ulusal ekonominin kapitalist üretimin egemen olduğu her dalında aynı ölçüde derinlemesine bir teknik değişimi görülür. Bu dönüşüm süreci, bizzat kapitalizmin yapısı gereği, bir dizi eşitsizlikler ve oransızlıklar ortasında gerçekleşir; refah dönemlerinin yerini bunalım dönemleri alır, bir sanayiin gelişmesi, bir başkasının zayıflamasına yol açar, bir alanda, tarımın bir yönünde ilerleme vardır, bir başka alanda, bir başka yönde ise, ticaret ve sanayideki büyüme tarımdaki büyümeyi aşar vb.. Narodnik yazarların işledikleri hataların önemli bir bölümü, bu oransız, kasınmalı ve ateşli gelişmenin gelişme olmadığını kanıtlama çabalarından kaynaklanır.[70]

Kapitalizmin toplumsal üretici güçleri geliştirmesinin bir başka özelliği de, üretim araçlarındaki büyümenin (üretken tüketi-

[70] "İngiltere'yi denizin dibine yollamayı ve onun yerini almayı başarabilsek bile, kapitalizmin daha da gelişmesinin ne getirebileceğini görelim." (Bay N. —on, *Denemeler*, 210.) Dünya talebinin 2/3'ünü karşılayan, İngiliz ve Amerikan pamuk sanayii, toplam olarak, yalnızca 600.000'in biraz üstünde insan çalıştırır. "Ve bundan anlaşılır ki, dünya pazarının önemli bir bölümünü elde etsek bile ... kapitalizm, hâlâ, şimdi sürekli olarak işsiz bıraktığı bütün emekçiler yığınını; sömürmeyi başaramayacaktır. Gerçekten de, aylarca sürekli olarak işsiz bırakılan milyonlarca köylü ile karşılaştırıldığında, 600.000 İngiliz ve Amerikan işçisi nedir ki?" (211.)

"Tarih şimdiye kadar devam etti, ama artık devam etmiyor." Şimdiye kadar, kapitalizmin tekstil sanayiindeki gelişmesinde atılan her adım, köylülükteki farklılaşma ile, ticarî tarım ve tarım kapitalizmindeki büyüme ile, nüfusun tarımdan ayrılıp sanayie geçmesi ile, "milyonlarca köylünün", inşaat, kerestecilik ve bütün öteki tarımsal olmayan alanlarda ücret karşılığı çalışmaya yönelmesi ile, halk yığınlarının uç bölgelere göç etmesiyle ve bu bölgelerin kapitalizm için bir pazar haline gelmesiyle yanyana gitmiştir. Ama bütün bunlar, yalnızca bugüne kadar devam etmiştir; artık bu türden hiç bir şey olmamaktadır!

min), kişisel tüketimdeki büyümeyi, çok aşmış olmasıdır: bunun tarım ve sanayide nasıl ortaya çıktığını birçok kereler belirtme fırsatını bulmuştuk. Bu özellik, kapitalist toplumda ürünün gerçekleştirilmesi genel yasalarından kaynaklanmakta ve bu toplumun uzlaşmaz karşıtlıklar taşıyan yapısına tamamen uymaktadır.[71]

Kapitalizmin emeği toplumsallaştırması aşağıdaki süreçlerde kendini gösterir. Birincisi, bizzat meta üretimindeki büyüme, doğal ekonomiye özgü olan, küçük iktisadî birimlerin dağınık durumunu yok eder ve küçük yerel pazarları büyük bir ulusal (sonra da dünya) pazarı halinde birleştirir. Kendi için üretim, bütün toplum için üretime dönüşür ve kapitalizmin gelişmesi ne kadar büyük olursa, üretimin kolektif niteliği ile mal edinmenin bireysel niteliği arasındaki çelişki o kadar güçlenir. İkincisi, kapitalizm, eski dağınık üretimin yerine, gerek tarımda, gerekse sanayide görülmemiş bir yoğunlaşma getirir. Bu, kapitalizmin incelemekte olduğumuz özelliğinin, en dikkate değer ve en göze çarpan belirtisidir, ama tek belirtisi değil. Üçüncüsü, kapitalizm, önceki ekonomik sistemlerin ayrılmaz bir parçasını oluşturan kişisel bağımlılık biçimlerini yok eder. Rusya'da, kapitalizmin bu yöndeki ilerici niteliği özellikle belirgindir, çünkü, ülkemizde, üreticinin kişisel bağımlılığı, yalnızca tarımda değil, manüfaktür sanayiinde (serf emeği kullanan "fabrikalar"da), madencilik ve metalurji sanayilerinde, balıkçılık sanayiinde[72] vb. de mevcuttu (bu durum,

[71] Bay N.—on'un üretim araçlarının önemini görmezlikten gelmesi ve "istatistik" konusunda takındığı umursamaz tavır, onun, aşağıdaki kesinlikle kabul edilmez nitelikte sözlerine yol açmıştır: "... manüfaktür sanayii alanındaki tüm kapitalist üretim, en fazla, 400-500 milyon ruble tutarında yeni değerler üretir". (*Denemeler*, 328.) Bay N. —on, bu hesabı, yüzde-üçlük vergi ve ekstra kâr vergisi sonuçlarına dayandırmakta, ve bu sonuçların "manüfaktür sanayii alanındaki tüm kapitalist üretimi" kapsayıp kapsayamadığını düşünmemektedir. Üstelik, (kendisinin de kabul ettiği gibi) madencilik ve metalurji sanayilerini kapsamayan sonuçları ele almakta, ve gene de "yeni değerlerin" içine yalnızca artı-değeri ve değişen sermayeyi katmaktadır. Teorisyenimiz unutuyor ki, kişisel tüketim maddeleri üreten sanayi dallarımızda, değişmeyen sermaye de *toplum için* yeni değeri temsil eder ve üretim araçları üreten sanayi dallarının (madencilik, metalurji sanayileri, inşaat, kerestecilik, demiryolu yapımı vb.) değişen sermayesi ve artı-değeri ile değiştirilir. Eğer Bay N. —on, "fabrika" işçileri sayısını, manüfaktür sanayiinde kapitalist ilişkiler içinde çalışan toplam işçi sayısı ile karıştırmamış olsaydı, hesaplarındaki hataları kolayca anlayabilirdi.

[72] Örneğin, Rus balıkçılık sanayiinin başlıca merkezlerinden biri olan, Murmansk kıyısında, eski ve gerçekten de "eskiliğinden dolayı muteber" iktisadî ilişki biçimi, "pokrut"[167] idi; bu, daha 17. yüzyılda tamamen yerleşmiş ve

bugün de kısmen sürmektedir). Bağımlı ya da köle köylünün emeği ile karşılaştırıldığında, ücretli işçinin emeği, ulusal ekonominin bütün dallarında ilerici nitelik taşır. Dördüncüsü, kapitalizm, zorunlu olarak, nüfusta hareketlilik yaratır; bu, önceki toplumsal ekonomik sistemlerin gereksinmediği ve bu ekonomik sistemlerde geniş-çapta gerçekleşmesi olanaksız olan bir şeydir. Beşincisi, kapitalizm, (en geri toplumsal ve iktisadî ilişkilerin her zaman hüküm sürdüğü) tarımla uğraşan nüfus oranını, sürekli olarak azaltır, ve büyük sınaî merkezlerin sayısını artırır. Altıncısı, kapitalist toplum, nüfusun birleşme, örgütlenme gereksinmesini artırır ve bu örgütlere eski günlerdekinden ayrı bir nitelik kazandırır. Kapitalizm, ortaçağ toplumunun, dar, yerel, lonca birliklerini yıkıp, amansız bir rekabet yaratırken, bir yandan da bütün toplumu, üretimde farklı yerler işgal eden büyük insan gruplarına böler, bu grupların herbiri içinde, örgütlenmeye büyük bir hız verir.[73] Yedincisi, kapitalizmin, eski ekonomik sisteme getirdiği yukarda değinilen bütün bu değişiklikler, ayrıca kaçınılmaz olarak nüfusun kafa yapısında da bir değişikliğe yol açar. İktisadî gelişmenin kasınınalı niteliği, üretim yöntemlerinin hızla değişmesi, üretimin büyük ölçüde yoğunlaşması tüm kişisel bağımlılık biçimlerinin ve ilişkilerdeki ataerkilliğin yok olması, nüfusun hareketliliği, büyük sınaî merkezlerin etkisi vb. — bütün bunlar, bizzat üreticilerin niteliğinde derin bir değişikliğe yol açmak zorundadır; Rus araştırmacıların buna uygun gözlemlerini belirtmek fırsatını bulmuştuk.

Şimdi, temsilcileri ile sürekli olarak tartıştığımız narodnik iktisada dönersek, onlarla aramızdaki ayrılık nedenlerini şöyle özetleyebiliriz. Birincisi, narodniklerin, Rusya'daki kapitalist gelişme sürecini kavrayışlarının, ve Rusya'da kapitalizm-öncesi ekonomik ilişkiler sistemi üzerine düşüncelerinin kesinlikle yanlış olduğunu kabul etmek zorundayız ve bizim açımızdan özellikle önemli olan şey de, (gerek tarımsal, gerek sınaî) köylü ekonomisinin yapısın-

son zamanlara dek hemen hiç değişmeden devam etmiştir. "Pokrut işçileri ile patronları arasındaki ilişkiler, balık tutulan yerde harcanan zamanla sınırlı değildir: tersine, iktisadî yönden patronlarına sürekli bağlı olan pokrut işçilerinin tüm yaşamını kucaklar." (*Rusya'daki Arteller Üzerine Malzeme*, c. II, St. Peterburg 1874, s. 33.) Neyse ki, bu sanayi dalında da, kapitalizmin, "kendi tarihî geçmişine karşı küçümseyici bir tutum takındığı" göze çarpıyor. "Tekel ... yerini ... ücretli emekçilere sahip, kapitalist sanayi örgütlenmesine bırakıyor" (*Üretici Güçler*, V, s. 2-4).

[73] Karş: *Çalışmalar*, s. 91, dipnot 95; s. 198. [Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "İktisadi Romantizmin Bir Tanımlaması". —ç.]

daki kapitalist çelişkileri görmezlikten gelişleridir. Üstelik Rusya'da kapitalizmin gelişmesinin yavaş mı, hızlı mı olduğu, tamamen bu gelişmeyi ne ile karşılaştırdığımıza bağlıdır. Eğer Rusya'daki kapitalizm-öncesi dönemi kapitalist dönemle karşılaştırırsak (bu karşılaştırma, sorunun doğru bir çözümüne ulaşabilmek için gereklidir), toplumsal ekonominin kapitalizm koşullarındaki gelişmesinin, son derece hızlı olduğu kabul edilmelidir. Ama eğer, mevcut gelişme hızını, bugünkü genel teknik ve kültür düzeyi ile erişilebilecek gelişme ile karşılaştırırsak, Rusya'daki kapitalist gelişmenin bugünkü hızının gerçekten de yavaş olduğunu kabul etmek gerekir. Ve bu hız, yavaş olmak zorundadır, çünkü hiç bir kapitalist ülkede, kapitalizmle uyuşmayan, onun gelişmesini geciktiren, "yalnızca kapitalist üretimdeki gelişmeden değil, bu gelişmenin tamamlanmamış olmasından dolayı da acı çeken"[168] üreticilerin durumunu, sınırsız ölçüde kötüleştiren eski kuruluşların kalıntıları bu kadar bol değildir. Nihayet, narodniklerle en önemli anlaşmazlık nedenimiz, belki de, toplumsal ve iktisadî süreçler konusundaki temel görüşlerimizdeki farklılıktır. Narodnik, toplumsal ve iktisadî süreçleri incelerken, genellikle, bir ahlâkî değere ilişkin sonuçlar çıkarır; üretime katılan farklı insan gruplarına çeşitli yaşam biçimlerinin yaratıcıları gözüyle bakmaz; mevcut toplumsal ve iktisadî ilişkilerin tümünü farklı çıkarlara ve farklı tarihî rollere sahip olan bu gruplar arasındaki karşılıklı ilişkilerin sonucu olarak sunmaz. ... Eğer bu satırların yazarı, bu sorunların açığlığa kavuşması için bazı malzemeler sağlamayı başardıysa emeklerinin boşa gitmediğini kabul edecektir.

EK II. — (YEDİNCİ BÖLÜM, s. 398)
AVRUPA RUSYASI'NDAKİ FABRİKA SANAYİİNE AİT
İSTATİSTİKİ TABLO

Yıllar	Çeşitli Zamanlarda Haklarında Bilgi Bulunan İşlere Ait Veriler			34 İşe Ait Veriler		
	Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Rub.)	İşçi Sayısı	Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Rub.)	İşçi Sayısı
1863	11.810	247.614	357.835	—	—	—
1864	11.984	274.519	353.968	5.782	201.458	272.385
1865	13.686	286.842	380.638	6.175	210.825	290.222
1866	6.891	276.211	342.473	5.775	239.453	310.918
1867	7.082	239.350	315.759	6.934	235.757	313.759
1868	7.238	253.229	331.027	7.091	249.310	329.219
1869	7.488	287.565	343 308	7.325	283.452	341.425
1870	7.853	318.525	356.184	7.691	313.517	354.063
1871	8.149	334.605	374.769	8.005	329.051	372.608
1872	8.194	357.145	402.365	8.047	352.087	400.325
1873	8.245	351.530	406.964	8.103	346.434	405.050
1874	7.612	357.699	411.057	7.465	352.036	399.376
1875	7.555	368.767	424.131	7.408	362.931	112.291
1876	7.419	361.616	412.181	7.270	354.376	400.749
1877	7.671	379.451	419.414	7.523	371.077	405.799
1878	8.261	461.558	447.858	8.122	450.520	432.728
1879	8.628	541.602	482.276	8.471	530.287	466.515
1885	17.014	864.736	615.598	6.232	479.028	436.775
1886	16.590	866.804	634.822	6.088	464.103	442.241
1887	16.723	910.472	656.932	6.103	514.498	472.575
1888	17.156	999.109	706.820	6.089	580.451	505.157
1889	17.382	1.025.056	716.396	6.148	574.471	481.527
1890	17.946	1.(33.296	719.634	5.969	577.861	493.407
1891	16.770	1.108.770	738.146	—	—	—

NOTLAR

1) Reform-sonrası dönemde, Avrupa Rusyası'ndaki fabrika sanayii hakkında, *Rusya İmparatorluğu İstatistikî Tarihi*, St. Petersburg 1866, I. — *Maliye Bakanlığına Ait Sonuçlar ve Malzemeler*, 1866, n° 4. Nisan ve 1867, n° 6, Haziran. — *Maliye Bakanlığı Yıllığı*, c. I, VIII, X ve XII. — 1885-1891 için Ticaret ve Manüfaktür Bakanlığınca yayınlanmış olan, *Rusya'daki Fabrika Sanayiine Ait Veriler Derlemesi* gibi resmî yayınlarda bulabildiğimiz veriler bunlardır. Bütün bu veriler tek ve aynı kaynaktan, yani fabrika ve atelye sahiplerinin Maliye Bakanlığına verdiği raporlardan çıkarılmıştır. Bu verilerin önemi ve değeri üzerinde metinde ayrıntısıyla durulmuştur.

2) 1864-1879 ve 1885-1890 için haklarında veriler sunulan 34 iş şunlardır: pamuk iplikçiliği; pamuklu dokuma; keten iplikçiliği; pamuk bezi basma; kenevir eğirme ve ip yapımı; yün iplikçiliği; kumaş; yünlü dokuma; ipekli dokuma ve kurdele, brokar, sırma şerit; altın sırma; peluş; örgü eşya; boyama; son işleri yapma; muşambacılık ve cilâlama; kırtasiye; duvar kâğıdı; lastik; kimyevî ürünler ve boya; kozmetik; sirke; maden suyu; kibrit; mühür mumu ve vernik; deri, süet ve maroken; zamk; stearin; sabun ve donyağından mum; balmumu; cam, kristal ve ayna; porselen ve fayans; makine yapımı; demir-döküm; bakır ve bronz; tel, çivi ve bazı küçük madenî eşyalar.

EK III — (YEDİNCİ BÖLÜM, s. 396). AVRUPA RUSYASI'NDAKİ BELLİBAŞLI FABRİKA SANAYİ MERKEZLERİ

Eyalet	Uyezd (ya da kent)	Yerleşme	1879			1890			1897 Sayımına Göre Burada Oturanlar
			Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Rub.)	İşçi Sayısı	Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Rub.)	İşçi Sayısı	
Moskova	(Kent)	Moskova	618	95.403	61.931	800	114.788	67.213	1.035.664
	Moskova	Donilov k.**	3	2.502	1.837	6	10.370	3.910	3.958
		Çerkizovo k.	1	53	125	12	449	322	?
		İzmaylovo k.	—	—	—	1	1.604	1.104	3.416
		Balaşika ks.	2	3.060	1.281	1	620	1.076	3.151
		Reutovo k.	1	1.050	905	1	3.045	2.687	?
	Vereya	Naro-Fominsk k.	1	2.900	2.235	1	2.180	2.134	3.256
	Bronnitsi	Troitsk-Ramenskoye k.	3	2.690	1.955	3	2.445	1.133	?
	Klin	Solneçnaya Gora k.	1	3.573	2.893	1	4.773	5.098	6.865
		Nekrasina m.	1	60	304	2	1.384	1.073	?
	Kolomna	Ozeri k.	1	1.300	538	1	3.212	2.794	?
		Sadki ks.	4	214	1.163	5	4.950	5.574	11.166
		Bodrovo k.	3	1.775	1.865	1	1.598	1.850	?
	(Kent)	Dimitrov ve çev.	1	4.558	2.556	1	4.608	3.396	5.116
	Dimitrov	Muromtsevo k.	2	3.600	3.462	3	4.167	3.565	—
	(Kent)	Serpuyov ve çev.	1	1.774	2.371	1	2.076	1.816	?
	Serpukov	Nefedova m.	21	18.537	9.780	23	11.265	5.885	?
	(Kent)	Bogordsk ve yak.	—	—	—	1	2.735	2.000	?
		Glukhovo k.	16	3.870	9.548	16	8.880	10.405	9.309
	Bogorodsk	Pavlov yörekenti	15	2.623	2.751	13	1.760	2.071	9.991
		İstomkino k.	1	2.006	1.426	1	2.007	1.651	2.085
		Krestovozdvij k.	4	740	935	5	1.415	1.670	?
		Zuyevo k.	10	3.216	2.059	9	5.876	2.054	9.908
Moskova kenti hariç eyalet toplamı			*92*	*60.101*	*49.989*	*108*	*81.419*	*63.268*	—

Not. — "Eyalet" toplamları, eyaletteki sıralanan merkezlere ait toplamlar demektir.

İkinci Baskıya Not. — Karşılaştırma amacıyla, oturanların sayısına ilişkin 1897 rakamlarını da ekliyoruz. Ne yazık ki, Merkezî İstatistik Komitesi yayım, *2.000 ve Daha Çok Kişinin Oturduğu Uyezdlerdeki Kentler ve Yerleşme Merkezleri* adlı yapıt, ayrıntılı veriler sunmamaktadır.

* k = köy; ks = kasaba; m = mezra; ist = istasyon; çev = çevre; yak = yakınlar; y = yerleşme. —ç.

Eyalet	Uyezd (ya da kent)	Yerleşme	1879			1890			1897 Sayımına Göre Burada Oturanlar
			Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	
Tver	(Kent)	Tver ve çev.	23	6.440	8.404	26	8.720	6.875	53.477
	(Kent)	Vişni-Voloçek ve çev.	1	1.780	1.221	2	3.584	2.393	16.722
	Vişni-Voloçek	Zavarovo k.	1	1.130	2.003	1	1.020	2.186	?
	Korçev	Kuznetsovo k.	1	400	861	1	500	1.220	2.503
	Kent	Rjev	15	1.894	3.533	6	411	765	21.397
Eyalet [Tver] toplamı			*41*	*11.644*	*16.022*	*36*	*14.235*	*13.439*	—
Ryazan	(Kent)	Yegoryevsk	20	4.126	3.532	15	5.598	5.697	19.241
Nijni-Novg.	(Kent)	Arzamas	24	394	380	18	255	366	10.591
	Gorbatov	Bogorodskoye k.	41	315	219	58	547	392	12.342
		Pavlovo k.	21	235	272	26	240	589	12.431
		Vorsma k.	3	116	303	4	181	894	4.674
	Balakna	Sormovo k.	1	2.890	1.911	1	1.500	1.000	2.963
Eyalet [Nijni-Novgorod] toplamı			*90*	*3.950*	*3.085*	*107*	*2.723*	*3.241*	—
Grodno	(Kent)	Belostok	59	2.122	1.619	98	2.734	3.072	63.927
	Beastok	Suprasi k.	7	938	854	5	447	585	2.459
Kazan	(Kent)	Kazan	66	8.083	3.967	78	7.663	4.787	131.508
Tambov	Tambov	Rasskazovo k.	19	1.067	2.128	13	940	2.058	8.283
Çernigov	Suraj	Klintsi	15	1.892	2.456	27	1.548	1.836	12.166
Smolensk	Dukov Şçina	Yartsevo k.	1	2.731	2.523	1	4.000	3.106	5.761
Kaluga	Jizdra	Lyudinovo k.	1	2.488	3.118	1	529	1.050	7.784
	Medin	Troytskoye ve Kondrovo k.	1	1.047	1.019	1	1.330	1.285	?
Orel	Bryansk	Bejetskaya ist.	1	6.970	3.265	1	8.485	4.500	19.054
		Sergievo-Raditsk k.	1	1.000	1.012	1	257	400	2.808
Tula	(Kent)	Tula	95	3.671	3.661	248	8.648	6.418	111.048

Eyalet	Uyezd (ya da kent)	Yerleşme	1879			1890			1897 Sayımına Göre Burada Oturanlar
			Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	
Vladimir	Pokrov	Nikolskoye ks. (yak. Orekhovo ist.)	2	7.316	10.946	3	22.160	26.852	25.233
		Dulevo k.	1	425	1.100	1	600	1.400	7.219
		Likina m.	1	317	389	2	1.184	1.155	3.412
		Kirjaç ks.	11	1.025	1.437	9	628	825	?
	(Kent)	Şuya	38	5.161	4.879 *	32	6.857	5.473	?
	Şuya	İnavono-Veznesensk ks.	49	20.867	9.943	52	26.403	15.387	4.799
		Teykovo k.	4	5.913	3.524 *	4	4.642	3.581	53.949
		Kokma k.	9	3.232	2.413	6	2.769	1.666 *	5.780
	(Kent)	Melenki	16	1.597	2.769	15	2.509	2.498	3.337
	Melenki	Gus k.	2	2.284	3.438	2	3.748	5.241	8.904
	(Kent)	Viyazniki ve yak.	8	2.879	3.017	6	3.012	3.331	12.007
		Yartsevo m.	1	—	—	1	2.390	1.961	7.398
	Vyazniki	Yuja k.	1	5.530	4.248	1	5.000	3.879	3.378
	Aleksandrov	Strunino k.	2	3.522	1.688	1	4.950	2.771	?
	(Kent)	Pereyaslavi	8	2.671	2.154	6	2.703	2.157	8.662
	(Kent)	Kovrov ve çev.	4	1.760	1.723	5	1.940	2.062	14.570
	Kovrov	Gorki k.	1	1.350	838	1	1.632	1.332	?
		Kolobovo v.	1	676	575	2	895	885	?
	Vladimir	Sobino k.	1	2.200	1.819	1	—	2.000	5.486
		Stavrovo k.	3	1.834	1.335	2	567	871	?
	(Kent)	Murom	26	1.406	1.407 *	27	943	1.274 *	12.589
	(Kent)	Yuryev-Polski	12	1.062	1.138 *	7	1.183	1.126 *	5.637
Eyalet [Vladimir] toplamı			*201*	*73.027*	*60.780*	*186*	*96.715*	*87.727*	—

* Tarımsal dışarı işlerde çalışan işçiler, fabrika işçisine dahil edilmemiştir.

Eyalet	Uyezd (ya da kent)	Yerleşme	1879			1890			1897 Sayımına Göre Burada Oturanlar
			Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	
St. Petersburg	(Kent)	St. Petersburg	538	117.500	48.888	490	126.645	51.760	1.267.023
	(Yörekent)	St. Petersburg'un	84	40.085	24.943	51	35.927	18.939	
	(Kent)	Narva ve çev.**	7	12.361	6.484	6	15.288	7.556	16.577
	Tsarskoye-Selo	Kolpino y.	1	3.148	1.872	1	2.906	1.930	12.241
Eyalet [St. Petersburg] toplamı			*630*	*173.094*	*82.187*	*548*	*180.766*	*80.195*	—
Kiev	(Kent)	Kiev	76	3.279	1.858	125	16.186	5.901	247.432
	Çerkassk	Smela ks.	9	4.070	1.434	8	4.715	1.238	15.187
Kostroma	(Kent)	Kostroma	32	3.899	5.181	24	5.220	4.907	41.268
	(Kent)	Kineşma ve çev.	4	421	157	9	1.737	1.748	7.564
	Kineşma	Tezino k.	3	768	950	3	1.866	2.420	?
		Bonyaşki k.	3	1.865	2.365	3	1.331	1.495	3.158
		Navoloki k.	—	—	—	1	1.314	1.305	?
		Viçuga k.	1	940	800	2	684	1.138	?
		N. Golçika k.	4	389	265	4	260	686 *	?
	(Kent)	Nerekta	1	883	1.204	—	—	—	3.002
	Nerekta	Kiselyovo k.	2	1.189	1.196	3	2.855	2.368	?
		Yakovlevskoye k.	5	1.041	1.095 *	5	1.378	2.177 *	?
		Pistsovo k.	4	1.634	417	5	923	1.773	2.668
		Florovka k.	1	1.700	1.300	1	1.750	1.530	?
	(Kent)	Yuryevets k.	2	383	569	1	750	830	4.778
	Yuryevets	Rodniki k.	4	1.154	776	3	2.188	2.792	3.225
Eyalet [Kostroma] toplamı			*66*	*16.266*	*16.275*	*64*	*22.256*	*25.169*	—

** Estonya eyaletini (Krenholm tekstil fabrikası) içermektedir.

Eyalet	Uyezd (ya da kent)	Yerleşme	1879			1890			1897 Sayımına Göre Burada Oturanlar
			Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	
Livlandiya	(Kent)	Riga	151	19.094	11.962	226	26.568	16.306	256.197
Yaroslavl	(Kent)	Yaroslavl ve çev.	49	5.245	4.206	47	12.996	9.779	70.610
	Yaroslavl	Norski	1	2.500	2.304	2	1.980	1.639	2.134
		Velikoselskoye volostu	1	910	956	6	2.169	2.992	4.534
Eyalet [Yaroslavl] toplamı			51	8.655	7.466	55	17.145	14.410	—
Harkov	(Kent)	Harkov	102	4.225	2.171	122	5.494	3.406	174.846
Saratov	(Kent)	Saratov	103	4.495	1.983	89	7.447	2.224	137.109
	(Kent)	Tsaritsin	25	272	218	57	1.086	751	55.967
	Tsaritsin	Dubovka y.	21	157	110	26	221	270	16.255
Eyalet [Saratov] toplamı			149	4.924	2.311	172	8.754	3.245	—
Samara	(Kent)	Samara	(?) 1	18	10	48	4.560	1.377	91.672
Kerson	(Kent)	Odessa	159	13.750	3.763	306	29.407	8.634	405.041
Don	(Kent)	Nakiçevan	34	873	732	45	3.472	3.098	29.312
	(Kent)	Novaçerkassk	15	278	128	28	965	467	52.005
	(Kent)	Don-Rostovu	26	4.898	2.750	92	13.605	5.756	119.886
Ekaterinoslav	(Kent)	Ekaterinoslov	33	1.003	469	63	4.841	3.628	121.216
	Bakhmut	Yuzovka ks.	1	2.000	1.300	3	8.988	6.332	28.076
	Ekaterinoslav	Kamenskoye k.	—	—	—	1	7.200	2.400	16.878
İki eyalet [Don ve Ekaterinoslav] toplamı			*109*	*9.052*	*5.379*	*232*	*39.071*	*21.681*	—
Sıralanan 103 merkez toplamı			*2.831*	*536.687*	*355.777*	*3.638*	*706.981*	*451.244*	—

EKLER

Eyalet	Uyezd (ya da kent)	Yerleşme	1879			1890			1897 Sayımına Göre Burada Oturanlar
			Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	Fabrika Sayısı	Toplam Üretim (Bin Ruble)	İşçi Sayısı	
Liflandiya	(Kent)	Riga	151	19.094	11.962	226	26.568	16.306	256.197
Yaroslavl	(Kent)	Yaroslavl ve çev.	49	5.245	4.206	47	12.996	9.779	70.610
	Yaroslavl	Norski	1	2.500	2.304	2	1.980	1.639	2.134
		Velikoselskoye volostu	1	910	956	6	2.169	2.992	4.534
Eyalet [Yaroslavl] toplamı			51	8.655	7.466	55	17.145	14.410	—
Harkov	(Kent)	Harkov	102	4.225	2.171	122	5.494	3.406	174.846
Saratov	(Kent)	Saratov	103	4.495	1.983	89	7.447	2.224	137.109
	(Kent)	Tsaritsin	25	272	218	57	1.086	751	55.967
	Tsaritsin	Dubovka y.	21	157	110	26	221	270	16.255
Eyalet [Saratov] toplamı			149	4.924	2.311	172	8.754	3.245	—
Samara	(Kent)	Samara	(?) 1	18	10	48	4.560	1.377	91.672
Kerson	(Kent)	Odessa	159	13.750	3.763	306	29.407	8.634	405.041
Don	(Kent)	Nakiçevan	34	873	732	45	3.472	3.098	29.312
	(Kent)	Novaçerkassk	15	278	128	28	965	467	52.005
	(Kent)	Don-Rostovu	26	4.898	2.750	92	13.605	5.756	119.886
Ekaterinoslav	(Kent)	Ekaterinoslov	33	1.003	469	63	4.841	3.628	121.216
	Bakhmut	Yuzovka ks.	1	2.000	1.300	3	8.988	6.332	28.076
	Ekaterinoslav	Kamenskoye k.	—	—	—	1	7.200	2.400	16.878
İki eyalet [Don ve Ekaterinoslav] toplamı			*109*	*9.052*	*5.379*	*232*	*39.071*	*21.681*	—
Sıralanan 103 merkez toplamı			*2.831*	*536.687*	*355.777*	*3.638*	*706.981*	*451.244*	—

ELEŞTİREL OLMAYAN ELEŞTİRİ[169]

(BAY SKVORTSOV'UN *NAUÇNOYE OBOZRENYE*'DEKİ, N° 12, 1889, "META FETİŞİZMİ" MAKALESİ ÜZERİNE)

"JÜPİTER gazaba geliyor"... Bu eskiden beri çok eğlendirici bir manzara olarak bilinmekte ve gerçekten de, gökgürültüsü ve yıldırımın sert efendisinin öfkesi, yalnızca kahkahalara yol açmaktadır. Rus kapitalizmi için bir içpazarın oluşması süreci hakkındaki kitabıma karşı, en seçkininden bir dizi "gazap dolu" laf savuran Bay P. Skvortsov, bu eski gerçeği bir kez daha doğruluyor.

I

Bay Skvortsov'un, azametle bana öğrettiğine göre, "süreci bir bütün olarak tanımlamak için, kişinin kapitalist üretim biçimini anlayışını açıklaması gerekir; yalnızca gerçekleştirme teorisine atıf yapmakla yetinmek tamamen gereksizdir". İçpazar teorisine yapılan atıflar, içpazara ait verilerin tahliline hasredilmiş bir ki-

tapta neden "gereksiz" olsun? Bu, "kişinin anlayışını açıklamasını", *Kapital*'den yarısı konuyla ilgisiz aktarmalar yapmak olarak "anlayan" sert Jüpiterimize ait bir sırdır... "Yazar, bir sorunu [Rus kapitalizmi için bir *içpazarın* nasıl oluştuğu sorununu] tahlil etme amacıyla işe başlayıp, *teorik atıflarının* sonunda, böyle bir sorunun hiç de varolmadığı sonucuna ulaşıyor. Bu *diyalektik* çelişki için onu kınayabiliriz [Bay Skvortsov'un ince zekâsından bir örnek]." Bay Skvortsov bu sözlerinden öyle hoşnut kalıyor ki, bunların büyük bir yanlışa dayandığını görmeden, ya da görmek istemeden birkaç kez yineliyor. Kitabımın birinci bölümünün sonunda, diyorum ki, "... *kapitalist gelişme derecesine bağlı olmayan, kendi başına, ayrı bir sorun olarak,* içpazar sorununun hiç de mevcut olmadığı kendiliğinden ortaya çıkar". (51.)[170] Peki, eleştirmen buna katılmıyor mu? Hayır, katılıyor, çünkü bir önceki sayfada sözlerimin "haklı" olduğunu söylemektedir. Durum bu olduğuna göre, acaba hangi nedenle yaygara etmekte ve ulaştığım sonucu en önemli kısmından ayırmaya çabalamaktadır? Bu da bir sır olarak kalıyor. Teorik giriş bölümünün sonunda beni ilgilendiren konuyu açıklıkla belirtiyorum: "Rus kapitalizmi için bir içpazarın nasıl oluştuğu sorusu şuna indirgenir: Rus ulusal iktisadının farklı yönleri nasıl ve hangi doğrultuda gelişmektedir? Bu farklı yönler arasındaki ilişki ve karşılıklı bağıntı neden ibarettir?" (52.) Eleştirmen bu soruların incelenmeye değer olmadığı kanısında mıdır? Hayır, seçtiğim konudan sözetmeyi yeğlemekte, ve Jüpiter'in buyruğuyla uğraşıyor olmam gereken *öteki konulara* işaret etmektedir. Onun görüşüne göre, "ürünün gerek tarım ve sanayide kapitalist ilişkiler içinde üretilen bölümünün, gerekse bağımsız köylü üreticiler tarafından üretilen bölümünün yeniden üretimi ve dolaşımını" anlatmam "... ve onlar arasındaki ilişkileri, yani toplumsal emeğin değinilen her kesimindeki, değişmeyen ve değişen sermaye ve artı-değer miktarlarını" göstermem gerekirdi (2278). Ama bu, yalnızca tantanalı ve tamamen anlamsız bir tümcedir! Tarımda, kapitalist ilişkiler içinde üretilen ürünün yeniden üretimini ve dolaşımını tanımlamadan önce, tarımın, köylüler ya da toprak beyleri arasında şu ya da bu bölgede vb. *tamı tamına nasıl ve ne ölçüde* kapitalistleştiğini araştırmak gerekir. Bu yapılmadıkça (işte benim kitabımda yaptığım da budur), Bay Skvortsov'un önerdiği tanım, bir dizi basmakalıp laftan ibaret kalacaktır. Ürünün, sanayide, kapitalist ilişkiler içinde üretilen bölümünden sözetmeden önce, ilk iş olarak Rusya'da esas hangi sanayiin ve ne ölçüde kapitalistleştiğini araştırmalıyız. Örneğin elsanatı

sanayiine ait verileri işlemekle benim yapmaya çalıştığım da tam budur; bizim sert eleştirmen bütün bunları sessizce geçiştiriyor ve son derece ciddî bir hava ile, beni yerimde saymaya ve kapitalist sanayi hakkında boş, basmakalıp laflarla durumu idare etmeye davet ediyor! Rusya'da kesinlikle hangi köylülerin "bağımsız üreticiler" olduğu sorunu da, gerçeklerin incelenmesini gerektirir, ve işte benim de kitabımda giriştiğim iş budur; eğer Bay Skvortsov bu sorun üzerinde düşünseydi, değişmeyen sermaye, değişen sermaye ve artı-değer kategorilerinin hiç üzerinde durulmadan, "bağımsız köylü üreticiler" ekonomisine uygulanabileceği yolundaki saçma iddiayı öne sürmezdi. Kısacası, Bay Skvortsov'un önerdiği konunun geliştirilmesi ancak benim belirtmiş olduğum sorunlar açıklığa kavuştuktan *sonra* mümkündür. Sert eleştirmenimiz, sorunu formüle edişimi düzeltmek örtüsü altında, somut ve tarihî açıdan özel gerçeğin tahlilinden kaçıp, kolayca, Marx'ı kopya etmektedir.

Bu arada, Bay P. Skvortsov'un aşağıdaki hilesine de değinmeden geçemeyiz. Bu, eleştirmenimizin yöntemlerini çok güzel anlatan bir hiledir. (Bay P. Skvortsov'un dediğine göre) Prof. Sombart, Alman ihracatının, Alman sanayiinin gerisinde kaldığını göstermektedir. Bay P. Skvortsov bunu şöyle açıklıyor. "Bu veriler, benim pazar kavramımı doğrulamaktadır." Ne de güzel, değil mi? Bay Skvortsov'un iddiaları, şu ünlü söze örnek oluyor: senin bahçende çalı var, ama benim de Kiev'de amcam var... Biz gerçekleştirme teorisini tartışıyoruz, o, bize, feodalizm gibi kapitalizmin de artı-emeğe dayanarak yaşadığını söylüyor! Eğer bu eşsiz hilelere, bir dizi de sert azar eklersek, Bay Skvortsov'un bütün "eleştirisini" görmüş oluruz.

Ama okur kendisi karar versin: Bay P. Skvortsov, "anlayamadığımı" göstermek için, 2279 ve 2280. sayfalarda, Birinci Bölümden çeşitli parçalar aktarıyor, ayrı ayrı cümlelerden ayrı ayrı sözcükler seçerek, öfkeyle bağırıyor: *"Bulma, değişim, içpazar* teorisi, *yerine koymanın bulunması* ve *nihayet karşılama!* Kanımca bu kesin terimler, Bay İlyin'in, Marx'ın 'dikkate değer' gerçekleştirme teorisini iyice anladığının kanıtı olarak alınamazlar!?" İşte bu, bir zamanlar Çernişevski'nin alay ettiği "eleştiri" türünün ta kendisidir; adamın biri *Şişikov'un Maceraları*'nı eline alıyor ve "eleştirmeye" başlıyor: "Şi-şi-kov, Çi-çi... Aman ne komik! Bulma, değişim ... Bence bu açık değil..."[171] Ah, ne yıkıcı eleştiri!

Kitabımın 37-38. sayfasında diyorum ki, tek tek sermayenin üretimini tahlil ederken, ürünü doğal biçimine göre ayırmak gerekli

değildi, ama toplumsal sermayenin yeniden üretimini tahlil ederken bu kesinlikle gerekliydi, çünkü sonuncu durumda (ve yalnızca sonuncu durumda) ürünün doğal biçiminin yerine konması üzerinde duruyoruz. Bay Skvortsov, Marx'ı "anlayamadığımı" iddia ediyor, "istediğim gibi çeviri yaptığım" için beni azarlıyor, "*Kapital*'den uzun aktarmalar yapmayı gerekli" görüyor (aktarılan pasajlar tam benim dediklerimi anlatmaktadır) ve şu sözlerimin üstüne atlıyor: "Oysa, şimdi sorun", yani tek tek değil, toplumsal sermayenin yeniden üretiminin tahlilindeki sorun, "şudur: işçiler ve kapitalistler, tüketim maddelerini nereden elde edecekler, kapitalistler üretim araçlarını nereden elde edecekler, üretilmiş olan ürün bütün bu talepleri nasıl karşılayacak ve üretimin genişlemesini nasıl mümkün kılacak?" Bay Skvortsov bu pasajın üzerinde durarak devam ediyor: "Altını çizdiğim pasajlar, gerçekten de bir gerçekleştirme teorisi içermektedir, ama bu, Marx'a ait değil. Bay İlyin'e ait, Marx'ın teorisiyle hiç bir ortak yani olmayan bir teoridir." (2282.) Çok iyi konmuş! Ama ne tür kanıtlar ileri sürüldüğünü görelim. Kanıtlar, tabiî ki, Marx'tan aktarmalar, şu da dahil: "Kendini hemen ortaya koyan sorun [aynen böyle!][1] şudur: Üretimde tüketilen sermaye, yıllık üründen, değer olarak nasıl yerine konacak, ve bu yerine koyma kapitalistlerin artı-değer, ve işçilerin ücret tüketimi ile nasıl birleşecektir?" Sonuç: "Sanırım, Bay İlyin'in Marx'ınki olarak sunduğu gerçekleştirme teorisinin, Marx'ın yaptığı tahlille hiç bir ortak yanı bulunmadığını yeterince gösterdim" vb.. Bütün yapabileceğim şey, bir kez daha sormaktır: Ne güzel de-

[1] Bu arada çevirilere de değinelim. Bay Skvortsov, kitabımdan şu pasajı aktarıyor: "... sanki, onlar (üretim güçleri) için en son sınırı, sadece toplumun mutlak tüketim gücü teşkil ediyormuş gibi" (42), ve bana şu kesin uyarıyı yapıyor: "Bay İlyin ... çevirisindeki beceriksizliği farketmemiştir, oysa orijinal metin bunu açık ve basit bir biçimde ifade etmektedir: '... *als ob nur die absolute Konsumptionsfähigkeit der Gesellschaft ihre Grenze bilde*'." (2286.) Bu (tamamen doğru) çevirinin neresinde hata olduğunu eleştirmen belirtmiyor. Ama kendisinin ne kadar titiz olduğunu göstermek için, *onun* birkaç çevirisini aktarmak yetecektir. Sayfa 2284: "Ama normal yıllık yeniden üretim belirli bir çapta gösterildiği zaman ... böylelikle o da gösterilir..." (orijinalinde: *ist damit auch unterstellt*); sayfa 2385: "Esas olarak basit yeniden üretimle uğraşıyoruz. Daha ilerde ürünlerin değerleri üzerinden değiştirildiği gösterilmekle kalınmayacak", (orijinalde: *Ferner wird unterstellt*) vb.. Demek ki, kusursuz Bay Skvortsov, "*unterstellen*"in "göstermek" anlamına geldiğine ve "*wird interstellt*"in gelecek zaman olduğuna, kesinlikle inanmaktadır.

Bize, "şimdi kapitalist üretim biçimi tarım sanayiine eşittir" (2293) gibi tümceler sunan sert eleştirmenimizin üslubundan ise hiç söz etmiyoruz.

ğil mi? Benim söylediğimle Marx'tan yapılan aktarmalarda söylenenler arasındaki farkın ne olduğu, bizim sert eleştirmene ait bir sır olarak kalıyor. Açık olan tek şey şu ki, benim büyük günahım, "serbestçe çeviri yapmamda" ya da, belki de, Bay Skvortsov'un makalesinin bir başka bölümünde ifade ettiği gibi, Marx'ı, "kendi sözlerimle" açıklamamdadır! "Gerçek" marksizm, *Kapital*'i ezberlemek ve ondan, yerli yersiz aktarmalar yapmaktır... *à la* Bay Nikolay —on.

İşte, bu son sözleri doğrulayan bir örnek. Kitabımda diyorum ki, kapitalizm "yalnızca, yaygın bir biçimde gelişmiş meta dolaşımının bir sonucu olarak ortaya çıkar", ve bir başka yerde de, "kapitalizm, meta üretimindeki, işgücünün de bir meta haline geldiği gelişme aşamasıdır". Gökgürültüleri ve şimşekler arasında sert Jüpiterimiz ilân ediyor; "kapitalizmin hangi koşullar altında ortaya çıktığını ... azçok eğitim görmüş her okur bilir" (aynen böyle!), ve "Bay İlyin'in burjuva görüş açısı"na dair sözler ve öfkeli Bay Skvortsov'un polemiklerini süsleyen öteki inciler buna ekleniyor. Sonra da Marx'tan aktarmalar: birincisi tamamen benim dediğimi diyor (işgücünün alım-satımı, kapitalist üretimin temel koşuludur); ikincisi, dolaşım biçiminin, üretimin toplumsal niteliğinden çıktığını, tersinin doğru olmadığını söylüyor (*Das Kapital*, II, B., 93).[172] Bay Skvortsov, bu son aktarma ile muhalifini kesinlikle çürüttüğünü hayalliyor. Oysa aslında, benim ileri sürdüğüm sorunun yerine bir başkasını koymuş ve konuyla ilgisiz aktarmalar yapma yeteneğini kanıtlamış oluyor. Suçlanan pasajda neden söz etmişim? Kapitalizmin meta dolaşımının sonucu olması gerçeğinden, yani, kapitalist üretimle meta dolaşımı arasındaki tarihî ilişkiden. *Kapital*'in II. Cildinden (sermaye dolaşımına ayrılmış olan cilt) aktarılan pasajda neden söz ediliyor? Kapitalist üretim ile kapitalist dolaşım arasındaki ilişkiden; Marx bu pasajda (s. 92, II. B.)[173] doğal ekonomi, para ekonomisi ve kredi ekonomisini, toplumsal üretimdeki hareketin üç tipik ekonomik biçimi olarak karşılaştırılan iktisatçılarla tartışmaktadır; Marx, bunun yanlış olduğunu söylüyor, çünkü para ve kredi ekonomisi, yalnızca kapitalist üretimin farklı gelişme aşamalarına özgü dolaşım biçimleridir ve Marx *bu iktisatçıların*, "burjuva görüş açısı" hakkında bir sözle pasajı bitiriyor. Bay Skvortsov sanıyor ki, "gerçek" marksizm, Marx'ın en son sözcüğünü yakalamaktır ve doğal, para ve kredi ekonomileri arasındaki ilişkiyi tartışmayı aklına getirmemiş bir muhalife bile karşı olsa, tekrarlamaktan ibarettir. Hangi tarafın "anlayamadığını" ve bu tür hilelerin nasıl bir yazına dahil edildiğini saptamayı okura bıra-

kıyoruz. Bay Skvortsov, sert azarlarının yaygarası ardında yalnızca "yerine başka şey koyma yöntemine" başvurmakla kalmamış, ayrıca da kapitalist üretimle meta dolaşımı arasındaki ilişki sorununu tamamen bir kenara atmıştır. Bu, kitabımda, kapitalist üretimin önceli olan tüccar sermayesinin tarihî rolünü vurgulayarak, döne döne üzerinde durduğum çok önemli bir sorundur. Bay Skvortsov'un buna hiç bir itirazı yok gibi görünüyor (bu konuda hiç bir şey söylemediğine bakarsak). Durum bu olduğuna göre, benim kapitalizmin meta dolaşımının bir sonucu olduğu yolundaki sözlerim için gürültü koparmasında ne anlam var? Tüccar sermayesi, ticaretin, yani kapitalist üretim olmaksızın meta dolaşımının gelişmesini ifade etmez mi? Bu sorular da, gene, öfkeli Jüpiter'e ait sırlar olarak kalıyor.

Bay Skvortsov'un kitabının teorik kısmına yönelttiği "eleştiri" ile işimizi bitirmek için, "Meta Fetişizmi" başlıklı makalede pek bol bulunan sert azarlardan ve büyük hatalardan birkaçını daha incelemek gerekiyor.

Kitabımda diyorum ki: "Kapitalist bir ülkenin bir dışpazara sahip olma ihtiyacı ... kapitalizmin, ancak, devlet sınırları dışına taşan geniş ölçüde gelişmiş meta *dolaşımının* bir sonucu olarak ortaya çıkması gerçeği ile belirlenir. Bu yüzden dış ticareti olmayan bir kapitalist ulus düşünülemez, böyle bir ulus da yoktur zaten. Okurun da gördüğü gibi, bu neden, tarihî türde bir nedendir." (49.) Sert Jüpiter "eleştiriyor"; "Ben, bir okur olarak, bu nedeni, tarihî türde bir neden olarak görüyorum. Tümüyle temelsiz bir iddia" (2284) vb.. Eğer meta dolaşımı kapitalizmin zorunlu tarihî önceli ise, "bu neden"in niçin "tarihî türde" olduğunu ayrıca açıklamaya gerek var mı?

Soyut kapitalizm teorisi için var olan tek şey, gelişmiş ve tam olarak kurulmuş kapitalizmdir, ve kapitalizmin kaynağı sorunu ele alınmamaktadır.

"Bay İlyin ... kapitalist toplumda ürünün gerçekleştirilmesi için ... dışpazarın yardımına başvuruyor." (2286.) *Çalışmalar*'ım ve *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* adlı yapıtıma aşina olan okura, bunun da, öncekilerin yöntemiyle yapılmış bir hile olduğunu açıklamaya hemen hiç gerek yok. Marx'tan bir aktarma: "... dış ticaret, yalnızca yerli malların yerine, başka bir işe yarayan ya da başka bir maddî biçimde mallar kor. ..."[174] Sonuç: "Önyargısı olmayanlar hariç, her okuryazar insan, anlayacaktır ki, Marx, Bay İlyin'in teorisinin tam karşıtını söylemekte, 'ürünün satılan kısmı için bir eşdeğer' bulmak, 'birinci parçanın yerini almak üzere kapitalist

ürünün bir başka parçasını' bulmak için dışpazara gitmeye gerek olmadığını anlatmaktadır." (2284.) Aman ne fevkalâde, Bay Skvortsov!

"Bay İlyin ... kapitalist toplumun temel özelliklerini görmezlikten gelerek ve böylece onu planlı üretime dönüştürerek —farklı işlerin gelişmesinin oranlı olması, kuşkusuz planlı üretim demektir— sonunda, güzelce, ülke içinde aynı miktarda ürünü gerçekleştirmektedir." (2286.) Bizim "eleştirmen"in yeni hilesi, bana kapitalizmin düzenli oranlar sağladığı görüşünü yakıştırmaktır. Sürekli, bilinçli olarak sağlanan oran, gerçekten de, planlamanın varlığını gösterir; ama bu, "ancak bir dizi sürekli dalgalanmanın ortalama büyüklüğü olarak kurulan" bir oran değildir (Bay Skvortsov'un aktardığı pasajda böyle diyorum). Kesinlikle diyorum ki, oran (ya da uygunluk) teorice *"varsayılır"*, ama aslında *"sürekli olarak"* bozulmaktadır, bir sermayenin dağılımı yerine ötekinin geçmesi ve böylece oranın yaratılabilmesi için *"bir bunalım olması gerekir"* (italik dizdirilen bütün sözler tam da Bay Skvortsov'un aktardığı 49. sayfada bulunabilir). Şimdi şu soru çıkıyor: muhalifine kapitalizmin planlı üretime dönüştürülmesini yakıştırırken, tam da, o muhalifin kapitalizm için *sürekli olarak bozulan* bir oran yaratılabilmesi için *bir bunalım olmalıdır* dediği sayfaya ve paragrafa atıf yapan bir eleştirmen hakkında ne düşünebiliriz??

II

Bay Skvortsov'un makalesinin ikinci bölümüne geçelim. Bu bölüm, kitabımda aktarılmış ve tahlil edilmiş gerçeklere ilişkin verilerin eleştirisine ayrılmıştır. Belki hiç olmazsa burada, Bay Skvortsov'un özel olarak incelediği sorunlara ilişkin biraz ciddî bir eleştiri bulabiliriz.

Bay Skvortsov, benim sözlerimi aktararak, toplumsal işbölümü meta ekonomisinin temeli ve bir içpazarın oluşmasında temel süreç ise, "sade işbölümü de —toplumsal olmadığını varsaymalıyız— manüfaktürün temelidir. ..." diyor. Eleştirmen, bu "alay etme çabasıyla", toplumdaki işbölümü ile atelyedeki işbölümü arasındaki şu basit farkı anlayamadığını ortaya koyuyor: birincisi (meta üretimi altında — bu kesinlikle belirttiğim bir koşuldur, onun için Bay Skvortsov'un Hint köy topluluğundaki işbölümünü hatırlatması, bu yazarın, Marx'tan konuyla ilgisiz pasajlar aktarmaya karşı acınacak bir zaaf göstermesindendir), dolaşıma giren farklı ürünleri birbirinden bağımsız ve ayrı olarak üreten, tecrit olmuş

meta üreticileri yaratır; ikincisi ise, üreticilerin toplumla olan ilişkisini değiştirmez, yalnızca atelye içindeki durumlarını değiştirir. Anladığım kadarıyla, Marx'ın, bazan "toplumsal işbölümünden"[2] bazan da yalnızca işbölümünden söz etmesinin nedeni budur. Eğer Bay Skvortsov başka türlü düşünüyorsa, sert ama tümüyle anlamsız laflar edeceğine, görüşünü formüle etmeli ve açıklamalıydı.

"İşbölümü hiç de manüfaktürün tipik bir özelliği değildir, çünkü işbölümü fabrikada da mevcuttur."

Pek güzel Bay Skvortsov! Ama ben, bunun, manüfaktürü fabrikadan ayıran tek özellik olduğunu söyledim mi ki? Eğer eleştirmen "manüfaktürün tipik özelliklerini" (çok ilginç ve hiç de ilk bakışta göründüğü kadar basit olmayan bir sorundur bu) doğru olarak anlayıp anlamadığımı ciddî olarak öğrenmek istemeseydi, tam da sözkonusu kesimde, kesinlikle şunları söylediğim gerçeğini sessizce geçiştirebilir miydi: "Başka yerde, Marx'a göre manüfaktür kavramının başlıca özelliklerini sıralamak fırsatını bulmuştuk (*Çalışmalar*, 179*)." (385, dipnot 1)? *Çalışmalar*'da, işbölümü, bir dizi özellikten yalnızca *biri* olarak konmaktadır. Bu yüzden, Bay Skvortsov'un makalesini okuyan kişi, benim görüşlerim hakkında, kesinlikle tahrif edilmiş bir kavram edinebilecek, eleştirmenin görüşlerini ise hiç kavramayacaktır.

Devam edelim, bir dizi sözde "elsanatı" sanayiini, Rus kapitalizminin manüfaktür aşaması olarak sunma çabasına, eğer yanılmıyorsam, *ilk kez* benim kitabımda girişilmiştir, ve kuşkusuz, bu sorunun tümüyle çözülmüş olduğunu (özellikle, sorunu belli bir görüş açısından incelediğime göre) düşünmekten çok uzağım. Bu yüzden de, görüşlerimin eleştirilmesini bekledim, hem de çok haklı olarak ve çok büyük bir ilgiyle bekledim, çünkü bazı Rus marksistleri, biraz farklı görüşler ileri sürmüşlerdi (bkz: *Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 559, dipnot). Ama Bay P. Skvortsov, sorunu nasıl ele alıyor? "Eleştiri"si bir bütün olarak, "şu, şu yillarda, şu ya da bu üretim alanındaki ücretli işçilerin sayısını ve toplam üretimi mekanik bir biçimde sıralamakla" yetinmemem gerektiği konusunda, veciz ifa-

* Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2, "Perm Eyaleti 1894-95 Elsanatı Sayımı". —ç.

[2] *Kapital*'in birinci cildinin, manüfaktürle ilgili Onikinci Bölümünde [Sol yayınları basımında Ondördüncü Bölüm —ç.] "Manüfaktürde İşbölümü ve Toplumda İşbölümü" başlıklı özel bir kesim vardır. Marx bu kesimin başında şöyle diyor: "Şimdi de, manüfaktürdeki işbölümü ile, her türlü meta üretiminin temelini teşkil eden toplumsal işbölümü arasındaki ilişkiye şöyle bir değineceğiz." (*Das Kapital*, I², s. 362.)[175] Bunu öfkeli Jüpiterimizin hilesi ile karşılaştırmak gerçekten de ne kadar eğitici oluyor!

de edilmiş sertliği ile görkemli hale gelen bir öğütten ibarettir (2278). Eğer bu öğüt, kitabımın fabrika istatistikleri sorunu ile ilgili kesimine değinmiyorsa (Bay Skvortsov bu konuda tek sözcük söylememektedir), büyük kısmı gerçeklere ilişkin verilerden oluşan manüfaktür hakkındaki bölüme değiniyor olsa gerek. Bunlarsız nasıl yapabilirdik, bu, sert eleştirmenin açıklamadığı bir sır; ve ben. hâlâ o kanıdayım ki, okura, görüşümün Rus verilerinin incelenmesine değil de, *Kapital*'den "aktarmalara" dayandığını düşündürmektense, açıklamamın kuru olduğu ithamına uğramak yeğdir. Eğer Bay Skvortsov, sıralamamın "mekanik" olduğunu düşünüyorsa, bu verilerden, Altıncı Bölümün ikinci yarısında çıkarttığım ve Sekizinci Bölüm, § XII'de tekrarladığım sonuçları yanlış saydığını mı anlamamız gerekiyor? — Bu verilerin, (1) teknik, (2) iktisat ve (3) kültür sistemi ile tanımlanan özel bir sanayi yapısını yansıttığı görüşünde olmadığını mı düşünmemiz gerekiyor? Sert Jüpiter, öfkeli azarlar bir yana bırakılırsa, bütün içeriğini yitiren "eleştiri"sinde bu konuda tek söz söylemiyor. Gerçekten de, Bay Skvortsov'un bir madalya alması gerekir!

Köylü vergilerinin meta ekonomisini geliştirmekte oynadıkları role geçelim. Nüfus vergilerinin bir zamanlar değişimin gelişmesinde önemli bir etken olduğunu, ama şimdi meta üretimi çok sağlam yerleştiğinden, vergilerin öneminin, "tamamen ikincil hale gelmekte olduğunu" ileri sürmüştüm. Bay Skvortsov, buna karşı, "meta fetişizmi", her şeyin birleştirilmesi, "her şeye kadir olma", meta üretiminin kudreti vb. gibi, bir dizi saçma ve korkutucu laf ediyor; ama ne yazık ki, bu keskin laflar, yalnızca, sert eleştirmenin ulaştığım sonucu çürütmedeki aczini örtmektedir. Bay Skvortsov şöyle yazıyor: "Bay İlyin'in birçok yönlerden benzediği, Bay Kautsky bile ..." (*Kapital*'i hiç anlamayan "meta fetişisti" ile "benzer yanları olan" ve bir "burjuva görüş açısına" sahip adama, Bay İlyin'e benzeyen, zavallı "Bay Kautsky"! "Gerçek" bir marksistin vurduğu bu darbenin altından kalkabilecek mi?) "... diyor ki, aynî köylü vergilerinin nakit vergiye dönüştürülmesi, köylülerin paraya olan talebini artırır." (2288.) Çok güzel, Bay sert Eleştirmen, ama, kuşkusuz, vergilerin, geri kalan gereksinmeleri için harcadıklarına kıyasla, ***köylülerin nakit harcamalarında*** oynadığı rol sorunu ile bunun kesinlikle hiç bir ilgisi yoktur. Bay Kautsky bu soruna *dokunmamaktadır bile*. Bay Skvortsov, tekrar tekrar, ilgisiz aktarmalar yapmaktaki görülmemiş yeteneğini ortaya koyuyor. Bay Skvortsov, ikinci itirazını ileri sürerken şöyle diyor: "Bütçe verileriyle bile açıklanmayan temel soru şudur: atı

olmayan köylü vergilerini ödemek için 25 rubleyi" (nakit harcamalarının *yüzde* 25'i, 100 ruble içinden 25 ruble, Bay Skvortsov tarafından 25 rubleye dönüştürülüveriyor!) "ve at sahibi köylü 10 rubleyi nereden bulacaktır? Soru, gelir (?) vergilerinin, köylülerin toplam nakit harcamalarının ne kadarını oluşturduğu değildir." (2290.) Bay Skvortsov'a bu görülmemiş buluşun patentini almasını öğütlerim: bir muhalifi kökünden yıkan en son ve en kolay "bilimsel eleştiri" yöntemi. Muhalifiniz, kitabının birkaç yüz sayfasından birinde, başka sorunlar arasında, toplam nakit harcamalar içinde vergi harcamalarının payı sorununu da öne sürmektedir; yapmamız gereken tek şey, bu pasajı aktarmak, muhalifinize *bir başka* soruyu kazıklamaktır, böylece onun atı olmayan yoksul köylünün 25 rubleyi nereden alacağını hiç düşünmeyen —ne canavarlık— bir "meta fetişisti" olduğunu parlak bir biçimde kanıtlamış olursunuz. Sonra da, kitabın, vergilerin gelire oranı, gelir kalemleri ve kaynağı ile ilgili öteki sayfalarına gelince, bunları atlayabilir ve böylece muhalifinizin bir "burjuva görüş açısına" sahip olduğunu kanıtlarsınız. Gerçekten de, bir patent alın Bay Skvortsov!

İşte, Bay Skvortsov'un buluşundan nasıl yararlandığına dair bir örnek daha. Okurun dikkat etmesini rica ediyorum: bu tür "bilimsel eleştiri" cevherleri nevi şahsına münhasırdır.

Köylü vergilerine ait bütçe rakamları ile ilgili, aynı 138-139. sayfaya bakıyoruz. Köylülerin toplam nakit harcamaları içinde vergilerin rolünü gösterdikten sonra, devam ediyorum. "Ancak, eğer vergilerin, değişimin gelişmesindeki rolünü ele alacak yerde, vergileri gelire oranla incelersek, bu oranın çok yüksek olduğunu göreceğiz. Küçük çiftçinin, ya da, hatta, verilmiş-toprak sahibi çiftlik emekçisinin harcamalarının yedide-birini yutan vergilerin varlığı, Reform-öncesi döneme ait geleneklerin, bugünkü köylü üzerinde ne ağır bir etkiye sahip olduğunu, bize, çarpıcı bir biçimde gösteriyor. Üstelik vergilerin köy topluluğu içindeki dağılımı, şaşırtıcı bir biçimde eşitsidir: köylü ne kadar iyi durumdaysa, toplam harcamalarının o kadar az bir bölümü vergilere gider. Atı olmayan köylü, gelirine oranla, çok ata sahip köylünün ödediğinden hemen hemen üç kat fazla vergi öder (yukarda bkz: harcamaların dağılımına ait tablo)." Okuduğuna biraz dikkatle yaklaşan herhangi bir okur, doğal olarak sormalıdır: Bütçeler, yalnızca farklı topluluklarda değil, hatta farklı uyezdlerde bulunan köylü çiftliklerine ait olduğu halde, ben neden köy topluluğu içinde vergilerin dağılımından söz ediyorum? Belki de eşit olmayan dağılım, burada raslansaldır — belki bu, bir desiyatinlik verilmiş-top-

rağa, biçilen verginin tipik bütçeler derlemek için seçilen çiftliklerin bulunduğu, farklı uyezdlerde ya da farklı köy topluluklarında farklı oluşuna dayanmaktadır. İşte bu kaçınılmaz itirazı önlemek için, bu söylediklerimden sonra, hemen açıklamaya devam ediyorum: "... *Vergilerin köy topluluğu içindeki dağılımından sözediyoruz, çünkü, bir desiyatinlik verilmiş-toprak başına düşen vergi ve yükümlülükler miktarını hesaplarsak, bunların hemen hemen aynı olduğunu görürüz.* ..." Eğer eleştirmen bu sözlerin doğruluğunu araştırmak isteseydi, yapması gereken tek şey, 134. sayfadaki tablo [42] ile (çiftlik başına düşen vergi ve resimlerin miktarı), 140. sayfadaki tabloyu [45] (aile başına düşen verilmiş-toprak miktarı) karşılaştırmaktı. Böylece, bütçe verilerine bakılırsa, bütçeleri saptanan çiftlikler ayrı topluluklara ve hatta ayrı uyezdlere ait olsalar da, bir desiyatinlik verilmiş-toprak başına düşen vergi ve resim miktarının hemen hemen aynı olduğuna kolayca inanacaktı.

Ve şimdi, Bay Eleştirmenin muhalifini yıkmak için *hangi yöntemleri* kullandığına bakın. Bir desiyatin verilmiş-toprak başına düşen vergi miktarına ilişkin altını çizdiğim sözleri seçiyor, bu sözlerin *yalnızca bütçe* verilerine ait olduğunu *farkedemiyor* (aynen böyle!); bu sözlere, bir desiyatin verilmiş-toprak başına düşen vergi miktarının bütün Rus köylülüğü için hemen hemen aynı olduğu anlamını yakıştırıyor; ve bu son sonuçtan dolayı, muzafferane bir tavırla, beni, Zemstvo istatistik yayınlarından haberdar olmamakla suçluyor ve farklı köy topluluklarında, volostlarda ve uyezdlerde, bir desiyatinlik verilmiş-toprak başına düşen vergi miktarının aynı olmaktan çok uzak olduğu yolundaki (herkesçe bilinen) gerçeği doğrulamak için iki tablo veriyor. Bu hileyi yaptıktan sonra eleştirmen devam ediyor: "Gerçekten de, *tek ve aynı büyüklükte* verilmiş-toprak alınan bir köy topluluğu içinde, ödemeler hemen hemen değil, gerçekten aynı büyüklükte olacaktır. Bütün sorun şu ki, Bay İlyin hangi köy topluluğundan sözettiğini bilmemektedir. Bay İlyin'in, Zemstvo istatistiklerini istismar etmesi ile işimizi bitirmek için" vb.. (2292.) Bilimsel yazında, bu türden başka bir eleştiri örneği daha bulunabilir mi, çok bilmek isterdim.

Bay Skvortsov'un, benim sunduğum bütçe verilerinin kesin "değersizliğini" hangi yöntemlerle "kanıtladığını" gördükten sonra, herhalde, eleştirmenin, bütçe verilerinin kullanılmasına karşı hoşnutsuzluğunu ifade ederken kullandığı keskin (ve aciz) terimleri ihmal edebiliriz. Bay Skvortsov, bütçelere ilişkin *yığınsal*

veriler talep etmekle, açıkça, gene konuyla hiç bir ilgisi olmayan bir şeyden sözetmektedir, çünkü *belirli* çiftliklere ait, örneğin benim kullandıklarım gibi tanımlar, *asla* yığınsal bir nitelikte *değillerdir* ve *asla* böyle *olamazlar*. Belirli çiftliklerin bütçeleri hakkındaki yazını eleştirilen kesimin başında belirtmiştim, ve eğer eleştirmen bana ekleme yapsa ya da beni düzeltseydi, ona ancak müteşekkür kalırdım. Ama Bay Skvortsov, tartışılan konunun özüne dokunmadan nasıl "eleştirileceğini" biliyor! Bütçe verilerine ve "yığınsal verilere" göre, ailelerin ortalama büyüklüklerini, ekili alanı, kirayla tutulan toprağı ve atı olmayan ve tek atı olan aile başına hayvan sayısını karşılaştırarak, bütçelerin tipik olduğunu kanıtlamaya çalıştım (kitabımın 142-143. sayfası); ama bizim sert eleştirmen, buna sadece bir "gariplik" diyor — neye dayanarak, kimse bilmiyor. Belki de "eleştirmen"in birinin, Şişikov adını çok komik bulmasındaki nedenin aynısına dayanmaktadır. — Yalnızca ... Voronej eyaletinde, tahılın ... sonbahardan sonra elden çıkarılması ve ilkbaharda alınmasına pek ender raslandığı halde, bütün Rusya için" bu tip elden çıkarmanın geçerli olduğunun, herhalde Bay Nik. —on tarafından kanıtlanması nedeniyle de olsa, bütçeler, "tipik değildir". (2291.) *Les beaux esprits se rencontrent** diyen atasözü çok doğrudur. Bu "gerçek" marksist, Bay Pavel Skvortsov, "gerçek" marksist, Bay Nikolay —on'un iddiaları ile Zemstvo istatistik verileri arasında bir çelişki ile karşılaştığı zaman, sorunu hiç duraksamadan, Bay Nik. —on'un sözlerinin yanlış, ya da çok genel olduğu yolunda değil de, verilerin tipik olmadığı yolunda çözümlemektedir! Ayrıca sonbaharda tahıl satıp ilkbaharda tahıl satın almak sorununun, bazı bütçelerin, sorunu incelerken hiç yararlanmadığım bütçelerin tipik olup olmadığı tartışması ile ne ilgisi var?

III

Bana atfedilen şeyleri açıklamak gibi nankörce bir işten sonra, Bay Skvortsov'un herhalde pek inandırıcı saydığı sert azarlarla ("fetişizm", "kesinlikle anlayamama") formüle edilmiş bile olsa, ve eleştirmenin kendi görüşleri, açıkça ifade edileceği yerde, üstü kapalı olarak konmuş bile olsa, nihayet temel konularda bir itirazla karşılaşmak bir zevk oluyor. Bay Skvortsov, görüşle-

* Bütün büyük kafalar aynı biçimde düşünürler, anlamında bir fransız atasözü. —ç.

rimin "bütün kitabın merkezî konusu olduğunu" söylerken çok haklıdır.

Anlaşamadığımız noktaları daha kesin saptamak için, karşıt görüşlerimizin, iki aşırı formülasyonunu karşılaştıracağım: Herhalde Bay Skvortsov düşünüyor ki (her halükârda itirazlarından bu çıkıyor) köylüler özgürlüklerine kavuştukları zaman ne kadar az toprak aldılar, ve ona ne kadar yüksek fiyat ödedilerse, Rusya'da kapitalizmin gelişmesi o kadar hızlı olacaktır. Ben tersini düşünüyorum: özgürlüklerine kavuştukları zaman köylüler ne kadar çok toprak aldılar ve ona ne kadar düşük bir fiyat ödedilerse Rusya'da kapitalizmin gelişmesi o kadar hızlı, geniş ve özgür olacaktır, nüfusun yaşam düzeyi o kadar yüksek, içpazar o kadar geniş, üretime makinenin sokulması o kadar hızlı olacaktır; kısacası, Rusya'nın iktisadî gelişmesi, Amerika'nınkine o kadar çok benzeyecektir. Kanımca bu son görüşün doğruluğunu tanıtlayan iki durumu belirtmekle yetineceğim: (1) toprak azlığı ve vergi yükü, Rusya'nın çok önemli bir kesiminde, özel toprak sahibi çiftçiliğine ait emek-hizmeti sisteminin, yani doğrudan doğruya serfliğin bir kalıntısının gelişmesine yol açmış,[3] hiç de kapitalizmin gelişmesine neden olmamıştır; (2) serfliğin ya hemen hiç bilinmediği, ya da çok zayıf olduğu ve köylülerin toprak kıtlığı, emek-hizmeti ve vergi yükünden dolayı en az çile çektikleri sınır bölgelerimizdedir ki, tarımda kapitalist gelişme en büyük boyutlara ulaşır. Bu karşılaştırma, özellikle, Bay Skvortsov'un ihmal ettiğim için, beni şiddetle ve her yönden suçladığı "bir toplumsal formasyondan ötekine geçişin" koşullarını tahlil etmek için gereklidir.

Bay Skvortsov'un bu ülkenin köylü iktisadındaki iktisadî süreçlere ilişkin görüşlerinin son derece basmakalıp oluşu, göçe ve kapitalizmin ortaçağ engellerini nasıl yıktığına dair sözlerinden de anlaşılmaktadır. Bu durumda, Bay Pavel Skvortsov ile Bay Nikolay —on'u karşılaştırmakta haksız mıymışım? Her ikisi de, göç sorununu, göçe "önem verenlerin", son derece basit ve tü-

[3] Bu arada şunu da belirtelim ki, kitabımda bu tezi (emek-hizmetinin serfliğin bir kalıntısı olduğunu) kesinlikle ileri sürüyorum. Bay Skvortsov, bu konuda hiç bir şey demiyor, ama benim, esas olarak, emek-hizmetinin *Russkaya Pravda* zamanından beri varolduğu yolundaki sözlerimi ele alarak hiddetten köpürüyor; Klyuçevski'den bir aktarma yapıyor, 12. yüzyıldaki içpazarlardan, ve meta fetişizminden sözediyor ve "meta üretiminin, *Russkaya Pravda* günlerinden bu yana, tarihteki mucizevî ve her şeyi açıklayan başlangıç noktası olduğunu" (aynen böyle!) düşündüğümü iddia ediyor. Anlaşılan bu, "çi-çi" türündeki eleştirinin bir başka örneğidir, ve sanırım buna bu makalenin başında pek fazla zaman ayırmıştık.

müyle olumsuz eleştirisiyle "çözüyorlar". Ama bu sonuç, ancak, kesinlikle soyut ... beylik laflarla yetinen, en ilkel —yani, "gerçek"— marksizme yaraşır. Göçe "önem vermek" ne demektir? Eğer bu sözleri, sözlük anlamıyla ele alırsak, yıllık göçlere, *önem vermeyen* aklıbaşında ve belleği kuvvetli bir tek iktisatçı var mıdır? Eğer bu sözleri, *kapitalizme* özgü anlamda ele alırsak, o zaman, birincisi, Bay Skvortsov benim kastettiğim anlamı tahrif etmektedir, çünkü aktardığı pasajda tam tersini diyorum. İkincisi de, Rusya'nın gelişmesinin ve iktisadî sisteminin özelliklerini incelemeye girişen bir iktisatçı, (yalnızca, Marx'tan uzun ve çoğu kez ilgisiz aktarmalar yapmakla kalmamalı) zorunlu olarak sormalıdır: Rusya'da göçlerin etkisi nedir? Sorunu özel olarak incelemeden, Bay Skvortsov'un işaret ettiği pasajda, köylülükteki farklılaşmaya ilişkin sonuçlarımın, Bay Hurviç'inkilere tamamen uyduğunu söyledim.[4] Üstelik kitabının öteki kısımlarında göç konusuna tekrar tekrar değiniyorum. Belki bu konudaki görüşlerim yanlıştır, ama Bay Skvortsov, bunları düzeltmek ya da tamamlamak için hiç bir şey yapmıyor; sert azarlarıyla, sorunun üstünü tamamen örtüyor. Ayrıca, sözlerim, Bay Skvortsov'un, "meta fetişistinin, şimdi bu fetişinin mucizevî gücüne inandığı" (aynen böyle!) sonucuna varmasına dayanak oluyor. Artık, bu gerçekten de "ezici"dir! Ama haklı olduğumu yadsıyor musunuz, pek saygıdeğer Bay Eleştirmen? Neden *gerçeklere ilişkin* görüşlerinizi herkesle paylaşmıyor ve *hiç olmazsa bir* uyezde ait verileri incelemiyorsunuz? Zemstvo istatistiklerini özel olarak inceleyen bir kişinin bunu yapması pek doğal olacaktır! Ve ben, Bay Skvortsov'un, herkesi korkutmaya yeten —kimsenin bundan kuşkusu var mı?— korkunç sözlerine (fetişizm, mucizevî güç) karşın, bu görüşü savunmaya cesaret etmekteyim.[5]

[4] Bay Hurviç'in sözü geçmişken belirtelim. Bay Skvortsov, marksist yazında iki kitabın yazarı ve dergilere katkıda bulunan bir kimse olarak bilinen bu yazarın ulaştığı "sonuçlara" karşı takındığı haksız ve kibirli tutumla, ancak, kendini beğenmişliğini göstermektedir.

[5] Benim: "Kapitalizm ortaya çıkmadan önce, Rusya'da tarım, soylulara ait bir iş, bazıları için beylere özgü bir merak ve başkaları için ise bir görev, bir zorunluluktu" (278) yolundaki sözlerim, Bay Skvortsov'a göre, "bütün bir toplumsal oluşumun, feodal üretim biçiminin, yalnızca bir bey merakı olduğunu göstermektedir". Hayır Bay Skvortsov, hiç de bunu "göstermiyor", çünkü başka yerde "feodal iktisadın, kesin, düzenli ve tam bir sistem olduğunu" (169, [dipnot]) belirttim, burada ise, ben, yalnızca bu sistemin özelliklerinden *birini* tanımlamaktayım. Toprakbeyi iktisadının bir "bey merakı" unsurunu içerdiğini, "feodal ya da köleliğin acısını çeken kırların Oblomovlarını" ansıyan herkes, kolayca görebilecektir (193); ve bu durum

Nihayet, Bay Skvortsov'la esasların tartışılabileceği son nokta, Zemstvo istatistiklerinin köylülük sınıflandırmasıdır. Bay Skvortsov, Zemstvo istatistiklerini özel olarak incelemiştir ve yanılmıyorsak incelemeye devam etmektedir. Bu yüzden, onun gerçeklere dayanan bir şeyler söylemesini ve bu tartışmalı ve son derece ilginç konuyu açıklamasını beklemeye hakkımız vardır. Şöyle yazıyorum: "verilmiş-toprağa göre yapılan her sınıflamayı *a limine* reddediyor ve yalnızca iktisadî güce göre (çeki hayvanları, ekili alanlar) yapılan sınıflandırmayı kullanıyoruz", ve · devam ederek diyorum ki, Zemstvo istatistiklerimizde çok daha fazla görülen verilmiş-toprağa göre sınıflandırma, kesinlikle uygun değildir, çünkü yaşam (köy topluluğu içindeki), verilmiş-toprak tasarrufundaki eşitliği bozmaktadır: verilmiş-toprakların kiraya verilmesi, toprak satın alma ve kirayla tutma, ve tarımın ticarî ve sınaî işlerle ve ücret karşılığı çalışma ile desteklenmesi gibi herkesçe bilinen ve karşı çıkılamayan gerçekleri hatırlamak yeter. "İktisadî istatistikler, zorunlu olarak, *çiftliğin tipini ve çapını,* sınıflandırmanın temeli yapmak zorundadırlar." (88.) Bay Skvortsov'un "eleştirisi" ise şundan ibarettir: "Bay İlyin, köylülüğe ait istatistiklerin, verilmiş-topraklara göre sınıflandırılmasından hoşnut değildir. İki [aynen böyle!] istatistik sınıflandırması vardır. Biri, tarihî sınıflandırma, ki buna göre, kayıtlı kişi başına aynı verilmiş-toprak miktarına sahip köy toplulukları [!] bir grupta toplanmıştır. Öteki ise, olaylara dayanan sınıflandırmadır, buna göre, eşit büyüklükte verilmiş-topraklara sahip köylü çiftlikleri, dahil oldukları köy toplulukları gözönünde tutulmaksızın, bir grupta toplanır. Tarihî sınıflandırmayı önemli yapan şey, köylülüğün feodal toplumdan kapitalist topluma hangi koşullar altında

"bey merakı" deyimini icat eden Zemstvo istatistikçileri tarafından da doğrulanmaktadır (189); — bu, Rusya'da tarım makineleri sanayiinin gelişmesindeki belli bir döneme ait verilerle bile kanıtlanmaktadır: toprak beylerinin dışardan, kolayca, hem içki, hem de makine getirme çabaları (170-171), (194), bir "bey merakı"ndan başka bir şey değildi. — "Kapitalizmin, malikâne beyini [*votçinnik*]" (Bay P. S., bu kategorinin, yalnızca "serfliğin doğuşundan önceki" dönem için geçerli olduğunu düşünmekle yanılıyor; aynı zamanda serflik dönemi için de geçerlidir) "ve bağımlı köylüyü sanayici haline dönüştürmesi, ne zaman ve nerede tamamlanmıştır, yazık ki Bay İlyin bunu bize söylemiyor." (2293.) Kitabımın, tam da tarımın *ticarî ve sınaî* işletmeye dönüşmesini anlattığım, İkinci, Üçüncü ve özellikle Dördüncü bölümlerinde bundan sözediyorum. Çok olasıdır ki, bu süreç hakkında söylediklerimin tamamlanması ve düzeltilmesi gerekir; hiç kuşkum yok, her ciddî ve bilgili eleştirmen bunu yapacaktır; ama ne yazık ki, Bay Skvortsov, sadece sert azarlar söyleyerek sorunun üstünü tamamen örtüyor. Bu kadarı da yeter artık!

geçtiğini göstermesidir. ..." ve yukarda incelemiş olduğumuz bu konu üzerinde devam edip gidiyor. "Bay İlyin'in önerdiği sınıflandırma ... köylülüğümüzün bir toplumsal oluşumdan ötekine geçişinin koşullarının tarihî olarak kavranmasını kesinlikle karıştırmaktadır. Bay İlyin'in önerisi, daha çok, Almanya'da yapılanlar gibi, bir sınaî sayım niteliğindedir [aynen böyle!]." (2289.) Bu, Bay Skvortsov'un, uzmanlaştığı bir konuda ve dünya kadar iyi niyet gösterilse de Marx'tan "aktarma" yapılamayacak bir sorun üzerinde yaptığı eleştirinin bir örneğidir. Soru şudur: Ben, evden eve verilerin sınıflandırması üzerine durduğum halde, *köy topluluklarının* "tarihî" sınıflandırması üzerine tartışmanın ne anlamı vardır? Bugünkü evden eve verilerin sınıflandırılması, hangi mucizevî yollarla köy topluluklarına ait, eskiden saptanmış tarihî verileri "kesinlikle" karıştırabilir? Bay Skvortsov'un, ancak *tarihe sırtını* döndüğü ölçüde bu konuda "tarihî" lafını kullanmaya hakkı vardır. Eğer köy topluluklarının kayıtlı insan başına düşen verilmiş-toprak köylülüğüne göre sınıflandırılması, 40 yıl önce olanların tarihi ile ilgili ise, gözlerimizin önünde, gitgide artan bir hızla sürüp giden şeyler de tarihtir. Ayrıca, Zemstvo istatistiklerini inceleyen ve bir peygamber edasından daha aşağı bir eda ile konuşmayan bir adam, ekili alanlara, çeki hayvanlarının sayısına, çalışan fertlerin sayısına, çiftlik emekçilerinin sayısına, ev sahibi olmaya vb. göre *pek çok sınıflandırmalar bulunduğunu* herkes bildiği halde, nasıl olup da "iki sınıflandırma vardır" (köy topluluklarının, verilmiş-topraklara göre ve ailelerin, verilmiş-topraklara göre sınıflandırılması) diye yazabilir, açıklamaya olanak yok. Tartışılan konu, tam da, *bu sınıflandırma, gerçeklere ilişkin bir sınıflandırma mıdır*? sorusu iken, Bay Skvortsov, nasıl böyle kesin bir biçimde ve *en küçük bir kanıt bile olmaksızın*, yalnızca verilmiş-toprağa göre sınıflandırmanın "gerçeklere ilişkin" olduğunu ilân ediyor? Birkaç uyezd için gösteriyorum ki, verilmiş-toprakların köylü çiftlikleri arasında dağılımında, bugün bile, nispeten çok büyük bir "eşitlik" göze çarptığı halde, (hali-vakti yerinde ailelerin %20'si, nüfusun %26-30'u, çeşitli uyezdlerde, ya da uyezd gruplarındaki verilmiş-toprakların %29-36'sına sahiptir), çiftçiliğin *gerçeklere* ilişkin göstergeleri, çeki hayvanları, ekili alanlar, gelişmiş aletler vb., istisnasız, her yerde, *kıyaslanamaz ölçüde daha az* eşittir. Bay Skvortsov, esaslar üzerine tek söz etmeden, benim sözlerimi eleştirmeye, hatta mahkûm etmeye çalışmaktadır.

Söylemeye gerek yok ki, profesyonel bir istatistikçi olmadığımdan, sınıflandırma sorununu çözeceğimi iddia etmedim. Ama,

kanımca, Zemstvo istatistiklerinin temel sorunları (Bay Skvortsov'un aktardığı pasajda belirttiğim gibi, ailelerle ilgili bilgileri sınıflama yöntemleri sorunu, temel bir sorundur), yalnızca Zemstvo istatistikçilerinin değil, bütün iktisatçıların tartışma hakkına sahip, ve hatta bununla yükümlü oldukları konulardır. Rusya'daki gerçek iktisadî durumu, Zemstvo istatistikleri olmaksızın inceleyebilecek bir iktisatçı düşünemiyoruz; ve eğer Zemstvo istatistiklerinin işlenmesi ile iktisatçıların çalışması, bağımsız olarak, herbiri kendi yolunda ilerlerse, ne biri, ne de öteki doyurucu sonuçlar elde edemez. Verilmiş-topraklara göre sınıflandırmanın, gerçeklere ilişkin yeterli bir sınıflandırma *olmadığını*, çeki hayvanlarına ve ekili alanlara göre kitabımda yararlandığım birkaç sınıflandırma vermiş olan, Zemstvo istatistikçilerinin kendileri de kısmen kabul etmektedirler. Tam şimdi, sorunun öneminin hemen hemen bütün marksistlerce özellikle vurgulandığı ve başka eğilimlerdeki iktisatçılarca bile yadsınmadığı bir zamanda, sorunun yeniden incelenmesi özellikle gereklidir. Oysa Bay Skvortsov, eleştiri sunacağı yerde, bize şu aşağıdaki gibi, süslü ama tamamen yavan cümleler sunmaktadır: "Zemstvo sonuçlarının, köylü tarımındaki üretim ve yeniden üretimi ayrıntılı bir biçimde anlatan bir özetine gereksinmemiz vardır. Öyle ki, herkes böyle bir özeti ele alabilsin ve Bay İlyin, Postnikov ve Hurviç'in ulaştığı 'sonuçların' doğruluğunu araştırsın." (2292.) Evet, kuşkusuz "bir özete gereksinmemiz var"; ama eğer bu sözler birer boş laf olarak kalmayacaksa ve eğer, bu özet, Rusya'nın mevcut iktisadî sisteminin ve bu sistemdeki evrimin ortaya çıkardığı temel sorunları yanıtlamayı gerçekten başaracaksa, gereken şey, böyle bir özeti çıkarmak için kullanılacak yöntemlerin ne olduğu temel sorununu ortaya atmak ve bütün açılardan tartışmak, yalnızca Zemstvo istatistikçileri arasında değil ve hele şu ya da bu Zemstvo istatistik bürosunun dört duvarı arasında hiç değil, mutlaka genel yayınlarda tartışmaktır. Ben kitabımda bu sorunu ortaya attım ve çözümünü göstermeye çalıştım. Bu çözümün doğru olup olmadığına karar vermek kuşkusuz bana düşmez. Ama, Bay Skvortsov'un bütün sertliğine karşın, sorun hakkında hiç bir şey söylemediği, bunun yerine, hiç bir dayanağı olmaksızın alışılmış yöntemleri ve daha 1885'te eskimiş olan bir görüş açısını savunduğu sonucuna ulaşmakta da haklıyım. (Bkz: *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, s. 87'deki [26.] dipnot. Burada, Bay V. V.'nin "Yeni Tipte Bir Yerel İstatistikî Yayın" başlıklı makalesinden, "istatistik verilerinin, köy ya da köy topluluğu gibi en farklı iktisadî gruplardan oluşan bir yığına değil, grupların kendilerine uyarlanması ge-

rektiğini" kabul eden sözlerini aktarıyor ve Bay V. V.'nin kendisinin bu en farklı gruplara ait verileri neden hiç kullanmadığı sorusunu ortaya atıyorum.)

Bitirirken, "ortodoksluk" hakkında birkaç söz etmek gereksiz olmayacaktır; çünkü, Bay Skvortsov'un "gerçek" marksist pozunda ortaya çıkışı, deyim yerindeyse, insanın kendi durumunun ne olduğunu, mümkün olan en kesin biçimde tanımlamasını özellikle âcil hale sokmaktadır. Bay B. Avilov'u Bay Skvortsov'la aynı düzeye koymayı hiç istememekle birlikte, Bay B. Avilov'un, *Nauçnoye Obozrenye*'nin aynı sayısındaki makalesinden bir pasaja değinmeyi gerekli gördüm. Bay B. Avilov, bu makalenin bir dipnotunun sonunda şöyle diyor: "Bay İlyin de ortodoksluğu savunmaktadır. Ama kanımca, 'ortodoksluğa', yani *Marx'ın basit yorumuna* hâlâ epeyce yer vardır. ..." (s. 2308.) Sanırım, altını çizdiğim sözler muhtemelen bir dil sürçmesidir, çünkü, *ortodoksluk ile hiç de Marx'ın basit yorumunu kastetmediğimi* tam bir kesinlikle söylemiştim. Bay B. Avilov'un sözettiği makalede: "Hayır, 'ortodoksluk bayrağı altında kalalım' daha iyi" sözlerinden sonra şöyle diyorum: "Ortodoksluğun, herhangi bir şeyi güvenle kabul etmek anlamına geldiğini, ortodoksluğun eleştirel uygulama ve gelişmeyi dıştaladığını, tarihî sorunların üstünün soyut şemalarla örtülmesine izin verdiğini sanmayalım. Eğer gerçekten de bu affedilmez günahları işlemiş ortodoksluk taraftarları varsa, bu suç, hiç bir zaman, tamamen karşıt nitelikleriyle göze çarpan ortodoksluğa değil, bu taraftarlara aittir." (*Nauçnoye Obozrenye*, 1899, n° 8, s. 1597.)[76] O halde, herhangi bir şeyi güvenle kabul etmenin, eleştirel uygulama ve gelişmeyi dıştalamanın affedilmez bir günah olduğunu söylüyorum, uygulamak ve geliştirmek için de "basit yorumlamanın" yeterli olmadığı ortadadır. Sözde "yeni eleştirel akımı" savunan marksistlerle, "ortodoksluk" denen şeyi savunanlar arasındaki anlaşamamazlık, marksizmi *farklı doğrultularda* uygulamak ve geliştirmek istemelerindedir: bir grup, marksizmin temel görüşlerini değişen koşullara ve farklı ülkelerin yerel özelliklerine göre geliştirerek ve diyalektik materyalizmi ve Marx'ın siyasî-iktisadî öğretilerini daha da işleyerek, tutarlı marksistler olarak kalmak istemekte; öteki grup ise, Marx'ın öğretilerinin az ya da çok önemli bazı yönlerini kabul etmemekte, ve örneğin felsefede, diyalektik materyalizmin değil yeni-kantçılığın yanını, ekonomi politikte ise, Marx'ın öğreti-

lerinden bazılarına "tarafgir" damgasını yapıştıranların yanını tutmaktadırlar vb.. Birinciler, ikincileri, bu açıdan eklektisizm ile suçlamakta ve kanımca, böyle yapmakta da pek haklı nedenlere dayanmaktadırlar. İkinciler ise, birincilere, "ortodoks" demekteler, unutmamak gerekir ki, bu terim, tartışma halindeki muhalifler tarafından kullanılmaktadır; "ortodoks" genel olarak eleştiriyi değil, yanlızca eklektiklerin "eleştirisini" reddederler (bunlar, kendilerine, ancak, felsefe tarihinde Kant'ın ve onun izleyicilerinin öğretilerine, "eleştiri", "eleştirel felsefe" dendiği ölçüde, kendilerine "eleştiri" savunucuları deme hakkına sahiptirler). Aynı makalede, kanımca, marksizmdeki eklektik olmayan, tutarlı ve tamamlayıcı gelişmenin temsilcileri olan ve —felsefe alanında, ekonomi politik alanında, ve tarih ve siyaset alanında— bu gelişme için, örneğin eklektik görüşlerinin salt tekrarını bugün birçoklarının ileri doğru büyük bir adım saydıkları Sombart ya da Stammler[6] ile kıyaslanamayacak ölçüde daha fazla bir şey yapmış olan yazarların adını vermiştim (s. 1569, dipnot, ve s. 1570, dipnot*). Eklememe gerek yok ki, son zamanlarda, eklektik eğilimin temsilcileri E. Bernstein etrafında taplanmışlardır. "Ortodoksluğum" sorunu ile ilgili olarak bu kısa sözlerle yetineceğim, çünkü, hem bu sorun, makalemin konusuyla doğrudan ilgili değildir, hem de burada, birincilerin görüşlerini ayrıntısı ile geliştirecek durumda değilim ve konuyla ilgilenenlere Alman yazınını salık vermek zorundayım. Bu konuda, Rusya'daki tartışmalar, yalnızca Almanya'dakilerin yansımalarıdır ve bu sonuncuları bilmedikçe, tartışılan konu hakkında gerçekten kesin bir fikir edinmek olanaksızdır.[7]

Nauçnoye Obozrenye,
Mayıs ve Haziran 1900, n° 5 ve 6.
İmza: *Vladimir İlyin*

[6] G. Cunow'un Stammler'e karşı söylediği pek yerinde sözlere bakınız. Cunow'un makalelerinden bir kısmı çevrilmiş ve 1899'da *Nauçnoye Obozrenye*'de yayınlanmıştır; sonra, B. Lvov'un *Sosyal Yasa*'sına (*ibid.*) ve *Nauçnoye Obozrenye*'nin 1900'de yayınlamayı vaadettiği Bay Sadi Günter'e ait makalenin çevirisine bakınız.

* Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4, "Bir Kez Daha Gerçekleştirme Teorisi Üzerine". —ç.

[7] Son zamanlarda, yazınımızda "biçimlenmeye" başlayan, "yeni" "eleştirel" akımın özü, kanımca, bu eklektisizmdir. (Bkz: Struve'nin *Jizn*, 1899, n° 10 ve 1900, n° 2'deki makaleleri; ve Tugan-Baronovski'nin, *Nauçnoye Obozrenye*, 1899, n° 5 ve 1900, n° 3'teki makaleleri.) Adı geçen ilk yazar, beş yıl kadar önce, *Eleştirel Sözler*'inde, eklektisizme doğru eğilimlerini 'biçimlendir-

meye" başlamıştı ve bu kitap çıkar çıkmaz (Struve'nin de hatırlamak lütfunda bulunacağı gibi), görüşlerindeki marksizm ve burjuva bilimi karışımına, halkın "gözünü açma" amacıyla bir girişim yapılmıştı.[177] Bu nedenle Struve'den şunları işitmek garip oluyor; "İnsanın, yalnızca, Marx'ın öğretilerinin, sözde, 'burjuva' eleştirisine [yoksa *sözde* demek yanlış mı? — V. İ.] gözlerini kapaması ve bu öğretileri tekrarlamak ve başka sözcüklerle aktarmakla uğraşması, bugüne kadar yalnızca yararsız değil, hatta zararlı olmuştur." (*Jizn*, n° 2, 305.) "İnsanın", sadece burjuva bilimine değil, aşırı bilgisizlik taraftarlığına kadar ve o da dahil olmak üzere, en saçma doktrinlere bile "yalnızca gözlerini kapaması", kuşkusuz ve tabiî ki zararlıdır, bu, genellikle bilinen bir şeydir. Ancak, onu gözetim altında tutarak ve ondan yararlanarak, ama ona karşı *eleştirel* olarak ve kendi dünya görüşünün bütünlüğü ve kesinliğini terketmeden burjuva bilimine gözlerini kapamamak başka bir şeydir, burjuva bilimine kapılmak ve örneğin Marx'ın "taraftgir" vb. olduğu yolundaki çok kesin bir anlama ve öneme sahip olan lafları yinelemek de gene başka bir şeydir. "Tekrarlama ve başka sözcüklerle aktarmaya" gelince, Böhm-Bawerk ve Wieser'in, Sombart ve Stammler'in tekrarlanması ve başka sözcüklerle aktarılması, kendi başına önsel olarak, Marx'ın tekrarlanması ve aktarılmasından daha fazla mı dikkate değer? Marx'ı tekrarlamanın (dikkatinizi çekerim, Rus yazınında) "zararlı olduğunu" (aynen böyle), görmeyi başaran Struve, moda burjuva "bilminin", moda düzeltmelerini eleştirmeden tekrarlamanın zararlı olduğunu görememiş midir? Böyle bir görüşe ve bugünkü "fikir bocalamalarına", affedilmez bir biçimde "gözlerini kapama" durumuna ulaşmak için, insanın marksizmden ne kadar da çok uzaklaşmış olması gerekir! Makalesinin sonunda, Struve, özellikle, sözde "eleştirmenlerin" öne sürdükleri sorularda benim görüşlerimi istiyor. Bunu şöyle yanıtlayacağım: şimdi beni özellikle ilgilendiren şey, felsefe ve ekonomi politikteki çağdaş eklektik akımıdır, ve hâlâ, gelecekte bir gün, bu akımın sistematik bir tahlilini yapmayı umuyorum;[178] ama ... eklektisizmin herbiri "temel hata"sının ve "temel aykırılığı"nın peşinden koşmak (saygıdeğer "eleştirmenlerin" affını rica ederim!) hiç ilginç değildir. Bu nedenle, şimdilik, bir karşı-öneri ile yetineceğim! Bırakın yeni "eleştirel akım" en belirgin biçimini alsın ve salt laf dokundurmakla kalmasın. Bu iş ne kadar çabuk olursa o kadar iyi olur, çünkü, o zaman, karışıklık daha az olacak ve halk marksizm ile, Marx'ın burjuva eleştirisindeki yeni "akım" arasındaki farkı daha açık bir biçimde değerlendirecektir.

AÇIKLAYICI NOTLAR

[1] *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, üç yıldan fazla süren büyük bir araştırmanın sonucudur. Lenin, St. Petersburg "İşçi Sınıfının Kurtuluşu İçin Mücadele Birliği" davası ile ilgili olarak tutuklanmasından hemen sonra, hapisteyken, kitabı üzerinde yoğun çalışmalara başlamış ve onu, sürgünde yaşadığı Şuşenskoye köyünde bitirmiştir. Ama, yazmaya başlamadan çok önce de, kitabı için malzeme toplamaktaydı.

Hapisten yazdığı, 2 Ocak 1896 tarihli ilk mektubunda Lenin şöyle yazıyordu: "Tutuklandığımdan bu yana, zihnimi büyük ölçüde işgal eden ve zaman geçtikçe giderek daha çok işgal etmeye başlayan bir planım var. Çoktandır, iktisadi bir sorunla (manüfaktür sanayiinin ürünlerini ülke içinde pazarlama sorunuyla) uğraşmaktayım, bazı yapıtlar seçtim, tahlil için bir plan çizdim ve bir dergi makalesini aşacak boyutlarda olursa, çalışmamı kitap biçiminde yayınlama amacıyla yazmaya bile başladım. Bu işten vazgeçmeye hiç istekli değilim, ve şimdi, galiba, bunu ya burada yazmak, ya da tamamen bir kenara bırakmak şıklarından birisi ile karşı karşıyayım." (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 37.)

Aynı mektupta, yazdığı bir listeye göre sağlanması gereken kitaplar hakkında talimat verdikten sonra, Lenin, çalışmasının planını şöyle açıklıyor: "Kitap listesi, iki kısma bölünmüştür, kitabım da bu iki kısma ayrıl-

mıştır. A — Genel teorik kısım. Bu kısım, daha az kitap gerektiriyor, öyle ki, daha fazla hazırlık çalışması gerekmesine karşın, her halükârda bu bölümü yazmayı umuyorum. B — Teorik ilkelerin Rus gerçeklerine uygulanması. Bu kısım, pekçok kitap gerektiriyor. En büyük güçlükler şunlar olacaktır: (1) Zemzstvo yayınları. Bu arada belirteyim, bunların bir kısmı zaten bende var, ama bir diğer bölümü (küçük monografiler) ısmarlanabilir, bir bölümü de tanıdığım istatistikçiler aracılığıyla elde edilebilir; (2) Hükümet yayınları — komisyon yazıları, raporlar ve kongre tutanakları vb.. Bunlar önemlidir, ama elde edilmeleri daha da zordur. Bunların bir kısmı, hatta çoğunluğu, sanırım, Özgür İktisat Derneği kütüphanesindedir." (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 37.)

Lenin'in kızkardeşi, A. İ. Ulyanova-Elizarova, hatıralarında diyor ki, Lenin, hapiste, kitabı üzerinde çalışırken, "planladığı çalışma için gerekli olan ve sürgünde elde edemeyeceğini bildiği malzemeyi sağlamak amacıyla St. Petersburg kütüphanelerinden yararlanmaya karar verdi. Böylece, hasipte iken, bir yığın kaynak malzemeyi yoğun bir biçimde inceledi, ve birçok parçaları aynen yazdı. Ona, Özgür İktisat Derneği kütüphanesinden, Bilimler Akademisinden ve diğer bilimsel kitap depolarından kucak dolusu kitap taşıdım."

Lenin ayrıca sürgüne giderken de kitabı üzerinde çalıştı. 15 Mart 1897 tarihli bir mektubunda, yolda giderken, "kısa bir süre için ödünç aldığı" bazı kitapları gözden geçirdiğini ve onları Krasnoyarsk'tan geri göndermek niyetinde olduğunu yazıyordu. Krasnoyarsk'taki mola sırasında (Şuşenskoye köyü yolunda) tüccar G. V. Yadin'in zengin özel kütüphanesinde ve ayrıca yerel kent kütüphanesinde bulduğu kitap ve dergiler üzerinde de çalıştı.

Sürgünde iken, Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* üzerinde, sıkı çalışmasını sürdürdü. Çok sayıda kitap alma olanağına sahip olmadığı için, akrabalarına yazarak, başkentteki kütüphanelerden ona kitap sağlamak üzere düzenlemeler yapmalarını istedi. "... Birkaç kitap *satın almak* için çok para harcamaktansa pul parası harcayıp pek çok kitap edinmek benim için çok daha kârlı olacaktır sanırım." (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 37.) Lenin'in talimatı üzerine, kızkardeşi, M. İ. Ulyanova, Moskova'daki Rumyantsev Kütüphanesindeki çeşitli kitaplardan, birçok parçalar kopye etti. Bu alıntılar Lenin'e 1897 Mayısının sonunda ulaştı. Aynı yılın sonbaharından itibaren de, gerekli malzemeyi düzenli olarak aldı ve yeni kaynaklar, özellikle sayısız istatistikî özetler üzerinde çalışmaya başladı. 1898 ilkbaharında, Ufa'daki kendi sürgün yerinden, Şuşenskoye'ye naklini sağlayan N. K. Krupskaya, Lenin'e birçok kitap getirdi.

Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi üzerine üç yıllık çalışması sırasında, Lenin, Rus iktisadı üzerine yazılmış her şeyi inceledi ve eleştirel bir tahlilini yaptı. Bu monografta, 500'den fazla değişik kitaptan, özetten, araştırma yazısından, inceleme ve makaleden söz edilmiş ve parçalar aktarılmıştır. Ancak, aslında, Lenin'in, incelediği ve yararlandığı, ama sözettiği kaynaklar arasına dahil etmediği yazın, *çok daha* geniştir. Ama, bu liste bile, Rusya'da kapitalizmin gelişmesini incelerken yaptığı çalışmanın ne kadar büyük olduğu hakkında bir fikir veriyor.

Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi'nin taslağı, Ağustos 1898'de tamamlanmıştır. 11 Ekim 1898 tarihli bir mektubunda, Lenin, şöyle yazıyordu: "Pazarlarımı kaleme almayı bitirdim ve son rötuşları yapmaya başladım. Düzgün bir nüshanın hazırlanması da aynı zamanda ilerleyecek, onun için, onu parçalar halinde göndermeyi ve gecikmeyi önlemek için oraya varır varmaz bastırılmasını düşündüm. (İlk parçayı, en geç bir ay içinde göndereceğimi umuyo-

rum); eğer aralıkta basmaya başlarlarsa, bu mevsim için tam zamanında olacaktır." (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 37.) Ama elyazmasını bitirmek için çok daha fazla zaman gerekti ve bu iş, 1899 Ocağı sonunda bitti.

Lenin, henüz elyazması halinde iken, *Kapitalizmin Gelişmesi*'ni okuyan yoldaşlarının ve akrabalarının görüşlerine dikkat etmişti. Her bölüm, ayrı bir küçük deftere geçiriliyor ve Krupskaya'dan başka, o zamanlar Minusinsk bölgesinde sürgünde olan öteki sosyal-demokratlar tarafından da okunuyor ve tartışılıyordu. (Şuşenskoye köyünün yakınında sürgünde yaşıyan G. M. Krjijanovski, anılarında şöyle yazıyor: "*Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin, deyim yerindeyse "ilk okurları" bizdik. Bize ne gönderiliyorsa dikkatle okuyor ve görüşlerimizle birlikte, Lenin'e geri yolluyorduk. Görüşlerimizi geniş ölçüde hesaba katmıştır."

Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi, "Vladimir İlyin" takma adıyla, 1899 Mart sonunda yayınlandı. 2.400 nüshalık basım, kısa zamanda satıldı ve esas olarak sosyal-demokrat aydınlarla öğrenci gençlik arasında ve ayrıca da işçi çalışma gruplarındaki propagandacılar aracılığıyla yayıldı.

Burjuva basım, Lenin'in monografisini, sessizce geçiştirmek istedi ve ilk yorumlar 1899 sonbaharına kadar ortaya çıkmadı. Lenin, bunlardan birine, "Eleştirel Olmayan Eleştiri" adlı makalesiyle ezici bir karşılık verdi: bu Mayıs-Haziran 1900'de *Nauçnoye Obozrenye* ("Bilimsel Yorum") dergisinde yayınlandı, (bkz: bu kitapta, s. 529-548).

Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi'nin ikinci baskısı, 1908'de yapıldı.

Sovyet iktidarının kuruluşundan beri, 1 Ekim 1957'deki verilere göre, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*, 75 kez, toplam 3.372.000 nüsha olarak ve Sovyet halklarına ait 20 dilde yayınlanmıştır. Ayrıca, İngilizce, Fransızca, Almanca, İspanyolca, Çince, Çekçe, Macarca, Japonca ve Türkçe ve diğer yabancı dillerde de baskıları yapılmıştır.

Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi için yapılan hazırlık çalışmasının, Lenin'in yaptığı araştırmanın hacmini ve kullandığı yöntemleri gösteren bir bölümü, *Lenin Miscellanny XXXIII*'de basılmıştır.

Mevcut cilt, metin Lenin tarafından düzeltildikten sonra yayınlanmış olan ikinci, 1908 baskısına uygundur. Ayrıca, yazarın birinci, 1899 baskısına ilişkin tüm görüşleri de dikkate alınmıştır. s. 3

[2] V. V. — V. P. Vorontsov'un takma adı.

N. —on ya da *Nikolay —on*, N. F. Danielson'un takma adı. Vorontsov ve Danielson, 19. yüzyılın 80'lerinde ve 90'larında, liberal narodnizmin en önde gelen ideologlarıydı. s. 17

[3] 1899 Şubatında ya da Mart başında, sürgündeyken, o zamanlar hâlâ bir marksist olan K. Kautsky'nin *Die Agrarfrage* ("Tarım Sorunu") adlı yapıtının bir nüshası, Lenin'in eline ulaştı. O sırada, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin büyük kısmı dizilmişti, onun için, Lenin, Kautsky'nin çalışmasına önsözde değinmeye karar verdi. 17 (29) Mart 1899'da, Lenin, önsöze bir ek gönderdi. "Eğer geç değilse" diye yazıyordu, "bunun basılmasını çok istiyorum. ... Acaba önsöz şimdiden dizilmiş olsa bile, eki de koymak mümkün değil mi?" Önsöze yapılan ek, sansürün eline geçti ve değiştirildi. 27 Nisan (9 Mayıs) 1899 tarihli bir mektubunda, Lenin, bundan şöyle sözediyordu: "Duydum ki, benim önsöze yolladığım ek, geç kalmış, ön sansürün eline düşmüş ve başına bir hal gelmiş sanırım." s. 18

[4] *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin ikinci baskısında, Lenin'in yaptığı birkaç ekleme ile, kesimlerin numaraları değişmiştir. Lenin'in, okura, başvurmasını öğütlediği konu, İkinci Bölüm, § XII, C, s. 145 ve s. 152'dedir. s. 19

[5] 17 Şubat 1899'da Rus Sanayi ve Ticaretini Yükseltme Derneğinde, "Narodnizm ile Marksizmi Uzlaştırmak Mümkün müdür?" başlıklı bir tez üzerine bir tartışma yapılmıştı. Liberal narodnizmin temsilcileri gibi, "legal marksistler" de tartışmaya katıldı. V. P. Vorontsov (V. V.) "Batı'daki modern marksist akımın" temsilcileri, Rus marksistlerinden çok Rus narodnizmine daha yakındır diyordu. Bu toplantıya ait kısa bir rapor, 19 Şubat (3 Mart) 1899'da gerici St. Petersburg gazetesi, *Novoye Vremya*'da yayınlandı. s. 20

[6] *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin ikinci baskısı, 1908'de basılmıştı. Mart 1908'de, *Kanijnaya Letopis*'in ("Kitap Tarihi") 10. sayısında kitabın yayınlandığı bildirildi.

Lenin, ikinci baskıda, metni gözden geçirdi, baskı hatalarını düzeltti, birçok eklemeler yaptı ve Temmuz 1907 tarihli yeni bir önsöz yazdı. *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin ikinci baskısında, Lenin, sansürden geçmek için kullandığı "öğrenci", "çalışan halkın taraftarı" ifadelerinin yerine, doğrudan, marksist ve sosyalist terimleri koydu. Ayrıca "yeni teoriden" sözetmek yerine, Marx ve marksizme atıflar yaptı.

Lenin, en son istatistikleri kullanarak önemli eklemelerde bulundu. İkinci Bölümde, 1896-1900 Ordu-At Sayımlarının sonuçlarına ayrılmış yeni bir kesim (XI) koydu. Rusya'da kapitalizmin gelişmesine ilişkin daha önceki sonuçlarını doğrulayan yeni gerçekler, özellikle yeni fabrika istatistik malzemesi aktardı; Rusya'daki sınıf yapısının daha tam bir görünümünü sağlayan 1897 genel nüfus sayımı sonuçlarının bir tahlilini verdi. (Bkz: Yedinci Bölüm, § V, s. 437-438, 2. *baskıya ek*..)

İkinci baskıda, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde üzerinde durulan temel sorunlarla ilgili olarak, sözde "legal marksistlere" karşı girişilen mücadelenin sonuçları da özetlenmiştir. 1905-1907 birinci Rus Devriminin öğrettikleri, Lenin'in "legal marksistler"in, marksizm perdesi ardına saklanan ve işçi sınıfı hareketini burjuva çıkarları için kullanmaya kalkışan burjuva liberalleri oldukları yolundaki tanımını tümüyle doğrulamıştır.

Lenin, ikinci baskıya, 24 yeni dipnot (s. 24, 32, 42, 139, 142, 146, 164, 182, 196, 244, 251-252, 342, 392, 394, 407, 435-436, 444, 455, 457, 463, 465, 477-478, 480, 498), 2 yeni kesim (s. 128-131, ve 437-442), yeni bir tablo (s. 447) ekledi, 8 yeni paragraf yazdı, önceki paragraflara 3 büyük ekleme yaptı (s. 267-271, 197-199, 199-200, 261-262) ve 75 kadar ekleme ve değişiklik yaptı.

Lenin, 1908'de ikinci baskının çıkışından sonra da, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* üzerinde çalışmayı bırakmadı. Bu, 1910 ya da 1911'de ikinci baskının bir nüshasında 405. sayfaya, yaptığı eklemlerden anlaşılır; bu eklemeler, fabrika ve atelyelerin, 1908'de çalıştırdıkları işçi sayısına göre gruplara ayrılmasıyla ilgilidir.

Lenin, ikinci baskıya önsözde, çalışmasını ilerde düzeltme olasılığından sözetmekte ve bu durumda iki cilde ayrılması gerekeceğini belirtmektedir: — 1. Cilt devrimden önceki Rus iktisadının bir tahliline, 2. Cilt ise, devrimin sonuçları ve başarılarının bir incelemesine ayrılacaktır.

1907 sonbaharında yazılmış olan, *1905-1907 Birinci Rus Devriminde Sosyal-Demokrasinin Tarım Programı* da dahil olmak üzere, Lenin'in öteki çalışmalarından birkaçı 1905-1907 Devriminin sonuçları ve başarılarının incelenmesine hasrolunmuştur. s. 21

[7] Marx, Heine'mn "evet-efendimcilere" ilişkin deyimini aktarıyor: "*Ich habe Drachenzähne gesat und flöhe geerntet*" ("Canavardişleri ektim, pireler biçtim"); *Karl Grün, "Die soziale Bewegung in Frankreich und Belgien"* (Darnstadt 1895) *oder Die Geschichtchreibung des wahren Sozialismus* ("Fransa ve

Belçika'daki Sosyal Hareket" ya da "Gerçek Sosyalizmin Tarihi") adlı kitap. (Marx-Engels, Gesemtausgabe, Erste Abteil, B. 5, s. 495.)

[8] *Kadetler* — Rus emperyalist burjuvazisinin baş partisi, Anayasal Demokratik Partinin üyeleri. Kadet Partisi 1905 Ekiminde kurulmuştu; üyeleri arasında, liberal-monarşist burjuvazinin temsilcileri, Zemstva memurları ve gerçek görüşlerini saklamak ve köylüyü kendi yanlarına kazanmak için, "demokrasi" hakkında ikiyüzlü cümleler kullanan burjuva aydınları da vardı. Kadet tarım programı, malikâne topraklarının bir kısmının, bedeli ödetilerek, ama aşırı bir fiyatla köylülere devredilebileceğini kabul etmekteydi. Kadetler, monarşinin sürdürülmesini istiyorlar ve çarı ve feodal toprak beylerini kendileri ile iktidarı paylaşmaya razı etmeye çalışıyorlardı; ama esas görevlerini devrimci harekete karşı mücadele olarak kabul ediyorlardı. Birinci Dünya Savaşı sırasında kadetler, çar hükümetinin, fetih amacı güden dış politikasını etkin bir biçimde desteklediler. Şubat 1917 burjuva demokratik devrimi sırasında, monarşiyi kurtarmaya çalıştılar. Burjuva Geçici Hükümetindeki kadetler, halkın çıkarlarına aykırı, ama ABD, İngiliz ve Fransız emperyalistlerinin işine gelen karşı-devrimci bir siyaset izlediler. Büyük Ekim Sosyalist Devriminin zafere ulaşmasından sonra, kadetler, Sovyet iktidarının uzlaşmaz düşmanları oldular ve bütün karşı-devrimci eylemlere ve müdahalecilerin seferlerine katıldılar. Müdahaleciler ve beyaz muhafızlar yenildikten sonra, kadetler yurtdışına kaçtılar. Sovyetlere karşı, karşı-devrimci faaliyetlerine devam ettiler. s. 23

[9] *Ekimcilerin Partisi* (ya da *Onyedi Ekim Birliği*) büyük sanayici kapitalistlerin ve topraklarını kapitalist çizgilerde işleyen büyük toprak beylerinin çıkarlarını temsil ediyordu. Ekimciler, Çarın, 17 Ekim 1905 bildirisinden yana olduklarını iddia ediyorlardı. Çar, bu bildiride, devrimden korktuğu için halka medenî haklar vaadediyordu. Oysa, aslında Ekimcilerin, çarlığın yetkilerini sınırlamaya hiç niyetleri yoktu ve çarlık hükümetinin gerek iç, gerekse dış siyasetini tümüyle destekliyorlardı. s. 23

[10] Stolipin, Pyotz Arkadyeviç — 1906-1911'de Bakanlar Kurulu Başkam, aşırı gerici. 1905-1907 Devriminin bastırılması ve bunu izleyen ağır siyasî gericilik dönemi, onun adıyla birlikte anılır.

Stolipin, çarlık otokrasisine, kırlarda kulaklar biçiminde sağlam bir destek sağlamak çabasıyla, yeni bir tarım yasasının kabülünü sağladı. 9 Kasım 1906'da çıkartılan bir buyrukla, her köylü köy topluluğundan çekilme ve verilmiş-toprak parçasını, kendi özel mülkiyeti yapma hakkına ve bu hakla birlikte, o zamana kadar yasaklanmış olan, satma ve ipotek etme vb. haklarına da sahip oldu. Saflarından ayrılan köylüye, tek bir bölgede toprak sağlama görevi topluluğa verilmişti. Kulaklar, bu yasadan, iktisaden güçsüz köylülerin topraklarını hemen hemen bir hiç karşılığında satın almak için yararlandılar. 14 Haziran 1910 ve 29 Mayıs 1911 yasaları kulaklar lehine, zorunlu bir toprak dağıtımı düzenlenmesini sağladı. s. 23

[11] *3 Haziran 1907*, İkinci Devlet Dumasının dağıtıldığı ve Üçüncü Devlet Duması için yapılacak seçimlerle ilgili, Dumada toprak beyleri ve kapitalistlerin çoğunluğu kazanmasını sağlayan yeni bir yasanın çıkarıldığı tarihti. Çarlık hükümeti, 17 Ekim 1905 bildirisini hâlâ ihlâl etti, anayasal hakları çiğnedi, ve İkinci Dumadaki Sosyal-Demokrat grubu suçlayarak ağır hapis cezalarına mahkûm ettirdi. 3 Haziran darbesi denen şey, karşı-devrimin geçici zaferini noktaladı. s. 23

[12] *Halkçı Sosyalistler* — 1906'da Sosyalist-Devrimci Partinin (S. R.) sağ kanadından kopmuş olan Halkçı Sosyalist Partinin üyeleri. Kulakların çıkarla-

rını yansıtıyorlar ve malikâne topraklarının, bedeli karşılığında kısmen ulusallaştırılmasını ve toprağın, köylüler arasında, emek normu denen şeye göre dağıtılmasını savunuyorlardı. Kadetlerle bir blok kurmaktan yana idiler. Lenin, onlara "sosyal-kadetler", "küçük-burjuva oportünistleri" ve kadetlerle, S. R.'ler arasında yalpalayan "S. R. menşevikleri" adlarını takmıştı ve "programından, hem cumhuriyeti, hem de toprakların tümünü istemeyi çıkardığından, bu partinin kadetlerden pek farklı olmadığını" belirtiyordu. Partinin önde gelen kişileri, A. V. Peşekonov, N. F. Annenski, V. A. Myakotin ve ötekilerdi. Şubat (1917) burjuva demokratik devriminin ardından Halkçı Sosyalist Parti, burjuva Geçici Hükümetine katıldı. Ekim Sosyalist Devriminin ardından da, halkçı sosyalistler, Sovyetlere karşı, karşı-devrimci planlara ve askerî eylemlere katıldılar. İçsavaş sırasında, parti silindi.

Trudovikler (*trud*, "emek"ten gelmedir) — köylülerden ve ayrıca narodnik-zihniyetli aydınlardan oluşan, Rus Devlet Dumalarındaki bir küçük-burjuva demokratlar grubu. Trudovik grup, 1906 Nisasında, Birinci Devlet Dumasına seçilen köylü milletvekillerinden oluşmuştu.

Truvodiklerin talepleri, sosyal tabakalara ve mülkiyete dayanan tüm engellerin kaldırılmasını, zemstvolarm ve kentsel yerel hükümet organlarının demokratlaştırılmasını ve Devlet Duması seçimlerinde genel oy hakkını da kapsıyordu. Trudovik tarım programı, toprağın eşit bir biçimde kullanılması yolundaki narodnik ilkeden hareket ediyordu: buna göre, devlete, imparator ailesine, çarın kendisine ve manastırlara ait, ayrıca da, saptanan emek normunu aştıkları hallerde, özel malikânelere ait topraklardan meydana gelen bir ulusal fon oluşacaktı; elkonulan özel malikâneler için tazminat öngörülüyordu. Devlet Dumasında, trudovikler, kadetler ile bolşevikler arasında yalpalıyorlardı, bu yalpalamanın nedeni, küçük mülk sahibi olan köylülerin sınıfsal yapılarının ta kendisiydi. 1906 Eylülünde, Lenin, şöyle diyordu: Trudovik köylü, "monarşi ile bir anlaşma yapma ve burjuva sisteminin çerçevesi içinde, kendi toprak parçasının üstünde yerleşme çabasını aşmış değildir. Ama şimdi, enerjisini, esas olarak, toprak için toprak beylerine karşı ve demokrasi için de feodal devlete karşı mücadeleye hasretmiş bulunuyor" (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 11, "Rusya'daki Siyasî Partilerin Sınıflandırılması Üzerine Bir Çalışma".) Trudovikler, köylü yığınlarını temsil ettiklerinden, bolşeviklerin Dumadaki taktikleri, kadetlere ve çarlık otokrasisine karşı ortak bir mücadele vermeyi gözönünde tutarak, tek tek konular üzerinde onlarla anlaşmalara varmaktı. 1917'de, "Trudovik Grup", "Halkçı Sosyalist" Partisi ile birleşti. s. 24

[13] *Molçalinizm* — tufeylilik, dalkavukluk anlamında, Griboyedov'un, *Zekâ Elem Getirir* adlı piyesinde bir tip olan Molçalin'in adından gelmektedir. s. 24

[14] *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin ilk baskısında (1899) bu bölümün başlığı, "Teoriye Atıflar" idi. s. 25

[15] Karl Marx, *Capital*, Moskova 1959, c. III, s. 622.

Bu kitap boyunca, Karl Marx'ın *Das Kapital*'ine yapılan atıflar, şu Almanca baskılaradır: c. 1 — 2. baskı, 1872; c. 2 — 1885 baskısı; ve c. 3 — 1894 baskısı. *Kapital*'in "Rusça çevirisine" atıflar, N. F. Danielson'un çevirisinedir (1896). s. 26

[16] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 622. s. 28

[17] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 745 ve 747 (*Kapital*, Birinci Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 788 ve 789-790).

[18] Burada ve daha sonraki yerlerde 2. *baskıya not* olarak belirtilen dipnotlar, bu yapıtın ikinci 1908 baskısını hazırladığı sırada Lenin'in bizzat yazdığı dipnotlardır. s. 32

[19] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 470. s. 33

[20] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 373. s. 35

[21] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 590. (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 628.) s. 35

[22] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, Bölüm XXIV, Kesim 2 (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, Yirmidördüncü Bölüm, İkinci Kesim). s. 35

[23] Kari Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 199-202 (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 224-227.) s. 35

[24] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 363-64 s. 36

[25] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 394. s. 38

[26] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 351-523. s. 39

[27] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 299-300. s. 40

[28] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 438-39. s. 41

[29] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 316. s. 41

[30] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 239-40. s. 42

[31] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 245. s. 42

[32] E. Bernstein'ın, devrimci marksizmin ilkelerini, burjuva reformizmi ruhunda değiştiren, *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie* ("Sosyalizmin Öncülleri ve Sosyal-Demokrasinin Görevleri") adlı yapıtı, 1899'da yayınlandı. Lenin bu kitabın bir nüshasını, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin ilk baskısı çıktığında elde etti, öyle ki, Berstein'ın oportünist görüşleri üzerine düşüncelerini ancak ikinci baskıya koyabildi.

Lenin, Bernestein'a, "Herostratos'un ünü gibi ünlü" diyor. Rivayete göre, MÖ 4. yüzyılda yaşamış bir Yunanlı olan Herostratos, salt gelecek kuşaklarca adı duyulsun diye, kendi kenti Efes'teki ünlü Artemis tapınağını ateşe vermişti. Herostratos adı, ün kazanmak için cinayet işlemeye hazır kişilere takılan bir lâkap olmuştur. s. 42

[33] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 472-73. s. 42

[34] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 299. s. 43

[35] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 822. Lenin, *Kapital*'in çevirisindeki hatalara ilişkin sözleri ile, N. —on (Danielson)'un çevirisini (1896) kastetmektedir. s. 44

[36] Karl Marx. *Capital*, c. II, Moskova 1957, Friedrich Engels'in Önsözü. s. 46

[37] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 818-819. s. 47

[38] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 821-824. s. 48

[39] *Volgin* — G. V. Plehanov'un takma adı. Burada değinilen yapıt, *Yapıtlar*'ının IX. cildinde bulunmaktadır. s. 49

[40] Zemstvo evden eve sayımları, Zemstvoların ya da kırsal hükümet organlarının istatistik bürolarınca yapılan, köylü çiftlikleri üzerine soruşturmalardır. Esas olarak vergileme amacı ile düzenlenen bu sayımlara 1880'lerde çok rastlanır olmuştu. Aile sayımları gerçeklere ilişkin zengin bir malzeme sağlıyor ve bunlar, farklı eyaletleri ve onların uyezdlerini ya da alt bölümlerini kapsayan istatistikî özetler halinde basılıyordu. Ancak, çoğu narodnik olan Zemstvo istatistikçileri, istatistikî verileri işleme yollarında, çoğunlukla tarafgir idiler; bunları yanlış sınıflandırıyor, böylelikle de esas değerlerini yitirmelerine yol açıyorlardı. Lenin şöyle yazmıştı: "Derlenmelerindeki dikkat ve ayrıntı açısından, kusursuz olan Zemstvo istatistiklerimizin en zayıf noktası budur." (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 20.) Zemstvo sonuçlarında ve incelemelerinde, iktisadî olgular, yığınlarca rakam altında gizlenmiş, kapitalizm geliştikçe biçimlenen, çeşitli köylü grupları arasındaki temel farklar ve bu grupların özellikleri, ortalama rakam sütunlarında kaybolmuştur.

Lenin Zemstvo istatistik verilerini etraflıca tahlil etmiş ve onları dikkatle inceleyerek işlemiştir. Kendi hesaplarını yapmış, tablolar ve istatistikî özetler hazırlamış, eldeki köylü-çiftliği verilerinin marksist bir tahlilini yapmış ve bunları bilimsel olarak gruplandırmıştır. Lenin, narodnik şemaların sunîliğini sergilemek ve Rusya'daki iktisadî gelişmeye ait gerçek bir görünüm çizebilmek için, zengin Zemstvo istatistik malzemelerini, kullanmıştır. Yazılarında, özellikle *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nde, Zemstvo istatistik malzemesinden geniş ölçüde yararlanmıştır. s. 53

[41] *Novorosya*, Avrupa Rusyası'nın güney bozkır bölgesine verilen addır. s. 53

[42] Lenin, ilk yapıtlarından biri olan, *Köylü Yaşamındaki Yeni İktisadî Eğilimler*'de (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 1), V. Y. Postnikov'un *Güney Rusya'da Köylü Çiftçiliği* adlı yapıtını ayrıntısıyla incelemiştir. s. 53

[43] *Verilmiş-toprak* — 1861'de Rusya'da serfliğin kaldırılmasından sonra köylülerin kullanımına bırakılan toprak. Köy topluluğunun elinde olan bu topraklar, periyodik olarak, köylüler arasında yeniden dağıtılırdı. s. 56

[44] Bu kaynağın tam başlığı şudur: *Taurida Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar. Melitopol Uyezdindeki Köylerin İktisadî Koşullarına İlişkin İstatistikî Tablolar, I. Cilde Ek*, Simferopol 1885. s. 58

[45] *Birlikte işe koşma* (*supryaga*) — farklı köylülere ait, takım halinde koşulmuş çeki hayvanlarıyla toprağın işlenmesi. s. 63

[46] *Volost* — devrim-öncesi Rusya'da, uyezdin en alt idarî toprak birimi. s. 65

[47] *Sarpinka* — çizgili ya da karali ince pamuklu bir kumaş; ilk olarak Sarepta'da yapılmıştır. s. 79

[48] *Kayıtlı* erkekler, feodal Rusya'daki erkek nüfusun, baş vergisine tâbi olan, (esas olarak köylülük ve kentli orta sınıf bundan etkilenmektedir) ve bu amaçla özel sayımlarla (sözde "kayıtlarla") saptanan üyeleridir. Bu "kayıtlar", Rusya'da, 1718'den bu yana yapılagelmiş; onuncu ve son "kayıt 1857-1859'da yapılmıştır". Bir dizi bölgede, toprağın köy toplulukları içinde yeniden dağıtımı, "kayıt" listelerine geçenler temel alınarak gerçekleştirilmiştir. s. 111

[49] *Elkonulmuş aile toprakları* — esas olarak zengin köylülerin elkoyduğu Sibirya'daki topraklar. Bu köylüler, bu toprağı diledikleri gibi tasarruf eder, hibe eder, satar ya da miras bırakırlardı. s. 111

[50] Bu yayınların kenarlarında, Lenin tarafından yapılan ön hesapları içeren notlar için, bkz: *Lenin Miscellany XXXIII*, s. 144-150. s. 111

[51] Bkz: A. N. Engelhardt, *Kırdan 11 Mektup*, 1872-1882, St. Petersburg 1885. Bu kitap 1937'de, Moskova, Toplumsal ve İktisadî Yazın Yayınevi, tarafından yeniden bastırılmıştır.

[52] *Ordu-at sayımları* — çarlık Rusya'sında, bir kural olarak seferberlik durumunda ordu hizmeti görebilecek atların sayısı her altı yılda bir saptanırdı. İlk sayım, 1876'da, Rusya'nın batısındaki 33 eyalette yapılmıştı. İkinci sayım 1882'de yapılmış ve Avrupa Rusyası'nın tümünü kapsamıştı; sonuçlar ise 1884'te *1882 At Sayımı* başlığı ile yayınlanmıştı. 1888'de 41 eyalette, 1891'de ise geri kalan 18 eyalette ve Kafkaslarda bir sayım yapılmıştı. Toplanan verilerin incelenmesini Merkezî İstatistik Komitesi üstlenmiş ve bu verileri şu özetler halinde yayınlamıştı: *Rusya İmparatorluğu İstatistikleri, XX, 1888 Ordu-At Sayımı* (St. Petersburg 1891) ve *Rusya İmparatorluğu İstatistikleri, XXXI, 1891 Ordu-At Sayımı* (St. Petersburg 1894). Bir sonraki sayım 1893-1894 yıllarında yapılmış ve Avrupa Rusyası'ndaki 38 eyaleti kapsamıştı: sonuçlar ise, *Rusya İmparatorluğu İstatistikleri, XXXVII, 1893 ve 1894 Ordu-At Sayımı* (St. Petersburg 1896) başlığı altında yayınlanmıştı. Avrupa Rusyası'nın 43 eyaletini, bir Kafkas eyale-

tini ve Astrahan eyaletinin kalmık bozkırını kapsayan, 1899-1901 yıllarına ait ordu-at sayımı verileri, *Rusya İmparatorluğu İstatistikleri*'nin LV. cildini oluşturur (St. Petersburg 1902).

Ordu-at sayımları bütün köylü çiftliklerini kapsayan soruşturmalardır. Lenin, kitabında, köylülüğün farklılaşma sürecini incelerken, sayım malzemesinden yararlanmıştır. s. 124

[53] Lenin, Blagoveşçenski'nin derlemesindeki malzemeleri, özel bir defterde ve kenarlara yazdığı görüşlerde ayrıntılı bir biçimde tahlil etmiştir. Bunlarda, *Lenin Miscellany, XXXIII*, s. 89-99'da yayınlanmıştır. s. 125

[54] Lenin, burada, liberal narodnik, Vorontsov'a (V. V.) ait, 1892'de yayınlanmış daha önce sözü edilmiş olan makalenin başlığına atıf yapmaktadır. s. 127

[55] Burada ve daha ilerde sözü edilen *Rusya'daki Elsanatı Sanayiini Araştırma Komisyonuna Ait İşlemler*, 1879'dan 1887'ye kadar olan yıllar içinde ara ara yayınlanmış olan 16 ciltlik bir dizi oluştururlar. "Rusya'daki Elsanatı Sanayiini Araştırma Komisyonu" (kısaca, "Elsanatı Komisyonu" deniliyordu), 1870'de toplanan, Birinci Bütün-Rusya Fabrika ve Atelye Sahipleri Kongresinin isteği üzerine, Ticaret ve Manüfaktür Meclisinin gözetimi altında, 1874'te kurulmuştu. Komisyona, Maliye, İçişleri, Devlet Malları Bakanlıklarının ve Rus Coğrafya Derneği, Özgür İktisat Derneği, Moskova Tarım Derneği, Rus Teknik Derneği ve Rus Sanayi ve Ticaretini Yükseltme Derneğinin temsilcileri katılıyordu. "Elsanatı Komisyonu"nun *İşlemler*'inde yayınladığı zengin malzeme, esas olarak, yerel, çoğu kez pek az tanınan memurların çalışmasının meyveleriydi. Komisyon'un *İşlemler*'inin ayrıntılı bir incelemesini yapan Lenin, bunlardan, Rus elsanatı sanayiinde kapitalist ilişkilerin gelişmesini gösteren sayısız gerçekler ve rakamlar çıkarmıştır. s. 132

[56] Lenin, bu sütuna, ayrıca meyve yetiştiriciliği ile hayvancılıktan gelen gelirleri de dahil ediyor. s. 135

[57] Prof. A. I. Çuprov'un, tahıl fiyatları üzerine bir tezi, Mart 1897'de, Özgür İktisat Derneğince tartışılmıştı.

Özgür İktisat Derneği (ÖİD) 1765'te, tüzüğünün de belirttiği gibi, "tarım ve sanayie yararlı bilgiler yayınlama" amacıyla kurulmuş olan ayrıcalıklı bir bilimsel kuruldur. Liberal soylular ya da burjuvazi saflarından gelen bilim adamları, ÖİD'nin üyelerini oluşturuyordu. Dernek, anketlerle araştırmalar yapıyor ve ulusal iktisadın çeşitli dallarını ve ülkenin bölgelerini incelemek için heyetler gönderiyordu; belirli aralarla, yapılan soruşturmaların sonuçlarını içeren *ÖİD'ne Ait İşlemler*'i ve dernek bölümlerinde yapılan tartışmalara ve okunan yazılara ilişkin aynen tutulmuş raporları yayınlıyordu. Lenin, yapıtlarında, *ÖİD'ne Ait İşlemler*'den sık sık sözeder. s. 138

[58] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 791. s. 138

[59] *Ortak sorumluluk* — her köy topluluğundaki köylüler, zamanında ve tam ödeme yapmalı ve her tür hizmeti görmekte, devlete ve toprak beylerine karşı ortaklaşa sorumlu idiler (vergilerin ve toprak itfa taksitlerinin ödenmesi, orduya alınanlar için erzak vb.). Serfliğin kaldırılmasından sonra bile, bu bağımlılık biçimi sürdürülmüş, ancak 1906'da ortadan kaldırılmıştır. s. 139

[60] Drechsler'in verileri, Lenin tarafından *Tarım Sorunu ve "Marx'ın Eleştiricileri"* adlı yapıtında (Bölüm XI, "Küçük ve Büyük Çiftliklerde, Çiftlik Hayvanı Yetiştiriciliği") tahlil edilmiştir. Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 13. s. 142

[61] "Çeyrek at" ve "yaşayan at parçası" deyimleri, yazar Glep Uspenski'ye aittir. 1938 basımı, Uspenski'nin *Seçme Eserler*'indeki *Yaşayan Rakamlar* yazısına bakınız. s. 142

[62] Bkz: Y. E. Yanson, *Rusya ve Batı Avrupa Ülkelerinin Karşılaştırmalı İs-*

tatistikleri, c. II, Sanayi ve Ticaret, Bölüm I, Tarım İstatistikleri, St. Petersburg 1880, s. 422-423, 326 vb.. s. 145

[63] 1891 kıtlığı, Avrupa Rusyası'nın doğu ve güney-doğu eyaletlerim, özellikle şiddetli bir biçimde etkilemiş, bu kıtlığın çapı ülkenin uğradığı bütün benzer felâketleri aşmıştır. Yığınlarca köylüyü mahvetmiş ve aynı zamanda da içpazarın yaratılması sürecini ve Rusya'da kapitalizmin gelişmesini hızlandırmıştır. Engels, "Almanya'da Sosyalizm" adlı makalesinde bunun üzerinde durmaktadır. Ayrıca, Nikolay —on'a yazdığı 29 Ekim 1891, 15 Mart ve 18 Haziran 1892 tarihli mektuplarında da buna değinmektedir. s. 149

[64] Lenin'in, F. A. Şçerbina'nın makalesi üzerine yorumları, *Lenin Miscallany XXXIII*, s. 70-84'te yayınlanmıştır. s. 153

[65] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, 504-505 (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 532-533). s. 156

[66] *Valuyev Komisyonu* — Çarın bakanı P. A. Valuyev'in başkanlığı altında çalışan, "Rus Tarımının Durumunu Araştırma Komisyonu". 1872-1873 yıllarında, komisyon, Reform-sonrası Rusya'da tarımın durumu ile ilgili büyük miktarda malzeme topladı: vali raporları, toprak beylerinin, soyluların, polis müdürlerinin, Zemstvo yönetimlerinin, volost kurullarının, tahıl tüccarlarının, köy papazları, kulaklar, istatistik ve tarım dernekleri ve tarımla ilgili diğer organların söz ve ifadeleri. Bu malzeme, *Rus Tarımının Durumunu Soruşturma Komisyonuna Ait Yazılar*'da, St. Petersburg 1873, basılmıştır. s. 156

[67] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 770. Lenin'in, "*Arbeits-rente*" teriminin "*trudovaya renta*" olarak yanlış çevrilmesine ilişkin notu, Nikolay —on (Danielason)'un, 1896 çevirisine değinmektedir. s. 157

[68] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 776. s. 157

[69] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 777-778. s. 158

[70] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 779. s. 158

[71] *Armağan toprak sahibi köylüler*, 1861 Reformu sırasında, toprak beyleri ile "anlaşarak" toprak parçalarım armağan olarak (bedel ödeme zorunda kalmadan) alan, eski toprak beylerinin köylüleri. Armağan toprak sahibi, "üst" ya da "nizamî" denen toprak parçasının, yani o yer için yasa ile saptanmış toprak parçasının, topu topu dörtte-biri kadar, pek kötü bir parça almıştı. Reformdan önce, köylülere ait toprak parçalarını oluşturan geri kalan tüm toprakları ise, "armağan toprak sahibi" köylüleri zorla topraklarından yoksun bırakan, serflik kaldırıldıktan sonra bile iktisadî bağımlılık durumunda tutan toprak beyi ele geçirmişti.

"*Üç-günlükçüler*", verilmiş-toprak sahibi, ücretli tarım işçilerinden oluşan bir kategori. Elindeki toprağı, sefalet düzeyinde işleyen "üç-günlükçü", bir gündelikçiydi; tahıl ya da nakit 20-30 ruble karşılığında, bağımlılık koşullarım kabul etmek ya da borcu veren toprak beyi ya da kulağın çiftliğinde, bütün yaz boyunca haftada üç gün çalışarak borcunu ödemek zorunda idi. Bu tip verilmiş-toprak sahibi tarım emekçisine, çarlık Rusyası'nın kuzey-batı eyaletlerinde özellikle geniş ölçüde raslanırdı. s. 161

[72] *Ostsee bölgesi* — çarlık Rusyası'nın Estland, Kurland ve Liflandiya eyaletlerini kapsayan Baltık bölgesi. Bu alan, şimdi Litvanya ve Estonya Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinin arazisidir. s. 161

[73] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 163-165 (*Kapital*, Birinci Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 187-189). s. 164

[74] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 322-327, 580-584, 595-596. s. 164

[75] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 581. s. 165

[76] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 326. s. 165

[77] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 323. s. 165

[78] Narodnik, "halk üretimi" teorisi, Lenin tarafından, daha önceki yapıtı, "*Halkın Dostları*" *Kimlerdir ve Sosyal-Demokratlarla Nasıl Savaşırlar*'da eleştirilmiştir. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 1.) s. 165

[79] Bu bölümün ilk altı kısmı, ilk kez, *Naçalo* ("Başlangıç") dergisinin, Mart 1899, 3. sayısında (s. 96-117), "Çağdaş Rus Tarımında Angarya İktisadının Kapitalist İktisat Tarafından Sökülüp Atılması" başlığı altında, bir makale olarak yayınlandı. Bu makaleye, yazıişlerinin şu notu eklenmişti: "Bu makale, yazarın, Rusya'da kapitalizmin gelişmesine ilişkin önemli araştırmasından alınmış bir parçadır." s. 168

[80] Bkz: Karl Marx ve Friedrich Engels, *On Britain*, Moskova 1953, s. 10. s. 170

[81] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959. s. 771. s. 170

[82] "*Kopartılıp alınan topraklar*" (*Otrezki*) — toprak beylerinin "kopartıp aldıkları", yani Rusya'da serflik kaldırıldığı zaman köylüleri yoksun bıraktıkları otlaklıklar, ormanlıklar, vb.. s. 171

[83] *Köylülerin geçici bağımlılık durumları* — 1861'de serfliğin kaldırılmasından sonra, toprak beyleri için bazı hizmetler yapmak, yani angarya hizmeti görmek ya da muafiyet vergisi ödemek zorunda bırakılan serfler. "Geçici bağımlılık durumu", köylülerin, toprak beyleri ile anlaşıp, itfa parasını ödeyerek, toprak parçalarını edinmelerine kadar sürdü. Toprak beyleri, ancak 1881 buyruğundan sonra, itfa paralarını kabul etmek zorunda kaldılar; buna göre, köylülerle toprak beyleri arasındaki "mecburiyet ilişkisi", 1 Ocak 1883'ten sonra ortadan kalkmak zorundaydı. s. 171

[84] *Hasatların ve Tahıl Fiyatlarının Rus Ulusal İktisadının Bazı Yönleri Üzerine Etkisi* adlı iki ciltlik yapıt, Lenin'in eline, Şuşenskoye köyünde, 1897'de ulaştı. Ciltlerin sayfa kenarlarındaki yorumların da gösterdiği gibi, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* üzerine çalışırken, Lenin, bu ciltleri dikkatle inceledi. Narodniklerin kullanmayı pek sevdikleri yöntemi, aslında köylülükteki farklılaşmanın üstünü örten "ortalama" istatistikler aktararak, gerçek durumun çarpıtılmasını teşhir ederken, Lenin, ciltlerdeki somut malzemeyi dikkatle araştırdı ve bunlardan yararlandı. Böylece, Lenin, 1. cildin 153. sayfasına, Rusya'nın farklı eyaletlerinde, çeşitli iktisat biçimlerinin (kapitalist, emek-hizmeti ve karma) dağılımını gösteren bir tablo çizdi. Bu malzeme, öteki kaynaklardan gelen bazı eklemelerle birlikte, metindeki tabloyu oluşturdu.

[85] *Dönem ekimi* — köylünün, Reform-sonrası Rusya'da toprak beyinden sağladığı toprağın kirası olarak toprak beyine sunduğu, köylüyü köleleştiren bir emek-hizmeti biçimi. Toprak beyi, köylüye toprağı ödünç veriyor, ya da ona nakit veya aynî borç veriyordu; köylü de bunun karşılığında, kendi aletlerini ve çeki hayvanlarını kullanarak bir "dönem" ekmeyi üstleniyordu; bu, bir desiyatinlik ilkbahar ürünü, bir desiyatinlik de kış ürünü ekilmesi demekti, arasıra bir desiyatinlik ürünün biçilmesi de buna ekleniyordu. s. 175

[86] *Skopşçina* — Rusya'nın güney kısımlarında, bağımlılık koşullarıyla, aynî toprak rantı ödenmesine verilen ad. Kiracı, toprak sahibine, "skopni" (tahıl-yığınından), hasatın bir kısmını (yarısını, bazan daha fazlasını) ödüyor ve genellikle buna ek olarak çeşitli emek-hizmetleri de görüyordu. s. 177

[87] *Soyiu-olmayan* (*villein*) — Eski Rusya'da (9.—13. yüzyıllar) prensler ve diğer dünyevî ve ruhanî lordlar için angarya hizmeti gören ve ayrıca aynî rant ödeyen, feodal bağımlılık içindeki köylüler, Feodal beyler soylu-olmayanların topraklarını ele geçirmiş ve onları feodal malikânelerde çalışmaya mecbur etmişlerdi.

Russkaya Pravda ("Rus Yasası") — yasaların ve prenslere ait kararname-

lerin ilk kez yazılı olarak bir araya toplanmış hali (11.—12. yüzyıllar). *Russkaya Pravda*'nın yasaları, feodal beylerin hayatlarını ve mülklerini koruyor ve feodal bağımlılık içindeki köylülerle, onları sömürenler arasındaki keskin sınıf mücadelesini gösteriyordu. s. 181

[88] 1 ve 2 Mart Tartışmaları Stenografik Raporları, *Özgür Ekonomi Derneğine Ait İşlemler*'in, 1897, 4. sayısında yayınlandı. s. 188

[89] *Oblomov* — iradeden yoksun, hiç bir şey yapmayan ve son derece tembel bir toprak beyi tipi. Gonçarov'un aynı adlı romanındaki tip. s. 193

[90] *Pindar* — eski Yunan lirik şairi. Sayısız yapıtlarından, dört cilt şiiri kalmıştır; bu şiirlerde, oyunlarda zafer kazananlar övülmektedir. Pindar adı, ölçüsüz "methiyeler düzen" kişilere takılan bir lakap olmuştur.

Lenin, kapitalist fabrikanın Pindarından söz ederken, Marx'ın, *Kapital*'in 1. cildinde, kapitalizmin savunucusu Dr. Ure için kullandığı terimi kestetmektedir. s. 207

[91] *Zvegintsev Komisyonu* — 1894'te, İçişleri Bakanlığı, Zemstvo Dairesinin himayesinde, "köy dışındaki işlere bir düzen getirmek ve tarım emekçilerinin hareketini düzenlemek" için tedbirler almak üzere kurulmuştu. s. 214

[92] Karl Marx ve Friedrich Engels, *Selected Works*, c. I, Moskova 1958, s. 546. s. 217

[93] *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin ilk baskısında (1899) tablo şöyle idi: s. 224

AVRUPA RUSYASI'NIN 50 EYALETİ

Dönemler	Nüfus				Ekilen Toplam Ürün (Tahıl + Patates) (Bin Çetvert)							
	Bin	%			Ekilen	%			Net Ürün	%		
1864-66	61.400	100	—	—	72.225	100	—	—	152.851	100	—	—
1870-79	69.853	114	100	—	75.620	104	100	—	211.325	138	100	—
1883-87	81.725	132	117	100	80.293	111	106	100	255.178	166	120	100
1885-94	86.282	140	123	105	92.616	128	122	115	265.254	173	126	104

Dönemler	Ekilen Patetes (Bin Çetvert)						Kişi Başına Net Ürün (Çetvert)		
	Ekilen	%		Net Ürün	%		Tahıl	Patates	Toplam
1864-66	6.918	100	—	—	16.996	100	—	—	2,21	0,27	2,48
1870-79	8.757	126	100	—	30.379	178	100	—	2,59	0,43	3,02
1883-87	10.847	156	123	100	36.164	212	119	100	2,68	0,44	3,12
1885-94	16.552	239	187	152	44.348	260	146	123	2,57	0,50	3,07

[94] Lenin'in bu yayın üzerine notları ve ön hesaplamaları, *Lenin Miscellany*

XXXIII, s. 165-175'de yayınlanmıştır. s. 225

[95] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 738-39. s. 229

[96] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 655. s. 229

[97] *Res fungibilis* — yerine konabilen şey — eski bir hukukî terim. "Yerine konabilen şeyler", sözleşmelerde, sadece sayısal miktarlarla ya da ölçü ile gösterilen ("şu kadar kile çavdar", "şu kadar sayıda tuğla") şeylerdir. "Yerine konamayan şeylerden" — özel olarak belirtilen şeylerden ("şöyle şöyle bir eşya", "şu şu numaralı malzeme") ayırdedilirler. s. 240

[98] *Küçük Rusya*, yani, Malorossiya — Çarlık Rusyası'nda Ukrayna arazisine resmen böyle denirdi. s. 241

[99] N. A. Blagoveşçenski'nin *Köylü Çiftçiliği, Birleşik, Zemstvo Evden Eve Sayımı İktisadi Sonuçları*, c. 1, Moskova 1893. s. 245

[100] Bkz: Y. M. Dementyev'in *Fabrika Nüfusa Ne Veriyor ve Ondan Ne Alıyor*?. Moskova 1893, s. 88-97. s. 264

[101] Burada "metropol eyaletler"le St. Petersburg ve Moskova eyaletleri kastedilmektedir. s. 273

[102] Bkz: Karl Marx, *The Poverty of Philosophy*, Moskova, s. 180. (*Felsefenin Sefaleti*, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 167.) s. 279

[103] Karl Marx ve Frederick Engels, *Selected Works*, c. I, Moskova 1958 (*The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte*), s. 334. s. 281

[104] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 663 (*Kapital*, Birinci Cilt, Sol Yayınları, Ankara 1975, s. 700). s. 285

[105] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 316. s. 285

[106] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 693, (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 728). s. 285

[107] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 642. (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 679). s. 285

[108] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 242-243. s. 286

[109] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 241. s. 286

[110] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 603, 787. s. 287

[111] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 119. s. 289

[112] Engels'in, "Fransa ve Almanya'da Köylü Sorunu" başlıklı, *Die Neuze Zeit*'in, 1894-95 yılı, 10. sayısında yayınlanmış olan makalesine değinilmektedir. (Bkz: Karl Marx ve Frederick Engels, *Selected Works*, c. II, Moskova, 1958, s. 420-440.) Fransız "öğrenciler" — sansür gözönünde tutularak marksistlere verilen addır (adı geçen makalede Engels, bunlara, "marksist eğilimli Fransız sosyalistleri" diyor).. s. 289

[113] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 787. s. 290

[114] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 792-793. s. 290

[115] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 603-604. s. 290

[116] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 709. s. 291

[117] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 709-710. s. 292

[118] 1894-1895 yıllarında, tarımcıların temsilcisi Kont *Kanitz*, Alman Reichstag'ına, "*Antrag Kanitz*" diye bilinen öneriyi sundu. Burada hükümetin, dışardan tahıl alımını denetlemesi ve bütün bu ithal malı tahılı ortalama fiyatlarla satması isteniyordu. Öneri, Reichstag'ca reddedildi. s. 293

[119] Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin Yedinci Bölümünde, 477. sayfadaki dipnotta, Bücher'in yaptığı araştırmanın ve sınaî gelişme biçimlerini ve aşamalarını sınıflandırmasının bir değerlendirmesini yapmıştır. Bücher'in çalışmasının, ulusal iktisadın doğuşuna ayrılmış olan en önemli bölümü, Lenin tarafından, Şuşenskoye köyünde sürgünde iken çevrilmiş olsa gerek. Lenin'in

çevirisi yayınlanmamıştır. s. 294

[120] 19. yüzyılın ortalarında, Arzamas ve eteklerinde renkli yünlerden şekillerle, terlik örülmesi çok yaygındı. 1860'larda, kentte, Nikolski manastırında ve Viyezdnaya Sloboda köyünde, yılda on bin çift ve daha fazla örgü ayakkabı yapılıyordu. Eşyalar, Nijni-Novgorod panayırında satılıyor ve buradan Sibirya'ya, Kafkasya'ya ve Rusya'nın öteki kısımlarına gönderiliyordu. s. 301

[121] Manilov — Gogol'ün *Ölü Canlar*ında, zayıf iradeli, boş hayalci ve tembel, geveze birini canlandıran bir karakter. s. 312

[122] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 322 (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 349). s. 313

[123] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 323 (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 350). s. 314

[124] *Maden-dövücüler* — altın, gümüş, kalay, bakır ve öteki madenleri, eskiden dekoratif amaçlarla kullanılan, tabaka ya da yaprak biçiminde döven işçiler; ikonlar ve diğer kilise malzemeleri böyle dekore edilen eşyalardandı. s. 314

[125] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 335 (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 362). s. 315

[126] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 263-264, 270-271, 290, 319-320, 321-322. s. 318

[127] *Vladimir Eyaleti Sanayileri*, c. III, S. Karizomenov'un bir araştırması, Moskova 1882, s. 20-21. s. 330

[128] *Çeyrek toprak sahibi devlet köylüleri* — Çarlık Rusyası'nda, 16. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar, Muskovi devletinin sınır topraklarında yerleşmiş olan alt rütbeli hizmetlilerin torunları olan, eski devlet köylüleri kategorisine verilen ad. Devlet, sınırları koruma hizmetleri karşılığında, buralarda oturanlara (Kazaklar, silahşörler, askerler) ya geçici ya da sürekli olarak küçük toprak parçalarının kullanımını verirdi. Böyle bir toprak parçasının alanı, bir *çeyrek* (1,35 *acre*) adı verilen bir ölçüdeydi. 1719'dan sonra, bu kişilere *odnodvortsi* (yani yalnızca kendi çiftliklerine sahip olup, hiç topluluk toprağı olmayanlar) denildi. Bunlar, eskiden çeşitli ayrıcalıklardan yararlanırlardı ve köylü sahibi olma hakları vardı, ama 19. yüzyıl sırasında, bu haklardan adım adım yoksun edildiler ve sıradan köylü durumuna düşürüldüler, 1866'da çıkarılan bir yasa ile, çeyrek topraklar, eski çeyrek toprak sahibi köylülerin ve onların torunlarının özel mülkü olarak kabul edildi. s. 335

[129] *Özgür çiftçiler* — 20 Şubat 1803 yasasıyla serf bağımlılığından kurtulan köylü kategorisi. Bu yasa, köylüleri topraktan bağımsız hale getirme koşullarını bizzat toprak beylerinin saptamasına izin veriyordu. s. 335

[130] Kral Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 329-331 s. 339

[131] Bkz: Karl Marx, *The Poverty of Philosophy*, Moskova, s. 154 (*Felsefenin Sefaleti*, Ankara 1975, s. 143). s. 339

[132] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 368 (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 395.) s. 339

[133] *İşodası sahipleri, ara-kişiler* — el tezgâhlarının kurulması için manüfaktürcülere binalarını kiraya veren ve kendileri de orada çalışan bina sahipleri. Aracı ya da işodası sahibi, patronla anlaşarak, binaları ısıtma ya da onarmayı, hammaddeleri dokumcılara göndermeyi, mamul malı patrona yollamayı ya da gözetim işini üstlenirdi. s. 340

[134] *Rusya İmparatorluğunun İstatistikî Tarihi*, II. c. III. Rusya'daki Elsanatı Sanayi ve El Emeğinin İncelenmesi İçin Malzeme, Kısım 1. İçişleri Bakanlığı Merkezî İstatistik Komitesince yayınlanmıştır, St. Petersburg 1872. s. 341

[135] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 342-350 (*Kapital*, Birinci Cilt,

Ankara 1975, s. 370-378). s. 349

[136] Karl Marx, *Capital*, c. I. Moskova 1958, s. 342-350 (*Kapital*, s. 270-378). s. 350

[137] *Kadastro* — vergileme amacıyla toprağın ölçüsü, değeri ve mülkiyetinin resmen kaydedilmesi. Kadastro taramaları, sahip olunan toprağın özelliklerini, burada oturanların gelirlerini, caddelerin, manastırların, istihkâmların vb. tanımlarını veriyordu. Bugün mevcut olan en eski kadastro, 15. yüzyıla kadar gider, ama saklanabilenlerin çoğu 17. yüzyıla aittir. Kadastro taramaları, merkezî hükümet yetkililerince atanan özel komisyonlarca yapılırdı. s. 364

[138] 2 *Haziran 1897 Yasası*, sınaî işletmeler ve demiryolu atelyeleri için $11^1/_2$ saatlik bir işgünü saptamıştı. Bu yasa kabul edilmeden önce, Rusya'da işgünü sınırsızdı ve 14 ve 15 saat, hatta daha da fazla sürüyordu Çarlık hükümeti, Lenin'in başkanlığındaki, "İşçi Sınıfının Kurtuluşu için Mücadele Birliği" tarafından yönetilen işçi sınıfı hareketinin baskısı yüzünden bu yasayı benimsemek zorunda kaldı. Lenin, *Yeni Fabrika Yasası* adlı broşürde, yasanın ayrıntılı bir tahlilim ve eleştirisini yapmıştır. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 2.) s. 366

[139] Bu tablo, *Vestnik Finansov*'da (n° 42, 1898) yayınlanan, benzer, ama daha ayrıntılı bir tabloya dayanmaktadır. s. 371

[140] 1864'ten önce, Tula tüfekçileri devlet serfi idiler ve özel yörekentlerde (slobodalar) yaşıyorlardı. (Devlet demircilerinin slobodası, vb..) Bunlar loncalara bölünmüşlerdi: namlu, tüfek kundağı, silâh çakmağı, kaplama, vb.. Yardımcı işlerin yürütülmesi için, birkaç köyden serf-köylüler, silâh fabrikalarına bağlanmışlardı; görevleri tüfekçiler için kömür hazırlamak, fabrikalara ayrılan ormanlara bekçilik etmek ve fabrika avlularındaki işleri yapmaktı.

Tula'da, feodal bağımlılıktan kurtuluşları sırasında, hemen hemen 4.000 tüfekçi vardı; bunların 1.276'sı fabrikalarda, 2.362'si evlerde çalışmaktaydı. Toplam olarak tüfekçilerin ve ailelerinin sayısı 20.000'den fazla idi. s. 372

[141] Lenin, burada, 1878'de kurulmuş olan St. Petersburg Ayakkabı İmalât Şirketinin sahip olduğu fabrikaya atıfta bulunuyor. 1894-95'te fabrika, 845 işçi çalıştırıyordu ve üretim değeri 1.287.912 ruble idi (rakamlar *Fabrika ve Atelyeler Listesi*'nden alınmıştır. St. Petersburg 1897, n° 13450, s. 548-549). s. 377

[142] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 747-749 (*Kapital*, Ankara 1975, s. 789-791). s. 380

[143] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 323. s. 385

[144] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, 342-343 (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 370-371). s. 387

[145] Burada, M. K. Gorbunova'nın, *Moskova Eyaletinde Kadın Sanayileri*, Kısım IV'e atıfta bulunulmaktadır (*Moskova Eyaletine Ait İstatistikî Sonuçlar*, iktisadî istatistikleri kapsayan kesim, c. VII, Kısım II, Moskova 1882). Giriş, s. IX. s. 388

[146] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 478 vb., 643 vb., Bölüm XXV, özellikle Kesim 4. (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 506 vb., 680 vb., Yirmibeşinci Bölüm, özellikle Dördüncü Kesim, s. 678-685). s. 391

[147] Lenin, Y. N. Andreyev'in, "*Rusya'da Elsanatı Sanayiini Araştırma Komisyonu*"*nun Soruşturmalarına ve Öteki Kaynaklara Göre Rusya'da Elsanatı Sanayii*, St. Petersburg 1885, adlı yapıtına atıfta bulunmaktadır. ("Yardımcı işlerle" uğraşan kişilerin sayısının $7^1/_2$ milyon olarak hesaplanması, kitabın 69. sayfasında verilmiştir.) Lenin, ayrıca, aynı yazarın, *Rusya'da Elsanatı Sanayii*, St. Petersburg 1882, s. 12, başlıklı yapıtına da değinmektedir. s. 394

[148] Reform-sonrası dönemde, çarlık Rusyası'ndaki geniş-çaplı sanayiin gelişimini tanımlamak için, Lenin, o dönemin sayısız fabrika istatistik kaynakla-

rında (istatistikî sonuçlar, monografiar ve araştırma çalışmaları, resmî kaynak kitaplar, dergi ve gazete raporları, tezler vb.) bulunan malzemeyi inceledi. Lenin'in istatistikî verileri kontrol, işleme, birleştirme ve bilimsel olarak gruplandırma çalışması çeşitli kitaplardaki notlarında ve *Lenin Miscellany XXXIII.* 2. kesimde basılan diğer malzemelerde gösterilmiştir. Lenin'in temel fabrika istatistik kaynaklarını değerlendirişi için, ayrıca, "Fabrika Istatistiklerimiz Sorunu Üzerine" başlıklı makalesine bakınız. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4.) s. 396

[149] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 474 (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 502). s. 397

[150] "Malikâneye ait mülkiyet niteliğindeki toprak beyi kuruluşu", bir toprak beyine ait olan ve onun serf-köylülerini çalıştıran bir feodal malikâne manüfaktürevi idi. Peter I'in, 1721'de çıkartılan bir kararnamesi ile, fabrika sahiplerine, fabrikalarında çalıştırılmak üzere köylü satın almak izni verildi. Bu tür işletmelere bağlanan feodal işçilere, "sahip olunan köylüler" adı verildi. s. 410

[151] Lenin, *Perm Eyaleti, Krasnoufimsk Uyezdi İstatistiklerine Ait Malzeme*, c. V, Kısım I'e (Zavodsky bölgesi) atıfta bulunuyor, Kazan 1894; bu yapıtın 65. sayfasında, "1892'de Arta atelyelerindeki dükkânlardaki işlerine, borç ile bağlı olan bir işçiler grubu hakkında bilgi" başlıklı bir tablo bulunmaktadır. s. 424

[152] Lenin, burada, *Rusya'nın Madencilik ve Metalurji* sanayiinden aktarma yapıyor. Madenler Dairesi tarafından yayınlanmıştır. Şikago 1893 Uluslararası Kolombiya Sergisi, St. Petersburg 1893, s. 52. s. 426

[153] *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'nin ilk baskısında, tablo, 1890 ve 1896 yıllarına ait rakamları da içeriyordu. İkinci baskıda bu rakamlar çıkarılmıştır. Üstelik, 1897 rakamları da ikinci baskıdaki aynı yıla ait rakamlardan biraz farklıdır. Tablonun. birinci baskıdaki ilgili kısmı şöyleydi:

1890	56.560	100	28.174	49,7	13.418	23,7	367.2
1896	93.414	100	35.457	36,6	39.169	39.7	547,2
1897	113.982	100	40.850	35,8	46.350	40.6	—

Birinci baskıda verilen 1897 rakamlarının bir dipnotu vardı, bu da, ikinci baskıda çıkarılmıştır; bu dipnotta şöyle deniyordu: — "1898'de İmparatorluktaki pik-demir üretimi, 133 milyon *pud* olarak hesaplanmıştı, bunun 60 milyon *pudu* Güneyde. 43 milyon *pudu* ise Urallarda üretilmişti (*Russkiye Vedomosti*, 1899, n° 1)." s. 427

[154] Lenin, daha sonra, bu tabloyu, 1908'e ait rakamlarla tamamladı. Lenin'in eklediği veriler, 1910 yılında yayınlanmış olan *1908, Fabrika Müfettişlerine Ait Raporlar Derlemesi*'nden (s. 50-51) alınmıştır. Dolayısıyla, Lenin'in notları, ya 1910'da ya da 1911'de yapılmıştır. s. 447

[155] *Kayıkçılar* — nehirdeki tekneleri iple çeken ya da kürekle götüren işçiler. s. 459

[156] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958. s. 642 (*Kapital*, Birinci cilt, Ankara 1975, s. 680). s. 459

[157] Lenin, Şuşenskoye köyünde sürgünde iken, Krupskaya'nın yardımıyla, Sidney ve Beatrice Webb'in, *The History of the Trade Unionism* adlı yapıtının birinci cildini çevirdi ve ikinci cildin çevirisini basıma hazırladı. Webb'in kitabının, "Vladimir İlyin" (yani Lenin) "tarafından İngilizceden çevrilen" birinci cildi, 1900'de St. Petersburg'da. O. N. Popova tarafından basıldı. İkinci cilt 1901'de çıktı. s. 461

[158] A. ve G. Kludov kardeşlerin malı olan "Kludov Fabrikası", Ryazan eyaleti, Yegoryevsk kasabasında bulunuyordu. Firmanın tam adı: "Yegoryevsk Pamuk İpliği Fabrikası Şti., A. ve G. Kludov" idi, Lenin'in dipnotta verdiği (işçi sayısını ve üretim değerini gösteren) parantez içindeki veriler, *Fabrikalar Listesi*, St. Petersburg 1897, n° 763'ten alınmıştır. s. 469

[159] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 747-749. (*Kapital*, Birinci Cilt, Ankara 1975, s. 782-784.) s. 466

Last — Rus ticaret gemilerinde kullanılan bir terim: iki tona eşittir. s. 481

[161] Karl Marx, *Capital*, c. III, Moskova 1959, s. 622. s. 486

[162] 1890'larda *Russkaya Mysl* liberal bir yayındı, *Russki Vestnik* ise gerici görüşleri yansıtan bir dergiydi. s. 502

[163] *Sobakeviç* — Gogol'ün *Ölü Canlar*'ında zorbalık eden, cimri toprak beyini canladıran bir karakter. s. 510

[164] Karl Marx, *Capital*, c. I. Moskova 1958, Bölüm 30 (s. 745), (*Kapital*, s. 787). s. 510

[165] *Bay Kupon* — 1880'ler ve 1890'larda benimsenen, kapital ve kapitalistleri anlatmak için kullanılan bir terim. "Bay Kupon" sözü, yazar Glep Uspenski tarafından "Ağır Günahlar" başlıklı makalelerinde kullanılmıştı. s. 513

[166] Bkz: Gelep Uspenski'nin, "Kafkasya'da" başlıklı makalesi, *Yapıtlar*, c. II, 1918. s. 513

[167] *Pokrut* — Rusya'nın kuzeyinde, deniz hayvanları avcılığıyla ve balıkçılıkla uğraşan artellerin üyeleri arasındaki iktisadî ilişkiler biçimi; artelde üretim araçları, işçilerin bağımlı olduğu bir patrona aitti. Patron, genellikle, avın üçte-ikisini alıyor, işçiler ise yalnızca üçte-birini alıyordu. İşçiler, paylarının bir kısmını düşük bir fiyatla patrona satmak zorundaydı; ödeme aynî olarak yapılıyor, bu da işçilerin çok aleyhine oluyordu. s. 517

[168] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova s. 9 (*Kapital*, s. 15). s. 519

[169] Lenin'in "Eleştirel Olmayan Eleştiri" başlıklı makalesi, bir "legal marksist" olan P. N. Skvortsov'un, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi* üzerine düşmanca incelemesine bir yanıttır. Lenin, 1900 Ocağında, Şuşenskoye'deki sürgününün son haftalarında, makale üzerinde çalışmaya başladı. Bu bilgi, N. K. Krupskaya'nın Lenin'in annesi M. A. Ulyanova'ya yazdığı 19 Ocak 1900 tarihli bir mektupta bulunmaktadır. Makale 1900 Martında, Lenin'in sürgünden dönmesinden sonra bitirilmiş ve Mayıs ve Haziran 1900'de *Nauçnoye Obozrenye*'de yayınlanmıştır. Bu, Lenin'in, dışarı gitmeden önce, Rus legal yayınında çıkan son makalesidir. s. 529

[170] Lenin, *Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*'ne yaptığı atıflarda, 1899 baskısının sayfa numaralarını veriyor. Bunlar, mevcut baskının sayfalarına uyacak biçimde değiştirilmiştir. s. 530

[171] Tırnak içindeki "Çi-çi-kov ... vb," sözleri, Çernişevski'nin *Rus Yazınında Gogol Dönemi Üzerine Makaleler* adlı yapıtındaki şu parçanın açıklamasıdır: "*Ölü Canlar*'ın espirili bir eleştirisi şöyle yapılabilir: Kitabın başlığı olan Çiçikov'un Maceraları [pohozdeniya] ya da Ölü Canlar sözünü naklettikten sonra doğrudan doğruya şöyle başlayın: 'Çi! Çi! kov'un —okur hapşırdığını sanmasın— sakinleşmesi (*prohlajdeniya*)... vb., vb.' Bir yirmi yıl kadar önce, bunu espirili bulan okurlar vardı." (Bkz: N. G. Çernişevski, *Rus Yazınında Gogol Dönemi Üzerine*, St. Petersburg 1892, s. 64.) s. 531

[172] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 116-117. s. 533

[173] Karl Marx, *Capital*, c. II, Moskova 1957, s. 115. s. 533

[174] Karl Marx, *Capital*, c. II. Moskova 1957, s. 470. s. 534

[175] Karl Marx, *Capital*, c. I, Moskova 1958, s. 350-351 (*Kapital*, s. 378). s. 536

[176] Lenin'in, "Bir Kez Daha Gerçekleştirme Teorisi Üzerine" başlıklı, V. İlyin imzalı makalesi, *Naučnoye Obozrenye*, n° 8, Ağustos 1899'da çıktı. (Bkz: Lenin, *Collected Works*, c. 4.) s. 546

[177] "Marksizm ile burjuva bilimi karşımına, halkın, 'gözlerini açma' çabası." Lenin'in, *Narodnizmin İktisadî İçeriği ve Bay Struve'nin Kitabında Bunun Eleştirisi* adlı çalışmasında, struvecilik, "legal marksizm" üzerine yaptığı eleştiriye bir atıftır. Lenin, *Collected Works*, c. 1'de yeralan bu makale, "legal marksistlerin" gerçek niteliğini sergilemiş ve bunların marksist bayrağı ve işçi sınıfı hareketini burjuvazinin çıkarları için kullanmaya çalışan burjuva liberalleri olduklarını göstermişlerdir. s. 548

[178] "*Bu eğilimin sistemli bir tahlili*" Lenin tarafından, *Materyalizm ve Ampiryokritisizm*'de yapılmıştır. Bu son derece önemli felsefî yapıt, 1908'de yazılmış ve 1909'da, Moskova'da kitap olarak yayınlanmıştı. s. 548

